გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალები 1636-1640 წლები

გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები, ლექსიკონი, საძიებლები და კალენდარი დაურთო ჯემალ გამახარიამ

Материалы посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева 1636-1640 годы

Для издания подготовил, исследованием, комментариями словарем, указателями и календарем снабдил Джемал Гамахария

Materials on the Legations of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev 1636-1640

Prepublishing, reserch, comments, vocabulary and calender by Jemal Gamakharia

თბილისი- Тбилиси-Tbilisi 2014

UDC (უაკ) 94(479.224)
94(479.22:479.224)
ზ-19

მთავარი რედაქტორი პროფესორი ჯემალ გამახარია
Главный редактор профессор Джемал Гамахария

სარედაქციო საბჭო:
პროფესორი გონელი არახამია, პროფესორი ლია ახალაძე, პროფესორი ელდარ ბუბულაშვილი, პროფესორი მურმან პაპაშვილი, პროფესორი დაზმირ ჯოჯუა, დეკანოზი ბიძინა (გუნია), დინარა დარსალია, ნანა კვარაცხელია, დავით ჟვანია, ანზორ სიჭინავა.

Редакционный совет: профессор Гонели Арахамия, профессор Лия Ахаладзе, профессор Элдар Бубулашвили, профессор Дазмир Джоджуа, профессор Мурман Папашвили, протоиерей Бидзина (Гуния), Динара Дарсалия, Давид Жвания, Нана Кварацхелия, Анзор Сичинава.

ელჩობათა მასალები ქართულად თარგმნა ვლადიმერ ჩხიკვაძემ
თარგმანის რედაქტორები ჯემალ გამახარია და ტატიანა ეროხინა

Материалы посольств на грузинский язык перевел Владимир Чхиквадзе
Редакторы перевода Джемал Гамахария и Татьяна Ерохина

რეცენზენტები: პროფესორი ბეჟან ხორავა, ისტორიის დოქტორი ხვიჩა ქარდავა.
Рецензенты: профессор Бежан Хорава, доктор истории Хвича Кардава.

ISBN: 978-9941-0-6892-8

მასალები სამეგრელოს სამთავროსა და რუსეთის სახელმწიფოს შორის დიპლომატიური კავშირების შესახებ (1636-1640 წლები)

საქართველოს სისხლიან მატიანეში ერთ-ერთ ყველაზე მძიმე პერიოდს XVII საუკუნე წარმოადგენს. ირანისა და ოსმალეთის ძლევამოსილი იმპერიების მიერ მრავალგზის გადანაწილებულ (1555,1618,1639 წლები და ა.შ.), იმავე იმპერიების მეცადინეობით გაჩაღებული შიდაომების შედეგად დაუძლურებულ, დაქუცმაცებულ ქვეყანას ისტორიული არენიდან გაქრობის რეალური საფრთხე ემუქრებოდა. როგორც მთლიანად საქართველოს, ისე მისი შემადგენელი პოლიტიკური ერთეულების იმჟამინდელი ისტორიის სრულყოფილი შესწავლა, სათანადო ქართული წყაროების სიმწირის გამო, პრაქტიკულად შეუძლებელია უცხოური, მათ შორის ევროპული თუ რუსული წარმოშობის წყაროთა გამოყენების გარეშე. ამ მხრივ ყურადღებას იმსახურებენ სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის ელჩის გაბრიელ გეგენავას რუსეთში მივლინებისა (1636-1639წწ.) და საპასუხო რუსული ელჩობის წევრების ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის სამეგრელოში ყოფნის (1639-1640წწ.) ამსახველი მასალები. ისინი ქართულ ენაზე დღემდე არ თარგმნილა, მათი წყაროთმცოდნეობითი მნიშვნელობაც ჯეროვნად არ არის შესწავლილი ქართული თუ რუსული ისტორიოგრაფიის მიერ.

გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა შესახებ შედარებით მოკლე ინფორმაციას შეიცავს რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს მოსკოვის მთავარი არქივის თანამშრომლის ფრანცისკ პლოენის მიერ ფრანგულ ენაზე შედგენილი „რუსეთის ხელმწიფეთა და საქართველოს მეფე-მთავართა შორის დიპლომატიური ურთიერთობების ისტორიული მიმოხილვა“ (1586 წლიდან); მისი რუსული თარგმანი მარი ბროსემ 1861 წელს პეტერბურგში გამოცემულ კრებულში მოათავსა (**Переписка, на иностранных языках, грузинских царей с Российскими государями, от 1659г. по 1770г. М. Броссе. С. - Петербург, 1861, с. LIV-LX**). ზემოაღნიშნულ ელჩობათა მასალები მოკლე მიმოხილვის სახით სამეცნიერო მიმოქცევაში პირველად ამ კრებულის მეშვეობით შემოვიდა. მასში რუსი ელჩების სამეგრელოში ჩამოსვლის თარიღად 1639 წლის 2 დეკემბერია დასახელებული, რაც მექანიკურ შეცდომად უნდა ჩაით-

ვალოს, რადგანაც იქვე სწორად არის მითითებული სოფელ ჯგალში რუსების სტუმრობის პირველი დღე - იმავე წლის 22 ნოემბერი. ყურადღებას იმსახურებს მიმოხილვაში დაშვებული კიდევ ერთი უზუსტობა. მასში ნათქვამია, რომ 1640 წლის 6 თებერვალს რუსი ელჩები ანდრიას (?) მონასტერში იმყოფებოდნენ. როგორც ელჩების ანგარიშებიდან ნათლად ჩანს, იმ დღეს ისინი ცაიშის ეპისკოპოსს ანდრიას თანხლებით დრანდის ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარში იმყოფებოდნენ. ფედოტ ელჩინი წერს: **«Февраля в 6 день были в монастыре с епископам с Ондреям Федот да поп Павел»** („6 თებერვალს ფედოტი და პავლე მღვდელი ეპისკოპოს ანდრიასთან ერთად მონასტერში ვიყავით"). უნდა ვივარაუდოთ, რომ ზემოაღნიშნული შეცდომა ამ წინადადების შინაარსის ჯერ რუსულიდან ფრანგულ ენაზე, მერე კი ფრანგულიდან ისევ რუსულ ენაზე გადმოთარგმნისას უნდა იყოს დაშვებული - დრანდის ტაძარი რუსი ელჩების თანმხლები ეპისკოპოს ანდრიას სახელობის (?) მონასტრადაა გამოცხადებული. თავის ნაშრომში ფრ. პლოენი სხვა მრავალ უხეშ შეცდომას უშვებს, ამიტომ მიხეილ პოლიევექტოვის აზრით, საერთოდ თავი უნდა შევიკავოთ მისი „მიმოხილვის" გამოყენებისაგან (**Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений. 1615-1640. Посольства: Веревкина, Харитона, Феодосия, Никифора, Гегенава и Волконского. Документы к печати подготовил и предисловием снабдил М. Полиевктов.** Тб., 1937, с. II). მიუხედავად ამისა, „მიმოხილვას" გარკვეული ისტორიოგრაფიული მნიშვნელობა მაინც აქვს. მკვლევართათვის მანამდე უცნობი ბევრი ისტორიული წყარო, მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო მასალები, სწორედ ამ ნაშრომის წყალობით გახდა ხელმისაწვდომი სამეცნიერო საზოგადოებისათვის.

გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალების პირველი მეცნიერული პუბლიკაცია რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს მოსკოვის მთავარი არქივის ახალგაზრდა თანამშრომელმა, შემდგომში ცნობილმა მეცნიერმა სერგეი ბელოკუროვმა განახორციელა (**С. А. Белокуров. Материалы для русской истории.** М., 1888, с. 259-374). მისივე სიტყვებით, გამოქვეყნდა ელჩობასთან დაკავშირებული ყველა მასალა („გარდა უმნიშვნელოსი და უინტერესოსი"), რომელიც მოსკოვის მთავარი არქივის „ქართულ საქმეებში" იყო დაცული. პუბლიკაციის ავტორის აზრით, ლევან II დადიანმა თავისი ელჩი მოსკოვში კახეთის მეფის თეიმურაზ პირველის მიბაძვით მიავლინა; ისევე როგორც თეიმურაზს, მასაც რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღების სურვილი ამოძ-

რავებდა. „ამ ფიქტიური ქვეშევრდომობის სანაცვლოდ, - წერდა ს. ბელოკუროვი, - სადადიანოს მეფე იმედოვნებდა თავისი ქვეყნისთვის სხვადასხვა, მეტნაკლებად არსებითი სარგებლობის მიღებას, მათ შორის კაზაკების გამანადგურებელი თავდასხმებისაგან განთავისუფლებას“ (С.А. Белокуров. Материалы для русской истории, с. 259).

ს. ბელოკუროვმა საკმაოდ ობიექტურად შეაფასა ელჩობათა შედეგები. მისი აზრით, გაბრიელ გეგენავას სტუმრობა მოსკოვში „წარუმატებელი არ ყოფილა“ მაშინ, როდესაც საპასუხო რუსული ელჩობის მთავარი პოლიტიკური მიზანი - რუსეთის ერთგულებაზე ლევან II-ს დაფიცება - განუხორციელებელი დარჩა, რასაც ს. ბელოკუროვი გარკვეულწილად ფედოტ ელჩინის შეუფერებელ საქციელს უკავშირებდა. რუსთა მეორე მიზანი კი - სადადიანოსა და მისი მოსახლეობის სარწმუნოების დათვალიერება - სათანადოდ იქნა რეალიზებული (С.А. Белокуров. Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 261-262, 264, 266). ამაზე მეტყველებენ ფედოტ ელჩინისა და განსაკუთრებით პავლე ზახარიევის მუხლობრივი აღწერილობები. ს. ბელოკუროვი ხაზს უსვამს ამ აღწერილობათა დიდ მნიშვნელობას როგორც ზოგადად საეკლესიო ისტორიის, ისე კონკრეტულად რუსული ეკლესიის ისტორიის შესწავლის საქმეში (С. А. Белокуров. Материалы для русской истории, с. 265), თუმცა „ავიწყდება“, რომ ეს წყაროები, უპირველეს ყოვლისა, XVII საუკუნის ქართული ეკლესიის მდგომარეობას ასახავენ.

პუბლიკაციის ავტორი, ინფორმაციულობისა და სანდოობის თვალსაზრისით, გარკვეულ უპირატესობას პავლე ზახარიევის მუხლობრივ აღწერილობას ანიჭებს. სათანადოდ არის შეფასებული ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობაც. არქივში მისი ორი რედაქცია ყოფილა დაცული, რომელთაგან პირველი, ს. ბელოკუროვის აზრით, თავად ფედოტ ელჩინის მიერაა თითქოს შედგენილი; მეორე კი მოსკოველი დიაკების გასწორებულია, რათა ტექსტისთვის „გარეგნული ელვარება მიენიჭებინათ, საჭირო შემთხვევაში ელჩინის ალალმართალი გამონათქვამები გარკვეული ოფიციალური გამონათქვამებით შეეცვალათ“. ავტორი მიიჩნევს, რომ ორივე რედაქცია მნიშვნელოვანია. პირველი - იმიტომ, რომ ვითარებას ელჩინის სიტყვებით წარმოაჩენს; მეორე - იმიტომ, რომ „გვიჩვენებს ოფიციალურ დანაშრევს, გვიჩვენებს მოსკოვში რა და როგორ გაასწორეს“ (С.А. Белокуров. Материалы для русской истории, с.266). ს. ბელოკუროვმა ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობის

პირველი, მისი აზრით, ავტორისეული, შესაბამისად, ისტორიულ სიმართლესთან უფრო ახლოს მდგომი ვარიანტის გამოქვეყნება არჩია, მაგრამ ტექსტის რედაქტირებისას მასში შეტანილი ცვლილებების სქოლიოში მითითებით.

რუსი ელჩების მიერ სამეგრელოს ეკლესია - მონასტრების დათვალიერებაზე საუბრისას ს.ა. ბელოკუროვი მცირე უზუსტობასაც უშვებს, როდესაც ილორის წმ. გიორგის ეკლესია მას ბედიის საკათედრო ტაძარში შეეშალა (**С.А. Белокуров. Материалы для русской истории, с. 264**). სწორედ ბედიაში და არა ილორში უჩვენეს რუს ელჩებს ლევან II-ის ბეჭედდასმული ხავერდის ტომარა, რომელშიც უფლის სამსჭვალი, თოკი და წვერები ინახებოდა. ს.ა. ბელოკუროვმა კიდევ ერთი უზუსტობა დაუშვა- თავისი რანგით ფედოტ ელჩინი იყო არა დიაკი, არამედ პოდიაჩი (დიაკის თანაშემწე).

მთლიანობაში ს. ბელოკუროვის პუბლიკაცია „დიაკ ფედოტ ელჩინისა და მღვდელ პავლე ზახარიევის ელჩობა სადადიანოს ქვეყანაში (1639-1640წწ.)“, რომელიც გაბრიელ გეგენავას ელჩობის მასალების დიდ ნაწილსაც შეიცავს, წარმოადგენს საქართველოს ისტორიის ფასდაუდებელ წყაროს. როცა პუბლიკაციის ავტორმა იგი ცნობილ ქართველ ისტორიკოსს დიმიტრი ბაქრაძეს საჩუქრად მიართვა, პასუხმაც არ დააყოვნა. 1889 წლის 10 მარტის წერილში ს.ა. ბელოკუროვისადმი დიმიტრი ბაქრაძე წერდა, რომ ამ ელჩობის შესახებ მისთვის „ცნობილი იყო მხოლოდ მცირე ნაწყვეტი 1861წ. გამოქვეყნებული „მიმოწერიდან“ (იგულისხმება მარი ბროსეს ზემოხსენებული კრებული - ჯ.გ.), მაგრამ თქვენ იძლევით მთელ მასალას ყოველგვარი შემოკლების გარეშე ისე, როგორც მან ჩვენამდე მოაღწია; ეს კი მეტად მნიშვნელოვანია მეცნიერული თვალსაზრისით“ (ნინო ჩიქოვანი. რუსული კავკასიოლოგიის განვითარება XIX საუკუნეში (ს. ბელოკუროვი). დისერტაცია ისტ. მეც. კანდ. სამეცნ. ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1986, გვ. 36).

ს. ბელოკუროვის პუბლიკაციამ შემდგომში სტიმული მისცა რუსულ-ქართული დიპლომატიური ურთიერთობების ამსახველი სხვა ანალოგიური წყაროების გამოცემას. უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს ამ საქმეში ისევ და ისევ ს. ბელოკუროვის ღვაწლი, რომელმაც რუსეთ-საქართველოს (კახეთის სამეფოს) შორის XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე განხორციელებული 6 ქართული და 7 რუსული ელჩობის, აგრეთვე რუსეთ-ჩრდილოეთ კავკასიის ურთიერთობათა ამსახველი მასალები გამოაქვეყნა (**Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского Главного**

Архива Министерства Иностранных Дел Сергеем Белокуровым. Вып. I. 1578-1613гг. М., 1889). ს. ბელოკუროვის მიერ დაწყებული საქმე წარმატებით გააგრძელა თბილისში მოღვაწე რუსმა ისტორიკოსმა მიხეილ პოლიევექტოვმა. მეოცე საუკუნის 20-იან წლებში მან დეტალურად შეისწავლა რუსეთის ცენტრარქივის სიძველეთა საცავი (древлехранилище), სადაც საელჩო პრიკაზის „ქართული საქმეები“ იყო დაცული. მარტო XVII ს. მასალები 200-ზე მეტ საქმეს შეიცავდა (საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი, მიხეილ პოლიევექტოვის ფონდი #1505, აღწ. 1, ს. 99, ფ. 3-6), რომელთა შორის გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალებიც გახლდათ (იხ. ამის შესახებ - სცია, ფ. 1505, აღწ. 1, ს. 22). მოსკოვში შესწავლილი მასალების საფუძველზე მ. პოლიევექტოვმა გასული საუკუნის 20-30-იან წლებში გამოსცა ისეთი შრომები, როგორიცაა «Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию. 1650-1652гг. Тб., 1926»; „თავადი მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის ელჩობა კახეთში. 1640-1643. თბ., 1928“; «Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тб., 1935»; «Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений. 1615-1640. Посольства: Веревкина, Харитона, Феодосия, Никифора, Гегенава и Волконского. Тб., 1937». ეს უკანასკნელი კრებული გაბრიელ გეგენავას ელჩობის შესახებ ბევრად უფრო ვრცელ მასალას შეიცავს, ვიდრე ს.ა. ბელოკუროვის პუბლიკაცია. იგი მთლიანად არის შეტანილი წინამდებარე კრებულში. მ. პოლიევექტოვის შრომებში ვპოულობთ გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა შეფასებებს. ისევე როგორც ს. ბელოკუროვს, მასაც მიაჩნდა, რომ გაბრიელ გეგენავას ელჩობა მოსკოვთან საქართველოს (ჯერ კახეთის, შემდეგ კი სხვა პოლიტიკური ერთეულების) ურთიერთობის გამოცოცხლებასთან და ამ ურთიერთობაში ძლიერი ფეოდალის ლევან II დადიანისა და მთლიანად იმერეთის სამეფოს ჩართვის სურვილით იყო ნაკარნახევი. რადგანაც სამხრეთ კავკასიის შავიზღვისპირეთის მიმართ მოსკოვის ინტერესი ჯერ კიდევ ძალიან სუსტი იყო, - წერს მ. პოლიევექტოვი, - ლევან დადიანის ელჩისადმი დამოკიდებულებაც საკმაოდ თავშეკავებული აღმოჩნდა, თუმცა საპასუხო ელჩობა სამეგრელოში მაინც გაიგზავნა დაბალი რანგის, თანაც წერა-კითხვის უცოდინარი ადამიანის, თურქული ენის ცოდნით ჯიმანის ფედოტ ელჩინისა და მღვდელ პავლე ზახარიევის შემადგენლობით. მ. პოლიევექტოვის შეფასებით, მათ მიერ შედგენილი

მუხლობრივი აღწერილობები თავიანთი ხასიათით საქართველოში სხვადასხვა დროს (1640 წლამდე და შემდგომ პერიოდში) ჩამოსული რუსი ელჩების მუხლობრივ აღწერილობებს უახლოვდებოდნენ, მაგრამ მათზე დაბლა იდგნენ. ამის მიზეზს მეცნიერი, სავსებით სამართლიანად, ფედოტ ელჩინის გაუნათლებლობაში, წერა-კითხვის უცოდინრობაში და მისი მხრიდან სამსახურებრივი მოვალეობისადმი უგულისყურო დამოკიდებულებაში ხედავდა. ს. ბელოკუროვის მსგავსად, მ. პოლიევექტოვიც უფრო მაღალ შეფასებას პავლე ზახარიევის მუხლობრივ აღწერილობას აძლევდა, თუმცა ორივე ელჩის დამოკიდებულება სამეგრელოს მოსახლეობისადმი, ადგილობრივი სამღვდელოებისადმი იყო აბუჩად ამგდები და მიკერძოებული (М. Полиевктов. Европейские путешественники..., с. 36-39). რუსი ელჩების ანგარიშების მოკლე მიმოხილვისას მ. პოლიევექტოვი, სამწუხაროდ, უშვებს უხეშ შეცდომას, რომელიც პოლიტიკური მოტივებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. იგი წერდა, რომ რუსულმა ელჩობამ სამეგრელოში მთავართან „აუდიენციის მოლოდინში ენგურსა და ცხენისწყალს შორის მთელი რაიონი მოიარა, ... ათვალიერებდა რა უმთავრესად მონასტრებს და სხვა „სიწმინდეებს“, და ენგურის გასწვრივ შავ ზღვამდე დაეშვა“ (М. Полиевктов. Европейские путешественники..., с. 37). წარმოუდგენელია, მ. პოლიევექტოვს არ სცოდნოდა, რომ რუსმა ელჩებმა მოიარეს სამეგრელო მის მაშინდელ საზღვრებში, არა ენგურიდან, არამედ დრანდიდან და ფშაფიდან (რუსი ელჩების მარშრუტში თავად უთითებს მოქვს) ცხენისწყლამდე, ხოლო შავ ზღვაზე არა მდინარე ენგურის, არამედ მდ. მორგულის (მდ. მოქვი) შესართავთან გავიდნენ.

მ. პოლიევექტოვის შრომებიდან შეიძლება გამოიყოს 1937 წელს გამოცემული ზემოხსენებული „მასალები...,“ რომელშიც რამდენიმე ქართულ-რუსული ელჩობის, მათ შორის, გაბრიელ გეგენავას მოსკოვში ყოფნის შესახებ ადრე უცნობი წყაროებია გამოქვეყნებული. ქრონოლოგიურად ეს კრებული 1615-1640 წლებს მოიცავს. მ. პოლიევექტოვმა თავის ნაშრომს ისტორიულ და არქეოლოგიურ ნაწილებად დაყოფილი სოლიდური წინასიტყვაობა დაურთო. ისტორიულ წინასიტყვაობაში განხილულია კავკასიასთან მიმართებაში XVI-XVII საუკუნეების საერთაშორისო (რუსეთი-თურქეთი-ირანი) ურთიერთობათა ფონზე ქართულ-რუსული დიპლომატიური კავშირების დინამიკა. XVI საუკუნეში მოსკოვს ასეთი კავშირები მხოლოდ კახეთთან ჰქონდა. XVII საუკუნის პირველ ათწლეულებში განხორციელებული და კრებულში შეტანილი 4 ქართული, ორი

რუსული, აგრეთვე ადრე გამოცემული ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალები, კრებულის შემდგენელის აზრით, მოსკოვის მიერ მთავარ ქართულ პოლიტიკურ წარმონაქმნებთან ურთიერთობების დამყარების პროცესის პირველ სტადიას ასახავენ. გამოქვეყნებული დოკუმენტები, რომლებიც რუსეთის საელჩო პრიკაზის კანცელარიაშია შექმნილი, პირველ რიგში, შეიცავენ ცნობებს საქართველოს მიმართ რუსეთის პოლიტიკის შესახებ; მათში, პირიქით, რუსეთის მიმართ საქართველოს პოლიტიკაც (ასეთი დოკუმენტები ქართულ კანცელარიებში არ შემორჩენილა) არის ასახული ისეთ დოკუმენტებში, როგორიცაა რუსეთის საელჩო პრიკაზში ქართველი ელჩების ზეპირი მოხსენებები («расспросные речи»), მათ მიერ მოსკოვში ჩამოტანილი სიგელები და წერილები, -წერს მ. პოლიევქტოვი. XVI ს. მეორე ნახევარში რუსულ-ქართული (კახური) ურთიერთობების ჩამოყალიბებას იგი ვოლგისპირეთის დაპყრობას უკავშირებს, რის შემდეგაც რუსეთი სახელმწიფო ირან- თურქეთის გავლენის ქვეშ მყოფ კავკასიას უშუალოდ მიადგა.

XVI-XVII საუკუნეების განმავლობაში სამხრეთისკენ და სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ (კასპიის ზღვისკენ) მოსკოვის წინსვლას მთავარ დაბრკოლებას თურქეთი უქმნიდა. აქედან გამომდინარე, კავკასიაში რუსეთის პოლიტიკის მიზანს წარმოადგენდა თურქეთის პოზიციის დასუსტება, საკუთარი გავლენის დანერგვა და გაზრდა; თურქული გავლენის ქვეშ მყოფი საშამხლოს მიერ კონტროლირებადი კასპიის ზღვისა და მასზე გამავალი სავაჭრო გზების ხელში ჩაგდება; თურქეთის საპირწონე ძალასთან და სავაჭრო პარტნიორთან - ირანთან (ირანული აბრეშუმის ევროპაში გატანაზე მონოპოლიის დაწესება და შენარჩუნება) კეთილმეზობლური ურთიერთობის შენარჩუნება, მაგრამ მისი პოზიციების შესასუსტებლადაც ხელსაყრელი მომენტების გამოყენება. მ. პოლიევქტოვი სამართლიანად მიიჩნევს, რომ ეს პოლიტიკა ედო საფუძვლად რუსეთის ურთიერთობას კავკასიასთან, მათ შორის საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულებთან. ჩრდილოეთ კავკასიაში რუსეთის მთავარი მოკავშირე გახდა თურქეთისა და ყირიმის სახანოს ექსპანსიით უკმაყოფილო ყაბარდო. სამხრეთ კავკასიაში ეს მისია კახთა მეფე ალექსანდრე მეორემ (1574-1605წწ.) იკისრა, რომელმაც 1587 წელს რუსეთის ერთგულებაზე დაიფიცა. დანარჩენი საქართველო მოცემულ ეტაპზე არ აინტერესებდა რუსეთს, რომელიც ჯერ ვოლგისპირეთშიც არ იყო მყარად დამკვიდრებული. ყაბარდო და კახეთი მას სჭირდებოდა საშამხლოს წინააღმდეგ, რომელიც კასპიისპირეთ-

ში დამკვიდრების გზაზე მთავარ დაბრკოლებას წარმოადგენდა. რუსეთმა ამ დაბრკოლების გადალახვა ვერ მოახერხა. 1605 წელს მის მიერ საშამხლოს წინააღმდეგ განხორციელებულმა სამხედრო ოპერაციამ სრული კრახი განიცადა, ამ მარცხს რუსეთ-კახეთის კავშირიც ემსხვერპლა. შექმნილი ვითარებით ირანმა ისარგებლა და მთელს აღმოსავლეთ კავკასიაზე თავისი ჰეგემონია აღადგინა, თურქეთი კი იქიდან განიდევნა. შაჰ აბას პირველმა (1587-1629წწ) გამანადგურებელი დარტყმა მიაყენა ქართლ-კახეთს. მისი პოლიტიკა შაჰ სეფი პირველმაც (1629-1642წწ) გააგრძელა. ქართლ-კახეთი ირანის მიერ დანიშნული ქართველი მაჰმადიანი მმართველების ხელში გადავიდა, 1614 წელს თეიმურაზ პირველმა (კახეთის მეფე 1606-1648წწ.; ქართლ-კახეთის მეფე 1625-1632წწ.) და ლუარსაბ მეორემ (ქართლის მეფე 1606-1615წწ.) კი თავი იმერეთს შეაფარეს.

ამ მძიმე ვითარებაში, როგორც მ. პოლიევექტოვი წერს, - კახეთის მმართველ წრეებში წარმოიშვა მოსაზრება საგარეო მტრების წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლის შესახებ, რომლის ინიციატორი და სულისჩამდგმელი თეიმურაზ პირველი იყო. კრებულის შემადგენელს მხედველობაში აქვს კახეთის, იმერეთისა და გურიის 1618 წლის ერთობლივი მიმართვა რუსეთისადმი. მოსკოვის კავკასიური პოლიტიკა თავის არსებით ნაწილში უცვლელი დარჩა, მაგრამ უფრო აქტიური და პრაქტიკულად მთელი კავკასიის მომცველი გახდა. რუსეთისთვის ამ ეტაპზე მთავარი იყო არა საშამხლოს დამორჩილების ლოკალური მიზნის მიღწევა, არამედ საერთოკავკასიური პოლიტიკის შესამუშავებლად „პოზიციის მომზადება“. ამან განაპირობა, მ. პოლიევექტოვის აზრით, რუსეთის პოლიტიკის მთელს საქართველოზე განვრცობა, სხვადასხვა დროს ელჩობათა გამოგზავნა საქართველოს ცალკეულ პოლიტიკურ ერთეულებში, მათ შორის სამეგრელოში; რუსეთი კომპლექსურად სწავლობდა ვითარებას საქართველოში (პოლიტიკურ, რელიგიურ, ეკონომიკურ საკითხებს, შიდაურთიერთობებს, დამოკიდებულებას თურქეთისადმი, ირანისადმი, ჩრდილოეთ კავკასიისადმი და ა.შ.), რათა კარგად მომზადებულიყო კავკასიაზე შეტევის განსახორციელებლად (ასეთი შეტევა XVIII ს. 20-იანი წლებიდან დაიწყო).

რუსულ-ქართულმა მოლაპარაკებებმა მხარეებს შორის უთანხმოება წარმოაჩინა. კავკასიიდან თურქეთის განდევნისა და ირანისადმი ლოიალური დამოკიდებულების რუსული პოლიტიკა არ იყო უპირობოდ მისაღები ქართველებისათვის, რომლებიც ორ მაჰმადიანურ იმპერიას შორის არსებული დაპირისპირების საკუთარი

ინტერესებისთვის გამოყენებას ცდილობდნენ. ქართველებისთვის ასევე არ იყო უპირობოდ მისაღები მოსკოვის მოთხოვნა ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებთან ქვეშევრდომული ურთიერთობის დამყარების შესახებ. რაც შეეხება ლევან II დადიანის ელჩს გაბრიელ გეგენავას, მ. პოლიევექტოვის შეფასებით, მოსკოვში იგი ცივად მიიღეს. საპასუხო რუსული ელჩობაც სამეგრელოს მთავარმა ცივად მიიღო. მოსკოვსა და სამეგრელოს სამთავროს შორის ის პრობლემა არსებობდა, რომ რუსეთს არ ჰქონდა ბოლომდე გარკვეული თურქეთისადმი ლევან II-ის დამოკიდებულება; გარდა ამისა, რუსეთი არ იყო ჯერ ჩამოყალიბებული იმასთან დაკავშირებით, თუ რომელ პოლიტიკურ ერთეულს დაყრდნობოდა საქართველოში.

ასეთია, მ. პოლიევექტოვის შეფასებით, XVI-XVII საუკუნეების საერთაშორისო ურთიერთობებით განპირობებული ქართულ–რუსული დიპლომატიური კავშირების დინამიკა. ამ თემას იგი 1940 წლის იანვარში თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სსრკ ისტორიის კათედრაზე გაკეთებულ მოხსენებაშიც შეეხო. მომხსენებელი აღნიშნავდა, რომ XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან რუსეთი კავკასიაში დაზვერვას აწარმოებდა, რაც მას ამ რეგიონში უკეთესი ორიენტაციისთვის და სამომავლოდ კავკასიაზე შეტევის მოსამზადებლად სჭირდებოდა. XVI-XVII საუკუნეებში რუსეთს ჯერ კიდევ საკმარისი ძალა და შესაძლებლობა არ ჰქონდა კავკასიაზე ღია შეტევისთვის; ამას საერთაშორისო ვითარებაც ხელს არ უწყობდა. ამ საუკუნეებში მოსკოვი კავკასიაში მხოლოდ თავისი პოზიციების შენარჩუნებას ცდილობდა, ამა თუ იმ ფორმით ამკვიდრებდა რა საკუთარ გავლენას ცალკეულ კავკასიელ მთავართა შორის. XVI-XVII საუკუნეები ეს არის კავკასიაზე რუსეთის შეტევის მოსამზადებელი პერიოდი - წერდა მ. პოლიევექტოვი (სცია, ფ. 1505, აღწ. 1, ს. 49, ფ. 1-2). რა თქმა უნდა, მეცნიერის ეს შეფასება ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობაზეც ვრცელდება. ამასთანავე იგი არ ეხება იმ კონკრეტულ საშინაო თუ საგარეო ფაქტორებს, რომლებმაც ლევან II დადიანის მიერ მოსკოვში საკუთარი ელჩის მივლინება, აგრეთვე საპასუხო რუსული ელჩობის წარუმატებლობა განაპირობეს.

ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობა (პირველი ვერსია) 1954 წელს კიდევ ერთხელ გამოიცა (**Путешествия русских послов XVI-XVII вв. Статейные списки. М., - Л., 1954, с. 206-226**). ამჯერად იგი დ.ს. ლიხაჩევის რედაქტორობით მომზადებული „ლიტერატურული ძეგლების“ სერიაში გამოქვეყნდა. სხვადასხვა ქვეყნებში

ნამყოფი რუსი ელჩების „მუხლობრივი აღწერილობები“ რედაქტორის მიერ ლიტერატურულ ძეგლებადაა მიჩნეული, რადგანაც ისინი გარკვეულ გავლენას ახდენდნენ მხატვრული ლიტერატურის განვითარებაზე, ხელს უწყობდნენ მწერლობაში ახალი ჟანრებისა და თემების შემოტანას, ენის დახვეწას და ა.შ. (**Путешествия русских послов XVI-XVIIвв.**, გვ. 319). კონკრეტულად ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობა, როგორც ლიტერატურული ძეგლი, დ.ს. ლიხაჩევის აზრით, „განსაკუთრებით საინტერესოა იმით, რომ მასში პირველად აისახა რუსთა შთაბეჭდილებები შავი ზღვის სანაპიროს მიმდებარე კავკასიის ოლქების შესახებ“ (**Путешествия русских послов XVI-XVIIвв, с. 331**). კომენტარების ავტორი ლ.ს.შეპელევა კი ხაზს უსვამს ამ ძეგლის დიდ მნიშვნელობას მეცნიერებისთვის და წერს: „მასში ჩვენ ვპოულობთ ძვირფას ცნობებს სამეგრელოს გეორგაფიული მდებარეობის, მეზობელ ქვეყნებთან სამეგრელოს სამთავროს ურთიერთობების, სოფლის მეურნეობისა და ვაჭრობის, სამეგრელოს მოსახლეობაში გაბატონებული ზნე-ჩვეულებების, მათი სარწმუნოების, მონასტრების შესახებ“; ამის შემდეგ იგი ასკვნის, რომ სამეგრელოში განხორციელებული ელჩობის მასალებმა, რომლებიც დასავლეთ საქართველოს ცხოვრებას ეხება, „გაამდიდრეს იმჟამინდელი რუსი ადამიანების წარმოდგენა ამიერკავკასიის შესახებ“ (**Путешествия русских послов XVI-XVIIвв, с.418,419**).

ისევე როგორც მ. პოლიევექტოვისთვის, ახალი პუბლიკაციის არქეოგრაფიული მიმოხილვის ავტორებისთვისაც (ი.ს. ლურიე, რ.ბ. მიულერი) ფედოტ ელჩინი წერა-კითხვის უცოდინარი ადამიანია. ამიტომ, ს. ბელოკუროვისაგან განსხვავებით, ისინი მას ანგარიშის უშუალო ავტორად არ მიიჩნევენ და თვლიან, რომ ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობა ნაწილობრივ რუსული ელჩობის წევრის, საქართველოში ჩამოსვლამდე გზაში (ჩრდილოეთ კავკასიაში) გარდაცვლილი პოდიაჩის თევდორე ბაჟენოვის, დიდწილად კი ფ. ელჩინის „კაცის“ (ივაშკა გრიგორიევის) შედგენილი უნდა იყოს თავად ელჩის კარნახით ან დამოუკიდებლად. „ამით აიხსნება თხრობის სისადავე“, - წერენ ი.ს. ლურიე და რ.ბ. მიულერი. მათ საჭიროდ არ ჩათვალეს პირველი ვერსიის საელჩო პრიკაზში გასწორების შემდეგ აღწერილობაში შეტანილი ცვლილებების (მეორე ვერსია) სქოლიოში ასახვა (როგორც ეს ს. ბელოკუროვმა გააკეთა), რადგანაც პირველი ნუსხა, მათი აზრით, „საყურადღებოა როგორც ლიტერატურული ძეგლი. ამ მხრივ მეორე ნუსხა, - ცოტა რამეთი ავსებს პირველს“ (**Путешествия русских послов XVI-XVIIвв, с. 355-356**).

შესაძლოა, ლიტერატურული თვალსაზრისით მეორე ნუსხა, მართლაც, არაფერს მატებდეს პირველს, მაგრამ ისტორიული წყაროს, ინფორმაციულობის თვალსაზრისით იგი უაღრესად მნიშვნელოვანია. არც თუ იშვიათად, მეორე ნუსხა ავსებს პირველს, ეხმარება მკვლევარებს პირველი ვერსიის ტექსტის უზუსტობების გასწორებაში, მისი წინააღმდეგობრივი, ბუნდოვანი თუ ორაზროვანი ადგილების წაკითხვაში. სათანადო მაგალითებს მკითხველი წინამდებარე პუბლიკაციის 15-ე თავის, ანუ ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობის თითქმის ყოველი გვერდის სქოლიოში იხილავს.

ფედოტ ელჩინის ანგარიშის პირველი (ს. ბელოკუროვი) და მეორე (დ.ს. ლიხაჩევი) გამოცემების ტექსტებს შორის განსხვავება პრაქტიკულად არ არის. მეორე გამოცემა, პირველთან შედარებით, არქეოგრაფიული თვალსაზრისით უფრო დამუშავებულია. შემოკლებული სიტყვები გაშიფრულია, გამოტოვებულია ან სათანადო ასო-ბგერებითაა შეცვლილი ხმარებიდან გამოსული რუსული ასოები, რაც ჩვენთვისაც მისაღები აღმოჩნდა. ამავე დროს XVII საუკუნის ტექსტში ზედმეტი ჩარევა, მისი რამდენადმე „გაკეთილშობილების“ მცდელობა, მათ შორის დოკუმენტის ტექსტის გასწორების მიზნით ь-ის, й-ის ხმარება, აგრეთვე სასვენი ნიშნების მართლწერის დღევანდელი ნორმების შესაბამისად გამოყენება (**Путешествия русских послов XVI-XVIIвв, с. 356**) ყოველთვის გამართლებულად არ გვეჩვენება. ჩვენს შემთხვევაში იგი გამართლებულია მხოლოდ თარგმანის, მაგრამ არა რუსული დედნის მიმართ, ვინაიდან გარკვეულწილად მახინჯდება ორიგინალის სულისკვეთება, დამწერლობის, თხრობისა და თუნდაც მართლწერის იმჟამინდელი თავისებურებები. საბოლოო ჯამში, ეს ყოველივე ხელს არ უწყობს არც იმ შორეული ეპოქის და არც ტექსტის სრულფასოვან აღქმას.

გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალების უკანასკნელი გამოცემა 2005 წელს განხორციელდა (**Материалы по церковной и этнополитической истории Абхазии. Посольство Федота Елчина и Павла Захарьева в Мегрелию. 1639-1640. Для издания подготовил, предисловием, комментариями и словарем снабдил Джемал Гамахария. Тб., 2005**). გამოცემული კრებული პრაქტიკულად იმეორებს ს. ბელოკუროვის პუბლიკაციას მისი წინასიტყვაობის ჩათვლით. იმავდროულად, მას თან ერთვის ამ სტრიქონების ავტორის მიერ რუსულ-ინგლისურ ენებზე მომზადებული საკმაოდ ვრცელი ისტორიული წინასიტყვაობა, გეოგრაფიული რუკები და თამაზ ბერაძის სტატია XVII საუკუნის სამეგრელოს

ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ, აგრეთვე კომენტარები და ლექსიკონი. 2005 წლის გამოცემის უმთავრეს მიზანს და დანიშნულებას წარმოადგენდა სეპარატისტულ ისტორიოგრაფიაში, პოლიტიკური მოსაზრებით, დიდი ხნის განმავლობაში მიჩქმალულ იმ უცილობელ ფაქტზე ყურადღების გამახვილება, რომ 1636-1640 წლებში, რუსული პირველწყაროს მონაცემებით, აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორია რუსებმა პირველად გაიცნეს როგორც ივერიის ქვეყნის ერთ-ერთი ოლქის - სამეგრელოს ნაწილი, სადაც XVII საუკუნის I ნახევარში ქართული მოსახლეობა და ქართული სამღვდელოება იყო წარმოდგენილი. ისიც უნდა ითქვას, რომ აღნიშნულ თემას შემდგომი გაღრმავებული კვლევა სჭირდება.

ქართულ-რუსულ ელჩობათა გამოქვეყნებულმა მასალებმა იმთავითვე მიიქციეს მკვლევართა ყურადღება. მათ გარეშე პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო ორმხრივი საკმაოდ რთული და წინააღმდეგობრივი დიპლომატიური ურთიერთობების ისტორიის შესწავლა. აღნიშნული თემების გაშუქებისას ქართული ისტორიოგრაფიის მამამთავარი ივანე ჯავახიშვილი ფართოდ იყენებდა ს. ბელოკუროვის პუბლიკაციებს, მოსკოვის რუსეთის მიერ საქართველოში არაერთხელ გამოგზავნილ თუ ქართულ ელჩობათა მასალებს, მათ შორის ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის მუხლობრივ აღწერილობებს (ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, ტ. IV. თბ., 1967, გვ. 288, 378-384). სამეგრელოში ჩამოსული რუსი ელჩების ანგარიშებით, ცხადია, სარგებლობდა მ. პოლიევქტოვი (М. Полиевктов. Экономические и политические разведка Московского государства XVII века на Кавказе. Тб., 1932, с. 5, 13, 25-28, 37, 38, 46-52). ნიკო ბერძენიშვილის ერთ-ერთ კაპიტალურ ნაშრომში (სადოქტორო დისერტაციაში) „რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII საუკუნეთა მიჯნაზე“, თავისთავად ცხადია, ვრცლად არის გამოყენებული რუსეთსა და კახეთის სამეფოს შორის 1585-1605 წლებში გაცვლილ ელჩობათა მასალები. იმის დასტურად, რომ რუსული წყაროების «Иверская земля» არა მხოლოდ ცალკეულ ქართულ სამეფო-სამთავროებს, არამედ სრულიად საქართველოსაც აღნიშნავდა, ავტორს მოაქვს ს. ბელოკუროვის პუბლიკაცია „დიაკ ფედოტ ელჩინისა და მღვდელ პავლე ზახარიევის ელჩობა სადადიანოს ქვეყანაში“ (ნიკო ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. IV. თბ., 1967, გვ. 151). იშვიათი გამონაკლისების გარდა, იგივე პუბლიკაციას მიმართავდნენ და მიმართავენ რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის სხვა მკვლევარებიც (ს.

როდონაია. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVII ს. პირველ ნახევარში. თბ., 1961, გვ. 30, 34-35; 38-39, 47-52; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV. თბ., 1973, გვ. 334-336; ვახტანგ ფერაძე, ლევან მამულაძე. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის ნარკვევები. XX-XXI საუკუნეები. თბ., 2008, გვ. 42-43; Н.Т. Накашидзе. Грузино-русские политические отношения в первой половине XVII в. Тб., 1968, с. 139-147, და ა.შ.). მათ შორისაა გიორგი ჟუჟუნაშვილი, რომელმაც XVI-XVII საუკუნეების რუსულ-ქართული დიპლომატიური ურთიერთობების ამსახველი, იმჟამინდელი რუსეთის საგარეო პოლიტიკისათვის ტრადიციული, ფორმითა და ზოგჯერ შინაარსითაც კი თითქმის იდენტური საბუთების ცალკეული სახეობები, მათი ზოგადი წყაროთმცოდნეობითი მნიშვნელობა შეისწავლა (გიორგი ჟუჟუნაშვილი. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVII საუკუნეები). თბ., 2006). ნაშრომში გაანალიზებულია ქართველ მეფე-მთავართა წერილები რუსეთის მეფეებისადმი, ე.წ „ფიცის წიგნები“, რუსი ელჩებისთვის მოსკოვში მიცემული „ნაკაზები“ (განაწესები) და, ბოლოს, ანგარიშები ანუ მუხლობრივი აღწერილობები. საბუთების ყველა ეს სახეობა და ზოგიერთი სხვაც („ზეპირი მოხსენებები“//«Допросные речи», „აღსარება მართლმადიდებლური სარწმუნოების შესახებ“//«Изложение о православной вере,» და ა.შ.) გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალებშიც არის წარმოდგენილი. მათი, როგორც ისტორიული წყაროს, მნიშვნელობაზეა საუბარი ნინო ჩიქოვანის საკანდიდატო დისერტაციაში, რომელიც სერგი ალექსის ძე ბელოკუროვის (1862-1918წწ.) ცხოვრებასა და მეცნიერულ მოღვაწეობას ეძღვება (ჩიქოვანი ნინო. რუსული კავკასიოლოგიის განვითარება XIX საუკუნეში (ს.ა. ბელოკუროვი)... თბ., 1986). მასში საკმაოდ ვრცლად არის განხილული ს.ა. ბელოკუროვის პუბლიკაციებში თავმოყრილი სხვადასხვა ელჩობათა მასალები - „ნაკაზები“, „მუხლობრივი აღწერილობები“, „ფიცის წიგნები“ და ა.შ. დისერტაციაში განსაკუთრებული ყურადღება სამეგრელოში ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობის მასალებს აქვს დათმობილი.

რუსულ-ქართულ ელჩობათა მასალების გარეშე შეუძლებელია ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა ისტორიის სრულყოფილი გაშუქება, ქართულ-ჩრდილოკავკასიური ურთიერთობების, საფუძვლიანი შესწავლა, რაზეც ზ. ანჩაბაძის, თ. ბოცვაძის, გ. თოგოშვილის, მ. ცინცაძის, ნ. ჯავახიშვილის და სხვათა შრომებიც მიუთითებენ (ზ.

ანჩაბაძე, თ. ბოცვაძე, გ. თოგოშვილი, მ. ცინცაძე. ჩრდილო კავკასიის ისტორიის ნარკვევები, ნაკვ. I. თბ., 1969, გვ. 137-139, 142, 145, 160; თეიმურაზ ბოცვაძე. საქართველო-ყაბარდოს ურთიერთობის ისტორიიდან. თბ., 1963, გვ. 75-78; ნიკო ჯავახიშვილი. ნარკვევები ქართველი და ადიღელი ხალხების ურთიერთობის ისტორიიდან. თბ., 2005, გვ. 44-45, და ა.შ.).

გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალებს იყენებენ დასავლეთ საქართველოს, უფრო კონკრეტულად სამეგრელოსა და ბოლო პერიოდში აფხაზეთის ისტორიის მკვლევარები. მაგალითად, წმ. აღმსარებელი ამბროსი (ხელაია) რუსი ელჩების ანგარიშებს ხშირად უთითებს თავის ცნობილ ნაშრომში „ბედია და ბედიის ტაძარი“, აგრეთვე სხვა წერილებში (წმ. აღმსარებელი ამბროსი და აფხაზეთი. კრებული შეადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ჯემალ გამახარიამ. თბ., 2006, გვ. 502, 640-642, 645, 653-654, 658-662, 666-667). აღნიშნული წყარო გამოყენებულია სიმონ ჯანაშიას ნაშრომში „შავიზღვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია (სიმონ ჯანაშია. შრომები, ტ.6. თბ., 1988, გვ. 270) და სერგი მაკალათიას მონოგრაფიაში „სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია. თბ., 1941“ (გვ. 107-108, 118, 120, 129).

ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ანგარიშებს მაღალ შეფასებას აძლევდა ზურაბ ანჩაბაძე. იგი წერდა, რომ „ამ ანგარიშების მასალების მიხედვით ჩვენ ვარკვევთ იმ ეპოქის სამეგრელოს ისტორიის მთელ რიგ პოლიტიკურ მომენტებს და ვპოულობთ პოლიტიკური ხასიათის საკმაო ცნობებს, რომლებსაც სხვა წყაროები არ შეიცავენ.

ამ „მუხლობრივი აღწერილობის“ მნიშვნელობა იმდენად დიდია, რომ იგი შეიძლება შეფასდეს როგორც XVII საუკუნის სამეგრელოს ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პირველწყარო“ (З.В.Анчабадзе. Мегрелия и Абхазия в XVIIвеке. Диссертационная работа на соискание ученой степени канд. ист. наук. Тб., 1947, с. 19). როგორც დისერტაციაში, ისე სხვა შრომებში სამეგრელოში ჩამოსული რუსი ელჩების ანგარიშებიდან ზ. ანჩაბაძე საკმაოდ ხშირად იყენებდა პოლიტიკური და ეკონომიკური ხასიათის ცნობებს (З.В. Анчабадзе. Мегрелия и Абхазия в XVII веке, с. 18-19, 48, 55, 62, 69, 70, 72, 83, 85, 88, 91, 105, 108-112, 152; მისივე: Из истории средневековой Абхазии. Сухуми, 1959, с. 295, ა.შ.). იგივე ცნობები გამოყენებულია უკანასკნელი ორი-სამი ათეული წლის განმავლობაში აფხაზეთისა და სამეგრელოს ისტორიის საკითხებზე ქართველი ისტორიკოსების

მიერ შექმნილ შრომებში (ილია ანთელავა. ლევან II დადიანი. თბ., 1990, გვ. 40-41, 57, 61, 62, 68, 69, 90, 95-102; სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში. ილია ანთელავას საერთო რედაქციით... გვ. 172, 173, 194-198; ბ. ხორავა. ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში. თბ., 1996, გვ. 9, 93; ჯემალ გამახარია. აფხაზეთი და მართლმადიდებლობა. თბ., 2005, გვ. 217-230; ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი. მთ. რედაქტორი ჯემალ გამახარია. თბ., 2007, გვ. 151, 152, 169; Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия-историческая область Грузии. Историография, документы и материалы, комментарий. Тб., 1997, с. 243-244, და ა.შ.).

სამწუხაროდ, თანამედროვე სეპარატისტული და შოვინისტურ-პროსეპარატისტული ისტორიოგრაფია, რომელიც აფხაზეთის ისტორიის გაყალბებით არის დაკავებული, დუმილით უვლის გვერდს პირველხარისხოვან რუსულ წყაროებს-გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალებს, ხოლო ზოგიერთ შემთხვევაში თვით ამ მასალების ფალსიფიკაციასაც კი ეწევა. ასე, მაგალითად, ცნობილი აფხაზი მხარეთმცოდნე ვიანორ ფაჩულია ერთ-ერთ თავის წერილში, სადაც მოქვის ისტორიულ ტაძარში ხანდაზმულობის მუზეუმის გახსნის (?!) თაობაზე იყო საუბარი, წერდა: „მოქვის ტაძარს შორს გაუთქვამს სახელი. 1640 წლის 8 თებერვალს იგი მოინახულეს სამეგრელოს მთავარ ლევან II დადიანთან მიმავალმა (მიმავალმა? - ჯ.გ.) რუსმა ელჩებმა პ. ზახარიევმა და ფ. ელჩინმა, რომელნიც აღტაცებაში მოუყვანია ტაძრის არქიტექტურას და მორთულობას" (გაზეთი „საბჭოთა აფხაზეთი", 1981, 24 ოქტომბერი, გვ. 3). სეპარატისტებსა და მათ მფარველებს იმდენად ეშინიათ XVII საუკუნის ამ უნიკალური პირველწყაროსი, რომ ცდილობენ მეცნიერისთვის შეუფერებელი მსგავსი ხერხით მის გაყალბებას ან მიჩუმათებას.

გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალების მიმართ მეცნიერთა მხრიდან შედარებით ნაკლები ყურადღება, უპირველეს ყოვლისა, პოლიტიკური მიზეზებით აიხსნება. მათი გამოცემა XIX საუკუნის 80-იან წლებში დროში დაემთხვა საქართველოში რუსეთის მეფის ხელისუფლების ტრადიციული შოვინისტური პოლიტიკის უკიდურესად გამკაცრების პერიოდს, რომელმაც ყველაზე მახინჯი ფორმები აფხაზეთში მიიღო. აღნიშნული პოლიტიკა მიზნად ისახავდა ქართველთა და 1880 წლის 31 მაისიდან ისედაც დამნაშავე ერად გამოცხადებულ აფხაზთა ასიმილაციას, მათ შორის შუღლისა და მტრობის ჩამოგდებას, ქა-

რთული ეროვნული ერთიანობის მოშლას (ცალკეული ქართული ეთნოგრაფიული ჯგუფების სხვადასხვა ერებად გამოცხადებას), „ჩამოსულ ელემენტებად“ შერაცხული ქართველების შეზღუდვა-შევიწროებას, აფხაზეთის უცხოურ კოლონიზაციას, ქართველების იქ ხელახლა დამკვიდრებისათვის ხელის შეშლას, ქართული სამყაროსაგან აფხაზეთის ჩამოცილებას, ქართული ეროვნულ - გამანთავისუფლებელი მოძრაობის ჩახშობას და ა.შ. ამ ვითარებაში რუსეთის ხელისუფლებისთვის და მის სამსახურში მყოფი „მეცნიერებისთვის“ მიუღებელი აღმოჩნდა შუასაუკუნეების ისეთი პირველწყაროს (თანაც რუსული წარმოშობის) პოპულარიზაცია, რომელიც მთელი თავისი სულისკვეთებით ეწინააღმდეგებოდა, ისტორიულ საფუძველს აცლიდა ოფიციალურ პოლიტიკას, რადგანაც მასში აფხაზეთის (სოხუმის ოკრუგის) პრაქტიკულად მთელი თანამედროვე ტერიტორია ივერიის ნაწილად, მიზეზთა გამო დაქუცმაცებული საქართველო ერთიან სახელმწიფოდ (**Иверская земля**), ხოლო ქართველობა ერთიან ერად არის წარმოჩენილი. შემთხვევითი არ გახლავთ ის ფაქტი, რომ სამეგრელოში ჩამოსული რუსი ელჩების ანგარიშების შესახებ კრინტს არ ძრავენ აფხაზეთის ისტორიის საკითხებზე მომუშავე რუსი ავტორები, მათ შორის 1907წელს მოსკოვში გამოცემული წიგნარას „აფხაზეთი-საქართველო არ არის“ ავტორი ვინმე ლ. ვორონოვი. ამ ანგარიშების „პროქართულობა“ გახდა მთავარი მიზეზი შოვინისტებისა და სეპარატისტების მხრიდან მისი იგნორირებისა როგორც მეფის რუსეთის, ისე საბჭოთა პერიოდში. თვით, ქართველი მეცნიერებიც კი XXს. 80-90-იან წლებამდე იძულებული იყვნენ თავი შეეკავებინათ მოსკოვსა და სამეგრელოში განხორციელებულ ელჩობათა მასალებში ჩადებული ინფორმაციის (განსაკუთრებით, პოლიტიკური ხასიათის) სრული მოცულობით გამოყენებისაგან და მთლიანი კონტექსტიდან ამოგლეჯილი ცალკეული ფრაგმენტებით ესარგებლათ. აღნიშნული მასალების პოპულარიზაციას საბჭოთა პერიოდში ხელს უშლიდა აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ მათი დიდი ნაწილი ქართული ეკლესიის იმჟამინდელ მდგომარეობას, მრავალი ისტორიული თუ ნაკლებად ცნობილი ტაძრის, მათში დიდი რაოდენობით დაცული ქრისტიანული სიწმინდეების აღწერას ეხება.

როცა ჩვენთვის საინტერესო ელჩობათა მასალების სამეცნიერო მიმოქცევაში ნაკლებ ჩართულობაზეა საუბარი, გარდა ზემოაღნიშნული ფაქტორებისა, გასათვალისწინებელია ზოგ შემთხვევაში ტექსტების გაუმართაობა, ენობრივი ბარიერები. სამეგრელოში ელჩობის ანგარიშები და სხვა მასალები, XVI-XVII საუკუნეებში

მოსკოვიდან საქართველოში თუ სხვა ქვეყნებში მივლინებული მრავალი ელჩობის მასალებისაგან განსხვავებით, შედგენილი უნდა იყოს გაუნათლებელი (ფედოტ ელჩინი, საერთო აღიარებით, წერა-კითხვის უცოდინარი იყო...), მცირედმცოდნე ადამიანის სამეტყველო ენაზე თავისი რეგიონალური თავისებურებების, ამ შემთხვევაში მოსკოვური კილო-კავების გამოყენებით (ასე მიიჩნევს, მაგალითად, არქიმანდრიტი რაფაელ კარელინი, რომელსაც სასარგებლო კონსულტაციებისთვის მადლობას მოვახსენებთ). ოფიციალური საქმისწარმოების ენა არათუ XVII, არამედ XVI საუკუნეშიც კი უფრო დახვეწილი ჩანს, ვიდრე ის ენა, რომელზეც 1639-1640 წლებში სამეგრელოში მყოფი რუსული ელჩობის წარმომადგენლები მეტყველებენ. ცხადია, ეს გარემოებაც გარკვეულწილად აფერხებდა და აფერხებს მეცნიერებისა და თუნდაც პოლიტიკის სამსახურში გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალების სრულფასოვან ჩართვას. ამით არის ნაკარნახევი ქართულ ენაზე მათი თარგმნისა და ორიგინალთან ერთად კვლავ გამოცემის აუცილებლობა.

გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალების ქართულ ენაზე თარგმნა პირველად მღვდელმა მელიტონ კელენჯერიძემ სცადა მაშინ, როდესაც ის ფოთის ვაჟთა გიმნაზიის პედაგოგად მსახურობდა (1907-1917წწ.). თუ გავითვალისწინებთ, რომ 1913 წლის ბოლომდე იგი წიგნის „გაბრიელი ეპისკოპოსი იმერეთისა“-ს მომზადებითა და გამოცემით იყო დაკავებული, თარგმანი, სავარაუდოდ, 1914-1917 წლების შუა პერიოდშია შესრულებული; იგი ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში მელიტონ კელენჯერიძის პირად ფონდში (საქმე #133) ინახება. სრულად და შედარებით სწორად არის თარგმნილი მოსკოვში მყოფი თეიმურაზ პირველის ელჩის მიტროპოლიტ ნიკიფორეს ჩვენება სამეგრელოს შესახებ (თავი I.I.). მეორე თავის („შიკრიკი ათანასე იევსკის ჩვენება საელჩო პრიკაზში“) მხოლოდ მოკლე შინაარსია გადმოცემული. მესამე თავიც („ელჩ გაბრიელ მღვდლის დაკითხვა საელჩო პრიკაზში“) თავისუფალ თარგმანს წარმოადგენს, თუმცა მისი შინაარსი შედარებით უფრო ვრცლად არის მოტანილი. რამდენიმე წინადადებისა და აბზაცის თარგმანი ტექსტთან საკმაოდ მიახლოებულია. მეოთხე თავი („მეფე ლევან დადიანის სიგელი მეფე მიხეილთან, გაგზავნილი ელჩ გაბრიელ მღვდლის ხელით“) მთლიანადაა თარგმნილი, მაგრამ მცირე უზუსტობებით. მეხუთე თავის („გაბრიელ მღვდლის ზეპირი მოხსენებები“) შინაარსი შედარებით

მოკლედაა გადმოცემული, ბოლო რამდენიმე აბზაცი კი თითქმის სიტყვასიტყვითაა თარგმნილი. მეექვსე თავს („მღვდელ ევდოკიმეს ჩვენება საელჩო პრიკაზში“) მთარგმნელი საერთოდ არ ეხება. მეშვიდე - მეთორმეტე თავების („ფედოტ ელჩინისთვის მიცემული წერილობითი განაწესი“, „აღსარება მართლმადიდებლური სარწმუნოების შესახებ“, „მეფე მიხეილის სიგელი სადადიანოს მეფე ლევანისადმი“, „ფიცის ტექსტი, რაზეც უნდა დაიფიცოს სადადიანოს მეფე ლევანმა“..., „სადადიანოს ქვეყანაში გაგზავნილი ხელმწიფის დოკუმენტების აღწერა“) მხოლოდ მოკლე შინაარსია გადმოცემული. მეცამეტე თავი („სადადიანოს მეფე ლევანის სიგელი მეფე მიხეილისადმი“) საერთოდ გამოტოვებულია. მეთოთხმეტე თავის („საქმე მღვდელ პავლე ზახარიევის საჩივარზე ფედოტ ელჩინის შესახებ“) შინაარსი ძალიან მოკლედ, მეთხუთმეტე თავის („ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობა“) კი - შედარებით ვრცლად არის თარგმნილი. რაც შეეხება დასკვნით მეთექვსმეტე თავს („მღვდელ პავლე ზახარიევის მუხლობრივი აღწერილობა“), მელიტონ კელენჯერიძე თავად აღნიშნავს, რომ „ეს მოხსენება ზახარიევისა ბევრად უფრო საყურადღებოა ჩვენთვის, რადგან იძლევა ბევრს ძლიერ ძვირფასს ცნობებს სამეგრელოს ეკლესიების და სამღვდელოების შესახებ 17-ე საუკუნეში. მოგვყავს იგი მეტნაკლებად სიტყვა-სიტყვით, ზოგიერთ უმნიშვნელო ალაგების გამოკლებით“ (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, მელიტონ კელენჯერიძის ფონდი, ს. 133, ფ. 48).

ამრიგად, მელიტონ კელენჯერიძემ მეტ-ნაკლები სისრულით თარგმნა სამეგრელო-რუსეთის ელჩობათა მასალების მხოლოდ ნაწილი. ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ მისი თარგმანი მრავალ უზუსტობას შეიცავს. მაგალითად, **„словесно бити челом“** (სიტყვიერი თხოვნით) თარგმნილია როგორც „სიტყვიერად თავი უნდა დავუკრა“ (იქვე, ფ. 6); **«престол»** (ტრაპეზი), როგორც „სტოლი“ (იქვე, ფ. 28, 73); **«в красную деревню Худони»** (ლამაზ სოფელ ხუდონში) - როგორც „წითელ სოფელ ხუდონში“ (იქვე, ფ. 49); **«честная люди»** (წარჩინებულნი, კეთილშობილნი) - როგორც „პატიოსანი ხალხი“ (იქვე, ფ. 50); **«кафтан дорогильной»** (აბრეშუმის კაფტანი) - როგორც „ძვირფასი კაფტანი“ (იქვე, ფ. 51); **«дети боярские»** (ურიადნიკები, ბოქაულები) - როგორც „ბავშვნი თავადთა“ (იქვე, ფ. 58); **«Белорус»** (ბელორუსი) - როგორც „თეთრუსი“ (იქვე, ფ. 81); **«власти»** (მღვდელმთავრები) - როგორც „უფლებანი“ ან „საეკლესიო კრებული“ (იქვე, ფ. 90, 102); **«Августа кесаря»** (ავგუსტინე კეისრის) - როგორც აგვისტოს კეისრის (იქვე, ფ. 90) და ა.შ. ძალიან ბევრი

ძნელად სათარგმნი სიტყვა საერთოდ გამოტოვებულია, რაც თარგმანს ამახინჯებს. გადაუთარგმნელი რუსული სიტყვები, ზოგჯერ წინადადებებიც კი, არც თუ ისე იშვიათად, პირდაპირ ქართულ თარგმანშია გადმოტანილი (იქვე, ფ. 22, 35, 57, 75, 78, 88, 99 და ა.შ). მიუხედავად ამგვარი ხარვეზებისა და უზუსტობებისა, მელიტონ კელენჯერიძის ნაშრომი, რომელიც არასოდეს გამოქვეყნებულა (იგი არც არის მზად გამოსაქვეყნებლად), დაგვეხმარა წინამდებარე თარგმანის ცალკეული მონაკვეთების გასწორება-რედაქტირებაში.

გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალების სრული მოცულობით ქართულ ენაზე თარგმნა და გამოცემა პირველად ხორციელდება. მთარგმნელისა და რედაქტორის მიზანს მაქსიმალურად დედნის შესატყვისი, თითქმის სიტყვა-სიტყვითი თარგმანის შესრულება წარმოადგენდა; სათარგმნი მასალის შინაარსის ზუსტად გადმოცემასთან ერთად, ვცდილობდით XVII საუკუნის რუსული ენის სტილური თავისებურებების, შეძლებისდაგვარად, შენარჩუნებას. სამწუხაროდ, ტექსტის გაუმართავი ენა ამის შესაძლებლობას ყოველთვის არ გვაძლევდა. რუსული, აგრეთვე ჩრდილოეთკავკასიური სოციალური თუ სამოხელეო ტერმინები, რომლებსაც ქართულში ზუსტი შესატყვისი ყოველთვის არ გააჩნიათ (ბოიარი, ვოევოდა, დიაკი, პოდიაჩი, სტრელეცი, მურზა, უზდენი და ა.შ.), თარგმნილი არ არის, თუმცა მათი მნიშვნელობა, ზოგჯერ მიახლოებითი ქართული შესატყვისის მითითებითაც, ლექსიკონში ან კომენტარებშია (ეს უკანასკნელი დანომრილია ციფრებით, რომლებიც ფრჩხილებშია მოთავსებული) განმარტებული. ცალკეული სიტყვები ან ასოები, რომლებიც ტექსტს აკლია, აღდგენილია რედაქტორის მიერ და კვადრატულ ფრჩხილებშია მოქცეული. კრებულისთვის თანდართული ლექსიკონი განკუთვნილია იმ პირთათვის, ვისთვისაც რუსული მშობლიურ ენას არ წარმოადგენს. მკითხველს, მკვლევარს იგი დაეხმარება სწორად გაიაზროს ამა თუ იმ სიტყვის, ტერმინის მნიშვნელობა, რომელიც სხვადასხვა შემთხვევაში შეიძლება იყოს სხვადასხვა.

კრებულში მოთავსებულია 1636-1640 წლების იულიუსის (ძველი სტილის) კალენდარი ზოგიერთი საეკლესიო დღესასწაულის მითითებით. იგი წარმოადგენს დამატებით ორიგინალურ წყაროს ელჩობათა მასალების უფრო დეტალური შესწავლა - ანალიზისთვის, იმ შორეულ წარსულთან „მიახლოებისთვის“, როდესაც სამეგრელოს სამთავრომ და რუსეთმა ელჩები გაცვალეს.

ელჩობათა მასალებში თარიღები იულიუსის კალენდრისა და

1699 წლამდე არსებული რუსული წელთაღრიცხვის მიხედვითაა მოცემული. იგივე თარიღები იმავე იულიუსის კალენდრის, მაგრამ ქართული (1699 წლის შემდგომი რუსული) წელთაღრიცხვის თანახმად არის გაშიფრული და კვადრატულ ფრჩხილებშია მოთავსებული. ერთ-ერთი განსხვავება ორი ქვეყნის კალენდრებს შორის XVII საუკუნეში იმაში მდგომარეობდა, რომ 1492 წლიდან ახალი წელი რუსეთში პირველი სექტემბრიდან (მანამდე - 1 მარტიდან) იწყებოდა და მხოლოდ 1699 წლიდან- 1 იანვრიდან. საქართველოში კი, სადაც ასევე იულიუსის კალენდარი მოქმედებდა, XIII - XIV საუკუნეებში საბოლოოდ იანვრის სტილის წელიწადი (მანმადე იყო სექტემბრის, კიდევ უფრო ადრე-მარტის სტილის წელიწადი) დამკვიდრდა. ეს განსხვავება ორი ქვეყნის კალენდრებს შორის დოკუმენტებში საკმაოდ ხშირად იჩენს თავს. ასე, მაგალითად, მეორე თავის ("შიკრიკი ათანასე იევსკის ჩვენება საელჩო პრიკაზში") დასაწყისში - პირველსავე წინადადებაში მოტანილია ორი თარიღი- "147 წლის 15 ნოემბერი" და 146 წლის ზაფხული. ერთიც და მეორეც 1638 წელს შეესაბამება. ქართულ-რუსულ კალენდრებში ზემოაღნიშნული სხვაობით გამოწვეული მსგავსი მაგალითები არც თუ ისე იშვიათად გვხვდება ელჩობათა მასალებში, რაც გათვალისწინებული უნდა იყოს მკითხველთა და მკვლევართა მიერ.

XXX

1636 წლის ზაფხულში ლევან II დადიანის მიერ თავისი კარის ეკლესიის მღვდლის გაბრიელ გეგენავას მოსკოვში ელჩად გაგზავნა საქართველოს რთული შიდაპოლიტიკური და მეტნაკლებად მომგებიანი საერთაშორისო მდგომარეობით იყო განპირობებული. ქართველ მეფე-მთავრებს შორის XVII საუკუნის 20-იანი წლების დასაწყისამდე არსებული ერთგვარი ერთობა, რომელიც საგარეო აგრესიის ერთობლივად მოგერიებისა და ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში ოსმალეთთან თანამშრომლობის პოლიტიკურ პლატფორმას ეფუძნებოდა, თანდათანობით დაირღვა. 1618 წელს ირანმა და ქართველთა მაშინდელმა „მოკავშირე“ ოსმალეთმა ხელი მოაწერეს სერაფის საზავო ხელშეკრულებას (რატიფიკაცია 1619 წელს მოხდა), რომლის ძალითაც ფაქტობრივად განახლდა 1555 წლის ამასიის ზავის პირობები საქართველოს ტერიტორიების გადანაწილების შესახებ (ამჯერადაც დასავლეთ საქართველო ოსმალეთს ერგო,

აღმოსავლეთი-ირანს). ახალ ხელშეკრულებაში გარკვეული ცვლილებებიც იქნა შეტანილი - სხვა ტერიტორიების სანაცვლოდ ირანმა სამცხე-საათაბაგო ოსმალეთს დაუთმო. ამიერიდან ოსმალეთი არ განიხილებოდა ქართველთა საიმედო მოკავშირედ ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში. კახეთის მეფის თეიმურაზ პირველის ინიციატივით, იმერეთის მეფემ გიორგი მესამემ (1605-1639წწ.), გურიის მთავარმა მამია გურიელმა (1600-1625წწ.) ორიენტაცია რუსეთისაკენ აიღეს. მათ მიერ 1618 წელს ქართველი ელჩის იღუმენ ხარიტონის ხელით რუსეთის ხელმწიფისადმი გაგზავნილ წერილებში ლევან II დადიანიც ზემოხსენებულ მეფე-მთავართა მოკავშირედ მოიხსენიება. სამეგრელოს მთავარი ესწრებოდა თათბირს, რომელშიც თეიმურაზ I, გიორგი III და მამია გურიელი მონაწილეობდნენ. ოთხთა ამ თათბირმა რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღება გადაწყვიტა (**Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений**, с. 43-48). მიუხედავად ამისა, აღნიშნულის თაობაზე პირადად ლევან მეორეს რუსეთის ხელმწიფისთვის წერილი არ მიუწერია, რაც იღუმენი ხარიტონის ელჩობის (1618 წლის 17 ოქტომბერი - 1621 წლის 5 მაისი) მასალების მიხედვით, ახსნილია იმით, რომ „ის მთავარი (ლევან II - ჯ.გ.) მათი თათბირის შემდეგ მყისვე ომში წავიდა“ (**Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений**, გვ. 48). სინამდვილეში, ამ ფაქტით დაფიქსირდა მცირე ბზარი თეიმურაზ პირველისა და მისი მამიდაშვილის ლევან II დადიანის ურთიერთობაში.

საერთო პოლიტიკური პლატფორმის მოშლას ხელი შეუწყო აგრეთვე დინასტიური ქორწინებების შედეგად ჩამოყალიბებული და გამყარებული ნათესაური კავშირების რღვევამ. იმერეთის უფლისწული (შემდგომში მეფე) ალექსანდრე გიორგის ძე მეუღლეს, მამია გურიელის ქალიშვილს თამარს გაეყარა და მოგვიანებით (1629 წელს) თეიმურაზ I-ის ასული შეირთო. შეურაცხყოფილი მამია გურიელი ლევან II დადიანს დაუმოყვრდა სიმონ მამიას ძე გურიელმა ცოლად ლევანის და მარიამი შეირთო. თვითონ ლევან II აფხაზთა თავადის სეტემან შერვაშიძის ქალიშვილზე დარეჯანზე იყო დაქორწინებული. დასავლეთ საქართველო ორ ბანაკად დაიყო (ერთის მხრივ, სამეგრელოს სამთავრო აფხაზეთიანად და გურია, მეორეს მხრივ, იმერეთი), რაც ლევან მეორემ საკუთარი ჰეგემონისტური მიზნებისთვის გამოიყენა. 1622 თუ 1623 წელს მან სასტიკად დაამარცხა იმერეთის მეფე გიორგი მესამე; ამის შემდეგ სამეგრელოს მთავარმა ქმრის ღალატში ეჭვმიტანილი აფხაზი მეუღლე დასაჯა, მას გაეყარა, აფხაზეთიც დალაშქრა და იგი კვლავ საკუთარ იურის-

დიქციას დაუმორჩილა. აფხაზეთიდან მობრუნებულმა ლევან მეორემ თავისი აღმზრდელი ბიძის გიორგი ლიპარტიანის ახალგაზრდა მეუღლე ნესტან-დარეჯან ჭილაძე შეირთო, რასაც მალე გიორგის გარდაცვალება მოჰყვა. მოვლინების შემდგომ განვითარებაზე გავლენა იქონია ლევან II-ის წინააღმდეგ მოწყობილმა წარუმატებელმა შეთქმულებამ. მისი მთავარი მონაწილეები, მათ შორის ლევანის უმცროსი ძმა იესე და სიძე გურიის მთავარი სიმონი (რომელმაც 1625წ. საკუთარი მამა სიცოცხლეს გამოასალმა და ამ გზით ტახტს დაეუფლა) სასტიკად იქნენ დასჯილნი - ორივეს თვალები დათხარეს; სიმონი იძულებით ბერად აღიკვეცა და სამი წლის შემდეგ უგზო-უკვლოდ დაიკარგა; გურიის სამთავრო ტახტი კი აფხაზეთის კათალიკოსმა მალაქია II გურიელმა შეითავსა. ამ აქტით გურია ხანგრძლივი დროით ლევან II დადიანის სრული კონტროლის ქვეშ მოექცა. სამეგრელოსა და გურიის ერთიანობა კი დასავლეთ საქართველოში ლევან II დადიანის ჰეგემონიას უზრუნველყოფდა.

იმავე ხანებში აღმოსავლეთ საქართველოშიც საკმაოდ რთული, მაგრამ ამავე დროს ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნა. ირანის მმართველმა შაჰ აბას პირველმა (1587-1629წწ.) ისარგებლა თურქეთის რთული საშინაო პრობლემებით და 1623 წელს მას ბაღდათი წაართვა, 1624 წელს - სამცხე. 1625 წელს ის მარტყოფის ველზე ქართველებთან ომში დამარცხდა, თუმცა იმავე წელს მარაბდასთან რევანში აიღო. ოსმალეთთან ომში ჩაბმულ ირანს ქართველებთან ომის გაგრძელება არ აწყობდა, ამიტომ თეიმურაზს შეურიგდა და იგი ქართლ - კახეთის მეფედ სცნო. თეიმურაზ პირველის ირანთან შერიგებამ, ხოლო შაჰ აბას პირველთან ომების გმირის გიორგი სააკაძის თურქეთთან დაახლოებამ ამ ორ დიდ მოღვაწეს შორის შეიარაღებული დაპირისპირება გარდაუვალი გახადა. 1626 წელს გარედან ინსპირირებულ ბაზალეთის ძმათამკვლელ ომში გიორგი სააკაძე დამარცხდა. თეიმურაზ პირველმა პოზიციები კიდევ უფრო განიმტკიცა. 1629 წელს, როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, მან თავისი ქალიშვილი იმერეთის უფლისწულს ალექსანდრეს შერთო ცოლად. აღნიშნული აქტის შედეგად ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოებს შორის მჭიდრო კავშირი დამყარდა, რომელსაც იზოლაციის თავიდან აცილების მიზნით დროებით ლევან II დადიანიც შეუერთდა.

შაჰ აბას პირველის გარდაცვალების (1629წ.) შემდეგ ვითარება საქართველოში რამდენადმე შეიცვალა. თეიმურაზ პირველმა ირანისაგან სრული განთავისუფლება მოინდომა, მაგრამ ამ მამუ-

ლიშვილური მიზნის მისაღწევად 1632 წელს დაწყებულ ომში იგი დამარცხდა. თეიმურაზ პირველი იმერეთში გადავიდა. გამაჰმადიანებული უფლისწული როსტომი ქართლის „ვალად“ დაინიშნა, კახეთის მმართველიც გამაჰმადიანებული ქართველი სელიმ-ხანი გახდა. ამ ახალ ვითარებაში ლევან II დადიანმა როსტომთან და, შესაბამისად, ირანთან დაახლოება გადაწყვიტა. სამეგრელოსა და ქართლის კავშირი დინასტიური ქორწინებითაც განმტკიცდა - 1634 წელს ირანის შაჰ სეფის (1629-1642წწ.) ნებართვით როსტომმა ცოლად შეირთო ლევან მეორის და, შემდგომში ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, მარიამ დადიანი. ამ ქორწინებით მეტად კმაყოფილმა შაჰ სეფიმ ლევან მეორეს საჩუქრად 50 ათასი მარჩილი გამოუგზავნა და ათასი თუმნის ოდენობის ყოველწლიური ჯამაგირიც დაუნიშნა. როსტომისა და მარიამის ქორწინებისთვის ხელის შეშლა გიორგი მესამემ შეიარაღებული რაზმის მეშვეობით სცადა, მაგრამ ბაღდათთან მომხდარი შეტაკებისას ლევან მეორეს ტყვედ ჩაუვარდა და ორი წელი პატიმრობაში გაატარა. ქართული სამეფო-სამთავროები კვლავ ორ ბანაკად დაიყვნენ - ერთის მხრივ, სამეგრელო - გურია - აღმოსავლეთ საქართველო, მეორეს მხრივ, იმერეთი და აღმოსავლეთ საქართველოდან დევნილი მეფე თეიმურაზ პირველი. დაპირისპირება მათ შორის ირანიდან და ოსმალეთიდან იმართებოდა. ერთმანეთთან მოქიშპე ამ ორ ურჩხულს შორის ლავირებისას ქართული სამეფო-სამთავროები ხან ერთ ბანაკში აღმოჩნდებოდნენ, ხან მეორეში, ხან ერთიანდებოდნენ საერთო მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად, ხან კიდევ იმავე მტრის ანკესზე წამოგებულები, ერთმანეთს უპირისპირდებოდნენ. ასე მოხდა ამჯერადაც. ქართველთა ბუნებრივი ლტოლვა ერთიანობისაკენ მუდმივად ირან-ოსმალეთის წინააღმდეგობასა და მათ მიერ მოწყობილ სხვადასხვა ხრიკებს აწყდებოდა.

1635 წელს ოსმალეთმა ირანის წინააღმდეგ საომარი მოქმედებები წამოიწყო, აიღო სამცხე, ერევანი და აზერბაიჯანში შევიდა. კონტრ-შეტევის შედეგად ირანმა ერევანი დაიბრუნა, მაგრამ სამცხის აღება ვერ მოახერხა. ამასობაში აჯანყებულმა კახელებმა თეიმურაზ პირველი მეფედ მიიწვიეს, რასაც დროის მოგების მიზნით იძულებით შაჰ სეფიც დაეთანხმა. ამან ირანის პრესტიჟი შელახა და მისი ხელდასხმული ქართლის მეფის როსტომის პოზიციებიც შეარყია. ტახტის დაბრუნების შემდეგ იმავე 1635 წლის მიწურულს თეიმურაზმა საკუთარი ელჩი ბერძენი მიტროპოლიტი ნიკიფორე მოსკოვს მიავლინა. შექმნილ ვითარებაში, როგორც ქართულ ისტორიოგრა-

ფიაშია აღნიშნული (Н.Т. Накашидзе. Грузино-русские политические взаимоотношения с. 141 და ა.შ.), ლევან II დადიანი პოლიტიკური იზოლაციის საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა. იგი ყოველი მხრიდან მტრებით იყო გარშემორტყმული. გარკვეული გადაჭარბების მიუხედავად, სიმართლესთან ახლოს უნდა იყოს ინფორმაცია, რომელიც მოსკოვში მყოფმა თეიმურაზ პირველის ელჩმა ნიკიფორემ რუსეთის ხელმწიფეს 1636 წლის 2 აპრილს მიანოდა: „ამბობენ, თითქოს, დადიანმა ერევნისკენ გაილაშქრა, ეს ყველაფერი სიცრუეა. დადიანი ერთი ისეთივე ბეგია, როგორიც ჩერქეზებს ჰყავთ; არსაიდან გზა ერევნისკენ მას არა აქვს, ყველა მხრიდან ჩაკეტილია. თუ ის საკუთარ ქვეყანას დატოვებს და ერევნისკენ წავა, თურქები მაშინათვე მის ქვეყანას დაიკავებენ და ტერიტორიის გარეშე დარჩება. აფხაზები და სვანები მისი მტრები არიან, ფაშა ჩიუკი ხანი - მტერია, კონინ ბეი - მტერია, სეფერ ფაშა - ასევე მტერია, ტრაპიზონის ბეი - ასევე მტერია. დადიანი კი იმ ტერიტორიებს შორისაა მოქცეული. ხოლო რასაც დიდ და აღმატებულ მეფეს ყიზილბაშები ეუბნებიან, ეს ყოველივე სიცრუეა, არავის არასოდეს არ დაუჯერო“ (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 134). ასეა თუ ისე, ლევან მეორისთვის საფრთხეს ნამდვილად წარმოადგენდა იმერეთ-კახეთის კავშირი, აგრეთვე ჩამოსახლებული აფსუა-აფხაზები, განსაკუთრებით კი ოსმალეთი. ამ უკანასკნელის უკმაყოფილების საფუძველი ირანთან და რუს კაზაკებთან ლევან მეორის კავშირი იყო. შეუძლებელია, სამეგრელოს მთავარი არ შეშფოთებულიყო თეიმურაზ პირველის ზემოაღნიშნული დიპლომატიური ნაბიჯითაც - 1635 წელს თავისი ელჩის მოსკოვში გაგზავნით. ლევან მეორემ, ალბათ, ისიც იცოდა, რომ კახეთის მეფის ვრცელ სიგელში რუსეთის ხელმწიფისადმი სამეგრელოს მთავარი ირანის მოკავშირედ და კახეთ-იმერეთის მტრად იყო წარმოჩენილი (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 116).

ქართული ისტორიოგრაფიის შეფასებით, ის შიდაქართული და საგარეოპოლიტიკური ფონი, რომელმაც ლევან მეორეს მოსკოვში ელჩის გაგზავნისკენ უბიძგა, ასეთი იყო: 1. სამეგრელოს წინააღმდეგ მიმართული ოსმალური აგრესიის ზრდა (იგულისხმება 1637 წლის 18 მაისს თურქების მიერ დრანდაზე განხორციელებული თავდასხმა); 2. ირანის ერთგვარი დასუსტება; 3. ქართლის მეფის როსტომის არამყარი მდგომარეობა; 4. კახეთის ტახტზე ხელახლა დამკვიდრებული თეიმურაზ პირველის მიერ 1635 წლის დეკემბერში რუსეთში ელჩის გაგზავნა; 5. ყოველივე ამის შედეგად ლევან მეორის პოლიტიკური

იზოლაციის საფრთხე (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 334-337; ილია ანთელავა. ლევან II დადიანი, გვ. 93-95, 100; Н. Накашидзе. Грузино-русские политические взаимоотношения, с. 141 და ა.შ.). იმ მიზეზთა შორის, რომლებმაც სამეგრელოს სამთავროდან რუსეთში ელჩის გაგზავნა განაპირობეს, ოსმალური და ირანული ფაქტორების მნიშვნელობა, როგორც გვეჩვენება, მთლად სწორად არ არის შეფასებული. მეცნიერთა განკარგულებაში არსებული წყაროები 1636 წლისთვის ოსმალური აგრესიის ზრდაზე სულაც არ მიუთითებენ. რაც შეეხება დრანდაზე თავდასხმას, ის განხორციელდა არა 1634 (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, გვ. 335; З.В. Анчабадзе. Из истории средневековой Абхазии. VI-XVIIIвв. Сухуми, 1959, с. 273, и т.д.), არამედ 1637 წელს, როგორც ეს რუსი ელჩების ანგარიშებშია მითითებული. ამიტომ გაბრიელ გეგენავას მოსკოვში გაგზავნასთან თურქეთის ამ აგრესიულ აქტს კავშირი არა აქვს. ამასთანავე, ეს იყო მხოლოდ ერთჯერადი, შედარებით მცირე მასშტაბის ლოკალური სადამსჯელო ოპერაცია. იმ დროისთვის არც ირანი ჩანდა დიდად დასუსტებული. პირიქით, მან მოიგერია თურქეთის აგრესია და წარმატებული კონტრშეტევის შედეგად ერევანიც კი დაიბრუნა. უფრო სწორი უნდა იყოს დასკვნა ორი მეომარი სახელმწიფოს ძალების გამოფიტვის შესახებ; იმის თაობაზე, რომ 1636 წლისთვის ორივე აგრესორ ქვეყანას შორის გარკვეული წონასწორობა, ძალთა ბალანსი დამყარდა. არც ერთ მხარეს მონინააღმდეგის განადგურების უნარი არ შესწევდა; არც ერთს და არც მეორეს სამეგრელოსთვის და სხვა ქართული პოლიტიკური ერთეულებისთვის მაშინ არ ეცალა. სწორედ ამ ხელსაყრელი საგარეო პირობებისა და ქართულ ისტორიოგრაფიაში მითითებული სხვა ფაქტორების გათვალისწინებით, უნდა ვივარაუდოთ, მიიღო ლევან II დადიანმა მოსკოვში ელჩის გაგზავნის გადაწყვეტილება. ოსმალური აგრესიის საფრთხე რომ ყოფილიყო რუსეთში ელჩის გაგზავნის ერთ-ერთი მიზეზი, მაშინ ლევან II ასეთ ელჩობას მოსკოვში 1639 წელს მიაველენდა, როდესაც თურქეთ-ირანის ხანგრძლივი ომი საქართველოსათვის დამღუპველი ზავით დასრულდა და ოსმალური აგრესიის საფრთხე სავსებით რეალური გახდა. იმ ზავის დადებისა და ოსმალური აგრესიის საფრთხის გაზრდის პირობებში ლევან მეორემ, პირიქით, ზურგი შეაქცია რუსეთს, რაც სამეგრელოში ჩამოსული რუსი ელჩებისადმი დამოკიდებულებაში, მომავალში კი მოსკოვთან დიპლომატიური კავშირების განყვეტაში გამოიხატა.

გარდა ამისა, შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ იმ კონკრე-

ტულ სიტუაციაში რუსეთთან ურთიერთობის დამყარების გარდა, ლევან მეორეს ოსმალური აგრესიის თავიდან აცილების ყველა სხვა გზა თითქოს მოჭრილი ჰქონდა. ახალ ვითარებაში მას შეეძლო, როგორც ეს არაერთხელ მომხდარა, საგარეო ორიენტაციის ვექტორი ირანიდან კვლავ ოსმალეთისაკენ შემოეტრიალებინა და ამით საკუთარი თავიც გადაერჩინა და სამთავროც. ეტყობა, ქრისტიანული რუსეთისაგან, რომლისკენაც ასე ისწრაფოდნენ აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეები, ლევან მეორის ბაბუა ალექსანდრე II (1587 წელს რუსეთის მეფის თევდორე ივანეს ძის ერთგულებაზე დაიფიცა), ბიძა - დავით ალექსანდრეს ძე (1602 წელს რუსეთის მეფის ბორის გოდუნოვის ერთგულებაზე დაიფიცა), ბიძაშვილი - თეიმურაზ I (1602 წელს მამასთან, დავით ალექსანდრეს ძესთან ერთად მეფის ბორის გოდუნოვის, 1639 წელს კი მეფის მიხეილ თევდორეს ძის ერთგულებაზე დაიფიცა), აგრეთვე სამღვდელოება და მოსახლეობა (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 144 - 146, 244, 320 და ა.შ), სამეგრელოს მთავარს თვითგადარჩენაზე ბევრად უფრო მეტის მიღება სურდა, ვიდრე მიიღებდა თუნდაც მტკიცე ოსმალური თუ ირანული ორიენტაციის შემთხვევაში. რა შეიძლებოდა ყოფილიყო ეს „თვითგადარჩენაზე ბევრად უფრო მეტი“?

როგორც ცნობილია, ლევან II დადიანის მიერ საკუთარი ელჩის რუსეთში მივლინებამ თეიმურაზ პირველი უკიდურესად შეაშფოთა, რაც კარგად ჩანს 1639 წლის 25 აპრილს მისი ელჩის მიტროპოლიტ ნიკიფორეს ხელით მოსკოვში ხელმწიფის სახელზე გაგზავნილი წერილიდან. თეიმურაზ პირველი თავის მამიდაშვილს უმძიმეს ბრალდებებს უყენებდა; არც მეტი, არც ნაკლები, ქრისტიანობის მტრად, საქართველოში არსებული არეულობების მოთავედ, სულთანთან და შაჰთან თეიმურაზის ურთიერთობების გაფუჭებ̣ის მიზეზად აცხადებდა. ის აგრეთვე წერდა, რომ ახლა, როცა დადიანის ელჩი მოსკოვში ჩავიდა, „თქვენი მეფური უდიდებულესობის ჩემთან წაკიდება დაიწყო“. თავისი ელჩი კი ლევან მეორემ, თითქოს თეიმურაზ პირველის მიერ მოსკოვში ელჩის გაგზავნის შემდეგ „დიდი სიძულვილისა და შურის გამო“ რუსეთში მიავლინა; ამიტომ ხელმწიფე ფრთხილად უნდა ყოფილიყო, რათა სამეგრელოს ელჩს იგი არ მოეტყუებინა. გარდა ამისა, მეფე თეიმურაზი რუსეთის ხელმწიფეს ლევან II დადიანის ნამდვილი მიზნების შესახებ აცნობებდა: „დადიანს სურს ივერიის ქვეყანაში მეფის ხელისუფლება მოსპოს და ივერიის ქვეყნის ერთადერთი მეფე თვითონ იყოს“. ლევან მეორის, მისი მიზნების შესახებ ზუსტად იგივე შეფასებები

და მოსაზრებებია განმეორებული თეიმურაზ პირველის 1640 წლის 22 იანვრის წერილშიც რუსეთის ხელმწიფისადმი (Переписка..., с. 22-23, 42-43.). არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ ამ მიზნის მიღწევაც სურდა ლევან მეორეს, როდესაც რუსეთში თავის ელჩს აგზავნიდა.

ასეთ შემთხვევაში ისმის კიდევ ერთი კითხვა: რამდენად შეესაბამება რეალობას, რომ ლევამ II დადიანი სწორედ საქართველოს გაერთიანებისთვის იბრძოდა? ამ კითხვაზე თუნდაც ჰიპოთეზის დონეზე პასუხის გასაცემად უპრიანი იქნება გავიხსენოთ ლევან II დადიანისა და გიორგი სააკაძის ურთიერთობები. ჩვენი ვარაუდით, საკუთარი ბიძაშვილის თეიმურაზ I-ის წინააღმდეგ ბრძოლისა და საქართველოს გაერთიანების იდეა იყო ის საერთო პლატფორმა, რომელიც სამეგრელოს მთავარს თავის დროზე გიორგი სააკაძესთან აკავშირებდა. ილია ანთელავამ, მიმოიხილა რა დიდი მოურავისა და ლევან II დადიანის ურთიერთობების ისტორია, გამოთქვა საკმაოდ საინტერესო მოსაზრება: „ყველა მონაცემია ვიფიქროთ, რომ დიდ მოურავს სიცოცხლის ბოლო ხანებში ოდიშის მთავარი უნდა მიეჩნია რეალურ დასაყრდენ ძალად. თვით ლევანი, პატივმოყვარე, ფართო პრეტენზიებისა და გეგმების მქონე პიროვნება, უეჭველად დაინტერესებული იქნებოდა გამოჩენილ სარდალთან პოლიტიკური თანამშრომლობით“ (ი. ანთელავა. ლევან II დადიანი, გვ. 79). არც ის უნდა გამოვრიცხოთ, რომ მომავალ გაერთიანებულ საქართველოში, ამ ორი დიდი მოღვაწის გეგმის მიხედვით, კახთა მეფის ალექსანდრე II-ის ერთი შვილიშვილის თეიმურაზ I-ის იმავე მეფის მეორე შვილიშვილით ლევან II დადიანით ჩანაცვლება ყოფილიყო გათვალისწინებული. ამ შემთხვევაში თეიმურაზ პირველის მონაწილეობის გარეშე და მაშინდელი საერთაშორისო ვითარების პირობებში ასეთი გეგმის, თუ ის ნამდვილად არსებობდა, რეალურობა-არარეალურობაზე, კანონიერება-უკანონობაზე საუბარი ყოველგვარ აზრს მოკლებულია.

ლევან II დადიანის გეგმების მიმართ ილია ანთელავას ზოგად მოსაზრებას მიტროპოლიტი ანანია (ჯაფარიძე) ავითარებს. ქართულ სამეფო დინასტიაში შექმნილი ვითარების (წმ. მეფის ლუარსაბ მეორის მკვლელობა და ქართლის კანონიერი სამეფო დინასტიის მმართველობის შეწყვეტა, თეიმურაზ პირველის კახეთიდან პერიოდულად გაძევება, იმერეთის სამეფო დინასტიის შერყევა და ა.შ.) მიმოხილვის შემდეგ იგი ასკვნის: „რადგანაც აღმოსავლეთ საქართველოს, ვითარცა სპარსეთის ხელდებულ ქვეყანას, არ შეე-

ძლო ყოფილიყო საქართველოს პოლიტიკური გამაერთიანებელი, ხოლო იმერეთის სამეფო დასუსტებული იყო, ლევან II დადიანი საქართველოს სუვერენული სახელმწიფოს გაერთიანებას ჩაუდგა სათავეში" (მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე. „ხელმწიფე ივერიისა" - ლევან II დადიანი, ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის, „ქართველობის" დამცველი. თბ., 2006, გვ. 3-4). მიტროპოლიტ ანანიას აზრით, იმ პერიოდისთვის სამეგრელო ეკონომიკური, სამხედრო და კულტურული თვალსაზრისით დაწინაურებული რეგიონი იყო მაღალი ზოგადქართული თვითშეგნების მქონე მოსახლეობითა და მთავრით; ლევან მეორემ მოახერხა მთელი დასავლეთ საქართველოს თავისი გავლენის ქვეშ მოქცევა. „მაშასადამე, - ასკვნის მიტროპოლიტი ანანია, - სუვერენული საქართველოს ერთადერთი ფაქტიური მეპატრონე იყო ლევან დადიანი", რომელიც ცაიშურ გულანში თავის თავს ასე მოიხსენიებდა: „ხელმწიფეთა ხელმწიფე დადიანი ლეონ ყოვლისა საქართველოთა პატრონი" (მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე. „ხელმწიფე ივერსიისა", გვ. 4). აღნიშნული მინაწერი ლევან მეორის ამბიციებზე და მიზნებზე კიდევ ერთხელ მიუთითებს.

ყოველივე ამის შემდეგ უსაფუძვლო არ უნდა იყოს მოსაზრება, რომ XVII საუკუნის 30-იან წლებში, როცა ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა ლევან მეორემ თავისი პოლიტიკური მიზნების განხორციელებასთან დაკავშირებით ნიადაგის მოსინჯვა გადაწყვიტა, რისთვისაც ახალი ძლიერი მოკავშირე სჭირდებოდა. ცხადია, იგი დარწმუნებული იყო, რომ ირანი და ოსმალეთი საქართველოს გაერთიანების საქმეში მისი მხარდამჭერები არასოდეს იქნებოდნენ. საქართველოს ორად გაყოფისა და მისი შემდგომი დაქუცმაცების მთავარ შემოქმედთა შორის სამკვდრო-სასიცოცხლო დაპირისპირება, ეტყობა, ლევან მეორემ ივერიის გაერთიანებისთვის ხელსაყრელ მომენტად ჩათვალა და ნიადაგის მოსასინჯად თავისი ელჩი მოსკოვს მიავლინა. სამეგრელოს მთავარის მიერ გაბრიელ გეგენავას ხელით რუსეთის ხელმწიფისათვის გაგზავნილი სიგელი, რომელიც წინამდებარე კრებულში ქვეყნდება, აღნიშნულ ვერსიას ამყარებს.

ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ საქართველოს ირგვლივ განვითარებული საერთაშორისო ურთიერთობები, აგრეთვე ლევან მეორის შიდაქართული პოლიტიკის ცალკეული ასპექტები (საქართველოსთვის თავდადებულ და კანონიერ მეფესთან თეიმურაზ პირველთან მტრული დამოკიდებულება, აგრესია იმერეთის წი-

ნააღმდეგ, ქვეყნის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვრებისადმი არასათანადო ყურადღება და ა.შ.) საქართველოს გაერთიანებას ხელს არ უწყობდნენ.

XXX

კრებულში შეტანილი დოკუმენტები მოგვითხრობენ, რომ 1636 წლის ზაფხულის შუახანებში ლევან II დადიანის კარის ეკლესიის მღვდელი გაბრიელ თევდორეს ძე გეგენავა თანმხლებ პირთან ერთად, რომლის ვინაობა უცნობია, მოსკოვს გაემგზავრა. სავარაუდოდ, სვანეთიდან ყაბარდოში გადასული სამეგრელოს ელჩი 1636 წლის 24 ივლისს ადგილობრივი მურზების, კერძოდ, ალეგუკასა და მისი ძმების მეშვეობით ციხე-ქალაქ თერგში დაბანაკებულ რუს ვოევოდებს დაუკავშირდა და მოსკოვში გამგზავრების ნებართვა სთხოვა. მღვდელი გაბრიელი რუსებმა ყაზის ყაბარდოდან იმავე წლის 11 აგვისტოს თერგში ჩამოიყვანეს, სადაც იგი ვოევოდას კანცელარიაში დაკითხეს. შეტყობინება ციხე-ქალაქ თერგში სამეგრელოს ელჩის ჩასვლის შესახებ რუსეთის ხელმწიფეს 1636 წლის 18 დეკემბერს მიუვიდა და უკვე 20 დეკემბერს მოსკოვისკენ მისი გაშვების განკარგულება (სიგელი) გასცა („1. ცნობა სამეგრელოს ელჩის გაბრიელ გეგენავას...“). ხელმწიფის აღნიშნული ან სხვა განკარგულება 1637 წლის 29 ოქტომბრამდე თერგში არ მიუღიათ, რის შემდეგაც ადგილობრივმა ვოევოდებმა ლევან II დადიანის ელჩის ჩამოსვლის თაობაზე მოსკოვს ხელმეორედ აცნობეს. 1638 წლის 16 მარტს მოსკოვიდან კვლავ გაიგზავნა ხელმწიფის სიგელი ელჩის მოსკოვისკენ გატარების შესახებ, რომელიც თერგში იმავე წლის 13 ივნისს მიიღეს. 1638 წლის 30 ივლისს გაბრიელ გეგენავამ თერგი დატოვა და ურიადნიკ ათანასე იევსკისთან ერთად მოსკოვისკენ გაემგზავრა. იმ დროს, როდესაც ელჩი გაბრიელი ჯერ კიდევ ციხე-ქალაქ თერგში რუსეთის დედაქალაქში გამგზავრების ნებართვას ელოდებოდა, ხელმწიფის ბრძანებით, სამეგრელოს შესახებ აუცილებელი ინფორმაციის მოპოვების მიზნით იმჟამად მოსკოვში მყოფი თეიმურაზ I-ის ელჩის მიტროპოლიტ ნიკიფორეს დაკითხვა გადაწყდა. ბერძენი ეროვნების მიტროპოლიტის მიერ რუსებისთვის მიწოდებული ინფორმაცია, ტენდენციურობის მიუხედავად, საინტერესო ცნობებს შეიცავს სამეგრელოს საზღვრების, თურქეთთან და ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებთან მისი ურთიერთობების, სამთავროს ეკონომიკური მდგომარეობისა

და ლევან II დადიანის პიროვნების შესახებ (1.1. საქართველოს ელჩის მიტროპოლიტ ნიკიფორეს ჩვენება...). სამეგრელოს შესახებ ასეთი ზოგადი ხასიათის ინფორმაცია მოსკოვში უკვე ჰქონდათ, როცა 1638 წლის 15 ნოემბერს იქ გაბრიელ გეგენავა ჩავიდა. სამეგრელოს ელჩის ჩასვლის, თერგიდან მოსკოვამდე მასთან ერთად მგზავრობის, ელჩის დაბინავების, აგრეთვე მოსკოვიდან კახეთში გაგზავნილი თევდორე ვოლკონსკის ელჩობის მიერ დიდი სიძნელეების გადალახვის შემდეგ საქართველოში ჩასვლის შესახებ იმავე დღეს საელჩო პრიკაზის მოხელეებს შიკრიკმა ათანასე ივევსკიმ მოახსენა (2. შიკრიკ ათანასე ივევსკის ჩვენება...). მეორე დღეს, 1638 წლის 16 ნოემბერს, ელჩი გაბრიელი სათათბიროს დიაკებმა დაკითხეს. მან განაცხადა, რომ თავისი ქვეყნიდან 1636 წელს ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის მიძინების მარხვის დღეებში გამოემგზავრა, რაც სიმართლეს არ უნდა შეესაბამებოდეს, რადგანაც მარიამობის მარხვის დაწყებამდე (1/14 აგვისტო) ერთი კვირით ადრე - 24 ივლისს ის უკვე ყაზის ყაბარდოში რამდენიმე დღის ჩასული იყო. დიაკების თხოვნით, ელჩმა გაბრიელმა მათ რუსეთის ხელმწიფისთვის გადასაცემად ლევან II დადიანის მიერ გამოგზავნილი ქართულ და ბერძნულ ენებზე შედგენილი სიგელი წარუდგინა; ამასთანავე საკმაოდ ამომწურავად უპასუხა მრავალ შეკითხვაზე სამეგრელოს სამთავროს პოლიტიკური, სარწმუნოებრივი, სამხედრო, ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ და სხვა საკითხებზე (3. ელჩ გაბრიელ მღვდლის დაკითხვა...). გაბრიელ გეგენავას საელჩო პრიკაზში დაკითხვის მასალების შემდეგ კრებულში რუსეთის მეფისთვის განკუთვნილი ლევან II დადიანის სიგელია მოთავსებული. მისი შესავალი, ტრადიციისამებრ, ვედრებას, ქებულებას, დიდებისმეტყველებას შეიცავს. სავარაუდოდ, ლევან მეორემ ამ შემთხვევაში ნიმუშად სხვა მეფე-მთავრების მიერ ადრე მოსკოვში გაგზავნილი სიგელები გამოიყენა. საკუთარი შორსმიმავალი გეგმის შესაბამისად, იგი თავის თავს საქართველოს (ივერიის) ხელმწიფედ წარმოადგენს, რომელიც ჯერ-ჯერობით ივერიის 5 ქვეყნიდან მხოლოდ სამს ფლობს. დანარჩენი ორი ქვეყნის ხელმწიფენი, - ნათქვამია სიგელში, - სპარსეთის შაჰმა დახოცაო. იგულისხმებიან ლევან II-ის ბაბუა, კახეთის მეფე ალექსანდრე II, რომელიც შაჰ აბას I-ის დავალებით 1605 წელს სიცოცხლეს გამოასალმეს, და წმინდანად შერაცხული ქართლის მეფე ლუარსაბ II (1606-1615წწ.); ეს უკანასკნელი შაჰ აბას პირველმა მოტყუებით შეიპყრო და ქრისტესათვის აწამა. ლევან II დადიანის მფლობე-

ლობაში მყოფი „სამი ხელმწიფის ქვეყანა“ არის სამეგრელო (რომელიც აფხაზეთსაც მოიცავდა), გურია და იმერეთი (ი. ანთელავას მოსაზრება, თითქოს, აქ არა სამეგრელო, არამედ გურია, იმერეთი და ცალკე აფხაზეთი იგულისხმება, მცდარია. - ი. ანთელავა. ლევან II დადიანი, გვ. 96-97). სამეგრელოს მთავარი რუსეთის მეფეს ოდიშის სამთავროსა და მთლიანად ივერიის ქვეყნის „თავისი მაღალი მეფური ხელის მფარველობის ქვეშ“ მიღებას და საპასუხო ელჩობის გამოგზავნას თხოვდა (4. მეფე ლევან დადიანის სიგელი მეფე მიხეილთან...). ლევან II-ის სიგელში ძალიან ზოგადი სახით რუსეთის მფარველობის ქვეშ გაერთიანებული საქართველოს აღდგენის იმჟამად აშკარად უტოპიური გეგმაა გაჟღერებული, თუმცა უტოპიურობა ამგვარი გეგმის მნიშვნელობას სულაც არ აკნინებს.

რუსეთის ხელმწიფემ მიხეილ თევდორეს ძემ ელჩი გაბრიელი 1638 წლის 12 დეკემბერს და 1639 წლის 24 მაისს მიიღო. როგორც საელჩო პრიკაზის მასალებიდან ირკვევა, ელჩის შეხვედრები ხელმწიფესთან ფორმალურ ხასიათს ატარებდა; ორივე შემთხვევაში მასთან მეფის სახელით უფრო სათათბიროს დიაკი თევდორე ლიხაჩევი საუბრობდა და ხელმწიფის პოზიციას განუმარტავდა. მიხეილ თევდორეს ძე „თავისი მაღალი მეფური მფარველობის“ ქვეშ ლევან დადიანისა და მისი ქვეყნის მიღებაზე თანხმობას აცხადებდა (4.1. საელჩო პრიკაზის მასალები...). გაბრიელ გეგენავას ელჩობის მასალებიდან აღსანიშნავია მისი ზეპირი მოხსენებები - რუსეთის ხელმწიფის მოძღვრის, მოსკოვის ხარების ეკლესიის წინამძღვრის დეკანოზ ნიკიტას მიერ დასმულ 17 შეკითხვაზე ნაწილობრივ გაცემული პასუხები. შეკითხვებიც და პასუხებიც მხოლოდ სარწმუნოებრივ საკითხებს ეხება (5. გაბრიელ მღვდლის ზეპირი მოხსენებები). გაბრიელ გეგენავამ პრეტენზიებიც კი გამოთქვა იმის გამო, რომ ამდენ შეკითხვას მას მხოლოდ სარწმუნოებრივ საკითხებზე უსვამდნენ. აქ სრულდება მისი ელჩობის ამსახველი მასალებიც.

მთლიანობაში, სამეგრელოს ელჩის მისია წარმატებულად ვერ ჩაითვლება. ამისი ერთ-ერთი მიზეზი შეიძლება იყოს შიდაქართული დაპირისპირება, რის შესახებაც მოსკოვში უკვე ჰქონდათ ინფორმაცია რუსეთის ხელმწიფისადმი თეიმურაზ პირველის 1639 წლის 25 აპრილის წერილის მეშვეობით. იგი შეიცავდა პირდაპირ მოწოდებას მიხეილ თევდორეს ძისადმი, „არ დაუჯეროთ მას (ლევან მეორეს-ჯ.გ.), არ მოუსმინოთ მის ელჩს იმიტომ, რომ იგი არის ქრისტიანობის წინააღმდეგ მებრძოლი, დღე და ღამე იმას ცდილობს, როგორ წაგვკი-

დოს თურქებთან და სპარსელებთან, სურს ჩვენი განადგურება. ის ქრისტიანი არ არის და ქრისტიანად არ იწოდება: თქვენს მეფურ უდიდებულესობას დადიანის დაჯერება არ ეგების. თუ გიყვარვართ მე, მეფე თეიმურაზი, ქრისტიანობა და ივერიის ქვეყანა, მაშინ ამ დადიანს არავითარი საქმე არ დაავალო, არ დაუჯერო მას და მისი წერილები არ მიიღო იმიტომ, რომ მან არც ფიცი იცის და არც სხვა რამე; იმისათვის, რომ შენ მას არ დაუჯერო, ზუსტად ვწერ სრულ ჭეშმარიტებას, რათა შემდგომში არ მითხრა შენ, რომ ამის თაობაზე არ მიმიწერია“ (Переписка..., с.23).

მსგავსი წერილის (რომელიც მთლიანად საქართველოს მიმართ უარყოფით განწყობას შექმნიდა) მიზანი გაბრიელ გეგენავას ელჩობის ჩაშლის სურვილი უნდა ყოფილიყო. იგი მხოლოდ ნაწილობრივ თუ იქნა მიღწეული. მოსკოვში მაინც გადაწყდა სამეგრელოში ელჩობის მივლინება. კრებულში გამოქვეყნებული მასალების მეორე ნაწილიც სწორედ ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის საპასუხო ელჩობის მომზადებასა და განხორციელებას ეძღვნება. ელჩობის შემადგენლობას საგარეო უწყება - საელჩო პრიკაზი აკომპლექტებდა. სამეგრელოში გამგზავრების მსურველებს შორის ასტრახანელი მღვდელი ევდოკიმეც ყოფილა (6. მღვდელ ევდოკიმეს ჩვენება...), თუმცა მისი კანდიდატურა საელჩო პრიკაზისთვის, როგორც ჩანს, მისაღები არ აღმოჩნდა. საელჩოს სრული შემადგენლობა 1639 წლის მაისში დაკომპლექტდა თათრული ენის თარჯიმნის, პოდიაჩი ფედოტ ელჩინის, მღვდელ პავლე ზახარიევისა და ყაზანელი პოდიაჩი ფედკა მიტროფანეს ძე ბაჟენოვის შემადგენლობით. როგორც ვხედავთ, საელჩო საკმაოდ დაბალი რანგის პირებით იყო დაკომპლექტებული. 1639 წლის 30 მაისს ელჩობის ხელმძღვანელს ფედოტ ელჩინს წერილობითი განაწესი, ანუ ინსტრუქცია მიეცა, რომელშიც დეტალურად იყო განერილი ელჩობის ყოველი ნაბიჯი მოსკოვიდან საქართველომდე მარშრუტით დაწყებული, დიპლომატიური მოლაპარაკებებით, სპეციალური დავალებებით, მასპინძელთა მხრიდან სავარაუდო, ზოგჯერ რუსული მხარისთვის უხერხულ შეკითხვები და მათზე გასაცემი პასუხებით დამთავრებული. მსგავსი განაწესებით იყვნენ აღჭურვილები მოსკოვიდან საქართველოში სხვადასხვა დროს ჩამოსული ელჩებიც (Сношения Россий с Кавказом, с. 17-28, 94-99, 241-249, 268-281, 332-344, 421-440; თავადი მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის ელჩობა კახეთში. 1640-1643წწ. საბუთები გამოსცა და შესავალი დაურთო მ.პოლიევექტოვმა. თბ., 1928, გვ. 25-56; ტოლოჩანოვის

იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა. 1650-1652წწ. რუსული ტექსტი ქართული თარგმანით და ხელნაწერების მიმოხილვით გამოსაცემად მოამზადა იასე ციხცაძემ. თბ., 1970, გვ. 42-58, და ა.შ.). განაწესების სტრუქტურა და შინაარსი თითქმის იდენტურია, მაგრამ მათ შორის არც თუ მცირე სხვაობაც არის. იგი, პირველ რიგში, მოსკოვის მიერ ამა თუ იმ ეტაპზე ამა თუ იმ ქართული პოლიტიკური ერთეულის მიმართ დასახული განსხვავებული მიზნებითა და ამოცანებითაა განპირობებული. რა თქმა უნდა, განსხვავებული იყო რუსეთის საერთაშორისო ურთიერთობების, ცალკეულ ქვეყნებთან თუ ხალხებთან დამოკიდებულების, ახლადშემოერთებულ რეგიონებში მდგომარეობის შეფასებებიც, რასაც განაწესებში დიდი ყურადღება აქვს დათმობილი (იხ.:Сношения России с Кавказом,с.17-28,241-249, 268-281, 332-344, 421-440, და ა.შ.). მოსკოვში განსაკუთრებით ზრუნავდნენ იმისათვის, რომ სავარაუდო შეკითხვებზე ელჩის პასუხებში რუსეთი, საბოლოო ჯამში, მშვიდობისმოყვარე ცივილიზებულ სახელმწიფოდ წარმოჩენილიყო, რომელსაც წარსულში არსებული უთანხმოებების მიუხედავად, ამჟამად ყველა დიდ და პატარა ქვეყანასთან კეთილი ურთიერთობა აკავშირებს; რომ ის მზრუნველობას არ აკლებს მოსაზღვრე ხალხებს, მომთაბარე ტომებსაც კი; რომ მას მტერი არ ჰყავს და ა.შ. განაწესის მიხედვით, ელჩობას დაწვრილებითი ინფორმაცია უნდა წარმოედგინა სამეგრელოს სამთავროს პოლიტიკური და ეკონომიკური ცხოვრების, სარწმუნოებრივი მდგომარეობის შესახებ. განაწესში დაუფარავად არის ჩაწერილი ელჩობის მიზანიც: „იქნება რა სადადიანოს ქვეყანაში ფედოტმა ყველაფერი გააკეთოს ხელმწიფის ამ ბრძანებულების თანახმად და იქაური მდგომარეობის მიხედვით, რათა ხელმწიფის საქმეს წარმატება მოუტანოს, მისი ხელმწიფებრივი პატივის ამაღლებასა და სახელმწიფოს სივრცის გაფართოებას ხელი შეუწყოს“ (7. ფედოტ ელჩინისთვის მიცემული წერილობითი განაწესი). სწორედ „სახელმწიფოს სივრცის გაფართოებისთვის“ წინაპირობების შექმნა, საამისოდ ნიადაგის მოსინჯვა იმთავითვე წარმოადგენდა სამეგრელოში, აგრეთვე სხვა ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებში სხვადასხვა დროს გაგზავნილ რუსულ ელჩობათა საერთო მიზანს (თავადი მიშეცკისა და დიაკი კლუჩარევის ელჩობა კახეთში, გვ. 46 და სხვ.).

ვინაიდან ელჩობის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი სარწმუნოებრივი საკითხების შესწავლა და ამ (აგრეთვე სადაზვერვო) მიზნით

მთელი სამთავროს დათვალიერება იყო, ფედოტ ელჩინს დამატებით მიეცა 38 კითხვა-პასუხისაგან შემდგარი „აღსარება მართლმადიდებლური სარწმუნოების შესახებ" (თავი მერვე), აგრეთვე განანესის დამატებითი მუხლები (თავი მეცხრე). ჩამ უკანასკნელში ყურადღებას იპყრობს ე.წ. "მოკლე წელთაღრიცხვა". დღევანდელი გადასახედიდან იგი მრავალ უზუსტობას (მცირე გამონაკლისის გარდა) შეიცავს. პირველ რიგში, უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული კალენდარი ბიზანტიურ მსოფლიო ერას ეფუძნება, რომლის მიხედვითაც სამყაროს შექმნა ძვ.წ. 5508 წლით (ქართული დასაბამით- ძვ.წ. 5604 წლით) თარიღდებოდა. ეს არის პერიოდი ადამიდან ქრისტეშობამდე, ანუ ახალწელთააღრიცხვამდე. "მოკლე წელთაღრიცხვაში" კი შეცდომით ძვ.წ. 5500 წელია მითითებული (შესაძლოა, ეს შეცდომა დოკუმენტის პირველი გამომცემლის მიერ იყოს დაშვებული). აქვე უნდა ითქვას, რომ ბიბლიური მოვლენების დათარიღებასთან, აგრეთვე ბიბლიური პერსონაჟების ცხოვრების წლებთან დაკავშირებით მეცნიერებაში განსხვავებული მოსაზრებები არსებობენ. მაგალითად, გარკვეული მონაცემებით, წარღვნა ბევრად უფრო ადრე - ძვ.წ. 33 981 წელს მოხდა, სხვა მონაცემებით - ძვ.წ. 35 449 წელს; აბრაამი, თითქოს, ძვ.წ. XXI-XX (სხვა მონაცემებით - ძვ.წ. 1800 წელს გახდა ებრაელთა სულიერი წინამძღოლი), ხოლო მოსე, რომლის სახელს ეგვიპტიდან ებრაელთა გამოსვლა უკავშირდება, XV-XVIII საუკუნეებში ცხოვრობდა (სხვა მონაცემებით - ებრაელთა გამოსვლა დაახლოებით ძვ.წ. 1250 წელს დაიწყო) და ა.შ. (მონაცემები აღებულია რუსული ვიკიპედიიდან, აგრეთვე წიგნიდან **От античности до средних веков. Арт-Родник, 2002**). ამიტომ "მოკლე წელთაღრიცხვაში" მოცემული თარიღების გაზიარება ან მათი გადამოწმება, ისრაელის პირველი მეფის დავითის გარდაცვალებამდე მაინც, პრაქტიკულად შეუძლებელია. დოკუმენტის მიხედვით, დავით მეფე ადამიდან 4457 ანუ ძვ.წ. 1041 (5508-4457=1041) წელს გარდაიცვალა. თანამედროვე მონაცემებით, დავით მეფე ძვ.წ. 950 წელს აღესრულა (ზოგიერთი მონაცემით, დავითი ძვ.წ. 1005-972 წლებში მეფობდა). მსგავსი უზუსტობები "მოკლე წელთაღრიცხვაში" საკმაოდ ბევრია, თუმცა ცალკეულ შემთხვევაში ცდომილება უმნიშვნელოა. მაგალითად, იერუსალიმის დაპყრობიდან (ძვ.წ. 586.) ალექსანდრე მაკედონელის სიკვდილამდე (ძვ.წ.323.) არის არა 261, არამედ 263 წელი (სხვაობა სულ ორი წელიწადია); ადამიდან კონსტანტინე პირველის გამეფებამდე (306ნ) გავიდა არა 5812, არამედ 5814 (5814-5508=306) წელი (აქაც სხვაობა მხოლოდ 2 წელია), და ა.შ. აბსოლუ-

ტური სიზუსტით არის მითითებული მეორე მსოფლიო საეკლესიო კრებიდან (381 წ.) მესამე მსოფლიო კრებამდე (431 წ.) გასული პერიოდი - 50 წელი; სწორად არის აგრეთვე მითითებული, რომ რუსეთის მონათვლიდან (988 წ.) მეშვიდე ათასწლეულის ბოლომდე, ანუ 1492 (5508+1492=7000) წლამდე 504 წელი გავიდა (988+504=1492). "მოკლე წელთაღრიცხვა" თავისი მნიშვნელოვანი თუ უმნიშვნელო ცდომილებებით დღეს პრაქტიკული მნიშვნელობა არ გააჩნია.

საეკლესიო საკითხებს საქართველოში გამოგზავნილი ყველა ელჩობა დიდ ყურადღებას აქცევდა, მაგრამ მსგავსი დოკუმენტები, განსაკუთრებით „აღსარება...“ სხვა ელჩობათა მასალებში არ გვხვდება. ალბათ, მოსკოვში სერიოზულად მოეკიდნენ თეიმურაზ პირველის ზემოთ მოტანილ წერილებს,რომლებშიც ლევან მეორე ქრისტიანობის მტრად იყო გამოცხადებული. სავარაუდოდ, ამიტომ გადაწყვიტეს ასე დეტალურად შეემოწმებინათ და ენახათ ქრისტიანული სარწმუნოების მდგომარეობა სამეგრელოში. ფედოტ ელჩინს თან მოჰქონდა აგრეთვე ორი მნიშვნელოვანი დოკუმენტი, რომლებზეც ყველაზე მეტად იყო დამოკიდებული ელჩობის წარმატება, „სახელმწიფო სივრცის გაფართოების“ მიზნის მიღწევა. ეს დოკუმენტებია „მეფე მიხეილის სიგელი სადადიანოს მეფე ლევანისადმი“ (თავი მეათე) და „ფიცის ტექსტი, რაზეც უნდა დაიფიცოს სადადიანოს მეფე ლევანმა...“ (თავი მეთერთმეტე). პირველი წარმოადგენდა პასუხს ლევან მეორე დადიანის სიგელზე მეფე მიხეილ თევდორეს ძისადმი. მასში გამოცხადებულია, რომ „შენ, მეფე ლევანი, და მთელი შენი ივერიის ქვეყანა ჩვენი მაღალი მეფური ხელის მფარველობის ქვეშ გვინდა ავიყვანოთ.“ რუსეთის ხელმწიფე სამეგრელოს მთავარს ყველა „მტრისაგან დაცვას“, მაღალი მეფური ხელის მფარველობის ქვეშ აყვანას პირდებოდა და მისთვის მისაღები პირობებით ქვეშევრდომული ურთიერთობების ოფიციალურად დამყარებას სთავაზობდა. ასეთი ურთიერთობების იურიდიულად გაფორმების მიზანს ემსახურებოდა მეორე დოკუმენტი - ლევან მეორე დადიანის ფიცის წინასწარ, სათადარიგოდ, ყოველი შემთხვევისთვის შედგენილი პროექტი. ისევე როგორც „სიგელი“ და „განაწესი“, „ფიცის ტექსტიც“ რუსულ დიპლომატიაში მიღებული ტიპიური დოკუმენტია, რომლის მიხედვითაც ლევან მეორე დადიანს საკუთარი და აგრეთვე შვილების, მთელი სამთავროს სახელით რუსეთის ხელმწიფისა და მისი მემკვიდრეებისადმი ერთგულებაზე, მათ მიმართ მორჩილებაზე უნდა დაეფიცა. მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი დაფიცება არ მომხდარა, აღნიშნული

დოკუმენტის, როგორც ისტორიული წყაროს, მნიშვნელობა მაინც დიდია, რადგანაც მასში საქართველოსთან მიმართებაში იმჟამინდელი რუსეთის მიზნები და გეგმებია ასახული.

წინამდებარე კრებულში შეტანილი ზემოხსენებული დოკუმენტების გარდა, რუსული ელჩობის წევრები სხვა საბუთებითაც (მაგალითად, სამგზავრო სიგელებით) იყვნენ აღჭურვილები, რომელთა აღწერა ქვეყნდება (იხ. მეთორმეტე თავი).

სამეგრელოში ჩამოსული რუსული ელჩობის მიერ გაწეული მუშაობის შედეგები ასახულია შემდეგ დოკუმენტებში: „სადადიანოს მეფე ლევანის სიგელი მეფე მიხეილისადმი" (თავი მეცამეტე), „საქმე მღვდელ პავლე ზახარიევის საჩივარზე თარჯიმან ფედოტ ელჩინის შესახებ" (თავი მეთოთხმეტე), „ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობა" (თავი მეთხუთმეტე) და „პავლე ზახარიევის მუხლობრივი აღწერილობა" (თავი მეთექვსმეტე). ლევან მეორე დადიანის სიგელი მიხეილ თევდორეს ძისადმი 1640 წლის 15 მაისს არის შედგენილი და რუსული ელჩობის სრული წარუმატებლობის თვალსაჩინო მტკიცებულებას წარმოადგენს. იგი შეიცავდა მსგავსი დოკუმენტებისთვის ტრადიციულ დიდებისმეტყველებას, ვედრებას; ძალიან შორსაა სიმართლისაგან სიტყვები, თითქოს სამეგრელოს მთავარი მიხეილ თევდორეს ძის სიგელს გაეცნო და „ქვეშევრდომულად მორჩილის მდგომარეობაში მყოფმა დიდი პატივით" მიიღო იგი. სინამდვილეში კი, როგორც ფედოტ ელჩინის ანგარიშიდან ირკვევა, ლევან მეორე ფეხზეც არ წამომდგარა და ქუდიც არ მოუხდია. მის მიერ მხოლოდ მოვალეობის მოხდის მიზნით შედგენილი და არაფრის მთქმელი სიგელი ერთადერთ კონკრეტულ თხოვნას შეიცავდა - ეს არის ეკლესიების მოხატვის მიზნით ფერმწერებისა და საღებავების გამოგზავნა, თანაც არა საჩუქრად, არამედ გარკვეული ანაზღაურების სანაცვლოდ („თქვენი სამეფო კი მისაგებელს მიიღებს", - წერდა ლევან II). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სამეგრელოს მთავარი ამ შემთხვევაში თავისი ბაბუის ალექსანდრე მეორისა და ბიძაშვილის თეიმურაზ პირველის გამოცდილებას ითვალისწინებდა. 1589 წლიდან 1638 წლამდე მოსკოვიდან კახეთში ჩამოსულ სხვადასხვა ელჩობას, ქართველ მეფეთა თხოვნით, 10 ხატმწერი და ტაძრების მშენებლობის თუ შეკეთების 5 ოსტატი (ხელოსანი) ჩამოჰყვა. ცნობილია, რომ მათ არაერთი ეკლესია-მონასტერი მოხატეს და შეაკეთეს, რის შემდეგაც მათი ერთი ნაწილი მოსკოვში დაბრუნდა, მეორე კი - კახეთში სამუდამოდ დამკვიდრდა. წყაროებიდან ცნობილია, რომ ხატმწერი ივანე დანილოვი

(1638 წელს თევდორე ვოლკონსკისა და არტემ ხვატოვის ელჩობას ჩამოჰყვა), 1650-იანი წლების დასაწყისში იმჟამად უკვე ქართლ-კახეთის დედოფლის მარიამ დადიანის განკარგულებით, როგორც ჩანს, საკუთარი ნების წინააღმდეგ და ძლიერი დაცვის ქვეშ თბილისში ერთ-ერთი ტაძრის კედლების მოხატვაზე მუშაობდა (М.Полиевктов. Новые данные о московских художниках XVI - XVII веков в Грузии. Тб.,1941, с.7-15; ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა. 1650-1652 წლები. რუსული ტექსტი ქართული თარგმანით და ხელნაწერების მიმოხილვით გამოსაცემად მოამზადა იასე ცინცაძემ. თბ., 1972, გვ.77). ეტყობა, ლევან მეორემ იცოდა, რომ ერთადერთი თხოვნა, რომელსაც მოსკოვი ქართულ მხარეს, ასე თუ ისე უსრულებდა, იყო მხატვრების გამოგზავნა. რადგანაც იმ ეტაპზე რუსეთთან პოლიტიკური და ეკონომიკური კავშირების დამყარება შეუძლებელი აღმოჩნდა, გარკვეული ფორმით რაღაც ურთიერთობის შენარჩუნების მიზნით, სამეგრელოს მთავარმა მიზანშეწონილად ჩათვალა კულტურულ-სარწმუნეობრივ სფეროში აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე აპრობირებული თანამშრომლობის (რუსეთის მხრიდან დახმარების) ფორმალური შეთავაზება. სამწუხაროდ, ამ შეთავაზებას პრაქტიკული შედეგი არ მოჰყოლია.

თავისი ფორმითა და შინაარსით უნიკალური დოკუმენტია „საქმე მღვდელ პავლე ზახარიევის საჩივარზე თარჯიმან ფედოტ ელჩინის შესახებ", რომლის პირველი ვარიანტი მის ავტორს ერთ-ერთი სტრელეცის ვასკა კალუჟანინის ხელით ასტრახანიდან მეფის სახელზე მოსკოვში გაუგზავნია. უპირველეს ყოვლისა, „საჩივარში" ფედოტ ელჩინის უზნეობანი, ელჩისთვის შეუფერებელი ქმედებებია აღწერილი. გარდა ამისა, იგი ისეთ დამატებით, ზოგჯერ მნიშვნელოვან ინფორმაციასაც შეიცავს, რომელიც მუხლობრივ აღწერილობებში არ გვხვდება. კერძოდ,

– სამეგრელოსკენ მიმავალ ფედოტ ელჩინს ციხე-ქალაქ თერგიდან ქართული წარმოშობის კაზაკი ალექსანდრე ივანოვი უნებართვოდ წამოუყვანია; სამეგრელოში ყოფნისას იგი ყველას გასაგონად რუსეთის მიერ პოლონეთთან ომში განცდილ მარცხზე (1632-1634წწ.), ყირიმელი თათრების თავდასხმებზე (1633, 1637 წლები და ა.შ.) და რუსეთისთვის დამამცირებელ ისეთ ისტორიებზე საუბრობდა, რაც მეზობელ ქვეყნებთან და ხალხებთან „მშვიდობიანი", „მეგობრული" ურთიერთობის შესახებ „განაწესში" მოცემულ მითითებებს ეწინააღმდეგებოდა;

– ფედოტ ელჩინი ორი კვირის განმავლობაში ყარაჩაელ მურ-

ზებთან და ჩერქეზებთან აღებ-მიცემობას აწარმოებდა, ელჩის მოვალეობის შესრულებასთან დაკავშირებული მიზნებისთვის ხაზინიდან გაცემულ ძვირფასეულობებს ყიდდა; აგრეთვე ქეიფობდა და დროს ატარებდა;

– რუსეთის ხელმწიფის სიგელი ფედოტს ქამრით უკანალზე და არა თავზე, მხრებზე ან მკერდზე დამაგრებული მოჰქონდა;

– სამეგრელოში ჩამოსვლის შემდეგ ფედოტმა პავლე მღვდელს ქაღალდი, მელანი, კალამი ჩამოართვა და წერა აუკრძალა;

– ლევან მეორესთან შეხვედრისას ფედოტმა განაწესით გათვალისწინებული ეტიკეტი დაარღვია;

– სამეგრელოდან მოსკოვისკენ მიმავალ პავლე ზახარიევს გზაში არაერთი ხელოვნური დაბრკოლება შეექმნა, რაშიც ბრალი ფედოტ ელჩინს მიუძღოდა.

ამ საჩივრის განხილვა მოსკოვში სათათბიროს დიაკების მონაწილეობით 1640 წლის 13 დეკემბერს შემდგარა. მალე პავლე ზახარიევმა საჩივრის მეორე ვარიანტი დაწერა, რომელშიც იგივე პრეტენზიები უფრო ვრცლადაა ჩამოყალიბებული. დამატებით სხვა პრეტენზიებიც არის წამოყენებული, რომელთა უმეტესობა ელჩების სამეგრელოში ყოფნის პერიოდს ეხება. საჩივრის მიხედვით, ფედოტ ელჩინმა

– 1639 წლის 25 დეკემბერს ლევან მეორის სტოლნიკს, სახელად მოგელს, ელჩებისთვის კერძების მოსამზადებლად მთავრის მზარეულების მოყვანა სთხოვა, რაც შესრულდა;

– სამეგრელოშიც ვაჭრობის გაჩაღება მოინდომა;

– მთავრის მიერ ელჩების დასაცავად დანიშნული დარაჯი, სახელად მოგელკა, თავის კაცს აცემინა, რაც საკუთარი აღიარებით, სიმთვრალის გამო მოუვიდა;

– 1640 წლის 8 თებერვალს მოქვში ყოფნისას თერგიდან წამოყვანილი კაზაკი ალექსანდრე ივანოვი სცემა;

– 1640 წლის 13 თებერვალს ბედიელ ეპისკოპოსს უმ კვერცხებს ესროდა (ერთმანეთს ესროდნენ);

– 1640 წლის 17 თებერვალს, აგრეთვე 1 მარტს, როცა ელჩები სოფელ ლეჯიქეში ჯგირკოჩას (მეგრ.კარგკაცა) სახლში ორი კვირა იმყოფებოდნენ, მიუხედავად დიდმარხვის დღეებისა, თავშეკავება არ გამოიჩინა; ქალები და ბავშვები აიძულა, ეხტუნავათ და ემღერათ;

– ჯგირკოჩას სახლში ყოფნისას ლევან მეორეს მის მიერ შერისხული მახუტიას შეწყალება სთხოვა (მთავარმა მახუტია შეი-

წყალა);

– ლევან მეორესთან ჯგირკოჩა მიაგზავნა და გართობის მიზნით მთავარს ჭადრაკის გამოგზავნა სთხოვა (თხოვნა დაკმაყოფილდა);

– 1640 წლის 5 მაისს ცაიშის მიტროპოლიტ ანდრიასთან ტრაპეზის დროს თავისი მშობლები მოიხსენია მაშინ, როდესაც ამ დღეს რუსეთში პანაშვიდს არ იხდიან, მხოლოდ მეფისა და მისი ოჯახისთვის ღმერთს ევედრებიან, და ა.შ.

საჩივარში ფედოტ ელჩინის მიერ ჩადენილ სხვა გადაცდომებზეც, მათ შორის სამეგრელოში ჩასვლამდე, ყარაჩაიში ფედოტის უყურადღებობით ელჩობის ერთ- ერთი წევრის ფედკა ბაჟენოვის გარდაცვალებაზეც არის საუბარი. საჩივრებთან დაკავშირებით სათათბიროს დიაკებმა ფედოტ ელჩინი დაკითხეს, მაგრამ მას ყველა ბრალდება უარუყვია. ამან პავლე ზახარიევი აიძულა, მესამე საჩივარი დაეწერა. მასში კიდევ ერთხელ არის გამეორებული წინა საჩივრებში წამოყენებული ბრალდებების ნაწილი, ყურადღება გამახვილებულია ამ საქმეზე ვოევოდების, სხვადასხვა მოხელეებისა და აგრეთვე „ფედოტის კაცების“ მოწმეებად დაკითხვის აუცილებლობაზე. 1641 წლის 6 იანვარს ხელმწიფემ აღნიშნულ საქმეში გარკვევა და მისთვის მოხსენების წარდგენა ბრძანა. ამასთან დაკავშირებით პავლე ზახარიევმა უკვე მეოთხედ დაწერა საჩივარი. იგი წინა სამ საჩივარში ჩამოყალიბებულ ყველა ბრალდებას შეიცავს და კვლავაც მოწმეების დაკითხვას მოითხოვს. 1641 წლის 27 დეკემბერს ხელმწიფემ, მართალია, საქმის გამოძიება და მოწმეთა დაკითხვა ბრძანა, მაგრამ რით დასრულდა ეს ყოველივე, ცნობილი არ არის. თუმცა ამას არსებითი მნიშვნელობა არცა აქვს. მთავარია პავლე ზახარიევის საჩივრის ოთხივე ვარიანტში (ისინი ერთმანეთს ავსებენ) ჩადებული დამატებითი ინფორმაცია და ის კონკრეტული ფაქტები, რომლებსაც, საჩივრის მიხედვით, სამეგრელოში, ჩრდილოეთ კავკასიაში, აგრეთვე იქიდან მოსკოვისკენ მგზავრობისას ჰქონდა ადგილი. საჩივარში სხვადასხვა რანგის არაერთი ისტორიული პიროვნებაც არის დასახელებული. მთლიანობაში, ეს ორიგინალური მასალა რამდენადმე ავსებს ქართული, ჩრდილოეთკავკასიური და რუსული ისტორიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობით ბაზას.

სამეგრელოში განხორციელებული რუსული ელჩობის მასალებს ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის მიერ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად შედგენილი მუხლობრივი აღწერილობები აგვირგვინებენ. ქრონოლოგიურად ისინი მოიცავენ პერიოდს 1639

წლის 2 ივნისიდან, როდესაც რუსმა ელჩებმა ლევან მეორე დადიანის ელჩთან გაბრიელ გეგენავასთან ერთად მოსკოვი დატოვეს და სამეგრელოსკენ გამოემართნენ, 1640 წლის აგვისტომდე, როდესაც უკვე სამეგრელოდან წასულმა ელჩებმა თერგამდე და ასტრახანამდე ჩააღწიეს. მოსკოვიდან ციხე-ქალაქ თერგამდე ელჩობამ ზუსტად იმ მარშრუტით იმგზავრა, როგორც ეს განაწესში იყო გაწერილი (ეს მარშრუტი დეტალურად აღწერა მ. პოლიევქტოვმა. - იხ. მისი: Экономические и политические разведки Московского государства, с. 9-19). მის დაფარვას თითქმის სამი თვე (2 ივნისიდან 29 აგვისტომდე) დასჭირდა. 22 სექტემბერს ელჩები თერგიდან წამოვიდნენ, დიდი ყაბარდო გამოიარეს, მდინარე ბაქსანის ხეობით იალბუზის კალთებამდე ავიდნენ და შედარებით იოლად გადასალახავი დონღუზორუნის (ნაკრას) უღელტეხილის (3203 მეტრი) საცალფეხო ბილიკებით ყაბარდოელი გამცილებლების თანხლებით 1 ნოემბერს სვანეთის სოფელ ვლეშქარაშში (ლაშარაშში) მოვიდნენ; მეორე დღეს რუსული ელჩობა გაბრიელ გეგენავასთან ერთად თავად დადეშქელიანების სოფელ ესკერში (ისკარში) ჩავიდა (М.А. Полиевктов. Экономические и политические разведки Московского государства, с. 37-38), სადაც ერთი კვირა დარჩა.

9 ნოემბერს ელჩებმა, რომლებსაც სვანი და ყაბარდოელი მეგზურები აცილებდნენ, სოფ. ისკარი დატოვეს და 13 ნოემბერს სამეგრელოს „ლამაზ სოფელ" ხუდონში ჩავიდნენ. აქედან იწყება რუსი ელჩების ხანგრძლივი მოგზაურობა სამეგრელოს თითქმის მთელს მაშინდელ ტერიტორიაზე. მათ მოინახულეს და აღწერეს ყველაზე ღირსშესანიშნავი მონასტრები, საკათედრო ტაძრები, ცნობილი თუ ნაკლებად ცნობილი ეკლესიები, იქ დაცული უიშვიათესი ქრისტიანული სიწმინდეები; შეაგროვეს საინტერესო ცნობები სამეგრელოს პოლიტიკურ, ეკლესიურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაზე, ეთნოგრაფიაზე, ლევან II დადიანის პიროვნებაზე, მისი ოჯახის წევრებზე, სხვა საკითხებზე და მთელი ეს უზარმაზარი, თავისთავად უნიკალური მასალა ქრონოლოგიური პრინციპით ცალ-ცალკე დღიურების მსგავსად შედგენილ მუხლობრივ აღწერილობებში ანუ ანგარიშებში შეიტანეს. ვინაიდან ელჩები თავიანთ ანგარიშებს ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად და სხვადასხვა დროს თავად ან სხვისი მეშვეობით წერდნენ (მაგალითად, ფედოტ ელჩინი), მათში გარკვეული შეუსაბამობები და აშკარა უზუსტობები შეინიშნება. მეტნაკლებად ეს ორივე ელჩს ეხება, მაგრამ, როგრც ზემოთაც არაერთხელ აღინიშნა, უფრო მეტი ხარვეზები

ფედოტ ელჩინის მუხლობრივ აღწერილობას გააჩნია. მიხეილ პოლიევქტოვის აზრით, „ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობა, ზოგადად, XVII საუკუნის მუხლობრივ აღწერილობათა დარი არ არის, დაუდევრადაა შედგენილი და მისი გამოყენებისას სიფრთხილეა საჭირო; საკუთარი სახელები ძალიან ძლიერადაა დამახინჯებული, თარიღები ალაგ-ალაგ გამოტოვებულია. თავად ელჩინი თითქმის წერა-კითხვის უცოდინარი იყო, ხოლო თავის დიპლომატიურ მისიას, ეტყობა, მეტად „დარდიმანდულად“ მოეკიდა (М. Полиевктов. Экономические и политические разведки Московского государства, с. 38). გამომდინარე აქედან, მიზანშეწონილია ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის მუხლობრივ აღწერილობათა ერთად განხილვა, მათი შეჯერებისა და კრიტიკული ანალიზის გზით უზუსტობების გამოვლენა და შეძლებისდაგვარად სწორი სურათის აღდგენა.

ხუდონიდან წალენჯიხამდე დათვალიერებულ სოფლებს ფედოტ ელჩინი არ ასახელებს, თუმცა აღწერს სხვადასხვა საინტერესო შეხვედრებს. უფრო ზუსტ ცნობებს პავლე ზახარიევი გვაწვდის. მისი ანგარიშიდან ირკვევა, რომ რუსმა ელჩებმა ხუდონი 17 ნოემბერს დატოვეს და იმავე დღეს ჯვარში ჩავიდნენ; 20 ნოემბერს იმავე თემის სხვა სოფელში გადასულან, თუმცა 21 ნოემბერს კვლავ ჯვარში დაბრუნებულან, სადაც ლევან II დადიანის მიერ გაგზავნილ ცაიშის ეპისკოპოს ანდრიას, არქიმანდრიტ არტემონს, ეკონომოსის თანაშემწეს დემოგონია ბოგუჩინს, სტოლნიკ მოგელს და მწდე გულიკაკოს შეხვედრიან. ორივე ანგარიშში აღწერილია ეპისკოპოს ანდრიასთან სტუმრობა, გამართული საუბრები, აგრეთვე ტრაპეზი, რომელსაც ჩერქეზები მურზა ხოძიაკა და უზდენი პშუკაც ესწრებოდნენ (მღვდელი პავლე ზახარიევი).

22 ნოემბერს, როგორც მღვდელი პავლე წერს, ელჩები სოფელ ჯგალში არიან, სადაც ადამის მოდგმის შესახებ დისკუსია გაიმართა (ფედოტ ელჩინის ცნობით, ეს დისკუსია 23 ნოემბერს გაიმართა); ჯგალის ეკლესიაში არქიმანდრიტ არტემონის მიერ 23 ნოემბერს ჩატარებული წირვა, 24 ნოემბერს კი წყლის კურთხევა მღვდელ პავლეს დეტალურად აქვს აღწერილი. 26 ნოემბერს ეპისკოპოსმა ანდრიამ რუსი ელჩები ქრისტეშობის მონატერში წაიყვანა (ფედოტ ელჩინის აზრით, ეს 3 დეკემბერს მოხდა), რომელიც ჯგალიდან 4 კილომეტრით დაშორებულ სქურში მდებარეობდა (თამაზ ბერაძე. ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიიდან XII-XVIIსს. სადისერტაციო ნაშრომი ისტ. მეც. კანდ. სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1967, გვ. 96). ორივე ელჩი აშკარად ცდება, როდესაც შობის

მონასტრის ეკვდერში დადებული ლოდის ქვეშ დადიანთა განსასვენებლის არსებობაზე მიუთითებს. როგორც ცნობილია, ასეთი განსასვენებელი წალენჯიხის მაცხოვრის საკათედრო ტაძრის ეკვდერში იყო და იგი დღემდე დაცულია.

ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ცნობით, 3 დეკემბერს, რუსი ელჩები სწორედ მაცხოვრის მონასტერში არიან. უეჭველად, ეს არის წალენჯიხის ისტორიული ტაძარი, სადაც რუსებმა უნიკალური ქრისტიანული სიწმინდეები იხილეს. მხოლოდ აქ ნახავდნენ ისინი დადიანების საძვალესაც. გასარკვევია ელჩების ადგილსამყოფელი 3 დეკემბრიდან 31 იანვრამდე. ფედოტ ელჩინის მონაცემებით, 3 დეკემბერს ისინი მაცხოვრის მონასტრიდან სოფელ ჟახარში გადაუყვანიათ, რომელიც მონასტრიდან 4 კილომეტრით ყოფილა დაშორებული. პავლე ზახარიევი კი წერს, რომ მაცხოვრის მონასტერში ჩამოსვლის დღესვე, ე.ი. 3 დეკემბერს, ელჩები სოფ. ცენაჟიგაში//წალენჯიხაში წაიყვანეს. თამაზ ბერაძის მოსაზრებით, ფ. ელჩინის ჟახარი ეს არის დღესაც არსებული სოფელი ჯაღრა, რომელიც წალენჯიხიდან 7 კილომეტრითაა დაშორებული (თამაზ ბერაძე. ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 97). სინამდვილეში, სოფელი ჯაღრა წალენჯიხიდან 12 კილომეტრითაა დაშორებული (პაატა ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I. წალენჯიხის რაიონი. თბ., 2004, გვ. 218). თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებასაც, რომ 3 დეკემბრის შემდეგაც რუსი ელჩები სულ ცოტა ორჯერ მაინც (8 და 25 დეკემბერს) წალენჯიხის მაცხოვრის ტაძარში ღმრთისმსახურებას დაესწრნენ, ორ თვეზე მეტი ხნით მონასტრიდან ასე შორს მდებარე ჯაღრაში მათი დაბინავება სრულებითაც უნდა გამოირიცხოს. იმ ორი თვის განმავლობაში რუს ელჩებს წალენჯიხის მაცხოვრის ტაძრის გარდა სხვა ეკლესიაში არ უვლიათ მაშინ, როცა სოფელ ჯაღრაში, მით უმეტეს მეზობელ ობუჯში წმ. გიორგის სახელგანთქმული ეკლესია ფუნქციონირებდა, სადაც ოდიშის მთავართა საძვალეც ყოფილა (პაატა ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I. წალენჯიხის რაიონი, გვ. 119,194). ცნობილია ისიც, რომ მათ ცალ-ცალკე არ უცხოვრიათ. ეს ყოველივე მხოლოდ იმაზე შეიძლება მიუთითებდეს, რომ ფედოტ ელჩინის ჟახარი და პავლე ზახარიევის ცენაჟიგა ერთი და იგივე დასახლებული პუნქტია, იგივე წალენჯიხაა (მეგრული ფორმა - წენდიხა), რომლის სახელწოდება რუსებმა სხვადასხვანაირად დაამახინჯეს. ეტყობა, მეგრული წენდიხა (წენჯიხა) „ფ. ელჩინის კაცმა" ჩაიწერა რო-

გორც „ჟიხა“ - “ჟიხარ“ - “ჟახარ“; მღვდელმა პავლემ კი სოფლის სახელწოდება უმნიშვნელოდ დაამახინჯა: „წენდიხა“ = „ცენაჟიგა“. აშკარაა, რომ ორივე ელჩი (განსაკუთრებით მღვდელი პავლე) ტოპონიმის მეგრულ ფორმას იყენებს.

ამრიგად, 1639 წლის 3 დეკემბრიდან 1640 წლის 31 იანვრამდე რუსი ელჩები სოფელ წალენჯიხაში იმყოფებოდნენ და სოფლის განაპირას, დასახლებიდან დაახლოებით ოთხ კილომეტრში მდებარე მაცხოვრის ტაძარს რამდენჯერმე სტუმრობდნენ. წალენჯიხაში ყოფნის პერიოდში ფ. ელჩინმა არაერთი მისთვის საინტერესო ინფორმაცია მოიპოვა. კერძოდ, თარჯიმანმა ოსიპმა მას უამბო, რომ გურიის სამთავრო დადიანს ემორჩილება, მისი ყოფილი მფლობელი სიმონი კი ლევან II დადიანმა დასაჯა და იგი ამჟამად უგზო-უკვლოდაა დაკარგული. იმავე ინფორმატორის ცნობის საფუძველზე ფ. ელჩინის ანგარიშში წერია, რომ „ქართველ მეფეთა სამეფო თბილისშია“, რომელსაც შაჰის დანიშნული უფლისწული, ლევან მეორის სიძე როსტომი განაგებს. აღნიშნული ინფორმაცია ანგარიშში 3 Dდა 12 დეკემბერს შორის არის მოთავსებული და 1639 წლის 7 ნოემბრით თარიღდება, რაც აშკარა მექანიკური შეცდომაა - 7 ნოემბერს რუსი ელჩები ჯერ კიდევ სვანეთში სოფ. ისკარში იმყოფებოდნენ. დიდი ალბათობით, 7 ნოემბრის ნაცვლად ანგარიშში 7 დეკემბერი უნდა ეწეროს. იმავე ინფორმაციაში მეორე უზუსტობაცაა დაშვებული - სიმონ გურიელის დასჯის თარიღად 148 [1639] წელია მითითებული. სინამდვილეში, გურიის მფლობელის დასჯა დაახლოებით 1625 წელს მოხდა.

არ შეიძლება ყურადღება არ გამახვილდეს ფედოტ ელჩინის მიერ 1639 წლის 12 დეკემბრის მოკლე ჩანაწერის შემდეგ გაკეთებულ შენიშვნაზე იმის თაობაზე, რომ საქართველოში ახალი წელი „ ბასილის დღიდან“ იწყებოდა. რუსი ელჩი გულისხმობდა ბასილ დიდის ხსენების დღეს - 1 იანვარს. რუსეთში კი იმჟამად (1699 წლამდე) ახალი წელი პირველი სექტემბრიდან იწყებოდა. ფედოტ ელჩინი წერს, რომ 1 იანვარს, ანუ ახალ წელს მასთან „ადრე დილიდან მოდიოდნენ მოსალოცად“. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს ადამიანები მეკვლეს როლს ასრულებდნენ, სტუმრებისადმი განსაკუთრებულ პატივისცემას გამოხატავდნენ, მათთან პროდუქტები და ხილი მოჰქონდათ. როგორც ფ.ელჩინი წერს, „თითოეულ კაცს ხელში ყველანაირი ჯიშის ხილის ნაყოფით მორთული ტოტი ეჭირა და გვითხრეს: ჩვენთან ასეა მიღებული, დღეიდან ახალი წელი იწყებაო“. რუსი ელჩის ამ ჩანაწერს ლ.ს. შეპელევა კულტურულ -ისტორიული მნიშვნ-

ელობის საინტერესო ფაქტს უწოდებს, „ყველანაირი ჯიშის ხილის ნაყოფით მორთულ ტოტს“ კი ჩიჩილაკად მიიჩნევს (Путешествия русских послов XVI-XVII веков, с.421), რაც სიმართლეს უნდა შეესაბამებოდეს.

ახალი, 1640 წლის დაწყებისა და მისი აღნიშვნის თაობაზე ფედოტ ელჩინის ნამდვილად საინტერესო ჩანაწერს ქრონოლოგიური ხასიათის მორიგი უზუსტობა, კერძოდ, გასული 1639 წლის 4 დეკემბრის ინფორმაცია მოსდევს. ეტყობა, ეს შეუსაბამობა მოსკოვში საელჩო პრიკაზშიც შენიშნეს და 4 დეკემბერი 4 იანვრით შეასწორეს, რაც ს. ბელოკუროვის, აგრეთვე ამ სტრიქონების ავტორის პუბლიკაციებში (წინამდებარე კრებულის ჩათვლით) სქოლიოშია მითითებული. იმ დღეს (4 იანვარს) ფ. ელჩინმა ლევან II დადიანის აზნაურ თავეი კუჩილიასგან პირველად შეიტყო, რომ მისი აუდიენცია დედოფლის გარდაცვალების გამო მგლოვიარე მთავართან მოგვიანებით შესდგებოდა. დედოფლის გარდაცვალების თაობაზე კი ფ. ელჩინმა პირველად 23 ნოემბერს ეპისკოპოს ანდრიასგან შეიტყო, თუმცა გარდაცვალების თარიღი არასწორად უნდა იყოს მითითებული. დედოფალი არა 147 [1639], არამედ 148 [1639] წელს გარდაიცვალა. 4 იანვრის შეხვედრაზე ფ. ელჩინმა სამეგრელო-თურქეთის ურთიერთობისა და ამ ურთიერთობაში კაზაკების როლის შესახებაც შეიტყო. რუსული ელჩობის მეორე წევრი პავლე ზახარიევი ამ საკითხებს საერთოდ არ ეხება. მის ანგარიშში დაწვრილებით არის აღწერილი წალენჯიხის მონასტერში დაცული ქრისტიანული სიწმინდეები, 8 და 25 დეკემბერს იქ გამართული ღვთისმსახურება, რომელიც მღვდელ იოანეს ჩაუტარებია. 8 დეკემბრის წირვას ლევანის აზნაური მანუჩარი (რომელიც, თურმე, წალენჯიხის მონასტერს პატრონობდა) და პრისტავი მოგელიც დასწრებიან.

დასაზუსტებელია რუსი ელჩების შემდეგი მარშრუტიც. ფედოტ ელჩინის მოკლე ცნობების მიხედვით, რუსები 31 იანვარს ჟახარიდან წამოვიდნენ და ღამის გასათევად სოფელ ბოჯში გაჩერდნენ, სადაც მათთვის უკვე ნაცნობ ეპისკოპოს ანდრიას შეხვდნენ; 1 თებერვალს ისინი სოფელ კეძში ჩავიდნენ, აქედან 2 თებერვალს გავიდნენ და სოფელ ფუდცქურს ესტუმრნენ, სადაც მთავრის სასახლე და ხის ეკლესია იდგა. უფრო ვრცელ ინფორმაციას გვაწვდის პავლე ზახარიევი. მისი მონაცემებით, ელჩები წალენჯიხიდან წამოვიდნენ (რაც კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს ჟახარისა და წალენჯიხის იგივეობას) და არა ბოჯში, არამედ კეძში ჩავიდნენ,

სადაც ქვის ტაძარი ნახეს; იმავე დღეს სოფელ ბოჯში მოვიდნენ და ეპისკოპოს ანდრიას შეხვდნენ; გაიმართა საუბარი დედოფლის გარდაცვალებაზე, ლევან მეორის გადამეტებულ გლოვაზე და მასთან დაკავშირებულ მძიმე მარხვაზე. მღვდელი პავლე აღწერს 2 თებერვალს მირქმის დღესასწაულზე სოფელ ბოჯის ხის ეკლესიაში გამართულ ღმრთისმსახურებას. ბოჯიდან ელჩები 2 თებერვალს წავიდნენ და იმავე დღეს პისკურში ჩავიდნენ.

რუსი ელჩების მიერ დასახელებული სამი სოფლიდან არავითარ ეჭვს არ იწვევს ფუდცქურის//პისკურის ლოკალიზაცია, რომელიც პირველად თავის ნაშრომში „ბედია და ბედიის ტაძარი“ წმინდა აღმსარებელმა ამბროსიმ (ხელაია) მოახდინა. იგი წერდა: „რუსეთის დესპანი ელჩინი იხსენებს ფუწყურის ეკლესიას. ის აშენებული ყოფილა სიმეონი მიმრქმელის სახელზე. ამ ეკლესიის ახლო ყოფილა ლევან II დადიანის სასახლე... უნდა ვიფიქროთ, რომ ელჩინისგან მოხსენებული სიმეონი მიმრქმელის ეკლესია არის ის, რომელსაც ახლა ფუწყურში აახლებენ ქართველი ბერები მღვდელმონაზონი დროთოეს (კაჭარავა) მეთაურობით, ხოლო დადიანი ლევანი მეორის სასახლე უნდა ყოფილიყო იმ გორაზე, რომელსაც ჰქონია შემოვლებული ქვითკირის გალავანი და სადაც ახლა არის ნანგრევები დიდის და მაგარის ციხისა“ (წმ. აღმსარებელი ამბროსი (ხელაია) და აფხაზეთი. კრებული შეადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ჯემალ გამახარიამ. თბ., 2006, გვ. 666-667). წმ. ამბროსის ეს სწორი დასკვნა სხვა ავტორების მიერაა დადასტურებული. ფუდცქური//პისკური ნამდვილად არის გალის რაიონის სოფელ წარჩეში შემავალი ისტორიული დასახლება ფუწყური (თამაზ ბერაძე. ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 98). დანარჩენი ორი სოფლის იდენტიფიცირებისას გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ წალენჯიხიდან წასული ელჩები აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორიისაკენ მიემართებიან. შესაბამისად, სოფლები ბოჯი და კეძი (კეტზი) აუცილებლად წალენჯიხასა და ფუწყურს შორის უნდა ვეძიოთ.

ამ შემთხვევაში, ჩვენთვის საინტერესო სოფლების განსხვავებული თანმიმდევრობით დასახელება (ფ. ელჩინი: ბოჯი - კეძი - ფუწყური; პ. ზახარიევი: კეძი (კეტზი) - ბოჯი - ფუწყური) სერიოზული დამაბრკოლებელი ფაქტორი ვერ იქნება. ჩვენი აზრით, შეუძლებელია კეძის გაიგივება კიწიასთან, როგორც ამას მელიტონ კელენჯერიძე აკეთებს (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, მელიტონ კელენჯერიძის ფონდი, ს. 133, ფ. 65); სინამდვილეში, ეს უნდა

იყოს სოფელი კორცხელი. არქ. ლამბერტის რუკაზე იგი შემდეგნაირადაა აღნიშნული: Cozchen. ცნობილია ამ სოფლის სახელწოდების ოთხი ფორმა: კორცხელი, კოცხერი, კოცხური და კოზხენი (პაატა ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II. ზუგდიდის რაიონი. თბ., 2007, გვ 177). სწორედ, სოფლის სახელწოდების ეს უკანასკნელი ფორმა რუსმა ელჩებმაც თავისებურად (კოზხენი-კეძი-კეტზი) ჩაიწერეს. კორცხელში ლევან II დადიანს 1624-1639 წლებში ღმრთისმშობლის ტაძარი აუგია (პაატა ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II. ზუგდიდის რაიონი, გვ. 176). სწორედ, ეს ტაძარი ნახა პ. ზახარიევმა კეტზში ანუ კოზხენში: „ტაძარი იქ ქვისგან არის ნაგები", - ჩაიწერა ელჩმა თავის ანგარიშში.

მეორე სოფელი ბოჯი (ბოდჟი) ვერ იქნება ობუჯი, როგორც თამაზ ბერაძე ვარაუდობდა (**Материалы по церковной и этнополитической истории абхазии**, с. 76). ჯერ ერთი, წალენჯიხიდან ფუწყურში მიმავალ მგზავრებს, რომლებმაც კოზხენში გამოიარეს, ღამის გასათევად უკან ობუჯში ჩასვლა არანაირად არ დასჭირდებოდათ; მეორეც, ობუჯში XIII-XIV საუკუნეებში ქვისგან ნაშენი წმ. გიორგის ცნობილი ტაძარი ფუნქციონირებდა, ბოჯში კი პ. ზახარიევმა 2 თებერვალს ხისგან ნაშენი წმ. გიორგის ეკლესია ნახა. ეს სოფელი წალენჯიხა-კოზხენი-ფუწყურის გზაზე კოზხენსა და ფუწყურს შორის უნდა მდებარეობდეს. ყველა მონაცემით, ბოჯი უნდა იყოს სოფელი ბაში//ბაჟი, რომელიც, არქ. ლამბერტის 1654 წლის რუკის მიხედვით, რუხთან და კოზხენთან (კორცხელთან) ახლოს ენგურის პირას მდებარეობდა (დღეს სოფ. კორცხელის ნაწილია და მდ. ენგურს არ ესაზღვრება). როგორც ცნობილია, ასეთი სახელწოდების სოფელი სამტრედიის რაიონშიც არის და მისი ისტორიული სახელწოდებაა „ბაჟი". მდინარე რიონი, -წერდა ვახუშტი ბატონიშვილი, - „კახნიაურს ქუეით დამდორდების, და ბაჟს ქუეით ფრიად მდორე და განიერი ზღუამდე და უფროს ცხენის წყალს ქუეით განვრცელებული, რამეთუ ვლენან ნავებით ზღვიდამ ბაჟამდე, და იპყრობენ აქამდე ზუთხსაცა ჟამად" (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. თბ., 1973, გვ. 747). ვახუშტის მიერ ორჯერ ნახსენები ბაჟი არის თანამედროვე სოფელი ბაში სამტრედიის რაიონიდან. ზუგდიდის რაიონის სოფელ ბაშის ისტორიული სახელწოდებაც ბაჟი უნდა იყოს. არქ. ლამბერტის რუკაზე იგი შემდეგნაირადაა აღნიშნული: Bascis. ეტყობა, ამ ენგურისპირა სოფელში საბაჟო არსებობდა (ისევე როგორც სამტრედიის რაიონის სოფელ

ბაშში). აქ ლევან მეორის მიერ „ჩიჟიკარი“-ს ციხესიმაგრის აგებაც აღნიშნული ვერსიის სასარგებლოდ მეტყველებს. აგრეთვე ცნობილია, რომ ლევან მეორეს საერთაშორისო სავაჭრო ურთიერთობებში სამთავროს ჩართვის ფართო გეგმები ჰქონდა (ილია ანთელავა. ლევან II დადიანი, გვ. 108-121). აღნიშნული გეგმის რეალიზაციისკენ გადადგმული ერთ-ერთი პირველი ნაბიჯი ანინდელ რუხში „ქალაქის“ გამართვა, იქ ებრაელი და სომეხი ვაჭრების დასახლება იყო, რის შესახებ მოკლე ცნობას ფ. ელჩინის ანგარიშიც შეიცავს (**Материалы по церковной и этнополитической истории Абхазии, с. 240**). სავსებით ლოგიკურია, სავაჭრო „ქალაქში“ ან მასთან ახლოს (ბაში//ბაჟი კი რუხის მიმდებარე სოფელი იყო და დღესაც არის) საბაჟოს არსებობაც.

ამრიგად, 1640 წლის 31 იანვარს წალენჯიხიდან წამოსულმა ელჩებმა ჯერ კორცხელი//კოზხენი გაიარეს, შემდეგ ბაშში//ბაჟში გადავიდნენ და 2 თებერვალს ფუწყურში ჩავიდნენ. ფ. ელჩინის ცნობა ამ სოფლის შესახებ „მეფის სასახლის გვერდით“ სვიმეონ ღმრთისმიმრქმელის სახელობის ხის ეკლესიის არსებობის აღნიშვნით შემოიფარგლება. პ. ზახარიევის ინფორმაცია კი უფრო ვრცელია და საინტერესო. იგი მოგვითხრობს ფუწყურის ეკლესიის შესახებ, აგრეთვე ლევან მეორის ხაზინის მცველთან, ყოფილ კაზაკთან ვასილ ბელორუსთან სამ თებერვალს გამართულ შეხვედრაზე. სწორედ, მისი რჩევით სამეგრელოს მთავარსა და დედოფალს ელჩის არა ლიტვაში, არამედ მოსკოვში გაგზავნა გადაუწყვეტიათ. საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ ვასილ ბელორუსი ელჩებთან შესახვედრად „დაბა ფუწყურიდან“ მოვიდა ანუ იქაური მაცხოვრებელი იყო და იქვე ხაზინაში მსახურობდა. ეს ფაქტი ფუწყურის სასახლეში და ციხე-სიმაგრეში (დაბაში) ლევან მეორის ხაზინის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. სავარაუდოდ, აქვე უნდა ყოფილიყო განთავსებული ის ზარაფხანაც, რომლის შესახებ არქანჯელო ლამბერტი წერდა (არქ. ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, გვ. 26).

სამეგრელოს სამთავროს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, ანუ აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორიაზე რუსი ელჩების მოგზაურობა საკმაოდ ვრცლად არის ელჩების ანგარიშებში ასახული. განსხვავება მათ შორის უმნიშვნელოა. ცნობები კი არ ეწინააღმდეგებიან, არამედ ავსებენ ერთმანეთს. ფ. ელჩინი ფუწყურიდან წამოსვლის თარიღს არ ასახელებს. იგი წერს, რომ 1640წ. 5 თებერვალს ეპისკოპოს ანდრიას თანხლებით რუსი ელჩები მდი-

ნარე მორგულის (მოქვის) შესართავთან შავი ზღვის სანაპიროზე გავიდნენ, სადაც გაიმართა საუბარი თურქეთთან და კაზაკებთან ურთიერთობის, თურქების მიერ 1637 წლის მაისში დრანდის მონასტრის დარბევის, რუსეთის ხელმწიფის ჩარევით კაზაკებთან ურთიერთობის მოწესრიგების შემთხვევაში საერთო მტერთან ერთობლივი ძალებით ბრძოლის შესახებ. 6 თებერვალს ელჩები დრანდის მონასტერში არიან და იქ დაცულ სინმინდეებს ათვალიერებენ. 7 თებერვლის ღამეს ფშეხაფში (ფშაფში), 8 თებერვლისას - კვიტოულში ათევენ, 9-10 თებერვალს მოქვის (სადაც აფხაზეთის კათალიკოს მაქსიმე I მაჭუტაძეს შეხვდნენ), ილორისა და ბედიის ტაძრებში არიან, იქაურ სიწმინდეებს და ხალხურ ტრადიციებს (გიორგობის დღესასწაული ილორში) ეცნობიან.

პავლე ზახარიევი უფრო ზუსტად აღწერს ფუწყურის შემდგომ მარშრუტს. მისი მონაცემებით, 4 თებერვალს ელჩებმა ფუწყური დატოვეს და იმავე დღეს სოფელ გამბლში=ღამბლში ჩავიდნენ. უეჭველად, ეს არის იმჟამინდელ ქართულ წყაროებში დაფიქსირებული სოფელი ღალიძგა//ღამბლი, რომელსაც შემდგომში ბესლახუბა ეწოდა. სოფელში ნამდვილად არსებობდა XVI საუკუნეში აგებული ქვის ეკლესია (Джемал Гамахария, Бадри Гогия. Абхазия - историческая область Грузия. Тб., 1997, с. 242; ჯემალ გამახარია. აფხაზეთი და მართლმადიდებლობა. თბ., 2005, გვ. 222, 846), რომლის შესახებაც მღვდელი პავლე მოგვითხრობს. იმავე დღეს, ანუ 4 თებერვალს, - აგრძელებს პავლე ზახარიევი, - რუსები ღამბლიდან წამოვიდნენ და სოფელ მერკულაში ჩავიდნენ; მეორე დღეს, 5 თებერვალს, სოფელი დატოვეს და შავი ზღვის სანაპიროზე გავიდნენ. პავლე მღვდელიც ადასტურებს, რომ აქ გაიმართა სერიოზული საუბარი რუს ელჩებთან მნიშვნელოვან პოლიტიკურ საკითხებზე, კერძოდ, თურქეთთან, კაზაკებთან, რუსეთთან ურთიერთობისა და საერთო მტრების წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლის შესახებ. პავლე ზახარიევის მიხედვითაც, ელჩებს გაუგრძელებიათ მოძრაობა ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით და 6 თებერვალს დრანდის მონასტერში, 8 თებერვალს კი მოქვის მონასტერში მისულან. ფშაფში და კვიტოულში ყოფნის შესახებ პავლე მღვდელი არაფერს ამბობს. მისი ინფორმაციით, 9 თებერვალს ელჩებმა მოქვი დატოვეს და ილორის წმ. გიორგის ტაძარში მივიდნენ, იმავე დღეს ბედიის მონასტერს ესტუმრნენ. ფ. ელჩინის ანგარიშთან შედარებით, პავლე ზახარიევის ინფორმაცია დრანდაში, მოქვში, ილორსა და ბედიაში ყოფნის თაობაზე უფრო

ვრცელი და საფუძვლიანია. ფ. ელჩინის ანგარიშიდან ბევრ სხვა საკითხთან ერთად ბედიის ეპისკოპოსის სახელსაც ვეცნობით - ევტიქი.

1640 წლის 10 თებერვალს ელჩებმა თანმხლებ პირებთან ერთად ბედია დატოვეს და 13 თებერვალს (ფ. ელჩინის მიხედვით კი 14 თებერვალს) ცაიშის სამების მონასტერს ესტუმრნენ, სადაც 17 თებერვლამდე იმყოფებოდნენ. თუ ფ. ელჩინი ცაიშში ყოფნის ფაქტის მხოლოდ აღნიშვნით შემოიფარგლება, პავლე ზახარიევი აღწერს მონასტერს, საუბრობს 16 თებერვალს ჩატარებული წირვისა და იმავე დღეს გამართული ტრაპეზის შესახებ. წირვას და ტრაპეზს ლევან II დადიანის ქვისლი როსტომი და ამ უკანასკნელის სიძე მეფლი ესწრებოდნენ.

17 თებერვალს რუსი ელჩები ცაიშიდან გავიდნენ და იმავე Dდღეს სოფელ ლეჯიქეში (თანამედროვე ჩხორონწყუს რაიონი) მოვიდნენ. ფ. ელჩინთან აღნიშნული სოფლის სახელწოდების სამ მეტ-ნაკლებად დამახინჯებულ ვარიანტს ვპოულობთ: დეჟიხი, ლეჟიხი, ჟეჟიხი. პავლე ზახარიევი მას ლეტჩიხას უწოდებს. თამაზ ბერაძის აზრით, რომელსაც ჩვენც ვიზიარებთ, ეს არის სოფელი ლეჯიქე (თამაზ ბერაძე. ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ 101).

17 თებერვალს ლეჯიქეში ჩასვლის შემდეგ თავის პირველ ინფორმაციას ფედოტ ელჩინი 23 მარტით ათარიღებს, მას 1 მარტისა და ისევ 23 მარტის ინფორმაციები მოსდევს. ამ შეუსაბამობით, აგრეთვე ორივე ელჩის ანგარიშების სათანადო მონაკვეთების შეჯერებით მარტივად დგინდება, რომ ფ. ელჩინის პირველი ინფორმაცია ლეჯიქეში ყოფნის თაობაზე არა 23 მარტით, არამედ 23 თებერვლით უნდა დათარიღდეს (ისევ და ისევ ადგილი აქვს მექანიკურ შეცდომას). სწორედ ამ დღეს ფედოტთან ლევან მეორის სასახლის ეკონომოსმა დომენტიმ ისაუბრა და რუს ელჩს მნიშვნელოვანი ინფორმაცია მიაწოდა პოლიტიკურ, კერძოდ, რუსეთთან და კაზაკებთან ურთიერთობის საკითხებზე. ითქვა, რომ მოსკოვში გაგზავნილი ელჩის მიზანს რუსეთის სახელმწიფოს, მისი მართლმადიდებლური ქრისტიანობის გაცნობა და კაზაკებთან ურთიერთობების დალაგება წარმოადგენდა. სინამდვილეში კი, მოსკოვში ნახევარ წელიწადზე მეტი ხნის განმავლობაში მყოფ გაბრიელ გეგენავას კაზაკთა თემაზე არც ერთხელ არ უსაუბრია. ეტყობა, სამეგრელოსთვის ამ რეალურად არსებულმა პრობლემამ რუს ელჩებთან საუბრისას მეტი აქტუალობა იმიტომ შეიძინა, რომ

მოლაპარაკებებმა მთავარი პოლიტიკური საკითხების (რუსეთის მფარველობის ქვეშ საქართველოს - ივერიის ქვეყნის გაერთიანება და ა.შ) ირგვლივ, არახელსაყრელი საერთაშორისო ვითარების გამო, აზრი დაკარგეს. შესაბამისად, ჩამოსულ რუს ელჩებთან შედარებით მეორე ხარისხოვან საკითხებს იხილავდნენ.

ფ. ელჩინმა მიიღო დამატებითი ინფორმაცია გარდაცვლილ დედოფალზე, მისი გარდაცვალებით გამოწვეულ გადამეტებულ გლოვაზე, ყოფილ მთავარზე მანუჩარ დადიანზე, გიორგი ლიპარტიანზე (რომელსაც მისმა აღზრდილმა ძმისშვილმა ლევან მეორემ მეუღლე წაართვა), მთავრის ოჯახზე, შვილებზე და გერებზე. ფედოტ ელჩინისთვის ცნობილი გახდა ისიც, რომ 1 მარტს ლევან მეორემ ყაბარდოელ ალეგუკა მურზასთან შუამავლად აზნაური თავეი კუჩალია გააგზავნა, რათა უფროსი ვაჟისთვის ალექსანდრესთვის მისი ქალიშვილის ხელი ეთხოვა. საკმაოდ საინტერესოა 23 მარტით დათარიღებული ინფორმაცია 5 წლის წინ ზუგდიდში ჩამოსული ირანული ელჩობის წევრთან და იმ დროიდან სამეგრელოში მცხოვრებ ყიზილბაშ ბეისრიაკუმლთან ფედოტ ელჩინის შეხვედრისა და მათ შორის პოლიტიკურ თემებზე გამართული საუბრების შესახებ. ცხადზე უცხადესია, ეს იყო სპეციალურად მოწყობილი შეხვედრა (ისევე როგორც ბევრი სხვა შეხვედრა), რათა რუსები დარწმუნებულიყვნენ, რომ ლევან დადიანი ურთიერთობს არა რუსეთის მტერ თურქეთთან, როგორც მას მოწინააღმდეგეები აბრალებდნენ, არამედ მოსკოვისთვის უფრო მისაღებ ირანთან.

პავლე ზახარიევის იმავე პერიოდის ანგარიშიც მეტად ღირებულ ინფორმაციას შეიცავს. იგი რამდენადმე განსხვავდება, მაგრამ წინააღმდეგობაში არ მოდის ფ. ელჩინის ანგარიშთან. მღვდელ პავლესთან დაზუსტებულია, რომ ელჩებს ლეჯიქეში 2 კვირა უცხოვრიათ. ფ. ელჩინის წინააღმდეგ დაწერილ საჩივარში (თავი მეთოთხმეტე), როგორც ამის თაობაზე ზემოთ უკვე ითქვა, ის ორი კვირა რუსმა ელჩებმა სოფელ ლეჯიქეში მცხოვრებ ჯგირკოჩას სახლში გაატარეს. 1 მარტს სტუმრები ლეჯიქეს თემის სხვა სოფელში (რომლის დასახელება მითითებული არ არის) გადაუყვანიათ და მთელი სამი კვირით მახუტიას სახლში დაუბინავებიათ. ლეჯიქეში ყოფნის პერიოდის ინფორმაციები პავლე ზახარიევს 23 თებერვლითა და 1 მარტით აქვს დათარიღებული. 17 თებერვლიდან 1 მარტამდე ელჩებზე ყოველდღე პრისტავი (მიჩენილი პირი) დემეგონია ბოგუჩინი (ბოკუჩავა?) ზრუნავდა. ამ პიროვნებას მღვდელი პავლე მეორედ ასახელებს. რუს ელჩებს

პირველად ის ჯვარში 1639 წლის 21 ნოემბერს შეხვდა ეკონომოსის თანაშემწის (подклюшник) სტატუსით (მოიხსენიებს დემოგონიას სახელით), ამჯერად კი პრისტავის სტატუსით იმავე ელჩებს ემსახურება. დიდი ალბათობით, ელჩინისეული მთავრის სასახლის ეკონომოსი დემენტი (დომენტი) და ზახარიევისეული ჯერ ეკონომოსის თანაშემწე, შემდგომში კი პრისტავი დემეგონია (თუ დემოგონია) ბოგუჩინი ერთი და იგივე პიროვნებაა. სწორედ მისგან შეიტყო პაველე მღვდელმა და საკუთარ ანგარიშში ასახა ინფორმაცია იმის თაობაზე, თუ როგორ ჩაიგდო ხელში ლევან მეორემ უფლის ეკლიანი გვირგვინი, სამსჭვალი და თოკი. Mმანვე უამბო რუს ელჩს ლევან მეორესა და მის მეუღლეს შორის დადებული ფიცის შესახებ, რის საფუძველზეც მთავარი დედოფლის გარდაცვალების გამო გადაჭარბებულ გლოვას მიეცა.

1 მარტს, როდესაც ელჩები ლეჯიქეს თემის ჩვენთვის უცნობ „სხვა სოფელში“ იმყოფებოდნენ, პავლე მღვდელმა სამეგრელოში მცხოვრებ, სავარაუდოდ, კიდევ ერთი კაზაკისგან მიხეილ ბელორუსისგან მიიღო ღირებული ინფორმაცია ლევან II-ის პირადი და ოჯახური ცხოვრების, აგრეთვე სამეგრელოს არცთუ სახარბიელო სარწმუნოებრივი მდგომარეობის შესახებ, რასაც თავად ელჩიც ეთანხმება. ამ შემთხვევაში მიწოდებულ ინფორმაციაზე არანაკლებ მნიშვნელოვანია თვით მიხეილ ბელორუსის პიროვნება. ცხადია, დაცვის ქვეშ მყოფ რუს ელჩებთან შემთხვევით ვერავინ მივიდოდა. ამიტომ თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მიხეილ ბელორუსი, უფრო ადრე, 3 თებერვალს, ფუწყურში გაცნობილი ლევან დადიანის ხაზინის მცველი ვასილ ბელორუსი, ყიზილბაშ ბეისრიაკუმლის მსგავსად, მიგზავნილი პიროვნებები იყვნენ. სამეგრელოში ცხოვრების, მთავართან და სამთავროს მმართველ წრეებთან ახლოს ყოფნის თვით ფაქტის დემონსტრირებით რუსებისთვის საქმით უნდა ეჩვენებინათ ლევან მეორის კეთილი განწყობა რუსეთის ინტერესებისთვის თურქეთის წინააღმდეგ მებრძოლი კაზაკების მიმართ.

ორივე ელჩი ერთხმად აღნიშნავს, რომ 1640 წლის 23 მარტს მათ დატოვეს ლეჯიქე და არა ის „სხვა სოფელი“, სადაც 1 მარტიდან მახუტიას სახლში ცხოვრობდნენ. ჩხოროწყუს რაიონში დღემდეა შემორჩენილი მახუტიას სახელთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი მიკროტოპონიმი: ხობისწყლის ზემო წელშია „მახუტიაში კარე“ („მახუტიას კარავი“); ჭოლაში - „მახუტიაში ნაყუდუ“ („მახუტიას ნასახლარი“) და „მახუტიაში ნოხორი“ („მახუტიას ყოფილი

სამოსახლო"); ლეჯიქეს მოსაზღვრე სოფელ ახუთში, კერძოდ, საჩიტაიოშია „მახუტიაში წყუ" („მახუტიას წყარო"), იქვე მეზობელ ლესიჭინეში კი - „მახუტიაში უბანი" (პაატა ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, IV. ჩხოროწყუს რაიონი. თბ., 2008, გვ. 211). მართალია, სამეგრელოს ონომასტიკონში „მახუტია" დიდი იშვიათობა არ არის, მაგრამ ამ შემთხვევაში საქმე უნდა გვქონდეს ერთ საკმაოდ მდიდარ და გავლენიან ადამიანთან, რომელსაც 1640 წლის 1-23 მარტს რუსი ელჩების დაბინავება მიანდეს; ეს პიროვნება პავლე ზახარიევის საჩივარშიც არის ჯგირკოჩასთან ერთად მოხსენიებული (თავი მეთოთხმეტე), ლევან მეორეს მისი დასჯა - ქონების ჩამორთმევა ნდომებია, მაგრამ მაშინ მთავრის წინაშე ფედოტ ელჩინის შუამდგომლობამ გადაარჩინა (სავარაუდოდ, ამის შემდეგ დაევალა მას რამდენიმე კვირის განმავლობაში მოსკოველი სტუმრებისთვის ემასპინძლა). მახუტიას პოპულარობას უსათუოდ ხელს შეუწყობდა როგორც ლევან მეორესთან დაძაბული ურთიერთობა, ისე მის ოჯახში რუსი ელჩების სამკვირიანი სტუმრობა, აგრეთვე მის მფლობელობაში მყოფი დიდძალი ქონება, რომელიც მთავართან დაპირისპირების მიუხედავად, მაინც შეინარჩუნა. ამიტომაც შთამომავლობამ საუკუნეების მანძილზე შემოინახა და მიკროტოპონიმებში ასახა მახუტიას სახელი. ლეჯიქეს თემის „სხვა სოფელი", სადაც იგი ცხოვრობდა და რუს ელჩებს მასპინძლობდა, თანამედროვე სოფელი ლესიჭინე უნდა იყოს. „მახუტიას უბანი" სწორედ ამ სოფელში მდებარეობს. ხალხური გადმოცემითაც, ადგილობრივი სიჭინავების ერთ-ერთ წინაპრად მახუტია ითვლება (პაატა ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, IV. ჩხოროწყუს რაიონი, გვ. 211). ეტყობა, ლეჯიქე, რომელიც ამჟამად ქვედა ჩხოროწყუს ერთ-ერთი უბანია, XVII საუკუნეში დიდი სოფელი იყო, რომელიც რამდენიმე სოფელს მოიცავდა.

ამრიგად, 1640 წლის 23 მარტს რუსი ელჩები ლეჯიქედან, უფრო სწორად, ლეჯიქეს თემში შემავალი დღევანდელი ლესიჭინედან წამოვიდნენ. ფ. ელჩინის ანგარიშში ნათქვამია: „ჟეჟიხიდან 23 მარტს წავედით. ჟიუგიდან კი 26 მარტს წავედით და მორდულის ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის მონასტერში მიტროპოლიტ მიტროფანესთან მივედით". პ. ზახარიევის ინფორმაცია რამდენადმე განსხვავებულია. იგი წერს: „23 მარტს ლეტჩიხი დავტოვეთ და იმავე დღეს აზუბში მივედით... აზუბიდან 27 მარტს გავედით. 28 მარტს პანზაში მივედით. პანზიდან 29 მარტს წავედით. იმავე დღეს ჭყონდიდის მონასტერში მიტროპოლიტ მიტროფანესთან მი-

ვედით". პირველ რიგში, უნდა აღინიშნოს, რომ ფ. ელჩინის მორდულის ანუ მარტვილის მონასტერი და პ. ზახარიევის ჭყონდიდის მონასტერი ერთი და იგივე ისტორიული ტაძარია, ჭყონდიდელთა საბრძანებელია. პ. ზახარიევის პანზის ლოკალიზაციაც არავითარ ეჭვს არ იწვევს - ეს არის სოფელი ბანძა (თ. ბერაძე. ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 101). არქ. ლამბერტის რუკაზეც იგი სწორედ Panzas-ს ფორმით არის აღნიშნული. ასევე დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ ფ. ელჩინის ჟიუგი და პ. ზახარიევის აზუბი ერთი და იგივე სოფელია. ყოველგვარი ეჭვის გარეშე, აზუბი ეს არის ლეჯიქესთან ახლომდებარე სოფელი ზუბი, რომელიც ამჟამად ხობის რაიონის სოფელ ახალი ხიბულას თემში შედის. არქ. ლამბერტის რუკაზე იგი Zubis-ს ფორმითაა დაფიქსირებული. ორივე ელჩის ანგარიშიდან კარგად ჩანს, რომ მათ მუდმივად ერთად დაატარებდნენ, ერთად აბინავებდნენ. ამჯერადაც ისინი ერთ სოფელში იმყოფებოდნენ, რომელსაც ფ. ელჩინი ჟიუგს, პ. ზახარიევი კი აზუბის უწოდებს. ეს არ არის პირველი შემთხვევა, როდესაც რუსი ელჩები ერთსა და იმავე დასახლებულ პუნქტს სრულიად განსხვავებული ფონეტიკური ჟღერადობის ტოპონიმებით მოიხსენიებენ, მაგალითად: ჟახარი და ცენაჟიგა (წალენჯიხა), დეჟიხი//ჟეჟიხი და ლეტჩიხა (ლეჯიქე) და ა.შ. ჟიუგისა და აზუბის იგივეობაზე ის ფაქტიც მიუთითებს, რომ 25 მარტს ლევან მეორემ ფედოტ ელჩინს და მის თანმხლებ პირებს სწორედ აზუბში გაუგზავნა 8 თოხარიკი ცხენი და არა სხვაგან; აქედან გავიდნენ ელჩები მარტვილის მიმართულებითაც. აზუბის გაიგივება ახუთთან, ხოლო ჟიუგისა - ჯოლევთან (თამაზ ბერაძე. ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 102) შეუძლებელია. აბედათის თემში შემავალი ჯოლევი მარტვილიდან მხოლოდ 8 კილომეტრითაა დაშორებული. თუ მას ფ. ელჩინის ჟიუგთან გავაიგივებთ, საიდანაც რუსი ელჩები 26 მარტს წავიდნენ და მარტვილში ჩავიდნენ, მაშინ პასუხგაუცემელი რჩება კითხვა: ასეთი მოკლე მანძილის (8 კილომეტრის) თოხარიკი ცხენებით დაფარვას 3 დღე-ღამე რაში დასჭირდა (ელჩები მარტვილში 29 მარტს ჩავიდნენ)? დასმულ კითხვაზე დამაჯერებელი პასუხი არ არსებობს. პასუხი მხოლოდ ის შეიძლება იყოს, რომ მარშრუტი ზუბი-ჯოლევი-მარტვილი არის გამორიცხული. ჯერ ერთი, ამგვარ მარშრუტში არანაირად არ თავსდება სოფელი ბანძა, რომელიც რუსებმა უეჭველად გაიარეს. მეორეც, ჯოლევიდან უშუალოდ მარტვილის მიმართულებით გზა XVII საუკუნის შუახანებში, ალბათ, არც არსებობდა, ან იყო გაუვალი და

მხოლოდ მოსახლეობის დაბალი ფენები იყენებდნენ (სამეგრელოში არსებობდა როგორც გლეხის გზა, ისე ცალკე დადიანის გზა. - იხ.: პაატა ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, III. ხობის რაიონი, ქ. ფოთი. თბ., 2007, გვ. 6). ზუბიდან წამოსული რუსი ელჩები, უნდა ვივარაუდოთ, ნოქალაქევი - გორდის დამაკავშირებელ, შედარებით კეთილმოწყობილ და უსაფრთხო „დადიანის გზაზე“ (პაატა ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, V. მარტვილის რაიონი, გვ.13) გაიყვანეს და ორდღიანი (27-28 მარტი) მგზავრობის შემდეგ მარტვილიდან 12 კილომეტრით დაშორებულ ბანძაში (პაატა ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, V. მარტვილის რაიონი, გვ. 13) მიიყვანეს. აქ ელჩებმა შეისვენეს და მეორე დღეს (29 მარტს) მარტვილში ჩავიდნენ. ამრიგად, აზუბის ახუთი ან, ხოლო ჟიუგის ჯოლევთან იდენტიფიცირება შეუძლებელია, თუმცა ბანძისკენ მიმავალმა რუსმა ელჩებმა, დიდი ალბათობით, ბევრ სხვა პუნქტთან ერთად (რომლებიც ანგარიშებში ვერ მოხვდნენ) ჯოლევიც გაიარეს, რომელიც ბანძიდან სულ რაღაც 4 კილომეტრითაა დაშორებული.

ამრიგად, აზუბის ახუთთან, ხოლო ჟიუგის ჯოლევთან იდენტიფიცირება პავლე ზახარიევის ცნობებზე დაყრდნობით ვერ ხერხდება, საიდანაც ირკვევა, რომ 1640 წლის 23-29 მარტს რუსი ელჩები მოძრაობდნენ მარშრუტით: ლეჯიქე-ზუბი-ბანძა-მარტვილი|| ჭყონდიდი.

დადგენილია, რომ რუსი ელჩების მარტვილში, ჭყონდიდის მონასტერში ჩასვლის დღეს 1640 წლის 29 მარტს მართლმადიდებელი სამყარო, მათ შორის საქართველოც და რუსეთიც, ბზობის დღესასწაულს აღნიშნავდა. ამიტომაც ჭყონდიდის მიტროპოლიტი მიტროფანე სტუმრებს შემოსილი, სახარებით ხელში მიეგება და წირვაც თვითონვე დააყენა. ფ. ელჩინისა და პ. ზახარიევის ანგარიშებში აღწერილია ჭყონდიდის საკათედრო ტაძარი. მათი მეშვეობით ვეცნობით ისტორიულ პიროვნებას, ქართველ სასულიერო მოღვაწეს მიტროპოლიტ მიტროფანეს, რომელსაც ადრე 12 წელი წმ. მთაზე უმსახურია, მიტროპოლიტობა კი 1621-1638 წლებში კონსტანტინოპოლის პატრიარქის კირილეს ხელდასხმით მიუღია. მიუხედავად იმისა, რომ მიტროპოლიტი დიდი განსწავლულობით არ გამოირჩეოდა (არ იცოდა, ქრისტე როდის იშვა, წმ. ნინომ საქართველო როდის მოაქცია, სად განისვენებს და ა.შ.), მიტროფანე ჭყონდიდელის სახით საკმაოდ საინტერესო პიროვნება იკვეთება. ელჩების ანგარიშებში დიდი ყურადღება ეთმობა

ჭყონდიდის ტაძარში ჩატარებული წინასააღდგომო და 5 აპრილის სააღდგომო ღმრთისმსახურებათა შეფასებას, მოთხრობილია დიდ პარასკევს გამოტანილი სიწმინდეების შესახებ, რომელთა შორის ახალშობილი ქრისტეს ძებნისას ჰეროდეს მიერ ბეთლემში დახოცილი ერთ-ერთი ჩვილის პერანგიც ყოფილა. მიტროპოლიტ მიტროფანესა და რუს სტუმრებს შორის გამართული დიალოგები, რომლებმაც ასევე ასახვა პოვეს ელჩების ანგარიშებში, რუსეთისა და საქართველოს მოქცევის თემას, რუსეთის მეფეთა გენეალოგიას (რომელსაც პავლე მღვდელი სრულიად უსაფუძვლოდ, მაგრამ მიზანმიმართულად რომის კეისრებთან აკავშირებდა) და სხვა საკითხებს შეეხებოდა. მათ აგრეთვე ვრცლად ისაუბრეს და მკვეთრად უარყოფითი დამოკიდებულება გამოხატეს რომის პაპისადმი, ზოგადად კათოლიციზმისადმი. ფ. ელჩინს მარტვილში შეუტყვია 1640 წლის თებერვალში თურქეთის სულთანის გარდაცვალებისა და მისი ადგილმონაცლის ტახტზე ასვლის თაობაზე, რაც თავის ანგარიშშიც ასახა.

1640 წლის 7 აპრილს, ორივე ელჩის ცნობით, ისინი ჭყონდიდის საკათედრო ტაძრიდან წმ. გიორგის მონასტერში გადაიყვანეს, რომლის სახელწოდებასაც თავიანთ ანგარიშებში არ უთითებენ. არავითარ ეჭვს არ იწვევს, რომ საუბარია სუჯუნის ცნობილ მონასტერზე, რომელიც ასევე ჭყონდიდელებს ეკუთვნოდათ და მათ საზამთრო რეზიდენციას წარმოადგენდა (თამაზ ბერაძე. ოდიშის ოსტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 102-103; სერგი მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 372). მიტროპოლიტი მიტროფანე აქაც რუს ელჩებთან ერთად იმყოფებოდა, მათთან სხვადასხვა თემებზე საუბრობდა. პ. ზახარიევი კი ყოველივე ამას თავის ანგარიშში იწერდა (სუჯუნაში გამართული დიალოგების შესახებ ფ. ელჩინი ინფორმაციას არ იძლევა).

10 აპრილს მიტროპოლიტი მიტროფანე რუსებს ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის სასწაულებით აღსავსე ისტორიას (უფრო სწორად, ერთ-ერთ ლეგენდას ამ ხატის შესახებ) უყვება, რომელიც VIIIს. 20-იანი წლებიდან IXს. 40-იან წლებამდე ბიზანტიის იმპერიაში ხატმებრძოლთა მმართველობის ხანას უკავშირებდა. ამის საპასუხოდ პავლე მღვდელმა წმ. ანტონ რომაელის (გარდაცვლილია 1147წ.) ნოვგოროდში ჩასვლაზე და მის სასწაულებზე მოკლედ ისაუბრა. რუსი ელჩის დიალოგი ჭყონდიდელ მიტროპოლიტთან 17 აპრილსაც გაგრძელდა. მიტროპოლიტი მიტროფანე საქართველოს წინააღმდეგ ირანის შაჰის (სავარაუდოდ შაჰ-აბას I-ის) ერთ-ერთ

ლაშქრობას იხსენებს, რომელიც მისი წმ. მთაზე ყოფნის პერიოდში მომხდარა და რომლის შედეგად მიტროპოლიტის ბევრი ნათესავი დაღუპულა, ბევრი ტყვედ წაუყვანიათ (სავარაუდოდ, 1616 ან 1625 წლის ლაშქრობაზე უნდა იყოს საუბარი). საქართველოში დაბრუნებულმა მიტროპოლიტმა მიტროფანემ ეს ამბავი როცა შეიტყო, შაჰს ეახლა და ნათესავების გათავისუფლება სთხოვა. შაჰი ქრისტეთი და ქრისტიანული სარწმუნოებით დაინტერესებულა. ქართველმა მიტროპოლიტმა ეს ინტერესი მას დაუკმაყოფილა, რის შემდეგაც შაჰმა და მისმა ყაენებმა თითქოს განაცხადეს, ქართველთა „სარწმუნოება საუკეთესოა"-ო. მიტროპოლიტ მიტროფანეს მონაყოლით მოხიბლულ შაჰს მისი ნათესავები და ბევრიც სხვა, სულ 300 კაცი გაუთავისუფლებია და საქართველოში გამოუსტუმრებია.

უცხოტომელთა და არაქრისტიანთა მხრიდან მართლმადიდებელი სარწმუნოების, ქრისტიან სასწაულმოქმედთა თაყვანისცემის მაგალითი პავლე მღვდელსაც გაუხსენებია. ვლადიმირისა და მოსკოვის დიდი მთავრის დიმიტრი დონელის მმართველობის პერიოდში (1362-1389წწ.) მონღოლთა ყაენის თხოვნით, ოქროს ურდოში სრულიად რუსეთის მიტროპოლიტი ალექსი სასწაულმოქმედი ჩასულა და თავისი ლოცვებით ყაენის დაბრმავებული მეუღლისთვის მხედველობა აღუდგენია. ამისათვის ყაენსა და მის განკურნებულ მეუღლეს მიტროპოლიტი ოქრო-ვერცხლითა და მამულებით დაუჯილდოვებია. გარდაცვალების შემდეგაც (1378წ.) ალექსი მიტროპოლიტის უხრწნელი სხეული, რომელიც მოსკოვის ჩუდოვის მონასტერში განისვენებდა, სასწაულებს ახდენდა.

1640 წლის 19 აპრილს რუსი ელჩები სუჯუნის მონასტერში ჩატარებულ წირვას დასწრებიან, რომელიც მღვდელ მახარებელს ჩაუტარებია. მწირველის მოქმედებების მიმართ მღვდელი პავლე თავის ანგარიშში გარკვეულ შენიშვნებს გამოსთქვამს. მისივე ცნობით, სუჯუნაში იმ დღეს ლევან II-ის ცოლის ძმა პეპუკა ჭილაძეც იმყოფებოდა, რომელიც ადრე ეპისკოპოსი ყოფილა, მაგრამ ოჯახის შექმნა გადაუწყვეტია და ამიტომ გაკრეჭილა.

პავლე ზახარიევი ვრცელ ინფორმაციას გვაწვდის 21-23 აპრილს სუჯუნის მონასტერში გამართული წმ. გიორგის ხატის (ხატობის) დღესასწაულის, ხალხმრავალი ყოველწლიური შეკრების შესახებ, რომელსაც აფხაზეთის კათალიკოსი მაქსიმე I (მაჭუტაძე), ჭყონდიდელი მიტროპოლიტი მიტროფანე, ტრაპიზონის მიტროპოლიტი კირილე, ვახტანგ გურიელი (ლევან II-ის მძახალი და არა ქვისლი,

როგორც პავლე მღვდელი შეცდომით წერს), როსტომი (ის იყო ლევან II-ის ქვისლი, 13-17 თებერვალს რუს ელჩებს პირველად ცაიშში შეხვდა), თავადაზნაურობის სხვა წარმომადგენლები ესწრებოდნენ. რუსი ელჩები უცნაური სანახაობის მოწმენი გამხდარან. ტაძრის თავზე ასული გლეხი საათობით ხმამაღლა ლაპარაკობდა და მას დიდძალი ხალხი ყურადღებით უსმენდა. შემდეგ ამტყდარა ხმაური, ადამიანები კედლებზე ლურსმნებს აჭედებდნენ და სხვადასხვა იარაღით ურტყამდნენ. თურმე ეს ყოფილა ვედრება წმ. გიორგის მიმართ, რათა მან ქურდები დასაჯოს. ელჩებმა გაარკვიეს, რომ ამ ტრადიციულ სახალხო კრებაზე ტაძრის თავზე ასული „წინასწარმეტყველი“ ქვეყნიერებას წმ. გიორგის „დანაბარებს“ ატყობინებდა - იქნებოდა თუ არა მიმდინარე წელი მშვიდობიანი, მოსავლიანი, ვის რა ბედი ელოდა და ა.შ. რუს ელჩებს, აგრეთვე მიტროპოლიტ მიტროფანეს ეს ყველაფერი არაქრისტიანულ, ეშმაკისეულ რიტუალად მიუჩნევიათ. იგივე შინაარსისა და სულისკვეთების მოკლე ჩანაწერია გაკეთებული ფ. ელჩინის 23 აპრილის ანგარიშშიც, რომელიც ავსებს პავლე ზახარიევის ინფორმაციას. ამ უკანასკნელის 25 აპრილის ანგარიშში მოტანილია საუბარი მოსკოვში ელჩად ნამყოფ მღვდელ გაბრიელთან, რომელიც მღვდელ მახარებლის მიერ სუჯუნაში 19 აპრილს ჩატარებული წირვისას თითქოს დაშვებულ კანონიკურ გადაცდომებსა და რუსი ელჩებისთვის მიუღებელი 21-23 აპრილს გამართული რელიგიური სახალხო ზეიმის შეფასებას შეეხება. მღვდელმა გაბრიელმა აღნიშნა, რომ იმ „წინასწარმეტყველის“ სიტყვები ყოველთვის მართლდება. აქვე არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ რუსი ელჩებისაგან განსხვავებით, ანტიოქიის პატრიარქი მაკარი, რომელიც 1664-1665 წლებში პირადად ესაუბრა „წინასწარმეტყველს“ სუჯუნიდან, წერდა, რომ სჯეროდა მისი, „იმდენად გულუბრყვილო იყო, რამეთუ „სასწაულნი ღმრთისა მის წმინდანთა წიაღშია“ და კიდევ: „ღმერთი მაღალიმც გაიხარებს თავისი ქმნილებით“. ამ კაცის ყველა სიტყვა წარმოადგენს ქადაგებას, რომ ადამიანმა კეთილი საქმე აკეთოს და ცოდვები მოინანიოს. ამ ქადაგებაში არაფერი ცუდი არ არის“ (მაკარი ანტიოქელი. ცნობები საქართველოს შესახებ. - არმაღანი. აღმოსავლური მწერლობის ნიმუშები. შემდგენელი მაგალი თოდუა. თბ., 1982, გვ. 121.

რუსი ელჩები ლევან მეორემ სამეგრელოში მათი ჩამოსვლის დღიდან მხოლოდ ხუთნახევარი თვის შემდეგ 1640 წლის 27 აპრილს, ორშაბათ დღეს მიიღო. საბაბად, როგორც ვიცით, დედოფლის

გარდაცვალებასთან დაკავშირებული ხანგრძლივი გლოვა იქნა გამოყენებული, რაც მთლად დამაჯერებლად არ გამოიყურება. სამეგრელოს მთავრისთვის ბევრად უფრო სერიოზულ შემაკავებელ ფაქტორს ჯერ კიდევ რუსი ელჩების ჩამოსვლამდე 1639 წლის მაისში თურქეთსა და ირანს შორის დადებული ზოჰაბის ზავი წარმოადგენდა, რომლის ძალითაც ორივე სახელმწიფომ სადავო ტერიტორიები, მათ შორის საქართველო კიდევ ერთხელ გადაინანილა; დასავლეთ საქართველო კვლავ თურქეთს ერგო, აღმოსავლეთი - ირანს. შესაბამისად, იმ ეტაპზე საქართველოს გაერთიანების შანსიც ნულამდე დავიდა. ერთი სიტყვით, თურქეთ-ირანის ომის მორიგებით დასრულდება, დასავლეთ საქართველოში თურქეთის პოზიციების განმტკიცება და აქედან მომდინარე საფრთხე სამეგრელოსთვის უნდა მივიჩნიოთ ლევან მეორის გეგმების შეცვლის, მის მიერ რუსი ელჩების ცივად და დაგვიანებით მიღების უმთავრეს მიზეზად. სამეგრელოში მათ ჩამოსვლამდეც და შემდგომ პერიოდშიც ლევან II არა იმდენად გარდაცვლილ მეუღლეს გლოვობდა, არამედ, უპირველეს ყოვლისა, საქართველოში და მის ირგვლივ მოვლენების განვითარებას ყურადღებით აკვირდებოდა, სწავლობდა, სათანადო გადაწყვეტილებებსაც ამის მიხედვით იღებდა. რუსი ელჩების მიღებაც სამეგრელოს მთავარმა მაშინ გადაწყვიტა, როცა იმ ეტაპზე რუსეთთან ურთიერთობის საკითხში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა. ლევან მეორემ მშვენივრად იცოდა, რომ რუსეთის ფორმალური ქვეშევრდომობა თურქეთის გარდუვალი აგრესიისგან მას ვერ დაიცავდა. იგი უთუოდ ითვალისწინებდა იმ გარემოებასაც, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს (კახეთის) მეფეებს, რომლებსაც XVI საუკუნის ბოლოდან ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდათ რუსეთთან დამყარებული (XV საუკუნის მიწურულს მათ შორის პირველი კავშირები გაიბა), რეალური დახმარება მოსკოვისგან არ მიუღიათ. უფრო მეტიც, ლევან II-ის ბაბუას დედის მხრიდან, კახეთის მეფე ალექსანდრე მეორეს (1574-1605წწ.) რუსეთის ერთგულებაზე 1587 წელს დადებული, და მის მემკვიდრეთა მიერ 1602 და 1605 წლებში განმეორებული ფიცი სიცოცხლის ფასად დაუჯდა; რუსეთთან „მეგობრობას“ მასთან ერთად უფლისწული გიორგი ალექსანდრეს ძეც ემსხვერპლა (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 145, 244, 249, 250). სამეგრელოს მთავარი იმასაც კარგად ხედავდა, თუ როგორ ამაოდ ცდილობდა მოსკოვიდან დახმარების მიღებას მისი ღვიძლი ბიძაშვილი თეიმურაზ I, რომელმაც თავისი ელჩები რუსეთში რამდენჯერმე (1615, 1618,

1624, 1635წწ.) მიავლინა, 1639 წელს კი მოსკოვის ერთგულებაზეც დაიფიცა (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 320).

ლევან II დადიანს არ შეიძლებოდა არ სცოდნოდა რუსეთის რეალური შესაძლებლობებიც, რომ იგი ჯერ კიდევ პერიოდულად „ძღვენს" უგზავნიდა (ფაქტობრივად ხარკს უხდიდა) თურქეთის მოკავშირესა და ვასალს ყირიმის ხანს, რომ ამ უკანასკნელის მეშვეობით, აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის მხრიდან ოსმალეთი უშუალოდ რუსეთის საზღვრებს ემუქრებოდა. იმჟამად მოსკოვის რუსეთი პოლონეთსა და ლიტვას ვერ უმკლავდებოდა. უფრო მეტიც, 1617-1618 და 1632-1634 წლების ომების შედეგად რუსეთმა პოლონეთს სმოლენსკი, ჩერნიგოვი, ნოვგოროდი და სხვა ქალაქები დაუთმო, ამასთან დიდძალი შეიარაღებაც დაკარგა. სხვათა შორის, პოლონელებთან და ლიტველებთან ომში რუსების მიერ განცდილი მარცხის შესახებ სამეგრელოში ხშირად ყვებოდა ფ. ელჩინის მიერ თერგიდან წამოყვანილი ქართული წარმოშობის კაზაკი ალექსანდრე ივანოვი. ცხადია, მსგავსი ინფორმაციები რუსეთის შესახებ ლევან მეორემდეც აღწევდა. გასათვალისწინებელია კიდევ ერთი გარემოება. გაბრიელ გეგენავას ელჩობა მოსკოვში და საპასუხო ელჩობა სამეგრელოში ძალიან დაეხმარა ლევან II დადიანს რუსეთის ჭეშმარიტი მიზნებისა და რეალური შესაძლებლობების უკეთესად გაცნობიერებაში. ის მიხვდა, რომ მოსკოვის ქვეშევრდომობა (თანაც ფორმალური) სამეგრელოს სამთავროს და სხვა ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებს ვერ დაიცავდა, მით უფრო ვერ გააერთიანებდა.

ყველაფერ ამან გავლენა იქონია ლევან II-ის პოზიციაზე. მას უკვე არ სურდა შედარებით სუსტ და არასაიმედო რუსეთთან დაახლოების გამო თურქეთის აგრესია გამოეწვია და თავისი სამთავრო რეალური საფრთხის წინაშე დაეყენებინა. სწორედ ასე განწყობილმა სამეგრელოს მთავარმა გადაწყვიტა რუსი ელჩების მიღება. შეხვედრა არა სატახტო ქალაქ ზუგდიდში, არამედ მისგან საკმაოდ შორს, სოფელ ძიგურში გაიმართა, სადაც ლევან II-ის ერთ-ერთი რეზიდენცია მდებარეობდა (თამაზ ბერაძე. ოდიშის ისტორიული გეოგრაფია, გვ. 103-104). ასეთი მაღალი დონის შეხვედრის ძიგურში გამართვა ამ ფაქტის მნიშვნელობის დაკნინებისა და, შესაძლოა, თურქეთის შიშით ნაკარნახევ კონსპირაციულ მიზნებსაც ისახავდა. შეხვედრამ, რომელსაც აფხაზეთის კათალიკოსი მაქსიმე I (მაჭუტაძე), მღვდელმთავრები, უფლისწულები, სამთავრო კარის წარმომადგენლები და ქართლის მეფის როსტო-

მის მიერ გამოგზავნილი სტუმრები (ამ უკანასკნელთა დასწრებას ფ. ელჩინი დიდხანს ეწინააღმდეგებოდა) ესწრებოდნენ, საკმაოდ ცივ ვითარებაში ჩაიარა. ამას მოწმობს ორივე ელჩის ანგარიშები. ლევან მეორემ მხოლოდ მოისმინა ფ. ელჩინის მოხსენება ისე, რომ „იჯდა და ქუდი არ მოუხდია“, მოიკითხა რუსეთის ხელმწიფის ჯანმრთელობის შესახებ. სხვა გამოსვლები არ ყოფილა. კარავი, სადაც შეხვედრა მიმდინარეობდა, სულ მალე დაცლილა. არც ერთი კონკრეტული საკითხი, რომ არაფერი ვთქვათ ელჩობის მთავარ მიზანზე - რუსეთის ერთგულებაზე ფიცის დადებაზე, განხილული არ ყოფილა; არც ნადიმი, უბრალო სადილიც არ გამართულა.

საელჩო მიღების დასრულებისთანავე ფ. ელჩინი და პ. ზახარიევი ისევ სუჯუნის წმ. გიორგის მონასტერში დაბრუნდნენ. ამის შემდეგ მათ ანგარიშებში კვლავ გარკვეულ შეუსაბამობებს ვაწყდებით. ფ. ელჩინის ცნობით, რუსები სუჯუნიდან 29 აპრილს წავიდნენ (იმავე დღეს ელჩები მათზე მიმაგრებულ ეკონომოს დომენტისაც დაუტოვებია და მის ნაცვლად მწდე პოტაპი ჩამოსულა), 30 აპრილს თითქოს ხონის მონასტერში არქიმანდრიტ ნიკოლოზთან ჩავიდნენ. პავლე ზახარიევი განსხვავებულ ინფორმაციას იძლევა. მის ანგარიშში 27 აპრილის საელჩო მიღების მოკლე მიმოხილვას უშუალოდ მოსდევს ცნობა „3 მაისს ხობში ყოვლადწმიდათა მონასტერში ეპისკოპოს ნიკოლოზთან“ ჩასვლის თაობაზე. Aამ შეუსაბამობამ შეცდომაში შეიყვანა თამაზ ბერაძე, რომელმაც რუსი ელჩების სუჯუნის შემდგომი მთელი მარშრუტი ასე წარმოადგინა: თითქოს, 29 აპრილს მათ სუჯუნა დატოვეს, 30 აპრილს ხონის მონასტერში ჩავიდნენ, 18 მაისს ზუგდიდში ჩამოიყვანეს ისე, რომ 3 მაისს ხობის, 6 მაისს ცაიშის მონასტრებში გამოიარეს, შემდეგ იყვნენ წალენჯიხაში, საიდანაც 16 მაისს სატახტო ქალაქისკენ წავიდნენ (თამაზ ბერაძე. სამეგრელოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, გვ. 104-105). გარკვეული ზეპირი დისკუსიების შემდეგ თ. ბერაძემ შეხედულება ამ საკითხზე ოდნავ შეიცვალა, მაგრამ მთლიანობაში მაინც ძველ პოზიციაზე დარჩა (**Материалы по церковной и этнополитической истории Абхазии**, с. 80-81). მისი მოსაზრება რუსი ელჩების ხონში ყოფნის შესახებ სხვა ავტორების მიერაც არის გაზიარებული (ნინო ჩიქოვანი. რუსული კავკასიოლოგიის განვითარება XIX საუკუნეში, გვ. 102).

სინამდვილეში, რუსი ელჩების მარშრუტი რამდენადმე განსხვავებული იყო. ფ. ელჩინი, მართალია, სუჯუნიდან წამოსვლას 1640 წლის 29 აპრილით ათარიღებს, მაგრამ მოსკოვში რედაქტირე-

ბულ ტექსტში ეს თარიღი ასე თუ ისე, მაინც გასწორებულია. ს. ბელოკუროვისა და, შესაბამისად, 2005 წლის პუბლიკაციებში, როგორც ვიცით, მოსკოვში (საელჩო პრიკაზში) გაკეთებული ჩასწორებები ფ. ელჩინის ანგარიშის სქოლიოშია მოთავსებული. სათანადო სქოლიოში კი ვკითხულობთ: „ელჩობის დამთავრების შემდეგ წმ. გიორგის მონასტერში იმავე დღეს წავედით და იქ 6 დღე დავყავით“. 27 აპრილიდან 6 დღე 3 მაისზე, ანუ იმ დღეზე მოდის, როდესაც, პავლე ზახარიევის ცნობით, ელჩები ხობის მონასტერში მივიდნენ. ელჩების ანგარიშებს შორის აღნიშნულ საკითხში ყოველგვარი შეუსაბამობა ამით იხსნება. სუჯუნიდან 3 მაისს წამოსული ელჩები იმავე დღეს არა ხონში, რომელიც სამეგრელოს შემადგენლობაში არ შედიოდა, არამედ ხობის მონასტერში მიბრძანდნენ. სუჯუნაში გატარებულ 6 დღეზე ელჩები არაფერს წერენ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ფ. ელჩინის 1 მაისის ინფორმაციას ყაბარდოდან ლევან მეორის წარგზავნილებისა (იხ. 1 მარტის ინფორმაცია) და მათთან ერთად ალეგუკას ელჩის ელბუზდუკის (ელისტანის) ჩამოსვლის თაობაზე. ლევან მეორემ მათი მეშვეობით მიაღწია შეთანხმებას ალეგუკა მურზასთან მისი ქალიშვილის რძლად წამოყვანის შესახებ; დადგინდა აგრეთვე შესაბამისი საჩუქრის - ურვადის ოდენობაც, რომელიც ლევან მეორეს მომავალი რძლის მშობლებისთვის უნდა მიერთმია. ამის თაობაზე ყურადღება გამახვილებულია მოსკოვში გასწორებული ფ. ელჩინის ანგარიშის დასკვნით ნაწილშიც, რომელიც 1640 წლის 19 მაისითაა დათარიღებული და სქოლიოშია მოთავსებული. მხოლოდ მასში ოდნავ განსხვავებული ინფორმაციაა მოტანილი. პირვანდელ ტექსტში საუბარია იმაზე, რომ ალეგუკა მურზას ქალიშვილი ლევან მეორემ თავისი შვილისთვის ალექსანდრესთვის ითხოვა; სქოლიოში მოტანილ, მოსკოვში ჩასწორებულ მასალაში კი ვკითხულობთ, რომ ალეგუკას ქალიშვილი ლევანის გერისთვის ითხოვეს. მკაფიო პასუხი კითხვაზე, ვინ შეირთო ყაბარდოელი მურზას ქალიშვილი, წყაროებიდან არ ჩანს, თუმცა ცნობილია, რომ ქორწილი ზუგდიდში ნამდვილად გაიმართა (არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა. თარგმანი იტალიურიდან ალ. ჭყონიასი. მეორე გამოცემა ლევან ასათიანის წინასიტყვაობით. თბ., 1938, გვ. 82). ჩასწორებულ ვარიანტში (სქოლიოში) მითითებულია, რომ ამ დინასტიურ ქორწინებას პოლიტიკური სარჩული ჰქონდა.

3. როგორც უკვე ითქვა, 3 მაისს (ეს იყო კვირა დღე) რუსი ელჩები ხობის მონასტერს სტუმრობდნენ. ისინი თითქმის ერთსა

და იგივეს წერენ ტაძარზე, მის სიწმინდეებზე; ასახელებენ წინამძღვარს, ცნობილ სასულიერო მოღვაწესა და დიპლომატს ნიკიფორე ირბახს (ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი), რომელსაც მიკულაზად (ფ. ელჩინი) ან ნიკოლაზად (პ. ზახარიევი) მოიხსენიებენ. მონასტრის წინამძღვარს ფ. ელჩინი არქიმანდრიტად მოიხსენიებს, პ. ზახარიევი - კი ეპისკოპოსად. ამასთანავე, აღნიშნავს მის წარმომავლობას („თეიმურაზის ქვეყნიდანაა"), იერუსალიმში მოღვაწეობის, ევროპაში მოგზაურობისა და მოსკოვში ყოფნის ფაქტებს. ელჩების ყურადღება უნიკალურ სიწმინდეზე - ღმრთისმშობლის კვართზეა (პერანგზე) გამახვილებული. იგი დღემდე დაცულია, მაგრამ არა ხობის მონასტერში, არამედ ზუგდიდში დადიანების სასახლეთა ისტორიულ-არქიტექტურულ მუზეუმში. ხობში გაიმართა მოკლე საუბარი კალენდართან დაკავშირებითაც. ჯპავლე ზახარიევი სწორი იყო, როცა აღნიშნავდა, რომ რუსეთი მეშვიდე ათასწლეულის დასრულებამდე, ე.ი. 1492 წლამდე (7000-5508=1492) 504 წლით ადრე, ანუ 988 (1492-504=988) წელს მოინათლა. იმ დროიდან 1640 წლამდე, როგორც პ.ზახარიევი ამტკიცებდა, მართლაც 652 წელი იყო გასული (988+652=1640). რუსი ელჩი არქიმანდრიტ ნიკოლოზთან კამათშიც მართალი აღმოჩნდა. Bბიზანტიურ-რუსული დასაბამის (ძვ.წ. 5508წ.) მიხედვით, ადამიდან 1640 წლამდე ნამდვილად 7148 წელი იყო გასული (7148-5508=1640) და არა 7152, როგორც ამას არქიმანდრიტი ნიკოლოზი ამტკიცებდა. Aამ შემთხვევაში გაუგებარია, რომელი დასაბამით სარგებლობდა ხობის მონასტრის წინამძღვარი. 7152 წელი არ შეესაბამება არც ზემოაღნიშნულ ბიზანტიურ-რუსულ და არც ქართულ (ძვ.წ. 5604 წ.) დასაბამს (იხილე ასევე კომენტ....143).

პავლე ზახარიევის ანგარიშის მიხედვით, ხობიდან რუსი ელჩები 4 მაისს წავიდნენ, 6 მაისს ცაიშის მონასტერში მათთვის კარგად ნაცნობ ეპისკოპოს ანდრიასთან მივიდნენ, რომელიც იმ დროს მონასტრიდან ორ ვერსის დაშორებით დადგმულ კარავში ცხოვრობდა. აქვე მღვდელი პავლე პატარა უზუსტობას უშვებს და წერს, რომ 6 მაისს ცაიშში ჩასული ელჩები ეპისკოპოსმა ანდრიამ 5 მაისს (?) სატრაპეზოდ მიიწვია. მონასტერში რუსები მღვდელ-მონაზონ მაქსიმესთან ურთიერთობდნენ, რომელმაც 14 მაისს მათ ლევან მეორის გარდაცვლილი მეუღლის ნამდვილი სახელი (ელენე) შეატყობინა.

პავლე ზახარიევის ცნობით, 16 მაისს რუსი ელჩები ცაიშის მონასტრიდან (ანგარიშში ნათქვამია, რომ 16 მაისს ელჩები

წალენჯიხიდან, ეპისკოპოს ანდრიასგან წამოვიდნენ, რაც აშკარა შეცდომაა, რომელიც, შესაძლოა, არა პ. ზახარიევმა, არამედ ამ მასალის პირველმა გამომცემელმა ს. ბელოკუროვმა დაუშვა) ზუგდიდში გადაიყვანეს, სადაც ისინი ლევან მეორის სახელით სტოლნიკმა რამაზ ჩიჩუამ მიიღო. ფედოტ ელჩინი საერთოდ არ ასახელებს არც ცაიშს და არც წალენჯიხას. იგი წერს: ლევან II დადიანმა 18 მაისს რუსი ელჩები შუაის მონასტრიდან (მოსკოვში „ჩასწორდა“, როგორც ხონის მონასტრიდან) ზუგდიდში წამოიყვანა. შუაის მონასტერი, უეჭველად, ცაიშის მონასტერია, სადაც ელჩებმა სამშობლოში გამგზავრების წინ 10 დღე გაატარეს. ძნელი გასარკვევია, აქედან ისინი ზუგდიდში 16 მაისს (პ. ზახარიევი) თუ 18 მაისს (ფ. ელჩინი) გადაიყვანეს (ამას არცა აქვს არსებითი მნიშვნელობა), თუმცა პავლე ზახარიევის ანგარიში ამ მხრივ უფრო სანდოა. ელჩების 16 თუ 18 მაისის ანგარიშებში მოხსენიებულია ლევან მეორის სტოლნიკი რამაზ ჩიჩუა (პ. ზახარიევი) თუ რამაზან კუჩულია (ფ. ელჩინი). სრულიად ნათელია, რომ საქმე გვაქვს არა ორ სხვადასხვა მოხელესთან, არამედ ერთსა და იმავე პიროვნებასთან რამაზ ჩიჩუასთან (რაც შეეხება ფ. ელჩინის მიერ მანამდე 1640 წლის 4 იანვარს და 1 მარტს ორჯერ მოხსენიებულ ლევან II-ის აზნაურს თავეი კუჩილია//კუჩალიას, იგი სხვა პიროვნება უნდა იყოს, რომლის ნამდვილი გვარიც, ალბათ, ჩიჩუა იყო).

რუს ელჩებს ზუგდიდში, რამაზ ჩიჩუას გარდა, ეპისკოპოსები ნიკოლოზი (თუ არქიმანდრიტი) და ანდრია ესაუბრნენ, წაუყენეს რა პრეტენზიები რუსულ მხარეს ელჩ გაბრიელ გეგენავას რუსეთში სამი წლით შეყოვნებასთან („სამი წელიწადი ტყვეობაში ამყოფესო“) დაკავშირებით. ფ. ელჩინმა თავი იმართლა. მან აღნიშნა, რომ მღვდელი გაბრიელი პატივით იქნა მოსკოვში მიღებული და არც მის მიერ ჩატანილ ლევან მეორის სიგელში მოცემული თხოვნა ყოფილა უგულვებელყოფილი რუსეთის ხელმწიფის მიერ. ელჩინმა განმარტა გაბრიელ გეგენავას მოსკოვში დაყოვნების ობიექტური მიზეზები. ამაზე ქართული მხარის პასუხი ასეთი იყო: „ჩვენ თვითონაც ვხედავთ, რომ დიდი ხელმწიფე ქრისტიანია. მანამდე დიდი ხელმწიფე რომში იყო, მაგრამ ამ დროისთვის ეს მოისპო და ღმერთმა {ის პატივი} თქვენს სრულიად რუსეთის დიდ ხელმწიფესა და დიდ მთავარ მიხეილ თევდორეს ძეს უბოძა“. ამასთან დაკავშირებით ლ.ს.შეპელევა სავსებით სწორად შენიშნავს, რომ იმჟამინდელი ქართველი პოლიტიკური, ასევე სასულიერო მოღვაწეებისთის ცნობილი ყოფილა რუსეთში XV-XVI საუკუნეებში აღმოცენებული და მე-

ტად პოპულარული თეორია „მოსკოვი-მესამე რომი“ (Путешествия русских послов XVI-XVII веков, с.425).

ფედოტ ელჩინის არგუმენტები მღვდელ გაბრიელის მოსკოვში პატივით მიღების თაობაზე ქართული მხარის მიერ არ იქნა გაზიარებული. რუს ელჩებს განემარტა, რომ სამშობლოში მათ უშვებენ ალეგუკა მურზას თხოვნით. სხვა შემთხვევაში, სამეგრელოში იმდენ ხანს მოუწევდათ ცხოვრება, „რამდენიც თქვენთან რუსეთში გაბრიელმა იცხოვრაო“. მოსკოვში ახალი ელჩის გაგზავნის თაობაზე ლევან მეორის წარმომადგენლებმა განაცხადეს, რომ ეს მოხდებოდა „დიდი გლოვის“ დასრულების შემდეგ. ამ შეხვედრაზე ელჩებს რუსეთის ხელმწიფისადმი ლევან მეორის სიგელი გადაეცათ, რის შესახებაც ზემოთ იყო საუბარი. მათ აგრეთვე საჩუქრები და ფული გადასცეს. ფ. ელჩინის მიხედვით, რუსი ელჩები ლევან მეორემ ზუგდიდიდან სამშობლოსკენ 1640 წლის 19 მაისს (სამშაბათს) გაისტუმრა, პ. ზახარიევის ცნობით კი - 18 მაისს (ორშაბათს), რაც უფრო სწორი უნდა იყოს.

19 მაისითაა დათარიღებული ფედოტ ელჩინის ანგარიშის დასკვნითი ნაწილი. მასში საუბარია სამეგრელოს მიერ დაკავებულ ტერიტორიაზე; აღნიშნულია, რომ იგი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ 150 ვერსზეა გადაჭიმული, სიგანეზე კი მთიდან ზღვამდე - 50 ვერსზე. რუსი ელჩი წერს მოსახლეობის მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობაზე, ლევან II-ის მიერ ჩამოყვანილ სომეხ და ებრაელ ვაჭრებზე, სამთავროში გავრცელებულ ადამიანებით ვაჭრობაზე, სოფლის მეურნეობაზე, სამზარეულოზე; ახსენებს მეაბრეშუმეობას, მეღვინეობას და ა.შ. ანგარიშში აღწერილია ალეგუკას ყაბარდოდან სამეგრელომდე გასავლელი საცალფეხო გზა, რომელიც მარადიული თოვლით დაფარულ მთებზე გადიოდა. ფ. ელჩინს განზოგადებული აქვს ის დოგმატური თუ კანონიკური ხასიათის გადაცდომები, რომლებსაც სამეგრელოს სამღვდელოება, მისი აზრით, უშვებდა. საკმაოდ საინტერესო და დამატებითი ინფორმაციის შემცველია 19 მაისის ანგარიშის მოსკოვური ჩასწორებები, რომლებიც სქოლიოშია მოთავსებული.

ზუგდიდიდან 18 თუ 19 მაისს გაშვებული ელჩები, მათივე ანგარიშის მიხედვით, 22 მაისს ხუდონში ჩავიდნენ, იმავე დღეს სოფელი ხუდონი და მასთან ერთად სამეგრელო დატოვეს; 26 მაისისთვის ელჩები უკვე სვანეთში იყვნენ. აქ ისინი 8 ივნისამდე დარჩნენ, რის შემდეგაც გეზი ყარაჩაისკენ აიღეს. იმ დღეებში

ელჩებმა საქართველო დატოვეს და ჩრდილოეთ კავკასიაში - ყარაჩაიში გადავიდნენ. 12 ივნისს ყარაჩაიდან გაემგზავრნენ (პ. ზახარიევი) და იმავე დღეს ალეგუკას ყაბარდოში ალეგუკას ძმასთან ხაპუკასთან მივიდნენ; 26 (პ. ზახარიევი) თუ 28 ივნისს (ფ. ელჩინი) ხაპუკასგან წამოვიდნენ და 28 (პ. ზახარიევი) თუ 29 ივნისს (პ. ელჩინი) ილდარის ყაბაკში ილდარ სუნჩელის სიძესთან (ფ. ელჩინის ვერსიით კი, ილდარის ყაბარდოში) მივიდნენ; აქედან 29 (პ. ზახარიევი) თუ 30 ივნისს (ფ. ელჩინი) გავიდნენ და ფ. ელჩინის ცნობით, ანზორის ყაბაკში გაჩერდნენ. პ. ზახარიევის მიხედვით კი 3 ივლისს მუნდართან მისულან და იმ დღესვე წამოსულან. 5 ივლისს ფ. ელჩინს თერგის კაზაკი ალექსანდრე ივანოვი გაუნთავისუფლებია, 9 ივლისს კი ელჩები ციხე-ქალაქ თერგში ჩასულან. აქ წყდება პავლე ზახარიევის ანგარიში. ციხე-ქალაქ თერგიდან მოსკოვამდე მოგზაურობის შესახებ იგი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ფ. ელჩინის წინააღმდეგ შედგენილ საჩივარში წერდა. მოსკოვამდე გავლილ ქალაქებში დასახელებული აქვს ასტრახანი, სარატოვი და ნიჟნი ნოვგოროდი, რაც იმას ნიშნავს, რომ ჩრდილოეთ კავკასიისა და რუსეთის ტერიტორიაზე ელჩებმა ორივე მხარეს ერთი და იგივე მარშრუტით იმგზავრეს. ფ. ელჩინის ცნობით, 4 ივლისს ელჩები ანზორის ყაბაკიდან წამოსულან და ციხე-ქალაქ თერგამდე 11 ივლისს ჩაუღწევიათ. „თერგიდან 21 ივლისს წავედით, ასტრახანში 31 ივლისს ჩავედით, ასტრახანიდან კი 13 აგვისტოს წავედით“, - ამ ინფორმაციით მთავრდება ფედოტ ელჩინის ანგარიში, რომელიც, ს. ბელოკუროვის საფუძვლიანი მოსაზრებით, ფედოტისავე კარნახით თუ ბრძანებით, „მისი კაცის“ შედგენილია.

პავლე ზახარიევს თავისი ანგარიში საელჩო პრიკაზში 1640 წლის 4 დეკემბერს წარუდგენია. იმავე დღეს მოსკოვში ფედოტ ელჩინიც ჩავიდა და მალე მანაც საკუთარი ანგარიში საგარეო უწყებას ჩააბარა. 1640 წლის 13 დეკემბერს საელჩო პრიკაზში ორივე ელჩი პ.ზახარიევის საჩივართან დაკავშირებით დაიკითხა. აღნიშნული საქმის გამოძიების შედეგები ჩვენთვის ბოლომდე ცნობილი არ არის.

II

გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალები აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორიის XVII საუკუნის პირველი ნახევრის ეთნოპოლიტიკური ისტორიის უმნიშვნელოვანეს პირველწყაროს წარმოადგენენ. ისინი ცალსახად მე-

ტყველებენ იმაზე, რომ ლევან II დადიანის ეპოქაშიც მდინარეებს ენგურსა და ფსოუს შორის მდებარე ტერიტორია თითქმის მთლიანად სამეგრელოს სამთავროს ორგანულ ნაწილს შეადგენდა, ან მისდამი დაქვემდებარებული ადმინისტრაციული ერთეული იყო. კერძოდ, როგორც რუსი ელჩების მარშრუტიდან ირკვევა (დრანდაში და ფშაფში ჩასვლა), ტერიტორია მდ. კელასურამდე, რომლის შესართავთან მთიელთა შემოსევების შესაკავებლად აგებული საფორთიფიკაციო ნაგებობა („კელასურის კედელი") იღებდა სათავეს, სამეგრელოს ორგანულ ნაწილს წარმოადგენდა. დღევანდელი აფხაზეთის დანარჩენ ტერიტორიაზე, სადაც უკვე XVI საუკუნის შუახანებში ჩამოსახლებული მთიელები ჭარბობდნენ, სამეგრელოს სამთავროს იურისდიქცია ვრცელდებოდა. სწორედ, ამიტომ განაცხადა მოსკოვში მყოფმა მიტროპოლიტმა ნიკიფორემ (თეიმურაზ პირველის ელჩი), სადადიანოს ქვეყანას ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან არა აფხაზეთი, არამედ „მთიული ჩერქეზეთი" ესაზღვრებაო (თავი 1.1.) იმჟამად არსებული აფხაზეთის საერისთავო (რომელიც, თავის მხრივ, სამი წვრილი სამფლობელოსაგან შედგებოდა) მოსაზღვრე რეგიონად იმიტომ არ არის დასახელებული, რომ იგი ჯერ კიდევ არ იყო დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული და სამეგრელოს შემადგენლობაში იგულისხმებოდა.

საზღვრების თემას ფედოტ ელჩინიც ეხება. თავისი მუხლობრივი აღწერილობის დასკვნით ნაწილში იგი სამეგრელოს გეოგრაფიულ მდებარეობაზე საუბრობს და წერს, რომ სადადიანოს ქვეყანა შავი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ 150 კილომეტრზეა გადაჭიმული (თავი 15-ე). თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ აჭარა იმჟამად თურქეთის მიერ იყო ოკუპირებული, გურია კი ცალკე პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, მაშინ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ საქართველოს დანარჩენი შავიზღვისპირეთი დღევანდელი აფხაზეთის მონაკვეთის უდიდესი ნაწილის ჩათვლით დაახლოებით 150 კილომეტრს შეადგენდა და იგი სამეგრელოს სამთავროს ეკუთვნოდა.

ცნობებს სამეგრელოს სამთავროს საზღვრების, სამთავროში მოქმედი საერთოქართული ეკლესიის, მისი მღვდელმთავრის შესახებ ლევან II დადიანის ელჩის გაბრიელ გეგენავას მიერ მოსკოვში გაკეთებულ განცხადებებშიც ვპოულობთ. 1638 წლის 16 ნოემბერს რუსეთის საელჩო პრიკაზის მოხელეებს ის მოახსენებდა, რომ პატრიარქი მალაქია გურიელი (აფხაზეთის ანუ დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი) ბიჭვინთის (პინჩიუსკის) ღმრთისმშობლის მიძინების მონასტერში ცხოვრობდა (თავი 3-ე). რუსეთის ხელმ-

წიფის სულიერ მოძღვართან საუბრისას, ელჩმა გაბრიელ გეგენავამ იგივე გაიმეორა - ბიჭვინთა დასავლეთ საქართველოს (მათ შორის სამეგრელოს) კათალიკოსის რეზიდენციად დაასახელა (თავი 5-ე).

სამეგრელოს სამთავროს ფარგლებში მოგზაურობისას, რუსმა ელჩებმა შემდგომში აფსუა-აფხაზთა ხელში გადასული ქართული დასახლებული პუნქტები და ეკლესია-მონასტრებიც დაათვალიერეს. 1640 წლის 2 თებერვალს ისინი დაბა ფუნყურში (ამჟამად გალის რაიონი) იმყოფებოდნენ, იმავე წლის 4 თებერვალს - სოფელ ღალიძგასა და მერკულაში, 5 თებერვალს - შავი ზღვის სანაპიროზე მდინარე მოქვის შესართავთან (ამჟამად ოჩამჩირის რაიონი), 6 თებერვალს - დრანდაში, 7 თებერვალს - ფშაფში (ამჟამად გულრიფშის რაიონი), 8 თებერვალს - კვიტოულში, 9 თებერვალს - მოქვსა და ილორში, 9-10 თებერვალს - ბედიაში (ამჟამად ოჩამჩირის რაიონი).

სამეგრელოს ელჩის მიერ მოსკოვში გაკეთებული განცხადებები, აგრეთვე რუსი ელჩების საკმაოდ ვრცელი ანგარიშები 1640 წლის 2-10 თებერვალს ჩრდილო-დასავლეთ სამეგრელოში (დღევანდელ აფხაზეთში) ყოფნის შესახებ, რომლებიც მათ მიერ შედგენილ მუხლობრივ აღწერილობებშია შეტანილი (თავები 15-ე და 16-ე), აღნიშნული რეგიონის XVII საუკუნის შუახანების ეთნოპოლიტიკური და საეკლესიო ისტორიის ერთ-ერთ ყველაზე ღირებულ პირველწყაროს წარმოადგენენ. როგორც ზემოთაც ითქვა, მათში მოტანილი ცნობები მოწმობენ, რომ იმჟამად აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორია, კერძოდ, გალის, ოჩამჩირის, გულრიფშის რაიონები და ქ. ტყვარჩელი სამეგრელოს ორგანულ ნაწილს შეადგენდა; დანარჩენი ტერიტორია კი, ბიჭვინთის ჩათვლით, სამეგრელოს დაქვემდებარებაში იმყოფებოდა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ XV საუკუნის 70-იანი წლების პირველ ნახევარში (1470-1474 წწ) დასავლეთ საქართველოს მმართველების იმერეთის მეფის ბაგრატ II-ისა (1455-1478წწ.) და შამადავლე დადიან-გურიელის (1470-1474წწ.) მეცადინეობით აღდგენილი მცხეთისაგან დამოუკიდებელი ბიჭვინთის (აფხაზეთის ანუ დასავლეთ საქართველოს) საკათალიკოსოს იურისდიქცია, როგორც „მცნებაი სასჯულოი“-ში არის ნათქვამი, ვრცელდებოდა ტერიტორიაზე „ლიხთა ამერისა, ჭოროხსა აქათ, ოვსეთსა აქათ, ზღუაი პონტოსა აქათ, სადა დიდი ბიჭუინტისა სამზღვარი მიაწევს“ (ჯემალ გამახარია. აფხაზეთი და მართლმადიდებლობა. თბ., 2005, გვ. 872). XVI საუკუნის უმნიშვნელოვანეს სამართლებრივ დოკუმენტში „ბიჭვინთის იადგარი“ აფხაზეთის საკათოლიკოსოს ფარგლები განსაზღვრულია „ლიხსა და კაფას (ფეოდოსია - ჯ.გ.) შუა, რუსე-

თის სამზღუარსა და ჭანეთს შუა“ (ჯემალ გამახარია. აფხაზეთი და მართლმადიდებლობა“, გვ. 887). კავკასიელ მთიელთა მუდმივი თავდასხმებისა და თანამედროვე გუდაუთის რაიონში (აფხაზეთის საერისთავოში) მასობრივი ჩამოსახლების შედეგად XVI საუკუნის შუახანებში აფხაზეთის საკათოლიკოსოს რეზიდენცია იძულებით ბიჭვინთიდან გელათში გადავიდა. აფხაზეთის საერისთავოში ახლადდამკვიდრებულმა მთიელებმა ქრისტიანობა გაანადგურეს, დღევანდელი გუდაუთის რაიონის ფარგლებში მაშინ მოქმედმა თხუთმეტამდე ეკლესია-მონასტერმა ფუნქციონირება შეწყვიტა. მიუხედავად ძირეული დემოგრაფიული ცვლილებებისა, სამეგრელოს მთავრებმა აფხაზეთის საერისთავოზე თავისი იურისდიქცია აღადგინეს; იგი კიდევ უფრო განამტკიცა ლევან II დადიანმა. იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის (1669-1707 წწ.) ცნობით, „ლევან დადიანმა, რომელიც იქ (აფხაზეთში - ჯ.გ.) დიდხანს მეფობდა, 40 000 აფხაზი მონათლა, დაურიგა იმდენივე ზედა ტანსაცმელი და მათ ეპისკოპოსი მისცა“ (М. Селезнев. Руководство к познанию Кавказа, кн. I. М., 1847, с. 28). აფხაზეთიდან დევნილ კათალიკოსებს კვლავ მიეცათ ბიჭვინთაში ჩასვლის, წმ. მირონის დამზადებისა და ღმრთისმსახურების შესაძლებლობა. ამიტომ მოსკოვში ჩასული სამეგრელოს ელჩის გაბრიელ გეგენავას განცხადება იმის შესახებ, რომ კათალიკოს მალაქია II-ის (გურიელი) რეზიდენცია ბიჭვინთაშია განთავსებული, სინამდვილეს შეეფერებოდა. უფრო მეტიც, კანონიკურად ბიჭვინთა XVIII საუკუნის ბოლომდე აფხაზეთის კათალიკოსთა რეზიდენციად ითვლებოდა, თუმცა მთიელთა მოძალების გამო, ბოლო ერთი საუკუნის განმავლობაში ისინი იქ ვერ ჩადიოდნენ.

ლევან II დადიანი მთელ თავის სამთავროს, რომელიც თანამედროვე სამეგრელოსა და აფხაზეთის ა/რ ტერიტორიებს მოიცავდა, რუსეთის ხელმწიფეს აცნობს როგორც ივერიის ხუთი ქვეყნიდან (ქართლი, კახეთი, იმერეთი, სამეგრელო, გურია) ერთ-ერთს (თავი 4-ე). ლევან II დადიანის 1640 წლის 15 მაისის სიგელში რუსეთის ხელმწიფისადმი ვკითხულობთ, რომ ჭეშმარიტ ღმერთს ადიდებენ „მცხოვრებნი ივერიის ქვეყანაში ლევან დადიანის კუთვნილ სამეგრელოს ოლქში“ (თავი 13-ე). ერთი სიტყვით, წინამდებარე კრებულში შეტანილი წყაროების მიხედვით, XVII საუკუნის შუახანების აფხაზეთი ივერიის ქვეყნის (საქართველოს) ერთ-ერთი ოლქის - სამეგრელოს შემადგენელი ნაწილია. პირველად ამ სტატუსით გაიცნო ოფიციალურმა რუსეთმა ჩრდილო-დასავლეთ საქართ-

ველოს ენგურ-ფსოუს მონაკვეთი,ანუ თანამედროვე აფხაზეთი. თავის მხრივ, რუსეთიც სწორედ ამ სტატუსში აღიარებდა ახლადგაცნობილ ქართულ პოლიტიკურ ერთეულს, რომელსაც „ივერიის ქვეყნის“ ნაწილად მიიჩნევდა. „მთელი შენი სახელმწიფო, რომელიც ივერიის ქვეყანაშია...“; „მთელი შენი ივერიის ქვეყანა ჩვენი მაღალი მეფური ხელის მფარველობის ქვეშ გვინდა ავიყვანოთ“, - ვკითხულობთ მიხეილ თევდორეს ძის 1639 წლის 30 მაისის სიგელში ლევან II დადიანისადმი (თავი 10-ე).

როგორც ვხედავთ, მაშინდელ რუსეთში მშვენივრად იცოდნენ, რომ ივერია არა მხოლოდ აღმოსავლეთ, არამედ სრულიად საქართველოს (სამეგრელოსა და აფხაზეთის ჩათვლით) სახელწოდებაა. უცხოელი ავტორები ამის შესახებ ოდითგანვე წერდნენ. იმ ავტორთა რიცხვს, ვინც დასავლეთ საქართველოს ივერიად, ხოლო იქაურ კოლხურ მოსახლეობას ივერიელებად მოიხსენიებდნენ, მიეკუთვნებიან ევსევი კესარიელი (260-340ნნ.), გელასი კესარიელი (IVს.), ეპიფანე კვიპრელი (IVს.), სოკრატე სქოლასტიკოსი (IV-Vსს), რუფინუსი (IV-V სს.), კონსტანტინე მანასა (XIIს.), ნიკეტა ხონიატე (XII-XIIIსს.) და ა.შ. (მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე. საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია. თბ., 2009, გვ. 139-140; ჯემალ გამახარია. აფხაზეთი და მართლმადიდებლობა. თბ., 2005, გვ. 36, 42; Джемал Гамахария, Бадри Гогия. Абхазия Историческая область Грузии. Тб., 1997, с. 579-580, და ა.შ.). სოხუმის კათოლიკე ეპისკოპოსი პეტრუს გერალდი 1330 წელს ინგლისში კენტერბერიის არქიეპისკოპოსისადმი გაგზავნილ ნერილში საკუთარ თავს წარადგენს, როგორც სევასტოპოლის ეპისკოპოსი ქვემო საქართველოში“ (inferioris Georguane); ბოლოში კი აღნიშნავს, რომ წერილი „დაწერილია ქალაქ სანასტოპოლში (სოხუმში - ჯ.გ.), ქვემო საქართველოს სამეფოში“ (in regno inferioris Georguane)... 1330 წელს“ (ვ. კიკნაძე. ლათინური წყარო XIV საქართველოს შესახებ. - თსუ-ს შრომები. ისტორია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია, 1983, ტ. 243, გვ. 101-103. ისტორიკოსი ჟ. ბუასარდო 1581 წელს წერდა, რომ სინან ფაშამ „ბათუმისა და სოხუმის ქართველი ივერიელების ასალაგმავად საკუთარი ბეგლარბეგები და მედავთრეები დანიშნა (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии, с. 231). XVII საუკუნეში იერუსალიმის პატრიარქები დოსითეოსი და ხრისანფი დასავლეთ საქართველოს აფხაზეთის დღევანდელი ტერიტორიის ჩათვლით ქვემო იბერიას უწოდებდნენ (მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე. საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია,

გვ. 502). სავიურ ლიუზინიანი, რომელიც XVIIIს. შუახანებისთვის ეგვიპტის ქართული წარმოშობის სულთანთან ალი-ბეისთან მსახურობდა, თავის წიგნში აღნიშნავდა, რომ სულთანის კარზე მყოფი „მონები წარმოშობით იბერიიდან არიან, რომელსაც ჩვეულებრივ საქართველოს, ჩერქეზეთს ან აფხაზეთს და სამეგრელოს უწოდებენ“ (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии, с. 280). რუსეთის რეზიდენტი მეფე ერეკლე მეორის კარზე რაინეგსი (1744-1793ნნ), რომელმაც კარგად იცოდა ვითარება საქართველოში, მისი ისტორია, წერდა, რომ „ძველ მატიანეებში აბაზა ითვლება ივერიად, რა სახელწოდებითაც იგი საკმაოდ დიდ ხნის განმავლობაში იყო ცნობილი“ და იქვე დასძინა: „აბაზა ძველად ივერიის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. მართავდა მას ივერიელი ერისთავი“ (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии, с. 285ნ 653).

ყველაზე კარგად ბაგრატიონებმა იცოდნენ, რომ აფხაზეთი არის ივერიის, კერძოდ ქვემო ივერიის ნაწილი. იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ძმა, 1769-1776 წლებში დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) კათალიკოსი იოსები (ბაგრატიონი) „სჯულის კანონზე“ მიწერილ ანდერძში საკუთარ თავს მოიხსენიებდა, როგორც „აფხაზ იმერ გურია სამეგრელოისა, ესე იგი ქვემოისა ივერიისა კათალიკოზ მამამთავარი იოსიფ დავითიანი“ (საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქები. თბ., 2000, გვ. 167-168). ქართული სამეფო კარის წარმომადგენელი უფლისწული თეიმურაზ გიორგის (გიორგი XII-ის) ძე ბაგრატიონი აღნიშნავდა, რომ აფხაზეთი არის ქვემო ივერია „რომელსაცა ეგრისი სახელსძევს“ (თეიმურაზ ბატონიშვილი. ისტორია დაწყებიდამ ივერიისა, ესე იგი გიორგიისა, რომელი არს სრულად საქართველოისა. სანკტ-პეტერბურღი, 1848, გვ. 56.).

თანამედროვე აფხაზი ისტორიკოსი და სასულიერო პირი დოროთე დბარი, რომელიც საკმაოდ კარგად იცნობს ისტორიულ წყაროებს, იძულებულია დღევანდელი აფხაზეთი ისტორიული ივერიის ნაწილად აღიაროს, მაგრამ მაინც ცდილობს დანარჩენი საქართველოსაგან განცალკევებულად მის წარმოჩენას. იგი წერს, რომ „ივერია“ არის „საქართველოსა და აფხაზეთის განზოგადებული სახელწოდება“; რომ „ქვემო ივერია რეალურად თანამედროვე აფხაზეთსა და დასავლეთ საქართველოს ნიშნავს“. თვითონ დ. დბარის მიერ მოტანილი პატრიარქ დოსითეოსის სიტყვებიდან (რომლებსაც იგი ეყრდნობა) კი გამომდინარეობს, რომ აფხაზეთის საერისთავო სხვა ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებთან ერ-

თად არის იერიის, კერძოდ, ქვემო იერიის შემადგენელი ნაწილი; „იბერიაში ორი ავტოკეფალური არქიეპისკოპოსია, რომელთაც ქართველები უწოდებენ კათალიკოსებს. ქვემო იბერიას, რომელსაც ძველად კოლხეთს და ლაზიკას უწოდებდნენ, აქვს ეპარქიები იმერეთში, გურიაში, სამეგრელოში, აფხაზეთში, სვანეთსა და მესხეთის ნაწილში“ (ციტირებულია ნაშრომიდან: Иеромонах Дорофей (Дбар). История христианства в Абхазии в первом тысячелетии. Новый Афон, 2005. Глава-Абхазский Католикосат. www.portal-credo.ru). იერიის პროვინციად იცნობდა აფხაზეთის საერისთავოს რუსეთის იმპერია, როცა იგი აღმოსავლეთ საქართველოს დაეუფლა და ქვეყნის დასავლეთი ნაწილის დასაპყრობად ემზადებოდა: „მე-15 საუკუნეში, კერძოდ, ქრისტეშობიდან 1414 წლამდე, როცა ივერია გაყოფილი არ იყო, ის, ქელეშ-ბეგი, ცნობილი იყო შერვაშიძის სახელით: მისი სამფლობელო ივერიის ერთ-ერთ პროვინციას შეადგენდა“ (Акты..., т. 2, с. 463), - 1803 წლის 27 ოქტომბერს ასე ატყობინებდა პეტერბურგს საქართველოს მთავარმართებელი პ. ციციანოვი.

დ. დბარი ცდილობს ტერმინების „ზემო ივერია“ და „ქვემო ივერია“-ს განმარტებას; ამ მიზნით, მოაქვს „მატიანე“ ქართლისაის“ ცნობა ქუთაისში ბაგრატის ტაძრის კურთხევის შესახებ, როდესაც მეფემ „შემოიკრიბნა მახლობელნი ყოველნი ხელმწიფენი და კათალიკოსნი, მღვდელ-მოძღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი და ყოველნი დიდებულნი ზემონი და ქუემონი, მამულისა და სამეფოსა მისისა მყოფნი, და სხვათა ყოველთა სახელმწიფოთანი“ (ქართლის ცხოვრება, ტ.1, გვ. 281). სიტყვები „ზემონი“ და „ქუემონი“ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში (მაგრამ არა ყოველთვის) აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს აღნიშნავენ. დ. დბარი ეთანხმება ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ საყოველთაოდ მიღებულ მოსაზრებას, მაგრამ იქვე „აზუსტებს“, რომ „თუ საგნებს თავის სახელს დავარქმევთ“, მაშინ „ქუემონი“ აფხაზეთის სამეფოს პირვანდელი ტერიტორიაა (დასავლეთ საქართველოა), ხოლო „ზემონი“ - აფხაზეთის სამეფოსთვის შემდგომში მიერთებული აღმოსავლეთ საქართველო (Иеромонах Дорофей. მითითებული ნაშრომი - www.portal- credo.ru). თითქოს, გამოდის, რომ „ქვემო ივერია“ და „ზემო ივერია“ აფხაზეთის სამეფოსა და გაერთიანებული საქართველოს ფორმირების სხვადასხვა ეტაპების ამსახველი ტერმინებია, რაც სინამდვილეს არ შეეფერება. მართალია, ეს არ არის პრინციპული მნიშვნელობის საკითხი (რადგანაც მას ოროგრაფიული კუთხით შევხედავთ თუ დ.დბარის მცდარ მოსაზრებას გავიზიარებთ, ორივე

შემთხვევაში „ზემო ივერია“ აღმოსავლეთ საქართველოა, „ქვემო ივერია“ - დასავლეთ საქართველო), მაგრამ მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული წყაროების „ზემო“ და „ქვემო“ ხშირ შემთხვევაში „აღმოსავლეთისა“ და „დასავლეთის“ სინონიმებია. სულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით, „დასავალი ეწოდების, სადათ მზე დახდების“ (ქვემოთ ჩადის), „აღმოსავალი-სადათ (+მზე) აღმოხდების“ (ზემოთ ამოდის).ერთი სიტყვით, მხარე, სადაც მზე „ქვემოთ“ ჩადის - დასავლეთია, საიდანაც „ზემოთ“ ამოდის - აღმოსავლეთი. ცხადია, აქედან მომდინარეობენ ტერმინები ზემო (აღმოსავლეთ) ივერია და ქვემო (დასავლეთ) ივერია.

წყაროებში ტერმინი „ზემო“ „ზემოთი“ საკუთრივ აფხაზეთთან მიმართებაშიც „აღმოსავლეთი“-ს მნიშვნელობით გამოიყენება. მაგალითად, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, XV საუკუნეში „დადიანს ეპყრა: ცხენისწყალს ჩაღმართი, ლეჩხუმს ქვემოთი, სუანეთის მთის გარდმოღმართი, აფხაზეთის ზემოთი. და აფხაზეთი ჯიქეთამდე შარვაშიძეს ეპყრა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. 2, გვ. 349). აქ აშკარად აფხაზეთის საერისთავოს, უფრო კონკრეტულად ანაკოფიის აღმოსავლეთით („ზემოთ“) და ლეჩხუმის დასავლეთით (ქვემოთი) მდებარე ტერიტორიები იგულისხმება. „ახალი ქართლის ცხოვრების“ „აფხაზეთის ზემოთი“ იგივეა, რაც ჯუანშერის „კლისურითგან აღმართ“ („გარნა აწ უწყიეს შენება ადგილთა ჩუენთა კლისურითგან აღმართ“. - ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, გვ. 242). XVII საუკუნის ბოლოს აფხაზეთის საერისთავოს საზღვრების გაფართოების შემდეგ აღმოსავლეთ ანუ „ზემო აფხაზეთად“ სამურზაყანო იწოდებოდა. ასე, მაგალითად, იმერეთის მეფე დავითი (1784-1789წწ.) თავის ელჩს რუსეთში ბესარიონ გაბაშვილს 1789 წლის 14 ივლისს ატყობინებდა, რომ ქუთაისში მას ეახლა „ზემო აფხაზეთის“ მფლობელი ლევან შარვაშიძე (**Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии**, с. 282). ეს უკანასკნელი სწორედ სამურზაყანოს მფლობელი გახლდათ.

უცხოურ წყაროებში ტერმინები „ივერია“, „საქართველო“ და „აფხაზეთი“უპირატესად გამოიყენება როგორც სინონიმები. ამიტომ აფხაზეთის ანუ დასავლეთ საქართველოს პატრიარქს (კათალიკოსს), რომელიც ელჩ გაბრიელ გეგენავას მოწმობით, XVII საუკუნის შუახანებშიც ჯერ კიდევ ბიჭვინთაში იჯდა, ზოგიერთი ავტორი იბერიის კათალიკოსად მოიხსენიებს, მაგალითად, მისიონერი დონ ქრისტოფორო დე კასტელი; დაახლოებით 1634-1639 წლებს შორის პერიოდში იგი აფხაზეთის კათალიკოს მალაქაია II გური-

ელთან ერთად ბიჭვინთაში იმყოფებოდა. მისი ცნობით, „იბერიის პატრიარქის (აფხაზეთის//დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსის - ჯ.გ.) ბრძანებითა და განკარგულებით აფხაზებს მოაქვთ სვეტი წმინდა ანდრია მოციქულის (ბიჭვინთის ტაძრის - ჯ.გ.) შესაკეთებლად... იბერიის პატრიარქისგან მიღებულ წმინდა მირონს მთელ სამეფოში ავრცელებენ.

აფხაზეთის პროვინციაში დიდი ეკლესიაა ღვთაებრივი წმინდა ანდრია მოციქულის მიერ აგებული, რომლის შუაში წმინდა ზეთს ამზადებენ და იბერიის პატრიარქის მიერ აპრობირებული, ავრცელებენ თავის სამეფოში“ (დონ ქრისტოფორო დე კასტელი. ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ. თბ., 1977, გვ. 177).

ტერმინების „აფხაზეთი“ და „აფხაზი“-ს „საქართველო“-სა და „ივერიელი“-ს მნიშვნელობით გამოყენების მაგალითები მრავლად მოიპოვება ბიზანტიურ თუ აღმოსავლურ წყაროებში. ბიზანტირული ავტორებიდან შეიძლება დავასახელოთ XI საუკუნის მწერლები გიორგი კედრენე, მიხეილ ატალიატე, XII საუკუნის მწერალი იოანე ზონარა, XIII-XIV საუკუნეების ქრონოგრაფი ექვთიმე და სხვები (შესაბამისი დოკუმენტები კომენტარებით იხ.: Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии, с. 199, 217, 557-558, 562-563, 586-587 და ა.შ.). აზერბაიჯანული და სპარსული წყაროების (ხაკანი, ნიზამი და სხვები) „აფხაზეთი“ და „აფხაზი“ მხოლოდ სრულიად საქართველოს ან ქვეყნის დასავლეთი ნაწილის აღმნიშვნელია (შესაბამისი წყაროები კომენტარებით იხ.: Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии, с. 211, 212, 575-576, 577-579. იგივე ითქმის სომხური წყაროების შესახებაც, რომელთა ავტორები არიან ანანია შირაკაცი (VII ს.), იოანე დრასხანაკერტელი (X ს.), ფსევდო შაპუხ ბაგრატუნი (X ს.), უხტანესი (X ს.), სტეფანოზ ტარონელი ასოხიკი (XI ს.), მხითარ აირავანეცი (XIIIს.), ვარდენ ვარდაპეტი (XIIIს.) და სხვები (სათანადო დოკუმენტები კომენტარებით იხ.: Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии, с. 191-193, 196-198, 208-209, 216-217, 547-551, 554-556, 572-573, 584-585).

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებათ შუასაუკუნეების არაბულ წყაროებს, რომლებშიც თანამედროვე აფხაზთა წინაპრები თითქმის არ ფიქსირდებიან. ტერმინები „აფხაზეთი“, „აფხაზი“ მხოლოდ „საქართველოს“ (ზოგჯერ „ლაზიკას“) და „ქართველს“ (ზოგჯერ ლაზს“) აღნიშნავენ ისეთ ავტორებთან, როგორებიც არიან აბუ-ალ-კარიმი (Xს.), მასუდი (Xს.), იბნ-ალატარი (XI ს.), ალ-

ფარიკი (XII ს.), იაქუტი (XII-XIII სს.), აბულფედა (XIII-XIV სს.), ალ-მუხიბი (XIV ს.), ელ-კალკაშანდი (XIV-XV სს.) და სხვები (სათანადო დოკუმენტები კომენტარებით იხ.: (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии, с. 193-196, 201, 215, 220-221, 223, 225, 551-553, 574, 583, 589-590, 593, და ა.შ.).

უცხოურ წყაროებში ტერმინ „აფხაზეთი"-ს „საქართველო"-ს მნიშვნელობით გამოყენების მრავალრიცხოვანი ფაქტები სეპარატისტთა ხელში ისტორიით მანიპულირების, აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის წარსულის უხეშად გაყალბების, საქართველოს ისტორიის მითვისების, თანამედროვე აფსუა-აფხაზთა ისტორიად მისი გასაღების, შესაბამისად, მოსახლეობაზე იდეოლოგიური ზემოქმედების ერთ-ერთ საკმაოდ მძლავრ საშუალებად იქცა. მოვიტანთ წყაროების თვითნებური ინტერპრეტაციის გზით საქართველოს ისტორიის მითვისების მცდელობის ორიოდე მაგალითს. 1902 წელს ნიკო მარმა სინას მთაზე გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების არაბული ტექსტი აღმოაჩინა. მის საფუძველს წარმოადგენს IV საუკუნის ავტორის აგათანგელოსის ბერძნულენოვანი ნაშრომის VII-VIII საუკუნეების რედაქცია, რომელიც არაბულ ენაზე IX საუკუნეში ითარგმნა. არაბულ თარგმანში, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდება, ტერმინები „ლაზი" და „ლაზიკა" მათი სინონიმებით „აფხაზი"-თა და „აფხაზეთი"-თაა ჩანაცვლებული. დოკუმენტის საფუძვლიანი შესწავლის შემდეგ ნ. მარი ასკვნის, რომ მის მიერ აღმოჩენილ წყაროებში „საუბარია სწორედ ლაზებზე და ლაზიკაზე და არა ნამდვილ აფხაზებზე" (Записки Восточного Отделения Императорскго Русского Археологического Общества, т. 16, вып. 2-3. СПБ., 1905, с. 165-166). მიუხედავად ამისა, გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების არაბული ტექსტი, რომელიც ნიკო მარმა რუსულ ენაზე თარგმნა, აფხაზური ისტორიოგრაფიის მიერ გამოიყენება როგორც ვითომ თანამედროვე აფსუა-აფხაზთა წინაპრების ისტორიის ამსახველი ერთ-ერთი წყარო (Е.К. Аджинджал. Из истории христианства Абхазии. Сухуми, 2000, с. 19), რაც ნამდვილი ისტორიის ფალსიფიკაციის მიზნებს ემსახურება.

ამ მხრივ განსაკუთრებით დ. დბარი გამოირჩევა. სამწუხაროდ, ის კრინტს არ ძრავს XVI-XVII საუკუნეებში მთიდან ჩამოწოლილ აფსუა-აფხაზთა მიერ აფხაზეთის დღევანდელ ტერიტორიაზე (ძირითადად, მდ. ღალიძგის ჩრდილო-დასავლეთით) ქრისტიანობის განადგურების, ისტორიული საეკლესიო ცენტრების (ბიჭვინთა, დრანდა, მოქვი), ათობით ეკლესია-მონასტრის მოშლის ან პირისა-

გან მიწისა აღგვის, ასობით მართლმადიდებელი მღვდელმსახურის ფიზიკური განადგურების ან რეგიონიდან განდევნის, სხვა ბარბაროსული ფაქტების შესახებ. ამასთანავე ცდილობს, რადაც არ უნდა დაუჯდეს, ყველა თვალსაზრისით ქართული საეკლესიო ორგანიზაცია - აფხაზეთის (ანუ დასავლეთ საქართველოს) საკათალიკოსო მხოლოდ ქართული სამღვდელოებითა და მღვდელმთავრებით, მხოლოდ ქართული მრევლით, მხოლოდ ქართული საღმრთისმსახურო ენით, მხოლოდ ქართული საეკლესიო წიგნებით, თანამედროვე გაგებით, „აფხაზურ ავტოკეფალურ ეკლესიად“ გამოაცხადოს (?!). ერთ-ერთი დოკუმენტი, რომლის საფუძველზე დ. დბარს თავისი ვერსიის „დამტკიცება“ სურს, გახლავთ 1905 წელს პ. ჟუზეს მიერ ყაზანში გამოცემული არაბული ხელნაწერი (რუსული თარგმანით), რომელიც ანტიოქიის პატრიარქის მაკარის (1647-1672წ წ.) მიერ საქართველოში, კერძოდ, წალენჯიხის მონასტერში 1665 წელს არის შედგენილი. მასში მოთხრობილია VIIIს. შუახანებში ანტიოქიის პატრიარქის თეოფილაქტეს (744-750 წწ.) მიერ ივერიის კათალიკოსად ივერიიდან სპეციალურად გამოგზავნილი ვინმე იოანეს კურთხევის შესახებ. პატრიარქ მაკარის არაბულ ხელნაწერში, სხვა ბევრად უფრო ადრინდელი ავტორებისაგან (მაგალითად, XI ს. ქართველი ავტორი ეფრემ მცირე, რომელიც თავის მხრივ VII საუკუნის ქრონოგრაფს იოანე ანტიოქელს ეყრდნობა; იმავე საუკუნის მოღვაწე ნიკონ ჩერნოგორელი) განსხვავებით, ტერმინი „ივერია“ ჩანაცვლებულია „აფხაზეთით“. ამის საფუძველზე ქართველი ისტორიკოსების ნაწილი სამართლიანად ამტკიცებს, რომ VIII საუკუნის შუახანებში მოხდა დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) პირველი ავტოკეფალური კათალიკოსის კურთხევა, საიდანაც იღებს სათავეს აფხაზეთის საკათალიკოსოც (ვ. გოილაძე. ქართული ეკლესიის სათავეებთან. თბ., 1991, გვ. 169-178, და ა.შ.). დ. დბარი კი ისტორიული წყაროებისათვის უცნობი, ანუ არარსებული აფსუურ//აფხაზური ავტოკეფალური საკათალიკოსოს დაფუძნების თაობაზე საუბრობს (Иеромонах Дорофей. მითითებული ნაშრომი. - www.portal-credo.ru). ამით იგი საქართველოს ისტორიის უხეშ ფალსიფიკაციას ეწევა, ცდილობს რა იბერიის//აფხაზეთის უძველესი საეკლესიო ისტორიის იმავე რეგიონში გვიან დამკვიდრებული აფსუა-აფხაზებისთვის „მიკუთვნებას“. ამის საშუალებას, როგორც ზემოთ ითქვა, მას (და სხვა სეპარატისტებს) ტერმინ „აფხაზეთი“-ს ხან ივერიის, ხან ლაზიკის მნიშვნელობით მოხსენიება, აქედან გამომდინარე, შესაბამისი ისტორიული წყაროების თვითნებური ინტერპრეტაცია აძლევს. ჯერ

კიდევ პატრიარქი დოსითეოსი, რომელსაც თავის შრომებში ხშირად მიმართავს დ.დბარი, წერდა ტერმინ „აფხაზი“-ს ორმაგი მნიშვნელობის შესახებ: საკუთრივ აფხაზები, რომლებიც „შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე ცხოვრობენ;“ „მეორე თვალსაზრისით, აფხაზეთი შეიცავს სამეგრელოსა და გურიას; ამ სახელით იწოდებოდა აგრეთვე საქართველოს სამეფო“ (**М. Селезнев. Руководство к познанию Кавказа, кн. I, с. 31**). აი, ამ ელემენტარული ჭეშმარიტების, ტერმინების „აფხაზეთი“-ს, „აფხაზი“-ს წყაროებში ორმაგი თუ სამმაგი, ანუ - საკუთრივ აფხაზეთის - დასავლეთ საქართველოს - სრულიად საქართველოს მნიშვნელობით გამოყენების მრავალრიცხოვანი მაგალითების) იხ. ამის შესახებ: მარიამ ლორთქიფანიძე. აფხაზები და აფხაზეთი. თბ., 2012, გვ. 24, 30 იგნორირებით ახერხებენ დ.დბარი და სხვები წარსულის გაყალბებას, ცალკეული ქართული პოლიტიკური ერთეულებისა და სრულიად საქართველოს, მისი ეკლესიის ისტორიის „მითვისებას“.

სეპარატისტმა ავტორებმა იმდენად შორს შეტოპეს, რომ თვით წყაროთა ფალსიფიკაციასაც კი არ ერიდებიან. მაგალითად, მ.გუმბა, იმოწმებს რა X საუკუნის სომეხ ავტორს უხტანესს, წერს: „უხტანესი ახსენებს აფხაზეთს როგორც მძლავრ სამეფოს მრავალრიცხოვანი მოსახლეობით“ (**М.Гумба. Абхазия в первом тысячелетии. Сухуми, 1989, с.12**). ო.ბღაჟბა და ს.ლაკობა მათ მიერ მომზადებულ აფხაზეთის ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოში აღნიშნავენ, რომ „უხტანესი მაღალ შეფასებას აძლევს, აფხაზეთის სამეფოს“. ამის დასტურად მისი ნაშრომიდან მოაქვთ შემდეგი ციტატა: „ ის ტომი აღორძინდა, გამრავლდა ზღვის პირას აქეთ-იქით, მოედო იმ მხარეს და გავრცელდა სომეხთა და ალბანთა საზღვრებამდე, შეიქმნა ფრიად მრავალრიცხოვანი ხალხი და იმ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდება“ (**О.Бгажба, С.Лакоба. История Абхазии.Сухуми, 2006, с.156**). ახლა ვნახოთ სინამდვილეში რას წერს უხტანესი: იგი საუბრობს „ტყვე იბერიელთა ტომებზე, რომლებიც მოიყვანა ნაბუქოდონოსორმა ... და დაიმორჩილა. მათი ნაწილი პონტოს ზღვის მარჯვენა ნაპირს წაასხა და დაასახლაო, ამბობს ისტორიკოსი, ის ვერია (ესპანეთის იბერია - ჯ.გ.) კი არის დასავლეთის ქვეყნის კიდე. ხოლო პონტოს ნაპირზე რომ დაბანაკდა ის ტომი აღორძინდა, გამრავლდა ზღვის პირას აქეთ-იქით, მოედო იმ მხარეს და გავრცელდა სომეხთა და ალბანთა საზღვრებამდე, შეიქმნა ფრიად მრავალრიცხოვანი ხალხი და იმ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდება. ურიცხვია სახელი თითოეული გავარისა, რომელიც მის გარშემოა, და სხვა გავარებისა ქალაქ

თბილისის გარშემო ... ითესლეს და გამრავლდნენ და გახდა ტომი, რომელსაც თავის პირველ ქვეყანაში ვერიას უწოდებდნენ, აქ ქართველნი ეწოდებათ. ტომითაც, ენითაც, დამწერლობითაც, მამამთავრობითაც, მეფობითაც განმტკიცდნენ, ხოლო გამოჰყო, გამოაცალკევა და განაშორა ჩვენგან კირონ სკუტრელმა ...“(უხტანესი. ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ. თბ., 1975,გვ.67). უხტანესის ეს ცნობა წარმოადგენს მხოლოდ იმის დადასტურებას, რომ აფხაზეთის სამეფო, რომლის საზღვრები დღევანდელ აზერბაიჯანამდე აღწევდა, შავი ზღვის სანაპიროზე ოდესღაც დასახლებულმა,შემდგომში აღორძინებულმა და გამრავლებულმა იბერებმა შექმნეს; თუ დასავლეთში მათ „ვერიას უწოდებდნენ აქ ქართველნი ეწოდებათ“. ყველაფერი ნათელია, მაგრამ სეპარატისტები წყაროს დამახინჯებით, კონტექსტიდან ამოგლეჯილი ფრაზებით მაინც ცდილობენ ისტორიის გაყალბებას, საქართველოს ისტორიის მითვისებას; ისინი საგულდაგულოდ მალავენ აფხაზეთის სამეფოს შემქმნელი ხალხის, სამეფოს მოსახლეობის ეთნიკურ ვინაობას.

სათანადო მაგალითების მოხმობა კიდევ მრავლად შეიძლება, თუმცა სურათი ისედაც ნათელია. მოტანილი წყაროები ორივე ელჩობის მასალებთან ერთად იმის უტყუარი მტკიცებულებაა, რომ, მიუხედავად ისტორიის ფალსიფიკატორთა მტკიცებებისა, სამეგრელოს სამთავროს ტერიტორია მარტვილიდან დრანდამდე და ბიჭვინთამდე ივერიის ქვეყნის ნაწილია, სადაც ივერიელები ცხოვრობენ; ლევან II დადიანი, მისივე სიტყვებით, ივერიის ქვეყნის სამეგრელოს ოლქის მმართველია; მღვდელმთავარი, რომელიც ბიჭვინთაში იჯდა, ივერიის პატრიარქია (კათალიკოსია). დამატებით განხილული უცხოელ ავტორთა ცნობები კი იმაზე მეტყველებენ, რომ ასე იყო არა მხოლოდ XVII საუკუნის შუახანებში, არამედ მთელი ისტორიის მანძილზე - რუსი ელჩების ჩამოსვლამდეც და შემდგომ პერიოდშიც.

ამ ცხად ჭეშმარიტებას აფხაზი ისტორიკოსები უარყოფენ, ამასთანავე ცდილობენ სამეგრელოში ჩამოსული რუსი ელჩების მასალების მიჩუმათებას. ასე, მაგალითად, ე. აჯინჯალი წერს, რომ თურქეთისა და ირანის მიერ 1639 წელს კავკასიის გადანაწილების შემდეგ „აფხაზეთის საეკლესიო კავშირები საქართველოსთან გაწყდა“ (Е.К. Аджинджал. Из истории христианства Абхазии. Сухуми, 2000, с. 120-121). წინამდებარე კრებულში გამოქვეყნებული მასალები, ხომ, სრულიად საპირისპიროზე მეტყველებენ. ისინი ცალ-

სახად ამტკიცებენ, რომ არანაირი „აფხაზეთის ეკლესია“ ბუნებაში არ არსებობდა, ბიჭვინთაში კი „იბერიის პატრიარქი“ ანუ აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) ქართველი კათალიკოსი იჯდა; თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე მდებარე სხვა საეკლესიო ცენტრები (საეპისკოპოსო კათედრები) დრანდაში, მოქვსა და ბედიაში უშუალოდ სამეგრელოს შემადგენლობაში შედიოდნენ, მის ორგანულ ნაწილს წარმოადგენდნენ. ამ პირობებში საქართველოსთან ეკლესიური კავშირების გაწყვეტაზე საუბარი მხოლოდ ისტორიის მიზანმიმართული ფალსიფიკაციაა და სხვა არაფერი. იგივე ე. აჯინჯალი კონსტანტინოპოლისა და იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის (1641-1707წწ.) გამონათქვამის თვითნებური ინტერპრეტაციის საფუძველზე კიდევ უფრო შორსმიმავალ დასკვნას აკეთებს. მას მოქავს ზემოხსენებული პატრიარქის სიტყვები იმის შესახებ, რომ „წმინდა მირონის მიღებისთვის ივერიელები ყოველთვის მეგობრულად იყვნენ აფხაზებთან. მაგრამ სანამ ამას (მირონის ხარშვას - ჯ.გ.) შეუდგებოდნენ, სანდოობისთვის მძევლებს, ამანათებს ითხოვენ და მერე ჩამოდიან მათთან“. ამ სიტყვებიდან გამომდინარე, ე. აჯინჯალი წერს „აფხაზეთსა და საქართველოს შორის არა მხოლოდ საეკლესიო კავშირების აშკარა გაწყვეტის, არამედ პოლიტიკური განხეთქილების შესახებ“ (**Е.К. Аджинджал. Из истории христианства Абхазии. Сухуми, 2000, с. 123**). პატრიარქ დოსითეოსის გამონათქვამი მიუთითებს არა „აფხაზეთსა და საქართველოს შორის“ საეკლესიო-პოლიტიკური კავშირების არარსებობაზე, არამედ XVI საუკუნის შუახანებიდან აფხაზეთის საერისთავოში (დღევანდელ გუდაუთის რაიონი) დემოგრაფიული ვითარების რადიკალურ შეცვლაზე - მთიელთა მასობრივ ჩამოსახლებაზე, რის შემდეგაც აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათალიკოსებმა აფხაზეთის საერისთავოში მდებარე ბიჭვინთის საკათალიკოსო კათედრა იძულებით დატოვეს და გელათში გადავიდნენ. აფხაზი ავტორები ამ საყოველთაოდ ცნობილ მოვლენაზე არსებით საუბარს შეგნებულად თავს არიდებენ. პატრიარქ დოსითეოსის ზემოთმოტანილი ციტატის მომდევნო წინადადებაში ე. აჯინჯალს შეეძლო ამოეკითხა და განემარტა ცნობა იმის თაობაზე, რომ ლევან II დადიანმა „40000 აფხაზი მონათლა, მათ იმდენივე სპარსული ზედა სამოსელი დაურიგა და ეპისკოპოსი მისცა“ (**М. Селезнев. Руководство к познанию Кавказа, кн. I, М., 1847, с. 28**).

ლევან II დადიანის მიერ 40 000 აფხაზის მონათვლის ფაქტი, რომელსაც აფხაზი ავტორები დუმილით გვერდს უვლიან, სულაც

არ მეტყველებს აფხაზეთ-საქართველოს შორის საეკლესიო თუ პოლიტიკური კავშირების განყვეტის შესახებ. პირიქით, იგი კიდევ ერთხელ იმაზე მიუთითებს, რომ აფხაზეთის საერისთავო ეკლესიურადაც და პოლიტიკურადაც (ადმინისტრაციულად) ლევან II დადიანის დაქვემდებარების ქვეშ იმყოფებოდა. აფხაზი ავტორები არ სვამენ კითხვას, რატომ გახდა აუცილებელი 40 ათასი ადამიანის მონათვლა აფხაზეთის საერისთავოში, რომელიც ჯერ კიდევ I საუკუნეში ქრისტეს მოციქულებმა ანდრია პირველწოდებულმა და სიმონ კანანელმა, VI საუკუნეში კი იუსტინიანე პირველმა (527-565წწ.) მონათლეს? რატომ გახდა 40 ათასი ადამიანი, ანუ თითქმის მთელი მოსახლეობა მოსანათლი საერისთავოში, სადაც საუკუნეების განმავლობაში დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრი - ბიჭვინთის საკათალიკოსო კათედრა ფუნქციონირებდა, სადაც XVI საუკუნის შუახანებამდე სულ ცოტა 15 ეკლესია - მონასტერი მოქმედებდა? დასმულ კითხვებზე მარტივი პასუხი არსებობს - მოსანათლი გახდა ახლად ჩამოსახლებულები, რომელთა რაოდენობა, ეტყობა, 40 ათასს შეადგენდა.

ქართული პოლიტიკური ერთეულების, მათ შორის სამეგრელოს სამთავროს რუსეთისკენ მისწრაფების ფრთხილი ტენდენცია თურქეთისთვის შეუმჩნეველი არ დარჩენილა. მას, ცხადია, გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა შესახებაც ჰქონდა ინფორმაცია. ყოველივე ამით შეშფოთებულმა თურქეთმა, რომელიც შავ ზღვაზე მოთარეშე რუსი კაზაკების მიმართ ლოიალური დამოკიდებულების გამო, სამეგრელოს მთავარზე ისედაც განრისხებული იყო, რადიკალური ზომების მიღება გადაწყვეტა. მას იმ დროისთვის უკვე დაკარგული ჰქონდა ქ. აზოვი, რომელიც 1637 წელს სწორედ რუსმა კაზაკებმა თვითნებურად დაიკავეს. ამით გარკვეული საფრთხე ექმნებოდა შავ ზღვაზე თურქეთის ბატონობას, რისი დაშვებაც მას არანაირად არ სურდა. რუსეთთან ურთიერთობის დამყარების მცდელობა უნდა ყოფილიყო სამეგრელოს დასჯის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი. ასეთი მცდელობის ძირშივე აღკვეთის მიზნით, თურქეთმა ხელი შეუწყო სამეგრელოს სამთავროზე მთიელთა თავდასხმებისს გააქტიურებას. აფხაზეთის ერისთავებმა ამ თავდასხმებისა და სხვა ხელსაყრელი ფაქტორების გამოყენების შედეგად XVII ს. 80-იანი წლებისთვის დაიპყრეს ტერიტორიები მდ. ინგურამდე. მათ ხელში ჩაიგდეს და მიწასთან გაასწორეს დრანდისა და მოქვის საეპისკოპოსოები (ბედიის საეპისკოპოსო დროებით გადარჩა), იქ დაცული ქრისტიანული

სიწმინდეების უდიდესი ნაწილი. დამპყრობლებმა ცეცხლითა და მახვილით დაიმორჩილეს და პრაქტიკულად უუფლებო მონებად აქციეს ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა; ყოველივე ამის თვითმხილველი კათოლიკე მისიონერების ცნობით, მომხდურებმა ასზე მეტი მართლმადიდებელი სასულიერო პირი დახოცეს, დანარჩენებმა თავს გაქცევით უშველეს (მ. თამარაშვილი. ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის. თბ., 1902, გვ. 209-212). XVI-XVII საუკუნეების ქართულ საეკლესიო წიგნებში აღწერილმა აფხაზეთის საკათალიკოსოს კუთვნილმა მეურნეობებმა მდ. ენგურის მარჯვენა მხარეს არსებობა შეწყვიტეს (ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 3. თბ., 1970, გვ. 331-371, 382-386, 419-435, 647-648, 677 და ა.შ.). საეკლესიო გლეხები, რომლებიც ამ მეურნეობებში შრომობდნენ (გვარებისა და სახელების მიხედვით, ისინი ქართველები იყვნენ), ტყვედ გაყიდეს, მათი ნაწილი სხვადასხვა გზებით (გაქცევით, გამოსყიდვით და ა.შ.) მდ. ენგურის მარცხენა მხარეს გადმოვიდა. ინტერესმოკლებული არ იქნება ითქვას, რომ ისტორიის ფალსიფიკაციას მიჩვეული აფხაზი ავტორები, რომლებიც აფხაზეთის საკათალიკოსოს აფსუურ (აფხაზთა თვითსახელწოდება) საეკლესიო ორგანიზაციად ასაღებენ, აღნიშნული საკათალიკოსოს მოღვაწეობის, მისი ნამდვილი ისტორიის ამსახველი შუასაუკუნეების უნიკალური ქართული მასალებით (სხვა მასალები არც არსებობს) თავიანთ შრომებში არ სარგებლობენ (?!).

აფსუა-აფხაზთა მიერ სამეგრელოს ჩრდილო-დასავლეთი რეგიონების მიტაცების, იქიდან ივერიელ-აფხაზთა გამოდევნის შესახებ უამრავი ქართული, ევროპული და რუსული წარმოშობის ცნობა არსებობს (ჯემალ გამახარია. აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიიდან. მოკლე ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა. - თეიმურაზ მიბჩუანი - 70. თბ., 2008-2010, გვ. 44-62), რომლითაც უკანასკნელი საუკუნეების განმავლობაში მეცნიერები სარგებლობდნენ და დღესაც სარგებლობენ. 1745 წელს დასრულებულ ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ვახუშტი ბატონიშვილი წერდა: „გარნა იყო ჭირი დიდი ოდიშს, ვითარცა აღვსწერთ, და უმეტეს აფხაზთაგან, რამეთუ მოვიდოდიან ნავებითა და ხმელითა და სტყუევნიდიან, დაიპყრეს ვიდრე ეგრისის მდინარედმდე, და დაეშენებოდნენ თვით აფხაზნი და არღარა იყო დრანდას და მოქუს ეპისკოპოსნი“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. თბ., 1973, გვ. 845). ისტორიულ მასალაზე დაყრდნობით, დ. ბაქრაძე წერდა: „ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აფხაზნი, შემდეგ იმათის გადმოხვეწნისა მთას იქიდამ, როგორც უფრო ძლიერნი, მოაწვნენ

მეგრელებს და ამ უკანასკნელებმა თავისი სისუსტის გამო დაუთმეს მათ თავისი მიწა-წყალი" (დ. ბაქრაძე. ისტორია საქართველოსი. ტფილისი, 1889, გვ. 272-273). აღნიშნული მოსაზრება მყარად დამკვიდრდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, თუმცა საბჭოთა პერიოდში მას მოწინააღმდეგეებიც გამოუჩნდნენ.

აფსუა-აფხაზთა ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსახლების თეორიას მხარს უჭერდა რუსული ისტორიოგრაფიაც, როცა ის არ იყო ან ნაკლებად იყო პოლიტიზირებული. პირველი რუსი პროფესიონალი ისტორიკოსის ვ.ნ. ტატიშჩევის (1686-1750წწ.) აზრით (მის შრომებს რუსული ისტორიოგრაფია წყაროს მნიშვნელობას ანიჭებს), „ავხაზოს"-ის ანუ აფხაზეთის დღევანდელი ტერიტორია „ჩრდილოეთ სამეგრელოა, რომლის მეტი ნაწილი ამჟამად ყუბანელებითაა დასახლებული" (В.Н. Татищев. История Российская, т.1. М., - Л., 1962, с. 171). შეხედულება, რომ აფხაზეთი სამეგრელოს ჩრდილოეთი ნაწილია, ანუ იგივე სამეგრელოა, XVIII საუკუნის ბოლომდე და XIX ს. დასაწყისამდე მყარად იყო გაბატონებული რუსულ მეცნიერებაში და პოლიტიკურ აზროვნებაში (ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი უძველესი დროიდან დღემდე. მთ. რედაქტორი ჯემალ გამახარია. თბ., 2007, რუკები ##15-16). პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის წევრი გენერალი პიეტრო-სიმეონ პალასი (1741-1811წწ.) აფსუა-აფხაზებს („აბსნე") სავსებით სწორად აბაზებად მოიხსენიებდა და მათ შესახებ წერდა: „ეს ხალხი, როგორც ჩანს, წარმოშობით არის კავკასიის მთების ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილიდან" (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии, с. 285). აღნიშნულ მოსაზრებას რუსულ ისტორიოგრაფიაში მიმდევრები შემდგომშიც ჰყავდა. ასე, მაგალითად, ა.ნ. დიაჩკოვ-ტარასოვი 1903, 1905 და 1909-1910 წლებში გამოქვეყნებულ შრომებში აფსუა-აფხაზთა XVI-XVII საუკუნეებში ჩამოსახლების თეორიას ავითარებდა (А.Н. Дьячков-Тарасов. Гагры и его окрастности. Тифлис, 1903, გვ. 36-37; მისივე: Абхазия и Сухум в XIX столетии. - Известия Кавказского Отделения Русского Географическогог Общества, т. XX. Тифлис, 1909-1910, с. 152, 210). იგი წერდა: „აფხაზები ყოველთვის არ იყვნენ იქ, სადაც ამჟამად ცხოვრობენ, მათი გადმოცემები კი და სხვა ისტორიული მონაცემები, ზნე-ჩვეულებები მიუთითებენ, რომ ისინი მოვიდნენ ჩრდილოეთიდან და შეავიწროეს ქართველური ტომები, სანამ ენგურთან არ გაჩერდნენ" (А.Н. Дьячков-Тарасов. Бзыбская Абхазия. - Известия Кавказского Отделения Русского Географическогог Общества, т. XVII,

Тифлис, 1905, с. 85).

ოფიციალური რუსული წყაროების მიხედვითაც, აფხაზეთში, კერძოდ, სამურზაყანოში აფსუა-აფხაზები ჩამოსახლდნენ „არა ცალკეული ოჯახებით, არამედ მთელი ორგანიზებული თემებით" (Утверждение русского владычества на Кавказе, т. XII. Тб., 1902, с. 417). იმავე წყაროების თანახმად, „წებელის თავადების მორშანების მოდგმა ესშაუ მარშანისგან მომდინარეობს, რომელიც წებელში დაახლოებით XVII საუკუნის შუახანებში დამკვიდრდა" (Акты..., т. 12. Тифлис, 1904, გვ. 860).

აფხაზეთის უძველესი ისტორიის შესახებ წერდნენ ევროპელი მოგზაურები, დიპლომატები და მეცნიერები. გერმანელი დიპლომატი ს. გერბერშტეინი, რომელიც XVI საუკუნის პირველ მეოთხედში საგანგებო მისიით ორჯერ იმყოფებოდა რუსეთში, მდინარე ყუბანის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიებს, რუსების მიერ მიწოდებული ინფორმაციის საფუძველზე, სამეგრელოს მიაკუთვნებდა; იქვე აღნიშნავდა, რომ მდინარე ყუბანთან „ცხოვრობდა Aphgasi ხალხი" (С. Герберштеин. Записки о Московии. М., 1988, с. 181). ს. გერბერშტეინის ცნობას ეხმიანება ჯაკოპო გასტალდის რუკა (1561 წელი), რომელზეც მდ. ყუბანის შუაწელში დაფიქსირებულია Abcvas Begi; იმავე რუკაზე აღნიშნულ მის მთავარ ქალაქს კი Acua ეწოდება. სწორედ, იქ ცხოვრობდნენ თანამედროვე აფსუა-აფხაზთა წინაპრები. ჩრდილო-დასავლეთ სამეგრელოში ჩამოსახლების შემდეგ ადგილობრივ ქალაქ ცხუმს (სოხუმს) ყუბანიდან ჩამოტანილი სახელი Acua დაარქვეს (ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი, რუკა, #11).

აფხაზეთსა და აფხაზებს (აბაზიებს) კარგად იცნობდა გერმანელი მეცნიერი ჰაინრიხ იულიუს კლაპროთი (1783-1835წწ.). კავკასიაში და საქართველოში მოგზაურობის (1807-1808წწ.) შემდეგ გერმანულ და ფრანგულ ენებზე გამოცემულ შრომებში აფსუა-აფხაზთა („აბსნე") შესახებ ის წერდა: „ფიქრობენ, რომ ისინი ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის აბორიგენები არიან და მოგვიანებით გავრცელდნენ სხვა რაიონებში" (Y. Klaproth. Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternomen in den iahren 1807 und 1808. Hale und Berlin, 1812, გვ. 447). მორიგ ნაშრომში კი იგი აღნიშნავდა, რომ აბაზები („აბსნე"), „როგორც ეტყობა, მთელი ანტიკური ეპოქა ცხოვრობდნენ კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში", საიდანაც ჩერქეზებმა გამოდევნეს (Voyage ou mont du Caucase et en Georgie par

M. Uiles Klaproth, t.I. Paris, 1823, გვ. 201). 1827 წელს გამოცემულ ნაშრომში იულიუს კლაპროთმა კიდევ ერთხელ დაადასტურა, რომ აფსუა-აფხაზები „ძალიან დიდხანს ცხოვრობდნენ კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში" (Tableau historique, geographique, etnographes entre la Russe et la perse. Par. M. Klaproth. Paris, 1827, გვ. 83).

კავკასიაში, მათ შორის საქართველოში მოგზაურობას (1833წ.) სერიოზული ნაშრომი მიუძღვნა შვეიცარიელმა ფრანგმა მეცნიერმა, პარიზის მეცნიერებათა აკადემიის წევრმა ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერემ. ის წერდა იმის შესახებ, თუ როგორ ვრცელდებოდა დადიანების სამფლობელო „ზღვის სანაპიროს გასწვრივ დაახლოებით ჯიქეთამდე, როგორ აწამებდნენ მას (სამეგრელოს - ჯ.გ.) მტერთა მუდმივი თავდასხმები და ამ მშვენიერი სანაპიროების გასწვრივ, ერთის მხრივ, ჩერქეზთა, მეორეს მხრივ, თურქთა სისხლიანი ხელი დასეირნობდა. მთავრებმა დადიანებმა, რომლებიც ორი საუკუნის წინ იძულებული გახდნენ თავიანთი საზღვრები ანაკოფიაში გადაეტანათ, ახლა მდინარე ღალიძგამდე დაიხიეს და აფხაზეთი, ეს ბედკრული ქვეყანა, ისეთივე ველური გახდა, როგორც ამერიკის ტყეები: ყველაფერი ნანგრევებად იქცა, ყველა ეკლესია ჩამოიქცა, ცივილიზაციის ყველა კვალი წაიშალა" (**Путешествие вокруг Кавказа Фредерик Дюбуа де Монперэ, т. 1. Сухуми, 1937, с. 149**). ფრ. დიუბუა დე მონპერეს ეს დასკვნა იმ უცილობელი ფაქტის დადასტურებაა, რომ XVI-XVII საუკუნეებში ჩამოსახლებული აფსუა-აფხაზები, სეპარატისტთა მტკიცების მიუხედავად, თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე საუკუნეების მანძილზე ქართველთა მიერ შექმნილი ქრისტიანული ცივილიზაციის არა შემოქმედნი თუ თანაშემოქმედნი, არამედ მისი გამანადგურებლები, ამაოხრებლები არიან.

დაახლოებით იგივეს ამტკიცებდნენ სხვა ავტორებიც. ინგლისელი ე. სპენსერი 1851 წელს აფსუა-აფხაზთა შესახებ წერდა, რომ „ისინი ნაწილობრივ ყირიმის (ყაბარდოს - ჯ.გ.) და ყუბანის ხანებისა და სულთანების ჩამომავლები არიან, რომლებიც თავიანთ ტომებთან ერთად ამ ადგილებში დასახლდნენ" (კ. კოხისა და ე. სპენსერის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლ. მამაცაშვილმა. თბ., 1981, გვ. 135).

ამრიგად, გვიან შუასაუკუნეებში მდ. ენგურსა და ფსოუს შორის მდებარე ქართულ ტერიტორიაზე კავკასიელი მთიელების ჩამოსახლების ფართოდ აღიარებული ფაქტი, რომელიც პოლიტიკური მოსაზრებით, საბჭოთა ისტორიკოსების ნაწილმა „დაივიწყა", იმდე-

ნად აშკარაა, რომ არავითარ ეჭვს არ იწვევს. ამის შესახებ აფსუა-აფხაზთა ჩრდილოეთკავკასიელმა მონათესავე ხალხების რიგებიდან გამოსულმა მეცნიერებმაც იციან. მაგალითად, ვ. იაგოვიტინი თავის უკიდურესად ტენდენციურ ნაშრომში აფხაზეთის შესახებ (Яговитин В.Ф. Очерки истории Абхазии. Майкоп, 1995) იძულებულია აღიაროს მთიელთა მონაწილეობა აფხაზთა ომებში სამეგრელოს წინააღმდეგ, ყაბარდოდან გამოსული წარჩინებულების აფხაზეთში დამკვიდრება, გალის რაიონში აფსუა აფხაზთა ჩამოსახლება და ა.შ. (იხ. ამის შესახებ: В.А. Шнирельман. Войни памяти. М., 2003, с. 431).

აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორიის გვიან შუასაუკუნეებამდე სამეგრელოსადმი კუთვნილების ფაქტი იმდენად აშკარაა, რომ მას ცალკეული აფხაზი ისტორიკოსებიც აღიარებენ, თუმცა იქვე „განმარტავენ“, თითქოს სამეგრელომ აღნიშნული ტერიტორიები“ XIII-XIV საუკუნეებში დაიპყრო; XVII ს. ბოლოს კი ვითომ წინა საუკუნეებში დაკარგული ტერიტორიები დაიბრუნეს (З. Анчабадзе. Очерк этнической истории Абхазского народа. Сухуми, 1976, с. 65-68; История Абхазии. Гудаута, 1993, с. 126; Белая книга Абхазии. 1992-1993гг. М., 1993, с. 23, 26, და ა.შ.). მსგავსი მოსაზრებები ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულია. იბერიული (კოლხურ-სვანური) მოსახლეობის აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორიაზე და მისი ჩრდილო-დასავლეთით XIII-XIV საუკუნეებამდე და ბევრად უფრო ადრეც - უძველესი დროიდან განსახლება საყოველთაოდ ცნობილი და ისტორიოგრაფიაში აღიარებული ფაქტია. მოვიტანთ სათანადო ქართული და უცხოური წყაროების გარკვეულ ნაწილს.

უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ქართული ისტორიული ტრადიცია მთელს დასავლეთ საქართველოს და ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს მდინარე მცირე ხაზარეთამდე ანუ თანამედროვე მდ. ყუბანამდე ეგრების (დასავლელი ქართველების) სამკვიდროდ მიიჩნევს (ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, გვ. 5). იგივეს ადასტურებენ ძველბერძნული, რომაული და ბიზანტიური წერილობითი წყაროები. ძვ. წ. VI საუკუნის ავტორების ჰეკატე მილეთელისა და სქილაქს კარიანდელის (ამ უკანასკნელის ცნობები შემონახულია ძვ. წ. IV საუკუნის ავტორთან ფსევდო სქილაქს კარიანდელთან) ცნობების თანახმად, დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე დიოსკურიის (სოხუმი) ჩათვლით კოლხები ცხოვრობენ (ნ. ლომოური. ბერძენი ლოგოგრაფოსების ცნობები საქართველოს შესახებ. - მასალები საქართველოსა და კავკასიის

ისტორიისთვის, ნაკვ. 35. თბ., 1963, გვ. 29, 33-34; აკაკი ურუშაძე. ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში. თბ., 1964, გვ. 288-289). „ისტორიის მამად“ წოდებული ჰეროდოტე (ძვ.წ. V ს.) აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მხოლოდ კოლხებს ასახელებს (თ. ყაუხჩიშვილი. ჰეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1960, 4. 37). სტრაბონის მიხედვით (ძვ. წ. I-ახ.წ. I სს.), ბიჭვინთა და დიოსკურია (სოხუმი) კოლხეთის ფარგლებშია მოქცეული; უფრო მეტიც, დიოსკურიის თავზე და მის ირგვლივ სვანთა ძლიერი ტომი დომინირებს (თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1957, XI, 2, 14, 19). პლინიუს უფროსი (Iს.), აღწერს რა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს, ასახელებს ციხესიმაგრეს სებასტოპოლისს (სოხუმი), მის სიახლოვეს მდებარე გაუკაცრიელებულ კოლხურ ქალაქ დიოსკურიას“ (ლ. არბოლიშვილი. პლინიუს უფროსის „ბუნების ისტორია“ როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო. თბ., 2006, VI, 14-16). ფლავიუს არიანეს (II ს.) მონაცემებით, სებასტოპოლში მაცხოვრებელი კოლხები სანიგების სახელს ატარებენ; თანამედროვე რუსეთის ფედერაციის ქალაქ ტუაფსეს ჩრდილო-დასავლეთითაც კი ქართული ქალაქი „ძველი ლაზიკა“ მდებარეობს (ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეჭაღმაძისაა. თბ., 1961, გვ. 52-53).

აფხაზეთის ეთნო-პოლიტიკური ისტორიისათვის მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს კლავდიოს პტოლემაიოსის (II საუკუნის შუახანები) „გეოგრაფიის სახელმძღვანელო“, რომლის მეხუთე წიგნის მეცხრე თავი მდინარე ბზიფიდან სამხრეთის მიმართულებით კაპადოკიამდე გადაჭიმულ კოლხეთს ეძღვნება, თუმცა მდ. ბზიფის ჩრდილოეთითაც იბერიული სამყაროა წარმოდგენილი. დღევანდელი გაგრის რაიონისა და სოჭის ფარგლებში აშკარად ქართული მოდგმის სვანო-კოლხებია დასახლებული; საკუთრივ „კოლხეთის ზღვისპირა ნაწილში, - წერს კლ. პტოლემაიოსი, - მოსახლეობენ ლაზები, ზევით მდებარე ადგილებში მანრალები და ეკრეკტიკის ქვეყნის მცხოვრებნი“ (ნ. ლომოური. კლავდიოს პტოლემაიოსი. „გეოგრაფიის სახემძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ. - მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის, ნაკვ. 32. Tბ., 1955, გვ. 43-45). II საუკუნეში ლაზიკას რომის იმპერატორის ანტონიუს პიუსის (138-161წწ.) მიერ დანიშნული მეფე პაკორი მართავდა. ამ მეფის შესახებ 2005 წელს გაგრის ზონაში სოფელ აჩმარდის ანტიკურ სამაროვანში აღმოჩენილი ვერცხლის თასის ბერძნული

წარწერა გვაუწყებს: „მე, მეფე პაკორმა, (ჩემს) ცხოვართ მივართვი“ (თედო დუნდუა, აკაკი ჩიქობავა. დასავლეთ საქართველოს ჰეგემონი ლაზთა მეფე პაკორი. თბ., 20013, გვ. 3-8). აღნიშნული ფაქტი წარმოადგენს დამატებით უტყუარ მტკიცებულებას II საუკუნის შუახანებში თანამედროვე გაგრის რაიონამდე ქართული მოსახლეობის მკვიდრობის, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ერთიანი ლაზური სახელმწიფოს არსებობის შესახებ.

IV საუკუნის მეორე ნახევრის ავტორის რუფინუს ავიენიუსის ცნობით, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ზიგების სამხრეთ-აღმოსავლეთით „ენერგიულ კოლხებს“ და „მრისხანე იბერებს“ ეკავათ (В. Латышев. Известия древных писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, вып. 2-й. СПБ., 1906, გვ. 358-359). V საუკუნის ანონიმი ავტორი ადასტურებს დღევანდელი რუსეთის ფედერაციის ქალაქ ტუაფსეს ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ქალაქ ძველი ლაზიკის არსებობას, რომელსაც იმჟამად უკვე ნიკოფსია ერქვა. მისივე ცნობით, „დიოსკურიიდან (რომელსაც აგრეთვე სებასტოპოლი ეწოდება) ვიდრე აფსარის წყლამდე (ჭოროხი) წინათ ცხოვრობდა ის ხალხი, რომელსაც კოლხები ეწოდებოდათ და (მერე) გადაერქვათ ლაზები“ (გეორგიკა, ტ. 2. თბ., 1965, გვ. 6-11). V საუკუნის სომეხი ავტორი ფავსტოს ბუზანდი ახსენებს ეგერ-სვანებს (История Армении Фавстоса Бузанда. Перевод с древнеармянского и комментарий М. А Геворгяна, под редакцией С.Т. Еремяна. Ереван, 1953, с. 15), რომლებიც კლავდიოს პტოლემაიოსის მიერ დღევანდელი აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთში სვანო-კოლხების სახელწოდებით არიან დაფიქსირებული (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историчекая область Грузии, с. 529-531, 537).

ბიზანტიელი მწერლები, მათ შორის 334 წელს დაწერილი Liber generationis-ის („მოდგმათა წიგნის“) უცნობი ავტორი, ეპიფანე კვიპრელი (314-403წწ.), „პასქალური ქრონიკის“ შემდგენელი (630-640წწ.), რომელიც თავის მხრივ იპოლიტე რომაელის (IIIს.) მონაცემებს ეყრდნობა, გიორგი სინგელოზი (VIII-IX სს.), ლეონ გრამატიკოსი (XIს.), გიორგი კედრენე (XI ს.) და სხვები თავიანთ გენეალოგიურ სქემებში კოლხ-იბერებს, აგრეთვე ხალიბებს, მოსინიკებს, ტიბარენებს, სანებსა და კოლებს მოიხსენიებენ (გეორგიკა, ტ. 1, გვ. 11-20, 39-41; ტ.4, წ.1, გვ. 6-10, 61-63; ტ.5, გვ. 3-4, 10). ამავე დროს მათ, მიერ შემოთავაზებულ სქემებში აფხაზისთვის როგორც ცალკე ეროვნებისთვის, ცალკე ხალხისთვის ადგილი მიჩენილი არ არის, რადგანაც ასეთი ეროვნება მაშინ არ არსებობდა.

VIII საუკუნის ბოლოდან არსებული აფხაზეთის სამეფო, რომელიც დასავლეთ საქართველოს მოიცავდა, სპეციალისტთა აღიარებით, ქართულ სახელმწიფოს წარმოადგენდა ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით უფრო განვითარებული ქართული მოსახლეობით, ქართული ენით, ქართული დედაქალაქით ქუთაისით (**З. Анчабадзе, Г. Дзидзария. Дружба извечная, нерушимая. Сухуми, 1972, с. 18**). მისი მმართველები იმ სამეფო გვირგვინს ატარებდნენ, რომელიც დინასტიური ქორწინების შედეგად VIII საუკუნის 40-იანი წლების დასაწყისში ჯერ კიდევ აფხაზეთის ერისთავ ლეონ პირველს ერგო (ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, გვ. 242-243) და მემკვიდრეობით აფხაზეთის (ფართო გაგებით) ანუ დასავლეთ საქართველოს პირველ მეფეს ლეონ მეორეს კანონიერად გადაეცა. აფხაზეთის სამეფოს მთელი პოლიტიკური და კულტურული მემკვიდრეობა მხოლოდ ქართულია. არაქართული ეთნოსის მოღვაწეობის კვალი არ ჩანს აფხაზეთის სამეფოს იმ ნაწილშიც კი, რომელსაც აფხაზეთის საერისთავო ენოდებოდა და ანაკოფიის (ახალი ათონის) ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობდა. გამოჩენილი მეცნიერები სიმონ ჯანაშია, ხუხუტი ბღაჟბა და სხვები აღნიშნავდნენ, რომ შუასაუკუნეების აფხაზეთში დაახლოებით IX საუკუნიდან, თუ უფრო ადრეც არა, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურულ-რელიგიური ცხოვრების ყველა სფეროში ქართული ენა იყო გაბატონებული (ს. ჯანაშია. შრომები, ტ. III. თბ., 1959, გვ. 211; მისივე, ტ. VI. თბ., 1988, გვ. 26; **Х. Бгажба. Труды, кн. I. Сухуми, 1987, с. 9, 16; Х. Бгажба. Из истории письменности в Абхазии. Тб., 1985, с. 12-25, 28-33**). იგივე მოსაზრება ჰქონდა ზურაბ ანჩაბაძეს, რომელიც წერდა: „თითქმის ყველა ლაპიდარული და სხვა წარწერები აფხაზეთიდან, რომლებმაც იმ დროიდან (შუა საუკუნეებიდან - ჯ.გ.) ჩვენამდე მოაღწიეს, ამოკვეთილია ქართულ ენაზე“ (**З. Анчабадзе. Из истории средневековой Абхазии. Сухуми, 1959, с. 196**). შუასაუკუნეების ქართული ლიპიდარული, ფრესკული და ჭედური წარწერების რაოდენობა ასამდე აღწევს მაშინ, როდესაც წარწერები აფხაზურ (აფსუურ) ენაზე აფხაზეთში (და არც სხვაგან) საერთოდ არ მოიპოვება. ამ წარწერებში ქართველი სახელმწიფო მოღვაწეები, ადგილობრივი ქართველი მოხელეები, ქართველი სასულიერო პირები და ქართველი ოსტატ-მშენებლებია დასახელებული (ვ. სილოგავა. სამეგრელო-აფხაზეთის ეპიგრაფიკა. თბ., 2004; ლ. ახალაძე. აფხაზეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, I. თბ., 2005). ქართულად წერდნენ „აფხაზთა“ მეფეებიც (ლია ახალაძე. ეგრის-აფხაზეთის („აფხაზთა“) მეფეთა წარწერები.

- აფხაზეთი. საინფორმაციო - ანალიტიკური ჟურნალი, I. თბ., 2004, გვ. 56-64). უშუალოდ მათ მიერ ან მათი სახელით აფხაზურ ენაზე შესრულებული ნარწერები არ არსებობს და არც შეიძლება არსებობდეს. აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორია როგორც „აფხაზთა“ სამეფოს ეპოქაში (VIII-X საუკუნეები), ისე გაერთიანებული საქართველოს პირობებში (X საუკუნის ბოლოდან) წარმოადგენდა რეგიონს, სადაც მხოლოდ ქართული კულტურა არსებობდა და ვითარდებოდა. დასავლეთ საქართველოში მხედრული დამწერლობის ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული (XI ს.) ნიმუში დღევანდელი აფხაზეთის ფარგლებში - გალის რაიონის სოფელ დიხაზურგაშია აღმოჩენილი (ლია ახალაძე. აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 83-86, 199-200). „აფხაზთა“ სამეფოს ეპოქაში საფუძველი ჩაეყარა ქვის კალიგრაფიულ სკოლას - კიდურნაისრულ ხელოვნებით დამწერლობას, რომლის ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ნიმუშები ჯერ აფხაზეთში (ხუაფისა და ბესლეთის ხიდის წარწერები - XI-XII საუკუნეები) გხვდება და მერეა საქართველოს სხვა რეგიონებში გავრცელებული (ლია ახალაძე. აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, გვ. 190, 193-197; ლია ახალაძე. „ხელოვნებითი დამწერლობანი“ აფხაზეთის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში. - აკადემიკოს ქეთევან ლომთათიძეს. თბ., 2008, გვ. 3-15). აფხაზეთის დღევანდელ ტერიტორიაზეა შექმნილი უნიკალური მინიატურებით შემკული ბიჭვინთისა (XII ს.) და მოქვის (1300 წელი) ქართული ხელნაწერი ოთხთავები. არც მაშინ და არც შემდგომ საუკუნეებში აფხაზურ ენაზე მსგავსი რამ არ შექმნილა.

სამეგრელოს სამთავროს მიერ აფხაზეთის ტერიტორიის ნაწილის „მიტაცებამდეც“ მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს თანამედროვე რუსეთის ფედერაციის ქალაქ ტუაფსეს - ისტორიული ნიკოფსიის//ძველი ლაზიკის ჩათვლით დადიანები განაგებდნენ. „ისტორია და აზმანი შარავანდედთანი“-ს ავტორი პირდაპირ ამბობს, რომ თამარ მეფის თანამედროვე ვარდან დადიანი იყო „მსახურთუხუცესი, ლიხთ-აქით პატრონი ორბეთის და კაენისა, ლიხთ-იქით ნიკოფსამდის **უცილობელად** (ხაზგასმა - ჯ.გ.) ქონებისა...“ (ქართლის ცხოვრება, ტ.2. თბ., 1959, გვ. 49). ის საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტი, რომ ისტორიული საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ საზღვარი ნიკოფსიამდე ვრცელდებოდა (ქართლის ცხოვრება, ტ.2, გვ. 103, 168, 243; ტ. 4, გვ. 179, 199, 259, 260 და ა.შ.), თვით სეპარატისტებისთვისაც კი სადავო არ არის.

მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი ისტორიული მასალა, რომლის მხოლოდ ნაწილია ზემოთ მოტანილი, ერთმნიშვნელოვნად

ადასტურებს, რომ აფხაზეთის დღევანდელი ტერიტორია უძველესი დროიდან XIII-XIV საუკუნეებამდეც (სამეგრელოს მიერ ვითომ აფხაზეთის მიწების მითვისებამდეც) პოლიტიკურად, ეთნიკურად, კულტურულად და სარწმუნოებრივად ქართული სამყაროს ორგანულ ნაწილს, ქვემო ივერიის ერთ-ერთი რეგიონი იყო. ამ ტერიტორიაზე იმჟამად სხვა ეთნოსის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის არანაირი კვალი დღემდე აღმოჩენილი არ არის.

რა საფუძველი აქვთ თანამედროვე აფხაზ ისტორიკოსებს, ამტკიცონ, რომ XIII-XIV საუკუნეებში სამეგრელომ აფხაზეთის მიწები მიითვისა? მათ მხედველობაში აქვთ ცხუმის (სოხუმის) საერისთავოს ოდიშთან შეერთება. ეს მოხდა იმერეთში კონსტანტინე დავით ნარინის ძის (1293-1327წწ.) მეფობის, ხოლო ოდიშში გიორგი I დადიანის (გარდაიცვალა 1323 წელს) მმართველობის პერიოდში. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, კონსტანტინესა და მის ძმას მიქელს შორის ტახტისთვის გაუთავებელი ბრძოლა მიმდინარეობდა. ამით ისარგებლა გიორგი პირველმა დადიანმა, რომელმაც „მიიტაცა საერისთო ცხომისაცა და დაიპყრა თვით სრულიად ოდიში ანაკოფიამდე. ეგრეთვე შარვაშიძემ აფხაზეთი და გურიელმან გურია და სუანთა ერისთავმან სუანეთი და განმიმკვიდრეს თვისად და არღარა ეგდენსა მორჩილებასა შინა იყვნენ მეფეთასა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 801). ეს სიტყვები უნდა გავიგოთ, როგორც დასავლეთ საქართველოს ერისთავების მიერ ფართო უფლებების თვითნებური მიტაცება. ოდიშისთვის ცხუმის მიერთება, „მიტაცება“ კი კანონზომიერ მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ, რადგანაც ეს ქალაქი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ოდითგანვე კოლხებს ეკუთვნოდათ. ჯერ კიდევ ლეონ მეორის მიერ VIII ს. ბოლოს გატარებული ადმინისტრაციული რეფორმის მიხედვით, ცხუმისა და აფხაზეთის საერისთავოები ცალკე ერთეულებს წარმოადგენდნენ. ვახუშტის მოწმობით, აფხაზეთს შარვაშიძეები ფლობდნენ, ხოლო ცხუმის საერისთავოს, რომელიც „სრულიად ოდიშის“ ნაწილი იყო და ანაკოფიამდე (ახალ ათონამდე) ვრცელდებოდა, ამუნელისძეები (ამანელისძეები) განაგებდნენ (ქართლის ცხოვრება, ტ.IV,გვ.172). 1330 წელს, როდესაც იმერეთში უმეფობის ხანა დადგა და ქვეყანა ანარქიამ მოიცვა, იგი გიორგი V ბრწყინვალემ დაიკავა. „ამის მხილველნი დადიანი მამია და გურიელი და სუანთა ერისთავი და აფხაზეთისა შარვაშიძე მოერთნენ ნიჭითა დიდითა და დაულოცეს მეფობა იმერეთისა და ყოვლისა გიორგიისა, - წერდა ვახუშტი ბატონიშვილი. - მერმე შთავიდა ოდიშს, მუნიდან აფხაზეთს, განაგნა მუნებურნი და დაიპყრა ციხენი თვისად

და მისცა ცხომის საერისთო ბედიელს, ვითარცა პირველ ცხომისა იყო"... (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 258). როგორც ვხრდავთ, სრულიად საქართველოს მეფემ გიორგი ბრწყინვალემ ოდიშთან ცხუმის მიერთება დააკანონა, რადგანაც პირველად იგი ბედიელის კუთვნილება ყოფილა.

როდესაც ოდიშის მთავარი ვამეყ I დადიანი (1386-1396წწ.) გარდაიცვალა, საქართველოს მეფემ გიორგი VII სამთავრო ტახტზე ვამეყ I-ის ძე მამია II (1396-1414წწ.) დასვა; „ამანვე მეფემან მიუბოძა საერისთო ცხომისა დადიანს ერთგულებისათვის თვისისა" (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 269). ამრიგად, საქართველოს მეფის მიერ ცხუმი კიდევ ერთხელ იქნა ოდიშის ნაწილად აღიარებული და დამტკიცებული. ამავე დროს უმაღლესმა სამეფო ხელისუფლებამ მხარი არ დაუჭირა აფხაზეთის საერისთავოს ოდიშისთვის მიერთების მცდელობას, რომელსაც 1414 წელს მამია II დადიანის სიცოცხლე შეეწირა. შეიტყო რა მომხდარის შესახებ, საქართველოს მეფე ალექსანდრე I დიდი (1412-1443 წწ.) თავისი ლაშქრით ოდიშში შევიდა; „ხოლო შთასრულსა ოდიშს მიეგება მეფესა ძე მამია დადიანისა ლიპარიტ და ითხოვდა შენდობასა, უკეთუ სცოდა რაი მამამან მისმან. შეუნდო მეფემან, რამეთუ იყო ტკბილ და მოწყალე და არარაი ვის ავნო; გარნა ლიპარიტ აღიყვანა პატივსა მამისასა. მერმე წარვიდა აფხაზეთს და წარიყვანა ლიპარიტ დადიანი, მოეგება შარვაშიძე და დაემორჩილა ბრძანებასა მისსა, ვითარცა პირველთა მეფეთასა", - წერდა ვახუშტი ბატონიშვილი (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 278). საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ, როგორც ეს ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებიდან დავინახეთ, მშვენივრად იცოდა სახელმწიფოს მიერ საერისთავოებს შორის ოდითგანვე დაწესებული საზღვრები და შიდაომებისა გზით მათ გადასინჯვას ის კატეგორიულად კრძალავდა. ცხუმის საერისთავოს ოდიშთან მიერთება კი სამეფო ხელისუფლების ნებართვით და ნებაყოფლობით განხორციელდა; რადგანაც აფხაზეთის საერისთავოსთან მიმართებაში ასეთი ნებართვა გაცემული არ ყოფილა, მამია II დადიანის თვითნებობა სამეფო კარზე, ეტყობა, დანაშაულად(„სცოდა") შეფასდა, რასაც მეფის მხრიდან მძაფრი რეაქცია მოჰყვა.

XV საუკუნის ბოლოს საქართველოს დაქუცმაცებამ, რასაც შემდგომში თურქეთისა და ირანის მიერ მისი გადანაწილება (1555წ.) მოჰყვა, ვითარება ქვეყანაში ძირფესვიანად შეცვალა, იგი შიდაომებმა და ანარქიამ მოიცვა. სწორედ XV საუკუნიდან იწყება სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის ადმინისტრაციული საზღვრების გა-

დასინჯვა. ყველა ქართული და უცხოური წყარო, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ჩრდილოეთკავკასიელი აფსუა-აფხაზების მიერ ოდიშის მიწების მიტაცებაზე მეტყველებს და არა პირიქით. აფხაზთა ექსპანსია სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით თურქთა მხარდაჭერით მიზანმიმართულად და ეტაპობრივად ხორციელდებოდა. მათი პირველი პრაქტიკულად ერთობლივი თავდასხმა სოხუმზე 1454 წელს განხორციელდა. მიუხედავად ამისა, იგი XVI საუკუნის ბოლომდე მნიშვნელოვან ქართულ ქალაქად და სავაჭრო ცენტრად რჩებოდა. მხოლოდ 1578 წელს დაიკავეს თურქებმა ქ. სოხუმი, რომლის ბეგლარბეგად ჩერქეზი ჰაიდარ ფაშა დანიშნეს. მის ერთ-ერთ ამოცანას, როგორც ამის შესახებ ზემოთაც იყო საუბარი, სოხუმის „ქართველი ივერიელების“ დამორჩილება წარმოადგენდა. სავარაუდოდ, ამ ამოცანის შესრულების შემდეგ, დაახლოებით 1581 წელს საბეგლარბეგო გაუქმდა და ქალაქი არა მის კანონიერ მფლობელს დადიანს, არამედ თურქეთის მოკავშირედ ქცეულ შარვაშიძეს გადაეცა (ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი, გვ. 148). ამის შემდეგ ფაქტობრივმა საზღვარმა თანდათანობით მდინარე კელასურამდე გადაინაცვლა. ეს მოხდა არა დადიანების მიერ XIII-XIV საუკუნეებში ვითომ აფხაზეთის მიწების მითვისების, არამედ, პირიქით, თურქეთის სამხედრო დახმარებით აფსუა-აფხაზთა მიერ სამეგრელოს ქალაქ სოხუმისა და მისი შემოგარენის მიტაცების შედეგად. მდინარე კელასურზე გადიოდა საზღვარი მაშინაც, როდესაც რუსი ელჩები ფედოტ ელჩინი და პავლე ზახარიევი, ათვალიერებდნენ რა სამეგრელოს, 1640 წლის 6 და 7 თებერვალს, შესაბამისად, დრანდასა და ფშაფში იმყოფებოდნენ.

ისტორიული აფხაზეთის - საქართველოსადმი, ისტორიულ აფხაზთა- ქართული ეთნოსისადმი კუთვნილების, ხოლო თანამედროვე აფხაზების (აფსუების) გვიან შუა საუკუნეებში ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლების შესახებ თვალსაზრისი იმდენად აშკარა და უდაოა, რომ მას პოლიტიკური გავლენისაგან თავისუფალი ზოგიერთი რუსი მეცნიერიც აღიარებს. ასე, მაგალითად, 2013 წლის 26 ივნისს ჩერემენეცკის იოანე ღმრთისმეტყველის მონასტერში (ლენინგრადის ოლქი) გამართულ მისიონერულ კონფერენციაზე გამოსულმა ცნობილმა მეცნიერ-ღმრთისმეტყველმა ანდრია კურაევმა (რომელიც წელიწადნახევრის განმავლობაში აფხაზეთში მისიონერულ საქმიანობას ეწეოდა) აფხაზთა რელიგიურობაზე საუბრისას განაცხადა, რომ დღევანდელ აფხაზთა ტრადიციული, ქრისტიანობამდელი რელიგია არის ნარმართული მისთვის დამახასიათებელი

პოლითეიზმით და დასძინა: „ამას თავად აფხაზს თუ მოუყვები, არ მოეწონება. მაგრამ თუკი თავზე ხელს გადაუსვამ: - დიახ, დიახ, რა თქმა უნდა, თქვენ გყავდათ ერთი ღმერთი, თქვენ უძველეს დროშიც იყავით "ბრძენნი", და საერთოდ, იცით, თქვენ აფხაზებო, ჩვენ, რუსები, მეხუთე საუკუნეში მაიმუნებთან ერთად ხეებზე დავძვრებოდით, თქვენთან კი, ბიჭვინთაში, უკვე ტაძარი იდგა - ჩინებულია! მაგრამ რა მიმართება აქვთ ამ ტაძართან? უმჯობესია, ეს საკითხი არ დასვათ. ან, ვთქვათ, მეტად სერიოზული საკითხი - რა საერთო აქვთ აფხაზეთთან იმათ, ვისაც ჩვენ დღეს აფხაზებს ვუწოდებთ? ფაქტია, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე არის გასაოცარი უძველესი ქრისტიანული მართლმადიდებლური ტაძრები, არსებობდა უძველესი მართლმადიდებელი აფხაზეთის სამეფო, არსებობდა აფხაზეთის მართლმადიდებელი ეკლესია. ყველაფერი ეს სიმართლეა! საქმე ის არის, თუ რა კავშირი აქვთ ამასთან იმათ, ვინც დღეს იქ ცხოვრობს? პარადოქსი იმაში მდგომარეობს, რომ ეს ადამიანები თავის თავს "აფსუას" უწოდებენ, თავის ქვეყანას - "აფსნის" და არა აფხაზეთს. სიტყვა "აფხაზეთი" კი ქართული სიტყვაა, ე.ი. ისინი, ვინც ოდესღაც თავის თავს აფხაზებს უწოდებდნენ, ქართული ეთნოსის ნაწილს წარმოადგნდნენ როგორც მეგრელები და სხვანი. ვთქვათ, ქართველებიც, ქართველი ისტორიკოსებიც ასე ფიქრობენ. ისინი მიიჩნევენ, რომ აი, ის ავთენტური, ქართული ეკლესიის წიაღში და ქართველ ხალხთან გაერთიანებული მართლმადიდებელი აფხაზები თურქებმა გაჟლიტეს და გამოდევნეს იქიდან, იმ სანაპიროდან მე-16-17 საუკუნეებში. ნაწილი გაქრა და ნაწილი აღმოსავლეთით, საქართველოს ღრმა მთიანეთში გაიხიზნა. ხოლო დაცარიელებულ სანაპირო ზოლში თურქულმა ხელისუფლებამ მთებიდან ჩერქეზები ჩამოასახლა და უთხრა: - ამიერიდან აქ იცხოვრეთ. ანუ გამოდის, რომ აფხაზეთის ამჟამინდელი მოსახლეობა დიდი ხანი არაა, რაც იქ არის; მაგრამ მათ ეამებათ თავიანთი თავი იმ უძველესი ტაძრების მშენებლებად და მემკვიდრეებად მიიჩნიონ როგორც, მაგალითად, ვალახები ნეტარებენ იმის გამო, რომ ჩვენ ძველი რომაელების მემკვიდრეები ვართო, თავის თავს რუმინელებს, რომეებს, რომანებს, უძველეს რომაელთა შთამომავლებს უწოდებენ; თუმცა დაკებს რა კავშირი აქვთ რომთან - ძალიან, ძალიან შორეული. მაგრამ რუმინელები პატიოსნად მაინც აღიარებენ, რომ მათთან რუმინეთში იმპერატორ ტრაიანეს კულტია. რატომ? იმიტომ, რომ ტრაიანემ დაიპყრო დაკები. და აი, გასაოცარი ისტორია, ე.ი. ერი თაყვანს სცემს თავის დამპყრობელს იმიტომ, რომ - ჩვენ, ბარბაროსები,

ამით ევროპულ ცივილიზაციას მიგვაერთონ. აფხაზეთში საპირისპირო სიტუაციაა. ის ძირძველი აფხაზები მათ არ დაუმარცხებიათ, მათი დახმარების გარეშე მოხდა როგორღაც ეს დეპორტაცია. მათი მიწები კი დაისაკუთრეს, სახელიც ნაწილობრივ მიითვისეს, მაგრამ არა თავიანთვის, არამედ ტურისტებისთვის. თავის თავს ისინი აფხაზებს არ უწოდებენ. ამას აკეთებენ მხოლოდ რუსულ ენაზე და უცხოელებთან, აგრეთვე ნაწილობრივ სხვა ისტორიაზე საუბრისას. მაგრამ მე თუ აფხაზებს ამის მოყოლას დავუწყებ, ისინი ძალიან განაწყენდებიან, ქართველების აგენტს დამარქმევენ. ხოლო თუკი ეტყვი: დიახ, დიახ, აფხაზები უძველესი მართლმადიდებელი ხალხია დედამიწაზე, დაუბრუნდით თქვენი წინაპრების სარწმუნოებას, ვშიშობ, რომ ისტორიული თვალსაზრისით ეს ერთგვარი ეშმაკობა იქნება, მაგრამ მისიონერული თვალსაზრისით - ძალიან ეფექტური. ჩვენ, რუსებსაც, უახლეს ისტორიაში მსგავსი პრობლემები გვაქვს“ (http://scara.gov.ge/). ასეთია ისტორიული ჭეშმარიტება, რომელიც ზედაპირზე დევს და ნებისმიერი მსურველისთვის ხელმისაწვდომია.

ამრიგად, აფხაზეთის ეთნოპოლიტიკური და საეკლესიო ისტორიის საკითხებზე სეპარატისტულად განწყობილი ისტორიკოსების მიერ წამოყენებული ვერსიები თუ პრეტენზიები ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულია. ისინი მხოლოდ რეგიონის წარსულის შეგნებული, მიზანმიმართული ფალსიფიკაციის ნაყოფს წარმოადგენენ, რასაც გაბრიელ გეგენავას, ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის ელჩობათა მასალებიც ადასტურებენ.

გამოკვლევის ინგლისური ვარიანტის თარგმანი შეასრულეს ქეთევან ჩიგოგიძემ და თამარ ცქვიტაიამ.

კრებულზე მუშაობისას გაწეული დახმარებისთვის სარედაქციო საბჭო მადლობას მოახსენებს ნათია დარსანიას, დავით დარასელიას და სოფიკო გამახარიას.

Материалы о дипломатических взаимоотношениях между Мегрельским (Одишским) княжеством/Грузия и Россией (1636-1640 годы)

I

В многовековой кровавой летописи Грузии XVII век является одним из самых тяжелых периодов. Политически раздробленной стране, многократно поделенной между Ираном и Турцией (1555, 1618, 1639 годы и т.д) и ослабленной инспирированной извне междоусобицами, грозила реальная опасность исчезновения из исторической арены. Изучение тогдашней истории Грузии, ее отдельных политических или же административных единиц, ввиду недостаточности грузинских источников, практически невозможно без дополнительного привлечения документов иностранного, в том числе русского происхождения. В этом плане заслуживают внимание материалы, отражающие поездку в Россию посла Мегрелии (Одиши) Гавриила Гегенава (1636-1639 годы) и особенно пребывание в той же ответного русского посольства в составе Федота Елчина и Павла Захарьева (1639-1640 гг.) Они по сей день не были переведены на грузинский язык, должным образом не изучено их источниковедческое значение как грузинской, так и русской историографией.

Краткую информацию о посольствах Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева содержит «Исторический обзор дипломатических сношений между Российскими государями и грузинскими царями и владетелями», подготовленный на французском языке сотрудником Главного Московского Архива Министерства Иностранных Дел Франциском Плоэном. В переводе на русский язык его опубликовал Мари Броссе (Переписка на иностранных языках грузинских царей с Российскими государями от 1659г. по 1770 г. М. Броссе. С. - Петербург, 1861, с. LIV-LX). В своем «Историческом обзоре...» Фр. Плоэн допустил немало неточностей (некоторые из них-результат двойного перевода), поэтому М. Полиевктов рекомендовал ученым воздержаться от его использования (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений. 1615-1640. Посольства: Веревкина, Харитона,Феодосия, Никифора, Гегенава и Волконского.

Документы к печати подготовил и предисловием снабдил М. Полиевктов. Тб., 1937, с. II). Тем не менее, работа Фр. Плоэна, благодаря которой многие ранее неизвестные документы (с 1586 года) впервые стали достоянием научной общественности, имеет определенное историографическое значение.

Научную публикацию материалов посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева впервые осуществил С.А. Белокуров - тогда еще молодой сотрудник Московского Главархива МИД, впоследствии известный ученый (Посольство дьяка Федота Елчина и священника Павла Захарьева в Дадианскую Землю. 1639-1640гг. - С. А. Белокуров. Материалы для русской истории. М., 1888, с. 259-374). Он снабдил публикацию довольно грамотно написанным историко-археографическим предисловием. В нем дана оценка результатов обоих посольств, говорится о большом источниковедческом значении статейных списков (отчетов) русских послов для изучения церковной истории, справедливо отдается предпочтение отчету Павла Захарьева. Как отмечается в предисловии, С. Белокуров опубликовал «все материалы, относящиеся к настоящему посольству, за исключением маловажных и неинтересных»; все они извлечены из „грузинских дел" Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел. Из двух вариантов статейного списка Федота Елчина (первый составлен им самим, а второй исправлен в Москве дьяками Посольского Приказа), С.А. Белокуров публикует «текст первой, неправленной редакции как более близкий к исторической правде», а в примечаниях помещает «все наиболее интересныя и выдающияся изменения текста во втором списке» (С. А. Белокуров. Материалы для русской истории, с. 266).

В целом, публикация С.А. Белокурова «Посольство дьяка Федота Елчина и священника Павла Захарьева» (Федот Елчин на самом деле был подъячим) представляет собой бесценный первоисточник по истории Грузии, ее регионов - Мегрелии и Абхазии, а также самой России и Северного Кавказа. За ней последовала новая публикация документального сборника о русско-грузинских и русско-кавказских дипломатических взаимоотношениях, подготовленного тем же С.А. Белокуровым (Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел Сергеем Белокуровым. Вып. I. 1578-1613гг. М., 1889). Начатое им дело успешно продолжил профессор

Тбилисского Государственного Университета Михаил Полиевктов. В 20-х годах XX века он основательно изучил «грузинские дела» из Древлехранилища Центрархива России, в том числе материалы посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева. Выявленные и изученные М. Полиевктовым документы легли в основу изданных им в 20-30-х годах сборников и монографий по вопросам русско-грузинсских связей в XVII-XVIII веках, в том числе: Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию. 1650-1652гг. Тб., 1926; Посольство князя Мышецкого и дьяка Ключарева в Кахетию. 1640-1643. Тб., 1928; Европейские путешественники XIII-XVIII веков по Кавказу. Тб., 1935; Экономические и политические разведки Московского государства XVII века на Кавказе. Тб., 1932; Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений. 1615-1640. Посольства: Веревкина, Харитона, Феодосия, Никифора, Гегенава и Волконского. Тб., 1937. Последний сборник содержит более полный вариант материалов посольства Гавриила Гегенава, чем публикация С.А. Булокурова. Они целиком включены в настоящий сборник.

В трудах М. Полиевктова даны всесторонные оценки посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева. Вслед за С.А. Белокуровым он считал, что визит в Москву посла Левана II был обусловлен оживлением русско-грузинских (кахетинских) взаимоотношений; но, поскольку интерес России к Южнокавказскому Причерноморью был еще слабым, отношение к послу Мегрельского Княжества в Москве было сдержанным. Тем не менее, она снарядила ответное посольство в составе лиц невысокого ранга, - писал М. Полиевктов. По его мнению, статейные списки Ф. Елчина и П. Захарьева по своему характеру несколько уступают аналогичным спискам других русских послов, в разное время побывавших в Грузии. Прежде всего, это относится к отчету Федота Елчина, который был малообразованным, почти неграмотным; к тому же он безответственно относился к высоким обязанностям посла (М. Полиевктов. Европейские путешественники..., с. 36-39); об этом написал жалобу другой член посольства (гл. 14-ая). К сожалению, М. Полиевктов, в целом, объективно оценивая значение статейных списков русских послов как исторических источников, допустил грубую ощибку, связанную с маршрутом путешествия Федота Елчина и Павла Захарьева по территории Мегрельского Княжества. Он писал: «В самой Мингрелии посольство, в ожидании

аудиенции, объехало весь район между Ингуром и Цхенисцкали, посещая и иногда подолгу останавливаясь в целом ряде пунктов и осматривая, главным образом, монастыри и другие «святыни», и спускалось вдоль Ингура до Черного Моря» (М. Полиевктов. Европейские путешественники..., с. 37). Трудно представить, что такой видный ученый, каким, безусловно, являлся М. Полиевктов, не знал исторические границы Мегрельского Княжества и маршрут путешествия по нему русских послов, которые осмотрели монастыри от реки Цхенисцкали не до р. Енгури, а до реки Келасури (около Сухуми) и, разъезжая по Мегрелии, побывали в Драндах и Пшапи, а к Черному Морю вышли не у устья р. Енгури, а р. Мокви (Очамчирский район). Предположительно, подобную ошибку М. Полиевктов допустил сознательно, по политическим соображениям.

Из трудов М. Полиевктова можно выделить сборник, изданный в 1937 году - «Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений. 1615-1640». Как уже отмечалось, в нем опубликованы материалы посольства и Гавриила Гегенава. М. Полиевктов снабдил подготовленный им сборник обширным предисловием, разделенным на исторические и археографические части. В историческом предисловии рассмотрена динамика русско-грузинских дипломатических связей на фоне международных взаимоотношений XVI-XVII веков (Россия-Турция-Иран). В XVI веке Россия поддерживала связи лишь с Кахетией (Восточная Грузия). Материалы осуществленных в первой половине XVII века дипломатических связей, в том числе посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева, по мнению М. Полиевктова, отражают первую стадию процесса установления Москвой отношений с главными политическими образованиями Грузии. Эти материалы, прежде всего, содержат сведения о Российской политике в отношении Грузии. В то же время, по ним можно судить и о политике Грузии в отношении России.

На протяжении XVI-XVII веков главным препятствием на пути продвижения России в южном (Кавказ) и юго-восточном (Каспийское Море) направлениях являлась Турция. Исходя из этого, цель Российской политики заключалась в ослаблении позиции Турции, постепенном распространении и усилении собственного влияния; овладении Каспийским Морем и торговыми путями, пролегавшими через него и контролируемыми Турцией с помощью своего вассала

Шамхалата; сохранение добрососедских взаимоотношений с главной антитурецкой силой и ведущим торговым партнером Ираном (установление и сохранение монополии на экспорт в Европу иранского шелка), не забывая при этом об использовании удобных моментов для ослабления и его позиций. М. Полиевктов справедливо считал, что данная политика лежала в основе отношений России с грузинскими политическими единицами. С середины XVI века главным союзником России на Северном Кавказе являлась Кабарда. На Южном Кавказе эту миссию взял на себя царь Кахетии Александр II (1574-1605гг.), в 1587 году присягнувший на верность к России. Остальные регионы Грузии в этот период мало интересовали Россию, еще неуспевшую прочно не утвердившейся даже в Поволжье). России нужен был союз с Кабардой и Кахетией, направленный против Шамхалата - главного препятствия на пути овладения Каспийским Морем. Россия не сумела покорить Шамхалат. Предпринятая с этой целью в 1605 году военная операция завершилась поражением России. После этого русско-кахетинский союз практически распался. Создавшейся обстановкой воспользовался Иран, занявший весь Восточный Кавказ и вытеснивший Турцию из региона. Шах Аббас I (1587-1629г г.) нанес опустошительный удар по Восточной Грузии, особенно осенью 1616 года. Его политику продолжил шах Сефи I (1629-1642гг.). Цари Кахетии Теймураз I (1606-1648гг.) и Картли - Луарсаб II (1606-1615гг.) вынуждены были оставить свои царства и укрыться в Имеретии. Восточная Грузия оказалась в руках назначаемых Ираном грузинских правителей мусульманского вероисповедания.

В этой критической обстановке, как пишет М. Полиевктов, грузинские цари и владетели сумели объединиться против внешних врагов. Их общая позиция была выражена в совместном обращении к России в 1618 году. Что касается политики Москвы в отношении Кавказа, ее суть практически оставалась неизменной, но стала более активной, охватывающей весь Кавказ. Интересы и цели Москвы уже не ограничивались только локальной задачей подчинения Шамхалата. Она стремилась к выработке общекавказской политики, что, по мнению М. Полиевктова, обусловило распространение интересов России на всю Грузию, установление дипломатических связей с разными политическими единицами, в том числе Мегрельским Княжеством. Москва комплексно изучала обстановку

в Грузии, включая ее политические, экономические, религиозные аспекты, межгрузинские проблемы, отношения с Турцией, Ираном, Северным Кавказом и т.д. Ее усилия были направлены к подготовке для наступления на Кавказ, - считает М. Полиевктов. По его оценке, русско-грузинские переговоры выявили некоторые разногласия между сторонами. Российская политика вытеснения Турции из Кавказа и достаточно лояльная по отношению к Ирану, была неприемлема для грузин, пытавшихся использовать в своих интересах противоречия между двумя агрессорами. Установление покровительственных взаимоотношений, без определенных условий и взаимных обязательств, было не желательно для грузинской стороны. Что касается вопроса о не совсем достойном приеме посла Левана II в Москве, а также ответного русского посольства в Мегрелии, он имел свои объяснения. В данном случае проблема заключалась в неосведомленности России о подлинных отношениях Левана II с Турцией; кроме того, Москва еще не решила, на какие силы можно опереться в Грузии.

Такова, по оценке М. Полиевктова, динамика русско-грузинских дипломатических связей, обусловленная международными отношениями XVI-XVII веков. К этой теме он вернулся и в январе 1940 года, когда в своем научном докладе, сделанном в Тбилисском Государственном Университете, отметил, что со второй половины XVI века Россия производила разведку в целях лучшей ориентации и подготовки наступления на Кавказ. По мнению докладчика, в XVI-XVII веках у Москвы не было еще достаточно сил и возможностей для открытого наступления на Кавказ; не благоприятствовала этому и международная обстановка. В это время Россия старается только обеспечить за собой на Кавказе определенные позиции, утверждая в той или иной форме свое влияние среди отдельных кавказских владетелей. XVI-XVII века - это подготовительный период наступления Россий на Кавказ (Центральный Исторический Архив Грузии, ф. 1505, оп. 1, д. 49, лл. 1-2). Настоящая оценка политики России, с которой нельзя не согласиться, относится и к посольству Федота Елчина и Павла Захарьева. В то же время, М. Полиевктов не касается конкретных внутригрузинских и внешних факторов, обусловивших отправку посла Мегрельского Княжества в Москву, а также приезд и неудачу ответного русского посольства.

В 1954 году статейный список Федота Елчина (неправленная

редакция) был повторно опубликован в серии «Литературные Памятники» (Путешествия русских послов XVI - XVII вв. Статейные списки. Ответственный редактор Д.С. Лихачев. М.,- Л., 1954, с. 206-226). Отчеты русских послов, побывавших в разных странах, Д.С.Лихачев относит к литературным памятникам, поскольку они оказывали определенное влияние на развитие художественной литературы, «пополняя ее жанры, освежая ее язык, вводя в нее новые темы» (Путешествия русских послов XVI-XVII вв., с.319). Конкретно статейный список Ф.Елчина, по мнению Д.С.Лихачева, «представляет особый интерес тем, что в нем впервые отразились впечатления русских от примыкающих к Черному Морю прибрежных земель Кавказа» (Путешествия русских послов XVI-XVII вв., с.331). Л.С. Шепелева к этому добавляет, что несмотря на неудачу посольства, „послы привезли в Москву много полезных и нужных сведений, касающихся жизни Западной Грузии, которые обогатили представление русских людей того времени о странах Закавказья" (Путешествия русских послов XVI-XVII вв., с.419). Для авторов археографического обзора Я.С. Лурье и Р.Б.Мюллера, как и для М. Полиевктова, Ф. Елчин являлся неграмотным, следовательно, статейные списки были составлены «человеком» Ф. Елчина, «очевидно, частью с его слов, частью самостоятельно... Это объясняет простоту изложения» (Путешествия русских послов XVI-XVII вв., с. 355-356).

Практически нет разницы между текстами статейного списка Ф. Елчина, изданным впервые С. Белокуровым, а затем Д.С. Лихачевым. Второе издание по сравнению с первым, лучше обработано с археографической точки зрения; расшифрованы сокращенные слова, опущены или соответствующими буквами заменены вышедшие из употребления буквы. Все это оказалось приемлемым и для нас. В то же время, представляется нецелесообразым лишнее вмешательство в текст XVII века в целях его «осовременивания» (Путешествия русских послов XVI-XVII вв., с. 356). Очень важно, чтобы оригинал полностью сохранил исторические особенности письменности, изложения и правописания.

Последнее издание материалов посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева было осуществлено в 2005 году (Материалы по церковной и этнополитической истории Абхазии. Посольство Федота Елчина и Павла Захарьева в Мегрелию. 1639-

1640. Для издания подготовил, предисловием, комментариями и словарем снабдил Джемал Гамахария. Тб., 2005). Изданный сборник практически повторяет публикацию С. А. Белокурова. В то же время, последняя публикация снабжена подготовленными на русско-английских языках историческим предисловием, географическими картами, исследованием об исторической географии Мегрельского Княжества XVII века, а также комментариями и словарем. Главная цель и назначение издания 2005 года - это концентрация внимания на очевидном факте (скрываемом сепаратистской историографией), что в 1636-1640 годах официальная Россия, по данным русского первоисточника, впервые познакомилась с современной территорией Абхазии как составной частью Мегрельского Княжества, т.е. Иверской (Грузинской) страны с грузинским населением и грузинским духовенством. Необходимо отметить и то, что указанная тема требует дальнейшего углубленного изучения.

Материалы посольств 1636-1640 годов, опубликованные в 1888 году, привлекли определенное внимание исследователей. Ими пользовались ученые разных поколений, в том числе Ив. Джавахишвили, С. Джанашия, Н. Бердзенишвили, С. Макалатия, З. Анчабадзе, Н. Накашидзе, Т. Боцвадзе, И. Антелава, Т. Берадзе, Н. Чиковани, Б. Гогия, Б. Хорава, Г. Жужунашвили и многие другие, изучавшие важные темы истории Грузии, ее западных областей, особенно Мегрелии и Абхазии, а также дипломатические взаимоотношения Грузии с Россией и Северным Кавказом.

К сожалению, сепаратисты и их покровители хранят молчание относительно материалов посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева; иногда занимаются даже их искажением, фальсификацией. Например, известный абхазский краевед Вианор Пачулия в газетной публикации, посвященной вопросу преобразования знаменитого Моквского храма в музей долгожителей (?!), писал о посещении Мокви 8 февраля 1640 года русскими послами Ф. Елчиным и П. Захарьевым, которые якобы через Абхазию направлялись к владетелю Мегрелии Левану II Дадиани (Сабчота Абхазети, 1981, 24 октября, с. 3). Тем самым он вводил в заблуждение читателей, скрывал от них тот факт, что русские послы не направлялись, а находились в Мегрелии; что в Мокви они оказались, путешествуя по Мегрелии. А Абхазия в то время занимала территорию, находившуюся далеко от Мокви.

В целом, можно сказать, что и в царской России, и в советское время со стороны исследователей не уделялось должного внимания материалам посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева, что объясняется, прежде всего, политическими соображениями. Публикация материалов (1888 год) по времени совпала с периодом крайнего ужесточения шовинистической политики царизма в отношении Грузии, принявшей наиболее уродливые формы она приняла в Абхазии (в Сухумском округе). Целью этой политики являлась ассимиляция грузин и абхазов, разжигание розни между ними, разобщение грузинской нации путем объявления разных этнографических групп отдельными нациями, отрыв Абхазии от грузинского мира, подавление грузинского национально-освободительного движения и т.д. В этих условиях популяризация материалов интересующих нас посольств в корне противоречила официальной антигрузинской политике, лишая ее исторической основы. Вопреки официальной русской политике, первоклассные русские источники, в достоверности которых никто не сомневался, доказывали, что Абхазия - историческая область Грузии, часть Иверской страны; что Иверия//Грузия, несмотря на политическую раздробленность, является единым миром, единой страной, а иверийцы//грузины - единым народом. Нельзя считать случайным тот факт, что автор книжонки «Абхазия - не Грузия» - некий Л. Воронов - для доказательства своей версии не обращается к материалам посольств 1636-1640 годов. «Прогрузинское» содержание являлось главной причиной их игнорирования как в царской России, так и в советское время. Даже грузинские ученые до 80-90-х годов XX века вынуждены были воздерживаться от использования в полном объеме материалов посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева, довольствуясь лишь привлечением отдельных, вырванных из контекста фрагментов. Материалы посольства уделяли должное внимание положению церкви, рассказывали о многочисленных христианских святынях, что шло в разрез с официальной атеистической идеологией советского периода и поэтому замалчивались.

Говоря о сравнительно слабом внимании со стороны исследователей к материалам посольств 1636-1640 годов, кроме вышеуказанных факторов, необходимо иметь в виду, что отчеты русских послов в Мегрелию составлены малограмотными людьми

на разговорном языке с использованием регионального наречия, в данном случае московского говора (так считает, например, архимандрит Рафаил Карелин, которому приносим благодарность за полезные советы). Официальный язык делопроизводства не только XVII, но и XVI века кажется более совершенным и понятным, чем тот язык, на котором, судя по их отчетам, разговоривали русские послы, находившиеся в Мегрелии в 1639-1640 годах. И это обстоятельство в определенной мере препятствовало и препятствует к тому, чтобы материалы означенных посольств в полной мере были поставлены на службе грузинской историографии и, если хотите - политики. Поэтому и возникла необходимость перевода на грузинский язык и издания вместе с оригиналом материалов посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева.

Впервые такую попытку предпринял священник Мелитон Келенджеридзе, когда он служил педагогом Потийской мужской Гимназии (1907-1917гг.). Сравнительно близко к тексту переведены лишь 1.1-ая, 4-ая и 16-ая главы; перевод остальных глав произведен частично, дано более или менее краткое изложение содержания документа (Национальный Центр Рукописей Грузии, фонд Мелитона Келенджеридзе, д. 133). К сожелению, перевод изобилует многочиленными ошибками. Тем не менее, он оказал нам определенную помощь при редактировании нижепубликуемого грузинского перевода.

Перевод на грузинский язык материалов обоих посольств в полном объеме осуществляется впервые. Целью редактора и переводчика являлось исполнение дословного перевода, его максимальное приближение к тексту оригинала. Кроме точной передачи содержания переводимого материала, старались сохранить некоторые стилистичекие особенности языка оригинала, однако из-за «простоты изложения» (Я. С. Лурье, Р.Б. Мюллер) это не всегда удовалось. Русские и северокавказские социальные, а также чиновнические термины, не имеющие точного аналога в грузинском языке (например, боярин, воевода, дьяк, подьячий, стрелец, мурза, уздень и т.д.), не переводятся, но их значение с указанием соответствующего (хотя бы приблизительного) грузинского термина, разъясняется в словаре или комментариях. Ссылки на последние даны под цифрами, помещенными в скобках. Отдельные недостающие слова или буквы восстановлены

редактором и заключены в квадратные скобки. Словарь непонятных или малопонятных слов, употребляемых в XVII веке, с переводом их на современный русский и грузинский языки, расчитан на лиц, для которых русский язык не является родным. Он дает возможность глубже вникнуть в смысл тех или иных терминов, выражений, нередко имеющих несколько значений; понять, почему одни и те же слова в разных случаях переводятся по-разному.

К сборнику приложен Юлианский календарь 1636-1640 годов с указанием некоторых церковных праздников, в том числе упоминаемых в материалах послов. Он может послужить оригинальным источником для детального изучения и анализа материалов посольств, для «приближения» той далекой эпохи, когда Мегрельское Княжество и русское государство обменялись послами.

В материалах посольств исторические даты приводятся по Юлианскому календарю, существовавшему в России до 1699 года, те же даты в соответствии опять-таки с Юлианским но с грузинским календарем, но с грузинским летоисчислением (с 1699 года оно совпадало с русским) расшифрованы и заключены в квадратные скобки. Различие между календарями двух стран в XVII веке заключалось в том, что с 1492 года новый год в России начинался с 1 сентября (до того - с 1 марта) и только с 1699 года - с 1 января. А в Грузии, где также действавал Юлианский календарь, с XIII-XIV веков окончательно утвердился год январского (до того действовал год сентябрского, еше раньше - мартовского) стиля. Указанное различие между календарями отражено в публикуемом ниже документе. Так, например, во второй главе (« Паказания гонца Афон. Иевского в Посольском Приказе») - в первом же предложении приведена дата - 15 ноября 147 года, а в квадратных скобках указана, что это - 1638 год; в том же предложении встречается другая дата - лето 146 года, что также соответствует 1638 году. Подобные примеры, вызванные различиями в летоисчислениях России и Грузии XVII века, часто встречаются в материалах посольств, что необходимо учитывать читателям и исследователям.

XXX

Летом 1636 года Леван II Дадиани в качестве посла отправил в Москву своего придворного священника Гавриила Гегенава. Этот акт был обусловлен сложной внутриполитической обстановкой в

Грузии и более или менее выгодной международной обстановкой. Относительное единство между грузинскими царями и владетелями, существовавшее в первом двадцатилетии XVII века и основанное на политической платформе совместной борьбы с внешней опасностью, Иранской агрессией при сотрудничестве с Турцией, постепенно разрушилось. Заключенный в 1618 году между Турцией и Ираном мирный договор, реанимировавший Амасийское соглашение 1555 года о разделе Грузии (и других стран), ускорил этот процесс. Грузинской стороной Турция больше не рассматривалась надежной союзницей в борьбе с Ираном. Необходима была новая общегрузинская политическая платформа. По инициативе царя Кахетии Теймураза I, царь Имеретии Георгий III (1605-1639гг.) и владетель Гурии Мамия Гуриели (1600-1625гг.) встали на путь Российской ориентации. В письмах, которые в 1618 году были отправлены ими в Москву на имя государя руками их общего посла игумена Харитона, Леван II Дадиани назван союзником остальных грузинских царей и владетелей. Судя по этим письмам, владетель Мегрелии совместно с Теймуразом Первым, Георгием Третьим и Мамия Гуриели присутствовал на совещании, определившем новый курс на Россию (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 43-56). Несмотря на это, лично Леван II к русскому государю от своего имени не обращался, что в материалах посольства игумена Харитона (17 октября 1618 года - 5 мая 1621 года) объясняется следующим образом: «А от четвертого от владетеля, дадьянские земли, к государю грамоты с ним нет, потому что тот владетель после их совету пошел вскоре в поход в войну» (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 48). На самом же деле, фактом отсутствия четвертого письма была зафиксирована трещина во взаимоотношениях между Теймуразом Первым и его двоюродным братом Леваном Вторым. А без участия последнего не могла быть выработана твердая общегрузинская политическая платформа. Возможность создания такой платформы исключалась и враждой, возникшей между отдельными царями и владетелями в результате расторжения состоявшихся ранее династических браков, следовательно, нарушения их родственных связей. В этих условиях, Леван II в первой половине 20-х годов XVII века сумел подчинить своему влиянию Гурийское Княжество и Абхазское Эриставство, постоянными нападениями ослабить Имеретинское Царство, заняв

тем самым доминирующее положение в Западной Грузии.

В тот же период в Восточной Грузии образовалась довольно сложная, но тем неменее, благоприятная обстановка. Воспользовавшись Турецко-Иранской войной, грузинское народное ополчение нанесла несколько поражений Иранским войскам. Шах Аббас I, не имея достаточных сил для ведения войны на два фронта, вынужден был примириться с Теймуразом Первым, признав за ним престол Картли и Кахети, т.е. Восточной Грузии. В 1629 году Теймураз I, выдав свою дочь за царевича (будущего царя) Имеретии (Западной Грузии), установил с ней не только родственные, но и союзнические отношения. Леван II Дадиани, опасаясь политической изоляции, присоединился к этому союзу.

После кончины шаха Аббаса I (1629г.) обстановка в Грузии несколько изменилась. В 1632 году Теймураз I предпринял попытку полного освобождения от Иранской зависимости, но потерпел поражение и вынужден был снова искать убежище в Имеретии. Правителем Картли шах Сефи назначил омусульманившегося царевича Ростом - хана; Кахетией управлял также грузин - мусульманин Селим - хан. В сложившейся обстановке Леван II решил взять курс на сближение с Ростом-ханом и, следовательно, Ираном. Он установил союзнические взаимоотношения с правителем Картли, подкрепленный династичеким браком - в 1634 году с разрешения шаха Сефи, Ростом-хан женился на сестре Левана Второго. Известие о состоявшемся браке шах воспринял с удовлетворением, шедро вознаградив Левана Второго. Шаху было чему радоваться. Грузинские политические единицы разделились на два лагеря - с одной стороны, Мегрелия (с Абхазией) - Гурия - Восточная Грузия, с другой - Имеретия, поддержанная Восточногрузинским царем в изгнании Теймуразом Первым. Внутригрузинское противостояние инспирировалось и направлялось Турцией и Ираном. К сожалению, грузинские политические единицы, лавируя между двумя агрессорами, оказывались то в одном, то в другом лагере; иногда они объединялись для борьбы против общих врагов, а иногда, попав на удочку тех же врагов, противостояли друг-другу. Так произошло и на сей раз. Естественное стремление грузин к объединению постоянно наталкивалось на решительное противодействие и различниые происки как со стороны Турции, так и Ирана.

На дальнейшее развитие событий существенное влияние оказали

развернувшиеся в 1635 году боевые действия Турции против Ирана, которые шли с переменным успехом. Турция, осуществив успешное наступление, взяла Самцхе и Ереван, ранее занимаемые Ираном, вступила в пределы Азербайджана. Вскоре последовало контрнаступление, в ходе которого Иран вернул захваченные Турцией территории, за исключением Самцхе. Создавшейся обстановкой воспользовалась Кахетия, где вспыхнуло народное восстание. По воле восставших, Теймураз I вернул престол Кахетии, с чем вынужден был согласиться и шах Сефи. Такая уступка подорвала его престиж. Пошатнулись позиции и ставленника Ирана в Картли - Ростом-хана. С учетом всего этого, Теймураз I принимает решение о возобновлении связей с Россией. В конце 1635 года он направляет в Москву своего посла митрополита Никифора. Разыгравшиеся в Восточной Грузии события, как отмечается в Грузинской историографии, поставили Левана Второго перед угрозой политической изоляции (Н. Т. Накашидзе. Грузино-Русские политические взаимоотнашения в первой половине XVII века. Тб., 1968, с. 141). Он и так был со всех сторон окружен враждебно настроенными к нему силами. Несмотря на некоторые преувеличения, кажется достоверной информация от 2 апреля 1636 года, которую предоставил Российскому государю находившийся в Москве посол Теймураза Первого митрополит Никифор. В ней говорилось: «А сказывают будто Дадьян ходил под Реван (Ереван - Дж. Г.), и то все ложь есть. А Дадьян есть один бей, как и черкашене, а ни откуди пути не имеет к Ревану, от всех стран заперт. Аше оставя свою землю, да итти учнет пот Реван, и турки тотчас завлядеют их землею, и останетца без места. Абхазы и соны ему недруги, паша Чюки хан недруг, Коньин-бей недруг, Сефер паша недруг же, Трапезонский бей недруг же. А Дадиан посреди тех всех мест. Только великий и превысочайший царю, сие речи, что сказывают кизылбаши, то есть все ложь, не верь никому никогда» (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 134). Так или иначе, для Левана Второго действительно представляла опасность Турция, а так же союз Имеретии и Кахетии, новое негрузинское население Абхазии в лице апсуа-абхазов. Основанием для недовольства Турции являлся союз Левана Второго с Ираном и русскими казаками, промышлявшими на Черном Море, часто нападая на турок. Со своей стороны, Левана Второго беспокоил дипломатический ход Теймураза Первого, отправившего посла в Москву. Владетель Мегрелии, видимо, знал и о том, что в пространной грамоте Теймураза Первого на имя Российского государя Михаила Федоровича, которую вез с собой посол Никифор, он объявлялся

союзником Ирана, врагом Кахетии и Имеретии (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 116).

В этих условиях Леван II принимает решение об отправке своего посла в Москву. По оценке грузинской историографии, внутригрузинские и внешнеполитические факторы, побудившие владетеля Мегрелии на такой шаг, были следующими: 1) рост турецкой агрессии, направленной против Мегрелии (имеется в виду нападение турок на Дранду 18 мая 1637 года); 2) некоторое ослабление Ирана; 3) неустойчивое положение правителя Картли Ростома; 4) Отправление посла в Москву (декабрь 1635г.) царем Кахетии Теймуразом Первым; 5) в результате всего этого, опасность политической изоляции для Левана Второго (Очерки истории Грузии, т. IV. Тб., 1973, с. 334-337. - На груз яз.; И. Антелава. Леван II Дадиани. Тб., 1990, с. 93-95, 100.На груз.яз.; Н. Накашидзе. Грузино-русские политические взаимоотношения, с. 139-147, и т.д.). Среди причин, обусловивших отправку Леваном Вторым посла в Москву, значение факторов опасности со стороны Турции и Ирана, как нам представляется, несколько переоценивается. Реальные факты и события вовсе не свидетельствуют о росте турецкой агрессии против Мегрелии имело место не в 1634 (Очерки истории Грузии, т. 4, с. 335; З.В. Анчабадзе. Из истории средневековой Абхазии. VI- XVIIIвв. Сухуми, 1959, с. 273, и т.д.), а 1637 году, как об этом сказано в нижепубликуемых отчетах русских послов. Следовательно, указанный агрессивный акт со стороны Турции не имеет никакого отношения к отправке Гавриила Гегенава в Москву. К тому же нападение на Дранду являлось всего лишь одноразовой, ограниченной локальной карательной операцией. Нельзя однозначно утверждать об ослаблении Ирана. Напротив, Иран предпринял против Турции успешное контрнаступление. Правильнее было бы говорить об истощении сил обеих воюющих сторон; о том, что между двумя агрессорами к 1636 году установилось определенное равновесие и баланс сил. Ни одна из сторон не в состоянии была одержать решительную победу над другой; им было тогда не до грузинских политических единиц. Надо полагать, учитывая эти благоприятные обстоятельства и некоторые другие факторы, указанные в грузинской историографии, Леван II принял решение об отправке посла в Москву. Если бы одной из причин отправки посла являлся рост турецкой агрессии, тогда Леван II подобный шаг должен был предпринять не в

1636, а в 1639 году, когда длительная война между Турцией и Ираном завершилась губительным для всей Грузии миром и угроза турецкой агрессии стала вполне реальной. В условиях заключения этого мира и усиления угрозы турецкой агрессии, Леван II, наоборот, отвернулся от России, что выразилось в холодном приеме русских послов, а в будущем в прекращении дипломатических связей с Россией.

Кроме того, было бы ошибкой думать, что в той конкретной ситуации Леван II не имел иного пути спасения от турецкой агрессии, кроме как установление связей с Россией. В новых условиях он мог, как это неоднократно бывало, повернуть вектор внешней ориентации от Ирана опять в сторону Турции, тем самым спасти себя и княжество от разорения. По-видимому, от единоверной России, к которой так тяготели Восточногрузинские цари, дед Левана II - Александр II (в 1587 году присягнул на верность русскому царю Федору Ивановичу), его синовья - Давид Александрович (в 1602 году присягнул на верность царю Борису Годунову) и Георгий Александрович (в 1605 году присягнул на верность царю Борису Годунову), внук -Теймураз I (в 1602 году вместе с отцом Давидом присягнул на верность царю Борису Годунову, а в 1639 году - на верность царю Михаилу Федоровичу), а также духовенство и население (Очерки истории Грузии, т. IV, с. 144-146, 244, 249-250, 320 и т.д.), владетель Мегрелии надеялся получить нечто большее чем просто личная безопасность, что ему гарантировала ориентация на Турцию или Иран. Что же было «нечто больше собственной безопасности»?

Как известно, отправка Леваном Вторым посла в Москву чрезвычайно озаботила Теймураза Первого, что хорошо видно из его письма от 25 апреля 1639 года, посланного на имя государя Михаила Федоровича через своего посла митрополита Никифора. В нем Левану Второму предъявлялись тяжкие обвинения. Ни больше, ни меньше, он объявлялся врагом христианства, «который только смуты и клевету творит». Как пишет Теймураз I, владетель Мегрелии поссорил его с турками, а затем шахом, а теперь «начал ссорить и твое царское величество и со мной, с тех пор как прибыл посол Дадиана к твоему царскому величеству... Теперь же по великой ненависти и зависти, как услышал, что я отправил посла, и он послал вслед за ним своего. Берегись, чтобы он тебя не обманул, от него никакой прибыли нет». Кроме того, Теймураз I сообщал русскому государю о подлинных, по его мнению, намерениях Левана Второго: «тот же Дадиан хочет

истребить царское имя в Иверской земле и считаться единым царём Иверской земли». Дословно те же оценки личности Левана II, та же информация о его целях и подлинных намерениях содержатся в повторном послании Теймураза I на имя Михаила Федоровича от 22 января 1640 года (Переписка, на иностранных языках, грузинских царей с Российскими государями, с. 22-23, 42-43). Не исключено, что Леван II, как пишет царь Теймураз I, добывался единоцарствия на Иверской земле, т.е. объединения Грузии. Трудно с уверенностью утверждать, что Леван II действительно боролся за объединение Грузии. Однако определенные данные для такого предположения имеются. Например, можно вспомнить о взаимоотношениях Левана II и Великого Моурави - Георгия Саакадзе. Предположительно, их общей политической платформой являлась борьба против Теймураза I и объединение Грузии. Проанализировав взаимоотношения Левана Второго и Великого Моурави, Илья Антелава высказал интересное соображение: Имеются все основания предполагать, что Великий Моурави к концу своей жизни именно Левана Второго считал реальной опорной силой. Сам Леван, личность честолюбивая, имеющая широкие претензии и планы, без сомнения, был заинтересован в политическом сотрудничестве с великим полководцем» (И. Антелава. Леван II Дадиани, с. 79). Нельзя исключать и того, что совместный план этих двух крупных государственных деятелей предусматривал объединение Грузии во главе с Леваном Вторым - внуком Кахетинского царя Александра Второго.

О планах Левана Второго пишет и митрополит Анания (Джапаридзе). Подчеркнув, что в самой грузинской царской династии сложилась довольно сложная ситуация (убийство в 1615 году царя Картли Луарсаба II и прекращение законной царской династии, перманентное изгнание Теймураза Первого из Кахетии и т.д.), он делает вывод: «Поскольку Восточная Грузия, как подвластная Ирану страна не могла быть политическим объединителем Грузии, а Имеретинское Царство ослабло, Леван II Дадиани возглавил объединение Грузинского суверенного государства» (Митрополит Анания Джапаридзе. «Государь Иверии» - Леван II Дадиани, защитник грузинской социально-политической системы - «Картвельства". Тб., 2006, с. 3-4. - На груз. яз.). В тот период, по мнению Анания Джапаридзе, в экономическом, военном и культурном отношениях Мегрелия являлась передовым регионом,

население которого, объединенное под властью Левана II, обладало высоким общегрузинским самосознанием; распространившим свое влияние на всю Западную Грузию. «Таким образом, - заключает митрополит Анания Джапаридзе, - единственным фактическим патроном суверенной Грузии был Леван Дадиани». В Цаишском гулане он именовал себя как «государь государей Дадиани Леон патрон Всея Грузии» (Митрополит Анания Джапаридзе. «Государь Иверии» - Леван II Дадиани, с. 4), что еще раз указывает на амбиции и политические цели Левана Второго.

После всего этого, кажется, небезосновательным соображение, что в 30-х годах XVII века, когда создалась благоприятная обстановка, Леван II решил прощупать почву относительно реализации своих политических вожделений. А для этого нужен был сильный союзник. Разумеется, Леван II прекрасно знал, что Турция и Иран, между собой разделившие Грузию, никогда не поддержат идею ее объединения. Период военного противостояния между главными творцами разделения Грузии и ее дальнейшей раздробленности, Леван II, видимо, счел благоприятным моментом для объединения страны, поэтому и командировал своего посла Гавриила Гегенава в Москву. Публикуемая в настоящем сборнике грамота владетеля Мегрелии на имя государя России Михаила Федоровича (гл. 4-ая) является прямым подтверждением указанной версии - Леван II старался, чтобы в Москве его восприняли в качестве единственного законного правителя всей Грузии.

При этом необходимо отметить, что международная обстановка, сложившаяся вокруг Грузии, а также отдельные аспекты внутригрузинской политики Левана Второго (враждебные взаимоотношения с законным царем и борцом за единство Грузии Теймуразом Первым, агрессия против Имеретии, отсутствие должного внимания к обеспечению безопасности северо-западных границ страны и княжества и т.д.) никак не способствовали объединению страны.

XXX

Документы, вошедшие в первую часть сборника, повествуют о том, что в середине лета 1636 года Леван II Дадиани в качестве посла отправил в Москву своего придворного священника Гавриила Гегенава. Посол Мегрелии и сопровождавшее его лицо через Сванетию прибыли в Кабарду; 24 июля посол связался с русскими

воеводами Терского городка с помощью местных владетелей Алегука и его братьев и попросил разрешение на поездку в Москву. С 11 августа 1636 года Гавриил Гегенава находился в Терском городке, где он был допрошен. 18 декабря 1636 года государь Михаил Федорович получил известие о прибытии на Терек посла Мегрелии, а 20 декабря того же года он выдал разрешение (грамоту) о пропуске посла к Москве (гл.1). Но на Тереке оно не было получено. 29 октября 1637 года местные воеводы вторично посылают в Москву запрос. Положительный ответ был получен 13 июня 1638 года, а 30 июля того же года (т.е. спустя два года после прибытия Гавриила Гегенава на Терек) посол Мегрелии в сопровождении боярского сына (урядника) Афанасия Иевского отправился в Москву, куда он прибыл через 2,5 месяца - 15 ноября. Находившийся в Москве посол Теймураза Первого митрополит Никифор был допрошен до приезда Гавриила Гегенава в столицу России. Несмотря на тенденциозность, информация митрополита о Мегрельском Княжестве содержит немало интересных сведений о границах Мегрелии, об ее взаимоотношениях с Турцией, другими грузинскими политическими единицами, экономическом положении княжества, о личности Левана Второго и т.д. (гл. 1. 1-ая). О прибытии посла Мегрелии в Москву Афанасий Иевский сообщил в Посольский Приказ (гл. 2-ая). 16 ноября 1638 года в Посольском Приказе был допрошен сам посол Гавриил Гегенава. Он довольно исчерпывающе ответил на многочисленные вопросы дьяков относительно политического, религиозного, военного и экономического состояния Мегрельского Княжества (гл. 3-ая). После материала о допросе в Посольском Приказе Гавриила Гегенава следует перевод грамоты Левана Второго к царю Михаилу Федоровичу, составленной на грузинском и греческом языках. Владетель Мегрелии именует себя царем или государем Иверии. Как сказано в грамоте, в Иверии было 5 государей, из них «перской шах побыл 2 государей, а достальных де 3-х государей государства... владеет он Леонтей царь». Из двух государей, которых «шах побыл», один - царь Кахетии, дед Левана II Александр, который по заданию шаха Аббаса Первого был убит в 1605 году; второй - царь Картли Святой Луарсаб II, также убитый шах Аббасом Первым в 1615 году. Три государства, которыми владел Леван II Дадиани - это прежде всего Мегрельское Княжество (включавшее и Абхазское Эриставство), Гурия и Имеретия. В грамоте содержится

заверение, что «со всей областью своею и со всем державством своим он (Леван II - Дж. Г.) подается служити» русскому государю; владетель Мегрелии просил государя, чтобы он прислал своих послов «царскими грамотами», принял княжество и все государство «под свою царскую высокую руку», (гл. 4-ая). Таким образом, в грамоте Левана Второго в самой общей форме озвучена идея восстановления единой Грузии под покровительством России. Царь Михаил Федорович посла Гавриила принял дважды - 12 декабря 1638 года и 24 мая 1639 года. Из материалов Посольского Приказа видно, что встречи с государем носили формальный характер. С Гавриилом Гегенава от имени государя беседовал думный дьяк Федор Лихачев. Царь изъявлял готовность взять под покровительство Левана Второго и его страну (гл. 4. 1-ая). Представляет интерес «Допросные речи попа Гавриила» при встрече с духовником царя, протопопом Московского Благовещенского монастыря Никитой, которые касались, в основном, религиозных вопросов (гл. 5-ая).

Вторая часть публикуемых документов относится к подготовке и осуществлению посольства Федота Елчина и Павла Захарьева. Она открывается показанием в Посольском Приказе попа Евдокимова, высказавшего желание поехать в Дадианскую землю (гл. 6-ая), но его не включили в состав посольства, укомплектованного в мае 1639 года. Руководителем посольства был назначен переводчик татарского языка подъячий Федот Елчин; вместе с ним в Мегрелию направлялись священник Павел Захарьев и подъячий Федька Баженов из Казани. Как видим, направляемое в Мегрелию посольство было укомплектовано (как и посольство из Мегрелии) лицами довольно низкого дипломатического ранга. 30 мая 1639 года Федоту Елчину передан „Наказ“, в котором детально был расписан каждый шаг посольства, начиная с маршрута от Москвы до Мегрелии, кончая предстоящими дипломатическими переговорами, специальными заданиями, ответами на возможные вопросы со стороны хозяев и т.д. «Наказ» представляет собой типичный документ. Если сравнить наказы разных русских посольств в Грузию, увидим, что их структура и даже содержание были почти идентичными, хотя каждый из них имел свои особенности (см.: Сношения России с Кавказом, с.17-28, 241-249, 268-281, 332-344, 421-440, и т.д.). По «Наказу», послы обязаны были представить Россию миролюбивым, цивилизованным государством, у которого почти не было врагов. В целях разведки,

посольству Ф. Елчина предписывалось собрать и записать сведения о политической и экономической жизни княжества, особенно об его религиозном состоянии (гл.7-ая).

Одной из главных задач посольства было изучение состояния христианской церкви, и с этой (а так же разведочной) целью ознокомление с княжеством. Для выполнения поставленной задачи посольство было снабжено «Изложением о православной вере», состоявшем из 38 вопросов от „зловерного" и ответов от „благоверного" (гл.8-ая). Религиозных вопросов касались и «Дополнительные статьи наказа Елчину» (гл.9-ая). Все русские посольства, направляемые в Грузию, уделяли большое внимание церковным темам, однако подобные документы, особенно «Изложение...», среди материалов других посольств не встречаются. Видимо, в Москве всерьёз восприняли вышеприведённые письма Теймураза Первого, содержавшие обвинения в адрес Левана Второго, что он является врагом христианства. И поэтому решили столь детально проверить состояние христианской церкви.

В дополнительных статьях наказа (гл. 9-ая) обращает на себя внимание «Летописчик вкратце». Он содержит немало неточностей. Прежде всего, следует отметить, что в основе русского календаря (Юлианского) лежала византийское летоисчисление. В соответствии с ним, сотворение мира произошло в 5508 году до н.э. (по грузинскому календарю в 5604 году до н.э.). А в «Летописчике вкратце" ошибочно указан 5500 год до н.э. (возможно, ошибку допустил первый издатель документа). Здесь же необходимо указать, что относительно датировки библейских событий и описания периодов жизни и деятельности отдельных библейских персонажей, в науке существуют различные соображения. Например, по некоторым данным, всемирный потоп произошел не в 3266 году до н.э. (5508-2242=3266), как сказано в «Летописчике вкратце", а в 33 981 году до н.э., по другим же данным - 35 449 году до н.э. (см.об этом русскую Википедию). Поэтому невозможно принять или перепроверить данные „Летописчика вкратце". Ведя отсчет от времени кончины царя Давида (коммент. 56), такая перепроверка все же возможна. Она и показала, что „Летописчик вкратце", за исключением двух или трех дат, содержит много неточностей. Поэтому сегодня он не может иметь практического значения.

Русские послы везли с собой два весьма важных документа -

ответную «Грамоту царя Михаила Дидианскому царю Леонтию» (гл. 10-ая) и «Запись целовальная, на чем привести ко кресту Дидианского Леонтья царя, будет он сам крест государю целовать похочет» (гл. 11-ая). В грамоте Михаила Федоровича говорилось об удовлетворении просьбы Левана Второго; о том, что «прошенья твоего не оставили, тебя Леонтья царя и всю твою Иверскую землю пожаловали под нашею царскою высокою рукою держати хотим». Царь России интересовался «на какове мере и правде ты Леонтей царь в нашем царском милостивом презренье и в повеленье хочешь быти и какое укрепление даш, чтоб нашему царскому величеству все было известно». Целям заключения покровительственных взаимоотношений служила «Запись целовальная...» В случае согласия Левана Второго, послы обязаны были привести его к присяге на верность России. Несмотря на то, что владетель такого желания не изъявлял, значение указанного документа как исторического источника все же велико, т.к. в нем отражены цели и планы России в отношении Грузии.

Кроме указанных выше документов, члены посольства были снабжены в Москве проезжими грамотами об их отпуске с того или иного города, того или иного Северокавказского владения. Перечень грамот публикуется (гл.12-ая).

Приезд и пребывание русских послов в Мегрелии, проведенная ими здесь работа отражена в «Грамоте Дидианского царя Леонтья к царю Михаилу» (гл.13-ая), «Деле по челобитью священника Павла Захарьева на толмача Федота Елчина» (гл.14-ая), «Статейном списке Федота Елчина» (гл.15-ая) и «Статейном списке священника Павла Захарьева» (гл.16-ая). Грамота Левана Второго к царю Михаилу Федоровичу составлена 15 мая 1640 года. Она является наглядным свидетельством безуспешности русского посольства. Грамота содержит единственную конкретную просьбу к русскому государю «прислати иконописцов со всякими краски и золота и серебра, чтоб те церкви (осмотренные послами - Дж.Г.) описати; а царствие ваше воспримет мзду». Леван II выражал надежду, что «будем имети покров твой (государя - Дж. Г.) всегда и жалованья ваша». Приглашая из Моквы иконописцев, Леван II учитывал опыт своего деда Александра II и двоюродного брата Теймураза I. По их просьбе, с 1589 года до 1638 года из Москвы в Кахетию в составе разных посольств были присланы 10 иконописцев и 5 мастеров (плотников) для

возобновления церквей. Известно, что они расписали и восстановили немало храмов. После этого часть русских иконописцев и мастеров вернулись в Россию, другая часть- навсегда осталась в Грузии. Один из иконописцев, Иван Данилов, приехавший в Кахетию в 1638 году в составе посольства Федора Волконского и Артема Хватова, в начале 50-х годов XVII века, по распоряжению царицы Картл-Кахетии, сестри Левана II Мариама Дадиани, под усиленной охраной трудился в одной из Тбилисских храмов, расписывая его стены (М.Полиевктов. Новые данные о московских художниках XVI-XVII веков в Грузии. Тб ., 1941, с. 7-15; Статейный список посла Толочанова в Имеретию. 1650-1652 гг. Русский текст с грузинским переводом, обозрением рукописей подготовил к изданию И.З. Цинцадзе. Тб., 1970, с.195). Леван II, видимо, знал, что Россия так или иначе удовлетворяла одну - единственную просьбу грузинской стороны о присылке иконописцев. В условиях, когда установление с Россией политических и экономических связей оказалось невозможным, владетель Мегрелии счел целесообразным предложить сотрудничество в апробированной в Восточной Грузии культурно-религиозной сфере. Такой шаг мог послужить и своеобразным алиби для оправдания перед Турцией, крайне недовольной сношениями грузин с Россией. К сожалению, предложение Левана II о присылке иконописцев осталось на бумаге.

По форме и содержанию уникальным документом является «Дело по челобитью священника Павла Захарьева на толмача Федота Елчина». Оно состоит из четырёх взаимодополняющих вариантов жалоб, написанных на имя царя Михаила Федоровича. В них речь идёт о недостойном поведении Федота Елчина, на Северном Кавказе и в Мегрелии. Указанный документ представляет интерес тем, что он содержит очень важную дополнительную информацию, не встречаемую в статейных списках, следовательно, имеющую определенное источниковедческое значение для истории Грузии, Северного Кавказа и России XVII века.

Самыми ценными источниками являются статейные списки, составленные независимо друг от друга Федотом Елчиным и Павлом Захарьевым. Хронологически они охватывают период со 2 июня 1639 года, когда русские послы совместно с послом Левана Второго выехали из Москвы, до августа 1640 года, когда возвращавшиеся из Мегрелии послы по пути к Москве доехали до Астрахани. Из Москвы

до Терека послы двигались точно по маршруту, указанному в «Наказе» (он детально описан М. Полиевктовым. - См. его: Экономические и политические разведки Московского государства. Тб., 1932, с. 9-19). 22 сентября 1639 года они покинули Терек, прошли Большую Кабарду, поднялись по реке Баксану и дальше у подножья Эльбруса прошли в Сванетию через сравнительно легкий перевал Донгузорун (Накра) на высоте 3.200м. Первый пункт, куда послы прибыли 1 ноября 1639 года, это деревня Лешкараш (Лашараш). По данным Ф. Елчина, 2 ноября они переместились в селение Ескери (Искари), принадлежащем правителям Сванетии князьям Дадешкелиани (М. Полиевктов. Экономические и политические разведки Московского государства, с. 37-38). Выехав из Ескери 9 ноября, русские послы 13 ноября пришли в Мегрельскую «красную деревню» Худони. Оттуда и началось их долгое путешествие по Мегрельскому Княжеству. На протяжении почти 7 месяцев они осмотрели и описали самые достопримечательные кафедральные храмы, монастыри, известные и менее известные церкви; собрали интересные сведения о политической, церковной, экономической жизни и международных связях княжества, а также о личности Левана II и членах его семьи. В статейных списках встречаются имена многих исторических личностей (частью известных, большей частью неизвестных) Грузии, Северного Кавказа и России, частью известных, большей частью - неизвестных. Свои отчеты послы составляли независимо друг от друга и в разное время. К сожалению, в них немало неточностей и разночтений. В большей или меньшей мере, ошибки допускали и Федот Елчин, и Павел Захарьев. Все же, как отмечалось выше, менее грамотно составлен статейный список Ф. Елчина. По справедливому замечанию М. Полиевктова, он «составлен не в пример другим статейным спискам XVII века, довольно небрежно, и пользоваться им надо с осторожностью; собственные имена очень сильно искажены, даты местами перепутаны. Сам Елчин был почти неграмотным, а к своей высокой дипломатической миссии отнесся, по-видимому, довольно «разухабисто» (М. Полиевктов. Экономические и политические разведки Московского государства, с. 38). С учетом этого обстоятельства, целесообразно совместное рассмотрение статейных списков, чтобы путем их сопоставления и критического анализа выявить неточности и, по мере возможности, восстановить более реальную картину.

Павел Захарьев детально описывает первые недели пребывания в Мегрелии. По его сведениям, 17 ноября 1639 года послы покинули Худони и в тот же день приехали в село Джвари, где их встречали Цаишский епископ Андрей, архимандрит Артемий, а также служащие владетельного двора. 22 ноября Федот Елчин и Павел Захарьев находятся уже в деревне Джгали, где осмотрели местную церковь, присутствовали на богослужениях. Здесь же состоялись беседы на богословские темы. А 23 ноября от епископа Андрея послы узнали о кончине супруги Левана II, 31 мая или 1 июня 1639 года, и о продолжающейся по этому поводу скорби во всем княжестве. 26 ноября русских послов пригласили в Рождественский монастырь. В статейных списках его местонахождение не называется, однако принято считать, что этот монастырь находился в 4 километрах от Джгали в селении Скури (Т. Берадзе. Из исторической географии Одиши XII-XVII веков. Канд. Дис. Тб., 1967, с. 96). Оба посла допускают ошибку, когда пишут о находящемся в Рождественском монастыре кладбище прежних владетелей Мегрелии. На самом деле, такое кладбище находилось и ныне находится в Цаленджихском Спасском храме, куда послы прибыли 3 декабря из Рождественского монастыря. Деревню Ф. Елчин называет Жахар, а П. Захарьев - Ценажига. Находясь здесь около 2-х месяцев - до 31 января 1640 года, Федот Елчин собрал интересную для посольства информацию о взаимоотношениях Мегрелии и Гурии, о положении дел в Восточной Грузии, Тбилиси, где управлял назначенный шахом царевич Ростом - зять Левана Второго.

После краткой записи от 12 декабря 1639 года Федот Елчин делает интересное замечание о том, что в Грузии „Новой год действуют с Васильева дни". Русский посол имеет в виду 1 января - день памяти отца и учителя христианской церкви, епископа Каппадокийской Кесарии Василия Великого (329/30 г. - 1 января 379г.). Для гостей это было новшеством, т.к. в самой России до 1699 года новый год начинался с 1 сентября. Согласно записи Ф.Елчина, местные жители в новом году „по утру рано приходили поздравствовать" (по грузинской традиции, это делали и ныне делают люди, которых называют „меквле"), дарили русским гостям продукты и фрукты, „да у всякаго человека в руках по хворостинки плоду всякаго плоду." Комментируя настоящую запись русского посла о праздновании в Грузии нового года, Л.С. Шепелева называет ее фактом, представляющим культурно

- исторический интерес», а „хворостинки плоду всякаго плоду", по ее мнению, есть „чичилаки" (Путешествия русских послов XVI-XVII веков, с. 421), что должно соответствавать истине.

За информацией о новом годе следует записъ беседы Федота Елчина с азнауром (дворянином) Левана Второго. При этом посол допускает хронологические погрешности. Вместо 7 ноября должно быть 7 декабря, вместо 4 декабря - 4 января. Именно в этот день Ф. Елчин от азнаура узнал, что Леван II, у которого кручина (скорбь) по умершей супруге, не скоро примет русских послов. На встрече от 4 января 1640 года Ф. Елчин узнает также о взаимоотношениях Мегрельского Княжества и Турции, о значении проблемы русских казаков в этих взаимоотношениях. В статейном списке П. Захарьева главное внимание обращено на церковные темы.

Изучение маршрута путешествия русских послов по Мегрелии представляет определенную трудность, т.к. собственные имена, в том числе топонимы, за редким исключением, русскими послами передаются довольно сильными искажениями. Однако в результате проведенного специального исследования (Джемал Гамахария. К уточнению маршрута путешествия русских послов в пределах Мегрельского Княжества. 1639-1640 годы.-В кн.: Зураб Папаскири-60. Тб., 2010 - 2013, с.268-282.-На груз. яз.) удалась локализация многих географических пунктов. Русские послы, 31 января покинувшие Цаленджиху, называют несколько деревень, где они останавливались. Сопоставление отчётов Ф. Елчина и П. Захарьева, привлечение дополнительных источников и литературы позволяет заключить, что 1 февраля русские послы прибыли в Корцхели//Козхени (Кедзи//Кетзи послов) и Баши//Бажи (Боджи послов), 2 февраля - в Пуцкури (Пудцкур//Пыскурь послов), 4 февраля - в Галидзга//Беслахуба (Гамбли Павла Захарьева) и Меркула (Маркули Павла Захарьева); 5 февраля 1640 года русские послы выехали из Меркула и, двигаясь вдоль реки Мокви (Моргула Ф.Елчина), вышли к Чёрному Морю.

Период с 1 по 5 февраля был насыщен интересными встречами и беседами. По сведениям П. Захарьева, 1 февраля в с.Корцхели// Козхени состоялась встреча с епископом Андреем. Он еще раз проинформировал послов о кончине супруги владетеля и продолжающемся с тех пор трауре. 3 февраля, когда послы еще находились в с. Пуцкури, к ним явился бывший казак Василий

Белорусец, после опасных приключений волею судеб заброшенный в Мегрелию в конце 20-х годов и служивший ныне сторожем казны владетеля. По его рассказам, Леван II и его супруга приняли совет Василия и послали посла не в Литву, а Москву. Тот факт, что сторож казны владетеля жил в городке (крепости) Пуцкури, указывает на местонахождение казны Левана Второго, о чем молчат другие источники. Не исключено, что в том же городке находился известный монетный двор Левана II. Серьёзные беседы на политические темы состоялись 5 февраля, когда русские послы и сопровождавшие их лица вышли на берег Черного Моря. Они касались весьма актуальной темы об отношении Мегрелии с турками и казаками. Грузинская сторона просила послов содействия в урегулировании отношений с казаками (за покровительство которых «Турской царь стал на Левонтья царя рен держать») и предлагала свои услуги по совместной борьбе с общим врагом.

Дальнейшее путешествие русских послов по северо-западной части Мегрелии (т.е. по современной территории Абхазии) довольно полно освещено в статейных списках. Разночтений между ними практически нет, они только дополняют друг-друга. 6 февраля 1640 года русские послы осмотрели Драндский монастырь, разоренный турками в мае 1637 года; ночь на 7 февраля послы провели в Пшехапе (Пшапи), на 8 февраля - Квитоули; 9-10 февраля осмотрели Моквский храм, где познакомились с каталикосом Абхазии (Западной Грузии) Максимом I Мачутадзе; побывали в Илорской Святого Георгия церкви и Бедийском монастыре. Здесь послов встречал епископ Евтихий. В статейных списках подробно описаны указанные храмы и хранившиеся в них христианские святыни. Например, в Бедийском храме послам показывали запечатанный бархатный мешок. Как сказали епископы Евтихий и Андрей, а также Гавриил Гегенава (бывший посол), «тем де бархатом Христов тернов венец покрыт, как де жидове Христу поругалися и на Христа тот тернов венец на Христову главу клали, да чем Христа везали и ко кресту пригвоздили». В том же бархатном мешке за царской печатью хранились «связи и волосы и бороды Господа нашего Иса Христа». На христианские святыни послы обращали особое внимание, как этого требовал от них «Наказ», данный в Москве.

10 февраля 1640 года русские послы покинули Бедийский монастырь и 13 (по Ф.Елчину) или 14 (по П.Захарьеву) числа

прибыли в Цаишский монастырь, где провели несколько дней; здесь же познакомились со свояком Левана Второго Ростомом, местной монастырской жизнью. 17 февраля гостей привезли в село Леджике, название которого искажено как у Ф.Елчина (Дежихи, Лежихи, Жежихи), так у П.Захарьева (Летчиха). В указанной деревне послы провели две недели в доме местного жителя Джгиркоча (об этом сказано в жалобе П.Захарьева против Ф.Елчина - гл.14-ая). Следующие три недели с 1 по 23 марта послов, как пишет П.Захарьев, устроили «в другой деревне тое же волости, а у кого стояли - имя тому человеку Махутья». Имя и этого очень богатого человека первый раз упомянуто в жалобе П.Захарьева (гл.14-ая). Принимая во внимание тот факт, что в соседней с Леджике деревне, именуемой сегодня Лесичине (Чхороцкуйский район), поныне сохранился участок, носящий имя Махутия; что, по преданию, Махутия является одним из родоначальников населения этого села, носящего фамилию Сичинава (П.Цхадая. Географические названия Мегрелии, IV. Тб., 2008, с.211. - На груз.яз.), с большой уверенностью можно предположить, что 1-23 марта русские послы жили именно в Лесичине.

За время с 17 февраля по 23 марта 1640 года русским послам удалось собрать весьма ценную информацию по разным вопросам, которая отражена в статейных списках Ф.Елчина (за 23 февраля, 1 и 23 марта) и П.Захарьева (за 23 февраля и 1 марта). По полученной им информации, отправка Гавриила Гегенава в Москву произошла по инициативе супруги владетеля; целью же посольства, якобы, являлось ознакомление с Московским государством, его православным христианством, а также урегулирование отношений с казачеством. Последнее вряд-ли соответствовало действительности. Гавриил Гегенава ни словом не обмолвился в Москве о казаках; а за время полугодового пребывания в столице России он действительно мог в известной мере ознакомиться и с государством, и православным христианством. Весьма важная для Мегрелии тема казаков в беседах с русскими послами потому стала так актуальной, что переговоры по главной политической проблеме (объединение Грузии - Иверской земли под покровительством России и т.д.), ввиду неблагоприятной международной обстановки, потеряли смысл. По этой причине в беседах с русскими послами в Мегрелии упор делался на второстепенные, но все же важные для княжества темы.

23 февраля оба посла получили дополнительную информацию

о «великой кручине» в связи с кончиной супруги владетеля, о его семье. В отчете П.Захарьева за 1 марта рассказывается о первой жене Левана Второго, которая была дочерью одного из владельцев Абхазского Эриставства. Леван II развелся с ней за супружескую неверность, строго ее наказал и оставил в Абхазии. В связи с этим в материалах русского посольства Абхазия (Обазы) упоминается в единственный раз. Кроме того, П.Захарьев и некий (наверное, бывший казак) Михаил Белорусец беседуют о неважном состоянии христианства в Мегрелии. В тот же день - 1 марта Ф.Елчин получил информацию об отправке Леваном Вторым посла в Кабарду к Алегуке мурзе, чтобы просить руки дочери для своего сына. Известно, что позже такая свадьба действительно состоялась (А.Ламберти. Описание Колхиды или Мегрелии. Одесса, 1876, с.20). В отчете Ф.Елчина за 23 марта речь идёт о взаимоотношениях Мегрельского Княжества с Ираном.

23 марта 1640 года русские послы покинули Леджикскую волость, в том числе Лесичине, но их последующий маршрут, ввиду сильного искажения Ф.Елчиным названия одного из географических пунктов и допущения неточности в хронологии, требует уточнения. Оно стало возможным путем сопоставления статейных списков обоих послов, а также привлечения дополнительных источников (П.Цхадая. Географические названия Мегрелии, III. Хобский район, г. Поти. Тб., 2007; П.Цхадая. Географические названия Мегрелии, V. Мартвильский район (южная часть). Тб., 2010 и т.д.). Установленный нами маршрут следования русских послов от Леджике до Мартвили выглядит следующим образом: Леджике - Зуби (Азуби П.Захарьева и Жюги Ф. Елчина) - Бандза (Панза П.Захарьева) - Мартвили // Чкондиди (Мордули Ф.Елчина и Чхоньдиди П.Захарьева). Выехав из Леджике 23 марта, послы в тот же день прибыли в расположенное недалеко от него село Зуби; 27 марта покинули его, а 28 марта приехали в село Бандза, откуда отбыли 29 марта - в Вербное Воскресенье - и в тот же день явились в Чкондидский монастырь. Русские послы провели здесь всю Страстную Неделю и встретили Пасху, которая в 1640 году, по действовавшему тогда в России и Грузии Юлианскому календарю, приходилась на 5 апреля. В своих статейных списках Ф.Елчин, особенно П.Захарьев, оценивают состоявшиеся в монастыре богослужения, в том числе в дни Великой Пятницы и Пасхи. В них нашли отражение содержание бесед на темы крещения

Грузии и России, отношения к католицизму и т.д. Русские послы знакомят нас с интересной исторической личностью, грузинским духовным деятелем. Чкондидским митрополитом Митрофаном, отслужившем 12 лет на Святой Горе; в сан митрополита, оказывается, возвел его Константинопольский патриарх Кирилл (1621-1638 гг.). С 7 апреля 1640 г. митрополит Митрофан продолжил беседы с русскими послами в своей зимней резиденции - Суджунском Св. Георгия монастыре. Информация об этом содержится в статейном списке П. Захарьева. Беседы касались таких тем, как история Иконы Иверской Богоматери, деяний святых русской церкви Антония Римлянина и Алексея Чудотворца. Представляет интерес рассказ митрополита Митрофана о поездке в Иран (предположительно, в 1616 или 1625 году), встрече с шахом Аббасом Первым. Шах, оказывается, на словах признал преимущество христианской веры и, по просьбе митрополита Митрофана, освободил до 300 грузинских пленных.

Ф.Елчин и П.Захарьев довольно подробно описывают традиционный ежегодный народный праздник Суджунской Свято-Георгиевской Иконы, состоявшийся 21-23 апреля с участием высшего духовенства и знати. Нехристианские, языческие элементы праздника, выступление на нем местного «пророка» вызвали удивление и недовольство как русских послов, так и митрополита Митрофана. Следует отметить, что Макарий Антиохийский, в 1664-1665 годах лично побеседовавший с суджунским «пророком», сделал заключение, что его слова «не содержат в себе ничего дурного» (П. Жузе. Грузия в 17-ом столетии по изображению патриарха Макария. Казань, 1903, с. 63).

27 апреля 1640 года, т.е. спустя более пяти месяцев со дня приезда русских послов в Мегрелию, они, наконец, были приняты Леваном Вторым в одной из своих резиденций, расположенной далеко от столицы княжества - в Дзигурах. Поводом запоздалого приема послов назывался долго продолжавшийся траур владетеля в связи с кончиной супруги, что мало соответствует действительности. На самом же деле, Леван II тянул время не столько из-за траура, а в связи заключением мирного договора между Ираном и Турцией в мае 1639 года, т.е. еще до приезда послов в Мегрелию. В соответствии с этим договором, могущественные и агрессивные соседи еще раз разделили между собой территорию Грузии. Тем самым, на данном этапе она потеряла перспективу объединения. Можно заключить,

что именно завершение войны Турции с Ираном, заключение между ними мирного договора о разделе Грузии и других стран, укрепление позиции Турции в доставшейся ей Западной Грузии, исходящая от новой политической реальности опасность для правителя Мегрелии следует считать причиной изменения планов Левана Второго в отношении России, следовательно, запоздалого и холодного приема русских послов. До и после их приезда Леван II не только скорбел по скончавшейся супруге, но и внимательно изучал развитие событий на международной арене и в самой Грузии. А послов принял после того, как окончательно определился по отношению к России на данном этапе.

Леван II прекрасно понимал, что присяги на верность России и формальное покровительство с ее стороны не защитят его княжество и другие политические единицы Грузии от неминуемой в таком случае турецкой агрессии. Безусловно он учитывал трагическую участь своего деда, царя Кахетии Александра Второго и дяди Георгия Александровича, которые в 1605 году поплатились жизнью за верность России (Очерки истории Грузии, т.IV, с.250). Владетель Мегрелии хорошо знал и о том, что его двоюродный брат и политический оппонент Теймураз I, присягнувший в 1639 году на верность царю Михаилу Федоровичу, тщетно пытался получить реальную помощь из Москвы. Кроме всего этого, Леван II, видимо, имел информацию и о реальных возможностях тогдашней России, всё ещё платившей дань (т.н. поминки) Крымскому Ханству - союзнику и вассалу Турции. Россия первой половины XVII века была сравнительно слабой, она не могла отразить наступление Польши и Литвы, уступив им в войнах 1617-1618, а также 1632-1634 годов. С учетом всех этих факторов, Леван II временно отказался от сближения с Россией, чтобы не вызвать гнев и агрессию со стороны Турции. Сложившаяся после мая 1639 года геополитическая ситуация стала главной причиной неудачи посольства Ф.Елчина и П.Захарьева. Встреча послов с владетелем носила формальный характер; на ней не обсуждался ни один важный вопрос.

По окончании приема в Дзигурах Федот Елчин и Павел Захарьев в тот же день, т.е. 27 апреля, вернулись в Суджунский монастырь, где остались до 3 мая 1640 года. Опять-таки из-за Ф. Елчина, исказившего названия географических пунктов и допустившего хронологические неточности, ученым не всегда удавалось правильно определить

маршрут заключительного этапа путешествия русских послов по Мегрелии. По данным Ф. Елчина, послы покинули Суджунский монастырь 29 апреля, а 30 числа пришли в Хонский монастырь. По сведениям же П.Захарьева, 3 мая они пришли в Хобский монастырь. Ученых вводило в заблуждение то обстоятельство, что русские послы, уехав из Суджуны, могли посетить и Хони, и Хоби. Однако сопоставление статейных списков не оставляет никакого сомнения, что в них речь идёт не о Хонском, а Хобском монастыре. Исправленный в Москве дьяками Посольского Приказа отчет Ф.Елчина позволяет устранить и хронологическую погрешность. Как отмечалось выше, исправления и дополнения к тексту отчета Ф.Елчина его издатель С.Белокуров поместил в сносках. В соответствующей сноске к тексту от 30 апреля 1640 г. читаем: «А соверша посольство поехали в Егорьевский (Суджунский - Дж.Г.) монастырь того же дня и жили тут 6 дней». Настоящая правка снимает разночтения в хронологии. Шестой день после 27 апреля, т.е. со дня приёма Леваном Вторым, приходится на 3 мая, что совпадает с данными П.Захарьева. Таким образом, русские послы прибыли в Хобский монастырь не 30 апреля, а 3 мая 1640 года. Гостей встречал и беседовал с ними его настоятель, известный грузинский духовный, государственный, культурный деятель и дипломат Николоз Чолокашвили (Никифор Ирбах). В своё время он объездил Европу, бывал также в Москве, встречался с патриархом Московским и Всея Руси Филаретом (1619-1633гг.). Русские послы впервые познакомились с ним 27 апреля 1640 г. на встрече с Леваном Вторым. Как сказано в статейных списках, настоятель Хобского монастыря показал гостям уникальные христианские святыни, в том числе срачицу Пресвятой Богородицы. Она дошла до наших дней и хранится ныне в Зугдидском историко-архитектурном музее дадианов. В Хоби состоялась также краткая беседа и относительно календаря. Павел Захарьев был прав, утверждая, что Русская земля крестилась за 504 года до конца седьмого тысячелетия, т.е. до конца 1492 года (7000-5508=1492; 1492-504=988). Промежуток времени от крещения Руси (988 год) до 1640 года действительно составляет 652 года (988+652=1640), как об этом говорил Павел Захарев. Он оказался прав и в том , что « От Адама до сех мест", т.е. до 1640 года прошло не 7152 года, как утверждал архимандрит (или епископ) Николоз, а 7148 лет (7148-5508=1640). См. еще коммент. 142.

4 мая 1640 года русские послы, как пишет П.Захарьев, выехали из Хоби и 6 мая второй раз (первый раз 13-17 февраля) посетили Цаишский монастырь, которым управлял хорошо знакомый послам епископ Андрей. «Мая в 16 день пошли ис Цинажицкого монастыря от Андрея епископа, - пишет затем П.Захарьев. - Того же числа пришли Звукдит». По данным же Елчина, «мая в 18 день нас Левонтей царь из Шуайского монастыря взял в Зубдиди к себе». С полной уверенностью можно сказать, что «Цынажицкий» и «Шуайский» монастыри это тот же Цаишский монастырь, но никак не Цаленджихский (Т.Берадзе. Из исторической географии Одиши, с.105) или Хонский (см. сноску к отчету Ф.Елчина от 18 мая). Разночтение в хронологии (16 и 18 мая) в данном случае принципиального значения не имеет, однако еще раз следует отметить, что данные П.Захарьева, заслуживают большего доверия.

В статейных списках освещается состоявшаяся в Зугдиди интересная беседа между русскими послами и представителями Левана Второго - со стольником Рамазом Чичуа, настоятелями Хобского и Цаишского монастырей епископами Николозом и Андреем. Последние предъявили претензии русской стороне за то, что посла Мегрелии в России «держали 3 годы в есырстве» (в плену). Федот Елчин категорически отклонил эту претензию, заявив, что „ в есырстве его не держали ни единаго дни, а была ему от Государя нашего царя и великаго князя Михаила Федоровича всеа Руссии жалование полное ... великий государь прошения Левонтя царя нетставил, а посла вашего попа Гаврила своим царским жалованьем пожаловал.» На объяснение Ф.Елчина об объективных причинах задержки посла в Москве, грузинская сторона ответила: „видим де мы и сама, что великий государь христианский; преж де таво великий государь был в Риме и там де нонеча перевелось, а подал де Бог вашему великому государю царю и великому князю Михаилу Федеровичю всеа руссии самодержцу». В связи с этим Л.С. Шепелева совершенно правильно замечает, что тогдашним грузинским политическим и духовным деятелям была хорошо известна популярная в России теория «Москва-Третий Рим", возникшая в XV - XVI веках (Путешествия русских послов XVI - XVII веков,с.425).

Тем не менее, грузинская сторона не приняла объяснения Ф.Елчина, однако заявила, что Леван II все же отпускает русских послов, но только по ходатайству одного из кабардинских владельцев

Алегука, послы которого в то время находились в Мегрелии для ведения переговоров относительно предстоящего сватовства сына Левана Второго с дочерью Алегуки (о намеченной свадьбе см. статейный список Ф.Елчина за 1 и 19 мая). В противном случае, - как сказали представители Левана Второго русским послам,- им пришлось бы жить в Мегрелии столько, сколько прожил в России Гавриил Гегенава.

Федот Елчин и Павел Захарьев вместе с кабардинскими послами отбыли из стольного города Мегрельского Княжества Зугдиди 18 (П.Захарьев) или 19 (Ф.Елчин) мая 1640 года.

В заключительной части статейного списка под 19 мая 1640 года Ф.Елчин подводит итоги посольства в Мегрелии. В соответствии с «Наказом», он приводит данные о территории Мегрелии, о ее размерах и географическом положении, говорит об экономике, о торговле и сельском хозяйстве, нравах и обычаях, местной кухне; уделяет внимание распространенной в Мегрелии торговле людьми и другим вопросам. Ф.Елчин коротко описывает путь из Кабарды в Мегрелию через «горы непроходимые», где только «пешия ходят з горям. А промеж гребеней лежит снег от зачатия свету». Он также старается дать оценку состоянию христианства с указанием догматических погрешностей, допускаемых, на его взгляд, грузинскими священнослужителями.

Русские послы единогласно отмечают, что 22 мая 1640 года они покинули село Худони, следовательно, Мегрелию, и 26 мая прибыли в Сванетию, где, по данным П.Захарьева, остались до 8 июня. После этого послы оставили пределы Грузии, продолжив путь по Северному Кавказу. Статейный список П.Захарьева завершается 9 июля 1640 года, когда он доехал до Терского городка. Полный приключениями последующий путь описан им в жалобе против Ф.Елчина (гл.14-ая). А статейный список самого Ф.Елчина доведён до 13 августа, когда он уехал из Астрахани; в Москву же прибыл 4 декабря 1640 года. В этот день Павел Захарьев подал свой статейный список в Посольский Приказ. Как видно из его жалобы (гл.14-ая), с 13 декабря 1640 года он совместно с Ф.Елчиным допрашивался в Посольском Приказе. Допросы и следствие по делу Ф.Елчина, в связи с жалобой Павла Захарьева, продолжились и в 1641 году. Сведения о результатах следствия в статейных списках отсутствуют.

II

Материалы посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева являются важнейшими первоисточниками по этнополитической и церковной истории Абхазии первой половины XVII века. Они однозначно свидетельствуют о том, что уже в эпоху Левана II Дадиани земли, лежащие между рек Енгури и Псоу (т.е. современная Абхазия) почти полностью составляли органическую часть Мегрельского Княжества или представляли собой подчиненную ему административную единицу (саэриставо). В частности, как явствует из маршрута русских послов (пребывание в Драндах и Пшапи), территория от р. Енгури до р. Келасури (у города Сухуми), где брало начало фортификационное сооружение («Келасурская стена»), предназначенное для приостановления нападок со стороны апсуа-абхазов, составляла органическую часть Мегрелии. На остальную же часть современной территории Абхазии, где уже преобладало утвердившееся здесь с середины XVI века горское население (апсуа-абхазы), распространялась юрисдикция Мегрельского Княжества. Поэтому и заявил посол Кахетинского царя Теймураза Первого митрополит Никифор, находившийся с 1635 года в Москве, что с северо-запада «Дадианская де земля» граничит не с Абхазией, а «Горским Черкасом» (гл. 1.1-ая). Существовавшее тогда Абхазское Эриставство, разделенное на три мелкие владения не было названо сопредельным регионом по той причине, что оно еще не являлось отделным политическим образованием и подразумевалось в составе Мегрелии.

Темы границ касается и Федот Елчин. В заключительной части своего статейного списка, касаясь географического расположения Мегрельского Княжества, он пишет, что «дидьянская земля вдоль подле моря верст с полтараста» (гл. 15-ая). А это означает, что и по данным русского посла, Мегрельское Княжество простиралось до р. Келасури, т.е. до г. Сухуми.

Отдельные сведения о границах Мегрелии, о действующей в княжестве грузинской церкви, ее каталикосе и других архиереях содержатся в заявлениях посла Гавриила Гегенава, сделанных в Москве. 16 ноября 1638 года он докладывал служащим Посольского Приказа, что «патриарх де Малафей (Малахия Гуриели - Дж. Г.) живет в Пинчюском (Пицундском - Дж. Г.) Успенском монастыре»

(гл. 3-ая). При беседе с духовником царя, протопопом Московского Благовещенского монастыря Никитой, посол Гавриил Гегенава подтвердил, что «патриарх у нас есть, а живет в месте, нарицаемом Пичюта» (гл. 5-ая), т.е. Пицунда.

Путешествуя в пределах Мегрельскогого Княжества, русские послы осмотрели грузинские населенные пункты, знаменитые центры (церкви и монастыри) общегрузинской культуры, к концу XVII века захваченные и разгромленные апсуа-абхазами при содействии Турции. 2-3 февраля 1640 года Федот Елчин и Павел Захарьев побывали в селе Пушкури (ныне в Гальском районе), где кроме церкви располагались дворец Левана Второго Дадиани и „городок"-крепость; 4 февраля - в деревнях Гализга//Беслахуба и Меркулах (ныне в Очамчирском районе); 5 февраля - на берегу Черного Моря у устья р. Мокви (ныне в Очамчирском районе); 6 февраля - в Драндах (ныне в Гульрипшском районе); 7 февраля в Пшапи (ныне в Гульрипшском районе); 8 февраля - в Квитоули (ныне в Очамчирском районе); 9 Февраля - в Мокви и Илори (ныне в Очамчирском районе); 9-10 февраля - в Бедиях (ныне в Очамчирском районе).

Заявления как посла Гавриила Гегенава, сделанные в Москве, так и довольно пространные отчеты русских послов об их пребывании 2-10 февраля 1640 года в северо-западной части тогдашнего Мегрельского Княжества (в сегодняшней Абхазии), являются весьма ценными первоисточниками по этнополитической и церковной истории данного региона. Приведенные в них сведения свидетельствуют, что современный Гальский, Очамчирский и Гульрипшский районы и г. Ткварчели составляли органическую часть Мегрельского Княжества, а остальная территория, включая Пицунду (тогдашнее Абхазское Эриставство), находилась под ее юрисдикцией. Здесь же следует отметить, что в 1470-1474 годах усилиями правителей Западной Грузии, в частности, царя Имеретии Баграта II (1455-1478гг.) и владетеля Мегрелии Шамадавле Дадиани (1470-1474гг.) был восстановлен каталикосат Абхазии, т.е. Западной Грузии. В утвержденном тогда Иерусалимским и Антиохийским патриархом Микаелом «Судебном Наставлении» юрисдикция вновь восстановленного католикосата распространялась «в Лихт-Амери (за Сурамским хребтом - Дж. Г.), по этой стороне Чорохи, по этой стороне Овсети, по этой стороне Понтийского моря, где простираются границы великой Бичвинты» (Дж. Гамахария, Бадри Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 228), т.е. Пицунды. По важнейшему памятнику средневекового

грузинского церковного права «Пицундскому Иадгару», составленном в 1525-1550 годах, границы каталикосата Абхазии//Западной Грузии кроме Имеретии, Мегрелии, Гурии и Абхазии охватывают и другие исторические земли Грузии, в разное время отошедшие к Турции и России. В нем сказано: «Епархия католикоса есть паства между Лихи (Сурамские горы - Дж. Г.) и Каффой (Феодосия - Дж. Г.), между Границей России и Чанети» (Дж. Гамахария, Бадри Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 231). В результате постоянных набегов кавказских горцев и массового заселения ими современного Гудаутского района (историческое Абхазское Эриставство) в середине XVI века каталикос Абхазии//Западной Грузии Евдемон I Чхетидзе (1541, 1557-1578гг.) вынужден был перенести свою резиденцию из Пицунды в Гелати. Утвердившиеся в Абхазском Эриставстве горцы (апсуа-абхазы), которые исповедовали язычество, отчасти ислам, уничтожили православное христианство, прекратили функционирование до 15 церквей и монастырей, веками действовавших в эриставстве. Несмотря на радикальные демографические изменения, владетели Мегрелии вновь восстановили свою юрисдикцию на Абхазию, которая еще больше укрепилась при Леване II Дадиани. По свидетельству Иерусалимского патриарха Досифея (1669-1707гг.), «Лев Дадиан, долго там (в Абхазии - Дж. Г.) царствовавший, после 1600 г. окрестив 40 000 абхазов, роздал им столько же персидских полукафтаньев и дал им Епископа» (М. Селезнев. Руководство к познанию Кавказа, кн. I. М., 1847, с. 28). При Леване Втором каталикосы Абхазии//Западной Грузии снова получили возможность приезда в Пицунду, изготовления там святого мура и исполнения богослужения. Поэтому сделанное в Москве заявление посла Гавриила Гегенава о пребывании в Пицунде каталикоса Малахия II (Гуриели) вполне соответствовало действительности. Более того, до конца XVIII века канонически Пицунда оставалась резиденцией каталикосов Абхазии//Западной Грузии. Однако из-за засилия нехристианских горцев на протяжении всего XVIII века первоиерархи не могли посещать Пицунду - собственную резиденцию. Каталикосы, именовавшие себя каталикосами Абхазии в широком смысле слова (т.е. Западной Грузии), благодаря вмешательству Турции были изгнаны из Абхазского Эриставства. Им овладело новое горское нехристианское население - апсуйцы, которых, по теперешнему месту их жительства, грузины называли и называют абхазами.

Леван II Дадиани все свое княжество, включая территории

современного региона Мегрелии и оккупированной Абхазской Автономной Республики, в грамоте на имя русского государя Михаила Федоровича называет страной Иверии (Грузии); владетель Мегрелии перед русским государем бил «челом со всеми пребывающими зде в Иверской стороне православной (гл. 4-ая). А в повторной грамоте Левана Второго на имя государя Михаила Федоровича от 15 мая 1640 года сказано, что истинному Богу «поклоняемся и славим пребывающие во стране Иверской в месте Мегрелской Леонтей Дадьянской» (гл. 13-ая). Одним словом, по материалам, включенным в настоящий сборник, Абхазия середины XVII века являлась составной частью одной из областей Иверской страны (т.е. Грузии) - Мегрельского Княжества. Официальная Россия именно в таком статусе в первые познакомилась с территорией нынешней Абхазии, которая в отчетах федота Елчина и Павла Захарьева, по понятным причинам, вообще не упоминается. Со своей стороны, и Российский государь Михаил Федорович Мегрелию (включавшей сегодняшнюю Абхазию) называет Иверской страной. В его грамоте на имя Левана II Дадиани (от 30 мая 1639г.) читаем: «ты Леонтей царь и все твое государство в Иверской стороне православный», «тебя Леонтья царя и всю твою Иверскую землю пожаловали под нашею царскою рукою держати хотим» (гл. 10-ая), и т.д.

Как видим, в России XVII века (да и раньше) прекрасно знали, что Иверией называлась не только Восточная, но и Западная Грузия, включая современный регион Мегрелии и Абхазскую Автономную Республику. Римские и Византийские авторы об этом писали еще с древнейших времен. К числу авторов, называвших Западную Грузию Иверией, а ее колхское население - иверийцами, относятся Евсевий Кессарийский (260-340гг.), Геласий Кессарийский (IV в.), Епифан Кипрский (IV в.), Сократ Схоластик (IV-V вв.), Руфий (IV - V вв.), Константин Манаса (XII в.), Никета Хониат (XII - XIII вв.) и другие (Митрополит Анания Джапаридзе. История Грузинской Апостольской Церкви. Тб., 2009, с. 139-140 - на груз. яз.; Джемал Гамахария. Абхазия и православие. Тб., 2005, с. 36, 42 - на груз. яз.; Джемал Гамахария, Бадри Гогия. Абхазия - историческая область Грузии. Тб.,1997, с. 579-580, и т.д.). Сухумский католический епископ Петрус Геральди в письме, посланном в 1330 году в Англию на имя Кентерберийского архиепископа, называет себя «Себастопольским (Сухумским - Дж. Г.) епископом Нижней Грузии» (inferioris Geor-

giane); он же отмечает, что письмо «написано в городе Себастополе, в царстве Нижней Грузии» (in regno inferioris Georgiane)... в 1330 году по летоисчислению Господа» (Д. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 219-220, 589). Историк Ж. Буасардо в 1581 году писал, что 25 апреля 1580 года Синан паша со своими войсками покинул Константинополь, достиг до границ Грузии, а «для обуздания независимости грузинских иверийцев в Батуми и Сухуми он поставил собственных бегларбегов и дефтердаров» (Д. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 231).

Иерусалимские патриархи Досифей и Хрисанф (XVII в.) всю Западную Грузию, в том числе Абхазию называет Нижней Иверией (Митрополит Анания Джапаридзе. История Грузинской Апостольской Церкви, с. 502). С. Люизинян, служивший у Египетского султана в 1763-1772 годах Али-бея (грузина по происхождению) в своей книге о восстании Али-бея против Турции, писал о рабах «по происхождению из Иверии, которую обычно называют Грузией, Черкессией или Абхазией и Мегрелией» (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 280). Резидент России при дворе восточногрузинского царя Ираклия II (1744-1798 гг.) Яковь Райнегс в 1796 году писал: «В древних летописях Абаза считалась Иверией, под именем которой она была известна довольно долгое время». Далее он продолжал: «Абаза в древности входила в состав Иверийского царства. Управлял ею иверийский эристав» (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 285, 653).

В вопросах истории Абхазии самыми компетентными безусловно являлись представители грузинского царского рода Багратионов. Для них Абхазия, без сомнения, является частью Иверии, в частности, Нижней Иверии. Например, брат Имеретинского царя Соломона I, каталикос Абхазии//Западной Грузии Иосиф Багратиони (1769-1776гг.) в составленном им завещании собственную титулатуру формулирует следующим образом: «Каталикос Абхаз Имер Гурии Мегрелии, то есть Нижней Иверии» (Каталикос-Патриархи Грузии. Тб., 2000, с. 167-168 - на груз. яз.). Царевич Теймураз Багратиони, сын последнего царя Грузии Георгия XII отмечал, что Абхазия это Нижная Иверия, называемая Эгриси (Теймураз Багратиони. Истории об основании Иверии, то есть Георгии, которая есть вся Грузия. СПБ., 1848, с. 56- на груз. яз.).

Современный абхазский историк и духовное лицо Дорофей Дбар, довольно хорошо разбирающийся в исторических источниках,

вынужден признать Абхазию составной частью исторической Иверии (Грузии), однако и здесь старается представить ее (Абхазию) обособленно от других грузинских политических единиц. Умышленно и целенаправленно извращая действительность, он пишет, что Иверия - «обобщенное название Грузии и Абхазии»; что, „термин «Нижняя Иверия» реально обозначал современную Абхазию и Западную Грузию» и т.д. (Иеромонах Дорофей Дбар. Абхазский Каталикосат. Глава из книги «История христианства в Абхазии в первом тысячелетии». - www.portalcredo.ru). Из приведенных же выше источников ясно видно, что Абхазия являлась частью Иверии не отдельно с Грузией или Западной Грузией, а наравне другими административными и политическими единицами. Это подтверждается и высказываниями патриарха Досифея, к которым так часто обращается Дорофей Дбар. «С давних пор, - писал патриарх Досифей, - в Иверии находились два независимых архиепископа, называемые каталикосами. Нижняя Иверия, древняя Колхида или Лазия, заключает в своей епархии: Имеретию, Гурию, Мингрелию, Абхазию, Сванетию и часть Мосхии» (цитировано по кн.: Иеромонах Дорофей Дбар..., www.portal-credo.ru). Как видим, и патрирх Досифей рассматривал Абхазское Эриставство только как часть Нижней Иверии, бывшей Колхиды и Лазики.

И для официальных структур Российской Империи Абхазское Эриставство было известно как провинция Иверии. 27 Октября 1803 года, когда Россия уже овладела Восточной Грузией и готовилась для завоевания ее западной части, главноуправляющий Грузией генерал П. Цицианов сообщал государственному канцлеру графу А.Р. Воронцову в Петербурге: «Между тем долгом почитаю коснуться истории Келешбека и его владения (Абхазии - Дж.Г.). В 15-ом веке, а именно до 1414 года от Рождества Христова, когда Иверия не была разделена, он, Келешбек, известен был по имени Шервашидзе: владение его составляло одно из провинции Иверии» (Акты, т. 2, с. 463).

Дорофей Дбар пытается дать некоторые пояснения относительно терминов «Верхняя Иверия» и «Нижняя Иверия». С этой целью, он цитирует «Летопись Картли», где говорится о благословлении в Кутаиси храма Баграта, когда царь «созвал правителей соседних (стран) и каталикосов, архиепископов и настоятелей монастирей и всех дидебулов, верхних и нижних, вотчины и царства своего и других государств» (Картлис Цховреба. История Грузии. Тб., 2008, с.150). Термины «верхних»

и «нижних» в данном конкретном случае (но далеко не всегда) означают Восточную и Западную Грузию. Дорофей Дбар соглашается с этим общепринятым в грузинской историографии мнением, но тут же «уточняет»: «Если называть вещи своими именами в данном фрагменте «Летописи Картли» под «Нижними землями» подразумевается первоначальная территория Абхазского Царства, в состав которой, помимо самой Абхазии, входила и современная Западная Грузия... «Верхние земли" обозначают позднее присоединенные к Абхазскому Царству территории современной Восточной Грузии» (Иеромонах Дорофей Дбар - www.portal-credo.ru). Получается, как будто, «Нижняя Иверия» и «Верхняя Иверия» являются терминами, отражающими различные этапы формирования Абхазского Царства и объединенной Грузии, что не соответствует действительности. Правда, данный вопрос не имеет принципиального значения (с орографической точки зрения его рассмотрим, или примем ошибочный взгляд Дорофея Дбар, в обоих случаях «Верхняя Иверия" означает Восточную Грузию, «Нижняя Иверия" - Западную Грузию), но все же нелишне отметить, что слова «верхний» и «нижний» средневековых грузинских источников очень часто являются синонимами «востока» и «запада». По словарю Сулхан-Саба Орбелиани, подготовленном на рубеже XVII-XVIII веков, «дасавали (запад) называется сторона, где солнце опускается вниз»; а «агмасавали (восток)- где солнце восходит», поднимается к верху (Сулхан-Саба Орбелиани. Словарь грузинского языка, I. Тб., 1991, с.200. -На груз. яз.). То есть, сторона, где солнце опускается вниз («ниже»), называется «нижней» или западом; а сторона, откуда солнце восходит, поднимается к верху, называется «верхней» или востоком. Ясно, что отсюда происходят термины «Верхняя Иверия» и «Нижняя Иверия».

В грузинских источниках термин «верхний»// „выше" в значении «востока» употребляется и в отношении собственно Абхазии. Например, согласно новому «Житию Картли» в XV веке «Дадиани владел: низовьями [реки] Цхенисцкали, ниже Лечхуми, [территорией] по сию сторону Сванетского хребта, выше Абхазии. И Абхазией до Джикети владел Шарвашидзе» (Картлис Цховреба, т.2. Тб., 1959, с. 349. - На груз. яз.). В данном случае имеется в виду, что Дадиани владел землями к западу (ниже) от Лечхуми и к востоку (выше) от Абхазского Эриставства, т.е. от Анакопии. К концу XVII века, когда пределы Абхазии расширились до р. Енгури, территорией «выше» Абхазии или «Верхней Абхазией» называлось Самурзакано. Так,

например, Имеретинский царь Давид (1784-1789гг.) 14 июля 1789 года своему послу в России Виссариону Габашвили (Бесики) сообщал о приезде в Кутаиси «владетеля Верхней Абхазии» Левана Шарвашидзе (Д. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 282). Последний действительно являлся владетелем Самурзакано.

Преимущественно в зарубежных источниках «Иверия», «Грузия» и «Абхазия» употребляются как синонимы; чаше всего «Абхазия» означает «Западную Грузию». Поэтому каталикоса Абхазии//Западной Грузии, резиденция которого находилась в Пицунде, некоторые авторы именуют каталикосами Иверии. Например, Итальянский миссионер Дон Христофоро де Кастелли, который служил в Грузии в 1627//28-1654 годах (миссионерствовал и в Абхазии в 1634-1639 годах), писал: «По приказу и распоряжению патриарха Иверии, абхазы приносят столб для ремонта церкви Св. Андрея Апостола... Святое миро, полученное от патриарха Иверии, распросраняют во всем царстве... В Абхазской провинции имеется построенная божественным Св. Апостолом Андреем большая церковь, в середине которой изготовляют святое масло, и после апробации патриархом Иверии распросраняют в своем царстве» (Дон Христофоре де Кастелли. Сведения и альбом о Грузии. Текст расшифровал, перевел, снабдил исследованием и комментариями Б. Гиоргадзе. Тб., 1976, с. 177. - На груз. яз.). То есть, «каталикос Абхазии» и «патриарх Иверии» - одно и то же.

В византийских и особенно восточных источниках находим немало примеров употребления терминов «Абхазия» и «абхаз» в значении «Грузии//Иверии» и «грузина//ивериица». Среди византийских авторов можно назвать писателей XI века Георгия Кедрена, Михаила Аталиате, XII века - Иоанна Зонара, XIII-XIV веков - хронографа Евфтимия и др. (соответствующие документы с комментариями см.: Д. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 199, 217, 557-558, 562-563, 586-587 и т.д.). «Абхазия» и «абхазы» азербайджанских и иранских источников означают только всю Грузию и редко- ее западную часть. Например, приведем слова ширванского поэта XII века Хакани:

«От любви к этой красавице кудрявой ясноликой

Стал я жителем Абхазии и заговорил по-грузински.» (Болдырев А.Н. Два ширванских поэта Низами и Хакани. - Памятники эпохи Руставели, Ленинград, 1938, с. 137).

Великий Азербайджанский поэт Низами неоднократно употребляет термины «абхаз» и «Абхазию» в значении «грузина» и

«Грузии». Например, в поэме «Хосров и Ширин» он пишет:

«Земля бесприбильна: уже ведь с давних дней
Абхазцы исполу работают на ней».

А вот выдержка из поэмы «Искандер-наме»:

«Дувал, который был правителем Абхазии
Мощью шаха был возвышен»...
«Приди на помощь, о шах, от притеснения руссов,
Которые в колыбелях Абхазии требуют невесту»... (Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Баку, 1983, с. 428-429; Низами Гянджеви. Искандер-наме. Баку, 1983, с.285).

Без всяких комментариев ясно, кто и что имеются в виду под «абхазцами» и «Абхазией»; ясно, что в приведенных поэтических строках речь идет только о Грузии и грузинах. В поэме «Хосров и Ширин» Низами также пишет, что местом охоты Ильдегиза являлись Абхаз и Дербент. Азербайджанские ученые полагают, что населенный пункт Абхаз (он упоминается и в персидских источниках) находился в районе Хачмаза или на место Кубы (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 577-578; Историческая география Азербайджана. Баку,1987,с.73). Следовательно, он не имеет никакого отношения к современной Абхазиии, зато связано с историей Грузинского Царства, раскинувшегося «от Никопсии до Дербента». В его пределах - на востоке и северо-западе находились два Дербента (на северо-западе так называлась Гагра) и, что особенно интересно, два города Абхаз (Дж. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 577-579). О них историки-сепаратисты предпочитают молчать, поскольку города под названиями Абхаз не имеют никакого отношения с сегодняшними Абхазией («Апсны») и абхазами («апсуа»).

Большой интерес представляют армянские источники, в которых термины «Абхазия», «Егерия», «Лакз//Лазика» употребляются в значении Западной или всей Грузии. Авторами таких источников являются Иоанн Драсханакертци (X в.), Псевдо Шапух Багратуни (Хв.), Ухтанес (Хв.), Степанос-Таронский Асохик (XIв.), Мхитар Айраванец (XIIIв.), Вардан Вардапет (XIII в.), Киракос Гандзакеци (XIIIв.) и другие (соответствующие документы с комментариями см.: Д. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия-историческая область Грузии, с. 191-193, 196-198, 208-209, 216-217, 547-551, 554-556, 572-573, 584-585).

Особое значение для истории Грузии имеют средневековые арабские источники, в которых предки современных апсуа-абхазов практически

не упоминаются. Термины «Абхазия» и «абхаз», как правило, означают «Грузию» (иногда Западную Грузию - «Лазику») и «грузина» (иногда - западного грузина). К таким авторам относятся Абу-ал Касим (X в.), Масуди (Хв.), Ибн-ал Атар (XIв.), Ал-Фарик (XIIв.), Иакут (XII-XIII вв.), Абул-Феда (XIII-XIV вв.), Ал-Мухибби (XIV в.), Элькалкашанди (XIV-XV вв.) и другие (соответствующие документы комментарями см.: Д. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 193-196, 201, 215, 220-221, 223, 225, 551-555, 574, 583, 589-590, 593, и т.д.).

Многочисленные факты использования в источниках иностранного (отчасти грузинского) происхождения термина «Абхазия» в значении «Грузии» в руках сепаратистов служат средством манипулирования историей, грубого искажения прошлого, присвоения истории Грузии, выдавая ее за историю современной Абхазии, народа апсуа-абхазов. А сфальсифицированная история превращена сепаратистами в мощный рычаг для идеологического давления на собственное население и обмана мировой общественности.

Самыми вопиющими примерами фальсификации исторического прошлого являются постоянные попытки присвоения, «кражи» даже всесторонне изученной истории Абхазского (Западногрузинского) Царства, а так же Абхазского (Западногрузинского) Каталикосата, ничего общего не имеющих с предками современных апсуа-абхазов. В этом плане за последние годы особенно усердствует Дорофей Дбар. К сожелению, он хранит молчание относительно общеизвестных фактов массового переселения в XVI-XVII веках в пределы современной Абхазии Северо кавказских горцев - апсуа-абхазов, полного разгрома на занятой им территории православного христианства, опустошения или разрушения знаменитых грузинских христианских и культурных центров (Пицунда, Дранда, Мокви и др.), десятков церквей и монастырей, физического уничтожения или изгнания из региона православных священнослужителей и о других подобных деяниях. При этом он старается чисто грузинскую церковную организацию - Католикосат Абхазии (Западной Грузии) только с грузинским духовенством, грузинскими архиереями, грузинскими прихожанами, грузинским богослужебным языком и грузинскими церковными книгами объявить автокефальной абхазской (в современном понимании) церковью (?!). Один из документов, на основе которого Дорофей Дбар пытается обосновать свою версию, является арабская рукопись Антиохийского

патриарха Макария (1647-1672гг.), составленная в 1665 году в Грузии (в Цаленджихе), а в 1905 году изданная в русском переводе. Автор рассказывает в ней о хорошо известной по источникам XI века (Ефрем Мцире и Никон Черногорец) истории рукоположения Антиохийским патриархом Феофилактом (744-750гг.) каталикоса Иверии некоего Иоанна, присланного из Иверии. Однако, в рукописи патриарха Макария, в отличии от предшественников - указанных авторов XI века, говорится о рукоположении не каталикоса Иверии, а Абхазии (П. Жузе. Грузия в XVII столетии по изображению патриарха Макария. Казань, 1905, с. 10). Здесь мы имеем обычный для арабских источников факт подмены термина «Иверия», термином «Абхазия» (Западная Грузия). На этой основе отдельные грузинские историки справедливо утверждают, что в середине VIII века Феофилакт рукоположил первого каталикоса Западной Грузии//Абхазии (В. Гоиладзе. У истоков Грузинской церкви. Тб., 1991, с. 169-178 - на груз.яз.). А Дорофей Дбар считает, что между 744-750 годами Феофилакт Антиохийский рукопожил апсуа-абхазского автокефального католикоса (Иеромонах Дорофей. Указ. соч. - www.portal-credo.ru), неизвестного для исторических источников. Тем самым он грубо искажает историю Грузии, «присваивая» историю Иверской//Абхазской церкви раннего средневековья, приписывая ее апсуа//абхазам, утвердившимся на территории современной Абхазии в позднем средневековье. Такую «возможность» ему предоставляет самовольная интерпретация исторических источников, в которых термин «Абхазия» подменяет «Иверию» или «Лазику». Еще патриарх Досифей, к трудам которого довольно часто обращается Дорофей Дбар, писал о „двойном приложении слова Абхази»: в первом смысле это собственно абхазы, живущие на северном берегу Черного Моря; «во втором смысле Абхазия заключает Мингрелию и Гурию; этим именем называли так же царство Грузинское» (М. Селезнев. Руководство к познанию Кавказа, кн. I, с. 31). На самом деле, патриарх Досифей говорит (и правильно говорит) не о двойном, а тройном «приложении слова Абхази»: собственно абхазы (апсуа) и Абхазия (Апсны) - Западная Грузия - вся Грузия. Путем игнорирования вот этой элементарной истины о тройном значении терминов «Абхазия» и «абхаз» (см. еще: Мариам Лордкипанидзе. Абхазы и Абхазия. Тб., 2012, с. 77-78) происходит искажение сепаратистами исторического прошлого, «присвоение» ими истории отдельных грузинских политических единиц, Всея Грузии и ее церкви.

Сепаратисты так „увлеклись" фальсификацией истории, что не остановливаются даже перед искажением источников. Например, М.Гумба, ссылаясь на армянского автора X века Ухтанеса, пишет: «Ухтанес упоминает Абхазию как мощное царство с многочисленым населением» (М.М. Гумба. Абхазия в первом тысячелетии. Сухуми, 1982,с.12). О.Бгажба и С.Лакоба в составленном им школьном учебнике, вводя в заблуждение учителей истории и учеников, отмечают, что «Ухтанес дает высокую оценку Абхазскому Царству». Для «подтверждения» этих слов они приводят следующее высказывание армянского автора: «Развился народ этот (какой народ?- Дж.Г.) и увеличив свою численность, распространился по разным берегам Понтийского Моря, дошел до границ Армении и Агвании, стал народом оченъ многочисленным. Название этой страны Абхазия» (О.Бгажба, С.Лакоба. История Абхазии. Сухуми, 2006, с.156). А Теперъ посмотрим, о каком народе и какой стране пишет на самом деле Ухтанес. В своем сочинении «История отделения грузин от армян» он говорит о питиахше гугаренов, « которого привел Александр Македонский, поставив его правителем над побежденными иверийскими племенами, приведенными сюда Навуходоносором силой Ливийских войск, пригнал, разорил и подчинил их. Историк (Мовсес Хоренаци-Дж.Г.) говорит, что {Навуходоносор} частью отправил и расселил их (иверийцев//грузин-Дж.Г.) на правом берегу Понтийского (Черного - Дж.Г.) Моря... А вот племя, обосновавшееся на берегу Понта, возродилось, размножилось вдоль моря, овладело тем краем и распространилось до границ армян и албанцев; образовался довольно многочисленный народ, и то государство зовется Абхазией ... Размножились и увеличилась численность, возникло племя, которого в своей первой стране называют Верией (Испанией - Дж.Г.), а здесь называют грузинами. Окрепло оно и по племенности, и языку, и письменности, и архиереями, и царями, а выделил, отделил и отдалил от нас Кирион Скутрели "(Ухтанес. История отделения грузин от армян. Армянский текст с грузинским переводом и исследованием издал Заза Алексидзе. Тб.,1975,с.67).

Таким образом, на берегу Понта поселились, возродились, стали многочисленными и создали болшое государство под названием Абхазия переселенные из Испании иверийцы, которых „здесь называют грузинами", - утверждает Ухтанес. К сожалению, сепаратисты умышленно искажают смысл и дух источника, питаясь присвоить не принадлежашую им историю грузинского народа.

Соответствующих примеров фальсификации истории Грузии сепаратистами путем игнорирования тройного значения термина «Абхазия» предостаточно, однако приводить их больше нет надобности. Как явствует из вышеуказанных источников, а так же материалов посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева, вся территория Одишского (Мегрельского) Княжества от Мартвили до Дранды и Пицунды - часть Иверской страны, где жили иверийцы; Леван II Дадиани, по его же словам, пребывал «во стране Иверской в месте Мегрельском» (гл.13-ая); патриарх (каталикос), который жил „в месте нарицаемем Пичюта» (Пицунда), именовался патриархом (каталикосом) Иверии. Как показал вышепроведенный краткий обзор римских, византийских, восточных и других источников, так было не только в середине XVII века, но и на протяжении всей истории античной и средневековой Грузии - до приезда русских послов в Одиши и в последующем периоде.

Не признавая эту очевидную истину, абхазские историки предпочитают умолчивать о самых разнообразных, но неудобных для них источниках, в том числе материалах послов Мегрельского Княжества и России, стараются писать (искажать) историю без их учета. Так, например, Е. Аджинджал пишет, что после раздела Ираном и Турцией Кавказа в 1639 году «Церковные связи Абхазии с Грузией были прерваны» (Е.К. Аджинджал. Из истории христианства в Абхазии Сухуми, 2000, с. 120-121). А, ведь, приведенные материалы, а так же первоисточники, вошедшие в настоящий сборник, свидетельствуют о совершенно противоположном. Они однозначно доказывают, что никакая «Абхазская церковь» в узком (апсуйском) смысле этого слова в природе не существовала, а в Пицунде сидел «патриарх Иверии» - грузинский каталикос Абхазии в широком смысле слова, т.е. Западной Грузии; другие же церковные центры, епископские кафедры в Драндах, Мокви и Бедиях, позже оказавшиеся на современной территории Абхазии, до конца XVII века являлись органической частью Мегрельского Княжества и, следовательно, Западногрузинской, а не мифической апсуйской церкви. В этих условиях утверждение о разрыве церковной связи между Грузией и Абхазией после 1639 года лишено всякого основания. Тот же Е. Аджинджал, самовольно интерпретирует следующее высказывание патриарха Досифея (1641-1707 гг): «Иверийцы для получения Св. Мура, находились всегда в дружестве с абхазами; и приступая к тому, требуют для верности заложников или аманатов и потом приезжают к ним» (М.

Селезнев. Руководство к познанию Кавказа. кн. I, с. 28). Комментируя это высказывание, Е. Аджинджал говорит «о явном разрыве не только церковной связи между Абхазией и Грузией, но и политическом разрыве» (Е.К. Аджинджал. Из истории христианства в Абхазии, с. 123). На самом же деле, Досифей здесь говорит лишь о том, что каталикосы Абхазии (Западной Грузии), вынужденно покинувшие свою резиденцию в Пицунде и перешедшие в Гелати, не могли свободно приезжать в Абхазское Эриставство, где в середине XVI века иверское христианское население сменило апсуйское языческое (отчасти мусульманское) население; как видим, приведенный Е. Аджинджалом пример свидетельствует лишь «о явном разрыве» Абхазского Эриставства с христианством. Об этом действительном «разрыве» говорит уже знакомое нам сообщение Досифея, которое следует непосредственно после приведенной выше цитаты. Он пишет: «Лев Дадиан (Леван II - Дж. Г.), долго там царствовавший, после 1600 года, окрестив 40 000 абхазов, роздал им столько же персидских полукафтаньев и дал им епископа» (М. Селезнев. Руководство к познанию Кавказа, кн. I, с. 28). Этот достоверный факт, полностью проигнорированный Е. Аджинджалом, Дорофеем Дбар и их единомышленниками, вовсе не говорит о разрыве церковно-политических связей „между Грузией и Абхазией"; наоборот, он однозначно указывает на церковную и политическую зависимость Абхазского Эриставства от Мегрельского Княжества - одного из регионов Грузии. Абхазские авторы не интересуются вопросами, как и откуда возникла необходимость крещения при Леване Втором Дадиани 40 тысяч абхазов, практически всего населения Абхазского Эриставства, принявшего христианство еще в I веке от апостолов Иисуса Христа Андрея Первозванного и Симона Кананита, а затем от Юстиниана I (526-565гг.)? Почему пришлось крестить в XVII веке все население в эриставстве, где с середины VIII века находился церковный центр Западной Грузии - Пицундская Католикосская кафедра (Абхазский//Западногрузинский Каталикосат); где до середины XVI века действовали более 15 церквей и монастырей? На поставленные вопросы существуют весьма убедительные ответы - пришлось (пытались) крестить пришедшее из Северного Кавказа новое языческое, а так же мусульманское население эриставства, численность которого, вероятно, составляла 40 тысяч человек. Таков неоспоримый исторический факт, подтвержденный многочисленными грузинскими, русскими и европейскими авторами прошлых столетий.

Осторожная тенденция тяготения грузинских политических единиц, в том числе Мегрельского Княжества к России не могла оставаться незамеченной со стороны Турции. Разумеется, она имела информацию и о посольствах Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева. Турция была обеспокоена как этим обстоятельством, так и лояльным отношением Левана II к русским казакам, постоянно нападавшим на турок, а в 1637 году занявшим г. Азов. В целях сохранения и укрепления своего господства на Черном Море и в Западной Грузии, она решила оттеснить Мегрелию далеко от Российских границ, активизировав против нее набеги горцев. В результате этих набегов в 80-х годах XVII век от Мегрелии были отторгнуты земли между рекой Енгури и Келасурской стеной, воздвигнутой Леваном II Дадиани для приостановления нашествия апсуа-абхазов. То есть, Мегрельское Княжество потеряло земли, по которой русские послы путешествовали со 2 по 10 февраля 1640 года, осматривая грузинские церкви и хранившиеся в них христианские святыни. Опираясь на поддержку Турции, новые хозяева огнем и мечом поработили местное христианское грузинское население, разрушили церкви; по свидетельству находившихся в Мегрелии католических миссионеров, оказавшихся на захваченной апсуа-абхазами территории, пришельцы физически уничтожили более ста православных священников (М. Тамарашвили. История Католичества среди грузин с привлеяением подлинных документов и разъяснениями (XIII-XXвв.). Тифлис, 1902, с. 209-212. - На груз. яз.). Грузинские церковные правовые акты XVI-XVII веков содержат довольно обширные сведения о расположенных на современной территории Абхазии (тогдашней Мегрелии) хозяйствах Пицундского (Абхазского//Западногрузинского) Католикосата, о сотни трудившихся в них крестьянах (судя по их фамилиям и именам, все они были грузинами). Новые хозяева края уничтожили и эти хозяйства (Памятники грузинского права, т.3. Церковные законодательныне памятники X-XIX вв. Тб., 1970, с. 331-371, 382-386, 419-435, 647-648, 670, 677 и др.). Заметим, что сепаратисты - фальсификаторы умудряются писать историю вымышленной ими апсуйско - абхазской церкви без использования огромного количества опубликованных грузинских документов - единственных свидетелей деятельности Абхазского Католикосата (?!).

Средновековые церковные кафедры на современной территории Абхазии - Пицунда, Дранда, Мокви, Бедия - являлись важнейшими очагами только грузинской литературы, искусства, книжного дела. С

нашествием апсуа-абхазов они так же перестали существовать.

О захвате апсуа-абхазами той части Мегрельского Княжества, которую русские послы осмотрели 2-10 февраля 1640 года; о выселении оттуда иверийско-абхазского населения написано довольно много как грузинскими, так и зарубежными авторами XVIII-XXI веков (Джемал Гамахария. Из этнической истории Абхазии. Краткий историографический обзор. - Теймураз Мибчуани - 70. Тб., 2008-2010, с. 44-62). Прежде всего, обратимся к грузинским авторам. В капитальном труде Вахушти Багратиони «Описание Царства Грузинского», завершеном в 1745 г. и являющемся бесценным источником истории Грузии, составной частью «Жития Картли», интересущие нас события в Мегрелии конца XVII века описаны следующими словами: «Однако в Одиши было горе большое, как описано нами, [исходившее] в основном от абхазцев; ибо приходили [они] на лодках и по суше, и полоняли [одишцев], овладели вплоть до реки Эгриси (Галидзга - Дж.Г.) и заселились там сами же абхазцы, и в Дранде и Мокви более не было епископов» (Житие Картли, т. IV. Тб., 1973, с.845.- На груз. яз.; Абхазия и Абхазы средневековых грузинских повествовательных источников. Грузинские тексты на русский язык перевел, предисловием и примечаниями снабдил Г.А. Амычба. Тб., 1988, с. 168). Видный историк, член-корреспондент Петербургской Академии Наук Дмитрий Бакрадзе, опираясь на данные эпиграфических и археологических материалов, нынешнюю территорию Абхазии вплоть до Гагры считал ареалом распространения грузинского языка с его мегрельскими и сванскими диалектами, хотя, - писал он, - «мингрельцы занимали все побережье от Кубани до самого Трапизонда и самый Трапизонд, то есть полосу, вполне или нет, не знаем, которая в позднейшие времена заселена была черкесами и абхазами» (Д. Бакрадзе. История Грузии на основе новых изысканий. СПБ., 1873, с. 2-3). Несколько позже он опять вернулся к этой теме. «Мы считаем, - отмечал Д. Бакрадзе, - что абхазы после их прихода из-за гор, как более сильные оттеснили мегрелов и эти последние из-за своей слабости уступили им свою землю... Как мы и раньше говорили, старые географические названия в измененном виде остаются местными даже после того, когда место языка этих названий занял язык чужого племени. Вот причина того, что во всей Абхазии до сего дня имеются множества мегрельских названий; среди них сам исторический Цхуми или Цхоми (Сохуми), который

давно вышел из употребления...» (Д.Бакрадзе. История Грузии. Тб., 1889, с. 272-273). Того же мнения придерживался и видный ученый, член Московского Императорского Археологического Общества А. Хаханов (Хаханашвили), который писал: «Есть основания думать, что абхазцы, живущие по ту сторону Кавказского хребта, перевалили через Кавказские горы и оттеснили мингрельцев и югу» (А.С. Хаханов. Древнейшие пределы расселения грузин по Малой Азии. Тифлис, 1903, с. 62-63). Подобные взгляды довольно прочно утвердились в грузинской историографии, но в советское время, по политическим и идеологическим соображениям, у них появились и противники.

Теорию переселения предков современных апсуа-абхазов из Северного Кавказа и занятия ими земель иверов - абхазов, разделяла и русская историография, когда настоящая тема не являлась или была менее политизированной. Первый русский профессиональный историк В.Н. Татищев (1686-1750 гг.), труды которого имеют значение источника, касаясь Абхазии («Авхазос»), писал, что ее нынешняя территория это-«часть Мингрелии северная. Ныне оной большую часть кубанцы наполняют» (В.Н. Татищев. История Российская, т. 1. М., - Л., 1962, с. 171). Вывод В.Н. Татищева о том, что Абхазия является северной частью Мегрелии, той же Мегрелией, надолго укоренилось в русском научном и политечском мышлении. Оно нашло отражение и на составленных в России географических картах (см., например, карту Российской Империи 1793 года. - Очерки из истории Грузии. Абхазия с древнейших времен до наших дней. Тб., 2009, глава XXIII, карта №19, и др.) и научных исследованиях. Член Петербургской Академии Наук, генерал Пиетро-Симеон Палас (1741-1811 годы) абхазов («абснэ») справедливо называл абазами и писал: «Эта народность, по-видимому, происходит из северо-западной части кавказских гор» (Д. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 285). К означенной теме неоднократно обращался известный русский историк А.Н. Дъячков - Тарасов, хорошо знавший Абхазию, ее историю. По его мнению, «большое племя абасков..., теснимое адыгейскими племенами, частью перевалило за Гагринский кряж, частью за перевалы Псеашха, Ахбирц, Цагеркер, Марух, Клухор. Произошло это не так давно, быть момет, в XVI, XVII веках... Однако, эта гипотеза требует дальнейшей разработки. Со своей стороны, имея в виду большую близость языков мингрельского и лазского, упоминаемое древними географами поселение Старую

Лазику (Vetus Lazica) близ села Новомихайловского, на р. Нечепсухо, в 41 версте от Туапсе, упоминание Белля, что в его время (30-е годы XIX в.- Дж. Г.) абхазцы в окрестностях Лыхни говорили на языке азра (мегрелов - Дж. Г.), указание Безыменного (V века - Дж. Г.) в его перипле на то, что от Дискуриады (Сухуми - Дж. Г.) до р. Апсары (Чорохи - Дж. Г.) жил прежде народ, называвшийся колхами, впоследствии переименованные в лазов, сильное культурное влияние, оказанное мингрельцами на абхазцев, - мы признаем, что за этой гипотезой есть будушность» (А.Н. Дьячков - Тарасов. Гагры и их окрестности. Тифлис, 1903, с. 36-37). Разрабатывая эту гипотезу, А.Н. Дьячков - Тарасов вскоре пришел к окончательному выводу: «Абхазцы не всегда обитали там, где теперь живут, а предания их, многие исторические данные и обычаи указывают, что они пришли с севера и потеснили картвельские племена, пока не остановились у Ингури» (А.Н. Дьячков-Тарасов. Бзыбская Абхазия. - Известие Кавказского Отдела Русского Географического Общества, т. XVIII. Тифлис, 1905, с. 65). Такого мнения он придерживался и в дальнейшем: «Тесня в предшествующие века мингрельцев на юг, абхазцы в своей передовой линии смешивались с теснимыми, переняли от них новые обычаи, твердо стояли за христианство, чего нельзя сказать про северные округа Абхазии, быстро подчинившиеся проповеди ислама» (А.Н. Дьячков-Тарасов. Абхазия и Сухум в XIX столетии. - Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества, т. XX. Тифлис, 1909-1910, с. 152).

О древней и средневековой истории Абхазии писали европейские дипломаты, путешественники и ученые. Немецкий дипломат Сигизмунд Герберштейн, дважды посетивший Россию в первой четверти XVI века с особыми поручениями, опираясь на сообщения русских, писал, что южнее р. Кубани лежат мегрельские земли, а по реке Кубани «живет народ Aphgasi» (С. Герберштейн. Записки о Московии. М., 1988, с. 181). С известием С. Герберштейна перекликается карта Джакопо Гастальди 1561 года, на котором по той же реке Кубани зафиксирован Abcvas regi со своим главным городом Acua (Очерки из истории Грузии. Абхазия, гл. XXIII, карта №14). На ней обозначена и Мегрелия, занимающая всю современную территорию Абхазии. После заселения ее северно-западной части апсуа-абазами, жителями Abcvas regi, они переименовали город Цхуми (Сухуми), назвав его привезенным с собой именем Acua.

Абхазию и абхазов изучал немецкий ученый Генрих Юлиус Клапрот

(1783-1835гг.). Об итогах путешествия по Кавказу и Грузии (1807-1808гг.) он подготовил исследования, издав их на немецком и французском языках; автор немало внимания уделяет и апсуа-абхазам («абснэ»), о которых писал: «Полагают, что они аборигены Северо-Западного Кавказа и позже распространились в других районах, пока черкесы не оттеснили в горные районы, после чего произошла их ассимилация с другими народами» (Klaproth Y. Reise in den Kaukasus und nach Georgian unternomen in den iaren 1807 und 1808. Hale und Berlin, 1812, p. 447). В работе, изданной в 1827 году, Юлиус Клапрот еще раз подтвердил, что апсуа-абхазы («абснэ») „очень долгое время жили в северо-западной части Кавказа» (Tableau historique, Geografique, Etnographes entre la Russe et la perse. Par M. Klaproth. Paris, 1827, p. 83).

Путешествию по Кавказу (1833г.) посвятил серьезный труд французский ученый из Швейцарии, член Парижской Академии Наук Фредерик Дюбуа де Монперэ. Он писал о том, как владения мегрельских Дадианов «распространялись по берегу моря приблизительно до Зихии, и как терзали ее (Мегрелию - Дж. Г.) постоянные набеги врагов и кровавая рука черкесов, с одной стороны, и турок, с другой, гуляла по этим прекрасным берегам. Князья Дадиани, вынужденные перенести свои границы два столетия тому назад в Анакопию, отошли сейчас до р. Гализги, и Абхазия, эта несчастная страна, стала такой же дикой, как леса Америки: все обратилось в развалины, все церкви обрушились, все следы цивилизации сгладились» (Путешествие вокруг Кавказа Фредерика Дюбуа де Монперэ, т. 1. Сухуми, 1937, с. 149). Вывод французского ученого является еще одним подтверждением того бесспорного факта, что переселившиеся из Северного Кавказа апсуа-абхазы являются не создателями, творцами богатейшей древней цивилизации, христианской культуры на современной территории Абхазии, а ее разрушителями.

Приблизительно, то же самое пишут и другие авторы. Англичанин Эдмунд Спенсер в 1851 году писал, что живущие в окрестностях Сухуми абхазы «частично являются потомками крымских (кабардинских - Дж. Г.) и Кубанских ханов и султанов, которые со своими племенами поселились в этих местах» (Сведения К. Коха и Э. Спенсера о Грузии и Кавказе. Перевод с немецкого, введение и комментарии Л. Мамацашвили. Тб., 1981, с. 135. - На груз. яз.).

Примеров аналогичного содержания можно еще привести немало. Совершенно ясно, что очевидный факт заселения

в позднем средневековье грузинских земель (современной территории Абхазии) горцами Северного Кавказа не вызывает никаких сомнений. Об этом пишут и некоторые северокавказские историки. Например, В. Яговитин в своей крайне тенденциозной книге об Абхазии (В.А. Яговитин. Очерки истории Абхазии. Майкоп, 1995) вынужден признать факт участия горцев в войне абхазов с Мегрелией, утверждения в Абхазии знатных выходцев из Кабарды, заселения Гальского района апсуа-абхазами и т.д. (В. А. Шнирельман. Войны памяти. М., 2003, с. 431). Даже и некоторые абхазские авторы не могут отрицать принадлежность дадианам территории современной Абхазии, правда, только до Анакопии (Нового Афона), но тут же «уточняют», что она была захвачена Мегрелией на рубеже XIII-XIV веков; в конце XVII века, - говорят они, - абхазы лишь вернули потерянные ранее земли (З. Анчабадзе. Очерк этнической истории абхазского народа. Сухуми, 1976, с. 65-68; История Абхазии. Гудаута, 1993, с. 126; Белая книга Абхазии. 1992-1993 гг. М., 1993, с. 23, 26). При этом имеется в виду присоединение к Мегрелии на рубеже XIII-XIV веков Цхумского Эриставства, являвшегося грузинской административной единицей.

Распространение иберийского (колхско-сванского) населения не только в Цхумском, но и в Абхазском Эриставстве (сегодняшний Гудаутский район) и к северо-западу от него - общеизвестный и признанный непредвзятыми исследователями факт. Обратимся к историческим источникам. Прежде всего, следует отметить, что грузинская историческая традиция Западную Грузию и Северо-Восточное Причерноморье до реки Малой Хазарии, т.е. до р. Кубани, считает уделом эгров - западных грузин (Картлис Цховреба. Тб., 208, с. 15). Об этом же говорят древнегреческие, римские и византийские письменные источники. По данным авторов VI в. до н.э. Гекатея Милетского и Скилакса Кариандского (его сочинение сохранилось у автора IV в. до н.э. Псевдо Скилакса Кариандского), на сегодняшней территории Абхазии, в том числе Диоскурии (Сухуми) и Гиеносе (Очамчири) жили только колхи (В. Латышев. Известия древних писателей. - Вестник Древней Истории, 1947, №1, с. 300-301; №3, с. 240-243).

На Восточном Причерноморье только колхов называет и автор V века до н.э Геродот (Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечание Г.А. Стратановского. М., 1972, IV. 37). По сведениям Страбона (I в. до н.э. - I в. н. э.), Пицунда и Диоскурия (Сухуми)

находятся в пределах Колхиды; более того, над Диоскурией и вокруг нее господствует сильное грузинское племя сванов (Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А. Стратановского. Под общей редакцией С.А.Утченко. М., 1964, IX, 2, 14, 19). Плиний Старший (I в.), описывая Восточное Причерноморье, называет крепость Себастополис (Сухуми) и где-то около него опустевший колхский город Диоскуриаду (В. Латышев. Известия древних писателей, т. II, вып. I. СПБ, 1904,с.179-180). По сведениям Флавий Арриана (134 год) колхи, живущие в Себастополисе, выступают под названием санигов; на Северо - Западном Причерноморье, далеко за пределами современной территории Абхазии, обозначен город Старая Лазика, что без сомнения доказывает присутвие колхов// лазов по всему восточному берегу Черного Моря, хотя отдельные общины, в соответствии с имперским принципом «разделяй и властвуй», выступают у Фл. Арриана под разными названиями (В. Латышев. Известия древних писателей, т.I, вып.I.СПБ., 1893,с. 222-224).

Важные сведения об этнополитической истории Абхазии содержатся в «Географическом руководстве» Клавдия Птоломея (II век). В восьмом параграфе пятой книги его сочинения, посвященном Азиатской Сарматии, в секторе Гагры - Сочи названо явно грузинское население под наименованием суаноколхов; IX глава той же книги посвящается Колхиде, простирающейся к югу от реки Бзыбь до Кападокии. Согласно Кл. Птолемею, все население Колхиды состоит из грузин: «Приморскую часть Колхиды населяют лазы, выше лежашие местности - манралы и народы, живущие в стране Экректике» (В. Латышев. Известия древних писателей, т. 1, вып. I, с. 241). Общепризнано, что лазы и манралы - это мегрелы, а «Страна Экректика» - Эгриси (Западная Грузия). Небезынтересно отметить, что современник Кл. Птолемея, Римский император Антонин Пий (138-161гг.) утвердил царя лазов Пакора//Бакура. В 2005 году в Гагрском районе с. Ачмарды при археологических раскопках найдена серебряная чаша с греческой надписью: «Я царь Пакур, овцам (своим) дал» (Тедо Дундуа, Акакий Чикобава. Гегемон Западной Грузии царь лазов Пакор. Тб., 2013, с. 3-13. - На груз. и англ. языках). Этот новый исторический факт является очень важным дополнительным свидетельством о существовании к середине II века единого лазского государства, распространении грузинского населения по всей территории нынешней Абхазии, а так

же к северо-западу от нее, что подтверждается и «Географичеким руководством» Кл. Птолемея.

Латынский автор второй половины IV века Руфий Фест Авиен к югу от зигов, живших в то время около Азовского Моря и реки Кубани, зафиксировал только «энергичных колхов» и «суровых иберов» (В. Латышев. Известия древних писателей..., т.II, вып. 2, с. 358-359). «Ниже Сарматии у Понта (Черного Моря - Дж. Г.) лежит Колхика», - свидетельствует еще один атор (Безымянный) не ранее V века (В. Латишев. Известия древних писателей... - Вестник Древной Истории, 1948, №4, с. 242). А Аноним V века, во многом повторяющий сведения Фл. Арриана, подтверждает существование далеко за пределами Абхазии (к северо-западу от города Туапсе) города Старой Лазики, переименованной Никопсией. По его же сведениям, «от Диоскуриады или Севастополя (Сухуми - Дж. Г.) до реки Апсара (Чорохи - Дж. Г.) прежде жил народ, называвшийся колхами, переименованный в лазов» (В. Латышев. Известия древних писателей, т. 1, вып 1, с. 275). Таким образом, Аноним V века, как и Кл. Птоломей (II в.), Руфий Фест Авиен (IV в.), Аноним (не ранее V в.) на современной территории Абхазии (поделенной у Фл. Арриана на разные «царства» - общины) называют лишь грузин - колхов//лазов// суаноколхов//манралов и страну Эгриси („Экректикэ"). К ним можно отнести и армянского автора V в. Фавстоса Бузанди, фиксирующего эгерсванов (История Армении Фавстоса Бузанда. Перевод с древнеармянского и коментарий М. Геворкяна, под редакцией .Т. Еремяна. Ереван, 1953, с. 15), тех же суаноколхов Кл. Птолемея (Д. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 529-531, 537).

Византийские писатели, в том числе составленный неизвестным автором в 334 году «Liber generationis», Евсевий Кессарийский (умер в 340г.), Епифан Кипрский (313-403 годы), составитель «Пасхальной хроники» (630-640гг.), опирающийся, со своей стороны, на данные Ипполита Римского (III в.), Георгий Сингелоз (VIII-IXвв.), Леон Грамматик (IX в.), Георгий Кедрен (IX в.) и другие в своих генеологических схемах упоминают колх-иберов, других грузинских общин (халибов, мосиников, тибаренов, санов и колов). Однако для апсил-абазгов (которых отдельные авторы ошибочно причисляют к предкам современных абхазов) в этих схемах не нашлось места (Георгика, т.1, с. 11-20, 39-41; т.4, кн. I, с. 6-10, 61-63; т.5, с. 3-4, 10). Когда хорошо известные византийским авторам абазги и апсилы не фигурируют среди потомков Сима, Хама и Яфета, когда они не

фиксируются абсолютно беспристрастными авторами, это может означать лишь одно - отдельные этносы с такими названиями в тот период не существовали.

Абхазские Царство, которое существовало с конца VIII века, по признаниюспециалистов,втомчислеведущихабхазскихученых,являлось грузинским государством с развитым экономической и культурной точек зрения грузинским населением, грузинским языком и грузинской столицей в Кутаиси (З.Анчабадзе, Г. Дзидзария. Дружба извечная, нерушимая. Сухуми, 1972, с.18). Его правители законно владели короной царя Эгриси (Западной Грузии) Мира, доставшейся эриставу Абхазии Леону I еще в начеле 40-х годов VIII века в результате династического брака (его женитьбы на дочери царя Мира Степанозовича). Затем она по наследству перешла в руки первого царя Абхазии//Западной Грузии Леона II, ибо к тому времени не осталось в живых потомков царей Картли и Эгриси. Об этнической принадлежности нового рода царей Западной Грузии, прежде всего, говорит проводимая ими политика. Кроме того, имеется прямое свидетельство армянского автора XIII века Вардана Вардапета о грузинском происхождении эриставов собственно Абхазии, а затем царей Абхазии//Западной Грузии. Он писал о том, что царь Грузии Вахтанг Горгасали «имел в супружестве дочь императора Льва и от него происходят цари до Тевмоса (Феодосия Слепого - Дж. Г,), которого ослепил Абас. После него Баграт, сын Гургена, сына Ашота Милостивого царствовал над апхазами. Это по рассказу йерея Мхитара (Всеобщая история Вардана Великого с примечанием и приложениями Н. Эмина. М., 1861, с. 115-116). Все наследство Абхазского Царства, как политическое, так и культурное, является только грузинским. Следы деятельности негрузинского этноса не обнаружены даже в той части Абхазского Царства, которое именовалось Абхазским Эриставством и находилось к северо-западу от Анакопии (Новый Афон). Выдающиеся ученые Симон Джанашия, Хухути Бгажба, Зураб Анчабадзе и другие доказали, что в средневековом Абхазском Эриставстве приблизительно с IX века, а может быть и раньше, во всех сферах общественно-политической и культурно- религиозной жизни господствовал грузинский язык (С. Джанашия. Труды, т. III. Тб., 1959, с. 211; т. VI. Тб., 1988, с. 26; Х. Бгажба. Труды, кн. I. Сухуми, 1987, с. 9, 16; Х. Бгажба. Из истории письменности в Абхазии. Тб., 1985, с. 12-25, 28-33; З.В.Анчабадзе. Из истории средневековой Абхазии. Сухуми, 1959, с. 196 и др.). Общее количество средневековых грузинских надписей

на современной территории Абхазии достигает до ста, в то же время какие-либо образцы письменности на абхазском языке полностью отсутствуют. В имеющихся грузинских надписях названы лишь грузинские государственные и местные деятели, грузинские духовные лица, грузинские строители храмов и т.д. (В. Силогава. Эпиграфика Самегрело-Абхазии. Тб., 2004. - На груз. яз.; Л. Ахаладзе. Эпиграфика Абхазии как исторический источник, I. Тб., 2005. - На груз. яз.). Цари Абхазии//Западной Грузии так же писали только на грузинском языке (см. об этом: Л. Ахаладзе. Надписи царей Эгрис-Абхазети («абхазов»). - Абхазети. Информационно-аналитический журнал, I. Тб., 2004, с. 56-64. -На груз. и анг. языках). А выполненные непосредственно ими или же от их имени абхазские (апсуйские) надписи не существуют.

Современная территория Абхазии как в эпоху Абхазского// Западногрузинского Царства (конец VIII - конец X вв.), так и в условиях объединенной Грузии (с конца X в.) являлась регионом, где развивалась только грузинская культура. Например, первые образцы (IX-X веков) грузинской письменности асомтаврули (заглавный) во всей Западной Грузии были обнаружены в нынешнем Гудаутском районе в развалинах церкви у горы Мсыгхва. Более того, именно в этом крае в грузинской письменной культуре в XI веке было положено начало новой каллиграфичекой школе конечнострельчатой письменности, распространившейся из Абхазии в других регионах Грузии (Л. Ахаладзе. Эпиграфика Абхазии как исторический источник, I, с. 190-197; Л. Ахаладзе. Палеографические характеристики грузинской письменности в эпиграфических памятниках Абхазии. - Международные коммуникации. Тб., 2007, с. 32-40, и др.). Именно в Абхазии в с. Дихазурга Гальского района выявлены самые ранние (XI в.) в Западной Грузии образцы гражданской письменности (Л. Ахаладзе. Эпиграфика Абхазии как исторический источник, I, с. 83-86, 246, фото №17). На современной территории Абхазии составлены украшенные уникальными миниатюрами четвероглавы в Пицунде (XII в.) и Мокви (1300г.). Ничего подобного на абхазском языке не создано.

До «захвата» Мегрелией части территории Абхазии, Дадиани владели всем Восточным Причерноморьем вплоть до современного Российского города Туапсэ - исторической Никопсии//Старой Лазики. Автор «Истории и восхваления венценосцев» прямо говорит, что современником царицы Тамар был «Вардан Дадиани, мсахуртухуцес, которому принадлежали по сию сторону Лихских гор Орбети и Каэни,

по ту же сторону бесспорно (подчеркнуто - Дж. Г.) владел землями до Никопсии» (Картлис Цховреба, т.2. Тб., 1959, с. 49). Общеизвестный факт, что северо-западная граница исторической Грузии достигала до Никопсии (Картлис Цховреба, т.2, с. 103, 168, 243; т.4, с. 179, 199, 259, 260 и т.д.), даже для самих сепаратистов не подлежит сомнению.

Самые разнообразные и многочисленные исторические материалы, лишь частично приведенные выше, доказывают, что вся современная территория Абхазии с древнейших времен до XIII - XIV веков (когда якобы Мегрелия отторгла от Абхазии, принадлежащие ей земли) в политическом, этническом, культурно-религиозном плане являлась органической частью грузинского мира, Нижней Иверией, где не только распространялась, но и создавалась только грузинская (а не апсуйско-абхазская) культура. Этот процесс продолжался до конца XVII века.

Какое имеется основание у сепаратистов для утверждения, что Мегрелия на рубеже XIII-XIV веков отторгла от Абхазии принадлежащие ей земли? Как выше уже было сказано, они имеют в виду слияние Цхумского (Сухумского) Эриставства с Мегрельским Княжеством. Это произошло в период царствования в Имеретии Константина (1298-1327гг.) и правления в Одиши Георгия I Дадиани (скончался в 1323 году). По данным Вахушти Багратиони, между Константином и его братом Микелом происходила нескончаемая борьба за престол Имеретии. Этим воспользовался Георгий I Дадиани, который «захватил и Цхумское Эриставство и сам занял всю Одиши до Анакопии, а Шарвашидзе-Абхазию, Гуриели Гурию, эристав сванов - Сванетию, закрепили их за собой и не подчинялись царю как прежде»,-писал Вахушти (Житие Картли, т. IV, с. 810). Здесь и намека нет об отторжении от Абхазии какой - либо территории. В приведенной цитате речь идет об ослаблении центральной царской власти и самовольном присвоении западногрузинскими эриставами широких полномочий, закреплении ими за собой определенных территории: Георгий I Дадиани при этом занял «Всю Одиши» до Анакопии, чем и было вызвано присоединение, «захват» Цхумского Эриставства. То есть владетель Одиши лишь объединил свое княжество до Анакопии, куда достигала «Вся Одиши». Присоединение Цхуми, таким образом, явилось закономерным актом, поскольку этот город, как показано выше, с древнейших времен во всех исторических источниках фиксировался как город колхов. По административной

реформе Леона II, проведенной в конце VIII века, Цхумское и Абхазское эриставства являлись отдельными единицами. Согласно Вахушти, Абхазским Эриставством управляли князья Шарвашидзе, Цхумским - Амунелисдзе//Аманелисдзе (Житие Картли, т. IV, с. 172). В 1330 году, когда Имеретию занял царь Георгий V Блистательный, как пишет Вахушти Багратиони, «Дадиани Мамия [I] и Гуриели, эристав сванов и Абхазии - Шарвашидзе явились к нему с большими дарами и благославили его царствование в Имерети и всей Георгии, затем [он] вступил в Одиши, оттуда - в Абхазию, распорядился о [делах] тамошних, и крепости занял сам; а Цхумское Эриставство передал Бедиели, так как и первоначально был Цхомским» (Житие Картли, т. IV, с. 258). Как видим, царь Всея Грузии Георгий V Блистательный узаконил присоединение к Одиши Цхумского Эриставства, так как первоначально им владел Бедиели. То же самое сделал царь Грузии Георгий VII (1393-1407гг.), когда «за преданность к нему» он передал Мамия Второму Дадиани» (1396-1414гг.) Цхумское Эриставство (Житие Картли, т. IV, с. 269). Таким образом, цари Грузии дважды выносили вердикт о пресоединении Цхуми к Одиши, что имело глубокие исторические и этнические основания.

В то же время царский двор не только не поддержал Мамия II Дадиани, пытавшегося присоединить и Абхазское Эриставство, но и осудил его. Как известно, в 1414 году Мамия II стал жертвой собственной авантюры-он погиб во время похода в Абхазию. Узнав об этом, царь Всея Грузии Александр I Великий (1412-1443 гг.) со своим войском прибыл в Одиши. «По прибытии царя в Одиши вышел ему навстречу сын Мамия Дадиани Липарит и просил прошения за то, что согрешил его отец, - писал Вахушти. - И простил царь, и был он мягким и милосердным и никому никакого вреда не причинил; и того Липарита возвел в сан отца. После [царь] отправился в Абхазию, взяв с собой и Липарита Дадиани. Встретил Шарвашидзе, который подчинился его повелениям, как при первых царях; привел в порядок дела тамошние, умиротворил их и прибыл в Кутаиси» (Житие Грузии, т. IV, с. 278; Абхазия и Абхазы..., с. 139). Таким образом, высочайшая царская власть не допускала самовольного и насильственного пересмотра установленных между эриставствами административных границ. Присоединение Цхумского Эриставства к Одиши произашло добровольно и с позволения центральной царской власти; в отношении Абхазского Эриставства такое разрешение

не выдавалось, поэтому самовольное действие Мамия II Дадиани вызвало острую реакцию со стороны царского двора.

Политическая раздробленность Грузии (конец XV в.), последовавшие за ней раздел страны между Турцией и Ираном (1555г.), междоусобицы и хаос коренным образом изменили общую обстановку. Как раз с XV века начинается пересмотр границ между Абхазским Эриставством и Одиши. Все грузинские и зарубежные источники, как было показано выше, говорят о захвате северокавказскими апсуа-абхазами Одишских земель, а не наоборот. Их экспансия в юго-западном направлении осуществлялась целенаправленно и поэтапно при решающей поддержке Турции. Первое, практически совместное турецко - апсуйское нападение на Цхуми произошло в 1454 году. Экспансия горцев продолжалась. К середине XVI века, когда Западная Грузия подпала под влиянием Турции (Амассийский договор 1555г.), в основном завершился процесс заселения Абхазского Эриставства горцами-язычниками, а так же мусульманами, что вынудило Абхазского// Западногрузинского Каталикоса покинуть Пицунду и перебраться в Гелати. Следующим шагом явилась оккупация Турцией в 1578г. города Цхуми, до этого времени остававшегося важным грузинским причерноморским городом. Оккупационную власть представлял назначенный бегларбегом Хайдар паша (черкес по национальности). Как писал историк Ж. Буасардо, в 1581 году, «для обуздания независимости грузинских иверийцев в Батуми и Сухуми он (Синан паша - Дж. Г.) поставил собственных бегларбегов и дефтердаров» (Д. Гамахария, Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии, с. 231). Вероятно, после выполнения задачи обуздания «грузинских иверийцев» Сухуми, бегларбегство было упразднено, но город был передан не законному владельцу Дадиани, а Шарвашидзе - союзнику Турции (Очерки из истории Грузии. Абхазия с древнейших времен до наших дней. Гл. редактор Джемал Гамахария. Тб., 2009, с. 204). С этого периода фактическая граница между Абхазским Эриставством и Одиши постепенно пролегла по реке Келасури. После ухода турок из Сухуми, а так же Абхазии Мамия IV Дадиани (1572-1590гг.) восстановил политическое влияние на Абхазию, однако административная граница, по воле Турции, оставалась на Келасури. Это произошло в результате захвата грузинского города Цхуми и его окрестностей апсуа - абхазами при решающей поддержке Турции.

Такова историческая правда. По реке Келасури и вдоль Келасурской стены проходила фактическая административная граница между Абхазией и Одиши, когда русские послы Федот Елчин и Павел Захарьев, осматривая церкви и монастыри Мегрелии, 6 и 7 февраля 1640г. находились в Драндах и Пшапи.

Точка зрения о принадлежности исторических абхазов к грузинской нации, переселении современных абхазов в позднем средневековье из Северного Кавказа настолько ясна и бесспорна, что ее разделают даже свободные от влияния политики непредвзятые русские ученые. Так, например, выступая на миссионерской конференции, состоявшейся 26 июня 2013 г. в Череменецком Иоанно Богословском Монастыре (Ленинградская Область), известный ученый - богослов Андрей Кураев коснулся вопроса о религиозности абхазов, среди которых в течение определенного времени он вел миссионерскую работу. Отметив, что традиционные верования абхазов являются языческими с характеним для него политеизмом, добавил: „Расскажешь это самому абхазу, не понравится, а вот погладишь по головке - да, да, конечно, один у вас был Бог. Вы и тогда были умнички в древности и вообще, знаете, вы, абхазы, это мы, русские, по деревьям лазили с обезьянами в пятом веке, а у вас уже храм в Пицунде стоял. Замечательно! А какое отношение к этому храму имеют? Лучше этот вопрос не ставить. Или скажем, серьезнейший вопрос: какое отношение те, кого мы сегодня называем абхазами, имеют к Абхазии? То есть, есть факт - есть потрясающие древние христианские православные храмы на территории Абхазии; было древнее православное Абхазское Царство, была Абхазская православная церковь. Все это правда. Вопрос только в том, те, кто сегодня там живут, какое к этому имеют отношение? Парадокс состоит в том, что сами себя эти люди называют апсуа, страну свою называют Апсны, не Абхазию. А слово Абхазети - это слово грузинское, т.е. те, кто когда-то называли себя абхазами, эта была часть грузинского этноса, типа мегрелов и т.д. И, скажем, грузины считают так, грузинские историки. Они полагают, что вот эти аутотичные абхазы православные, единые с грузинским народом и церковью и т.д.; они были вырезаны и изгнаны турками в 16-17 веках оттуда, с этого побережья, отчасти исчезли и отчасти ушли в глубокую горную Грузию на восток. А на опустевшие прибрежные земли турецкие власти спустили черкесов из гор и сказали: вот вы теперь живите здесь. То есть, получается, что нынешнее население Абхазии - они там недавно; но им льстит считать себя строителями тех древних храмов и их наследниками, как, скажем,

валахи балдеют от того, что а мы наследники древних римлян и называют себя румынами, ромеи, романс, ну наследниками древних римлян, хотя какое отношение даки имеют к Риму - весьма-весьма отстраненное. Но хотя бы румыны честно говорят, что у них в Румынии культ императора Трояна. Почему? Потому что Троян покорил даков. И вот потрясающая история - т.е. народ чтит своего завоевателя, потому что, нас, варваров, тем самым присоединил к европейской цивилизации. В Абхазии обратная ситуация. Они тех древних абхазов не победили, без их помощи как-то эта депортация произошла. Но унаследовали их землю, отчасти их имя, но не для себя, а для туристов. Себя они не называют абхазами - только на русском языке и в беседах с иностранцами... Но если я начну это рассказывать абхазам, они очень обидятся, назовут грузинским агентом. А вот если сказать: да, да, абхазы древнейший православный народ на земле, вернитесь к вере ваших предков, боюсь, что исторически это будет неким лукавством, но миссионерски очень эффективно. У нас, русских, такие же проблемы в новейшей истории" (www.abkhazia-parliament.gov.ge). Такова историческая истина, лежащая на поверхности и доступная для любого желающего.

Таким образом, выдвигаемые доселе сепаратистски настроенными историками ошибочные версии и необоснованные претензии по вопросам этнополитической, а так же церковной истории Абхазии лишены всякого основания. Они являются плодами сознательной и целенаправленной фальсификации исторического прошлого региона. Подтверждением этого служат как вышеприведнные самые разнообразные достоверные источники, так и публикуемые ниже материалы посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева.

Перевод английского варианта исследования выполнили Кетеван Чигогидзе и Тамар Цквитаия.

Редакционный совет выражает благодарность Натиа Дарсания, Давиду Дараселия и София Гамахария за помощь, оказанную при работе над сборником.

Materials on the diplomatic relations between Megrelian (Odishi) Principality and Russia (1636 -1640)

According to the centuries-old bloody chronicles of Georgia the 17th century is one of the hardest periods. The politically split country, many times divided between Iran and Turkey (1555, 1618, 1639 etc.) and weakened by the internecine quarreling inspired from outside was facing the real danger of vanishing from the historical arena. Study of that time history of Georgia and its separate political or administrative units, due to the lack of the Georgian sources is practically impossible without the additional documents of foreign and among them Russian origin as well. In this aspect the materials reflecting the travel to Russia of the Legate of Levan the II Dadiani (1636-1639) Gabriel Gegenava and especially existence of the Russian legacy in Megrelia (Odishi) with its members Fedot Elchin and Pavel Zakhariev (1639-1640) is worth attention. Those documents till today haven't been translated into the Georgian language and their historiographic (Source studying) significance for the Georgian and Russian historiography has not been thoroughly studied.

A brief information on the legacy mission of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev contains the " Historic review of the diplomatic relations between Russian State and Georgian kings and possessors", prepared in French by Francis Ploen the officer (employee) - of the Chief Moscow Archive of the Ministry of Foreign Affairs. The Russian translation of that review was published by Mary Brosse (The correspondence in foreign languages of the Georgian kings with the Russian sovereigns from 1659 till 1770. M. Brosse - Saint –Petersburg 1861, p. LIV-LX LX - in the Russian language). In his "Historical Review"... Fr. Ploen made a lot of mistakes (some of them are the result of the shuttle translation) and it was the reason why M Polievktov recommended the scientists to refrain from using it (Materials on the history of Georgian –Russian relations. 1615-1640. Embassies of: Verevkin, Khariton, Feodosia, Nikiphor, Gegenava and Volkonski. The documents for publishing were prepared by M. Polievtkov. He also wrote a preface for the documents). Tb. 1937, p.II - in the Russian language). In spite of this fact, the works of Fr. Ploen thanks to which many earlier unknown documents (from 1586) became for the first time the property of the scientific society have a definite historiographic significance.

S. A. Belokurov - then young officer (employee of the Moscow chief archive of the Ministry of Foreign Affairs and afterwards a well-know scientist - was the first to publish the Scientific materials on the legacies of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev (Legacy of the clerk Fedot Elchin and priest Pavel Zakhariev to the Dadiani lands. 1639-1640 - S.A. Belokurov. Materials for the Russian History –M., 1888, p.259-374 - in the Russian language). The publication had a very literate historical-archeological preface. In the preface evaluation of the results of the both legacies is given, it also says about the great historiographic significance of the reports of the Russian Legates for studying of the church history. To the report of Pavel Zakhariev is given a just preference. As it is marked in the preface, S. Belokurov published all the materials referring the concrete legacy excluding insignificant and not interesting information...: All of them are taken out from the "Georgian cases" of the Main Moscow Archive of the Ministry of Foreign Affairs; from the two variants of the step-by –step report of Fedot Elchin (The first is compiled by him and the second one was corrected by the lectors of the Embassy Office in Moscow). S.A. Belokurov publishes the "text of the first versions as more close to the historical truth", in the remarks he gives "all the most interesting and significant changes being made to the text in the second version" (S.A. Belokurov, Materials for the Russian History, p. 266).

In the whole, publications of S.A. Belokurov "Legation of the clerk Fedot Elchin and priest Pavel Zakhariev (Fedot Elchin in reality was a scribe) is a precious original source on the history of Georgia and its regions - Megrelia and Abkhazia and Russia and Northern Caucasus. It was followed by the new publication of the documentary collection on the Russian –Georgian and Russian- Caucasian diplomatic relations, being prepared by the same S.A. Belokurov (Relations of Russia with the Caucasus). Materials taken out from the Moscow Main Archive of the Ministry of the Foreign Affairs by Sergei Belokurov. Edition I. 1578-1613. M. 1889 - in the Russian language). Professor of the Tbilisi State University Mikhail Polievktov successfully continued Belokurov's work. In the 20-ies of the 20th century he thoroughly studied "Georgian Cases" from the of the Moscow central archive of the ancient documents and among them the materials of the legacies of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev. On the basis of the documents studied and revealed by M. Polievktov, in the 20-30-ies he

edited and published in the Russian Language several work collections and monographies on the problems of Russian - Georgian ties of the 17-18th centuries: Legacies of the cup-bearer Tolochanov and Lector Ievlev in Imereti. 1650-1652. Tb. 1926. Legacy of the Count Mishetski and Lector clerk Kliucharev to Kakheti. 1640-1643.Tb. 1928; European Travelers across the Caucasus in the 13-18th centuries.Tb. 1935; Economic and political reconnaissance in the Caucasus made by Moscow and Russia in the 17th century. Tb. 1932. Materials on the history of the Georgian-Russian relations. 1615-1640. Legacies of Verevkin, Khariton, Feodisii, Nikifor, Gegenava and Volkonski.Tb. 1937. This latter collection of works contains more materials of the legacy of Gabriel Gegenava than publications of S.A. Belokurov. They are fully included in the present collection of works.

Works of M. Polievktov estimate legacies of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev. He like S.A. Belokurov considered, that the visit of the legate of Levan the II to Moscow was conditioned by the animation of the Russian-Georgian (Kakhetian) relations, but as the interest of Russia towards the South Caucasian Black Sea Coast was moderate attitude towards the legate of the Megrelian Principality was indifferent. Nevertheless Russia sent the retaliatory or return legacy consisting of the low rank persons - wrote M. Polievktov. In his opinion the reports of F. Elchin and P. Zakhariev by their character are not as perfect as the analogues reports of the other ambassadors visiting Georgia at different times. First of all it can be applied to the report of Fedot Elchin who was poorly educated, almost illiterate. Besides he was irresponsible to the highest duties of the Ambassador (M. Polievktov. European Travelers..., p. 36-39); another member of the legacy wrote about it (chapter 14). M. Polievktov in the whole objectively estimated the significance of the reports of the Russian ambassadors as the historical sources, but unfortunately made a rude mistake in the area of the itinerary of Fedot Elchin and Pavel Zakhariev within the territory of the Megrelian Principality. He wrote: "In Megrelia the legacy waiting for the audition traveled the whole district located between Inguri and Tskhenistskhali, visiting and staying for a long time in different points and examined mainly the monasteries and other Holly places and descended along the Inguri to the Black Sea. (M. Polievktov. European Travelers..., p. 37). It is difficult to imagine that such a well-known and prominent scientist as M. Polievktov did not know the borders of

the Megralian Principality and itinerary of the Russian Ambassadors. That latter examined the monasteries starting from the river Tskhenistskhali not to the river Enguri, but to the river Kelasuri (near Sukhumi) and that they travelling across Megrelia visited Dranda and Pshapi and descended to the Black Sea not near the river Enguri Estuary, but the river Mokvi. (Ochamchire region). Supposedly the same mistake was made by M. Polievktov deliberately, arising out of the political reasons.

From the works of M. Polievktov we can single out the collection of works being published in 1937 - "Materials on the history of Georgian- Russian Relations. 1615- 1640". As we have already mentioned in the collection of works were published the materials of the legacy and of Gabriel Gegenava as well. M. Polievktov wrote a vast preface for the collection of works including the historical and archeographical parts. In the historical preface the dynamics of the Georgian –Russian relations is analyzed at the background of the international (Russia- Turkey-Iran) relations of the 16-17th centuries. In the 16th century Russia maintained relations only with Khakheti. (East Georgia). Materials on the diplomatic relations of the first part of the 17th century and among them of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev in M. Polievktov's opinion reflect the first stage of the process of establishing by Moscow of the relations with the main political formations of Georgia. These Materials first of all, contain the information on the Russian policy in relations with Georgia. At the same time the materials give us the possibility of analyzing the policy of Georgia towards Russia.

During the 16-17th centuries the main obstacle hindering Russia's expansion of the South and South –East directions (Caspian Sea) was Turkey. Arising out of it, the aim of the Russian policy was weakening of Turkey's positions, step by step dissemination and establishing of its influence, taking possession of the Caspian Sea and the trade routes running through the territory and being controlled by Turkey with the help of the latter's vassal Shamkhalat. Keeping the good-neighborly relations with the main anti-Turkish force and leading trade partner - Iran (establishing and maintaining of the monopoly on export of the Iranian silk to Europe) not forgetting at the same time to take advantage of the convenient moments for weakening even its position. M. Polievktov rightly considered that the given policy was the basis for the Russian relations with the Georgia political units. From the middle of the 16th century the main allies of Russia in the North Caucasus was

Kabarda. In the South Caucasus this mission was taken by the king of Khakhetia Alexander the II (1574-1605) swearing an oath on loyalty to Russia in 1587. Other regions of Georgia were not at that moment interesting for Russia, which was not yet even firmly established even in Povolojie. The alliance with Kabarda and Khakheti was important for Russia to oppose Shamkhalat - the main obstacle on the way to Caspian Sea expansion. Russia failed against Shamkhalat. The military operation being undertook with that purpose finished with Russia's defeat in 1605. After that fact, the Russian-Khakhetian alliance was practically disintegrated. Iran took the advantage of the existing situation and occupied the whole East Caucasus. Turkey was driven away. Shah Abbas the I of Persia (1587-1629) inflicted a devastating blow to the East Georgia especially in autumn of 1616. Shah Safi the I of Persia (1629-1642) continued his policy. Kings of Khakhetia and Kartli Teimuraz the I (1606-1648) and Luarsab the II (1606-1615) had to leave their kingdoms and flee to Imereti and hide there. East Georgia found itself in hands of the Georgian Muslim rulers appointed by Iran.

In such critical conditions - as M. Polievktov wrote - Georgian kings and possessors managed to unite against the outer enemies. Their common position was reflected in the collective address to Russia in 1618. As for the Moscow policy concerning the Caucasus its essence remained practically unchanged, but became more active covering the whole Caucasus. Interests and aims of Moscow were not limited with the local task subduing to Shamkhalat. It pursued the elaborating of the common Caucasia policy, what in M. Polievktov's opinion conditioned the spreading of Russia's interests to the whole Georgia, establishing of the diplomatic ties with the different political units and among them Megrelian Principality.

Moscow studied the overall situation in Georgia, including its political, economical, religion aspects, inter- Georgian problems of relations with Turkey, Iran, North Caucasus –Its efforts were directed towards the preparation for the military advance to Caucasus - thinks M. Polievktov. In his opinion Russian-Georgian negotiations brought to light certain contradictions between the sides. Russian policy of driving out Turkey form the Caucasus and relatively loyal attitude towards Iran were not unconditionally acceptable for the Georgians, trying to use the contradictions between the two aggressors for their own personal benefit. For the Georgians claims and demands of Moscow on the establishing of the

patronizing and protective relations was acceptable only in case of definite terms and reciprocal obligations. As for the not quite worthy reception of the Ambassador Levan the II in Moscow and the return visit of the Russian legacy to Megrelia it had the explanation. The problem was in lack of information of Russia on the real relations of Levan the II with Turkey. Besides, Moscow had not decided yet who to rely on in Georgia.

In M. Polievktov's estimation that was the dynamics of the Russian-Georgian diplomatic ties, being conditioned with the international relations of the 16-17th centuries. To this topic he returned in January of 1940 when in his scientific report being made in the Tbilisi State University he marked, that from the second part of the 16th century Russia tested for the purpose in order to acquire better orientation and prepare well for the advance to the Caucasus. In the scientist's opinion "In the 16-17th centuries the Russian Czarism was not strong enough and had not sufficient abilities for the open advance to the Caucasus; the international situation was not also favorable. It was the period, when the Russian Czarism only tried to maintain for itself certain positions in the Caucasus, spreading to any extent its influence among the separate Caucasian possessors. The 16-17th centuries are the preparatory period of the advance of the Russian Czarism to the Caucasus. (Central historical archive of Georgia Fund1505, description1, case 49, p.1-2). We have to agree with this assessment of the policy of Russia and it certainly concerns the legacy of Fedot Elchin and Pavel Zakahriev. At the same time M. Polievktov did not refer to the definite inner Georgian and outer factors conditioning the legation of the Megrelian Principality to Moscow and arrival and failure of the return Russian legacy.

In 1954 the reports of Fedot Elchin (uncorrected edition) was repeatedly published in the series of the "Literature monuments" (Travels of the Russian Legates of the 16-17th centuries. Editor-in Chief D.S. Likhachev. M- L. 1954, p. 206-226). Reports of the Russian ambassadors having visited different countries D.S. Likhachev included into the literature monuments, as they had a certain influence on the development of the fiction and belles-lettres "enriching its genres, refreshing its language adding new topics." (Travels of the Russian Ambassadors of the 16-17th centuries, p. 319). F. Elchin's reports in S. Likhachev's opinion deserves a special interest because the impressions of the Russians on the Black Sea coastal lands of the Caucasus were reflected for the first time. (Travels of the Russian Ambassadors of the 16-17th cen-

turies, p.331). L.S. Shepeleva added that in spite of the failure of the Russian legacy " the ambassadors brought to Moscow a lot of useful and essential information concerning the life of the West Georgia, enriching the idea and comprehension of the Russian people of that period on the countries of the Trans Caucasus" (Travels of the Russian Ambassadors in the 16-17th centuries, p. 419).For the authors of the archeographic review J.S. Lurie and R.B. Muller , as well as for M. Polievktov F. Elchin was illiterate and consequently the статейные lists were compiled by the clerk "person" of F. Elchin apparently partly according to oral information provided by F. Elchin words and partly independently and this explains the simplicity of the narration" (Travels of Russian Ambassadors in the 16-17the centuries, pp., 355-356).

There is practically no difference between the texts of the reports of F. Elchin being edited for the first time by S. Belokurov and afterwards by D.S. Likhachev. The second edition in comparison with the first one is better prepared and analyzed from the archeographic angle; the contracted words are decoded, the dated letters are either omitted or replaced by the appropriate ones. All it appeared acceptable for us as well. At the same time, even with the purpose of making the text up-to date, too much interference to the text of the 17th century is anyway considered inexpedient. (Travels of the Russian Ambassadors of the 16-17th centuries, p. 356). It is important for the original to fully maintain that time peculiarities of the writing, narration and orthography.

The last edition of the materials of the legacy of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev was realized in 2005 (Materials on the church and ethno political history of Abkhazia. The legation of Fedot Elchin and Pavel Zakhariev to Megrelia. 1639-1640). the edition was prepared, provided with the preface and dictionary (thesaurus) by Jemal Gamakharia, Tb. 2005 - in the Russian Language). The published collection of works practically repeats the publication of S.A. Belokurov. At the same time the last publication is supplied with the Russian-English preface, geographical maps, investigation and study of the historical geography of Megrelian (Odishi) Principality of the 17th century and also the commentaries and thesaurus (dictionary). The main aim and role of the edition of 2005 is the sharpening of the attention to the evident fact (being hidden by the separatist historiography), that in 1639-1640 official Russia for the first time got acquainted with the modern territory of Abkhazia as the constituent (integral) part of

the Megrelian Principality, i.e. the country of Iberia (Georgia) with the Georgian population and Georgian clergy.

The materials of the legacies of 1636-1640 were for the first time published in 1888 and attracted the attention of several investigators. In their studies of the Georgian-Russian, Georgian-North Caucasian relations and history of Georgia and its west parts and especially Megrelia and Abkhazia and other important topics those materials were used by the scientists of different generation and among them IV. Javakhishvili, S. Janashia, N. Berdzenishvili, S. Makalatia, Z. Anchabadze, N. Nakashidze, T. Botsvadze, I. Antelava, T. Beradze, N. Chikovani, B. Gogia, B. Khorava, G. Jujunashvili and many others.

Unfortunately, the separatists and their protectors say nothing (keep silence) about the materials of the legacies of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev; sometimes they even retort it and falsify. For Example the well-known Abkhazian regional ethnographer Vianor Pachulia in the newspaper article being dedicated to the problem of transformation of the famous Mokvi cathedral into the museum of the centenarians (?!) Wrote about the visit of Mokvi on the 8th of February of 1640 by the Russian ambassadors (legates) F. Elchin and Pavel Zakahriev, who supposedly were heading through Abkhazia to the Possessor of Megrelia Levan The II Dadiani (Sabchota Abkhazeti, 1981, 24th of October, p.3). He tried to deceive the reader, as he kept in secret the fact that the Russian legates were not heading Megrelia they already were in Megrelia and they arrived in Mokvi while travelling within Megrelia and Abkhazia occupied the territory located far from Mokvi.

At large, we can say, that Czarist Russia, as well as Soviet time investigators did not devote a due attention to the materials of the legacies of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakahriev. This can be explained first of all by the political reasons. Its publication (1888) coincided in time with the period of the extreme hardening of the traditional chauvinist policy of Czarism in respect with Georgia. The ugliest forms it took in Abkhazia (Sukhumi district). The aim of that policy was assimilation of Georgians and Abkhazians, incitement of ethnic hatred between them, separation of the Georgian nation by means of giving the different ethnographic groups the name of different nations, split of Abkhazia from the Georgian world, oppressing of the Georgian national- liberating movement etc. In such conditions popularization of the materials interesting for us legacies totally opposed the official anti-Georgian policy,

depriving it of the historical basis. In spite of the official Russian policy, the first class Russian sources, the authenticity of which obvious, assert and prove that Abkhazia is the historical region of Georgia and part of the lands of Iberia and Iberia - Georgia despite the political inconsistency is integral world and one whole country and Iberians) Georgians are homogeneous people. The fact, that the author of the booklet "Abkhazia - is not Georgia" - L. Voronov does not base his version on the materials of the legacies of 1636-1640 is not accidental. "Its "Pro Georgian" essence (plot) was the main factor of their ignoring in Tsarist Russia as well as in the Soviet period. Even the Georgian scientists to the 80-90th of the 20th century had to refrain from the usage in full of the material of the legations of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev. They only did with the utilization of the separate, rooted out from the context fragments. Their popularization in the atheistic Soviet period was hindered by the fact that the significant part of the material of the mentioned legacies concerned the church and description of the numerous Christian holly places and relics.

Speaking about the comparatively weak attention from the investigators' side to the materials of the legacies of 1639-1640, besides the above mentioned factors it is necessary to keep in mind that the reports of the Russian legates to Megrelia were compiled by the illiterate people in the colloquial language by means of the regional dialect and in this specific case by using the Moscow - based dialect (It is the opinion of the archimandrite Rafail Karelin, to whom we are expressing our gratitude for the useful advice). The official language of the clerical correspondence not only of the 17th but of the 16th century as well, seems more perfect refined and clear, than the language, which was spoken according to their reports by the Russian legates visiting Megrelia in 1639-1640. This was and is the reason and obstacle in some extent for using the material of the above mentioned legacies in full in the service of the Georgian historiography and even politics. All this brought the necessity of translating into the Georgian language and publishing together with the original of the material of the legations of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev.

Priest Meliton Kelenjeridze was the first to try translating this material, when he served as a pedagogue of the Poti all-boys gymnasia (1907-1917). Comparatively close to the text are translated only 1.1, 4 and 16th chapters; Translation of other chapters is made partly and more or less

brief narration of the contents of the document is given (National Center for the Scripts of Georgia, Meliton Kelenjeridze Fund, case 133). Unfortunately, the translation is crammed full with the mistakes, but anyway it helped us in editing the below published Georgian translation.

It is the first time the translation of the both legations is made in its full volume. The aim of the editor and translator was making of the word for word translation and its maximal approximation to the original text. Besides the exact narration of the contents of the translated material the translator tried not to maintain some stylistic peculiarities of the original language, but due to the simplicity of the narration (J.S. Lurie, R. B. Muller) it was not always possible. Russian and North Caucasian social and office (official) terminology having no exact analogy in the Georgian language (F.E. Boyar, voivode, sexton, scribe, riflemen-soldier, murza, uzden etc.). They are not translated, but their meaning with the reference to the appropriate (even approximate) Georgian terminology is given and explained in the dictionary, thesaurus or commentaries. References to the last comments are shown under the figures placed in the brackets. Separate lacking words or letters are restored by the editor and put in the square brackets. Dictionary of incomprehensible or less understandable words being used in the 17^{h} century are translated into Russian and Georgian and are aimed at the people for whom the Russian language is not native. It gives us the possibility of go deep into the meaning of this or that terms and expressions sometimes having several meanings. It helps us to understand why one and the same words are differently translated in different cases.

The collection of works is provided with the Julian calendar of 1636-1640 with the indication of the holy days and festivals and among them those being mentioned in the materials of the ambassadors. It may appear that, the original source can be used for the detailed study and analyses of the materials of legacies and "approaching nearer" to that remote epoch, when the Megrelian Principality and Russia exchanged the ambassadors.

XXX

Levan the II Dadiani sent his court priest Gabriel Gegenava to Moscow in summer of 1636 as a legate. That act was conditioned by the complex inner political situation of Georgia and more or less beneficial

international standing. Comparative unity and consonance between the Georgian kings and possessors existing in the first part of the 17th century being based on the political platform of the joined struggle against the outer danger, Iranian aggression сотрудничестве with Turkey was gradually destroying. The peace treaty being made in 1618 between Turkey and Iran, reanimating Amasyan treaty of 1555 on the division of Georgia (and other countries) in reality sped up that process. Turkey was no longer regarded by the Georgian side as a reliable ally in the struggle against Iran. The common Georgian political platform was badly needed. On the initiative of the king of Khakheti Teimuraz the I, the king of Imereti Giorgi the III (1605-1639) and possessor of Guria Mamia Gurieli (1600-1625) took the Russian orientation. In the letters being sent to Moscow in 1618 with the help of their common legate Hegumen Khariton in the name of the czar - Levan the II Dadiani was mentioned as an ally of other Georgian kings and possessors. As judged by based upon those letters the possessor of Megrelia together with Teimuraz the I, Giorgi the III and Mamia Gurieli attended the meeting having defined the new course to Russia (Materials on history of the Georgian-Russian relations, p. 43-56). Despite that fact, Levan the II Dadiani personally did not address the Russian king (czar) on his behalf, which is explained basing upon the materials of the legacy of Hegumen Khariton (17th of October of 1618 - 5th of May of 1621) as follows: "He does not have the document from the fourth prince (possessor) from the Country of Dadiani sent to the Russian Czar, as he immediately after the meeting went to war". (Materials on the history of the Georgian –Russian relations, p. 48). In reality, the fact of absence of the fourth letter was emphasized the rift in the lute (in the relations) between Teimuraz the I and his cousin Levan the II. Without the participation of the latter the firm (steady) Georgian common Georgian political platform was difficult (was practically impossible) to form. Possibility of forming of such a platform was shut out because of the enmity between some of the kings and possessors as a result of dissolution of the dynastic marriages taking place earlier. Consequently that meant the breaking of the relative ties. In the given conditions in the first part of the 20-ies of the 17th century Levan the II Dadiani managed to subdue to his influence the Principalities of Guria and Abkhazia, weakened the Kingdom of Imereti with the permanent raids and all that helped him acquire the dominant position if the West Georgia.

In the same period in the East Georgia the situation was complex, but at the same time it was beneficial as well. Using the Turkish –Iranian war for its personal benefit Georgian national army defeated several times Iranian forces (troops). Shah Abbas the I of Persia did not have sufficient forces for making the campaign on two fronts, had no way out but reconcile with Teimuraz the I recognizing his legacy on the thrones of Kartli and Khakheti, i.e. the East Georgia. In 1629 Teimuraz the I married his daughter to the prince (the future king) of Imereti (the West Georgia) and established with him not only the kin relations, but the allied relations as well. Levan the II Dadiani fearing the political isolation joined the alliance.

After the death of Shah Abbas the I (1629) the situation in Georgia somewhat (slightly) changed. In 1632 Teimuraz the I took a shot (stab) (had a bash at) total exemption from the Iranian influence, but was defeated and had to seek a new shelter in Imereti. Shah Safi of Persia appointed the ruler of Kartli Prince Rostom, being converted into Islam. Khakhetia was then ruled by the Georgian - Muslim Selim –Khan. In the given situation status Levan the II held a course to rapprochement with Rostom-Khan and therefore with Iran. He established the allied relations with the ruler of Kartli being strengthened with the dynastic marriage permitted by Shah Safi of Persia in 1634. Thus, Rostom Khan married the sister of Levan the II. Information on the marriage was accepted with pleasure by the Shah, who amply awarded Levan the II. Shah had all the reasons for his joy. The Georgian political units were split into two camps - Megrelia (together with Abkhazia), Guria - East Georgia from one side, and Imereti being supported by the King of East Georgia in exhale - Teimuraz the I from the other. Inner Georgian confrontation was inspired and directed by Turkey and Iran. Unfortunately, Georgian political units maneuvering between the two aggressors periodically found themselves in one or another camp. From time to time they united to fight against the common enemy and now and then swallowing the bait opposed each other. That was that exact case. The natural aspiration of the Georgians to unification permanently encountered strong and dramatic counteraction of Turkey and Iran equally.

The military action of Turkey of 1635 against Iran greatly influenced the further development of the situation. It was a fluctuation battle. Turkey took Samtskhe and Yerevan being occupied by Iran and entered into the boundaries of Azerbaijan. The counterattack came

next and Iran took back all the territories, except Samtskhe being earlier captured by Turkey. Khakhetia, where meanwhile burst the rebellion took advantage of the situation. According to the will of the rebels Teimuraz the I won back the throne of Khakheti. Shah Safi of Persia had no way, but to give his consent. That succumb was not favorable for his prestige. The positions of the appointee of Iran in Kartli - Rostom-Khan also wavered. With due regard to all this, Teimuraz the I made decision on renewal of the relations with Russia. At the end of the 1635 he sends to Moscow his legate metropolitan Nicephorus. The events having then place in the East Georgia, as it is mentioned in the Georgian historiography, put Levan the II under the threat of the political isolation. (N.T. Nakashidze. Georgian –Russian political relations in the first part of the 17th century. Tb. 1968, p. 141 -in the Russian Language). Levan the II was anyway besieged by the hostile to him forces from every side. Concerning this subject the legate of Teimuraz the I metropolitan Nicephorus on the 2nd April of in 1936 wrote to the Russian Czar (Materials on the History of the Georgian –Russian relations, p.134). For Levan the II Turkey constituted a real danger, as well as the union of Imereti and Khakheti and new non-Georgian population of Abkhazia in person of Apsua-Abkhazians.The basis for the discontent for Turkey was the alliance of Levan the II with Iran and Russian Cossacks pirating in the Black Sea frequently attacking the Turks. Levan the II was concerned about the diplomatic steps of Teimuraz the I who had sent his legate to Moscow. The possessor of Megrelia supposedly knew, that in the ample extended document in the name of the Russian czar Mikhail Fedorovich, being taken by legate Nicephorus he was announced the ally of Iran, the enemy of Khakheti and Imereti (Materials on the history of the Georgian-Russian relations, p. 116).

In such conditions Levan the II made a decision of sending his legate to Moscow. The Georgian historiography considered inner Georgian and outer political factors inspiring the possessor of Megrelia to undertake such steps were the following: 1) increase of the Turkish aggression against Megrelia (The onset of the Turks to Dranda in May of 1634 is meant). 2) some kind of (certain) weakening of Iran, 3)unstable position of the possessor of Kartli - Rostom, 4) Sending of the legate to Moscow (December of 1635) by king of Khakheti Teimuraz the I, 5) It all would result in the threat of the political isolation of Levan the II (Essays on the history of Georgia, v.IV, Tb., 1973, p. 334-337. - in the Georgian language.; I. Antelava.Levan

the II Dadiani, Tb., 1990,p. 93-95,100. In the Georgian language. N. Nakashidze. Georgian-Russian Political Relations, p. 139-147, etc.). Among the causes conditioning sending of the legate to Moscow by Levan the II, significance of the factors of Turkey and Iran in our opinion is a bit exaggerated. The real facts and events did not speak about the increase of the Turkish aggression against Megrelia (onset to Dranda was in fact a single, small scale, local executing operation), and of the weakening of Iran. On the contrary, Iran performed a successful counterattack. It would be more adequate to speak about the exhaustion of forces of the both warring countries. And about the fact, that between the two aggressors a certain balance of forces was established. Neither side was able to conquer the field. They had no mood of thinking about Megrelia or other Georgian political units. Namely considering that favorable situation and other factors being emphasized in the Georgian historiography one may suppose that Levan the II took decision on sending the legate to Moscow. Had his decision been inspired by the Turkish aggression he would have undertook such steps not in 1636, but in 1639, when the longstanding war between Turkey and Iran ended in harmful and even fatal for all Georgia peace and threat of the Turkish aggression, became quite real. On the contrary, even in the conditions that truce and rise (increase) of the threat of the Turkish aggression Levan the II turned his back on Russia. All this resulted in cold reception of the Russian legates and afterwards in termination of the diplomatic relations with Russia.

Besides, it would be a mistake to think, that in that specific situation Levan the II Dadiani had no way out from the Turkish aggression, but to establish the contacts with Russia. In the new circumstances he could, like it was before turn the vector of foreign orientation from Iran to Turkey again and in such a way save himself and his principality from devastation. It seems, that the possessor of Megrelia wanted from the Common Faith Russia to which the East Georgian kings were so much inclined, and also the clergy and population (Essays on the history of Georgia, v. IV, p. 144, 146, 244, 249-250, 320 etc.), hoped to get more than was his safety and it was something even more than he would get in case of his firm Turkish or Iranian orientation. What was that more than his own personal safety?

As it is known, sending by Levan the II Dadiani of his legate to Moscow immensely preoccupied Teimuraz the I and this is obvious from his letter from the 25th o f April of the year of 1639, being sent in the name

of the czar Mikhail Fedorovich through his legate metropolitan Nicephorus . In that letter Teimuraz the I heavily charged and accused Levan the II. He was announced the enemy of the Christianity "Who is busy creating chaos and spattering. As Teimuraz the I write, the possessor of Megrelia caused him to quarrel with the Turks and afterwards with the Shah and now "He started to make mischief between Your Majesty and me after the legate of Dadiani had arrived at your court... I have heard that out of hatred and jealousy when he heard about the fact that I sent my legate he also sent his own. Be careful not to let him deceive you and do not wait any benefit from him. Besides, Teimuraz the I informed the Russian King about the real intensions of Levan the II:"The same Dadiani wants to abolish the name of the kingship in the Iberian lands and be the only king of the Iberian country." The same estimation and information on the personality of Levan the II Dadiani, his intensions, purposes is written in the second letter of Teimuraz the I in the name of Mikhail Fedorovich dated 22nd of December of 1640 (Correspondence in the foreign languages of the Georgian kings with the Russian sovereigns, p. 22-23, 42-43). It is not improbable that Levan the II Dadiani was striving unification of Georgia or unifies the Georgian kingdom in the hands of one king... We cannot assert that Levan the II Dadiani really struggle for the unification of Georgia, but some data confirming this fact exist. For Example, we can remember the relations of Levan the II and Great Mouravi - Giorgi Saakadze. Supposedly, their common political platform was the struggle against Teimuraz the I and unification of Georgia. Having analyzed the relations of Levan the II and Great Mouravi, Ilia Antelava expressed an interesting opinion:" We have all the data to think, that Great Mouravi at the end of his life considered Levan the II the real supporting force. Levan being the ambitious personality, having the number of pretenses and plans was for sure interested in political cooperation with the great commander. (I. Antelava. Levan the II Dadiani, p.79). We cannot exclude the fact, that the joint plan of those two great State figures stipulated unification of Georgia in the lead of Levan the II - the great child of the King of Khakheti Alexander the II. Metropolitan Anania Japaridze writes about the plans of Levan the II emphasizing the fact, that within the Georgian dynasty arouse quite a complicated situation (murder of the king of Kartli Luarsab the II in 1615 and termination of the legitimate royal dynasty and permanent exile of Teimuraz the I from Khakheti etc.). He concludes: " Since, the East Georgia as the subdued to

Iran country could not play the role of the political unifier of Georgia, the kingdom of Imereti was weakened, Levan the II Dadiani headed the Georgian Sovereign State." (Metropolitan Anania Japaridze. "Sovereign of Iberia - Levan the II Dadiani, protector of the Georgian social –political system. Tb., 2006, p. 3-4 - in the Georgian language). At that date, in Anania Japaridze's opinion in economic, military and cultural aspect Megrelia was the leading region with the population and possessor having the high general Georgian self - awareness. It was the reason how it managed to spread its influence throughout the West Georgia. " Thus - concludes Metropolitan Anania Japaridze - the only patron of the sovereign Georgia was Levan Dadiani;" In the Tsaishi Gulan he is mentioned as "the king of kings Dadiani Leon the Patron of All Georgia"(Metropolitan Anania Japaridze. "The King of Iberia - Levan the II Dadiani, p.4). It reveals the ambition and political aims of Levan the II.

After all this, it seems, that is not groundless the consideration, that the possessor of Megrelia in the 30-ies of the 17th century, when the foreign situation was beneficial for him, tried to test the realization of his political plans. For this purpose he needed a strong and powerful ally. It goes without saying, that Levan the II knew well, that Turkey and Iran having divided Georgia between them would never support the idea of its unification. But the period of the military opposition between the main initiators of division of Georgia and its further split was considered Levan the II to be a conducive moment for the unification of the country, and that's why so he sent his legate Gabriel Gegenava to Moscow. The document of the possessor of Megrelia in the name of the sovereign of Russia - Mikhail Fedorovich (chapter 4) being published in the given collection of works is the direct confirmation of the mentioned version - Levan the II tried his best to make Moscow believe that he was the only legitimate ruler of All Georgia

In this case it is worth mentioning, that the international political situation existing around Georgia and the separate aspects of the inner Georgian policy of Levan the II (hostile relations with the legitimate king and champion (fighter) for the unification of Georgia - Teimuraz the I, aggression against Imereti, lack of the appropriate attention towards the problem of security of the North-West borders of the country and principality etc.) did not (support) contribute to the unification of the country.

The documents being included into the first part of the collection of the works read that in the middle of the summer of 1636 Levan the II Dadiani sent to Moscow as his legate the priest Gabriel Gegenava. The legate of Megrelia and a person accompanying him across Svanetia arrived in Kabarda. With the help of the local possessors Aleguk and his brothers on the 24th of July the legate established contacts with the Russian vaivodes (commanders of the army) of the fortress of Terek and asked permission on travel to Moscow. From the 11th of August of 1636 Gabriel Gegenava was in the fortress of Terek, where he was interrogated. Information about the arrival to Terek of the legate of Megrelia King Mikhail Fedorovich received on the 18th of December of 1636 and on the 20th of December of the same year he gave a document on the permit for the legate to arrive in Moscow (chapter 1). But in Terek the document did not come. On the 29th of October of 1637 the local vaivodes sent a request for the second time. The positive reply was received on the 13th of June of 1638 and on the 30th of July of the same year two years after the arrival of Gabriel Gegenava in Terek the legate of Megrelia accompanied by the village constable Afanasii Ievski left for Moscow, where he arrived in 2, 5 months of travel - on the 15th of November. Long before Gabriel Gegenava's an arrival in the capital of Russia, the legate of Teimuraz the I - metropolitan Nicephorus was interrogated in Moscow. In spite of the tendentiousness, the information by Metropolitan on the Megrelian Principality contains a lot of interesting pieces of information about the borders of Megrelia, its relations with Turkey , other Georgian political units, economic conditions of the Principality, about the personality of Levan the II etc. (Chapter 1.1). Afanasi Ievski informed the legation office (quarters) on the arrival of the legate of Megrelia in Moscow (chapter 2). On the 16th of November of 1638 in the legation office (quarters) Gabriel Gegenava was interrogated. His answers to the numerous questions of the clerks on the political, religious, military and economical conditions of the Principality were rather full and satisfying (chapter 3). Afterwards the material of the interrogation in the Legacy Office or Quarters comes the translation of the document by Levan the II to the king Mikhail Fedorovich being compiled in the Georgian and Greek languages. The possessor of Megrelia calls himself the king or sovereign of Iberia. As

the documents read, there were 5 sovereigns in Iberia and the Shah of Persia killed two them and for the other three kings, their kingdoms are possessed by Levan. Out of the two sovereigns being slaughtered by the Shah one was the king of Khakheti the grandfather of Levan the II - Alexander the II, being murdered in 1605 by the order of Shah Abbas the I and the second one was the king of Kartli - Luarsab the II –the Saint, like Alexander the II murdered by the order of Shah Abbas the I in 1615. The three Countries being in the possession of Levan the II Dadiani is in the first place the Principality of Megrelia (including the Abkhazian Principality), Guria and Imereti). The document has a phrase, that He Levan the II Dadiani "with all his region - and country obliges to serve his majesty the Russian Czar (the possessor of Megrelia asked the Czar to send his legates with the king's letters and take the principality and all the country under his royal patronage (chapter 4). Thus, in the document by Levan the II in the general form is sounded and worded the utopian idea of restoration of the integral Georgia under the patronage of Russia. The czar Mikhail Fedorovich received the legate Gabriel twice - on the 12th of December of 1638 and 24th of May of 1639. From the materials of the Legacy office is clear, that the meetings with the czar were formal. With Gabriel Gegenava talked on behalf of the Czar the State duma clerk - Fedor Lickachev. The Czar expressed his readiness to take under his patronage Levan the II and his Country (chapter 4.1). The oral reports of the priest Gabriel at the meeting with czar's confessor - an archpriest of the Moscow Monastery of the Annunciation are worth interest. The conversation at the meeting concerned the mainly the religious issues (chapter 5).

The second part of the publishing documents refers to the preparation and realization of the legacy of Fedot Elchin and Pavel Zakhariev. It starts with the statement of the priest Evdokimov in the Legacy officer who expressed his wish to travel to the Dadiani lands (chapter 6) and his was not included into the contingent of the embassy. The staff was activated in May of 1639. The head of the Embassy was appointed the translator of the Tatar language scribe Fedot Elchin. Together with him were leaving for Megrelia priest Pavel Zakhariev and scribe Fedka Bajenov from Kazan. As we can see, the legacy being sent to Megrelia was activated and formed (like the legacy from Megrelia) with the persons of the rather low rank.

On the 30th of May of 1639 Fedot Elchin was handed an "injunc-

tions" or the so-called instructions, illustrating every step of the legacy in details, starting from the itinerary from Moscow to Megrelia ending with the future diplomatic negotiations, special tasks and objectives, answers to the probable questions from the hosts' side etc. "The injunction" itself is a typical, ordinary document. If we compare it with all the injunctions of the Russian legacies in Georgia, we'll see that their structure and even the contents were practically identical, though each of them has its own peculiarities (see.: Contacts of Russia with the Caucasus, p. 17-28, 241-249, 268-281,332-344, 421-440 etc.). According to the "Injunction" the legates had to present Russia, as a peacemaking, civilized State having no enemies. With the aim of the reconnaissance the legacy of F. Elchin was to collect and put down information on the political and economical life of the Principality, especially its religious conditions (chapter 7). As one of the main tasks of the legation was study of the conditions of the Christian faith and with the reconnaissance purpose and inspection of the whole Principality as well it was provided with the " Treatment on the Orthodox Faith" consisting of the 38 items starting with questions posed by the " evils" and ending with the answers by the blessed (right-believing) (Chapter 8). The additional injunctions to Elchin concerned the church issues as well (Chapter 9). All the Russian legates pay an immense attention to the church problems, but similar documents, especially "The Treatment" are not met among the materials of other legacies. It seems, that Moscow took above mentioned letters of Teimuraz the I, containing the accusations towards Levan the II seriously and believed that he was an enemy of the Christianity. That was the reason why had they decided to check the condition Christianity was in.

The Russian legates carried with them two important documents - the reply (follow-up) document of the Czar Mikhail to the king Leonti (Chapter 10) and the text of the " Oath king Dadiani could swear, in case he wanted to give his oath of Loyalty to the Sovereign (Chapter 11). In the document by Mikhail Fedorovich was said to meet Levan the II-s request: "Your petition was not left without a consideration and we agree to take under Our Patronage All Your Iberian Lands." The Czar of Russia was interested: " What are Your conditions king Leonti For Us to take You under Your Merciful Patronage and What are Your Guarantees, as to clarify everything."

The text of the Oath served as a basis for establishing protective

relations... In case of agreement of Levan the II the legates had to put him under the oath to loyalty to Russia. Despite the fact, that the possessor did not express such a wish, the significance of this document as a historical source is great, as all the aims and plans of Russia towards Georgia are fixed in it.

Besides the above mentioned documents, the members of legacy were provided in Moscow with the travel or the so-called pass document for travelling from this or that town from the North Caucasian lands (Chapter 12).

Arrival and stay of the Russian legates in Megrelia and the works being carried there by them is reflected in the following documents: "Document of the king Dadiani to Czar Mikhail (Chapter 13), in "The case of the suit of priest Pavel Zakahriev against interpreter Fedot Elchin (Chapter 14),

Reports of Fedot Elchin (Chapter 15) and reports of priest Pavel Zakahriev" (Chapter 16). The document of Levan the II to Czar Mikhail Fedorovich was complied on the 15th of May of 1640. It is an obvious proof of the failure of the Russian legacy. The document has an only definite request to the Russian Sovereign: "Send the iconographers supplied with paints, gold and silver, in order to describe the churches (being inspected by the legates - L. Gamakharia) and your kingdom will be rewarded. Levan the II hoped to "have their protection and mercy." Inviting the iconographers from Moscow Levan the II took into consideration the experience of his grandfather Alexander the II and his cousin Teimuraz the I. At their request of from 1589 to 1638 10 iconographers and 5 craftsmen (woodworkers) were sent within the delegation of various legacies for restoration of the churches. It is widely known, that they painted and restored a number of churches and after that a part of the Russian iconographers and craftsmen returned to Russia and another part stayed in Georgia forever. One of the iconographers Ivan Danilov, who arrived in Khakheti together with the delegation Fedor Volkonski's and Artem Khvatov's legation in 1638. At the beginning of the 50-ies of the 18th century at the direction of Queen of Kartl-Khakheti - Mariam Dadiani (Sister of Levan the II) worked under the maximum security in one of Tbilisi's cathedrals painting its walls (M. Polievktov. New Data on the Moscow Painters of the 16-17th centuries in Georgia. Tb. 1941, p. 7-15; - in the Russian language; Report of the legate in Imereti Tolochanov in 1650-1652. The Russian text provided

with the Georgian translation and review of the scripts was prepared for the print by I.Z.Tsintsadze Tb., 1970, p.195). Levan the II knew that Russia anyhow would satisfy the only one request of the Georgian side on sending to Georgia the iconographers. In the context of impossibility of establishing political and economic relations with Russia, the possessor of Megrelia with the purpose of striking up at least some connections considered expedient to offer them cooperation in the already approbated in the East Georgia in the cultural –religious sphere. That step could serve as an alibi, as an excuse before Turkey being extremely discontent with the relations of the Georgians with Russia. Anyway, Levan the II's offer on sending to Georgia the iconographers remained only as a written document.

By its form and content the document "On the Suit of Priest Pavel Zakhariev against the interpreter Fedot Elchin" is unique. It consists of the four complementary variants of the appeal, being written in the name of Czar Mikhail Fedorovich. The document tells about the unworthy behavior of Fedot Elchin especially in the North Caucasus and Megrelia. The mentioned document is interesting due to the fact, that it contains an additional information not being met in the reports and consequently having a certain source studying significance for the history of Georgia, North Caucasus and Russia of the 17th century.

The most precious sources are the reports being compiled separately from each other by Fedot Elchin and Pavel Zakhariev. Chronologically they cover the period from the 2nd of June of 1639, when the Russian legates together with Levan the II's legate left Moscow, till the Augusts of the year of 1640, when they left Megrelia and reached Astrakhan. From Moscow to Terek the legates travelled according to the itinerary being mention in the "injunction" or instructions (It is described in details by M. Polievktov - see his: Economic and Political reconnaissance of the Moscow State. Tb. 1932, p. 9-19). On the 22nd of September of 1639 they left Terek, passed the Big Kabarda, ascended the river Boksan and farther at the foot of Elbrus reached Svanetia, crossing the comparatively easily passable passage of Donguzorun (Nakra) at the height of 3.200m. The first station was the village Leshkarash (Lasharash), which they reached on the 1st November of 1639. . According to the data of F. Elchin, on the 2nd of November they moved to the village Eskeri (Iskari) being the possession of the rulers - Princes of Svanetia Dadeshkeliani (Polievktov. Economic and Political Reconnaissance of

the Moscow State, p. 37-38).

Leaving Eskeri on the 9th of November after the four days, on the 13th of November the Russian legates came to the Megrelian "Beautiful Village" - Khudoni - the point from where they started their long journey around Megrelian Principality. During almost 7 months they inspected and described the most significant cathedral churches, monasteries, famous and less known churches, collected interesting data and information on the political, religious, economic and international contacts of the Principality and also about the personality of Levan the II and members of his family. In the reports are met names of many historical persons (mostly unknown) of Georgia, North Caucasus and Russia. The legates compiled and reports independently from each other and in different periods and unfortunately they are full of discrepancies and conflicted information. Fedot Elchin and Pavel Zakahriev both were more or less mistaken, but anyway as it was marked above, the list of F. Elchin is less accurate, literate and appropriately compiled. By the just remark of M. Polievktov it is "compiled less accurately, than other reports of the 17th century, but quite negligently and we have to use it with precautions. The proper names are distorted and the dates twisted. Elchin was practically illiterate and took his diplomatic mission quite carelessly (M. Polievktov, Economic and Political Reconnaissance, p. 38).

Taking into account this circumstance it is expedient to correlate the reports with each other in order to compare them, for detecting the discrepancies by means of critical analyses and restore more real picture.

Pavel Zakhariev describes in details the first weeks of their stay in Megrelia. According to his information on the 17th of November of 1639 the legates left Khudoni and on the same day arrived in the village Djvari, where they were met by bishop of Tsaishi - Andria and archimandrite Artemi and the personnel of the reining court. On the 22nd of November in the village Djgali they inspected the local church and attended the church service. In Djgali they discussed the elementary theological topics. The 23rd of November bishop Andrei told them about the death of Levan the II's spouse on the 31st of May or 1st of June of the year of 1639 and the mourning of the whole Principality. On the 26th of November the Russian legates were invited into the Advent Monastery. The reports do not tell about the location and whereabouts of the monastery, but it is believed that the monastery was in 4 kilo-

meters from Djgali in the village Skuri (T. Beradze. From the historical geography of Odishi of the 12-17th centuries. Can. Dissertation. Tb. 1967, p.96 - in the Georgian language). The both legates made one and the same mistake, when they wrote about the graves of the previous possessors of Megrelia being located in the grave-yard of the Advent Monastery. In fact, those graves were and are located even nowadays in the Monastery of Our Savior in Tsalendjikha, where the legates arrived after visiting the Advent Monastery on the 3rd of December. Elchin calles the village.

Jakhar and P. Zakahriev as Tsenajiga. They stayed there for 2 months till the 31st of January of the year of 1640. Fedot Elchin gathered interesting for him information on the relations of Megrelia and Guria, on the situation in East Georgia and Tbilisi ruled by the brother-in - law of Levan the II Prince Rostom being appointed by the Shah.

In his the brief notes from the 12th of December of the year of 1639 Fedot Elchin makes also an interesting remark, that "A New Year starts from the Basil's day." The Russian legate means the 1st of January - the commemorative day of the Father and teacher of the Christian church - bishop of Caesarian Cappadocia - Basil the Great (329/30 - 1st of January of 379). For the guests it was novelty, as in Russia to the year of 1699 a New Year started form the 1st of September. According to F. Elchin's notes, the local population "in the morning started to celebrate and a new year and pray (according to the Georgian tradition this ritual is performed by the people being called mekvle. (The first foot tradition). They presented to the Russian guests provision and fruit and "every person has a branch in his hands being decorated with the various fruits." Commenting the given remark made by the Russian legate about the new year celebration in Georgia - L.S. Shepeleva calls it the fact having cultural and historical significance. As for the branch being decorated with different fruits in her opinion it is "Chichilaki" (Travels of the Russian Legates in the 16-17th centuries, p. 421) is probably in the full accordance with the reality.

The information about the New Year celebration comes record of the conversation of Fedot Elchin with the nobility of the Levan the II. The legate here makes chronological mistakes. Instead of the 7th of November the date 7th o December must be written and instead of the 4th of December - 4th of January. On the 4th of January bishop Andrei informed F.Elchin, that Levan the II due to the mourning on his deceased

spouse would not be able to promptly accept them. At the same meeting on the 4th January of the year of 1640 F. Elchin gathers information about the relations of the Megrelian Principality and Turkey, as well as he becomes aware of the problems of the Cossacks in that relations. In the reports of P. Zakahriev the main attention is drawn to the church and in general clerical topics.

Study of the itinerary of the Russian travelers within Megrelia is quite difficult, as the Russian legates often the proper names and placenames or toponyms significantly distort. But as result of the conducted special investigation localization of a number of geographical places became possible. The Russian legates having left Tsaledjikha on the 31st of January name several villages they stayed in. Comparison of the reports of F. Elchin and P. Zakhariev and usage of the additional sources and literature gives us possibility of concluding that on the 1st of February the Russian legates arrived in Kortskheli//Kozkheni//(Kedzi//Ketzi written by the legates) and Bashi//Baji//(Bodji - written by the legates), on the 2nd of February they aarrived in Putkhuri (Pudtskur//Piskur, as the legates wrote), on the 4th of February in Galidzga//Beslakhuba (Gambli as Pavel Zakhariev wrote) and Merkula (Markuli - written by Pavel Zakahriev); on the 5th of February of the year of 1640 the Russian legates left Merkula and moving along the river Mokvi (Morgula written by F. Elchin) came out to the Black Sea. That day the official representatives of Russia visited that part of the Georgian coast of the Black Sea for the first time, now occupied by Russia.

Period from the 1st to 5th of February was cram full with the interesting meetings and conversations. By P. Zakhariev's information on the 1st of February in Kortskheli//Kozkheni was held a meeting with bishop Andrei. He informed the legates once more on the death of the possessor's spouse and the mourning the country was in. On the 3rd of February, when the legates were still in the village Putskuri the former Cossack Vasili Belorus visited them after the dangerous adventures having been landed up by a twist of fate in Megrelia at the end of the 20-ies of the 17th century and at that time was serving as a guard of the possessor's treasury. According to his stories Levan the II and his spouse took Vasili's advice and sent a legate not to Lithuania, but to Moscow. The fact, that the guard of the treasury of the possessor lived in the small town (the fortress) Putskuri points to the location of Levan the II's treasury. Other sources say nothing about this fact. Quite

possibly that in the same town was the famous Mint of Levan the II. The serious political talks had place on the 5th of February, when the Russian legates and persons accompanying them took to the Black Sea coast. The topic of their conversation was rather current and actual on the relations of Megrelia with the Turks and Cossacks. The Georgian side asked the legates support in regulating the relations with the Cossacks (due to the Patronage of the Cossacks - the "king" Turkey got angry with king Levan ") and offered its service in the joint struggle with the common enemy.

The farther travel of the Russian legates through the North-West part of Megrelia (to be exact through the territory of modern Abkhazia) is quite fully spotlighted in the reports. There is practically no conflicted information between them, they only complement each other. On the 6th of February of the year of 1640 the Russian legates inspected the monastery of Dranda being devastated by the Turks in May of 1634. The legates spent the eve of the 7th of February the Pshekhap (Pshapi), the eve of the 8th February in Kvitouli; On the 9-10th of February they inspected the cathedral of Mokvi, where they got acquainted with the Catholicos - Patriarch of Abkhazia (West Georgia) Maksim the I Machutadze. They visited the Church of Saint George (Giorgi) in Ilori and the monastery of Bedia. There they were met by bishop Evtikhi. In the reports the above mentioned cathedrals and the Christian relics being kept there are described in details.F.E. In the Cathedral of Bedia the legates were shown a sealed velvet pouch. According to bishop Evtikhi and bishop Andrei and Gabriel Gegenava (the former legate) "That velvet pouch covered contains the thorny crown of Christ, which was put on his head when the Jews tortured Him; There also is a rope, which was used to tie Christ, when he was nailed to the Cross). In the same velvet purse sealed with the king's signet were kept "rope and hair and beard of our Savior Jesus Christ). The legates paid a special attention to the Christian relics, what was demanded from them by the Injunction given them in Moscow.

On the 10th of February of the year of 1640 the Russian legates left the Bedia monastery and on the 13th of February (according to F. Elchin) or 14th of February (According to P.Zakahriev) they arrived in Tsaishi monastery, where they spent several days. There they got acquainted with the relative of Levan the II - Rostom and the local monastery life. On the 17th of February the guests were taken to the village Ledjike, the name of which

is distorted by both of them - F. Elchin (Dejikhi, Lejikhi, and Djejikhi) and P.Zakhariev (Letchikha). In the village the legates spent a fortnight in the home of the local resident Djirkochi (this fact is mentioned in the suite by P. Zakahriev towards F. Elchin - Chapter 14.). The following three weeks from the 1st to the 23rd of March the legates, as P.Zakahriev wrote were accommodated in "other village of the same volost (district) and the name of a man who gave them the shelter was Makhutia." The name of that rich man was for the first time mentioned in the suit by P. Zakahriev (Chapter 14). Taking into consideration the fact, that in the neighboring with Ledjika village being named today Lesichine (Chkhorotskhu district) even nowadays exist a lot called Makhutia. Legend has it, that Makhutia is the ancestor of the population of that village having the family name Sichinava (P. Tskhadaia. Geographical names of Megrelia, IV.Tb. 2008, p. 211. - in the Georgian Language). We can assume with considerable confidence, that on the 1st-23rd of March the Russian legates lived namely in Lesichine.

From the 17th of February to the 23rd of March the Russian legates managed to gather a rather valuable information on various matters being reflected in the reports of F. Elchin (from the 23rd of February, 1st and 23rd of March) and in the lists of Zakahriev (from the 23rd of February , and 1st of March). According to the information obtained by him sending of Gabriel Gegenava to Moscow was the initiative of the possessor's spouse. The purpose of the legation allegedly was acquaintance with the Muscovy, its Orthodox Christianity and regulation of the relations with the Cossacks. But this latter is highly questionable. Gabriel Gegenava did not say a single word in Moscow about the Cossacks; and during the a half year of his stay in the capital of Russia he could in fact found out more about the State and local Orthodox Christians. In reality important for Megrelia the problem of the Cossacks in conversations being held in Megrelia with the Russian legates became of immediate interest, as the negotiations about the main political problem (unification of Georgia - Iberian lands under the patronage of Russia etc.) due to the unfavorable international situation lost their significance. It was the reason why the emphases were drawn on the minor, but anyway important problems for the Principality.

On the 23rd of February the both legates got additional information on the Great mourning due to the death of the possessor's spouse and also about his family. In the report of P. Zakhariev dated with the 1st of March is told about the first spouse of Levan the II, who was a daugh-

ter of one of the possessor's of Abkhazian Principality. Levan the II divorced his spouse because of the adultery, strictly punished her and sent back to Abkhazia. In this respect in the materials of the Russian legacy Abkhazia (Obazs) is mentioned only once. Besides, P.Zakhariev and one former Cossack Mikhail Belorus had a conversation about the poor condition of Christianity in Megrelia. The same day - on the 1st of March F. Elchin got information on sending of the legate by Levan the II to Kabarda to Aleguk Murza, to ask for a hand of his daughter for his son. It is known, that that wedding took place later (A. Lamberti. Description of Kolkhida i.e. Megrelia. Odessa, 1876, p. 20 - in the Russian language). In F. Elchin's report dated with the 23rd of March the relations of Megrelian Principality with Iran are discussed.

On the 23rd of March of the year of 1640 the Russian legates left the Ledjiki District (volost) and Lesichine, but their further itinerary due to the total distortion of the name of its geographical palace made by F. Elchin and inaccuracy in chronology needs specification. This became possible by means of comparison of the two reports of the both legates and by usage of the additional sauces (P.Tskhadaia. Geographical names of Megrelia, III.Khobi district, Poti.Tb. 2007; P. Tskhadaia. Geographical name of Megrelia, V. Martvili district (the South part). Tb., 2010 - in the Georgian language). Determined and specified by us the itinerary of the Russian legates from Ledjike to Martvili is the following: Ledjike - Zubi (Azubi according to P. Zakahriev and Jiugi according to F. Elchin) - Bandza (Panza according to P. Zakhariev) - Martvili// Chkondidi (Morduli according to F. Elchin and Chkhondidi according to P. Zakahriev). Leaving Ledjike on the 23rd of March the legates arrived in the village Zubi the same day. On the 27th of March they left it and on the 28th of March arrived in the village of Bandza, leaving it on the 29th of March on Palm Sunday or Pussy Willow Sunday and the very same day they came to the Chkondidi Monastery. The Russian legates stayed there for the whole Holly week and celebrated Easter, which in 1640 according to the Julian calendar functioning then in Russia and Georgia fell on the 5th of April. In his reports F. Elchin and especially P. Zakahriev estimate the conditions of the church services being held in the monastery and including (inter alia) the days of the Good Friday and Easter. In the reports were reflected the contents of the conversations about the problems of the christening of Russia and Georgia, attitude towards the Catholicism etc. Russian legates got us

acquainted with the interesting historical personality, Georgian clerical figure, Metropolitan of Chkondidi - Mitrophan, having served 12 years on the Holy Mount; He was elevated to the rank of the metropolitan by the Patriarch of Constantinople - Kiril (1621 - 1638). From the 7th of April of the year of 1640 conversations with the Russian legates was continued by metropolitan Mitrophan in his winter residence - monastery of Saint George (Giorgi) in Sudjuna. Information about this issue is contained in the report of P. Zakhariev. The conversations concern such topics as: history of Icon of Iberian Our Mother, deeds of the Saints of the Russian church - Antoni Roman and Aleksei the Wonderworker. The stories about the travel to Iran (presumably in 1616 or 1625), meeting with Shah Abbas the I. The Shah only played lip service to the advantage of the Christian Faith and by request of metropolitan Mitrophan setting free of the 300 Georgian captives, being told by metropolitan Mitrophan are worth interest.

The description of the traditional annual celebration of the Sudjuna Icon of Saint –George (Giorgi) having placed on the 21-23rd of April with the participation of the high clergy and nobility given by F. Elchin and P. Zakahriev is quite detailed. The non Christian, heathen elements of the celebration, appearance and speech of the local "Prophet" astonished the Russian legates and metropolitan Mitrophan and incurred their displeasure. It is worth mentioning, that Makarius from Antiokhia, who in 1664-1665 visited Georgia and spoke personally with the Prophet from Sujuna concluded, that the words of the "prophet" does not contain in them nothing evil (Makarius of Antiokhia. Information about Georgia. - Armagan. Tbilisi, 1982, p.121 –in the Georgian language).

On the April of the year of 1640 after more than five months from the arrival of the Russian legates in Megrelia, they at last were received by Levan the II in one of his residencies, being located far from the capital of the Principality - in Dzigur. The excuses for the belated reception was named the continued mourn for the possessor's spouse's decease. This little reflects the reality and in fact, Levan the II stole for time not because of the mourning, but because of the making a truce between Iran and Turkey in May of the year of 1639, i.e. before the arrival of the legates in Megrelia. In accordance with that agreement powerful and aggressive neighbors divided Georgia between each other once more. Thus, at that stage Georgia lost the perspective of unification. We can conclude, that the end of the war of Turkey with

Iran, making of truce between them on division of Georgia and other countries, strengthening of the positions of Turkey in West Georgia, danger arising from a new political reality can be considered the cause of changing of the plans of Levan the II in relation with Russia and consequently the late and cold reception of the Russian legates. Before and after their arrival Levan the II not only mourned, but attentively studied the development of the events on the international arena and in Georgia as well. He received the legates after he had clarified his position towards Russia at that stage.

Levan the II understood, that swearing on the loyalty to the Russia and formal protection from the side of Russia would not save his Principality and other political units of Georgia from the inevitable in that case Turkish aggression. He definitely took into account the tragic fate of his grandfather Alexander the II and uncle Giorgi- the son of Alexander who in the year of 1605 gave their lives for the loyalty and devotedness to Russia (Essays on the History of Georgia, v. IV, p. 250). The possessor of Megrelia knew well, that his cousin and political opponent Teimuraz the I, who 1639 was put under the oath on the loyalty to Czar Mikhail Fedorovich, tried in vain to get the real help from Moscow. Besides, Levan the II had apparently the information on the real abilities of that time Russia, paying the tribute (the so-called funeral feast) to the Crimea Khan - the ally and vassal of Turkey. Russia of the first part of the 17th century was so weak that it was not able to hold off the attack of Poland and Lithuania losing a war with them in 1617-1618 and 1632-1634. Having in mind all those factors Levan the II temporarily refused to establish close contacts with Russia in order not to anger Turkey and challenge its aggression. Primarily, geopolitical realias having place after the May of the year of 1639 and in some extent deep mourning of the possessor of Megrelia predisposed the failure of the legation of F. Elchin and P.Zakahriev. Their meeting with the possessor was of a formal character; at the meeting not a single more or less important issued was discussed. On ending the meeting Fedot Elchin and Pavel Zakhariev returned on the same day i.e. on the 27th of April to the Sudjuna Monastery, where they stayed to the 3rd of May of the year if 1640. Once again due to F. Elchin's mistakes made putting down the geographical places and fixing the chronological data, the scientists were not always able to define exactly the route and itinerary of the travel of the Russian legates in their final stage

within Megrelia. According to the Elchin's information the legates left the monastery of Sudjuna on the 29th of April and on the 30th of April arrived in the Khoni Monastery. As for Pavel Zakhariev he informs, that on the 3rd of May arrived in the Khobi monastery. Comparing of the report of the legates does not arise the doubt that they speak about the Khobi and not the Khoni monastery. In the report of Elchin being corrected by the Moscow legacy office, enables us to make corrections to the chronological inaccuracy. In the corrected variant is said, that on the 27th of April the legates having left Dzigura, stayed in the Sudjuna monastery 6 days. According to the above mentioned correction, the legates stayed in Sudjuna till the 3rd May. This coincides with the data given by Pavel Zakhariev and anyway, it is established, that the Russian legates arrived in Khobi monastery on the 3rd of May of the year of 1640. The guests were met by the Hegumen - famous Georgian clerical, state, culture figure and diplomat - Nikoloz Cholokashvili (Nicopherus Irbakh), who talked with them. He in due time traveled all over Europe and visited Moscow as well, where he met the Patriarch of Moscow and all Russia of 1619-1633 - Philaret. The Russian legates met him for the first time on the 27th of April of the year of 1640 during the meeting with Levan the II. As it was mentioned in the reports of the legates the Hegumen showed to the guests the unique Christian relics and among them the chiton of Holly Virgin. The chiton extended to our days and is kept in the Zugdidgi historical-architectural Museum.

On the May of the year of 1640 as P. Zakhariev has it, they left Khobi and on the 6th of May (the first visit was on the 13-17th of February) visited the Tsaishi monastery being managed by the already familiar for the legates bishop Andrei. On the 16th of 18th of May the guest were moved to the town of Zugdidi. In the reports an interesting conversation between the Russian legates and representatives of Levan the II - the viziers of the possessor Ramaz Chichua, hegumens of the Khobi and Tsaishi Monasteries - bishops Nikoloz and Andrei were spotlighted. The representatives of the Levan the II expressed their displeasure about the captivity of the legate of Megrelia in Russia : "You kept him three year in captivity." Fedor Elchin was categorical in his answer saying that :" Not a single day was he kept in captivity, but Our Sovereign and Great Prince Mikhail Fedorovich gave him all His mercy and daily food and the Great Czar did not neglect the request of king Levan. He bestowed his mercy to your legate Gabriel too).

The Georgian side replied to the explanation of F. Elchin on the objective causes of the delay the following:" We know that Your Czar is Christian. Earlier, the Great Sovereigns sat in Rome, but by that time they are no more there, but God gifted to your all Russia absolute Sovereign and Great Duke Mikhail Fedorovich the same function. In this regard, L.S.Shepeleva justly remarks, that that time Georgian political and clerical figures knew well popular in Russia theory on the "Moscow the third Rome," having emerged in the 15-16th centuries (Travel of the Russian legates in the 16-17th centuries, p. 425).

Nevertheless, the Georgian side did not accept the explanation of F. Elchin, but declared that Levan the II lets the legates go upon a petition of one of a Kabardinian possessors - Aleguk, whose representative were at that time in Megrelia for conducting negotiations on the future marriage of Levan the II's son with the daughter of Aleguk. (On the appointed wedding see the reports of F. Elchin dated with the 1st and 19th of May). Otherwise, as the representatives of Levan the II informed, they would have to live in Megrelia for exactly the same period Gabriel Gegenava was to .live on Russia.

Fedot Elchin and Pavel Zakariev together with the Kabardinian representative left the capital city of the Megrelian Principality Zugdidi on the 18th (according to P. Zakhariev) and 19th (according to F. Elchin) May of the year of 1640.

In the concluding part of the reports dated with the 19th of May F. Elchin summarizes the result of legacy to Megrelia. In accordance with the Injunction (instructions), he gives the data on the territory of Megrelia, its size and geographical situation and location, its economic conditions, trade and agriculture, as well as about its customs and traditions and local cuisine. He gives attention to the wide spread in Megrelia practice of human trade and other problems. F. Elchin briefly describes the route from Kabarda to Megrelia across the "Impassable Mountains," where people only walk and the ground is covered with snow from the beginning." He also tries to estimate the conditions of Christianity, pointing to then dogmatic mistakes being made in his opinion by the Georgian clergy.

The Russian legates unanimously mark, that on the 22nd of May of 1640 they left the village Khudoni and consequently Megrelia; on the 26th of May they reached Svanetia, where according to the data given by P. Zakhariev they stayed till the 8th of June. Afterwards the legates

left the boundaries of Georgia continued their way across the North Caucasus. The report of P. Zakhariev ends on the 9th of July of 1640, when he arrived at fortress of Terek. The future, full of adventures journey is described by him in the suit against F. Elchin (Chapter 14). The report of F. Elchin continues till the 13th of August, when he left Astrakhan. He arrived in Moscow on the 4th of December of 1640. On the same day Pavel Zakahriev handed in his report to the Legacy office. As we can see from his suit (Chapter 14), from the 13th of December of 1640 he was interrogated together with F. Elchin in the Legacy office (quarters). The interrogation and investigation (examination) with regard to case of F. Elchin, in connection with the suit of Pavel Zakhariev continued in 1641 as well, but the results about the investigation are not given in the reports of the legates.

II

The materials of the legations of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev are the very important original sources on the ethno political and church history of Abkhazia of the first part of the 17th century. They unambiguously witness the fact, that in the epoch of Levan the II Dadiani the lands located between the rivers of Enguri and Psou (i.e. the territory of Modern Abkhazia) made almost the organic part of the Megrelian Principality or presented a subdued administrative unit (principality). In particular, as it is obvious from the itinerary of the Russian legates (their stay in Dranda and Pshapi), the territory form the river Enguri to the river Kelasuri (near the town of Sukhumi), where the fortified construction began "(Kelasuri wall)," intended for the blunting of the attacks of the Apsua-Abkhazians, was an organic part of Megrelia. On the remaining part of the territory of modern Abkhazia, where from the middle of the 16th century the highland population (Apsua - Abkhazians) having already gained a foothold was prevalently extended the jurisdiction of the Megrelian Principality. That was the reason why, Metropolitan Nicephorus - the legate of the Teimuraz the I - the king of Khakhetia declared in 1635, that from the North-West the "Dadiani Lands" have border not with Abkhazia, but with the "Mountainous Circassia" (Chapter 1.1). Abkhazian Principality then existing (It was divided into the three small parts), was not named as a adjoining region, because it was not a separate political formation and

was considered to be within Megrelia

Fedot Elchin also related the problem of borders. In the concluding part of the report speaking about the geographical location of Megrelian Principality he writes:" The lands of Dadiani along the sea coast comprise 150 kilometers" (Chapter 15). It means that according to the data of the Russian legate Megrelian Principality spread to the river Kelasuri, i.e. the town of Sukhumi.

The separate pieces of information on the borders of Megrelia, functioning in the Principality of the Georgian church, its Catholicos and other archpriests are said in the report of the legate Gabriel Gegenava being made in Moscow. On the 16th of November of 1638 he reported to the clerks of the Legacy office, that"Patriarch Malafei (Malakhia Gurieli - Dj. Gamakharia) lives in Pinchiuki (Pitsunda - Dj. Gamakharia) in the Monastery of Holy Assumption (Chapter 3). During the conversation with the confessor of the king - archpriest of the Moscow Monastery of the Annunciation - Nikita - Gabriel Gegenava confirmed, that " We have a Patriarch and He lives in a place called Pichiuta (Bichvinta - The same Pitsunda) (Chapter 5).

Travelling within the borders of the Megrelian Principality the Russian legates inspected the Georgian populated places, famous common Georgian culture centers (churches and monasteries) being at the end of the 17th century occupied and devastated by the Apsua-Abkhazians with the help of the Turks. On the 2-3rd of February of the year of 1640 Fedot Elchin and Pavel Zakahriev visited the village Putskuri (now the Gali district), where besides the church was located the palace of Levan the II and " town - fortress"; On the 4th of February - they visited the villages - Galidzga//Beslakhuba and Merkula (now the Ochamchire district); on the 5th of February on the coast of the Black Sea at the estuary of the river Mokvi (now the Ochamchire district), on the 6th February Dranda (now the Gulripsh district), on the 7th of February Pshapi (now the Gulripsh district), on the 8th of February Kvitouli (now in the Ochamchire district); on the 9th of February Mokvi and Ilori (Now the Ochamchire district); on the 9-10th of February - Bedia (Now the Ochamchire district).

Declaration of the legate Gabriel Gegenava made in Moscow and the rather extended reports of the Russian legates on their stay on the 2-10th of February of the year of 1640 in the North-West part of the Megrelian Principality of that time (In Modern Abkhazia) is quite valuable original

source on the ethno political and church history of the given region. Information reflected there prove, that the modern Gali, Ochamchire and Gulripsh districts were the organic part of the Megrelian Principality and the remaining part of the territory including Pitsunda (That time Abkhazian Principality), was under its jurisdiction. We have to admit here, that in 1470-1474 with the efforts of the rulers of West Georgia and namely the king of Imereti - Bagrat the II (1455-1478) and possessor of Megrelia - Shamadavle Dadiani (1470-1474) the Catholicosat of Abkhazia i.e. West Georgia was restored. In the " Court Instructions" being approving by the Jerusalem and Antiochian Patriarch - Mikael the jurisdiction of the restored Cathalicosat spread between the Lich -Ameri (to the West of the Surami Backbone - Dj.G.), to the North side of Choroki, and to the South –West of Ovseti, to the East of the Pontus Sea, where the borders of the Great Bichvinta are located i.e. Pitsunda (Dj.Gamakharia, Badri Gogia. Abkhazia - Historical Region of Georgia, p. 228). According to the main monument of the medieval Georgian church law "Iadagar of Pitsunda" being compiled in 1525-1550 - the borders of the cathalicosat of Abkhazia// West Georgia including Imereti, Guria, Megrelia also covers other historical lands of Georgia, becoming at different times the property of Turkey and Russia. The law read as follows:"Eparchy of the Catholicos is the parish between the Lichi (Surami mountains - Dj.Gamakharia) and Kaffa (Feodosia - Dj.Gamakharia), between the borders of Russia and Chaneti (Dj.Gamakharia, Badri Gogia. Abkhazia- The Historical Region of Georgia, p. 231). The permanent raids of the Caucasian Highlanders and mass settlement by them of the modern Gudauta district (historically the Principality of Abkhazia) in the middle of the 16th century left no way out to Catholicos of Abkhazia//West Georgia - Evdemon the I Chkhetidze (1541, 1557-1578), but to move his residence from Pitsunda to Gelati. The highlanders (Apsua-Abkhazians) professing paganism and partly Islam, gained a foothold in the Abkhazian Principality and abolished the Orthodox Christianity and as a result almost 15 churches and monasteries functioning in the Principality during the centuries ceased to exist. In spite of the dramatic demographic changes, the possessors of Megrelia restored their jurisdiction in Abkhazia. It strengthened even more during Levan the II Dadiani; According to the Patriarch of Jerusalem - Dosifeus (1669-1707) the possessor of Abkhazia " Christened 40 000 Abkhazians, and gave out the same number (40 000) of the Persian outer garments and appointed bishop to them" (M. Selezniev. Guide to Comprehension (Understanding)

of the Caucasus, book I.M., 1847, p.28 - in the Russian language). During the sovereignty of Levan the II Catholicos of Abkhazia//West Georgia got the chance of arriving in Pitsunda again, of making holly myrrh there and administers the church service. So, the declaration of the legate Gabriel Gegenava made in Moscow on abiding of the Catholocos –Patriarch Malakhia (Gurieli) in Pitsunda was quite constituent with the reality. Even the more, to the end of the 18th century legally Pitsunda stayed the residence of Catholicoses of Abkhazia//West Georgia. But due to the dominance of the non Christian highlanders the First Hierarchs were not able to visit Pitsunda during the 18th century. Catholicoses calling themselves Catolicoses of Abkhazia in its wide sense (i.e. West Georgia) were driven out (expelled) with the help of Turkey from the Abkhazian Principality by a new highlander non-Christian population - by the Apsuans being called according to the new place of dwelling - Abkhazians.

Levan the II Dadiani all his Principality including the territory of the modern region of Megrelia and occupied Abkhazian Autonomous Republic in the document in the name of the Russian Sovereign Mikhail Fedorovich is called the country of Iberia (Georgia); the possessor of Megrelia begged Him together with all the Orthodox population (Chapter 4). In the repeated document of Levan the II in the name of the Czar Mikhail Fedorovich dated with the 15th of May of the year 1640 is said that the true God is worshipped and Glorified in the country of Iberia the district of Megrelia possessed by Levan Dadiani (Chapter 13). In one word, according to the materials included into the collection of works, Abkhazia of the middle of the 17th century was the integral part of one of the regions of the Iberian country (i.e. Georgia) - The Megrelian Principality. Official Russia got acquainted with the territory of Modern Abkhazia in the above mentioned status not mentioned in the reports of Fedot Elchin and Pavel Zakhariev due to plain causes. Mikhail Fedorovich calls Megrelia the Country of Iberia (including modern Abkhazia). In his document in the name of Levan the II (dated with the 30th of May of 1639) we read the following:" You, King Levan and All You Kingdom located in the Country of Iberia is Orthodox. We express our wish to patronize and protect You King Levan and All Your Country Iberia" (Chapter 10) etc.

As we see, in Russia of the 17th century (and even earlier) they knew, that not only East, but West Georgia was also called Iberia, including the modern region of Megrelia and Autonomous Republic of Abkhazia. Ro-

man and Byzantine authors wrote about this fact long ago. Among the number of authors calling West Georgia Iberia and its Colchis population - Iberians are Eusebius of Caesarea (260-340), Gelasius of Caesarea (4th century), Epiphanius of Cyprus (4th century), Socrat Cholastik (IV_Vth centirues), Rufius (4-5th centuries), Constantine Manasa (12th century), Niketa Khoniat (12-13th centuries) and others (Metropolitan Anania Djaparidze. History of the Georgian Apostolic Church. Tb., 2009, p. 139-140 –In the Georgian Language.; Jemal Gamakharia. Abkhazia and the Orthodox Religion.Tb. 2005, p. 36, 42 - in the Georgian Language. Jemal Gamakahria, Badri Gogia.Abkhazia -Historical Region of Georgia. Tb. 1997, p. 579-580 etc.). Catholic bishop of Sukhumi Petrus Heraldi in the letter being sent in 1330 to England in the name of the Archbishop of Canterbury, calles himself the "Sebastopolian (Sukhumi - J. Gamakharia) bishop of Lower Georgia (inferioris Georgiane); at the end of the letter he marks, that the letter is written in the "town Sebastopol, in the kingdom of the lower Georgia (in regno inferioris Georgiane)

... In 1330 A.D. (J.Gamakharia, B. Gogia. Abkhazia - Historical Region of Georgia, p. 219-220, 589). Historian J.Buasardo wrote in 1581, that on the 25th of April of the year of 1580 - Sinan Pasha left Constantinople with his army and reached the borders of Georgia; for taming independent Georgian Iberians in Batumi and Sukhumi he appointed his own Beglarbegs and Defterdars (J.Gamakharia,B.Gogia. Abkhazia - Historical region of Georgia, p.231).

Jerusalem Patriarchs Dosifeus and Khrisanf (17th century) call the whole West Georgia including Abkhazia –the Lower Iberia (Metropolitan Anania Djaparidze. History of the Georgian Apostolic Church, p. 502). S. Luizinian who served the Egyptian Sultan - Ali-Bei (genetically Georgian) in 1763-1772, in his book on the rebellion of Ali-Bei against Turkey wrote about the slaves "originally from Iberia, being usually called Georgia, Circassia or Abkhazia and Megrelia." (J.Gamakharia, B.Gogia. Abkhazia - Historical Region of Georgia, p. 280). A resident of Russia at court of the East Georgian King Erekle the II (1744- 1798) - Jacob Rainegs wrote in 1796:" In the ancient chronicles Abaza was considered Iberia and under this name it was known for a long time" and then he continued:" Abaza in ancient times was an integral part of the Iberian kingdom. It was ruled by the Iberian Prince (J.Gamakharia, B.Gogia. Abkhazia - Historical region of Georgia, p. 285, 653).

The most confident, in (knowledge) the History of Abkhazia was

the representatives of the Georgian Royal family –Bagrationi. For them Abkhazia unconditionally was an integral part of Iberia and particularly of the Lower Iberia. F.E. Brother of the King Solomon the I of Imereti - Catholicos of Abkhazia//West Georgia - Iosif Bagrationi (1769-1776) in his will formulates (words) his titles as follows:" Cathalicos of Abkhaz, Imer, Guria, Megrelia, i.e. Lower Iberia" (Catholicos –Patriarch of Georgia.Tb., p.167-168 –in the Georgian Language). Prince Teimuraz Bagrationi, the son of the last king of Georgia Giorgi the XIIth marked, that Abkhazia was Lower Iberia, being called Egrisi (Teimuraz Bagrationi. Histories on foundation of Iberia, i.e.Georgia, which is all Georgia. Saint Petersburg, 1848, p. 56 - in the Georgian Language).

Modern Abkhazian historian and clerical figure Dorofei Dbar be a connoisseur of the historical sources had to admit, that Abkhazia was an integral part of historical Iberia (Georgia), but anyway tries to present Abkhazia separately from the other Georgian political units. Deliberately and purposefully distorting the reality he writes, that Iberia - "General name of Georgia and Abkhazia"; and the term "Lower Iberia" in fact marked modern Abkhazia and West Georgia" etc. (monk-priest Dorofei Dbar. Katholicosat of Abkhazia. Chapter from the book "History of Christianity in Abkhazia in the first millennium." www.portalcredo.ru). From the sources mentioned above is clear, that Abkhazia not separately from Georgia or West Georgia, but equally with its administrative and political units was a part of Iberia. It is proved by the remarks or narration of Patriarch Dosifei Dbar. "Traditionally - wrote Patriarch Dosifei -in Iberia existed two independent Patriarchs being called Catholicoses. Lower Iberia, ancient Colchis or Lazika embodies in its eparchy: Imereti, Guria, Mengrelia, Abkhazia, Svanetia and a part of Moskhia"(cited according to the book.: Monk - Priest Dorofei Dbar..., www.portal-credo.ru).As we can see Patriarch Dorofei regarded Abkhazian Principality as a part of Lower Iberia of the former Colchis and Lazika.

Abkhazian Principality for the official structures of the Russian Empire was known as a province of Iberia. On the 27th of October of the year of 1803, when Russia annexed East Georgia and was preparing for the conquering of its West Part, chief executive of Georgia General P.Tsitsianov informed State chancellor Count A.R. Vorontsov in Saint-Petersburg:"I consider my duty to tell the story of Kelesh-Bek and his Lands (Abkhazia - J.G.). In the 15th century, namely before 1414 A.D. when Iberia was not yet divided, he Keleshbek was known as ShervaShidze and his lands com-

prised one of the provinces of Iberia" (Acts, v. 2, p. 463).

Dorofei Dbar tries to clarify some things concerning the terminology of "Upper Iberia" and "Lower Iberia." With this purpose he gives a quotation from the "Chronicles of Kartli", in which was narrated about the blessing of the Cathedral of Bagrati in Kutaisi, when the King " called rulers of the neighboring countries and Catalicoses, archbishops and hegumens of the monasteries and all the nobility from His upper and lower Patrimony and Kingdom and other Countries" (Kartlis Tskhovreba (Life of Kartli). History of Georgia.Tb. 2008,p.150 - in the Russian language). Words "Upper" and "Lower" in the given case (but not always- mean East and West Georgia/ Dorofei Dbar agrees with this commonly accepted in the Georgian historiography opinion, but" specifies:" If we tell call the spade a spade it like it is in the given fragment of the "Chronicles of Kartli" under the "Lower Lands" is meant the original territory of Abkhazian Kingdom consisting besides Abkhazia, of also modern West Georgia... "Upper Lands" mark later annexation (joining, inclusion) to the Abkhazian Kingdom territories of Modern East Georgia" (monk-priest Dorofei Dbar www.portal-credo.ru). It appears that as if "Lower Iberia" and "Upper Iberia" are the terms reflecting various stages of formation of the Abkhazian Kingdom and Integral (Unified) Georgia, which has no substance. To tell the truth this issue does not have a principle significance (as if we examine it from the orthographic aspect or accept an incorrect position (the way of thinking) of Dorofei Dbar , in the both cases equally "Upper Iberia" means East Georgia, and "Lower Iberia" means West Georgia), but it will not be out of place to specify, that the words "upper" and "lower" in the medieval Georgian sources very often are the synonyms of " East" and "West." According to Sulkhan-Saba Orbeliani's dictionary (compiled at the crossroads of the 17-18th centuries) "dasavali (west) is that part, where the sun sets" (goes down) and "agmasavali (East) is the part where the sun rises" (goes up). (Sulkhan - Saba Orbeliani. Dictionary of the Georgian Language, I.Tb. 1991, p.200 - in the Georgian Language). It means that that part where the sun goes down is called "lower" or West and the part where the sun goes up is called "upper" or East. The origin of the terms "Upper Iberia" and "Lower Iberia" are now clear.

In the Georgian sources the terms "upper"// or higher in the meaning of "East" is used concerning Abkhazia.F.E. According to the new "Life of Kartli" in the 15th century "Dadiani possessed: the lower reach-

es of the river Tskenistskhali, below Lechkhumi, the territory on this side of the Svaneti backbone and upper Abkhazia. Shervashidze possessed Abkhazia till Jiketi" (The life of Karli (Kartlis Tskhovreba), v. 2.Tb., 1959, p. 349 - In the Georgian Language). In the given case is meant that Dadiani had in possession the lands to the West (lower) from Lechkhumi and to the East (upper) from the Abkhazian Principality, i.e. from Anakopia. To the end of the 17th century, when the borders of Abkhazia were extended till the river Enguri, the territory higher Abkhazia or "Upper Abkhazia" was called Samurzakano. F.E. The king of Imereti David (1784-1789) on the 14th of July of the year of 1789 informed his legate in Russia Vissarion Gabashvili about the arrival in Kutaisi of the "Possessor of Upper Abkhazia" - Levan Shervashidze (J.Gamakharia,B.Gogia.Abkhazia - Historical Region of Georgia, p. 282). That latter in reality possessed Samurzakano.

Mainly in the foreign sources "Iberia", "Georgia" and "Abkhazia" are used as synonyms and "Abkhazia" in most cases signifies "West Georgia." That is the reason why Catholicos of Abkhazia//West Georgia, whose residence was located in Pitsunda, is called by some of the authors -Catholicos of Iberia. F.E. Italian missionary Don Christopher de Castelli, who visited Georgian in 1627/28-1654 (performed a missionary function in Abkhazia as well in 1634-1639), wrote: "By the order and instruction of the Patriarch of Iberia, the Abkhazians are donating the pillar for the repair of the church of Apostle Saint Andrew... Holly Myrrh presented by the Patriarch of Iberia is spread all over the kingdom... In the Abkhazian province is located a large church being built by Devine Saint Apostle Andrew in the middle of which is made holly oil and after being approbated by the Patriarch of Iberia is distributed all over the Kingdom" (Don Christopher de Castelli. Information and Album about Georgia. The text is decoded, translated and provided with the commentaries by B. Giorgadze. Tb., 1976, p.177 - in the Georgian Language). It means that "Catholicos of Abkhazia and Patriarch of Iberia" is one and the same person.

In the Byzantine and especially eastern sources there are a lot of examples of usage of the terms "Abkhazia" and "Abkhaz" in the meaning of "Georgia//Iberia" and "Georgian//Iberian". Among the Byzantine authors the writers of the 11th century: Giorgi Kedren, Mikhail Ataliate, of the 12th century - Ioan Zonar, of the 13-14th centuries - Chronographer Eftmius and others can be named (corresponding documents

with the commentaries see.; J.Gamakharia, B. Gogia. Abkhazia - Historical Region of Georgia, p. 199, 217, 557-558, 562-563, 586-687 etc.). "Abkhazia" and "Abkhazians" in the Azerbaijani and Iranian sources mean only integral Georgia and rarely its west part. F.E. let us cite the words of the poet of the 12th century from Shirvan - Khakani:

"The love of that curly, white faced beauty
Brought me to live in Abkhazia and I learnt the Georgian language" (Boldirev A.N. Two Shirvan Poets - Nizami and Khakan. - Monuments of the epoch of Rustaveli, Leningrad, 1938, p. 137 - In the Russian language).

Great Azerbaijani poet Nizami many times uses the terms "Abkhazian" and "Abkhazia" in the sense of "Georgian" and "Georgia." F.E. in the "Khosrow and Shirin" he writes:

"It's been a long time this Land is unfertile,
For Abkhazians toil it from the very start, Hiring it.
Here is the fragment form the poem "Iskander-Name":
"Duval the ruler of Abkhazia
Was given power by the Shah"...
Come to our aid oh Shah,
Save us from the Russian oppression,
Who betroth the brides in the cradles of Abkhazia"... (Nizami Gandjavi, Khosrow and Shirin. Baku, 1983, p. 428-429; Nizami Ganjavi. Iskander - Name. Baku, 1983, p.285 - in the Russian language).

It is obvious, without any comments what is meant under "Abkhazians" and "Abkhazia"; it is clear, that the poetic strophes being cited here inform us only about Georgia and Georgians. In the poems "Khosrow and Shirin" Nizami also writes, that the place of hunting of Ildegiz were Abkhaz and Derbent.

Azerbaijani scientists suppose that the populated station Abkhaz (It is mentioned in the Persian sources as well) was located in the district of Khachmaz or on the place of the town of Kuba (J.Gamakharia.B.Gogia. Abkhazia- Historical Region of Georgia, p. 577-578; Historical Geography of Azerbaijan, Baku, 1987, p.73 - in the Russian language). Consequently, it does not have any relations with modern Abkhazia, but it is associated and connected with the history of the Georgian Kingdom, being spread "from Nikopsia to Derbent." Within it (to the East and North-East) two Derbents existed (to the North-West existed the town of Gagra called Derbent) and what is the most interesting were

two towns named Abkhaz (J.Gamakharia, B.Gogia. Abkhazia - Historical Region of Georgia, p. 577-579).Historian-Separatists prefer not to mention them, as the towns under the name of Abkhaz has nothing in common with the modern Abkhazia (Apsni) and Abkhazians (Apsua).

Armenian comprise sources a great interest. In them the term "Abkhazia", "Egeria", "Lakz//Lazika" are used in the meaning of West or all Georgia. The authors of such sources are Ioan Drackhanakerts (10th century), Pseudo Shapukh Bagratuni (10th century), Ukhtanes (10th century), Stepanos - Taronski Asokhik (11th century), Mkhitar Airavanets (13th century), Vardan Vardapet (13th century), Kirakos Gandzaketsi (13th century) and others (corresponding documents with the comments see.; J.Gamakharia, B.Gogia. Abkhazia - Historical Region of Georgia, p. 191-193, 196-198, 208-209,216-217,547-551,554-556,572-573,584-585).

Medieval century Arabic sources have a great significance for the history of Georgia, in which the ancestors of the modern Apsua- Abkhazians are not practically fixed. The term "Abkhazia" means Georgia as a rule (sometimes it is used to denote Wets Georgia - Lazika) and Georgians (sometimes the West Georgians). The Arab authors are : Abu-al Kasim (10th century), Masudi (10th century), Ibn-al Atar (11th century), Al-Farik (12th century), Iakut (12-13th centuries) Abul-Feda (13-14th centuries), Al-Mukhibbi (14th century), Elkalkashandi (14-15th centuries) and others (for the corresponding documents with the comments see.: J.Gamakharia, B. Gogia. Abkhazia –Historical Region of Georgia, P.193-196, 201, 215, 220-221, 223, 225, 551-555, 574, 583, 589-590, 593 etc.).

Numerous facts of employing in the sources of the foreign origin (and partly Georgian sources as well) of the term "Abkhazia" in the meaning of Georgia in the hands of the separatists is the means of manipulation with the history, gross distortion of the past, appropriation of the history of Georgia, passing it off as the history of Modern Abkhazia of the nation of Apsua-Abkhazs. Falsified history is turned by the separatist into the powerful gear for the ideological oppression and making influence on their own population and deceives of the international society.

The most blatant and egregious examples of falsifying of the historical past are the permanent attempts," theft" even the thoroughly studied history of Abkhazia (West Georgian) Kingdom and also of the West Georgian Catholicate , having nothing in common with the modern Apsua-Abkhazians ancestors. In this respect especially active is Dorofei Dbar. Unfortunately, he says nothing about the widely –

known facts of the mass migration in the 16-17th centuries into modern Abkhazia of the North Caucasian Apsua-Abkhazian highlanders, about the smash-up of the Orthodox Christianity on the territory occupied by them devastation and destroy of the famous Georgian Christian and Culture centers (Pitsunda, Dranda, Mokvi and others), tens of churches and monasteries, physical liquidation or banishment of the Orthodox clergy from the region and other like deeds.

He anyway tires to declare the purely Georgian clerical organization such as Catholicate of Abkhazia (West Georgia) consisting of the Georgian clergy and Georgian bishops and Georgian perish, church service conducted in the Georgian language, Georgian books etc. to be the autocephalous Abkhazian church in its modern meaning?!. One of the documents, on the basis of which Doreofei Dbar wants to ground his version is the Arabic script of the Antiokhian Patriarch Makarius (1647-1672) being complied in 1665 in Georgia (Tsaledjikha) and being published in 1905 translated into the Russian Language The author tells us about the well-known history of ordination of the Catholicos of Iberia a Ioan, being sent from Iberia by the Patriarch of Antiokhia - Pheopilaktos (744-750). This story is widely-know through the 11th century sources (see the Georgian author Efrem Mtsire having used the information of the chronographer of the 8th century Ioan from Antiokhia and also the work of Nikon Chernogorian). But in the script of the Patriarch Makarius, unlike the predecessors - the above mentioned authors of the 11th century, is narrated about the ordination of Catholicos of Abkhazia and not Iberia (P.Juze.Georgia in the 17th century according to Patriarch Makarius. Kazan, 1905, p. 10). Here we encounter the ordinary for the Arabic sources fact of replacing the term "Iberia" with the "Abkhazia" (West Georgia). On the basis of this fact, separate Georgian historians justly assert that in the middle of the 8th century Theophilactos ordinate the first Catholicos of West Georgia//Abkhazia (V.Goiladze. At the Origins of the Georgian Church. Tb. p.169-178 - in the Georgian language). Dorofei Dbar supposes that between the years of 744-750 Theophilactos from Antiokhia ordinate Apsua-Abkhazian autocephalous Catholicos (Monk-Priest Dorofei. Constitution. Essay - www.portal-credo.ru). The fact of existing of such Catholicos is not known for the historical sources. Thereby, he grossly distorts history of Georgia, appropriating history of Iberian//Abkhazian church of the early medieval centuries, attributing it to Apsua//Abkhazians having

gain a foothold on the territory of modern Abkhazia in the late medieval centuries. He falsifies history through arbitrarily, interpreting historical sources in which the terms "Iberia" and "Lazika" are changed with the synonym "Abkhazia". Patriarch Dositheos whose works are often used by Dorofei Dbar wrote about the double meaning and usage of the word "Abkhazia": The first meaning of which is - the Abkhazians living on the North coasts of the Black Sea. The second meaning is: Abkhazia including Megrelia and Guria. This name was given to the Kingdom of Georgia. (M. Seleznev. Guide for Apprehension of the Caucasus, book I, p. 31). In reality, Patriarch Dositheos talks about (and rightly) about not only the double, but threefold meaning of the word "Abkhaz": Abkhazs (Apsua) and Abkhazia (Apsni) - West Georgia-All Georgia. Through ignoring of this elementary truth on the triple meaning of the terms " Abkhazia" and " Abkhaz" (see also Mariam Lortkipanidze. Abkhazians and Abkhazia.Tb. 2012, p. 77-78) the separatists distort the historical past and appropriate history of the certain Georgian political units, All Georgia and its churches.

Separatists are so «enthusiastic" with falsifying the history, that they even distort the sources. F.E. M. Gumba with the reference to the Armenian author of the 10th century Ukhtanes writes:" Ukhtanes mentions Abkhazia as a powerful kingdom with the numerous population" (M.M. Gumba. Abkhazia in the first millennium, Sukhumi, 1982, p. 12 - in the Russian language). O.Bgajba and S. Lacoba in the school textbook being compiled by them mark: that "Ukhtanes gives a high estimation to the Abkhazian Kingdom." For "confirming" those words the following quotation of the Armenian author is given:" Developed this nation (which nation? - J.G.) And increasing its number spread to the various coasts of the Black (Pontus) Sea, reached the borders of Armenia and Albania (Azerbaijan = J.G.) And comprised an extremely numerous nations. The name of this country is Abkhazia" (O.Bgajba, S.Lacoba. History of Abkhazia. Sukhumi, 2006, p. 156 - in the Russian language). Now let us analyze what country and which people is Ukhtanes writes about? In his essay : "History of separation of the Georgians from the Armenians" he talks about the Pitiacsh of the Gugarens., " who was brought by Alexander of Macedonia, appointing him the ruler over the defeated Iberian tribes being brought to this lands by Nebuchadnezzar with the help of the Libyan army, drove in, ruined and subdued them. Historian (Movses Khirenatsi - J.G.) says, that Nebuchadnezzar settle

a part of them (of the Iberians = J.G.) on the right coast of the Pontus (Black Sea - J.G.) Sea... as for the tribe settled on the coast of the Pont, it rose, multiplied, along the Sea, occupied that region and spread to the borders of Armenia and Albania; there was formed numerous nation and the State is called Abkhazia... Multiplied and increased in number and emerged a tribe, which in its first, original country is called Veria (Spain - J.G.) and here they are called Georgians. It strengthened its tribe and language and written language, it has also powerful bishops and kings and they were separated, isolated and estranged from us by Kirion Skutreli (Ukhtanes. History of Separation of the Georgians from the Armenians. Armenian text together with the Georgian translation and investigation was published by Zaza Aleksidze. Tb. 1975, p. 67).

Thus, on the coast of the Black Sea the Iberians,being here called the Georgians - migrants from Spain settled, rose, became numerous and formed a great State under the name of Abkhazia. They are Iberian having migrated from Spain, who are "here called the Georgians" - asserts Ukhtanes. Unfortunately, separatists deliberately distort the meaning and spirit of the source, trying to appropriate the History of the Georgian nation not belonging to them.

There are more than enough examples of the perversion of History of Georgia by the separatists through ignoring the triple meaning of the term "Abkhazia", but there is no need of providing any examples. As it is obvious from the above mentioned materials of the legations of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev, the whole territory of Odishi (Megrealian) Principality from Martvili to Dranda and Pitsunda - is the part of the Iberian lands, where Iberians lived. Levan the II Dadiani according to his words lived "In the Lands of Iberia in the place under the name of Megrelia" (Chapter 13); Patriarch (Catholicos) who lived " In the place called Pichiuta (Pitsunda), was known as Patriarch (Catholicos) of Iberia. As the above mentioned brief review of Roman, Byzantine, East and other sources witness, the like situation had place not only in the 17th century, but during tall the antique and medieval century Georgia History- till arrival of the Russian legates to Odishi and henceforward.

Abkhazian historians not sharing this truth prefer not to say anything about various "inconvenient" for them sources, among them materials of the legates of the Megrelian Principality and Russia and try to write (distort) history without taking them into account. F.E. the famous ethnologist E. Adjindjal writes, that after the division of

the Caucasus between Iran and Turkey in 1639 "The clerical ties of Abkhazia with Georgia were interrupted" (E.K. Adjindjal. From the History of Christianity in Abkhazia - Sukhumi, 2000, p. 120-121 - in the Georgian language). The given material and the original sources included into the collection of works prove the opposite. They simply demonstrate, that "The Abkhazian Church" never existed in its narrow (Apsua) meaning and in Pitsunda was then sitting "Patriarch of Iberia" - Georgian catholicos of Abkhazia in the wide sense of this word, i.e. West Georgia; other clerical centers, bishoprics in Dranda, Mokvi and Bedia, found later on the territory of Abkhazia till the end of the 17th century were an organic part of the Megrelian Principality and consequently West Georgian and not Apsuan mythical church. In such conditions statement on the break of the clerical (ecclesiastical, parochial) ties between Georgia and Abkhazia after 1639 is groundless. The same E. Adjindjal willfully interprets the following phrase of Patriarch Dosifei (1641- 1707): "Iberians always were in good relations with the Abkhazians, as they wanted to obtain the Holly Myrrh from them and demand from them hostages and only then come up (M. Seleznev. Guide for Comprehension of the Caucasus. Book I, p. 28). Commenting this statement E.Adjindjal talks about the "obvious break between Abkhazia and Georgia of not only the ecclesiastic ties, but the political as well" (E.K.Adjindjal. From the History of Christianity in Abkhazia, p.123). In reality Dosifei here talks about the fact, that cataholicoses of Abkhazia (West Georgia) was forced to leave their residence in Pitsunda and move to Gelati and they were not able to come freely to the Abkhazian Principality, where in the middle of the 16th century Iberian Christian population was alternated by the Apsuan pageant (Partly Muslim) population; as we can see the example given by E.Adjindjal is the proof of the fact of the obvious break of the Abkhazian Principality with the Christianity. About this factual split speaks us already familiar information given by Dosifei, which comes directly after the above mentioned quotation. He writes: "Lev Dadiani (Levan the II - J.G.) having reined a long time after 1600, Christened 40 000 Abkhazians, donated them the same number of the Persian outer garments and appointed them a Bishop' (M. Seleznev. Guide for the Apprehension of the Caucasus, Book I, p. 28). This established fact fully ignored by E. Adjindjal, Dorofei Dbar and their fold, does not speak about their split of the clerical and political dependency

"Between Georgia and Abkhazia"; vice versa it simply points to the clerical and political dependency of the Abkhazian Principality from the Megrelian Principality - one of the regions of Georgia. Abkhazian authors are not interested with the facts of how came into existence the necessity of Christening of 40 000 Abkhazians during the reign of Levan the II Dadiani, i.e. the whole population of the Abkhazian Principality having been converted into Christianity, when in the I century by Apostles of Jesus Christ Andrew the First Called and Simon Canaanite and afterwards by Justinian the I (526-565) had done it? Why came into being the problem of Christening of all the population in the 17th century in the Principality where from the middle of the 8th century was located the ecclesiastic centre of all West Georgia - Catholicosate throne of Pitsunda (Abkhazian//West Georgian Catholicosate) ; where to the middle of the 16th century functioned more than 15 churches and monasteries? We have quite confident answers to the posed questions - They had to (It was an effort) of Christening of the new pageant and also Muslim settlers of the Principality from the North Caucasus, the number of which probably comprised 40 000. This is an unquestionable historical fact, being confirmed by the numerous Georgian, Russian and European authors of the last centuries.

The cautious tendency of attraction by the Georgian political units and especially Megrelian Principality towards Russia cannot remain unnoticed from Turkey. It goes without saying, that Turkey was informed about the legacies of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakahriev. Turkey was concerned about this fact and the loyal attitude of Levan the II towards the Russian Cossacks permanently attacking the Turks, who in 1637 occupied the town of Azov. In order to maintain and strengthen its dominion on the Black Sea and West Georgia, it decided to edge out Megrelia far from the Russian borders activating the raids of the highlanders into that latter. As a result of those raids in the 80-ies of the 17th century the lands located between the river Enguri and Kelasuri Wall being built by Levan the II Dadiani for stopping the raids of the Apsua-Abkhazs were taken away from Megrelia. The Megrelian Principality lost the lands the Russian legates travelled about form the 2rd of February to the 10th (of February) of the year of 1640, inspecting the Georgian churches and the relics kept there. New owners subjugated the local Christian Georgian population with the fire and sword, destroyed the churches; according to the catholic missionaries visiting Megrelia and then finding themselves on the captured by the

Apsua-Abkhazs territories the newcomers, who physically exterminated more than a hundred orthodox priests (M. Tamarashvili. History of Catholicism among the Georgians provided with the authentic documents and explanations (13-20th centuries) Tiflis, 1902, p.209, 212- in the Georgian language). Georgian clerical legal acts of the 16-17th centuries contain quite vast information on the located on the modern territory of Abkhazia (of that time Megrelia), property of the catholicate of Pitsunda (Abkhazian// West Georgian), about the hundreds of peasants toiling those lands (judging from their first names and family names they all were the Georgians). New lords and owners of those lands destroyed that households as well (Monuments of the Georgian Law, v.3. Clerical Legislative Monuments of the 10-19th centuries. Tb., 1970, p. 331-371, 382-386, 419-435, 647-648, 670, 677 and others). We daresay, that the separatists - falsifiers of the history, manage to describe confabulated by them the Apsua-Abkhazian church without employing a great number published Georgian documents - the only witnesses of the activities and deeds of the Abkhazian Catholicate.

The medieval century church thrones on the territory of Modern Abkhazia, Pitsunda, Dranda, Mokvi; Bedia was the most important hearth of the Georgian literature, arts, book industry. With the invasion of the Apsua-Abkhazians they also ceased tier existence.

On the capture by the Apsua-Abkhazians of that part of Megrelian Principality, which was inspected by the Russian legates on the 2-10th of February of the year of 1640; on the eviction from there the Iberian-Abkhazian population is written quite a lot equally by the Georgian and foreign authors of the 18-21st centuries (Jemal Gamakharia. From the Ethnic History of Abkhazia, Brief historiographical Review. - Teimuraz Mibchuani - 70. Tb. 2008-2010, p. 44-62 - in the Georgian language). First of all, let us get down to the Georgian authors. In the capital work of Vakhushti Bagrationi " Description of the Georgian Kingdom" (completed in 1745) being a valuable source of history of Georgia and consisting part of the "Life of Kartli", the interesting for us events having place in Megrelia (Odishi) at the end of the 17th century are described by means of the following words: " Odishi was horror-stricken, as it was described by us above, because of the Abkhazians; as they used to come by boats and on foot and captured Odishians and took possession of the lands till the river Egrisi (Galidzga - J.Gamakharia) and were settled with the same Abkhazians; Dranda and Mokvi no longer had bishops" (Life of Kartli, v.IV, Tb.,1973, p.845 - in the Georgian language.; Abkhazia and Abkhazians of the medieval Georgian nar-

rative sources . Georgian texts are translated into the Russian language and provided with the preface and comments G.A.Amichba.Tb., 1988, p.168). Famous historian, member –correspondent of the Petersburg Academy of Sciences - Dimitri Bakradze, grounding on the epigraphic and archeological material considered the modern territory of Abkhazia till Gagra the area of the Georgian language spread (diffusion) with its Megrelian and Svanian dialects, though - he wrote - "Megrelians occupied the whole coast from Kuban to Trabzon and Trabzon itself i.e. that strip of land, which fully or partly was later settled with the Circassians and Abkhazians" (D. Bakradze. History of Georgia on the basis of the new investigations. SPB., 1873, p. 2-3 - in the Russian language). A bit later, he returned to this topic. " We think, that - noted D. Bakradze - that the Abkhazians after their coming down the mountains, being more strong withdrew Megrelians and that latter due to their weakness relinquished the territory... As we have mentioned before, old geographical names in the modified form remain local even, when the place of that language was replaced by the language of the alien tribe. It is the reason of existence of a numerous Megrelian names in Abkhazia; among them even historical Tskhumi or Tskhomi (Sokhumi) has long fallen out of use..." (D. Bakradze. History of Georgia. Tb., 1889, p.272-273 - in the Russian language). A. Khakhanov (Khakhanashvili) - prominent scientist, member of the Moscow Empire Archeological Society who wrote: " we have all the basis to think, that the Abkhazians living on the other side of the Caucasian backbone, passed a mountain range and withdrew Megrelians to the South" (A.S.Khakhanov. The Ancient Borders of Accommodation of the Georgians throughout the Asia Minor. Tiflis, 1903, p.62-63 - in the Russian language). The like views and attitudes are firmly established in the Georgian historiography, but during the Soviet period, arising out of the political and ideological position reasons, they were opposed by the opponents.

The theory of migration of the ancestors of Modern Apsua-Abkhazians from the North Caucasus and occupying of the Iberian - Abkhazian lands - was shared by the Russian historiography, when the given issue was not or at least was not so much politicized. The first Russian professional historian - V.T.Tatishchev (1686-1750), whose works has got the importance of the source, concerning Abkhazia ("Avkhazos"), wrote that its modern territory is a "part of the North Megrelia. Which nowadays is mostly occupied by the Kubanians" (V.N. Tatishchev. History of Russia, v. 1. M., - L., 1962, p.171 - in the Russian language). The conclusion being made by V.N. Tatishchev, is that Abkhazia is the North part of Megrelia, had come to

stay for a long time in the Russian scientific and political mode of thinking and was reflected on the geographical maps, being compiled by Russian Empire (see., F.E. the map of the Russian Empire of 1793. - Essay from the History of Georgia. Abkhazia from the ancient times till our days. Tb. 2009, Chapter XXIII, map N19 and others) and scientific investigations. A member of the Petersburg Academy of Sciences, General Pietro-Simeon Palas (1741-1811) justly called Abkhazians ("Absne") Abazians and wrote: "This nation supposedly takes its origin from the North-West part of the Caucasian mountains" (J. Gamakharia, B. Gogia. Abkhazia - Historical region of Georgia, p.285). Well-known Russian historian A.N. Diachkov - Tarasov, who was an expert of the history of Abkhazia repeatedly, exploited this topic. In his opinion " A big tribe of the Abasks ... being oppressed by the Adigean tribes, part of them came over the Gagra backbone passed part of them passed the Pseakha, Akhbitrts, Stagerker, Marukh, Klukhor Passages. It happened not very long ago, probably in the 16, 17,18th centuries... But this hypothesis needs further elaboration. Taking into account - the great closeness of the Megrelian and Lazian languages; mentioning by the ancient geographers town of the Old Lazika (Vetus Lazica) near the village Novomikhailovsk, on the river Nechepsukho in 41 miles from Tuapse; the comment by Bell, that in his time (30^{t}–ies of the 19th century - J.G.) the Abkhazian in the vicinity of Likhni spoke the Megrelian language; Note being made by the Anonym of the 5th century in his works, that from Dioskuriada (Sukhimi - J.G.) to the river Apsara (Choroki - J.G.) lived earlier the Colchis, being later called the Lazians; The strong cultural influence of the Megrelians on the Abkhazians - We recognize the fact, that this hypothesis has future" (A.N. Diachkov - Tarasov. Gagra and its Vicinity. Tiflis, 1903, p. 36-37 - in the Russian language). Elaborating this hypothesis A.N. Diachkov –Tarasov soon made the following conclusion: " The Abkhazians did not always live on that territory, where they live now and the legends, many historical data and customs and traditions point to the fact, that they came from the North and withdrew the Kartvelian tribes, till they had stopped at the river Enguri" (A.N. Diachkov-Tarasov. Abkhazia of Bzib. - Information of the Caucasian Department of the Russian Imperial Geographical Society. 18th century. Tiflis, 1905, p.65 - in the Russian language). He shared the same opinion further as well (A.N. Diachkov-Tarasov. Abkhazia and Sukhumi in the 19th century. - Information of the Caucasian Department of the Russian Imperial Geographical Society, v. XX. Tiflis, 1909 - 1910, p. 152 - in the Russian language).

On the ancient and medieval history of Abkhazia wrote European diplomats, travelers and scientists. German diplomat Sigizmund Herbershtein visited Russia twice in the first quarter of the 16th century, with special tasks relaying on the information of the Russians. He wrote, that to south of the river Kuban, Megrelian lands are situated and along the river Kuban "lives nation of "Aphgasi» (S. Herbershtein. Notes on Moskovia. M., 1988, p. 181 - in the Russian language). The map of Jacopo Gastaldi compiled in 1561 coincides with the information of S. Herbershtein. On the map is fixed Abcvas regi with its main town Acua (Essay on the history of Georgia. Abkhazia, Chapter XXIII, a map of N14). On the map Megrelia occupies the whole modern territory of Abkhazia. After population Megrelia's North-West part with the Apsua-Abkhazians, i.e. with the population of the Abcvas Regi - the town of Tskhumi (Sukhumi) was renamed in Acua. It was given the name being brought by them.

Abkhazia and Abkhazians were studied by German scientist Henry Julius Klaproth (1783-1835). He prepared the investigation on the results of the travel around the Caucasus and Georgia in French and German languages (1807-1808). The author pays a lot attention to the Apsua-Abkhazians ("Absne") about whom he wrote:" It is supposed, that they are the aborigines of the North –West Caucasus and spread into the other regions later, when the Circassians edged them out into the mountainous districts, which was followed by their assimilation with other peoples" (Klaproth Y. Reise in den Kaukasus und nach Georgian unternomen in den iaren 1807 und 1808. Hale und Berlin, 1812, p. 447). In the work published in 1827, Julius Klaprot confirmed once more, that Apsua-Abkhazians ("Absne) lived for a very long time in the North-West part of the Caucasus" (Tableau historique, Geografique, Etnographes entre la Russe et la Perse. Par M. Klaproth. Paris, 1827, p. 83).

Frederic Dubua de Monpere - the French scientist from Switzerland, a member of the Academy of Sciences of Paris travelling across the Caucasus (1833) dedicated a serious work. He wrote about the fact, that the possessions of Megrelian Dadianis " were spread along the Sea coast almost to Zikhia and how the lands were devastated by the permanent raids of the enemies and the bloody hands of the Circassians from one side and the Turks from the other and how these tortured those beautiful and fair coasts. Princes Dadiani, were forced to shift their borders two centuries ago to Anakopia and now they withdrew

to the river Galidzga; and Abkhazia that poor and miserable country resembles the wild forests of America: everything turned into ruins, all the churches caved down and all the traits of civilization vanished" (Travel around the Caucasus of Frederic Dubua de Monpere, v.1. Sukhumi, 1937, p.149 - in the Russian language). Conclusion of the French scientist is one more proof of the doubtless fact that Apsua-Abkhazians having moved to Abkhazia from the North Caucasus are in reality destructors of Abkhazia and not creators, of this richest ancient civilization and Christian culture on the territory of Abkhazia.

The other authors write approximately the same. Englishman Edmund Spencer wrote in 1851, that the Abkhazians living in the vicinity of Sukhumi are "partly offspring (future generation) of the Crimean (Kabardinian - J.G.) and Kuban khans and sultans, who settled together with their tribes on those lands" (Information by K.Kokh and E. Spencer about Georgia and the Caucasus. Translation from the German language, preface and comments by L.Mamatsashvili.Tb. 1981, p. 135 - in the Georgian Language).

The examples of the analogues content can be given in abundance. It is obvious, that the widely known fact of populating of the Georgian lands by the highlanders from the North Caucasus in the late medieval centuries does not admit any doubt. Even some North Caucasian historians write about this fact. F.E. V. Iagovitin in his extremely tendentious book about Abkhazia (V.A. Iagovitin. Essays on the history of Abkhazia. Maikop, 1995) had to admit a fact of participation of the highlanders in the war of Abkhazia with Megrelia and firmly establishing of the nobility from Kabarda, populating of the Gali district with Apsua-Abkhazians etc. (V.A. Shnirelman. Wars of Memory.M. 2003, p. 431). Even some Abkhazians authors cannot deny the fact, of possessing by the Dadiani family the territory of Modern Abkhazia, though only to Anakopia (New Afoni), but then and there "specify", that it was annexed by Megrelia at the turn of the 13-14th centuries; at the end of the 17th century - they say- Abkhazians only took back the earlier lost lands (Z.Anchabadze. Essay on the ethnic history of the Abkhazian people. Sukhumi, 1976, p. 65-68; History of Abkhazia.Gudauta, 1993, p.126; White Book of Abkhazia. 1992-1993.M., 1993 p. 23-26).Herein is meant the fact of joining of the Tskhumi Principality, being ethnically the Georgian administrative unit to Megrelia at the turn of the 13-14th centuries.

Spreading of the Iberian population (Kolkhina-Svanian) not only to the Tskhumi, but to the Abkhazan Principalities as well (Modern Gu-

dauta district) and to the North-West from it - is a widely known and recognized by the disinterested and objective investigators fact. Let us refer to the historical sources. First of all, we have to specify, that the Georgian historical tradition considers west Georgia and North-East Black Sea region to the river Malaia Khazaria (Small Khazaria) i.e.to the river Kuban to be the lot of the Egrs - the same Wets Georgians (Kartlis Tskhovreba - Life of Kartli. Tb. 2008, p.15). The ancient Greek, Roman and Byzantine written sources have the same. According to the author of the 6th century B.C.– Hecataeus from Miletus and Skylaks from Karyanda (His works are kept by the author in the works of the 4th B.C. century author Pseudo Skylaks from Karyanda), on the modern territory of Abkhazia, which includes among them Duiskuria (Sukhumi) Gienos (Ochamchire) lived only the Colchis (V. Latishev. Information given by the Ancient writers. Vestnik of the Ancient History, 1947, N1, p. 300-301; N3, p. 240-243.

The author of the 5th century B.C. Herodotus names only the Colchis living on the East Black Sea coast (Herodotus. History in nine books. Translation and Comments by G.A. Stratanovski.M., 1972, IV.p. 37). According to Strabo's information (1st century B.C. - 1st century A.D.), Pitsunda and Dioskuria (Sukhumi) were located within Colchis. Even the more, the powerful Georgian tribe of the Svans control Dioskuria and the roundabouts. (Strabo. Geography in 17 books. Translation, an article and comments. G.A. Stratanovski. Edited by S.A. Utchenko. M., 1964, IX - 2, 14, 19). Pliny the Elder (1st century), describing the East Black Sea side speaks about the fortress of Sebastopolis (Sukhumi) and somewhere not far from it a deserted Colchis town Dioskuriada (V. Latishev. Information of the Ancient Writers, v. II, edition, I SPB, 1904, p.179-180). According to the information given by Flavius Arian (the year of 134) Colchis living in Sebastopolis are known as Sanigs; On the North-West Black Sea side, far from the modern territory of Abkhazia the town of Old Lazika is fixed. This fact proves existence of the Colchis//Lazians throughout the whole coast of the East Black Sea Coast, though certain communities; in accordance with the Empire principle "divide and empire" are mentioned in Fl. Arian's works under different names (V. Latisheva. Information on the ancient writers, V.I. edition I, SPB. 1893, p. 222-224).

Quite important piece of information on the ethno political history of Abkhazia is given in the "Geographical Guide" by Claudius Ptolemy (II cen-

tury). In the paragraph N8 of the book N5 of his essay being dedicated to Asian Sarmatia, in the sector of Gagra- Sochi a definitely Georgian population is mentioned under the name of Suano - Colchis. The 9th Chapter of the same book is dedicated to Colchis, being spread to the South from the river Bzib till Kapadokya. According to Cl. Ptolemy all the population of Colchis consists of the Georgians: ""The Seaside part of Colchis is populated with the Lazians, places beyond it is populated with the Manrals and people living in the country of Ekrektika" (V. Latishev. Information of the Ancient writers. I. Edition I, p. 241). It is generally recognized, that the Lazians and Manrals are Megrelians and the "Country of Ekrektika" - Egrisi (West Georgia). The fact deserving interest is the following: the contemporary with Cl. Ptolemy the Roman emperor Antonin Pius (138-161) appointed the king of the Lazians - Pakora//Bakura. In 2005 in the village Achmardi located in the Gagra district during the archeological excavations was unearthed a silver cup with the Greek inscription on it:"I, King Pakur, donated to my sheep" (perish) (Tedo Dundua, Akaki Chikobava. Hegemon of West Georgia the king of the Lazians - Pakor.Tb. 2013, p.3-13 - in the Georgian and English languages). This new historical fact is a very important additional proof of the existence in the middle of the II century of the integral Lazian State, expansion of the Georgian population, throughout the whole territory of Modern Abkhazia and also to the North-West from that point, what it confirmed by the "Geographical Guide" by Cl. Ptolemy.

The Latin author of the second part of the 4th century Rufus Avien recorded only the "energetic Colchis" and "harsh (iron) Iberians" to the South of the Zigs, living at that time near (beside) the Azov Sea and the river Kuban (V. Latishev. Information on the Ancient Writers..., V. II, edition 2, p. 358-359). "Lower Sarmatia at the Pontus (the Black Sea –J.Gamakharia) is situated Colchis" - witnesses one more author (anonym) of the 5th century (V. Latishev. Information on the Ancient writers... Vestnik of the Ancient History, 1948, N4, p. 242). Anonymous writer of the 5th century repeating mostly the information given by Fl. Arian confirms the existence of the town of Old Lazika, being renamed into Nikopsia far beyond the borders of Modern Abkhazia) to the North-West from the town of Tuapse. According to his information "from Dioskuria or the same Sevastopol (Sukhumi - J.Gamakharia) till the river Apsara (Chorokhi - J.Gamakharia) earlier lived a nation called Colchis and afterwards renamed into the Lazians" (V. Latishev. Information on the Ancient Writers, V I, edition I, p. 275). Thus, Anonym of the 5th century, like Cl. Ptolemy (II century)Rufius Festus Avienus (IV

century), Anonym (not earlier than V century) witness, that only the Georgians - i.e. Colchis// Lazians//Suanocolchis//Manrals lived on the territory of Modern Abkhazia (Farina divided them into different "kingdoms" - communities) and mention the country of Egrisi ("Ekrektike"). The Armenian author also records (registers) Egers - Svans (History of Armenia by Faustos Buzanda. Translation from the Old Armenian and commentaries made by M. Gevorkian, edited by T.Eremian, Yerevan, 1953, p.15), the same Suanocolchis mentioned by Cl. Ptolemy (J.Gamakharia, B.Gogia. Abkhazia - Historical Region of Georgia, p. 529-531, 537).

Byzantine writers and among them "Liber Generations" being compiled by the unknown authors of 334 - Eusebius of Caesarea (died in 340), Epiphanius from Cyprus (313-403), compiler the "Easter Chronicles" (630-640), basing on the Hippolyte Romain (III century), Georgi Singeloz (VIII-IX century), Leon Grammatik (IX century), Georgi Kedren (IX century) and in other genealogical schemes mention Colchis-Iberians, other Georgian communities (Khalibs, Mosiniks, Tibarens, Sans and Kols). But for the Apsil-Abazgians (mistakenly classified, as the ancestors of modern Abkhazians by the certain authors) not a single place was found in the genealogical schemes (Georgika, V.1, p.11-20, 39-41; V.4, book I, p. 6-10, 61-63; V.5, p. 3-4, 10). When well-known for the Byzantine authors Abazgians and Apsils are not mentioned among the offspring of Sem, Kham and Yafet and when they are not recorded by totally objective authors, it can mean only one thing and nothing more, that the ethnoses bearing the name of Abazgians and Apsils did not exist over that period.

The Abkhazian kingdom existing from the end of the 8th century, in accordance with the specialists and among them the leading Abkhazian scientists was a Georgian State with the economically and culturally developed Georgian population, Georgian language and Georgian capital in Kutaisi (Z. Anchabadze, G. Dzidzaria. Friendship Eternal and Inviolable. Sukhumi, 1972, p.18). Its rulers legally possessed the kingly crown of Mir (The King of Egrisi - the West Georgia), which went to Prince of Abkhazia Leon the I at the beginning of the 40-ies of the 8th century due to the dynastic marriage (His marriage to the daughter of King Mir the son of Stephen). Then it was inherited by the first king of Abkhazia//West Georgia - Leon the II, as by that time not a single offspring of the kings of Kartli and Egrisi were alive. The policy being carried out by the new dynasty of the Kings of West Georgia speaks first of all about their ethnical origin. Be-

sides, there is a direct evidence of the Armenian author of the 13th century - Vardan Vardapet on the Georgian origin of the Princes and particularly of the Princes of Abkhazia and then the Kings of Abkhazia//West Georgia. He wrote, that King of Georgia Vakhtang Gorgasali's "Spouse was a daughter of Emperor Lev and from him descend the Kings to Tevmos (Feodosius the Blind - J.G.) being blinded by Abbas. After him Bagrat the son of Gurgen of the son of Ashot the Merciful was the King of the Abkhazians. This information is given by the priest Mkhitar in the General History of Vardan the Great with the comments and appendix made by N. Emin.M., 1861, p.115-116). All the inheritance of the Abkhazian Kingdom political and cultural equally belongs only to Georgia and it is Georgian. The trails of the deeds of the non Georgian ethnos are not found even in that part of Abkhazian Kingdom, which was known as the Abkhazian Principality and was situated to the North-West of Anakopia (New Afoni). Prominent scientists - Simon Janashia, Khukhuti Bgajba, Zurab Anchabadze and others, proved that in the medieval century Abkhazian Principality approximately from the 9th century, or maybe even earlier in all the spheres of the social-political, cultural and religious life the Georgian language was dominant (S. Janashia . Works, V. III.Tb. 1959,p 211; V VI.Tb., 1988, p. 26; Kh.Bgazba. From the History of the Written Language of Abkhazia.Tb. 1985, p. 12-25, 28-33; Z.Anchabadze. From the History of the Medieval Century Abkhazia. Sukhumi, 1959, p. 196 and others - everything in the Russian Language). The total number of the medieval century Georgian inscriptions found on the territory of Abkhazia comprises one hundred units and at the same time not a single sample of the Abkhazian written language is preserved. In the existing Georgian inscriptions are named only the Georgian State and local figures, Georgian clergy, Georgian constructors of the cathedrals etc. (V. Silogava. Epigraphics of Samegrelo-Abkhazia.Tb., 2004. - In the Georgian Language. L.Akhaladze. Epigraphics of Abkhazia, as an historical source, I.Tb. 2005. - in the Georgian language). The Kings of Abkhazia//West Georgia wrote only in Georgian (see on this fact: L.Akhaladze. Inscriptions of the Kings of Egris-Abkhazeti ("Abkhazs"). - Abkhazeti Informational –Analytical journal, I.Tb. 2004,p. 56-64. - In the Georgian and English languages). The inscriptions being made by them Abkhazian (Apsuan) did not exist.

The modern territory of Abkhazia in the epoch of the Abkhazian// West Georgian Kingdom (end of the 8th and end of the 10th centuries), as well as under the conditions (in the context of) the united Georgia (from the end of the 10th century) was a region, where only the Geor-

gian culture was developed. F.E. The first samples (9-10th centuries) of the Georgian written language Asomtavruli (Titular) throughout all the territory of West Georgia are only found in modern Gudauta district in the ruins of the church at the foot of the mount Msigkhva. Even the more, a new calligraphic school of the arrow finite written culture was developed in this region in the 11th century, being then spread from Abkhazia into the other regions of Georgia (L.Akhaladze. Epigraphics of Abkhazia, as a historical monument, I, p. 190-197; L.Akhaladze. Paleographic characteristics of the Georgian written language in the epigraphic monuments of Abkhazia. International Communications. Tb., 2007, p. 32-40 and others). In Abkhazia, in particular in the village of Dikhazurga of the Gali district the earliest samples (11th century) of the written language of West Georgia are found (L.Akhaladze. Epigraphic of Abkhazia as an Historical Source, I, p. 83-86, 246, Photo N17). On the modern territory of Abkhazia are compiled adorned with the miniatures the Four Gospels in Pitsunda (12th century) and Mokvi (1300). Nothing like this is created in the Abkhazian language.

The most various (diversified) and numerous historical materials only partly given above univocally prove, that the whole modern territory of Abkhazia from the ancient times to the 13-14th centuries in political, ethnical, cultural-religious aspect was an integral part of the Georgian world, Lower Iberia, where not only was spread, but was created only the Georgian (and not Apsua - Abkhazian) culture. This process continued to the end of the 17th century.

What kind of basis of the separatists has to state, that Megrelia at the turn of the 13-14th centuries detached from Abkhazia the lands being possessed by them? As it has already been mentioned above, they mean consolidation and merging of the Tskhumi (Sukhumi) Principality with the Megrelian Principality. It happened during the reign of Constantine (1298-1327) in Imereti and governance of Giorgi the I Dadiani in Odishi (died in 1323). According to the data given by Vakhushti Bagrationi, a permanent fight for the throne of Imereti had place between Constantine and his brother Mikel. Giorgi I Dadiani took advantage of it and occupied the Principality of Tskhumi and the whole Odishi till Anakopia, Sharvashidze occupied Abkhazia, Gurieli - Guria, the Duke of the Svans - Svaneti and secured the lands for them and did not obey the King any more, like it was before ", - wrote Vakhushti (Life of Kartli, V. IV, p. 810). This statement does not point to the detachment from Abkhazia any single territory. In the quotation given above weaken-

ing of the central royal power and willful and arbitrary appropriation of the wide authority by the West Georgian Princes is meant, as well as the attaching for them certain territories. At the same time - Giorgi the I Dadiani occupied "the whole Odishi" till Anakopia, becoming a cause of annexation of the Tskhumi Principality. I.E. the possessor of Odishi only united his Principality to Anakopia, to the borders of which reached the "whole Odishi." The annexation of Tskhumi, therefore turned up a legal act, as that town as it has been shown above, in all the historical sources from the ancient times was fixed as a town of the Colchis. According to the administrative reform of Leon the II, being carried out at the end of the 8th century, Principalities of Tskhumi and Abkhazia were considered to be the separate units. After Vakhushti, Abkhazian Principality was ruled by the Princes Sharvashidze and the Tskhumi Principality by Amunelisdze//Amanelisdze (Life of Kartli, V. IV, p. 172). In 1330, when Imereti was occupied by Giorgi the V the Brilliant - according to Vakhushti Bagrationi, " Dadiani Mamia [I] and Gurieli, Prince of the Svans (Duke)and Abkhazia - Sharvashidze came to Him with great donations and gifts and blessed his reign in Imereti and All Georgia and then He entered Odishi and then Abkhazia tended to the local affairs and occupied the fortresses; and handed the Principality of Tskhumi to Bedieli, as He primarily was Tskhumeli» (The Life of Kartli, V. IV, p. 258). As we can see, the King of All Georgia - Giorgi the Brilliant legalized annexation of Odishi to the Tskhumi Principality, as primarily it was possessed by Bedieli. The same was done by the King of Georgia - Giorgi the VII (1393-1407), when "for the loyalty to Him "he donated to Mamia the II Dadiani" (1396-1414) the Tskhumi Parincipality (Life of Kartli, V. IV, p. 269). Thus, Kings of Georgia twice brought a verdict on annexation of Tskhumi to Odishi, what had deep historical and ethnic basis.

At the same time the King's court not only refused to support Mamia the II Dadiani trying to annex the Abkhazian Principality, but condemned Him. As it is known, in 1414 Mamia the II fell victim of his own adventure and intrigue and died during the campaign to Abkhazia. When the King of All Georgia - Alexander the I Great (1412-1443) learnt this, He arrived in Odishi together with his army." " On arrival of the King into Odishi he was met by the son of Mamia Dadiani - Liparit and begged for forgiveness for the sins and transgressions of his Father - wrote Vakhushti - and the King forgave him and was he kindhearted and merciful and did not do any harm to anybody; The King elevated Liparit to the rank of that latter's Father. Afterwards, the King headed Abkhazia and took with Him Liparti

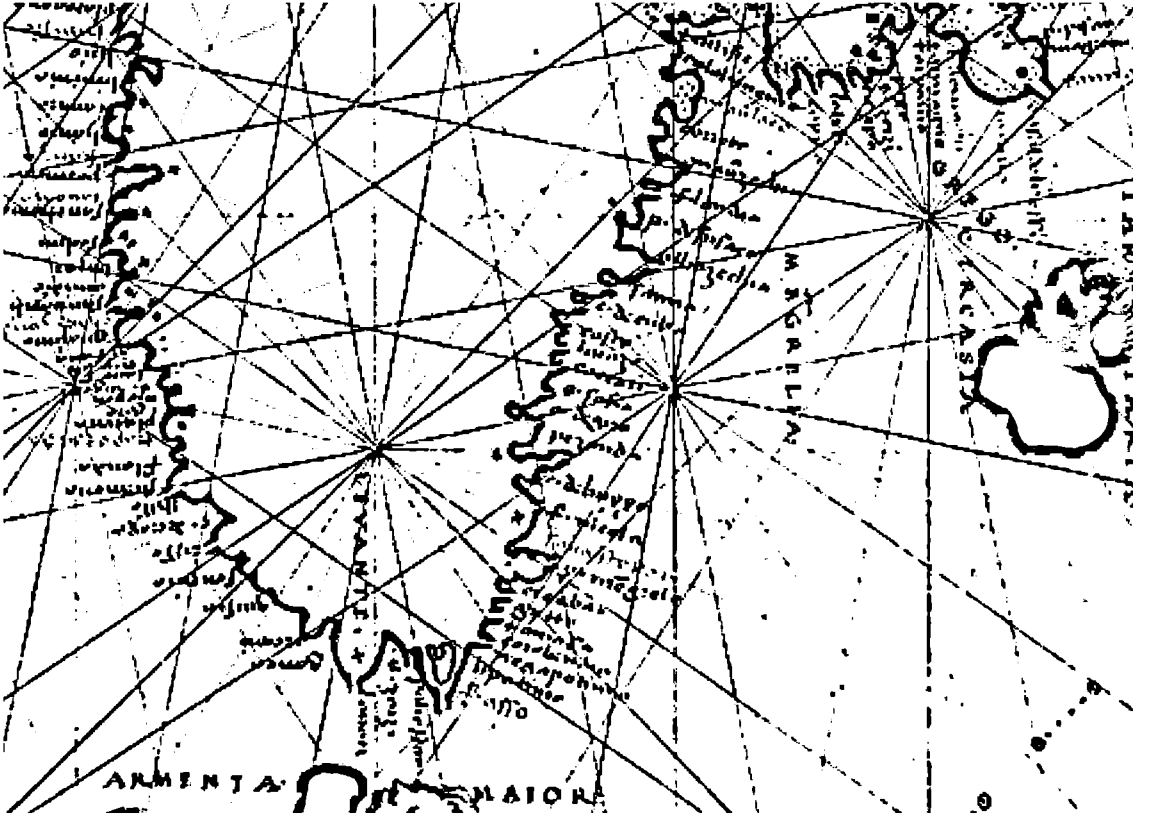
Dadiani. He was met by Shervashidze, who obeyed His orders, like it was during the reign if the first kings; The King set in order local affairs, pacified them and arrived in Kutaisi"(Life of Kartli, V. IV, p. 278; Abkhazia and Abkhazians..., p. 139). Thus, the highest royal power did not allow a self-willed and forcible revision of borders being established between the Principalities of the administrative units. Joining of the Tskhumi Principality to Odishi occurred by the permission of the central royal power and benevolently; In respect of the Abkhazian Principality the like permission was not given and thus, the self-willed action of Mamia the II Dadiani triggered a hot response of the King's Court.

The political disunity of Georgia (end of the 15th century) and the following division of the country between Turkey and Iran (1555), internecine quarreling and chaos fundamentally and radically changed the general situation. From the 15th century starts the revision of the borders between the Abkhazian Principality and Odishi. All the Georgian and foreign sources, as it has been said above, inform about the seizure of the Odishi lands by the North Caucasian Apsua-Abkhazians and not vice versa. Their expansion to the South –West direction had a purposeful and step-by step character with the active and decisive help of Turkey. The first practically joint Turkish-Apsuan attack of Sukhumi had place in 1454. The expansion of the highlanders was going on. To the end of the 16th century, when West Georgia found itself under the Turkish influence (Amasyan truce 1555), the process of populating of the Abkhazian Principality with the pageant highlanders and also with the Muslims was practically finished. All this forced Catholicos of Abkhazia//West Georgia to live Pitsunda and move to Gelati. The following step was occupation of the town of Tskhumi by the Turks in 1578, till that time remaining the important Black Sea Georgian town. The occupational authority was represented by Khaidar Pasha (A man of Circassian nationality) being appointed Beglarbeg. J.Buasardo wrote in 1581:" For taming of independent Georgian Iberians in Batumi and Sukhumi him (Sinan Pasha-J.G.) Appointed his own beglarbegs and defterdars" (J.Gamakharia, B.Gogia. Abkhazia - Historical Region of Georgia, p. 231). Probably, after fulfilling the task of taming of the "Georgian Iberians" of Sukhumi, the бегларбегство was abolished, but the town was not handed to its legal possessor - Dadiani, but was given to Shervashidze - the ally of Turkey (Essays from the History of Georgia. Abkhazia from the Ancient times till today. Chief Editor - Jemal Gamakharia. Tb. 2009, p.204). After that, the factual border between the Abkhazian Principality and Odishi went along the river Kelasuri. After

1. შავი ზღვის რუკის ფრაგმენტი. მისი ავტორობა მარტინ სანუდოს მიეწერება; ქ.სოხუმის (სებასტოპოლი) თავზე აღმართულია ხუთჯვრიანი (ოთხი პატარა ჯვარი წრის ფორმით) ქართული დროშა. ანალოგიური რუკა შეადგინა აგრეთვე პეტრუს ვესკონტემ (1320-1321წწ.). გამოქვეყნებულია წიგნში: Б.Гогия. Абхазия...,გვ.23.

A fragment of the Black Sea map, being compiled in 1321 by Martin Sanudo. Over Sukhumi (Sebastopolis) five cross (four crosses are depicted in the form of circles) hoists the Georgian flag. The analogous map was compiled by Petrus Veskonte (1320-1321). They are published in the book: B. Gogia. Abkhazia... p. 23.

Фрагмент карты Черного моря, составлена в 1321 году Мартином Санудо. Над Сухуми (Себастополис) развевается пятикрестный (четыре крестика даны в форме кружочек) грузинский флаг. Аналогичную карту составил и Петрус Весконте (1320-1321 годы). Опубликовано в книге: Б.Гогия. Абхазия...с.23.

ARMENTA MAIOR

2. ვენეციელი კარტოგრაფის ბატისტა აგნეზის (Baptista Agnese) მიერ 1542 წელს შედგენილ რუკაზე, რომელიც შავი ზღვის აუზს მოიცავს, ხორონიმი სამეგრელო (Megrelia) არის Alba Zechia-ს (თეთრი ციხე-სიმაგრე) ჩრდილოეთით. ამრიგად, სამეგრელოს შემადგენლობაშია ტერიტორიები გელენჯიკის ჩათვლით. რუკა ინახება ვატიკანის არქივში (Cod.Pal.Lat. 1886), გამოქვეყნებულია წიგნში: Б.Гогия. Абхазия...,გვ.31.

On the map of the Venetian cartograph Batista Agnese (Baptista Agnese), being compiled in 1542 Megrelia is shown in its historical borders – to the Azov Sea. The map is kept in the archive of Vatican (Cod. Pal. Lat. 1886). It is published in the book: B, Gogia. Abkhazia..., p. 31.

На карте Венецианского картографа Батисты Агнеза (Baptista Agnese), составленной в 1542 году Мегрелия показана в своих исторических границах – до Азовского моря. Карта хранится в архиве Ватикана (Cod. Pal. Lat. 1886). Опубликована в книге: Б.Гогия. Абхазия...с.31.

Lart.
Bengala:
Taprobana

3. პორტუგალიელი სამეფო კარტოგრაფის დიეგო ჰომემის (Diego Homem) რუკის ფრაგმენტი (1559წ.), დაახლოებით შავ ციხესთან (Maurazecha) ანუ დღევანდელ გელენჯიკთან აღმართულია ქართული დროშა წითელი ჯვრის გამოსახულებით თეთრ ფონზე. დროშის ქვეშაა წარწერა Mengrelia ანუ სამეგრელო. მაშასადამე, აფხაზეთი სამეგრელოს შემადგენლობაშია. ყულევთან იყო თურქული გარნიზონი და იქ აღმართულია კიდეც თურქული დროშა. გამოქვეყნებულია Дж. Гамахария, Б.Гогия. Абхазия..., გვ.831; Б.Гогия. Абхазия..., გვ. 33.

A fragment of the map, being compiled by the Portugese Royal cartograph Diego Homem in 1559. Near Present Gelenjik (Russian Federation), which is not far from the Azov Sea hoists the flag with the image of the red color cross; under the flag there is an inscription Mengrelia, i.e. Megrelia. On the map made by Diego Homen Abkhazia is not shown as an independent unit and is meant within Megrelia. It is published in the books: J. Gamakhardia, B. Gogia. Abkhazia – the Historical Region of Georgia, p. 831-832; B. Gogia. Abkhazia... p33.

Фрагмент карты португальского королевского картографа Диего Гомема (Diego Homem), составленной в 1559 году. Около современного г. Геленджика, что недалеко от Азовского моря, развевается флаг с изображением красноцветного креста; под флагом имеется надпись Mengrelia, то есть Мегрелия. На карте Диего Омема Абхазия отдельной политической единицей не обозначена и подразумевается в составе Мегрелии. Опубликована в книгах: Дж. Гамахария, Б.Гогия. Абхазия – историческая область Грузии, с. 831-832; Б.Гогия. Абхазия...с.33.

L'ASIE
e en ses Principales Regions
t ou se peuvent voir l'estenduë des
MONARCHIES, ROYAUMES & ESTATS
partagent presentement L'ASIE.
de divers Memoires, et sur les Relations les plus Nouvelles
r le S.r SANSON, Geographe ordinaire du Roy.
PRESENTÉE
MONSEIGNEUR LE DAUPHIN
Par son tres humble, tres obeissant et tres fidele Serviteur
Hubert Jaillot.
ALLEMAGNE
MER NOIRE autrement PONT EUXIN
TURQUIE
RUSSIE

4. საფრანგეთის სამეფო კარტოგრაფის გიიომ სანსონის (G.Sabson) რუკის ფრაგმენტი (1674 წ.), საიდანაც ჩანს, რომ საქართველო (Georgie) შეიცავს შემდეგ მხარეებს: აფხაზეთი (Abassa), ოდიში (Odisci), გურია (Guriel), იმერეთი (Imereti), სამცხე-ჯავახეთი, ანუ საბარათაშვილო (Baratralu), ქართლი (Carduel), კახეთი (kacheti); საქართველოს შემადგენლობაშია ასევე შიდაპროვინციული საზღვრების მქონე ყმადნაფიცი ქვეყნები: შირვანი (scirvan), სომხეთის ნაწილი, რანი და ყარაბაღი (Armenie. Iran, Karasbag). რუკის ფერადი ვარიანტის ფრაგმენტის ასლი გამოქვეყნებულია (Б.Гогия. Абхазия..., გვ.58-59). არაფერადი ვარიანტის ორიგინალი კი ინახება პარიზის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში: Paris, BN, Cartes et Planes, Ge C 16384. გამოქვეყნებულია: Дж. Гамахария, Б.Гогия. Абхазия..., გვ. 843-844; Б.Гогия. Абхазия...,გვ.58.

A fragment of the map, being compiled by the French Royal cartograph G. Sanson in 1674. According of the map Georgia, the North-West border of which is fixed near the Azov Sea, includes the following Regions: Abkhazia (Abassa), Odishi//Megrelia, Guria (Goriel), Imereti, Samtshke-Javakheti or sabaratashvilo (Baratralu), Kartli (Carduel), Kakheti; within the history of Georgia are designated the vassal Countries as well: Shirvan, Armenia, Rani and Karabakh. They are published in the book: J. Gamakhardia, B. Gogia. Abkhazia – Historical Region of Georgia. P. 843-844; B. Gogia. Abkhazia... p. 58.

Фрагмент карты Азии, составленной французским королевским картографом Г.Сансоном в 1674 году. По карте, Грузия (Georgie), северо-западная граница которой зафиксирована около Азовского моря, включает следующие области: Абхазию (Abassa), Одиши/ Мегрелию (Odishi), Гурию (Goriel), Имеретию (Imereti), Самцхе-Джавахетию или Сабараташвило (Baratralu), Картли (Carduel), Кахетию (Kacheti); в составе Грузии указаны и вассальные страны: Ширван, Армения, Рани и Карабах. Опубликована в книгах: Дж. Гамахария, Б.Гогия. Абхазия – историческая область Грузии, с. 843-844: Б.Гогия. Абхазия...с.58.

Augustissimo et invictissimo Principi,
RUSSORUM IMPERATORI.
PETRO ALEXEWITZ
EVERARDUS VISSCHERUS IDES.
NOVA ZEMLA
LAPPONIA
RUSSIA
MOSCOVIA
TARTARIA
PONTUS EUXINUS
SWARTE ZEE
MARE CASPICUM
IMPERIUM
PERSICUM
MEDITERRANEUM

5. რუსეთის იმპერიის რუკის ფრაგმენტი. შედგენილია 1721-დან 1725 წლამდე შუალედში. რუკაზე ქვემოთ გაკეთებულია შემდეგი წარწერა ლათინურ ენაზე: „რუსეთის იმპერიის ახალი რუკა დიდი სიზუსტით შესრულებული იოანე კოვენსისა და კორნელიუს მორტიერის მიერ, ასევე ევერარდოს ისბრანტ იდესის მსარდაჭერით. შედგენილია ძირითადად ჰოლანდიასა და დასავლეთ ფრიზიაში". რუკის ზედა ნაწილში კი ასეთი წარწერაა: „უბრწყინვალესი და უძლეველი ხელმწიფე, რუსეთის იმპერატორი პეტრე ალექსის ძე. დიდი ქვეყნის მიწები, რომლებიც მოიცავს ტერიტორიას არქტიკის პოლუსიდან თათრების ზღვამდე, ზღვის სანაპიროს იაპონიისა და ჩინეთის ჩრდილოეთ საზღვრამდე, კასპიის ზღვას, შავ ზღვას, ბალტიის ზღვის მიდამოებს. აქვეა მრავალი პროვინცია, რომელსაც მართავს გამარჯვებული და ტრიუმფატორი ხელმწიფე. ევერარდოს ისბრანტ იდესი". რუკის მიხედვით, რუსეთის უშუალო მეზობელი საქართველო აზოვის ზღვასთან იწყება და შეიცავს შემდეგ მხარეებს: აფხაზეთი (bassa), სამეგრელო (Mengrelia), გურია (Goriel), იმერეთი (Imereti). სამცხე-ჯავახეთი (Samsea) და კახეთი (Caguetia). გამოქვეყნებულია: Дж. Гамахария, Б.Гогия. Абхазия...., გვ. 847; Б.Гогия. Абхазия....,გვ.64-65.

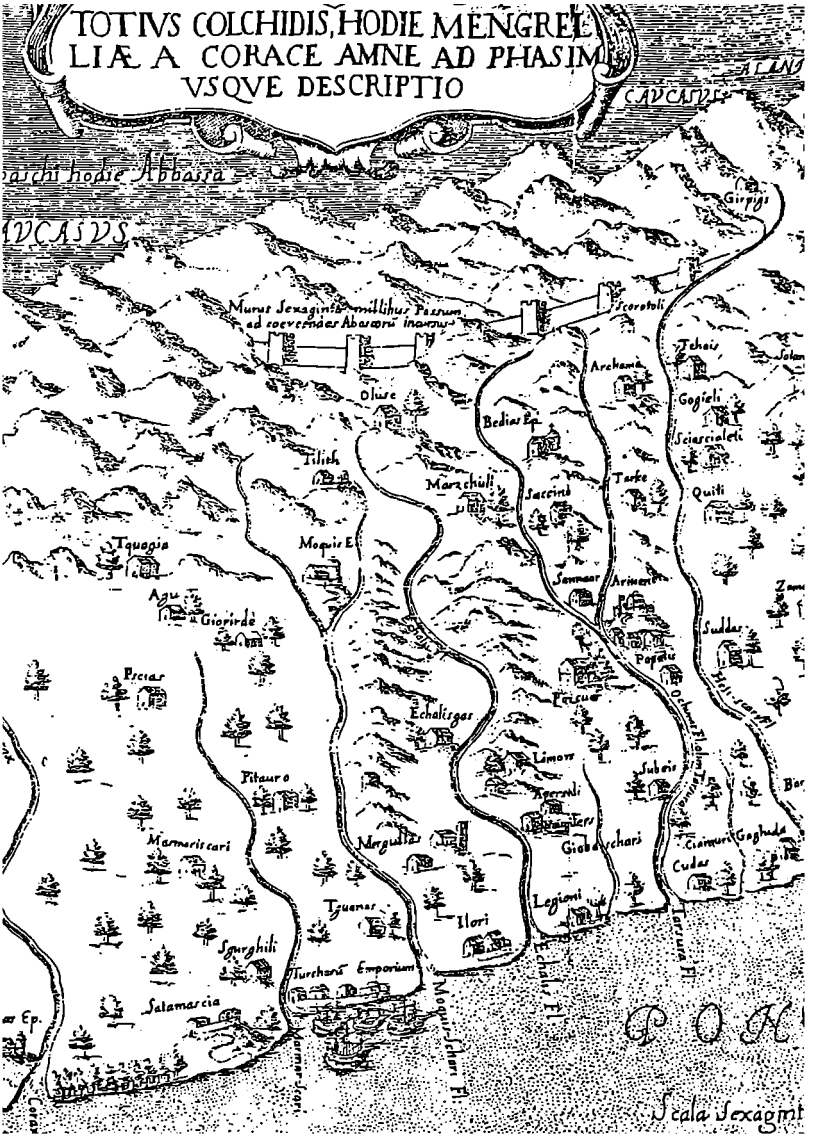
A fragment of the "New Map of the Russian Empire" of the period of Peter I, is Compiled Between 1721-1725 in the Netherlands and West Frizia by Ioan Kovens and Kornelius Mortier with the support of Everardo Ilbrandt Ideas, According to the map, Russia directly borders with Georgia, North-West border of which reaches the Azov Sea. It includes the regions: Abkhazia (Abascia) Megrelia (Mingrelia), Guria (Guriel), Imereti, Samtskhe-Javakheti (Samaea) and Kakheti (Caguetia). It is published in the books: J. Gamakhardia, B. Gogia. Abkhazia – Historical Region of Georgia. P. 847; B. Gogia. Abkhazia... p. 64-65.

MARE
DELLO ZABACHE
GOLFO
CVMANI
TAR.
CIR
CASSI
REGI.
CAITACHI
REGI.
GAZARIA
ABCVAS.
MEN
GRE
LIA
REGI.
PONI. POP.
BAIBVRT

6. ჯაკოპო გასტალდის (ჟაცოპო ასტალდი) რუკის ფრაგმენტი (1561 წ.) ჩრდილო კავკასიაში , კერძოდ მდ.ყუბანის შუაწელში, დაფიქსირებული არიან : ჯიქები (Zingi), აბხაზეთის სამეფო (bcuas regio) და დასახელებული პუნქტი Acua, რომელიც აფსუა-აფხაზების ჩრდილო-დასავლეთ სამეგრელოში ჩამოსახლების შემდეგ იქცა სოხუმის აფსუურ სახელწოდებად. საქართველოში პირველად გამოქვეყნდა 1997 წელს (Т. Гванцеладзе. Неизвестная италянская карта и значение для локализации исторической родины абхазов. – свободная Грузия, 1997, 23 июля). იხ. აგრეთვე: Б.Гогия. Абхазия...,გვ.35.

A fragment of the map being compiled Jakopo Gastaldi (1561). In the North Caucasuss and namely in the middle flow of the river Kuban is fixed Abcvas Regi with the main populated plase – Aqua. It is absolutely obvios that the modern Abkhazians (Absua, Apsua) in that time lived in the North Caucasus. According to the map, Megrelia embraces the whole territory of Present Abkhazia. After settling of North Megrelia with the Apsuas town Tsukhumi//Sukhumi (17th century)was called by the new-settlers – Aqua – the word being taken from the North Caucasus – Abcuas Regi, being marked on that map. In Georgia was first published in 1997 (T. Gvantseladze. Unknown Italian map and its function for the Localization of the historical mother-land of Abkhazia. –Svobodnaia Gruzia, 1997, 23 June).

Фрагмент карты Джакопо Гастальди (1561г.). На северном Кавказе, в частности, в среднем течении р.Кубань зафиксирован Absvas regi с главным населенным пунктом Acua. Совершенно ясно, что современные абхазы (абсуа/апсуа) в то время еще жили на Северном Кавказе. По той же карте, Мегрелия охватывает и всю территорию современной Абхазии. После заселения северо-западной Мегрелии апсуйцами г.Цхуми//Сухуми новоселы назвали привезенным из Северного Кавказа, из Abcuas regi именем Acua. В Грузии впервые опубликована в 1997 г. (Т. Гванцеладзе. Неизвестная итальянская карта и ее значение для локализации исторической родины абхазов. –Свободная Грузия, 1997, 23 июня).

TOTIVS COLCHIDIS, HODIE MENGRELIÆ A CORACE AMNE AD PHASIM VSQVE DESCRIPTIO
CAVCASVS
CAVCASVS
Murus Sexaginta millibus Passuum ad coercendas Abasgorum incursus
Dlusc
Tiliah
Tquagia
Moquir El.
Agu
Giorirde
Preciar
Pitauro
Marmaricari
Spurghili
Salamarcia
Echalicgas
Marchuli
Bediar Ep.
Archana
Tchais
Gogieli
Sciarcialeti
Quili
Tarke
Saccinti
Sommar
Arimenti
Suddar
Popdu
Teicun
Limon
Subris
Giabarchari
Legioni
Ilori
Tyuanar
Turchani
Emporium
Moquir Schori Fl.
Tarsura Fl.
Scala Sexagint

7. რუკა, რომლის ფრაგმენტიც ქვეყნდება, შედგენილია სამეგრელოში 1633-1649 წლებში მოღვაწე იტალიელი მისიონერის არქანჯელო ლამბერტის (rchangelo Lamberti) მიერ ავტორმა გამოსცა 1654 წელს. რუკის მიხედვით, სამეგრელო ანუ კოლხეთი იწყება მდ. კოდორიდან და კელასურის კედლიდან. ამ უკანასკნელზე გაკეთებულია წარწერა: „კედელი სამოცი ათასი ნაბიჯის (სიგრძისა), აბაზგთა თავდასხმების მოსაგერიებლად". გამოქვეყნებულია: თ.ბერაძე.ოდიშის სამთავროს რუკა არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით. - მაცნე, ისტორიის ... სერია, 3 1971; Дж. Гамахария, Б.Гогия. Абхазия...,გვ. 839; Б.Гогия. Абхазия..., გვ. 45 და სხვა ავტორების მიერ.

A fragment of the map, being made by Italian missionary Archangelo lamberty, being in Megrelia in 1633-1649. This map was for the first time published by the autor in 1654. According to the map the North-West border of Megrelia is the river Kodori and Kelasuri wall, which is marked on the map with the inscription: "The wall in length of 60 000 steps (being built), for preventing the invasion of the Abkhazians". On the map are designated 50 Georgian (and not a single Apsua) toponymes. The map was repeatedly published.

Фрагмент карты итальянского миссионера Арканджело Ламберти, пребывавшего в Мегрелии в 1633-1649 годах. Впервые издал сам автор в 1654 году. По карте, северо-западной границей Мегрелии является р. Кодори и Келасурская стена, которая обозначена на карте с надписью: «Стена (длиной) в шестьдесят тысяч шагов, (воздвигнутая) для приостановления набегов абазгов». На карте отмечено более 50 исключительно грузинских (и ни одного апсуйско-абхазского) топонимов. Публиковалось многократно.

Историческая Карта
Россійской Имперіи

8. რუსეთის იმპერიის ისტორიული რუკის ფრაგმენტი (1793 წ.). საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი ამ რუკის მიხედვით აზოვის ზღვის სანაპირომდე, კერძოდ ქ.ფანაგორიამდე (კაფასთან) აღწევს. მასზე დაფიქსირებულია: Грузія და მასში შემავალი Имеретия, Менгрелія; ამ უკანასკნელში იგულისხმება აფხაზეთიც, რომელიც არც არის აღნიშნული. რუკა გამოქვეყნებულია: Я. Яцунский. Историческая география-История ее возникновения и развития в XIV-XVIII вв. М., 1955); Б.Гогия. Абхазия..., გვ.73.

A fragment of the "Historical Map of the Russian Empire" (1793). On the map, the North-West border of Georgia according to the historical tradition is fixed at the Azov Sea. On the map – the provinces of Georgia – Kakheti, Imereti, Megrelia are designated. Abkhazia is not designated on the map and according to the Russian historical traditions is meant within the territory of Megrelia. The map is published in the book: "Ya. Yatsunski. Historical Geogparhy". The History of its Emergence and Development in the XIV-XVIIIth senturies. M., 1955; B. Gogia. Abkhazia... p. 73.

Фрагмент «Исторической карты Российской империи» (1793г.). На карте северо-западная граница Грузии, по исторической традиции, зафиксирована у Азовского моря. На ней обозначены провинции Грузии – Кахетия, Имеретия, Менгрелия., Абхазия же на карте не обозначена и, по русской исторической традиции, подразумевается в составе Мегрелии. Карта опубликована в книге: Я. Яцунский. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV–XVIII веках. М., 1995; Б. Гогия. Абхазия...с..73.

the Turks left Sukhumi and Abkhazia - Mamia the IV Dadiani (1572-1590) restored (gained again) the political influence on Abkhazia, though the administrative border, by the will of Turkey remained in (on the river) Kelasuri. It happened, because of capture of the Georgian town Tskhumi and its vicinity by the Apsua-Abkhazians with the support of the Turks. This is the historical truth. Along the river Kelasuri and the Kelasuri wall went an administrative border between Abkhazia and Odishi, when the Russian legates Fedot Elchin and Pavel Zakhariev inspecting the churches and monasteries of Megrelia on the 6th and 7th of February of the year of 1640 visited Dranda and Pshapi.

A point of view of national affiliation of the historical Abkhazian with the Georgian nation, migration of the modern Abkhazians in the late medieval centuries from the North Caucasus is quite clear and doubtless, that it is shared with the free from the political influence of the Kremlin disinterested and objective Russian scientists. F.E. well-known scientist and missionary Andrei Kuraev on the 26th of June of 2013 in the Monastery of the Saint John the Evangelist in Cheremenetsk (Leningrad district), read a paper at the missionary conference. He spoke about the religiousness of the Abkhazians, among whom he carried out the missionary activities during a certain period of time. He noted, that the traditional faith of the Abkhazians is paganism, with characteristic for it polytheism and then added: " If you tell all this the Abkhazians, he won't like it, but if you pet his back and say to them that yes, yes, you had one God (you were monotheists) He will like it. You always were clever even in the ancient times and you Abkhazians in the fifth century had a cathedral in Pitsunda, when we the Russians used to climb the trees together with the monkeys. It is wonderful! But what they have to do with that cathedral it is another issue; we had better not ask them about it. It is a very serious problem: What do those calling today themselves Abkhazians have to do with Abkhazia? The fact is that there are fascinating and gorgeous old Christian Orthodox cathedrals on the territory of Abkhazia; Orthodox Abkhazian Kingdom existed, as well as the Abkhazian Orthodox church. This is true. The question is what has the people living today on that territory to do with all this? The paradox is that those people call themselves Apsua and the land is called Apsni and not Abkhazia. The word Abkhazeti is a Georgian word, i.e. those calling themselves Abkhazians was a part of the Georgian ethnos of Megrelian type etc. Let us say, that it is the opinion of the Georgian historians. They suppose that those authentic Abkhazians are Orthodox and

constitute one whole with the Georgians and church etc. They were massacred and driven out by the Turks in the 16-17th centuries from that seacoast and partly disappeared (perished) and partly fled into the East to the remote part of the mountainous Georgia. The Turkish authorities settled on the vacant coastal lands the Highlander Circassians and told them: live here. It appears that the modern population of Abkhazia came to live there not long ago. But it flatters their vanity to consider themselves the constructors and builders of the ancient cathedrals and be their heirs like the Walachs are fascinated to consider themselves heirs of the ancient Romans and call themselves Romanians, Romen, Romane i.e. the heirs of the ancient Romans, though the Dacians has nothing in common with Rome and if they anyway have it, then it is very remote. Bu the Romans are honest to say, that they in Romania have the cult of the Emperor Trojan. Why? Trajan defeated and subdued the Dacians. And here we have a wonderful story - i.e. people worship their conqueror, as he connected them to the European Civilization. In Abkhazia the situation is opposite. They did not defeat the ancient Abkhazians, the deportation had place without their help. They partly inherited their lands, partly their names, but not for themselves, but for the tourists. They do not call themselves Abkhazians - they do it only speaking with the foreigners and in the Russian language... But if I start telling all this to the Abkhazians they would be offended and call me a Georgia agent. But if I tell them, that yes, Abkhazians are the ancient Orthodox people on the earth and please convert to the religion of your ancestors, I am afraid, that it would be a historical slyness, but from the missionary aspect it would prove effective. We, the Russians have the same problems in the sphere of newest history." This is the historical truth lying on the surface and available for everybody.

Thus, the mistaken versions and ungrounded pretences on the problems of ethno policy and church history of Abkhazia put forward by the separatist historians have no basis. They are the fruit of the conscious and purposeful falsification of the historical past of the region. The above mentioned various original and trustworthy sources and the material on the legacy of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakahriev published below are a firm proof.

ნაწილი I

მღვდელ გაბრიელ თევდორეს ძე გეგენავას ელჩობა სადადიანოს ქვეყნიდან მოსკოვში. 1636 წლის 24 ივლისი - 1639 წლის 24 მაისი.

1. ცნობა სამეგრელოს სამთავროს ელჩის გაბრიელ გეგენავას ციხე-ქალაქ თერგში(1) ჩამოსვლის შესახებ (1636 წლის 24 ივლისი - 11 აგვისტო)

ხელმწიფეს, მიხეილ თევდორეს ძეს(2), შენი ყმები ვასკა რომოდანოვსკი, ივაშკო ბესტუჟევი და კალისტრატკო ჟუხოვი(3) უმორჩილესად მოგიკითხავთ. მიმდინარე 144 {1636} წლის 24 ივლისს, ხელმწიფევ, ჩვენთან, შენს ყმებთან, ყაზის ყაბარდოდან ალეგუკასა(4) და მისი ძმებისგან უზდენები ბეშტაჩკო და ბატარხანკო ჩამოვიდნენ. გამოკითხვისას კი, ხელმწიფევ, ჩვენ, შენს ყმებს, გვითხრეს: ალეგუკო მურზამ თავის ძმებთან ერთად ჩვენ, შენს ყმებს, რომ მის, ალეგუკას, ყაბარდოში სადადიანოს ქვეყნის ელჩი მისულა, რომელიც თურმე შენთან, მიხეილ თევდორეს ძევ, მოემართება. ჩვენ, შენმა ყმებმა, სტრელეცთა ასისთავი რომან ლიხაჩევი ამხანაგებთან ერთად გავგზავნეთ და ვუბრძანეთ მას, ხელმწიფევ, ყაზის ყაბარდოში მისვლისას ის ელჩი გამოკითხოს, ვინ არის იგი, რომელი ქვეყნიდანაა და რა ჰქვია მას. ვუბრძანეთ, რომ გამოკითხვის შემდეგ იგი თან ნამოიყვანოს და ციხე-ქალაქ თერგში ჩამოვიდნენ. 11 აგვისტოს, ხელმწიფევ, ჩვენთან, შენს ყმებთან, კაზის ყაბარდოდან სტრელეცთა ასისთავი რომან ლიხაჩევი, მასთან ერთად კი, ხელმწიფევ, სადადიანოს ქვეყნის ელჩი და მასთან, ხელმწიფევ, მისი კაცი და მათთან ერთად ალეგუკას უზდენი ტოშოვკა ჩამოვიდნენ. ჩვენ, ხელმწიფევ, შენმა ყმებმა, ბრძანება გავეცით, ელჩი დაებინავებინათ და მოვითხოვეთ ასევე იგი ჩვენს წინაშე ვოევოდას კანცელარიაში წარმოედგინათ. სადადიანოს ელჩი, ხელმწიფევ, ჩვენ, შენი ყმების, წინაშე ვოევოდას კანცელარიაში წარმოსდგა. გამოკითხვისას კი, ხელმწიფევ, ჩვენ, შენს ყმებს, გვითხრა: მას თურმე გაბრიელი ჰქვია, ხოლო გამოგზავნილი ყოფილა სადადიანოს ქვეყნიდან თავისი ხელმწიფის, იმ ქვეყნის მფლობელის ლევანის(5) მიერ შენთან, მიხეილ თევდორეს ძევ, ბარათით. მათი ქვეყნის მფლობელი ლევანი კი ბერძნული აღმსარებლობის ყოფილა;

მათი და საქართველოს სარწმუნოება თურმე ერთია. მათი ქვეყანა კი დაპყრობილია და თურქეთის მეფეს ხარკს უხდისო. ჩვენ, შენმა ყმებმა, გამოვკითხეთ რა ის ელჩი, ვბრძანეთ საკვების მიცემა შენი წინანდელი ხელმწიფებრივი ბრძანებულების მიხედვით, ხოლო შენთან, მიხეილ თევდორეს ძევ, მისი გამოშვების უფლება შენი ხელმწიფებრივი ბრძანების გარეშე არა გვაქვს. ამასთან დაკავშირებით, ჩვენ, შენი ყმები, როგორც შენ გვიბრძანებ, ისე მოვიქცევით.

XXX

145 (1636) წლის 18 დეკემბერს ხელმწიფემ, მოისმინა რა ეს ამონაწერები, ხელმწიფის სიგელის თერგში გაგ ზავნა ბრძანაო, რათა დადიანის ელჩი მოსკოვში გამოეშვათ.

1.1. საქართველოს ელჩის მიტროპოლიტ ნიკიფორეს(ნ) ჩვენება სადადიანოს ქვეყნის შესახებ (საგარეო საქმეთა სამინისტროს მოსკოვის სახელმწიფო არქივი. საქართველოს საქმეები. ს. კ2/6 ს. №1–1636წ. დეკემბერი–1639წ. მაისი)

ხელმწიფის, მიხეილ თევდორეს ძის, ბრძანებით სათათბიროს დიაკებმა თევდორე ლიხაჩევმა და მაქსიმე მატიუშკინმა ჭეშმარიტების დასადგენად პრისტავს თევდორე შიშკინსა და თარჯიმანს ივანე დმიტრიევს უბრძანეს, დადიანის იმ ელჩის შესახებ ქართველი ელჩი მიტროპოლიტი ნიკიფორე გამოეკითხათ: სად მდებარეობს ის სადადიანოს ქვეყანა, რომელ სახელმწიფოებს ესაზღვრება, ვინ არის იქ მმართველი, დამოუკიდებლები არიან თუ რომელიმე ხელმწიფის ქვეშევრდომები, რომელი სარწმუნოება აქვთ, რა ხარობს იქ, რა საქონელი აქვთ, რამდენად დიდია ის ქვეყანა, რა ზნის ხალხია და რამდენია მოსახლეობა.

პრისტავი თევდორე შიშკინი და თარჯიმანი ივანე ქართველ ელჩთან მიტროპოლიტ ნიკიფორესთან მივიდნენ და გამოკითხეს. ქართველმა მიტროპოლიტმა ნიკიფორემ კი გამოკითხვისას თქვა, რომ სადადიანოს სამფლობელო თბილ ქვეყანაში, აღმოსავლეთსა და სამხრეთს შუა მდებარეობს; ერთი მხრიდან შავი ზღვა ესაზღვრება, მეორე მხრიდან - თურქეთის მეფის ქვეყანა, მესამე მხრიდან - ყიზილბაშთა შაჰის ქვეყანა, ხოლო მეოთხე მხრიდან - მთიული ჩერქეზეთი. სატახტო ქალაქი არა აქვთ, დაბებში ცხოვრობენო. მათ მმართველ მთავარს ლევანს

ეძახიან, საცხოვრებლად ადგილმონაცვლეობით სხვადასხვა დაბაში გადადისო. რწმენა მათი ბერძნულია, საერთოა ქართულ სარწმუნოებასთან, მაგრამ რამდენადმე შერყვნილიაო; ენა განსხვავებულია(7), დამკვიდრებულია ერთცოლიანობა. აქვთ ეკლესია-მონასტრები, ჰყავთო ეპისკოპოსები, შავი და თეთრი სამღვდელოება. თურქეთის მეფის დაქვემდებარებაში იმყოფებიან, ხოლო როდიდან ექვემდებარება, ეს მან არ იცის. ხარკად თურქეთის მეფეს ყოველწლიურად ორივე სქესის ას-ასი ადამიანი მიჰყავს და 80 000 სხვადასხვა ქსოვილი მიაქვსო. მათი ქვეყანა დიდი არ არის, მამაკაცები მათ ქვეყანაში 60 000-მდე იქნებიანო; საომრად არსად დადიან და ამიტომ არავითარი ზარბაზნები და თოფები არა აქვთ. მათგან ახლოს ქართული ქვეყნები(8) მდებარეობს, მათ შორის კი ბაშიაჩუკთა ქვეყანაა (იმერეთი-ჯ.გ.), რომელიც ასევე ქართული სარწმუნოებისაა, მაგრამ დამოუკიდებელიაო. იმათი წესის მიხედვით, მათი მთავარი, ლევანი, ან სხვა, ვინც იქნება, იმ ქვეყნიდან ვისაც უნდა, იმას გაყიდის სხვა ქვეყანაში ან გააჩუქებსო. ასეთი უფლება იქ არა მხოლოდ მთავარს აქვს, - მამასაც შეუძლია შვილი გაყიდოს, ძმას - ძმა, ქმარს - ცოლი და ცოლს - ქმარი, ანდა ჩამოსულ ვაჭრებს საქონელში გადაუცვალონო. ფული მათ არა აქვთ, ქსოვილითა და სხვადასხვა საქონლით ვაჭრობენო. შიშვლები დადიან, მარტო სასირცხო ადგილებს იფარავენ. როდესაც მიტროპოლიტი ნიკიფორე თავისი ქვეყნიდან წამოვიდა, მისი ხელმწიფე, საქართველოს მეფე თეიმურაზი(9), სადადიანოს მთავართან, ლევანთან უბრად იყოო იმის გამო, რომ ამ ლევანმა თავის სიძეს თვალები დათხარა(10), მკვიდრი და კი ყიზილბაშთა შაჰს(11) მიათხოვა. მანვე მოკლა ბიძამისი - მამამისის მკვიდრი ძმა, იგი სიკვდილით დასაჯაო(12); იმისი ცოლი, თავისი ბიცოლა კი, თვითონ მოიყვანა ცოლად, ხოლო საკუთარი ცოლი სიკვდილით დასაჯა(13). მათ ქვეყანაში მარცვლეულებიდან ხორბალი, შვრია, ქერი, ფეტვი, კანაფი მოდისო, ჭვავი კი არ არისო; ღვინო სხვადასხვანაირი აქვთ; უმთავრესად ფეტვის ფაფას [ღომს] ჭამენ, პურს კი არ აცხობენ. უცხო ქვეყნებიდან მათთან შავი ზღვით ხვადასხვა საქონელი შემოდის, ამათგან კი ყიდულობენ ცვილს, ფრიასულ ღვინოს, ნაქსოვ ტილოს, რომელსაც რუსეთში კოლენსკიეს უწოდებენ, ნაქსოვს, რომლისგანაც მეთევზეები ბადეს აკეთებენ. ამ ტილოს და ნაქსოვს ისინი კანაფისგან ამზადებენ და არა სელისგანო. ეს კანაფი კი, თურმე მათთან, სადადიანოს ქვეყანაში, ხარობს.

2. შიკრიკი ათანასე იევსკის ჩვენება საელჩო პრიკაზში (იქვე)

147 [1638] წლის 15 ნოემბერს სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესთან და დიდ მთავართან მიხეილ თევდორეს-ძესთან თერგიდან შიკრიკი, ურიადნიკი ათანასე იევსკი საჩქაროდ ჩამოვიდაო. საელჩო პრიკაზში გამოკითხვისას მან თქვა, რომ იგი თერგიდან გასულ 146{1638} წელს, პეტრე-პავლობის მარხვის დასრულებიდან ერთი კვირის თავზე, ხუთშაბათს ხელმწიფესთან წერილებით გამოგზავნეს. მასთან ერთად ხელმწიფესთან გამოგზავნილია სადადიანოს ქვეყნის ელჩი გაბრიელი, რომელსაც ერთი კაცი ახლავსო. ის ელჩი მოსკოვის გარეუბანში, მოსკოვიდან ოცდახუთიოდე ვერსში მდებარე ხუპავნაში დარჩა და ხელმწიფესთან მას დღეს საღამოსთვის უნდა ველოდოთო. თან მოაქვს წერილი ხელმწიფესთან, ხოლო რა საქმეზე მოდის, ეს მისთვის, ათანასესთვის, უცნობია. არც საუბარში გაუგონია მისგან რაიმე სახელმწიფო საქმის შესახებ, თუ რა საქმეზეა გამოგზავნილი ხელმწიფესთან. რუსული არ იცის, თავის ენაზე საუბრობს; აცხადებს, რომ ქრისტიანული რჯულისაა, ღმრთისადმი ჩვენი რწმენისაებრ ლოცულობს. სურსათი მას ქალაქებში საგზაო წერილის მიხედვით ეძლეოდა. საგზაო წერილში კი ამ შიკრიკს უწერია: გაბრიელ ელჩს დღეში ოთხი ალტინის საჭმელი, ხუთი თასი ღვინო და ნახევარი ვედრო თაფლი მიეცეს.

მის კაცს დღეში 6 ფული (ერთი ალტინი - ჯ.გ.) და ორი თასი ღვინო ეძლეოდა; შიკრიკს, ურიადნიკს, ათანასე იევსკის კი რვა ფული, თარჯიმან ოსიპკა ოსიპოვს, რომელიც მას სათარჯიმნოდ გამოაყოლეს, 6 ფული დღეში. ამჟამად ის თარჯიმანი იმ ელჩთან დარჩა ხუპავნაში.

თევდორე ვოლკონსკის შესახებ კი, რომელიც ხელმწიფის ბრძანებულებით საქართველოში იყო გაგზავნილი, შემდეგი გვიამბო: თავადი თევდორე საქართველოში 146{1637} წელს ქრისტეს ბრწყინვალე აღდგომის (14) შემდეგ გამგზავრებულადა უკანვე დაბრუნებულა (15). გზაში ვიღაც უცნობ ჯარისკაცებს მისთვის საქართველოსკენ წასვლის უფლება არ მიუციათ. მერე კი, როცა იგი, ათანასე, იმ ელჩთან ერთად თერგიდან გამოუმგზავრებიათ და როცა ისინი ასტრახანში ჩამოსულან, მისთვის, ათანასესთვის, ცნობილი გამხდარა, რომ იმ თავად თევდორე ვოლკონსკის წასაყვანად საქართველოს მეფეს თერგში თავისი ხალხი გამოუგზავ-

ნია. მარიამობის მარხვის დღეებში იმ ხალხს თევდორე თერგიდან საქართველოში ნაუყვანია.

ყალმუხები კი მის იქ ყოფნაში ასტრახანს არ მიახლოებიან და გზაშიც არაფერი სმენია არც ყირიმის მეფის ჯარისკაცებზე, არც ნოღაელ მურზებზე(16). ხოლო მას, ათანასეს, თერგიდან ასტრახანამდე სანაოსნო გზით, ხომალდით უმგზავრია; ასტრახანიდან სარატოვამდეც ასევე სანაოსნო გზით უმგზავრია; სარატოვიდან სტეპების გავლით ტემნიკოვამდე, ტემნიკოვიდან კასიმოვამდე(17), ასევე კასიმოვიდან ვლადიმირამდე - ცხენებით. გარდა ამისა, საკუთარი თავის შესახებ მას არაფერი მოუყოლია.

XXX

მოსკოვში სადადიანოელი ბერძნულ მეტოქში დააბინავეს, რომელიც ბაზარში მეორადი ტანსაცმლის გასაყიდი ადგილის შემდეგ მდებარეობს. თევდორე ბასკაკოვს ნაბრძანები აქვს იყოს მის პრისტავად; ნაბრძანებია, მასთან დაცვისთვის ხუთი მოსკოველი სტრელეცის, შიკრიკის მოვალეობის შესასრულებლად კი საერობო სასახლის დარაჯის დაყენება.

3. ელჩ გაბრიელ მღვდლის დაკითხვა საელჩო პრიკაზში (იქვე)

სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფემ და დიდმა მთავარმა მიხეილ თევდორეს-ძემ ბრძანა, სადადიანოს ქვეყნის ელჩი გაბრიელი 147{1638} წლის 16 ნოემბერს საელჩო პრიკაზში სათათბიროს დიაკებთან თევდორე ლიხაჩევთან, მაქსიმე მატიუშკინთან, გრიგოლ ლვოვთან გამოცხადებულიყო და მათ შემდეგზე დაეკითხათ: ვისგან არის ხელმწიფესთან გამოგზავნილი, აქვს თუ არა თან სიგელი და სიტყვიერად გადმოსაცემი ბრძანება, ვინ არის მათი ქვეყნის მთავარი და რა ხდება მათთან?

იმ დღეს სადადიანოს ელჩი საელჩო პრიკაზში დიაკებთან გამოცხადდა. მასთან საელჩო პრიკაზის თარჯიმანი ფედოტ ელჩინი გაიგზავნა.

როდესაც საელჩო პრიკაზის დარბაზში ელჩი შევიდა, დიაკებმა ის მოიკითხეს: გზაში მშვიდობით თუ იმგზავრა და დიდი ხანია თუ

არა, რაც თავისი ქვეყნიდან გამოემგზავრა?

გაბრიელ ელჩმა მიუგო: ღმრთის წყალობითა და ხელმწიფის შეწევნით მან მშვიდობიანად იმგზავრა. თავისი ქვეყნიდან კი იგი გასულ 144 [1636] წელს, ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის მიძინების მარხვის დღეებში გამოემგზავრა და თერგში ორი წელი შეყოვნდა(18); ხელმწიფესთან ვოევოდებმა იგი დიდხანს არ გაუშვეს.

დიაკებმა ჰკითხეს: რა საქმეზეა იგი თავისი ხელმწიფისგან მის მეფურ უდიდებულესობასთან გამოგზავნილი და აქვს თუ არა თან სიგელი და, სიგელის გარდა, სიტყვიერი ბრძანება?

გაბრიელ ელჩმა თქვა: თავისი ხელმწიფის მიერ მის მეფურ უდიდებულესობასთან ის სიგელით და სიტყვიერი თხოვნით არის გამოგზავნილი. მას ნაბრძანები აქვს სიგელი და სიტყვიერი თხოვნა ხელმწიფეს პირადად გადასცეს; ნაბრძანები აქვს, რომ დანაბარები მხოლოდ ხელმწიფეს უთხრას; ხელმწიფის გარდა კი სხვა ვინმესთვის სიგელის გადაცემის, ან საქმეზე საუბრის უფლება არა აქვს.

დიაკებმა მას უთხრეს, რომ ის სიგელი მათთვის ეჩვენებინა; მას ისინი არ გამოართმევდნენ, მხოლოდ ნახავდნენ, რათა შეძლებოდათ მისი მეფური უდიდებულესობისათვის ამის შესახებ მოეხსენებინათ. ხოლო როცა იმის დრო დადგება, რომ მისი მეფური უდიდებულესობა პირადად ინებებს ელჩის მიღებას, მაშინ ხელმწიფეს თვითონ გადასცემს სიგელსაც და სიტყვიერ დანაბარებსაც, რაც თავისი მეფისაგან აქვს დავალებული.

ელჩმა გაბრიელმა სიგელი აჩვენა; სიგელი ფურცლის ორივე გვერდზეა დაწერილი, ერთ გვერდზე ბერძნულად, მეორეზე - ქართულად.

დიაკებმა ელჩს ჰკითხეს: რატომ არის სიგელი ასეთნაირად შედგენილი?

ელჩმა მიუგო: სიგელი ორ ენაზე იმიტომ არის დაწერილი, რომ მის მეფურ უდიდებულესობას მისი გადათარგმნა შესძლებოდა, რათა ხელმწიფე გაეცნოს იმას, რაც მასში წერია.

დიაკებმა თქვეს: ჩვენი ხელმწიფე დიდია და მის მეფურ უდიდებულესობას ყველანაირი ხალხი ჰყავს, რომელ ენაზეც არ უნდა ყოფილიყო დაწერილი, მაინც გადათარგმნიდნენ.

სიგელი დაათვალიერეს, ელჩს უკან დაუბრუნეს და ჰკითხეს: მისი ხელმწიფე წერილში თავს როგორ მოიხსენიებს - მეფედ თუ მთავრად; რა სარწმუნოებისაა და რომელი ეროვნების; და-

მოუკიდებელია თუ ვინმეს ქვეშევრდომი და თუ ქვეშევრდომია, უხდის თუ არა ხარკს იმ ხელმწიფეს, რომლის ქვეშევრდომიცაა; თუ უხდის, მაშინ რით უხდის; მათი სახელმწიფო რომელ სახელმწიფოებს ესაზღვრება და საქართველოს მეფე თეიმურაზი მათგან შორს არის თუ არა; აქვს თუ არა მის ხელმწიფეს ქალაქები და თუ აქვს, როგორი - ქვის თუ ხის, ქალაქებში არის თუ არა სამხედრო შეიარაღება, დენთი და ტყვია; ვისთან უხდებათ ომი; როგორ პურს თესენ და რა მოდის მათ მიწაზე, რა ბოსტნეული და საქონელი აქვთ, რომელ ქვეყნებთან და რით ვაჭრობენ, რას აწარმოებენ მათ ქვეყანაში, რა მხატვრული ნაწარმი აქვთ და რანაირ ტანსაცმელს იცვამს მათთან სხვადასხვა ფენის ხალხი?

გაბრიელ ელჩმა თქვა: მათი ხელმწიფე მათივე ენაზე ხანტიპა (ხელმწიფე - ჯ.გ.) ლევანად იწერებაო, რუსულად კი - მეფე ლევანად. რწმენა მათ ქრისტიანული აქვთ - იგივე, რაც [აღმოსავლეთ] საქართველოში და წიგნებიც იგივეა, რაც ქართული, თუმცა ერთმანეთში სასაუბრო თავისი ენა აქვთო(კომენტ.7-ჯ.გ.). საღმრთო ეკლესიები და მონასტრებიც ბევრი აქვთ. უმაღლესი საეკლესიო იერარქი კი მათი პატრიარქი მალაქია(19) არისო; მიტროპოლიტებიც, მთავარეპისკოპოსებიც, ეპისკოპოსებიც, არქიმანდრიტებიც, იღუმენებიც და მღვდლებიც ჰყავთო. პატრიარქი მალაქია კი პინჩიუსკის მიძინების მონასტერში(20) ცხოვრობს, ასევე მონასტრებში ცხოვრობენო მიტროპოლიტებიც, ეპისკოპოსებიც, არქიმანდრიტებიც და იღუმენებიც. ეს გაბრიელი თვითონ მღვდელია და მეფე ლევანის კარის ეკლესიაში მსახურობს; იგი თურმე სასახლეში, კარის ეკლესიაში ღვთისმსახურებასაც ასრულებსო. მათი სადადიანოს ქვეყანა დიდია და ფართო, მეფე ლევანი - დამოუკიდებელიაო. ადრე კი მათი ქვეყანა თურქეთის დაქვემდებარებაში ყოფილა, როცა ქვეყანას ლევანის ბაბუა და მამა მართავდნენ. მამის გარდაცვალების შემდეგაც, როცა ის პატარა დარჩენილა, თურქეთს უხდიდნენ ხარკს ქსოვილებით. ახლა კი უკვე ოცი წელია, რაც მეფე ლევანი სადადიანოს ქვეყანას დამოუკიდებლად მართავს, არავისი ქვეშევრდომი არ არის და თურქეთს ხარკს აღარ უხდისო(21).

მათ ქვეყანას ესაზღვრებაჩჩ თურქეთი, საყიზილბაშო და ქართლი. თეიმურაზ მეფე მათთან ახლოს არ არის, მათ შორის ორი სახელმწიფოა - იმერეთისა და ქართლის. მის (სამეგრელოს - ჯ.გ.) ხელმწიფეს ქვეყნის შიდა ნაწილში ქვისგან ნაგები ხუთი ქალაქი

(ციხე-სიმაგრე-ჯ.გ.) ჰქონია და კიდევ ბევრი - ქვეყნის განაპირა ადგილებში. მთავარ ქალაქს, სადაც მეფე ლევანი ცხოვრობს, ზუგდიდი ჰქვიაო. მათი სამხედრო შეიარაღებაა ზარბაზნები და სიათები. დენთს მათ ქვეყანაშიც ამზადებენ, მაგრამ დიდი რაოდენობით არა, უმეტესად გემით ზღვით ჩამოაქვთო. ომები ხშირი არა აქვთ; რომელი მეფეც ომით წამოვა, იმას ებრძვიან, თვითონ კი არავის ერჩიან. ამჟამად ომი არავისთან აქვთ. ჰქონდათ მათ ომი იმერეთის მეფესთან, მაგრამ ამჟამად მასთანაც მშვიდობაა. მარცვლეულიდან მათთან მოდის: ხორბალი, ქერი, ფეტვი, ბრინჯი და კანაფი; ყურძენი, სუფთა თაფლი და ცვილი, ყველანაირი ბოსტნეულიც აქვთ; ცხენიც, ძროხაც, ცხვარიც და სხვა ყველანაირი პირუტყვიც ბევრი ჰყოლიათ. მათ ქვეყანაში ამზადებენ, თურმე, აბრეშუმსა და ტილოს. ვაჭრობას სადადიანოს წინანდელი მეფეები არავისთან აწარმოებდნენ; ამჟამინდელი მეფის, ლევანის, დროს კი ვაჭრობას აწარმოებენ. ვაჭრობენ თურქებთან, ყიზილბაშებთან და სხვა ქვეყნების ვაჭრებთან, რომლებიც მათთან ზღვით ჩამოდიანო; ისინი აბრეშუმს, თაფლს, ცვილს, ტილოს, სხვა საქონელს ყიდულობენ, რაც მათ აქვთ. ისინი გრძელ ტანსაცმელს ატარებენო, კეთილშობილნი - მაუდის, აბრეშუმისა და მოქარგული ბამბის ქსოვილისაგან; ძვირფასს და უბრალო წარმომავლობის ყმაწვილები - რუხი ფერის მაუდს, მუშა ხალხი კი, სამუშაო დროს, პერანგის ამარა დადის.

დიაკებმა ელჩს ჰკითხეს: მისი ხელმწიფე მეფე ლევანი ამჟამად რამდენი წლის არის, ცოლიანია თუ არა, ჰყავს თუ არა შვილები და რამდენი, რა ჰქვიათ და რა ხნისანი არიან?

ელჩმა უპასუხა: მათი ხელმწიფე მეფე ლევანი დიდი ხნის დაოჯახებულიაო, ჰყავს ორი ძე და ორი ასული. უფროსი უფლისწული ალექსანდრე 13 წლის არის, მეორე უფლისწული მანუჩარი - 6-ის. ასულები კი, ერთი უფროს ვაჟზე უფროსიაო, მეორე - 11 წლის არის, სახელები კი, მათი, მან არ იცის.

დიაკებმა ჰკითხეს: თურქეთის სულთანს ან სხვა ვინმეს რამე ხარკს თუ უხდიან და თუ უხდიან, რითი აძლევენ - ადამიანებით, ფულით თუ სხვა რაიმეთი?

ელჩმა უპასუხა: სადადიანოს წინანდელი მეფენი თურქეთის სულთანს ხარკს ტილოთი უხდიდნენ, ხოლო რამდენს აძლევდნენ, ეს არ ახსოვს, ადამიანებით არასოდეს იხდიდნენ. ამჟამინდელი მეფე ლევანი კი არავითარ ხარკს არ იხდისო.

4. მეფე ლევან დადიანის სიგელი მეფე მიხეილთან, გაგ ზავნილი ელჩ გაბრიელ მღვდლის ხელით (იქვე)

ასეთი სიგელი გამოგზავნა სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესთან და დიდ მთავართან მიხეილ თევდორეს-ძესთან მეფე ლევან დადიანმა თავისი ელჩის, კარის ეკლესიის მღვდლის გაბრიელის ხელით 12 დეკემბერს [147//1638 წ.].

უუმაღლეს, კეთილმსახურს, ღმრთივდაცულ თვითმპყრობელს, ქრისტიანული სარწმუნოების ერთმთავარს, ხელმწიფე მეფეს მოსკოვისა და სრულიად რუსეთისა, მრავალჟამიერ მეფეს მიხეილს და მეუფებას შენსას.

ქვეშევრდომი შენი სადადიანოს ხელმწიფე სახელად ლევანი მორჩილი სახით გიკრავს თავს, თაყვანს გცემს და ღმერთს ევედრება, მრავალჟამიერ ჰყოს დიდი მეფის ხელმწიფებრივი ძლევამოსილება. შემდგომ ამისა, გევედრება და გთხოვს მთელი აქ, ივერიის ქვეყანაში, მცხოვრები მართლმადიდებლებითურთ, რომლებიც ქრისტეს სჯულის, მოციქულთა მოძღვრებისა და შვიდი კრების ერთგული არიან, გვწამს წმიდა სამებისა, ყოვლადწმიდა ქალწულისა ღმრთისმშობელისა, ერთი წმიდა კათოლიკე სამოციქულო ეკლესიისა, ერთისა წმიდისა ნათლისღებისა და მოველით აღდგომასა მერმისა მის საუკუნესასა. როგორც ვსასოებთ მომავალ საუკუნეს, ასევე ვსასოებთ წყალობას მისი დიდი მეუფებისაგან, რადგან ქრისტემ გამოარჩია იგი, დიდი ხელმწიფე, და დაადგინა ყველა მართლმადიდებელი ქრისტიანის მეფედ. მას [ლევანს] და მთელს მის სამეფოს ეგების თაყვანისცეს მას, დიდ ხელმწიფეს. ივერიის ქვეყანაში 5 ხელმწიფე იყო და მათგან 2 სპარსეთის შაჰმა დახოცა. დანარჩენი 3 ხელმწიფის ქვეყნებს, ღმრთის შეწევნითა და მისი მრავალწლოვანი სამეფო ბედნიერებით, თვითონ, მეფე ლევანი ფლობსო(22). დიდი ხანია, მას სურდა, ყოფილიყო მისი დიდი მეუფების სამსახურში, მაგრამ შესაფერისი დრო ვერ შეარჩია, რათა ამის შესახებ მისთვის, ხელმწიფისათვის, ეთხოვა. ამჯერად, მის დიდ მეუფებასთან გაგზავნა თავისი კარის ეკლესიის მღვდელი სახელად გაბრიელი, თაყვანს სცემს მის მეფურ უდიდებულესობას იგი, მისი ქვეშევრდომი, წმინდა საღმრთო ეკლესიებითა და წმინდა ნაწილებით; თავისივე მეთაურობით, მთელი თა-

ვისი სამთავროთი და მთელის თავისი სახელმწიფოთი მისი დიდი მეუფების სამსახურში დგება; ითხოვს, რომ მან, დიდმა ხელმწიფემ, მასზე წყალობა გაიღოს, თავისი ელჩი სამეფო სიგელებით გამოგზავნოს და ისინი თავისი მაღალი მეფური ხელის მფარველობის ქვეშ მიიღოს, რათა ყოველთვის მისი მეფური უდიდებულესობის მაღალი ხელის ქვეშ იყვნენ, ხელმწიფის სხვა ქვეშევრდომებივით მის მეუფებას ემსახურონ; მისგან, დიდი ხელმწიფისაგან, დახმარება და შემწეობა ჰქონდეთ, რათა ქრისტეს სარწმუნოებაში იდგნენ.

4.1. საელჩო პრიკაზის მასალები რუსეთის ხელმწიფის მიერ ელჩ გაბრიელ გეგენავას მიღების შესახებ. 1638 წლის 12 დეკემბერი, 1639 წლის 24 მაისი.

146{1638} წლის 12 დეკემბერს მიხეილ თევდორეს ძეს უბრძანებია, სადადიანოს ქვეყნის ელჩი გაბრიელი მიღებაზე მასთან, ხელმწიფესთან, სასახლეში გამოცხადებულიყო.

მანამდე კი ხელმწიფესთან უნდა გამოცხადებულიყვნენ პირველი გილდიის ყიზილბაშელი ვაჭრები ალიგულა და რეჟაპი, შაჰის ხაზინადარი და სათათბიროს დიაკის უსეინ ხან ბეგის(23) პირველი გილდიის ვაჭრებთან ერთად; პირველი გილდიის ვაჭრების შემდეგ კი ხელმწიფესთან ის, გაბრიელ ელჩი, გამოცხადდებოდა.

იმ დღეს ყიზილბაშელი ვაჭრები და სადადიანოელი ხელმწიფესთან იყვნენ.

XXX

და როგორც კი პირველი გილდიის ყიზილბაშელი ვაჭრები ხელმწიფისგან თავისთან, მეტოქში, წავიდნენ, ხელმწიფემ ბრძანა სადადიანოს ელჩი გაბრიელი მასთან, ხელმწიფესთან, გამოცხადებულიყო. მეფესთან ელჩს სათათბიროს დიაკი თევდორე ლიხაჩევი „წარადგენდა“. მან მეფის სახელით უთხრა მას შემდეგი: გაბრიელ, მიხეილ თევდორეს ძემ მიბრძანა შენთვის მეთქვა: ჩვენ დავავალებთ იმ სიგელის გადათარგმნას, რომელსაც ჩვენს მეფურ უდიდებულესობას ლევან მეფისგან მიართმევ და მოვისმენთ; მასზე პასუხის გაცემას კი სხვა დროს ჩვენი პრიკაზის მოხელეებს დავავალებთ.

XXX

1639 წლის 24 მაისი(24). მიხეილ თევდორეს ძემ ბრძანა, შენთვის გვეთქვა: ჩვენს მეფურ უდიდებულესობასთან სადადიანოს მფლობელმა ლევან მეფემ შენ სიგელით გამოგაგზავნა. ჩვენმა მეფურმა უდიდებულესობამ ბრძანა, შენგან სიგელი მიგვეღო და მოწყალებით მოვისმინეთ. ლევან მეფე თავის სიგელში ჩვენს დიდ ხელმწიფეს წერს, რომ იგი ბერძნული რჯულის მართლმადიდებელი ქრისტიანობის მიმდევარია და ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, მისთვის ლევან მეფისთვის, გვეწყალობა, ჩვენი მაღალი სამეუფეო მფარველობის ქვეშ მიგვეღო და კეთილმზრუნველობა გაგვეწია, ურჯულოთა თავდასხმებისაგან დაგვეცვა და დაგვეფარა, მასთან ელჩი ჩვენი სამეფო სიგელით წარგვეგზავნა და მისი სახელმწიფოს დათვალიერება გვებრძანებინა. ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, მეფე ლევანი და მთელი მისი ქვეყანა მართლმადიდებელი ქრისტიანობის გამო გვინდა ჩვენი მაღალი მეფური მფარველობის, მოწყალებრივი მზრუნველობისა და დაცვის ქვეშ ავიყვანოთ, რათა მართლმადიდებელი ქრისტიანული სარწმუნოება ურჯულოთაგან შეგინებული არ იყოს. შენ, მის ელჩს, გაბრიელს, მეფე ლევანთან გიშვებთ და ასევე შენთან ერთად ლევან მეფესთან ჩვენი სამეფო სიგელით ფედოტ ელჩინს ვაგზავნით და ვუბრძანებთ, მას ჩვენი მეფური წყალობა გამოუცხადოს. ლევან მეფემ კი ჩვენი მეფური წყალობის, მფარველობისა და მზრუნველობის პასუხად ერთგულება გამოიჩინოს. მომავალში კი, მისი წერილის თანახმად, საბოლოოდ დასამტკიცებლად მასთან, ლევან მეფესთან, ჩვენს ელჩს წარვგზავნით.

5. გაბრიელ მღვდლის ზეპირი მოხსენებები (იქვე, საქ. №3-1639 აპრილი - 1640 ივლისი)

დადიანის ელჩის გაბრიელ მღვდლის მიერ მისი მეფური უდიდებულესობის სულიერ მოძღვართან, ხარების ეკლესიის დეკანოზ ნიკიტასთან გაკეთებული ზეპირი მოხსენება.

ჩვენმა დიდმა და კეთილმსახურმა ხელმწიფე მეფემ და დიდმა მთავარმა მიხეილ თევდორეს-ძემ, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელმა და მრავალი სახელმწიფოს ხელმწიფემ და მფლობელმა მიბრძანა მე, მისთვის ღმრთისადმი მლოცველს, გამოგკითხო შენ, წარჩინებული უფალი მღვდელმსახური გაბრიელი, ბერძნული

ქრისტიანული მართლმადიდებლური სარწმუნოების შესახებ: [1]. როგორ იმარხავს თქვენი სადადიანოს ხელმწიფე ლევანი და, საერთოდ, მთელი სახელმწიფო ქრისტეს რწმენას? [2]. უვნებლად და შეურყვნელად ხომ იცავენ მას ბერძნული მართლმადიდებლობისაგან განუშორებლად, როგორც ჩვენ ვიცავთ ჩვენს დიდ რუსეთში? [3]. ხომ იცავთ მას ურიათა ბოროტ რწმენასთან, ელინთა საძაგელ უკეთურებასთან, ლათინურ მწვალებლობასთან, მაჰმადიანობასთან, არიანელებისა (კომენტ.49-ჯ.გ.) თუ ყოველგვარ მწვალებლურ გარყვნილებასთან შერევის გარეშე?

მითხარი: [4]. როგორ აღმსარებლობთ წმიდა სიმბოლოს, ანუ: მწამს ერთი ღმერთი, მამა, ყოვლისა მპყრობელი, შემოქმედი ცათა და ქვეყანისა, ხილულთა ყოველთა და არა ხილულთა და ასე შემდეგ. გამოთქვი ბერძნულად ყველაფერი ბოლომდე.

[5]. მას, მხოლოდშობილ ძეს და სიტყვას როგორ აღიარებთ და მის ხორცშესხმას, სულიწმიდისა და ქალწულ მარიამისაგან განკაცებას როგორ აღიქვამთ?

[6]. როგორ აღიარებთ სულიწმიდის, უფლისა და ცხოველსმყოფელის გამოსვლას; როგორ იღებთ, თქვენი აზრით, მამისაგან გამომავალია? ამის პასუხიც ბერძნულად უნდა გვითხრა.

[7]. შემდეგ მსოფლიო საეკლესიო კრებების (კომენტ.61-ჯ.გ.) შესახებ გამოიკითხა იგი.

[8]. თაყვანს სცემთ თუ არა უფლისა ჩვენის იესო ქრისტეს გაღმერთკაცების, ყოვლადწმიდა მისი ღმრთისმშობლისა და ყველა წმინდანის ხატებს?

[9]. ასევე წმინდანთა ნაწილებისა და მაკურნებელ სასწაულთმოქმედებისა თუ გწამთ ყოველგვარი ეჭვის გარეშე? [10]. თქვენთან, წმინდა საღმრთო ეკლესიებში არის თუ არა წმინდა და პატიოსანი ხატები? [11]. იწერება თუ არა წმინდა ხატები კედლებზე, კრეტსაბმელებზე, გადასაფარებლებზე და საეკლესიო ჭურჭლებზე?

12. წმიდა ლიტურღიის დროს საღმრთო საიდუმლო მსხვერპლშეწირვას როგორი პურით აღასრულებთ - აფუებულით თუ უფუარით?

13. ჩვილისა თუ, საერთოდ, ყველა ადამიანის მონათვლისას ხდება თუ არა ზეთისა და წმინდა მირონის ცხება და მოსანათლის სამგზის შთაფლვა, ან იქნებ მხოლოდ წყლის გადავლება და რას წარმოთქვამენ თქვენი მღვდლები შთაფლვისას?

14. მთელი წლის განმავლობაში რამდენ მარხვას იცავთ და რომელი მარხვა რამდენ კვირას გრძელდება?

15. უფლის, ღმრთისმშობლის, ზეციური ძალების, მოციქულების, წინასწარმეტყველების, მოწამეების, ღირსი მამების, მღვდელმთავრებისა და სხვა წმინდანების ხსენებებს ბერძნებთან ერთად დღესასწაულობთ თუ არა?

16. ქრისტეს ბრწყინვალე აღდგომას იუდეველებთან და ლათინებთან ერთად ხომ არ დღესაწაულობთ და ახალ გრიგორიანულ კალენდარს(25) ხომ არ აღიარებთ?

17. მღვდელმთავრები - მიტროპოლიტები, მთავარეპისკოპოსები და ეპისკოპოსები თქვენი ქვეყანის ქალაქებში არიან თუ არა? ასევე მონასტრები და მათში არქიმანდრიტები, იღუმენები და სხვა მონოზვნები არიან თუ არა თქვენთან?

უმაღლესი იერარქი ხელდასხმას სად იღებს, რომელ ქალაქებში - იერუსალიმში, ანტიოქიაში, ალექსანდრიაში თუ ცარგრადში? რომის პაპის მიერ საეკლესიო ხარისხში აყვანილ პირს თუ აღიარებთ?

7147 [1639] წლის 17 მაისს დაკითხვაზე, ხარების ტაძრის დეკანოზ ნიკიტას სადადიანოს ხელმწიფის ელჩმა, კარის ეკლესიის მღვდელმა გაბრიელმა ასე უპასუხა: მართლმადიდებლურ სარწმუნოებას ჩვენი ხელმწიფე ლევანი და მთელი მისი ქვეყანა კვლავაც სრულად შეურყვნელად იცავს ბერძნული სჯულისამებრ, როგორც წინაპრებისაგან მიგვიღია; შვიდი წმიდა მსოფლიო საეკლესიო კრების (კომენტ.62-ჯ.გ.) კანონების მიმდევრები ვართ. წმინდა სიმბოლოს, ანუ - მრწამს ერთი ღმერთი, მამა ყოვლისა მპყრობელი,... - გამოთქმა კი ბერძნულად არ შემიძლია, მაგრამ ყველანი წარმოვსთქვამთ მას დადიანურად, ბერძნულიდან თარგმნილსო.

სულიწმიდის გამოსვლა კი მხოლოდ მამისგან უნდა ვაღიაროთ თუ ძისგანაც, თარჯიმნებმა ვერ თქვეს, მხოლოდ მისი სიტყვები გვითხრეს: ქრისტე მამისგან არისო. ამის შემდეგ თქვა, დეკანოზი სარწმუნოების შესახებ დაკითხვას მიწყობსო? დიდ ხელმწიფესთან მე სარწმუნოების საკითხებზე სასაუბროდ კი არ ვარ გამოგზავნილი, არამედ იმის სათხოვნელად, რომ ხელმწიფემ წყალობა გამოიჩინოს და თავისი ელჩი ჩვენს ხელმწიფესთან გააგზავნოსო. ის ელჩი ადგილზე თავადვე ნახავს ჩვენს სარწმუნოებას და ყველაფერს იქვე გაარკვევს. მე კი თან არც წიგნები მაქვს და, საერთოდ, რატომ ბრძანაო ხელმწიფემ ჩემი დაკითხვა სარწმუ-

ნოების თაობაზე?

დეკანოზმა თქვა:ჯ მეფურმა უდიდებულესობამ იმიტომ ბრძანა შენი დაკითხვა, რომ წუხს თქვენზე, რადგან თქვენმა ხელმწიფემ მის მეფურ უდიდებულესობას მოსწერა: ამჟამად ორ ურწმუნო ხალხს შორის ვართ მოქცეულნი და ყოველ დღე მათთან ქრისტეს რწმენისა და ქრისტეს სჯულისათვის ვომობთო. ამიტომაც ბრძანა ხელმწიფემ დაკითხვა, ხომ არ შერყვნესო თქვენი სარწმუნოება ურიებმა ან პაპისტებმა და მწვალებლებმა? გაბრიელ მღვდელმა უპასუხა: ღმერთმა ჰყოს მრავალჟამიერ დიდი ხელმწიფე იმისათვის, რომ ჩვენზე წუხს და მართლმადიდებლურ სარწმუნოებაზე ზრუნავს.

ქრისტესა და ღმრთისმშობლის ხატებს, პატიოსან ჯვარსა და ყველა წმინდანის ხატს თაყვანს ვცემთ და მათი წმინდა ნაწილების მიმართაც კეთილკრძალულებას ვიჩენთ, ეკლესიებში ხატებიც გვაქვს და მარხვებსაც ვიცავთ, როგორც თქვენ, ბერძნების სჯულისამებრ, დღესასწაულებსაც ასეთივე წესით აღვნიშნავთო.

უმაღლეს სასულიერო იერარქად ჩვენ პატრიარქი გვყავს; ხოლო ადგილს, სადაც იგი ცხოვრობს, ბიჭვინთა ეწოდებაო. მონასტრებიც არის, სადაც ის ცხოვრობსო. ხოლო როცა გარდაცვლილის ადგილზე ახალი პატრიარქი დგინდება, მაშინ ჩვენი ხელმწიფე იერუსალიმის პატრიარქს წერს კურთხევის შესახებ. ისიც კურთხევის სიგელს აგზავნის, რის საფუძველზეც [ჩვენი პატრიარქი] მღვდელმთავრობს, იერუსალიმში კი ხელდასხმისათვის არ მიდისო(26).

ნათლისღებისას ჩვენთან ჩვილებს ზეთსა და წმინდა მირონს ცხებენ; ზამთარში ემბაზში, ეკლესიაში, გამთბარ წყალში ნათლავენ, ზაფხულში კი - მდინარეში; ნათლობა წყალში შთაფლვით ხდება და არა წყლის გადავლებითო. დეკანოზმა ნიკიტამ ჰკითხა: თქვენთან ყველა ქრისტიანი გულზე ჯვარს ატარებს?

გაბრიელ მღვდელმა უპასუხა: ჩვენთან გულზე ჯვარს არ ატარებენ, ამაში მისი მეფური უდიდებულესობის მოტყუება არ მინდაო: ღმერთი ზეცაშია, მეფე კი დედამიწაზეო. როცა მონათლავენ, ჯვარს მაშინ კისერზე აცმევენ, ხოლო როცა იზრდება და კაცდება, ჯვარს აღარ ატარებს იმიტომ, რომ უწმინდურების ეშინიათო. მაგრამ როცა ვინმეს ბერად აღკვეცენ, მაშინ მას ისევ გულზე ჯვარს კიდებენო.

წმინდა ლიტურლიისას მსხვერპლშეწირვის საღმრთო საიდუმლოებას კი აფუებული პურით აღვასრულებთ და არა უფუარით.

აბა, რომელი ქრისტიანი წირავსო უფუარით?

იმ ადგილს, სადაც ჩვენი ხელმწიფე ცხოვრობს, ზუგდიდი ეწოდებაო; ზღვიდან ერთი დღის სავალზეა, ადგილზე კი პატარა მდინარეები ყოფილა.

იარაღჩინს [სკუფია] მღვდლები ჩვენთან არ ატარებენ, ჩვენთან ასეთი წესი არ არისო.

XXX

მეფეს, მიხეილ თევდორეს ძეს, უმორჩილესი თხოვნით მიმართავს სადადიანოს ქვეყნის ელჩი გავრილკო თევდორეს ძე გეგენევი. შენი ხელმწიფებრივი ბრძანების თანახმად, გაშვებული ვარ მოსკოვიდან ჩემს ქვეყანაში; შენი ხელმწიფებრივი წყალობით თერგიდან ჩერქეზეთის პიატიგორსკამდე ურემი მომეცა. ხოლო ჩერქეზეთის პიატიგორსკიდან ჩემს ქვეყანამდე ურემი ჩემთვის გამოყოფილი არ არის. მოწყალეო მიხეილ თევდორეს ძევ, წყალობა მიქენი; უბრძანე, ხელმწიფეო, მიბოძონ ფული ცხენებისთვის, რომ ცხენები შევიძინო და ჩერქეზეთის პიატიგორსკიდან ჩემს ქვეყანაში ჩავიდე. საჭიროა, ხელმწიფევ, სამი ურემი. მიწყალე მე, ხელმწიფევ, ისე, როგორც შენ, კეთილმოწყალე ხელმწიფეს, ღმერთი შეგაგონებს. მეუფეო, ხელმწიფევ, წყალობა მიყავ.

ნაწილი II

ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის საპასუხო რუსული ელჩობის მასალები

6. მღვდელ ევდოკიმეს ჩვენება საელჩო პრიკაზში (იქვე)

მღვდელი წარმოშობით პერემიშლიდან აღმოჩნდა, პერემიშლის გარეუბანში ბორისისა და გლების სახელობის საკრებულო ტაძარში მღვდლად იყო; თხუთმეტიოდე წლის წინ დაქვრივებულა და მას შემდეგ მოსკოვში ცხოვრობდა. ბოიარისა და თავა-

დის დანიელ ივანეს-ძე მეზეცკის(27), მის მერე კი თავად ანდრია ანდრიას-ძე ხოვანსკის(28) კარის ეკლესიებში ღვთისმსახურებას აღავლენდა. შემდეგ, როდესაც საყიზილბაშოში ანდრია პლეშჩეევი და დიაკი მიკ. ტალიზინი(29) ელჩებად გააგზავნეს, ისიც მათთან ერთად საყიზილბაშოში გაემგზავრა და იქაც კარის ეკლესიაში მსახურობდა. იქიდან ჩამოსული, ასტრახანში სამების მონასტერში ცხოვრობდა. მიმდინარე 147{1639} წელს კი დიდმარხვაში თავის საქმეებზე და ნათესავების მოსანახულებლად ასტრახანიდან მოსკოვში ჩამოვიდა. თუკი სადადიანოს ქვეყანაში ფედოტ ელჩინთან ერთად მის გაგზავნაზე ხელმწიფის ნება იქნება, იგი სიხარულით გაემგზავრებოდა. თავდებობას ხელმწიფისაგან, გასამრჯელოსა და ყოველგვარი უკანონობისაგან დაზღვევას მოსკოვში მისცემენ.

7. ფედოტ ელჩინისთვის მიცემული წერილობითი განაწესი (იქვე)

ხელმწიფისაგან ფედოტ ელჩინს წერილობითი განაწესი მიეცა. 7147 {1639} წლის 30 მაისს სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის ბრძანებულებით ფედოტ ელჩინისთვის მიცემული სამახსოვრო. იგი სადადიანოს ქვეყანაში მეფე ლევან დადიანთან ხელმწიფის სიგელით გაემგზავროს. მასთან ერთად მეფე ლევან დადიანის ელჩი, მისი კარის ეკლესიის მღვდელი გაბრიელი და მისი კაცი გაიგზავნა. ფედოტთან ერთად პავლე მღვდელი და მწერალი, პოდიაჩი ფედკა ბაჟენოვი გაიგზავნა. ფედოტი სადადიანოს ელჩთან ერთად მოსკოვიდან კოლომნაში, პერესლავლ-რიაზანში, კასიმოვში, მურომში, ნიჟნინოვგოროდში, ყაზანშიდა და ასტრახანში გემით გაემგზავროს; ასტრახანიდან თერგში კი - სანაოსნო გზით ან ხმელეთით, როგორც უკეთესი იქნება და როგორც ეს წინათ ხდებოდა. ყაზანამდე და ასტრახანამდე გაბრიელ ელჩის პრისტავად მის მიერ თერგიდან ჩამოყვანილი იგივე პრისტავი ათანასე იევსკი და თარჯიმანი ოსკა ოსიპოვი გაიგზავნა. 2 კვირის მარაგი საკვები ნიჟნი-ნოვგოროდამდე ელჩსა და მის კაცს მოსკოვში მიეცა; ხოლო ნიჟნიდან ყაზანამდე, ყაზანიდან ასტრახანამდე და ასტრახანიდან თერგამდე, ნაბრძანებია, საკვები განაწერის მიხედვით, იმის გათვალისწინებით მიეცეთ, თუ რამდენ დღეში რომელ ქალაქამდე შეიძლება ჩავიდნენ; ხოლო განაწერი, რომლის მიხედვითაც საჭმელ-სასმელი ელჩს თავის კაცთან ერთად უნდა მიეცეს, დიაკის ხელმოწერით მოსკოვში მის პრისტავზე გაიცა. დაცვის მიზნით მოსკოვიდან კოლომნამდე

ელჩის გამცილებლად 3 სტრელეცი იგზავნება, კოლომნიდან კი ნაბრძანებია, გამცილებლები ქალაქიდან ქალაქამდე გაჰყვნენ, ხოლო ასტრახანიდან თერგამდე ისინი სანაოსნო გზით ან ხმელეთით გაემგზავრონ, როგორც ბოიარინი და ვოევოდები გაუშვებენ. თუკი სახმელეთო გზით წასვლა გადაწყდება, ცხენები მათ ასტრახანში შეიძინონ, ხოლო თუ თერგამდე სანაოსნო გზით ნავლენ, მაშინ ცხენები თერგში იყიდონ. ამისათვის მათ ხელმწიფის ჯამაგირი და ყოველგვარი დახმარება მიეცა.

როგორც კი ყაზანში ჩავლენ, ფედოტმა ბოიარინს და ვოევოდებს ივანე ვასილის-ძე მოროზოვსა(30) და მის ამხანაგებს თავისი მივლინების შესახებ ხელმწიფის სიგელი წარუდგინოს და უთხრას, რომ მათ, ხელმწიფის ბრძანების თანახმად, ევალებათ გამზადებული გემის გამოყოფა მესაჭეებითა და ნიჩბოსნებით; სადადიანოს ელჩს კი თავის კაცთან ერთად, განაწერის მიხედვით, საგზალი გამოუყონ; დაუყოვნებლივ გააყოლონ ისინი ქარავანს ყაზანიდან ასტრახანამდე ან, ხელმწიფის ბრძანების თანახმად, მათ გამცილებლები მისცენ, როგორც ამის შესახებ მათთვის განკუთვნილ ხელმწიფის სიგელში წერია, და როგორც იქაური მდგომარეობა გვიჩვენებს, რათა უზრუნველყონ ასტრახანამდე მათი უსაფრთხო და მშვიდობიანი მგზავრობა. თუკი გემი, რომლითაც ისინი მოსკოვიდან წავლენ, გაუმართავი აღმოჩნდება და მასზე ასტრახანამდე მგზავრობა ან მისი შეკეთება შეუძლებელი გახდება, მაშინ გემის გამოცვლა ებრძანებათ, მის ნაცვლად მათ სხვა გამართული გემი მიეცეთ და ყაზანიდან გაამგზავრონ, თანაც დაუყოვნებლივ.

როდესაც მათ ყაზანიდან გაამგზავრებენ, ფედოტმა სადადიანოს ელჩთან ერთად უსაფრთხოდ და ფრთხილად უნდა იაროს, ქარავანს არ ჩამორჩეს, თუ მათ ქარავანს გააყოლებენ; ხოლო თუკი ყაზანიდან მათ ქარავნით არ გაამგზავრებენ და სპეციალურ გამცილებლებს გამოუყოფენ, ამ შემთხვევაშიც მათ უსაფრთხოდ და ფრთხილად იმგზავრონ, განსაკუთრებით გაუფრთხილდნენ, რათა ვოლგაზე მათ ყაჩაღთა ბანდა არ დაეცეს თავს და რაიმე ხიფათს არ გადაეყაროს. გემზეც ძლიერი დაცვა უნდა გამოიყოს; ქალაქებში სამარაში, სარატოვში, ცარიცინში და ჩორნი იარში(31) კი ვოევოდები და გზად მიმავალი ყოველგვარი ხალხი უნდა გამოიკითხოს და ზუსტად დადგინდეს: ხომ არ არიან სადმე ვოლგაზე კაზაკი ყაჩაღები ან სხვა რომელიმე ყაჩაღური ჯგუფი? და თუ გაიგეს სადმე კაზაკთა ან სხვათა ყაჩაღური ჯგუფის ყოფნის შესახებ, ფედოტმა მათგან თავი მკაცრად უნდა დაიზღვეოს, რომ

ისინი მოულოდნელად თავს არ დაესხნენ და რაიმე უბედურება არ დამართონ. ხოლო თუ მიღებული ცნობების თანახმად, იმ ყაჩაღთა გამო გზაზე გასავლელად ყაზანელი გამცილებლები საკმარისი არ იქნებიან, მაშინ ფედოტმა, დამატებით ყაზანელი გამცილებლებისა, საელჩო პრიკაზში მასზე გაცემული ხელმწიფის საგზაო სიგელის საფუძველზე აიყვანოს გამცილებლები იმ ქალაქების ვოევოდებისგან, რომელ ქალაქებშიც ყოფნა მოუხდება; აიყვანოს რამდენი კაციც დასჭირდება იქაური მდგომარეობისა და მიღებული ცნობების გათვალისწინებით, რის შესახებაც ადგილობრივი ქალაქების ვოევოდებს მოახსენოს, რათა მან ელჩთან ერთად ყაჩაღებისაგან უვნებლად მგზავრობა შეძლოს.

როდესაც ასტრახანში ჩავლენ, მან, ფედოტმა, ბოიარინსა და ვოევოდას, თავად იური ანდრიას-ძე სიცკის(32) და მის თანაშემწეებს, ხელმწიფის სიგელი გადასცეს და უთხრას, რომ სადადიანოს ელჩთან ერთად ისინი ასტრახანიდან თერგში სანაოსნო ან სახმელეთო გზით დაუყოვნებლივ გაამგზავრონ, როგორც ეს უკეთესი და უსაფრთხო იქნება; გამცილებლებიც გააყოლონ, როგორც ამის შესახებ ხელმწიფის სიგელში არის ჩაწერილი. ხოლო, როცა ბოიარინი და ვოევოდა თავადი იური ანდრიას-ძე და მისი თანაშემწეები მათ ასტრახანიდან თერგისკენ გაუშვებენ, ფედოტი სადადიანოს ელჩთან და გამცილებლებთან ერთად ასტრახანიდან თერგისკენ გაემგზავროს ზღვით ან სტეპით, რა გზითაც გაუშვებენ; დიდი სიფრთხილით უნდა იარონ და ყველაფერში ყურადღებით იყვნენ, რათა თერგამდე მშვიდობიანად ჩავიდნენ.

როდესაც თერგში ჩავლენ, ფედოტმა სტოლნიკს და ვოევოდას ივანე ხილკოვს მის თანაშემწეებთან ერთად მეფის სიგელი გადასცეს და უთხრას, რომ მათ ხელმწიფის ბრძანებისა და სიგელის თანახმად თერგში ყველანაირი ხალხი გამოკითხონ: საით, რა გზით შეიძლება სადადიანოს მეფესთან ჩავიდნენ? რა გზითაც ჯობია, იმ გზითვე გაუშვან; საით, რომელი სამფლობელოების გავლითაც გაემგზავრებიან, იქნება ეს მთიანი ჩერქეზეთი თუ ყუმიკეთი, ჩერქეზეთის მთავრებთან, მურზებთან და ყუმიკთა შევკალთან(33) ან მურზებისთვის მისაღებ სხვა პირებთან, ვის სამფლობელოებზეც და მამულებზეც, გამოკითხვის თანახმად, ფედოტს გავლა მოუწევს, ხელმწიფის ბრძანებულების თანახმად და როგორც ეს მათდამი ხელმწიფის სიგელშია გაწერილი, ვინც ჯერ არს მიაგზავნონ დავალებით, რომ მოელაპარაკონ გაცილებისა და ურმების თაობაზე, რათა ფედოტმა და ელჩმა ხელმწიფისადმი დაუმორ-

ჩილებელ დამნაშავეებს უსაფრთხოდ და უვნებლად თავი დააღწიონ. თერგში ფედოტმა თვითონაც დანამდვილებით გამოკითხოს ყველანაირი ხალხი - ადგილობრივი ვითარების გათვალისწინებით, რომელი სამფლობელოებისა და ადგილების გავლით ჯობია სადადიანოს ქვეყნისკენ უკეთესად, უსაფრთხოდ და ადვილად მგზავრობა, რათა ხელმწიფის საქმე წარმატებული იყოს და დაჩქარდეს. ასევე თერგში სტოლნიკი და ვოევოდა თავად ივანე ხილკოვისაგან და მისი თანაშემწეებისაგან სადადიანოს ქვეყანაში თან წაიყვანოს ვინმე ისეთი კაცი სტრელეცთა, კაზაკთა, თავისუფალ ადამიანთა, ტყვეთა რიგებიდან ან უცხოელთაგან, ვინც მანამდე საქართველოში და სადადიანოს ქვეყანაში ნამყოფია, ფლობს ქართულ და სადადიანოს ენებს და გზაც საკმაოდ კარგად იცის. ყველაფერ ამის შესახებ ხელმწიფის მიერ მათ მიმართ მიწერილია.

როდესაც ცხენებიცა და გამცილებლებიც მოიძებნება და ყოველმხრივ გაემზადებიან, ფედოტი და დადიანის ელჩი თერგიდან სადადიანოს ქვეყანაში უმჯობესი გზით გაემგზავრონ, რაც იქაურების ზედმიწევნითი გამოკითხვით დადგინდება და რომლითაც მათ ვოევოდები გაუშვებენ. თუკი ყაბარდოს ან ყუმიკეთის გზით წავლენ და ყაბარდოს მთავართან მივლენ, ანდა წავლენ ყუმიკეთით და ყუმიკეთის შევკალთან ან მუნდარის ყაბარდოში, ან კიდევ ხოტოჟუკისა და ალეგუკოს ყაბაკებში(34) მივლენ, იმ მთავარსა და მურზას ან შევკალს ფედოტმა მასთან სათადარიგოდ გაგზავნილი ხელმწიფის სიგელი გადასცეს. ხოლო თუ ისე მოხდება, რომ სხვა ჩერქეზი მთავრის ან მურზის ყაბაკებში ჩავლენ, რომელ მთავართან ან მურზასთან მეფის სპეციალური სიგელი თან არა აქვთ, მაშინ ფედოტმა იმ მთავარს ან მურზას ხელმწიფის საგზაო სიგელი აჩვენოს, რომელიც მას მიეცა და უთხრას მათ, რომ მეფურ უდიდებულესობას სამსახური გაუწიონ; მეფის შიკრიკი და დადიანის ელჩი მათ თანმხლებ პირებთან ერთად სადადიანოს ქვეყანაში ან იქამდე გააცილონ, სანამდეც საჭიროება მოითხოვს, რათა უსაფრთხოდ გაიარონ; გამცილებელი და ურმები მისცენ, ხოლო ხელმწიფის წყალობა მომავალში მათ მიმართ ისეთი იქნება, როგორსაც დაიმსახურებენ. თერგელი გამცილებლები კი მან თან წაიყვანოს იმ ადგილებამდე, სანამდეც დასჭირდება მიღებული ცნობებიდან გამომდინარე, რომ თვითონაც უვნებლად გაიარონ და ხელმწიფის ხალხიც შორს არ შეიყვანონ, რათა გზას არ აცდნენ. სადადიანოს ქვეყნისკენ ისინი დიდი სიფრთხილით უნდა გაემგზავრონ, რომ სრულიად უვნებლად ჩავიდნენ.

როგორც კი ღმრთის წყალობით სადადიანოს ქვეყანაში ჩავლენ და მეფე ლევანი ფედოტს თავისთან მიიწვევს, ფედოტმა მოითხოვოს, რომ იმ დროს მას სხვა სახელმწიფოთა ელჩები და დესპანები არ ჰყავდეს და ფედოტი მასთან მარტო უნდა დარჩეს. როცა მას ეტყვიან, რომ მეფესთან სხვა ელჩები და დესპანები არ იქნებიან, ამის შემდეგ ეახლოს მეფეს. ხოლო თუ იმ დროს მეფე ლევანთან თურქეთის სულთანის ან ყიზილბაშთა შაჰის ელჩები და დესპანები ან შიკრიკები იქნებიან, მაშინ საკუთარი პასუხისმგებლობით ფედოტი მათთან ერთად არ მივიდეს. თუკი მეფის სასახლეში მივა და გაიგებს, რომ მეფე ლევანს თურქეთის სულთანის ან ყიზილბაშების შაჰის ელჩები ან წარგზავნილები ჰყავს, მაშინ ის მეფესთან არ მივიდეს და მისთვის განკუთვნილ სახლში დაბრუნდეს. პრისტავს კი უთხრას, რომ მეფე ლევანმა მასთან შესახვედრად მარტო მისვლა უბრძანოს სხვა სახელმწიფოს ელჩების, დესპანებისა და შიკრიკების გარეშე. თუკი მეფე ლევანს სხვა ქვეყნების ელჩები, დესპანები და შიკრიკები არ ეყოლება, მაშინ ფედოტი ლევან მეფესთან საელჩო მიღებაზე მივიდეს. ლევან მეფესთან მისულმა კი თაყვანი სცეს და თქვას: სამებაში განდიდებული ღმრთის წყალობით სრულიად რუსეთის დიდმა ხელმწიფე მეფემ და დიდმა მთავარმა მიხეილ თევდორეს-ძემ, თვითმპყრობელმა ვლადიმირის, მოსკოვის, ნოვგოროდის, მეფემ ყაზანის, მეფემ ასტრახანის, მეფემ ციმბირის, ხელმწიფემ ფსკოვის და დიდმა მთავარმა ტვერის, იუგორსკის, პერმის, ვიატკის, ბულგარეთისა და სხვათა; ხელმწიფემ და დიდმა მთავარმა ნოვაგოროდის ქვემორე მდებარე მიწებისა, რიაზანის, როსტოვის, იაროსლავის, ბელოოზიორის, უდორის, ობდორის, კონდინის და სრულიად ჩრდილოეთის მხარის(35) მბრძანებელმა და მრავალი სხვა ქვეყნის ხელმწიფემ და მფლობელმა მიბრძანა, შენ, ლევან მეფეს, თაყვანი გცე. როცა მეფე ლევანი იკითხავს სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის ჯანმრთელობის შესახებ, ფედოტმა უნდა უპასუხოს: როდესაც ჩემი ხელმწიფისაგან და მისი მეფური უდიდებულესობისაგან წამოვედი, ღმრთის წყალობით, ჩვენი დიდი ხელმწიფე მეფე და დიდი მთავარი მიხეილ თევდორეს-ძე სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელი და მრავალ სახელმწიფოთა ხელმწიფე და მფლობელი თავის დიდ და სახელოვან სახელმწიფოებში საკუთარ ჯანმრთელი დავტოვე. მერე გადასცეს მეფე ლევანს ხელმწიფის სიგელი.

ამის შემდეგ კი სიტყვა ფედოტმა წარმოთქვას და უთხრას:

ღმრთის წყალობით დიდმა ხელმწიფე მეფემ და დიდმა მთავარმა მიხეილ თევდორეს-ძემ, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელმა და მრავალ სახელმწიფოთა ხელმწიფემ და მფლობელმა მიბრძანა შენ, მეფე ლევანს, გადმოგცე: გამოგიგზავნია ჩვენს მეფურ უდიდებულესობასთან შენი ელჩი, კარის ეკლესიის მღვდელი გაბრიელი სიგელით და ჩვენ, დიდმა ხელმწიფემ, შენი ელჩი წყალობით მივიღეთ, საელჩოდ მეფესთან პირისპირ შესახვედრად მოვიწვიეთ, მისგან თქვენი სიგელის მიღება ვბრძანეთ და მას სულგრძელად მოვუსმინეთ. შენს სიგელში ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, გვწერდი, რომ შენ, მეფე ლევანი, და მთელი შენი სახელმწიფო, რომელიც ივერიის ქვეყანაშია, არის მართლმადიდებლური და ჭეშმარიტად ქრისტიანული, ცხოვრობთ ქრისტეს სჯულისამებრ, მოციქულთა სწავლების მიმდევრები ხართ; მრავალი წელია, სურვილი გაქვს ემსახურო ჩვენს მეფურ უდიდებულესობას, მაგრამ ისეთი დრო ვერ გამონახე იმისათვის, რომ ჩვენთვის, დიდი ხელმწიფისათვის, ამის შესახებ თხოვნით მოგემართა. ამჯერად კი ჩვენთან, დიდ ხელმწიფესთან, ის შენი კარის ეკლესიის მღვდელი გაბრიელი ელჩად გამოგზავნე და თაყვანს სცემ ჩვენს მეფურ უდიდებულესობას, მთელი შენი სამფლობელოთი და სახელმწიფოთი მზადყოფნას აცხადებ, მთელი შენი სამფლობელოებით გვემსახურო ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს; უმორჩილესად გვთხოვ ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, გვეცვედრები და გვთხოვ, რომ შენ გიწყალობოთ და შენთან სამეფო სიგელებით და ბრძანებით ჩვენი ელჩი გამოვაგზავნოთ, რომ მან შენი სახელმწიფო დაათვალიეროს და ჩვენ, დიდმა ხელმწიფემ, შენ ჩვენი მეფური უდიდებულესობის მაღალი ხელის მფარველობის ქვეშ მიგიღოთ; შენ კი ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, გვემსახურები ისე, როგორც გვემსახურებიან ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, სხვა ჩვენი ქვეშევრდომები. ჩვენ, დიდმა ხელმწიფემ, შენი წერილი და უმორჩილესი თხოვნა, რომელიც ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, შენი ელჩის, გაბრიელის, ხელით გამოგვიგზავნე, უყურადღებოდ არ დაგვიტოვებია - შენ, მეფე ლევანი და მთელი შენი ივერიის ქვეყანა ჩვენი მაღალი სამეფო ხელის მფარველობის ქვეშ გვინდა ავიყვანოთ. გიქებთ საქციელს, რომ ჩვენი სამეფო წყალობა მოძებნე და შენი ელჩი ჩვენთან თხოვნით გამოაგზავნე; ვიწყებთ შენი და მთელი შენი ქვეყნის ჩვენი მეფური წყალობის მფარველობის ქვეშ მიღებას და მასზე ზრუნვას. ამჟამად კი შენი ელჩი, გაბრიელ მღვდელი, ჩვენი მეფური წყალობით შევიწყნარეთ და თქვენთან უკან გამოვუშვით, ხოლო ჩვენი მეფური უდიდებულესობის სიგელით

გამომაგზავნეს მე, ფედოტ ელჩინი, და დამავალეს ყველაფერ ამის შესახებ თქვენ, მეფე ლევანს, მოგახსენოთ: რა პირობითა და სანდოობით გინდა შენ, მეფე ლევანს, ჩვენი მეფური მოწყალებრივი მზრუნველობისა და მორჩილების ქვეშ ყოფნა, რა მტკიცებულებას მოგვცემ, რომ ჩვენი მეფური უდიდებულესობისთვის ყველაფერი ცხადი იყოს. თქვენ კი ყველაფერ ამის შესახებ ჩვენს მეფურ უდიდებულესობას საკუთარი ხელით და ბეჭდით დამოწმებული წერილი მიწერეთ ზუსტად, რომ ჩვენთვის, დიდი ხელმწიფისათვის, სარწმუნო და საიმედო იყოს და მომავალშიც გამოვაგზავნოთ ჩვენი ელჩი ყველაფრის დასამტკიცებლად.

როცა ლევან მეფე საელჩო მიღებაზე იქნება ან საელჩო მიღების შემდეგ უბრძანებს მას თავისთან ხლებას და დაიწყებს საუბარს იმის შესახებ, რომ მას სურს მეფურ უდიდებულესობას ემსახუროს მთელი თავისი ქვეყნით ერთგულად და პატიოსნად, ხელმწიფის ნებისამებრ; იმიტომაც გააგზავნა თავისი ელჩი მეფურ უდიდებულესობასთან, რომ ხელმწიფეს წყალობა გამოეჩინა და ის თავისი ქვეყნით მიეღო საკუთარი მაღალი მეფური ხელის მფარველობის ქვეშ, ჰყოლოდა იგი თავისი მეფური წყალობისა და მზრუნველობის ქვეშ და მის მეფურ უდიდებულესობას როგორც მისი, ასევე მისი ქვეყნის თავისი მეფური წყალობის ქვეშ ყოლა და მტრებისაგან დაცვა სურს, მაშინ ფედოტმა უთხრას: რის შესახებაც მან მეფურ უდიდებულესობას მისწერა და თხოვნით მიმართა, იმის შესახებ წერია მის მიმართ მეფური უდიდებულესობის ხელმწიფებრივ სიგელში; მას კი, მეფე ლევანს, რა პირობით უნდა მეფური უდიდებულესობის მოწყალებრივი მზრუნველობისა და მორჩილების ქვეშ იყოს და რა მტკიცებულებას იძლევა. ყველაფერ ამის შესახებ მის მეფურ უდიდებულესობას ზუსტად აღუწეროს საკუთარი ხელით, ბეჭდით დაამოწმოს და იგი, ფედოტი, მის მეფურ უდიდებულესობასთან დაუყოვნებლივ დააბრუნოს, რომ მეფური უდიდებულესობისათვის ყველაფერი გარკვეული და საიმედო იყოს და მეფურმა უდიდებულესობამ თავისი ელჩი დარწმუნებით გამოუგზავნოს ყველაფრის დასამტკიცებლად.

თუკი მეფე ლევანი დაიწყებს საუბარს, რომ იგი მოხარულია მეფურ უდიდებულესობას თავისი ქვეყნითურთ ყოველგვარი ეჭვის გარეშე ემსახუროს და მისი მაღალი ხელმწიფებრივი ხელის მფარველობაში შედის, ხოლო იმის შესახებ, თუ რა პირობით ფიქრობს ის და მისი ქვეყანა ხელმწიფის მოწყალებრივი მზრუნველობისა და მორჩილების ქვეშ ყოფნას, მეფურ უდიდებულესობას

თავისი ხელით მისწერს და ბეჭდით დამოწმებულს გაუგზავნის, ან ფედოტთან ერთად მის მეფურ უდიდებულესობასთან ელჩად თავის ახლობელ და ერთგულ კაცს გამოგზავნის, რათა მისთვის, ხელმწიფესთვის, სანდო იყოს; ხოლო მათ, ფედოტს თავისი თანაშემწეებით, მეფურ უდიდებულესობასთან მალევე, დაყოვნების გარეშე დააბრუნებს, მაშინ მეფური უდიდებულესობა წყალობას გამოიჩენდა და მასთან თავის ელჩს გამოაგზავნიდა ყველაფრის დასამტკიცებლად, რათა მას ხელმწიფის წყალობის იმედი მისცემოდა; როცა მეფური უდიდებულესობის ელჩი მასთან იქნება, იგი იმ ელჩის წინაშე ხელმწიფეს ერთგულების ფიცსა და მტკიცებულებას მისცემს, ჯვარს ემთხვევა და მთელ ამ საქმეს გააკეთებს და დაამტკიცებს ისე, როგორც მეფურ უდიდებულესობას სურს. მერე ფედოტმა უთხრას, რომ მან, ლევან მეფემ, ისე გააკეთოს, როგორც მას სურს, ყველაფრის შესახებ მეფურ უდიდებულესობასთან თავისი ხელით დაწეროს, ბეჭდით დაამოწმოს და ისინი მეფურ უდიდებულესობასთან დაყოვნების გარეშე გაუშვას და ეს ყველაფერი მეფური უდიდებულესობისათვის ცნობილი გახდება.

ხოლო თუ ლევან მეფე მოისურვებს, რომ მის, ფედოტის, წინაშე, ხელმწიფეს ახლავე ერთგულების ფიცი მისცეს და ჯვარს ემთხვიოს იმის ნიშნად, რომ მთელი თავისი ქვეყნით ხელმწიფის ხელის მფარველობის ქვეშ ყოფნა სურს, მაშინ ფედოტმა ლევან მეფე ჯვარს მიაახლოს იმ წერილის თანახმად, რომელიც მასთან ერთად სათადარიგოდ არის გაგზავნილი. ხოლო როგორც კი ლევან მეფე ამ წერილის თანახმად ჯვარს ემთხვევა, მაშინ ფედოტმა უთხრას, რომ მან, ლევან მეფემ, იმ წერილს ხელი მოაწეროს და ის წერილი მისი ხელმოწერით ფედოტმა ხელმწიფესთან ჩამოიტანოს. თუკი ლევან მეფე თავად არ დაიწყებს ამის შესახებ საუბარს და ჯვარზე მთხვევას არ მოისურვებს, მაშინ ფედოტმაც ამის შესახებ საუბარი არ დაიწყოს. როდესაც მეფე მათ გამოუშვებს, სიგელსა და საკუთარი ხელით დაწერილ ბეჭედდასმულ წერილს გამოატანს, ან თავის ელჩს გამოაყოლებს ხელმწიფესთან, მაშინ თანაშემწეებთან ერთად ფედოტი მოსკოვისაკენ ხელმწიფესთან გამოეშუროს ხელმწიფის ამ განაწესის თანახმად და მეფის სიგელი და წერილი, რასაც მას მისცემენ ან ელჩთან ერთად გამოატანენ, მოსკოვში ჩამოიტანოს.

თუკი სადადიანოს მეფე იკითხავს: ამჟამად სრულიად რუსეთის დიდ ხელმწიფე მეფეს და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს მეზობელ მეფეებთაგან ვისთან აქვს მშვიდობა და ვისთან აქვს მას, ხელმწიფეს, ომი? ფედოტმა უნდა თქვას: დიდი ხელმწიფე ჩვენი, მისი

მეფური უდიდებულესობა ყველა მეზობელ ხელმწიფესთან მეგობრობაში და თანხმობაშია, ხოლო მტერი მას, ხელმწიფეს, არავინ ჰყავს.

თუკი სახელდობრივად იკითხავს: როგორ დამოკიდებულებაშია ხელმწიფე თურქეთის სულთანთან, საყიზილბაშოს შაჰთან და ყირიმის მეფესთან? ფედოტმა უნდა უთხრას: თურქეთის სულთანებთან რუსეთის წინანდელ ხელმწიფეებს, მეფეებს, დიდ მთავარებს და ჩვენს დიდ ხელმწიფეს, მის მეფურ უდიდებულესობას ურთიერთობა ჰქონდათ. ის დიდი ხელმწიფე, რომელიც თავის დიდ ქვეყანაში დადგინდებოდა, თურქეთის სულთანებს გახელმწიფების შესახებ ცნობას უგზავნიდა. თურქეთის სულთანებიც, როცა თავის ქვეყანაში დადგინდებოდნენ, ჩვენი ქვეყნის დიდ ხელმწიფეებს იგივე ცნობას უგზავნიდნენ. ამჟამადაც მეფურ უდიდებულესობასა და თურქეთის სასულთანო უდიდებულესობა მურადს(36) შორის ელჩები და დესპანები მშვიდობისა და თანხმობისათვის დადიან. ჩორივე სახელმწიფოს მოვაჭრენი კი, ორივე მხარეს სავაჭროდ, ელჩებად დადიან. გარდა ამისა, არავითარი სხვა ურთიერთობა თურქეთთან არა გვაქვს. ყირიმის მეფე ბაგადირ გირეისთან კი, მეფურ უდიდებულესობას ურთიერთობა აქვს და ჩვენს დიდ ხელმწიფეს, მის მეფურ უდიდებულესობას, ყირიმის ბაგადირ გირეიმ, კალგამ და ნურადინმა ყურანზე ერთგულება შეჰფიცეს, რომ ისინი მეფურ უდიდებულესობასთან მეგობრულ ურთიერთობაში იქნებიან და არავითარი ბოროტების ჩადენა არ სურთ(37).

თუკი იკითხავენ: რა დამოკიდებულებაშია ამჟამად ხელმწიფე პოლონეთის მეფესთან? ფედოტმა უნდა თქვას: ადრე სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელს, ჩვენს დიდ ხელმწიფესა და დიდ მთავარს მიხეილ თეოდორეს-ძესა და პოლონეთის წინანდელ მეფე სიგიზმუნდსა(38) და მის ძეს - უფლისწულ ვლადისლავს(39) შორის, რომელიც ახლა თავად არის პოლონეთის მეფე, მტრობა და ომი იყო; ამჟამად კი ჩვენი დიდი ხელმწიფის, მისი მეფური უდიდებულესობისა და პოლონეთის მეფის ვლადისლავის მხრიდან მაღალი რანგის ელჩები ერთმანეთს საზღვარზე შეხვდნენ და თავიანთ დიდ ხელმწიფეთა შორის სამუდამო სამშვიდობო შეთანხმება დადეს. ახლა მის მეფურ უდიდებულესობასა და პოლონეთის მეფეს შორის მტრობა აღარ არის(40).

თუკი დიდი ნოღაის(41) შესახებ იკითხავენ, ფედოტმა უნდა თქვას: დიდი ნოღაი და ყაზის ულუსი(42) მეფის მოწყალებრივი მზრუნველობის ქვეშ არიან და მას, ხელმწიფეს, ემსახურებიან; დიდი ნოღაიელები კვლავინდებურად ასტრახანთან ახლოს, მისი,

მეფური უდიდებულესობის სამფლობელოებში მომთაბარეობენ; ხოლო რომლებიც ურჩობდნენ, ასტრახანიდან შორს მდებარე ადგილებში მომთაბარეობდნენ, იმათაც კი წყალობისათვის ხელმწიფეს მიმართეს და ასტრახანთან ახლოს თავის ძველ სამომთაბარეო ადგილებს დაუბრუნდნენ. მისმა მეფურმა უდიდებულესობამ ისინი შეიწყალა და ბრალი მიუტევა. ყაზის ულუსი კი მეფის ნებართვით თერგთან მომთაბარეობს.

ხოლო, თუ იკითხავენ: გაუგონიათ, რომ მის მეფურ უდიდებულესობას თავისი, ხელმწიფის, ჯარები ყაზის ულუსში გაუგზავნია და ხელმწიფის იმ ჯარებს ყაზის ულუსი დაულაშქრავთ, ფედოტმა უნდა თქვას: მეფურმა უდიდებულესობამ ორგულობის გამო ყაზის ულუსში თავისი ვოევოდები ჯართან ერთად მათ დასაშოშმინებლად გააგზავნა; მათ დადებული პირობა და ფიცი დაარღვიეს, დაკისრებულ გადასახადზე უარი თქვეს და მეფური წყალობა დაკარგეს, სახელმწიფოს განაპირა მხარეებს ზარალი მიაყენეს. ამიტომ ხელმწიფის ჯარმა ისინი დაამარცხა, აოხრება კი საკუთარ თავზე მათ თვითონვე მოიწიეს. ამჟამად მეფური უდიდებულესობა მათ თავისი მეფური მოწყალებრივი მზრუნველობის ქვეშ იფარავს.

თუ ციმბირის შესახებ იკითხავენ, ფედოტმა უნდა უთხრას: ციმბირის მხარე ჩვენი დიდი ხელმწიფის მეფური უდიდებულესობის ძალაუფლების ქვეშ არის და ყველა იქაური მაცხოვრებელი ძველებურად მის მეფურ უდიდებულესობას ემსახურება, როგორც ეს წარსული წლებიდან არის დაწესებული. თუ ლევან მეფე იკითხავს: როგორ დამოკიდებულებაშია ამჟამად მისი მეფური უდიდებულესობა ყიზილბაშთა შაჰთან? ფედოტმა უნდა თქვას: მისი მეფური უდიდებულესობა წინანდელ შაჰ აბასთან(43) ძმურად და მეგობრულად იყო, აგრეთვე შემდგომშიაც ახლანდელ შაჰ სეფისთან(44) მისი მეფური უდიდებულესობა ძმობაში, მეგობრობაში და თანხმობაშია, მათ, ხელმწიფეთა, შორის ელჩები და დესპანები დადიან.

თუ სადადიანოს მეფე ლევანი დაიწყებს საუბარს იმის შესახებ, რომ ყიზილბაშთა შაჰის მხრიდან იგი შევიწროებას, დევნას განიცდის, მის ქვეყანას აოხრებენ და ხელმწიფეს იქნებ ენება მისი დაცვა შაჰისაგან, ან ამის თაობაზე შაჰისათვის მიწერა ებრძანებინა, რომ მისთვის და მისი ქვეყნისთვის შაჰს შევიწროება და წყენა აღარ მიეყენებინა, მაშინ ფედოტმა უნდა უთხრას: ამის შესახებ მისი მეფური უდიდებულესობისაგან არაფერი აქვს ნაბრძანები; იქნებ მას, ლევანს, თავად მიეწერა მეფური უდიდებულესობისათვის - ამაშიც

ხელმწიფის ნებაა, როგორც ის, დიდი ხელმწიფე, მოისურვებს; იმედი აქვს, რომ მეფური უდიდებულესობა მის თხოვნას და უმორჩილეს მიმართვას უყურადღებოდ არ დატოვებს, რადგან შაჰი მის მეფურ უდიდებულესობასთან ძმობაში, მეგობრობაში და თანხმობაშია.

თუკი რაიმე საკითხის შესახებ კონკრეტულად არ ჰკითხავენ, ფედოტმა თავისით იმაზე საუბარი არ უნდა დაიწყოს, ხოლო თუ რაიმე მნიშვნელოვან სახელმწიფო საქმეზე დაუწყებენ გამოკითხვას, ფედოტმა უნდა უთხრას, რომ მას იმ საქმის შესახებ არაფერი სმენია.

სამახსოვრო ფედოტს. როცა ის სადადიანოს ქვეყანაში იქნება, გამოარკვიოს: როგორ დამოკიდებულებაშია ამჟამად სადადიანოს მეფე ლევანი თურქეთთან და საყიზილბაშოს შაჰთან; ამ ბოლო დროს მასთან ხომ არ ყოფილან ელჩები, დესპანები თუ შიკრიკები თურქებისა და ყიზილბაშებისაგან? და თუკი იყვნენ, - რა საქმეზე? სადადიანოს მეფე ლევანს თურქეთისა და საყიზილბაშოს შაჰებთან რაიმე საქმეზე ელჩები ხომ არ გაუგზავნია? და თუ გაუგზავნია, სახელდობრ, ვინ და რისთვის? როგორ დამოკიდებულებაშია ამჟამად თურქეთის სულთანი საყიზილბაშოს შაჰთან, ელჩები და დესპანები თურქებისაგან და ყიზილბაშებთან ხომ არ ყოფილან, ან ყიზილბაშებს თურქებთან ელჩები და დესპანები ხომ არ გაუგზავნიათ? თუ გაუგზავნიათ, რა საქმეზე? ამ წელს ომი ხომ არ ყოფილა თურქებსა და ყიზილბაშებს შორის? თუ იყო, რა ადგილებში და ვისი მხრიდან დაიწყო? ყიზილბაშებმა დაიკავეს თურქების ქალაქები თუ თურქებმა - ყიზილბაშებისა? რას მოელიან მომავალში მათ შორის - მშვიდობას თუ ომს? თურქეთის გარდა, ყიზილბაშებს ვინმესთან ომი აქვთ თუ არა?(45) ამჟამად როგორ დამოკიდებულებაშია მეფე ლევანი შევკალთან და ყუმიკებთან, აქვს თუ არა მათთან მშვიდობა და მომავალში მათ შორის რას მოელიან? როცა სადადიანოს ქვეყანაში იქნები, ყველაფერ ამაზე, სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის საქმეებზე უნდა იფიქრო და ყოველგვარი ცნობები შეაგროვო ხელმწიფის ამ განაწესის თანახმად.

სამახსოვრო ფედოტს. სადადიანოს ქვეყნის მეფე ლევანმა ხელმწიფეს მოსწერა და მისმა ელჩმაც თქვა, რომ ხელმწიფემ წყალობა გაიღოს, მასთან, ელჩთან, ერთად [მეფე ლევანთან] თავისი ელჩი გამოგზავნოს იქაური ადგილების, ქრისტიანობის, წმინდა ეკლესიებისა და მთლიანად სადადიანოს ქვეყნის მოსანახულებლად. ფედოტმა მეფე ლევანს არ უნდა უთხრას იმის შესახებ, რომ იგი გაგზავნილია მისი ქვეყნის გამოსაკვლევად მღვდელ პავლესთან ერთად, რომელიც მასთან ერთად გაიგზავნა მათი რწმენის შესასწავლად, უფრო იმის გამო-

საძიებლად, თუ როგორია მათი რწმენა - არის თუ არა ჭეშმარიტი და ბერძნულ კანონებთან პირდაპირ თანხმობაში, ყველაფერს იცავენ თუ არა მოციქულთა გადმოცემებისა და წმინდა მამეპის განწესებების თანახმად, ხომ არა აქვთ რაიმეში განსხვავება, ხომ არა აქვთ რაიმე მუხლი სხვა სარწმუნოებიდან შემომატებული წმინდა საღმრთო ლიტურღიისა და სხვა საეკლესიო საიდუმლოებების აღსრულებისას; ვინ არიან მათთან მაღალი რანგისჩ სასულიერო პირები - მიტროპოლიტები, მთავარეპისკოპოსები თუ ეპისკოპოსები, სად ცხოვრობენ და როგორ მართავენ თავიანთ სამწყსოებს, აქვთ თუ არა მონასტრები და როგორ ცხოვრობს მონოზონთა დასი, ეკლესიებში ღმრთისმსახურება როგორ სრულდება? ყველაფერ ამის შესახებ მან გაიკითხოს და ყველა ძალა იხმაროს, რომ ზუსტად გამოიძიოს: როგორია სადადიანოს ქვეყანა და რამდენად დიდი, რამდენ ვერსზეა, რამდენი ქალაქია მასში, რამდენად ხალხმრავალია, როგორია იქ ხალხი, უყვართ თუ არა მეფე ლევანი და ეთაყვანებიან თუ არა მას, რით არის ეს მიწა ხვავრიელი, რომელი მარცვლეული მოდის, რა მხატვრულ ხელსაქმეს ფლობენ, რა ფასობს მათთან ძვირად და რა - იაფად. რომელი ქვეყნები უპყრია ამჟამად მეფე ლევანს? იგი თავის სიგელში ხელმწიფეს სწერდა, რომ ივერიის ქვეყანაში ხუთი ხელმწიფე იყო, ორი სახელმწიფო ყიზილბაშთა შაჰმა წაართვა, ხოლო დანარჩენ სამ სახელმწიფოს იგი, მეფე ლევანი, განაგებს. ამის შესახებაც ზუსტად არის დასადგენი: რომელი ხუთი სახელმწიფო იყო წინანდელი სადადიანოს მეფეების ხელში და რამდენად დიდი ხანი გავიდა, რაც მათი ორი ხელმწიფე სპარსეთის შაჰმა დახოცა და სახელდობრ ვინ, და ახლა ვის ეკუთვნის ის ქვეყნები, შაჰმა რომ დაამარცხა; კერძოდ, რომელი ქვეყნებია ამჟამად მეფე ლევანის მმართველობის ქვეშ, როგორ დამოკიდებულებაშია სადადიანოს მეფე ლევანი საქართველოს მეფე თეიმურაზთან - მეგობრულ თუ არამეგობრულ, აქვთ თუ არა მათ რაიმე განსხვავება სარწმუნოებაში; ვისი - თურქეთის თუ შაჰის - ვასალია მეფე ლევანი, ან იქნებ დამოუკიდებელია და ხარკს არავის უხდის? ყველაფერ ამის თაობაზე დაათვალიერეთ, გამოიკითხეთ, გამოიკვლიეთ სწორად და ყველაფერი მუხლობრივ აღწერილობაში ჩაწერეთ.

ფედოტმა თვითონ გამოიძიოს და მღვდელ პავლესაც დაავალოს ყველა ზომის გამოყენებით გულდასმით გამოიძიოს, არის თუ არა სადადიანოს ქვეყანაში სიწმინდეთა საგანძური: ცხოველმყოფელი ძელი უფლის ჯვრისა, რაზეც უფალი ჩვენი იესო ქრისტე გააკრეს, ან პერანგი, ან კვართი, ან სამოსელის ნაწილი, მისი, მაცხოვრისა, ან ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის საფარველი, ანდა სარტყე-

ლი(46), ან რომელიმე ღმრთისსათნო მოღვაწის წმინდა ნაწილები, ან მირონი და სხვა ყველანაირი სიწმინდე. თუკი ვინმე რაიმეს განაცხადებს რომელიმე სიწმინდის შესახებ, ან თვითონ სადმე მიაკვლევენ და ფედოტს პავლე მღვდელთან ერთად იმ სიწმინდეების ხილვის საშუალება მიეცემათ, გამოიკითხონ რა სიწმინდეებია ეს, რომელი წლიდან და საიდან აღმოჩნდა იქ. ვინც რაიმეს იტყვის რომელიმე სიწმინდის შესახებ, მათ ყველაფერი აღწერილობაში კონკრეტულად ჩაიწერონ და თან ჩამოიტანონ. რაც შეეხება მართლმადიდებლური რწმენის შესახებ შემოწმებას და იმას, თუ როგორ უნდა დაისვას კითხვები და რა პასუხები გაეცეს, ამის შესახებ პავლე მღვდელს ეძლევა წერილი და მან მის შესაბამისად იმოქმედოს. იქნება რა სადადიანოს ქვეყანაში, ფედოტმა ყველაფერი გააკეთოს ხელმწიფის ამ ბრძანებულების თანახმად და იქაური მდგომარების მიხედვით, რათა ხელმწიფის საქმეს წარმატება მოუტანოს, მისი ხელმწიფებრივი პატივის ამაღლებასა და სახელმწიფოს სივრცის გაფართოებას ხელი შეუწყოს.

სამახსოვრო ფედოტს. როგორც კი ისინი თერგში მივლენ და თერგიდან სადადიანოს ქვეყანაში წავლენ, როცა გზად ყუმიკეთში ან სხვაგან გაივლიან, სადაც ეს შესაძლებელი იქნება, სადადიანოს ქვეყნის შესახებ გაარკვიონ: კვლავ მეფე ლევანი ფლობს მას თუ სხვა ვინმე და სად არის მეფე ლევანი? თუ შეიტყობენ, რომ ღმრთის განჩინებით მეფე ლევანი ცოცხალი აღარ არის ან ბერად აღიკვეცა, მის ადგილზე კი სადადიანოს ქვეყანაში მისი ძე გამეფდა, რომელი უფლისწულიც დადგენილია არა შაჰის ან თურქეთის ნებით, არამედ მამის კურთხევითა და მთელი სადადიანოს ქვეყნის ხალხის სურვილით, და თუ ახალი მეფე მას საელჩო მიღებაზე მისვლას უბრძანებს, მაშინ ფედოტი იმ ახალ უფლისწულთან მივიდეს. მასთან მისულმა კი უთხრას: სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელმა და მრავალ სახელმწიფოთა ხელმწიფემ და მფლობელმა, დიდმა ხელმწიფე მეფემ და დიდმა მთავარმა მიხეილ თევდორესძემ მე, ფედოტი, შენს მამასთან, მეფე ლევანთან, გამომაგზავნა; ამასთან მისი მეფური უდიდებულესობისგან მაქვს ბრძანება: თუკი ღმრთის განჩინებით მეფე ლევანი ცოცხალი აღარ იქნება და მის ადგილზე ვინმე მის შვილთაგან დადგინდა, ამ შემთხვევაში მევალება ახალ მეფესთან ხლება და ელჩობის აღსრულება. მე, სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრისაგან მიხეილ თევდორეს-ძისაგან ახალ მეფეს თაყვანი უნდა ვცე და, ხელმწიფის ბრძანებისამებრ, სიგელი გადავცე. ამის შემდეგ უნდა წარმოსთქ-

ვას სიტყვა: სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელს, მრავალ სახელმწიფოთა ხელმწიფესა და მფლობელს, დიდ ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს შენმა მამამ ლევან მეფემ თავისი ელჩი, კარის ეკლესიის მღვდელი გაბრიელი გაუგზავნა სიგელით. ჩვენმა დიდმა ხელმწიფემ თქვენი მამის ელჩის მიღება ბრძანა და პირისპირ შეხვედრის ნება დართო, მისგან სიგელის მიღება ინება და სულგრძელად მოუსმინა. თავის სიგელში თქვენი მამა, მეფე ლევანი, ჩვენს დიდ ხელმწიფესთან წერდა და, გარდა ამისა, მისმა ელჩმაც მის მეფურ უდიდებულესობას უმორჩილესად მოახსენა, რომ მამათქვენმა ლევანმა იგი მის მეფურ უდიდებულესობასთან ელჩად გამოაგზავნა იმის თაობაზე, რომ იგი, მეფე ლევანი, და მთელი მისი ივერიის ქვეყანა არის მართმადიდებელი და ჭეშმარიტად ქრისტიანული, ქრისტეს სჯულის თანახმად, მოციქულთა სწავლების მიხედვით ცხოვრობენ და მას უკვე მრავალი წელია სურდა, რომ მეფური უდიდებულესობისათვის ემსახურა, მაგრამ ამისათვის შესაფერისი დრო ვერ გამონახა, რათა ამის თაობაზე დიდი ხელმწიფისათვის უმორჩილესად ეთხოვა; ამჯერად კი მასთან, დიდ ხელმწიფესთან, თავისი კარის ეკლესიის მღვდელი გაბრიელი ელჩად გამოაგზავნა; თაყვანს სცემს და მსახურად ეძლევა მის მეფურ უდიდებულესობას მთელი თავისი სამთავროთი, მთელი თავისი ქვეყნით, ევედრება და სთხოვს რომ მან, ჩვენმა დიდმა ხელმწიფემ, წყალობა გამოიჩინოს და მასთან საკუთარი ელჩი სიგელებით წარგზავნოს, მისი ქვეყნის დათვალიერება უბრძანოს და იგი თავისი მეფური უდიდებულესობის მაღალი ხელის მფარველობის ქვეშ აიყვანოს; ის კი დიდი ხელმწიფის მსახურებას შეუდგება ისე, როგორც მას სხვა ქვეშევრდომები ემსახურებიან. ჩვენმა დიდმა ხელმწიფემ, მისმა მეფურმა უდიდებულესობამ შენი მამის, მეფე ლევანის, წერილობითი თხოვნა და უმორჩილესი მიმართვა არ უგულვებელყო, საკუთარი მაღალი სამეფო ხელის მფარველობის ქვეშ მისი და მისი ქვეყნის აყვანა ნებავს. ხოლო იმისათვის, რომ მან, მეფე ლევანმა, თავისთვის მისი მეფური წყალობა მოიძია და თავისი ელჩი მასთან, ხელმწიფესთან, სათხოვნელად გააგზავნა, უქებს და, შეიწყალა რა მისი ელჩი თავისი მეფური წყალობით, მის მამასთან დააბრუნა. მასთან ერთად კი მისმა მეფურმა უდიდებულესობამ მეფე ლევანთან, მისი წერილისა და თხოვნის თანახმად, მე, ფედოტი, გამომაგზავნა. ნაბრძანები მქონდა მე მეფური უდიდებულესობისაგან მეფე ლევანისათვის მეკითხა - რა პირობით და სანდოობით სურდა

შენს მამას, მეფე ლევანს, ყოფილიყო მეფური უდიდებულესობის მოწყალებრივი მზრუნველობისა და მორჩილების ქვეშ და რა მტკიცებულებას მისცემდა ამის შესახებ? გარდა ამისა, დავალებული მაქვს შევისწავლო თქვენი მართლმადიდებლური სარწმუნოება, წმინდა ეკლესიები, სასწაულთმოქმედი წმინდა ნაწილები და თქვენი ქვეყანა, რომ ხელმწიფისათვის ყველაფერი ცხადი იყოს. რახან ღმრთის განჩინებით, ჩვენს მოსვლამდე შენი მამა, მეფე ლევანი, გარდაიცვალა, მის ადგილზე კი ქვეყანაში დადგინდი შენ - ეს და ეს- მეფედ, ამიტომ შენც, მეფეო, მოიძიე მისი მეფური უდიდებულესობის წყალობა ისე, როგორც ეს შენმა მამამ, მეფე ლევანმა, გააკეთა და იქნები მისი მეფური უდიდებულესობის მფარველობის ქვეშ მთელი შენი სადადიანოს ქვეყნით; მეფურ უდიდებულესობასთან დაუყოვნებლივ გაგვამგზავრე და ყველაფერ ამის შესახებ შენი ხელით ზუსტად დაწერე, ბეჭდით დაამოწმე და ჩვენი ხელით გააგზავნე: რა პირობით და სანდოობით მოგინდებათ მის მაღალ მეფურ ხელქვეშ ყოფნა, რომ ეს დიდი ხელმწიფისათვის სარწმუნო და საიმედო იყოს და შემდეგში ყველაფრის დასამტკიცებლად თავისი ელჩი შენთან გამოაგზავნოს.

თუკი ახალი მეფე - მეფე ლევანის ძე - მოისურვებს მეფური უდიდებულესობის მაღალი მფარველობის ქვეშ შემოსვლას და მათ სიგელით გამოუშვებს ან თავისი ხელით დაწერილ და ბეჭდით დამოწმებულ წერილს გამოატანს, მაშინ ისინი დაბრუნდნენ ხელმწიფესთან, სიგელი და წერილი კი თან ჩამოიტანონ.

თუკი არმისულნი სადადიანოს ქვეყანამდე შეიტყობენ, რომ მეფე ლევანი სადადიანოს ქვეყანაში არ არის, ყიზილბაშთა შაჰმა ან თურქეთის სულთანმა ის გააძევა, მის ადგილზე კი თავისი ხალხიდან რომელიმე ხანი ან ფაშა, ან თუნდაც მეფე ლევანის ძე დასვა, რომელიც მამის წინააღმდეგ გალაშქრებისთვის შაჰმა ან თურქეთის სულთანმა სადადიანოს ქვეყანაში გაამეფა - ყველაფერ ამას ზუსტად რომ დაადგენენ, ფედოტი იმ ახალ მეფესთან არ მივიდეს და სადადიანოს ქვეყანაში არმისული უკან დაბრუნდეს; როცა თერგში მივლენ, ამის შესახებ ხელმწიფეს სასწრაფოდ მოწერონ.

თუკი სადადიანოს ქვეყანაში ჩასვლამდე ამის შესახებ ვერ შეიტყობენ და გაიგებენ მხოლოდ მაშინ, როცა სადადიანოს ქვეყანაში მივლენ, და მათ შაჰის ან თურქეთის სულთანის დასმული ახალი მეფე შემოუთვლის, რომ მას საელჩოდ ეახლონ, ფედოტმა უნდა უთხრას: წარგზავნილები არიან მეფური უდიდებულესობის მიერ წინანდელ მეფესთან მისივე თხოვნით, მაგრამ ღმრთის განჩინებით

მეფე ლევანი ცოცხალი აღარ არის, ან სადადიანოს ქვეყანაში არ იმყოფება-ასე თქვან, მის ადგილზე კი ის არის, ახალი მეფე; მეფურმა უდიდებულესობამ მის შესახებ არაფერი იცოდა და ამიტომ ახალ მეფესთან მათ არავითარი ბრძანება არა აქვთ. მან კი ისინი მეფურ უდიდებულესობასთან დაყოვნების გარეშე გაუშვას და როცა მოსკოვში ჩავლენ, ამის თაობაზე მეფური უდიდებულესობის პრიკაზის მოხელეებს მოახსენებენ და მის შესახებაც აცნობებენ, რომ იგი სადადიანოს ქვეყანაში გამეფდა. პრიკაზის მოხელეები კი ამის თაობაზე მეფურ უდიდებულესობას აცნობებენ.

თუკი ახალი მეფე შაჰის ან სულთანის დასმული იქნება,... მათ შეიპყრობენ და მოლაპარაკებით ვერაფერს გააწყობენ, ფედორტი თავისი ნების საწინააღმდეგოდ ახალ მეფესთან გაჰყვეს, მაგრამ სიგელი თან არ იქონიოს, მეფეს თაყვანი არ სცეს, სიგელი არ წარუდგინოს და იგივე უთხრას, რომ მის შესახებ მეფური უდიდებულესობისათვის არაფერი იყო ცნობილი და არაფერი მასთან არ დაუბარებიათ, ამიტომ გაუშვან ისინი დაუყოვნებლივ. ხოლო თუ ახალი მეფე სიგელისა და განაწესის ძალით წართმევას დააპირებს, ფედოტმა უნდა უთხრას, რომ მეფე არასწორად იქცევა, როცა სიგელის ძალით ჩამორთმევას ცდილობს. ამით ის მეფური უდიდებულესობის მიმართ უპატივცემულობას იჩენს. ასე არც ერთ სახელმწიფოში არ ხდება, რომ ელჩებს ან დესპანებს სიგელი ძალის გამოყენებით წაართვან. ხოლო როცა დაინახავს, რომ გაძარცვას უპირებენ, მან განაწესი და სიგელი დახიოს, ან დაწვას, ან წყალში ჩაძიროს, რომ ის ახალ მეფეს ხელში არ ჩაუვარდეს და ის საქმე, რისთვისაც იგი გაგზავნილია, იმ მეფისათვის ცნობილი არ გახდეს. თუკი ახალი მეფე მათთან ერთად თავისი ელჩების ხელმწიფესთან გამოგზავნას მოისურვებს და ეტყვის მათ, რომ მეფურ უდიდებულესობასთან მეგობრობა და ურთიერთობის დამყარება სურს, ამ მიზნით მასთან თავის ელჩებს აგზავნის და იქნებ მათ ისინი თან წაიყვანონ, მაშინ ფედოტმა უნდა უთხრას: თუ უნდა მას თავისი ელჩების მეფურ უდიდებულესობასთან მათთან ერთად გაგზავნა და ამაში ღმრთისა და მისი ნებაა, მაშინ ისინი მათთან ერთად გაემგზავრონ; ხოლო თუ რა პირობით მოისურვებს მისი მეფური უდიდებულესობა მასთან, მეფესთან, ურთიერთობას, მათ ეს არ იციან. ამაში ღმრთისა და მისი მეფური უდიდებულესობის ნებაა - როგორც დიდი ხელმწიფე ინებებს, ისე იქნება. სთხოვოს, რომ ხელმწიფესთან დაუყოვნებლივ გამოუშვას, ხოლო რასაც მეფე მასთან ისაუბრებს, ყველაფერი მან აღწერილობაში უნდა ჩაწეროს.

8. „აღსარება მართლმადიდებლური სარწმუნოების შესახებ“ (იქვე)

მართლმადიდებელ ქრისტეანეთა გასაცნობიერებლად ფედოტის ხელით გაიგზავნა მართლმადიდებლური სარწმუნოების შესახებ აღსარება მოკლე კითხვა-მიგების სახით. კითხვები ბოროტისაა, პასუხები კი კეთილმორწმუნისა.

1. კითხვა: ვინა ხარ შენ? პასუხი: დაბადებით ადამიანი, მადლით კი ღმრთის შვილი.

2. რატომა ხარ ღმრთის შვილი? პასუხი: რადგან ნათელვიღე საბანელით სულიერი განახლებისა, ანუ ვიშევ წყლითა და სულითა და ვეზიარე ქრისტეს ხორცსა და სისხლს.

3. კითხვა: რა არის ნათლისღება? პასუხი: ნათლისღება პირველშობილი ცოდვისაგან განბანვაა; სხვაგვარად ასე შეიძლება განვმარტოთ: ნათლისღება არის საიდუმლო, რომელსაც ღმრთის შვილობამდე მივყავართ და მარადიული სიცოცხლისათვის გვშობს.

4. კითხვა: ქრისტეს ხორცისა და სისხლის ზიარება რაღა არის? პასუხი: ზიარება არის ქრისტესთან ჩვენი შეერთება, მის კეთილქმედებებში თანამონაწილეობა და გაცხადება მარადიული სიცოცხლისა.

5. კითხვა: ღმრთის შვილია ყოველი, ვინც კი რწმენით მოინათლება? პასუხი: ყოველი არა, მხოლოდ მართლმადიდებელი, ანუ ვინც მართლმადიდებლური სარწმუნოების შესაბამისად მოინათლა.

6. კითხვა: რას ნიშნავს მართლმადიდებლური სარწმუნოება? პასუხი: მართლად გწამდეს და ადიდებდე მამა ღმერთს და ძე ღმერთს - უფალს ჩვენსას იესო ქრისტეს - და ერთ სულიწმიდას, როგორც ამას მრწამსი, ანუ პირველ და მეორე მსოფლიო საეკლესიო კრებებზე მიღებული რწმენის სიმბოლო იტყვის, „მრწამს ერთი ღმერთი მამა...“ (47) და ასე ბოლომდე.

7. კითხვა: რა არის ღმერთი? პასუხი: ღმერთი არის არსება უმიზეზო, მაგრამ მიზეზი ყოველთა, ყოვლად ძლიერი, ყოვლის შემძლებელი, ყოველგვარი არსის და ბუნების დამბადებელი.

8. კითხვა: რას ნიშნავს არსება? პასუხი: არსება ეს არის თვითმყოფადობა, რომელიც არაფრის დამატებას აღარ საჭიროებს.

9. კითხვა: რამდენ არსებას აღიარებ ღმერთში?

პასუხი: ერთარსება ღმერთს ვაღიარებ.

10. კითხვა: რამდენ ნებას ანუ სურვილს?

პასუხი: ერთ ნებას. ამის შესახებ ეძიე წმიდა კირილე ალექსანდრიელის(48) კითხვარებში.

11. კითხვა: რამდენ პირს ანუ ჰიპოსტასს?

პასუხი: სამს - მამას და ძეს და სულიწმიდას.

12. კითხვა: როგორია შენი მართლმადიდებლური რწმენა ერთ ღმერთთან დაკავშირებით?

პასუხი: მწამს ერთი ღმერთი სამებაში განდიდებული - მამა უშობელი, მისგან შობილი ძე ღმერთი და სულიწმიდა ღმერთი მამისაგან გამომავალი.

13. კითხვა: როგორ შეიძლება ერთი ღმერთი სამებით იყოს?

პასუხი: ღმრთეებრიობის ერთბუნებრიობიდან გამომდინარე, ღმერთი ერთია, ხოლო სამპიროვნულად - წმიდა სამებაა. ამიტომ ყოველი ადამიანი თავის თავში წმიდა სამების ხატებას შეიცავს გონების, სიტყვისა და სულის სახით.

14. კითხვა:რითი განსხვავდებიან მამა, ძე და სულიწმინდა?

პასუხი: პირისა და სახელის თვისებებით, რადგან სხვა არის ჰიპოსტასურად მამა, სხვა არის ძე და სხვა კიდევ სულიწმიდა.

15. კითხვა: სამ ჰიპოსტას-ღმერთს რა აქვს საერთო და რა - განსხვავებული?

პასუხი: განსხვავებული ის არის, რომ მამას ახასიათებს შობოს, ძეს - იშვას, სულიწმინდას კი - გამოვიდეს. საერთო კი მათთვის არის ღმრთეებრიობა და მეუფება.

16. კითხვა: როცა მწამს წმიდა სამება, რას უნდა ვიცავდე, რომ მწვალებლობაში არ ჩავვარდე?

პასუხი: ძალიან აუცილებელია ორი რამის დაცვა, ანუ არსება განუყოფელია, ხოლო სამი პირი - შეურევნელი.

17. კითხვა: წმიდა სამებაში რომელ ჰიპოსტასს რა ხარისხი აქვს და რომელი ჰიპოსტასი რომლისგანაა?

პასუხი: როგორც ერთია ღმერთი, ასევე ერთია ჰიპოსტასი, რომლისგანაც ორი სხვა წარმოიქმნება: ჰიპოსტასი ძე ღმერთი მამა ღმრთისაგან იშვება და ჰიპოსტასი სულიწმიდა მამა ღმრთისაგან გამოდის.

18. კითხვა: ძისაგან რატომ არ შეიძლება სულიწმიდა გამოდიოდეს?

პასუხი: იმიტომ, რომ არ არსებობს ორი დასაბამი და ორი მიზეზი სულიწმიდის გამოსვლისათვის.

19. კითხვა: იქნებ ერთია ძე ღმერთი მამაში და მამა ძეში და არა ორი?

პასუხი: ღმერთი ერთია, მაგრამ ჰიპოსტასი ორია.

20. კითხვა: რადგან ორ ჰიპოსტასს ღმრთეებრივი ერთიანობა გააჩნიათ, არ შეიძლებოდა ორივე მათგანიდან, როგორც ერთი დასაბამიდან, სულიწმიდა გამოსულიყო?

პასუხი: არ შეიძლება, რამეთუ, საბელიოსის(49) მსგავსად, წმიდა სამებაში ჰიპოსტასებს არ ვურევთ და არსს არ ვაცალკევებთ, როგორც ამას არიოზი(50) აკეთებს.

21. კითხვა: მაშინ, როდესაც ვამბობთ, რომ მამამ, ძემ და სულიწმიდამ შექმნეს ცანი და ქვეყანანი, არ ვგულისხმობთ სამ შემოქმედს, ასევე აქაც არ უნდა ვიგულისხმოთ ორი დასაბამი, როცა მამა და ძე სულიწმიდას გარდამოავლენენ?

პასუხი: რადგან ერთია მათი სიმტკიცე და ძალი და ამით არის შექმნილი ცა და დედამიწა, ამიტომ ერთია შემოქმედი; რადგანაც მათი თვისებების ანუ ჰიპოსტასების საზღვრები არ არის ერთი იდიომა, როგორიცაა ხელისუფლება, არამედ რაღაც განსაკუთრებული, ამიტომ ორისგან, როგორც ერთისგან, მესამე არ შეიძლება გამოდიოდეს.

22. კითხვა: შენ თვითონაც ამბობ, რომ ერთია შემოქმედი, თუმცა სამია ჰიპოსტასი, არ შეიძლება, რომ ორი ჰიპოსტასისგან, როგორც ერთისგან, სულიწმიდა გამოდიოდეს?

პასუხი: ვხედავ, შენ სულიწმიდას ქმნილებასავით აღიქვამ, როგორც სულიწმიდის მგმობელი მაკედონიოსი(51); ან იქნებ არ იცი, რომ სხვა ძალა აქვთ ღმრთეებრივ პირებს და სხვა - ქმნილებებს წმიდა სამებაში თითოეული ჰიპოსტასის თვისებების შესაბამისად, ხოლო მათში ეს ძალა შემოქმედის ნებითაა დაცული.

23. კითხვა: თუკი მათ ერთი სიმტკიცე და შემოქმედებითი ძალა აქვთ და მამას შეუძლია სულიწმიდა გამოუშვას, მაშინ ძეს რატომ არ შეუძლია?

პასუხი: თუკი შენ მიგაჩნია, რომ სულიწმიდის გამოსვლა მხოლოდ ღმრთეებრივ ძალაზეა დამოკიდებული, მაშინ სულიწმიდასაც შესძლებია ძე შობოს, რამეთუ ძალა და უფლება ისეთივე გააჩნია, როგორიც მამას.

24. კითხვა: მართლაც, სულიწმიდისგან რატომ ვერ იშვება ძე, თუკი ერთი ღმრთეებრიობა გააჩნიათ და რახან მამა შობს ძეს, მაშინ იქნებ - სულიწმიდაც?

პასუხი: არც სულიწმიდა შობს ძეს და არც ძისგან გამოდის სუ-

ლიწმიდა; როგორც უჯეროა ძისათვის ორი პირისაგან შობა, ასევე უჯეროა სულიწმიდისათვის ორი პირისაგან გამოსვლა.

25. კითხვა: რადგან წმიდა წერილი გვამცნობს, რომ სულიწმიდა ძის მიერ მამისაგან გამოდის, ხომ არ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ძისგანაც?

პასუხი: არავითარ შეთხვევაში. სხვადასხვაა ძის მიერ და ძისგან. ბერძნულ ენაშიც დია (δια) და ეკ (εχ) სხვადასხვას აღნიშნავს.

26. კითხვა: სულიწმიდა ძისმიერია, ხომ არ ნიშნავს, რომ ძისგანაც გამოდის?

პასუხი: არ გამოდის, რადგან ერთია ვის მიერ და სულ სხვაა ვისგან; ხოლო იწოდება სულიწმიდა ძისმიერად იმიტომ, რომ ის უცხო არ არის, არამედ ისეთივე ღმრთეებაა.

27. კითხვა: თუკი ძესაც იგივე ღმრთეებრიობა გააჩნია, როგორიც მამას, ხოლო ღმრთეებისაგან სულიწმიდა გამოდის, ხომ არ ნიშნავს ეს, რომ ძისგანაც?

პასუხი: ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ სულიწმიდა საკუთარი თავისგან გამოვიდოდა, რადგან იგივე ღმრთეებრიობისაა, ამიტომ უჯეროა ასეთი საუბარი.

28. კითხვა: თუკი ღმრთისგან გამოდის სულიწმიდა, ძე კი ღმერთია, ე. ი. სულიწმიდა ძისგანაც გამოდის?

პასუხი: სულიწმიდაც ღმერთია და, მაშასადამე, რა, საკუთარი თავისგან გამოდის?

29. კითხვა: ვიცით, რომ ის, რაც მამას გააჩნია, ძესაც გააჩნია; რადგან მამას სულიწმიდის გამომავლობის უნარი გააჩნია, ე. ი. ეს უნარი ძესაც გააჩნია?

პასუხი: რაც კი შეიძლება არსებას ეკუთვნოდეს - მეუფება, ძალი, დიდება, თაყვანისცემა და სხვა, აქვს არა მხოლოდ ძეს, არამედ სულიწმიდასაც; ხოლო ის, რაც მამას, როგორც ჰიპოსტასს, ახასიათებს, არც ძეს და არც სულიწმიდას გააჩნია: შობადობა და გამომავლობა; იმავე მამას არ გააჩნია ისეთი თვისება, როგორიცაა იყოს შობილი, რომელიც მხოლოდ ძეს ახასიათებს, და იყოს გამოსული, რაც სულიწმიდას ახასიათებს; მამა არც ძე ყოფილა არასდროს და არც სულიწმიდა.

30. ქრისტემ თავის მოწაფეებს სული შეუბერა და უთხრა: მიიღეთ სულიწმიდა. ნიშნავს თუ არა ეს, რომ იგი მისგანაც გამოდის?

პასუხი: ეს არის შებერვა და არა ჰიპოსტასის გარდამოსვლა;

სულიწმიდის ერთ-ერთი ნიჭის, ცოდვების მიტევების მიმადლება და არა - თავად ნუგეშინისმცემლისა, რომელსაც მისი ბრძანებით მოწაფეები უნდა დალოდებოდნენ.

31. არის თუ არა რომელიმე ჰიპოსტასი პირველი, ვიდრე სხვები, ან უკანასკნელი?

პასუხი: არც წარმომავლობის და არც ღირსების მიხედვით ჰიპოსტასთა შორის პირველობა და უკანასკნელობა არ არსებობს; დაუსაბამობით, პატივითა და ძალით ისინი თანაბარნი არიან; როცა იყო მამა, მაშინვე იყო ძე და მაშინვე იყო სულიწმიდა, ანუ არ ყოფილა ისეთი დრო, რომ წმიდა სამების შემადგენელი რომელიმე წევრი, იგივე - ჰიპოსტასი, არ ყოფილიყო.

უფლის განკაცების შესახებ. 32. პირველი კითხვა: მოვისმინეთ, როგორია მართალი სარწმუნოება ერთსამება ღმერთის შესახებ; ახლა მოგვითხრე: ვინ არის ქრისტე?

პასუხი: ქრისტე არის მესია, ანუ ცხებული, ძე ღმრთისა, ჭეშმარიტი ღმერთი და სრულყოფილი ადამიანი.

33. მეორე კითხვა: რამდენ ბუნებას აღიარებ ძე ღმერთში?

პასუხი: ორს - ღმრთეებრივსა და ადამიანურს.

34. მესამე კითხვა: რამდენ შობას?

პასუხი: ორს - ერთი მამა ღმერთისგან, უწინარეს ყოველთა საუკუნეთა, მეორე კი - ღმრთისმშობელ მარიამისაგან, დროში.

35. მეოთხე კითხვა: ქრისტეში რამდენი ჰიპოსტასია?

პასუხი: ერთი; ერთია ძე ღმრთისა და ძე ქალწულისა.

36. მეხუთე კითხვა: რამდენია ნება ანუ სურვილი?

პასუხი: ორი ნება, ღმრთეებრივი და ადამიანური; [ღმრთეებრივ ნებას ავლენს], როცა მას სურს და განწმენდს (მათე. 8, 3-ჯ.გ.) და [ადამიანურს] - როდესაც დარწყულებას ითხოვს (იოანე. 4, 6.-ჯ.გ.).

37. მეექვსე კითხვა: რამდენი ქმედებაა [ქრისტეში]?

პასუხი: ორი ქმედება - ღმრთეებრივი და ადამიანური; [ღმრთეებრივია], როცა ის კაცთა მოდგმის გამოსახსნელად იღვწის, [ხოლო ადამიანურია], როდესაც იგი შრომობს.

38. მეშვიდე კითხვა: რა უნდა დავიცვათ და დავიმარხოთ განკაცებული უფლის მიმართ, რათა მწვალებლობაში არ ჩავვარდეთ?

პასუხი: ორი უმთავრესი რამ. პირველი ეს არის, ბუნებანი არ შევურიოთ, ანუ არ ვიგულისხმოთ მასში ერთი ბუნება, არც მხოლოდ ღმრთეებრივი, როგორც ამას ევტიქი(52) და დიოსკორე(53) აკეთე-

ბენ, და არც მხოლოდ ადამიანური, როგორც წყეული მწვალებლები არიოზი (კომენტ. 50-ჯ.გ.) და ევიონი(54) აღმსარებლობენ. მეორე კი - არ გაყო ჰიპოსტასი, ანუ არ იგულისხმო ორი ძე: ერთი - ღმერთი, ძე ღმრთისა, მეორე კი - კაცი, ძე კაცისა, - როგორც ამას წყეული (კომენტ.47-ჯ.გ.) ნესტორიანელი მწვალებლები აღმსარებლობენ.

პირჯვრის გამოსახვის შესახებ(55). ქრისტეს ჯვარი ჩვენი კეთილმორწმუნეობის სრულ საიდუმლოს შეიცავს, გვასწავლის წმიდა სამების აღმსარებლობას, მხოლოდშობილი ძე ღმერთის ზეციდან მიწაზე ჩამოხდომას, მის ჯვარცმას, ამაღლებასა და სამსჯავრო დღეს კვლავ ზეციდან მის მეორედ მოსვლას.

ცერა თითის ორ სხვა [საჩვენებელ და შუა] თითთან შეერთება, წმიდა სამების აღმსარებლობას გამოხატავს, ხოლო ამ დროს მოხრილი ორი დანარჩენი, ნეკა და არათითი, ქრისტეში ორი ბუნების აღიარების გამომხატველია. ასეთ მდგომარეობაში მარჯვენა ხელის შუბლთან მიდება ორი რამის მანიშნებელია: უფალი იესო ქრისტე იშვა ღმერთისგან უწინარეს ყოველთა საუკუნეთა და რომ, ღმრთეებრივი სიტყვისამებრ, ზეციდან ჩამოხდა: მოდრიკა ცანი და შთამოხდა (2 მეფ. 22, 10.-ჯ.გ.). ხელის მუცელზე მიდება აღნიშნავს, რომ იგივე ძე ღმრთისა მიწაზე ჩამოხდა, ყოვლადწმიდა ქალწულ მარიამისაგან განკაცდა და ადამიანებთან ერთად იცხოვრა, ჯვარს ეცვა, მოკვდა, აღდგა მესამე დღეს, ამაღლდა ზეცად და ამჟამად მჯდომარე არს მარჯვენით მამისა, მაგრამ ეს ჯერ დასასრული არ არის. იქიდან მარჯვენა ხელის მარჯვენა მხარზე გადატანა, შემდეგ კი - მარცხენაზე, ნათლად უჩვენებს, რომ სამსჯავრო დღეს მართალნი ღმრთისაგან მარჯვნივ დადგებიან, ხოლო ცოდვილნი - მარცხნივ; კიდევ იმას, რომ სამსჯავროზე მართალნი ცოდვილებს განსჯიან; სამსჯავრო დღეს მართალი ცოდვილს დაამარცხებს და არა ცოდვილი - მართალს; ამჟამად ცოდვილი მართალს ამარცხებს, მაშინ კი მართალნი არამცთუ ცოდვილ ადამიანებს, აგრეთვე ცოდვილ ანგელოზებსაც განსჯიან, როგორც ეს არის ნათქვამი: „არა უწყითა, რამეთუ ანგელოზნი განვიკითხნეთ, ნუუკუე ამის სოფლისაიცა?“ (ამის შესახებ იხილე მათეს სახარების 19-ე და ლუკას სახარების 22-ე თავებში, კორინთელთა მიმართ I ეპისტოლეს 6-ე თავში, „სიბრძნე სოლომონისა“(56) წიგნის 3-ე თავში).

9. ელჩინისადმი განაწესის დამატებითი მუხლები (იქვე)

ფედოტს განეწესა:

თუკი ღმერთი თავისი წყალობით სადადიანოს სახელმწიფომდე მიგაცილებთ, საჭირო იქნება გამოკვლევა იმისა, რამდენად იცავენ ბერძნული სჯულის მართლმადიდებლურ სარწმუნოებას სრულად და უვნებლად; ბერძნულ მართლმადიდებლობას ხომ არ დაშორებიან, ურიათა და ელინთა უკეთური რწმენა ხომ არ შერევიათ, ან ლათინთა ერესითა და სხვა ყოველგვარი ერეტიკული ცდომილებებით ხომ არ შეუბილწავთ რწმენა და შეურყევლად თუ იცავენ, შვიდი მსოფლიო კრების (კომენტ. 62-ჯ.გ.) განწესებებს კვლავაც ზუსტად თუ მისდევენ? ეკლესიებშიც უნდა ნახოთ, როგორი წესი აქვთ, ლიტურღიას როგორ აღასრულებენ, მსახურებისას რანაირი შესამოსელით იმოსებიან, წირვისას რომელ პურს ხმარობენ, ანუ აფუებულს თუ ხმიადს? ნაბრძანებია აგრეთვე, მოუსმინოთ ბერძნულად როგორ გამოთქვამენ: მრწამს ერთი ღმერთი, მამა, ყოვლისა მპყრობელი, შემოქმედი ცათა და ქვეყანისა, ხილულთა ყოველთა და არა ხილულთა? სული წმიდას, უფალს ჭეშმარიტს და ცხოველსმყოფელს როგორ აღმსარებლობენ და მის გამომავლობას როგორ აღიარებენ, ერთი მამისაგან გამომავალს ბრძნობენ თუ ძესაც ამატებენ? აქვთ თუ არა მათ საღმრთო ეკლესიებში ხატები, საკურთხეველი ტაძრის სივრციდან გამოყოფილია თუ არა და საეკლესიო ჭურჭლებზე ხატწერას ასრულებენ თუ არა? საუბრებში ისიც უნდა გამოკითხოთ: წლის ყველა წმინდა მარხვას ჩვენთან თანხმობაში იცავენ თუ არა და აღდგომას ბერძნული პასქალიით ჩვენთან ერთად თუ დღესასწაულობენ?

ხოლო თუ რაიმეს წელთააღრიცხვის შესახებ იკითხავენ: რამდენი წელიაო ადამის სამყაროს შექმნიდან წარღვნამდე და სხვა, მეშვიდე ათასწლეულის განსრულებამდე...

მოკლე წელთაღრიცხვა.

ადამიდან წარღვნამდე 2242 წელია. წარღვნიდან ხალხების გაყოფამდე 530 წელი. ხალხების გაყოფიდან აბრაამამდე - 550 წელია, ადამიდან კი - 3322. აბრაამის პირველი წლიდან მეწამული ზღვის გადასვლამდე - 505, ადამიდან კი - 3827. ისრაელის ძეთა გამოსვლიდან დავით მეფის(57) სიკვდილამდე 630 წელია, ადამიდან კი -

4457 წელი. დავითის აღსასრულიდან ქრისტეს შობამდე 1043 წელია. სოლომონის (კომენტ. 56-ჯ.გ.) მეფობის დასაწყისიდან იერუსალიმის აღებამდე(58) 448 წელია, ადამიდან კი - 4907. იერუსალიმის დაპყრობიდან ალექსანდრე მაკედონელის(59) სიკვდილამდე 261 წელია, ადამიდან კი - 5168 წელი. [იერუსალიმის] დაპყრობიდან ქრისტეს შობამდე - 530. ალექსანდრეს სიკვდილიდან ავგუსტინეს მეფობამდე 228 წელია. ავგუსტინეს(60) მეფობის დაწყებიდან ქრისტეს შობამდე კი 42 წელია. ალექსანდრედან კი - 270. ადამიდან ქრისტეს შობამდე კი 5500 წელია. ქრისტეს შობიდან მის ვნებამდე და აღდგომამდე - 33. აღდგომიდან კონსტანტინე მეფის(61) პირველ წლამდე 279 წელია, ადამიდან კი - 5812. კონსტანტინე მეფის პირველი წლიდან პირველ კრებამდე 12 წელია. პირველი [კრებიდან] მეორემდე - 60 წელი, მეორედან მესამემდე - 50 წელი, მეოთხედან მეხუთემდე 100 წელია, მეხუთედან მეექვსემდე - 130 წელი, მეექვსედან მეშვიდემდე(62) - 122. მეშვიდე კრებიდან 796 წელია გასული. ადამიდან ბულგარეთის ნათლისღებამდე(63) 6377 წელია. [ბულგარეთის] ნათლისღებიდან წმინდა კირილეს(64) მიერ სლავურ ენაზე წიგნების გადმოთარგმნამდე 30 წელია, ადამიდან კი - 6407 წელი. მეშვიდე კრებიდან კი წიგნების გადმოთარგმნამდე 77 წელია. რუსეთში კი რიურიკმა(65) მთავრობა 6370 წელს დაიწყო. წიგნების გადმოთარგმნიდან რუსეთის მიწების მონათვლამდე(66) 123 წელია. მონათვლიდან მეშვიდე ათასწლეულის ბოლომდე კი - 504 წელი.

ხოლო თუ კიდევ სარწმუნოების შესახებ დაგკითხავენ: როგორ გწამს კათოლიკე სარწმუნოება, ანუ ბერძნული კანონის საყოველთაო სამოციქულო ეკლესია? ამის შესახებ წაიკითხე ალექსანდრიის პატრიარქ ყოვლადუსამღვდელოეს ათანასეს(67) სიმბოლო (მრწამსი - ჯ.გ.).

ალექსანდრიის პატრიარქ ყოვლადუსამღვდელოეს ათანასეს სიმბოლო ფედოტს გადაეცა.

გადარჩენის მოსურნეს, უპირველეს ყოვლისა, ეგების მიჰყვეს კათოლიკურ სარწმუნოებას; ვინც მას უვნებლად და შეუბილწავად არ დაიცავს, ყოველგვარი გაუგებრობების გარდა, სამუდამოდ დაილუპება.

კათოლიკე სარწმუნოება კი შემდეგია: ერთ ღმერთს სამებაში და სამებას ერთში ვაღიარებთ არც როგორც შერეულ შემადგენლობას, არც როგორც გაყოფილ არსებას; მართალია, ის შედგება მამისაგან, ძისაგან და სულუწმიდისაგან, მაგრამ მამას, ძეს და

სულიწმიდას აქვთ ერთი ღმრთეებრიობა, თანაბარი დიდება, სამარადჟამო ბრწყინვალება; როგორიც მამაა, ისეთივეა ძე და ისეთივეა სულიწმიდა. არ არის ქმნილი მამა, არ არის ქმნილი ძე, არ არის ქმნილი სულიწმიდაც. მიუწვდომელია მამა, მიუწვდომელია ძე, მიუწვდომელია სულიწმიდაც. მარადიულია მამა, მარადიულია ძე, მარადიულია სულიწმიდაც. თუმცა, ამასთანავე, არა სამია მარადიული, არამედ - ერთი; ასევე არა სამია მიუწვდომელი, არც სამია არაქმნილი, არამედ ერთია არაქმნილი და ერთია მიუწვდომელი. მსგავსადვე, ყოვლისმპყრობელია მამა, ყოვლისმპყრობელია ძე, ყოვლისმპყრობელია სულიწმიდა, მაგრამ არა სამია ყოვლისმპყრობელი, არამედ ერთია ყოვლისმპყრობელი. ასევე, ღმერთია მამა, ღმერთია ძე, ღმერთია სულიწმიდაც, თუმცაღა, არა სამია ღმერთი, არამედ ერთია ღმერთი. ზუსტად ასევე, უფალია მამა, უფალია ძე, უფალია სულიწმიდაც, თუმცა არა სამია უფალი, არამედ ერთი. მაგრამ ზოგჯერ ქრისტიანული ჭეშმარიტებით იძულებული ვხდებით, რომ ღმერთის შემადგენლობა და უფალი ცალკე ვაღიაროთ; ასე რომ, სამი ღმერთისა და სამი უფლის გამოთქმა კათოლიკური კეთილკრძალულებით დაუშვებელია. მამა არავის მიერ არ არის შექმნილი, არც შედგენილი, არც შობილი. ძე მამისგან არ არის შექმნილი, არც შედგენილი, არამედ შობილი. სულიწმიდა მამისგან არ არის შექმნილი, არც შედგენილი, არც შობილი, არამედ გამომავალი. მაშასადამე, ერთი არის მამა, არა სამი მამა; ერთია ძე, არა სამი ძე; ერთია სულიწმიდა, არა სამი სულიწმიდა. მთელ სამებაში არავინაა პირველი ან უკანასკნელი, არავინაა მეტი ან ნაკლები, არამედ ყველა სამი შემადგენელი წევრი თანაარსია და თანასწორი. ყველაფერ ამის გამო, როგორც უკვე ვთქვით, სამება ერთში და ერთი სამებაში თაყვანისიცემების. ვისაც ცხონება სურს, წმიდა სამებაზე ასე უნდა იმსჯელოს.

მაგრამ სამარადისო ცხოვრებისათვის საჭიროა უფლისა ჩვენის იესო ქრისტეს განკაცების შესახებ სწორად გვწამდეს. როგორც არის მართალი სარწმუნოება, გვწამს და ვაღიარებთ, რომ უფალი ჩვენი იესო ქრისტე არის ძე ღმრთისა, ღმერთი და კაცი. ღმერთი ერთარსი მამისა, შობილი უწინარეს ყოველთა საუკუნეთა და ადამიანი მშობლის არსებიდან დროში შობილი, სრულყოფილი ღმერთი და სრულყოფილი კაცი, სიტყვიერი სულისა და ადამიანური ხორცისაგან შემდგარი, თანასწორი მამისა ღმრთეებრიო-

ბით, ნაკლები მამისა ადამიანურობით. ის, ვინც არის ღმერთიც და ადამიანიც, არის არა ორი, არამედ ერთი ქრისტე, ერთი ხორცში გარდაუქცეველი ღმრთეებრიობით, მაგრამ ღმრთეებრიობაში შეთავსებული ადამიანობით; ერთი, თუმცა შეურევნელი ბუნებით, მაგრამ ერთი შემადგენლობით, როგორც სიტყვიერი სულისაგან და სხეულისაგან შედგება ერთი ადამიანი, ასევე ღმერთი და ადამიანი ერთია - ქრისტე, რომელიც ჩვენი გამოხსნისათვის ევნო და შთახდა ჯოჯოხეთს, მესამე დღეს მკვდრეთით აღდგა და ამაღლდა ზეცად, მჯდომარე არს მარჯვენით მამა ღმრთისა ყოვლისმპყრობელისა, სანამ კვლავ არ მოვა განსჯად ცოცხალთა და მკვდართა; მისი მოსვლით ყველა ადამიანი თავის სხეულში აღდგება და თავიანთი საქმეებისათვის პასუხს მისცემენ. კეთილის მოქმედნი მარადიულ ცხოვრებაში წავლენ, ბოროტისმოქმედნი კი - ჩაუქრობელ ცეცხლში. ეს არის კათოლიკე სარწმუნოება. ვინც მას ერთგულად და ჭეშმარიტად არ იწამებს, მისთვის გადარჩენა შეუძლებელია.

10. მეფე მიხეილის სიგელი სადადიანოს მეფე ლევანისადმი

ერთ ღმერთს, დაუსაბამოს, უსასრულოს და უხილავს, საშინელსა და მიუდგომელს, უმაღლეს ცათა დამკვიდრებულს, ზეციურ ძალთა მფლობელს და თავისი სიბრძნის ერთი უკვდავი სიტყვით ყოველთა ხილულთა და უხილავთა შემოქმედს, თვითმპყრობლური საღმრთო სულით ყველას განმაცხოველებელს, თვალით დაუძინებელით დედამიწის მიმომხილველს და მასზედ ყველაფრის მაშენებელს და ყველა კაცთათვის სახიერი ნუგეშის მიმნიჭებელს, მასვე სამ სახელში იხსენიებენ, ძრწიან და შიშობენ ზეცაში, ქვეყანაზე და ქვესკნელში; იმ ერთ ღმერთს სამებაში პატივს ვცემთ და თაყვანს ვცემთ, მისი სამბრწყინვალე საღმრთო ყოვლადძლიერების გამოუთქმელი წყალობით ვდგავართ, ვმოძრაობთ და ვმყოფობთ; დიდმშვენიერებას მისას ქებას აღვუვლენთ და ამ სამებაში განდიდებულის ჩვენი ღმერთის წყალობით სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფე და დიდი მთავარი მიხეილ თევდორეს-ძე, თვითმპყრობელი ვლადიმირის, მოსკოვის, ნოვგოროდის, მეფე ყაზანისა, მეფე ასტრახანისა, მეფე ციმბირისა, ხელმწიფე ფსკოვისა და დიდი მთავარი ტვერისა, იუგორისა, პერმისა, ვიატკისა, ბულგარეთისა და სხვათა, ხელმწიფე და დიდი მთავარი ნოვაგოროდის ქვემორე

მიწებისა, რიაზანისა, როსტოვისა, იაროსლავისა, ბელოოზიორისა, უდორისა, ობდორისა, კონდინისა და მბრძანებელი მთელი ჩრდილოეთ ქვეყნებისა, ხელმწიფე და მფლობელი სხვა მრავალ სახელმწიფოთა სადადიანოს ქვეყნის მეფე ლევანს ჩვენს კეთილ მეფურ სიტყვას გადმოგცემთ დიდი წყალობით და ჩვენი მეფური ხელისუფლების ძალით ყველა შენი მტრისაგან მტკიცე დაცვას გპირდებით შენ, მეფე ლევანს და მთელ შენს ქვეყანას. ჩვენს მეფურ უდიდებულესობასთან შენი ელჩი, შენი კარის ეკლესიის მღვდელი გაბრიელი სიგელით გამოგიგზავნია და ჩვენ, დიდმა ხელმწიფემ, იგი წყალობით მივიღეთ, საელჩოდ ჩვენთან პირისპირ შეხვედრაზე მოვიწვიეთ, მისგან თქვენი სიგელის მიღება ვბრძანეთ და სულგრძელად მოუსმინეთ. შენს სიგელში კი ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, გვწერდი, რომ შენ ჩვენ მეფურ უდიდებულესობასთან შენი ერთგული კაცი, შენი კარის ეკლესიის მღვდელი გაბრიელი ელჩად გამოგზავნე იმ მიზეზით, რომ შენ, მეფე ლევანი, და მთელი შენი სახელმწიფო, რომელიც ივერიის ქვეყანაშია, არის მართლმადიდებლური და ჭეშმარიტად ქრისტიანული, ცხოვრობთ ქრისტეს სჯულისამებრ, მოციქულებისა და შვიდი კრების სწავლებების თანახმად, გწამთ წმიდა სამება და ყოვლადწმიდა, ყოვლადუბიწო ღმრთისმშობელი, ერთი წმიდა სამოციქულო ეკლესია, ერთი წმიდა ნათლისღება, მოელით აღდგომასა მკვდრეთით და ცხოვრებასა მერმისა მის საუკუნესასა. როგორც სასოებთ მერმისა მის საუკუნესასა დადგომას, ასევე სასოებთ ჩვენგან, დიდი ხელმწიფისაგან, წყალობის მიღებას, რამეთუ ღმერთმა გამოგვარჩია ჩვენ, დიდი ხელმწიფე, და დასაბამი დაუდო ჩვენს ხელმწიფობას ყველა მართლმადიდებელ ქრისტიანზე. ივერიის ქვეყანაში კი ხუთი სახელმწიფო ყოფილა და სპარსეთის შაჰს მათგან ორი ხელმწიფე დაუხოცავს, ხოლო სამი დანარჩენი ხელმწიფის სახელმწიფოები ღმრთის შეწევნითა და ჩვენი მეფური უდიდებულესობის მრავალწლიანი ბედნიერებით შენს, მეფე ლევანის, მფლობელობაშია; მრავალი წელია უკვე, რაც დიდი სურვილი გაქვს, ემსახურო ჩვენ მეფურ უდიდებულესობას, მაგრამ სათანადო დრო ვერ გამონახე იმისათვის, რომ ჩვენთვის, დიდი ხელმწიფისათვის, ამის შესახებ თხოვნით მოგემართა. ამჯერად კი ჩვენთან, დიდ ხელმწიფესთან, ის შენი კარის ეკლესიის მღვდელი გაბრიელი ელჩად გამოგზავნე, თაყვანს სცემ ჩვენს მეფურ უდიდებულესობას, მთელი შენი სამფლობელოთი და სახელმწიფოთი მზადყოფნას აცხადებთ

გვემსახუროთ ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, თვითონ შენ, ლევან მეფე, წმინდა საღმრთო ეკლესიებით, მის მეთაურთან ერთად და მთელი შენი სამფლობელოებით. უმორჩილესად გვთხოვ ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, გვეველდრები და გვთხოვ, რომ შენ გიწყალობოთ და შენთან სამეფო სიგელებითა და ბრძანებით ჩვენი ელჩი გამოვაგზავნოთ, რომ მან შენი სახელმწიფო დაათვალიეროს და ჩვენ, დიდმა ხელმწიფემ, შენ ჩვენი მეფური უდიდებულესობის მაღალი ხელის მფარველობის ქვეშ მიგიღოთ; შენ კი, ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, გვემსახურები ისე, როგორც სხვა ჩვენი ქვეშევრდომები, რომლებიც ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, გვემსახურებიან. შენ კი ჩვენგან, დიდი ხელმწიფისაგან, დახმარება და მხარდაჭერა გექნებოდა, რათა ქრისტიანულ სარწმუნოებაში მტკიცედ და ურყევად მდგარიყავი. ჩვენ, დიდმა ხელმწიფემ, შენი წერილი და უმორჩილესი თხოვნა, რომელიც ჩვენ, დიდ ხელმწიფეს, შენი ელჩის, გაბრიელის, ხელით გამოგვიგზავნე, უყურადღებოდ არ დაგვიტოვებია- შენ, მეფე ლევანი, და მთელი შენი ივერიის ქვეყანა ჩვენი მაღალი მეფური ხელის მფარველობის ქვეშ გვინდა მივიღოთ. გიქებთ საქციელს, რომ ჩვენი მეფური წყალობა მოძებნე და შენი ელჩი ჩვენთან თხოვნით გამოაგზავნე; ვიწყებთ შენი და მთელი შენი ქვეყნის ჩვენი მეფური წყალობის მფარველობის ქვეშ აყვანას, მასზე ზრუნვას. ამჟამად კი შენი ელჩი, გაბრიელ მღვდელი, ჩვენი მეფური წყალობით შევიწყნარეთ და თქვენთან უკან გამოვუშვით; ჩვენი მეფური უდიდებულესობის ამ სიგელით კი შენთან ფედოტ ელჩინი გამოვაგზავნეთ და მას დავავალეთ თქვენ, მეფე ლევანს გითხრათ; რა პირობით და სანდოობით გინდა შენ, მეფე ლევანს, ჩვენი მეფური მოწყალებრივი მზრუნველობისა და მორჩილების ქვეშ ყოფნა და რა მტკიცებულებას მოგვცემ, რომ ჩვენი მეფური უდიდებულესობისათვის ყველაფერი ცხადი იყოს. თქვენ კი, მეფე ლევანს, ყველაფერ ამის შესახებ ჩვენი მეფური უდიდებულესობისათვის საკუთარი ხელით და ბეჭდით ზუსტად მოგეწერათ, რათა ჩვენი მეფური უდიდებულესობისთვის, სარწმუნო და საიმედო ყოფილიყო და მომავალშიც გამოგვეგზავნა შენთან ჩვენი ელჩი ყველაფრის დასამტკიცებლად. ფედოტ ელჩინი კი თანაშემწეებთან ერთად ჩვენთან, დიდ ხელმწიფესთან, დაუყოვნებლად გამოუშვით.

დაწერილია ჩვენი სახელმწიფოს სამეფო კარზე სამეფო ქალაქ მოსკოვში სამყაროს შექმნიდან 7147 [1639] წლის 30 მაისს.

11. ფიცის ტექსტი, რაზეც უნდა დაიფიცოს სადადიანოს მეფე ლევანმა, თუ თვითონ მოისურვა ხელმწიფის ერთგულებაზე დაფიცება (იქვე)

დიდ ხელმწიფე მეფეს და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელს და მისი მეფური უდიდებულესობის შვილებს კეთილმსახურ უფლისწულ მთავარ ალექსი მიხეილის-ძეს და რომელ შვილებსაც მას, დიდ ხელმწიფეს, მომავალში ღმერთი მისცემს, მე, ლევან მეფე, ჩემი და ჩემი შვილების, შვილიშვილების, ყველა ჩემი ახლობელი ადამიანის და მთელი სადადიანოს ქვეყნის სახელით ამ წმიდა და ცხოველსმყოფელ საუფლო ჯვარზე ფიცს ვაძლევ იმის შესახებ, რომ დიდ ხელმწიფე მეფესთან და დიდ მთავართან მიხეილ თევდორეს-ძესთან, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელთან გაგზავნილი მყავდა სათხოვნელად ჩემი ელჩი გაბრიელი, რათა მან, დიდმა ხელმწიფე მეფემ და დიდმა მთავარმა მიხეილ თევდორეს-ძემ, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელმა მე, ლევან მეფე, ჩემი შვილები და მთელი სადადიანოს ქვეყანა შეიწყალოს და თავისი მაღალი მეფური ხელის მფარველობის ქვეშ აიყვანოს, თავისი მეფური მოწყალებრივი მზრუნველობის ქვეშ იყოლიოს და ურწმუნოთაგან დაიცვას. დიდმა ხელმწიფე მეფემ და დიდმა მთავარმა მიხეილ თევდორეს-ძემ, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელმა გამოიჩინა წყალობა ჩემდამი, ჩემი შვილებისა და მთელი ჩემი სადადიანოს ქვეყნის მიმართ და თავისი მაღალი მეფური ხელის მფარველობის ქვეშ აგვიყვანა; მე, მეფე ლევანს, ჩემს შვილებს და მთელ ჩემს სადადიანოს ქვეყანას ამიერიდან დიდი ხელმწიფე მეფე და დიდი მთავარი მიხეილ თევდორეს-ძე, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელი და მისი ხელმწიფების შვილები - კეთილმსახური უფლისწული ალექსი მიხეილის-ძე და რომლებიც მას, ხელმწიფეს, მომავალში ღმერთისგან მიეცემა, მათი მეფური უდიდებულესობა გვმფარველობს. მისგან, დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძისგან, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელისგან და მისი მეფური უდიდებულესობის შვილებისაგან კეთილმსახურ უფლისწულ მთავარ ალექსი მიხეილის-ძისგან და რომლებსაც მათ, ხელმწიფეებს, მომავალში ღმერთი მისცემს, არ განვდგები. მე, ჩემი შვილები და მთელი ჩემი სადადიანოს ქვეყანა, დიდ ხელმწიფე მეფეს, დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელს, მისი მეფური უდიდებულესობის

შვილებს ცუდს არ გავუკეთებ და არც გავიფიქრებ. დიდ ხელმწიფე მეფეს, დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელს, მისი მეფური უდიდებულესობის შვილებს არ განვუდგები და სხვას არ შევუდგები. ჩემს ხალხს ომში დასახმარებლად დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელისა და მისი მეფური უდიდებულესობის შვილების ქვეყნის წინააღმდეგ არსად გავუშვებ. მისი, ხელმწიფის, მეგობრისათვის მეგობარი ვიქნები და მისი, ხელმწიფის, მტრისათვის - მტერი. ხოლო ვინც იქნება დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელისა და მისი მეფური უდიდებულესობის შვილების მეგობარი, ის ჩემი, ლევან მეფისა, და ჩემი შვილების მეგობარიც არის, ხოლო ვინც დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელისა და მის მეფური უდიდებულესობის შვილების მტერია, ის ჩემი, მეფე ლევანისა, და ჩემი შვილების მტერია. თუკი ვინმე ჩემი ხალხიდან, სადადიანოს ქვეყნიდან, ხელმწიფის ხალხის მიმართ, რომლებიც ხელმწიფის ქალაქებში თერგზე ან ასტრახანში, ან სხვა ქალაქებში იქნებიან, რაიმე ცუდს განიზრახვენ და, ჩავლენ რა იმ ქალაქებში, კანონს დაარღვევენ ანდა რაიმე ღალატს ჩაიდენენ, მაშინ მე იმ ჩემს ხალხს სადადიანოს ქვეყანაში მოვძებნი, მათ მიერ ჩადენილი დანაშაულისათვის დავსჯი და კანონდარღვევას მოვაშლევინებ. მე და ჩემი შვილები, მთელი ჩემი სადადიანოს ქვეყანა დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელისა და მის მეფური უდიდებულესობის შვილების მორჩილების ქვეშ ვიქნებით. მათგან, ხელმწიფეთაგან, არ განვდგები არც რაიმე ხერხით, არც რაიმე მზაკვრობით. ხელმწიფეთა მიმართ გულწრფელი ვიქნები და, ამ ფიცის თანახმად, სიცოცხლის ბოლომდე ყველაფერში სიკეთე მენდომება, როგორც ამ ტექსტშია დაწერილი.

12. სადადიანოს ქვეყანაში გაგზავნილი ხელმწიფის დოკუმენტების აღწერა (იქვე)

დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელისაგან სიგელი სადადიანოს მეფე ლევანისადმი, დაწერილია ბერძნულად.

ხელმწიფის განაწესი, რომლის მიხედვიდაც მან, ფედოტმა, სადადიანოს ქვეყანაში ხელმწიფის საქმენი უნდა წარმართოს.

სამგზავრო სიგელი, რომლითაც მათ გზად უნდა იარონ და საბარგულები, ნიჩბოსნები, დღიური საკვები და სასმელი იქონიონ.

სიგელი ყაზანში მათი გამგზავრების შესახებ.

სიგელი ასტრახანში მათი გამგზავრების შესახებ.

სიგელი თერგში მათი გამგზავრების შესახებ.

სიგელი თერგში საელჩო ხალხის შესახებ.

სიგელი ყაბარდოელ მულდარ მურზასთან (კომენტ. 34-ჯ.გ.) მათი გატარების შესახებ და მისი ასლი.

სიგელი ოლეგუკა მურზა ილბაკოვთან (კომენტ. 4,34 - ჯ.გ.) მათივე გატარების შესახებ.

სამგზავრო სიგელი თერგში მთავრებთან და მურზებთან მათი გატარების შესახებ და მისი ასლი.

ფიცის ტექსტი, რომლის მიხედვითაც ლევან მეფის დაფიცება უნდა მოხდეს; სათადარიგოდ იგზავნება იმ შემთხვევისათვის, თუკი ლევან მეფე დაფიცებას მოისურვებს.

13. სადადიანოს მეფე ლევანის სიგელი მეფე მიხეილისადმი. 1640 წლის 15 მაისი (იქვე, საქ.,№9)

თარგმანი სიგელისა, რომელიც სადადიანოს ქვეყნის მფლობელმა ლევანმა სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს ფედოტ ელჩინის ხელით გამოუგზავნა.

ჭეშმარიტ ღმერთს მამასა და ძესა და სულსა წმიდასა თაყვანს ვცემთ და ვადიდებთ; ერთია ძალა, ერთია არსება, ერთია ღმრთეება სამ ჰიპოსტასში, სამ პირში, წმიდა სამებას თაყვანს ვცემთ და ვადიდებთ მცხოვრებნი ივერიის ქვეყანაში ლევან დადიანის კუთვნილ სამეგრელოს ოლქში. თაყვანს ვცემთ და ვევედრებით ყოვლადუდიდებულეს მტკიცე და ძლევამოსილ თქვენს დიდმპყრობელურ მეფობას დიდ ქალაქ მოსკოვში, რუსეთის მთელი ჩრდილოეთი მხარისა და სხვათა მფლობელს, ჭეშმარიტ მართლმადიდებლურ მზეს, ყოვლადნათელ დიდ ხელმწიფე მეფეს და დიდ მთავარს სახელად მიხეილს. ქრისტიანული სარწმუნოების [ხალხების] მმართველად და ზედამხედველად ქრისტეს შენ დაუდგენიხარ; შენ ხარ გვირგვინი და თავი ყველა მართლმადიდებელი ქრისტიანისა, თვით საღმრთო

მარჯვენით გამორჩეული ყველა ქრისტიანთა მფარველად და გამგებლად. ვთხოვთ, ვევედრებით და ვმადლობთ უფალ ღმერთს იესო ქრისტეს, ყოვლადუბიწო მის მშობელს და ყველა წმინდანს იმიტომ, რომ შენ ხარ დიდი მეფე და მართლმადიდებლობის დამცველი დიდ ქალაქ მოსკოვში; მთელ მსოფლიოში თქვენი დიადი ხმა და სახელი ელვარედ ანათებს, თავისი ტკბილი, მოწყალე სიტყვითა და საქმით ყველას იცავს და მფარველობს. თქვენმა დიადმა სახელმა ჩვენამდეც მოაღწია და, ვითარცა კაშკაშა მზემ, მთელი ჩვენი სამთავრო გაანათა. ამის შესახებ განუწყვეტლივ ვხარობთ და ვმხიარულობთ, როცა ვიხსენებთ შენს დიდებულ სახელს, ყოველდღიურად ვლოცულობთ და ვითხოვთ ყველა, რომ მრავალჟამიერ დიდმპყრობელობა მოგმადლოს ღმერთმა შენ, მეფე მიხეილს. რახან ჩვენთან, დიდო მეფეო, ელჩად შენი კაცი, ერთგული ფედოტი თანაშემწეებთან ერთად სიგელით გამოაგზავნე, ჩვენც იმ შენს მეფურ სიგელს გავეცანით და ქვეშევრდომულად მორჩილის მდგომარეობაში მყოფმა დიდი პატივით მივიღეთ; ვემთხვიე მას დიდი ქვეშევრდომული სიყვარულით და აღვიქვით იგი, როგორც ქრისტეს ბრძანება, რადგანაც ვსასოებთ ღმერთს, გვწამს ქრისტე, წმინდა მოციქულთა მოძღვრება და შვიდი კრება (კომენტ. 62-ჯ.გ.), ვსასოებთ მომავალ აღდგომას, გვწამს ერთი წმინდა სამოციქულო ეკლესიისა და ერთი ნათლისღებისა. როდესაც თქვენი კეთილკრძალული მეფური სიგელი ელჩ ფედოტისგან მივიღეთ, ამ სიგელში თქვენი მეფური უდიდებულესობა მწერდა მე, რომ როგორც თავიდანვე ვიყავით მართლმადიდებელი ქრისტიანენი, ისევ ისე თუ ვდგავართ მართლმადიდებლობაში და ჭეშმარიტებაში, როგორც თავიდან გვქონდა და როგორიც მართებს და შეეფერება კათოლიკე სამოციქულო ეკლესიას; მაშინ ჩვენ მივიღებთ მისაგებელს და მადლს უფლის სასუფევლიდან, მისი ყოვლადუზენაესი მარჯვენის საფარველს, დიდ მფარველობასა და მადლს. ჩვენ კი, მოვისმინეთ რა თქვენი მეფობის ასეთი წყალობა, თქვენი სამეფოს ხალხი წავიყვანეთ, მათ ჩვენი ეკლესიები, წმინდა ნაწილები და მთელი ჩვენი სამთავრო ვაჩვენეთ. თქვენს სიგელს და მეფურ სურვილს გავეცანით. რაც ინებეთ, ჭეშმარიტად და კეთილი განწყობით აღვიქვით, როგორც ქრისტესთვის არის სათნო. რასაც გვწერ, იმაზე უარი არ გვითქვამს. ჩვენ გვმართებს, ასეთ დიდ მართლმადიდებელ მეფეს მადლობა მოგახსენოთ, გთხოვოთ და გევედროთ, როგორც თქვენს მეფობას შეეფერება, რადგანაც ქრისტეს სარწმუნოება გიყვარს, ამი-

ტომ საჭიროა ყველა ქრისტიანს დაეხმაროთ. ჩვენ გამოვავლინეთ სრული გულისხმიერება თქვენი მეუფების ელჩის მიმართ, ვაჩვენეთ მას ქრისტეს სისხლი, ქრისტეს სამსჭვალი და თოკი, რომლითაც შეკრული იყო ქრისტე, ასევე ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის კვართი და სხვა წმინდა ნაწილები. თქვენი მეუფებისთვის ცნობილია, რომ ივერიის ქვეყანაში ბევრი ხელმწიფე იყო და მტრებისგან, თურქებისგან აოხრდნენ. ჩვენ კი კვლავ ქრისტესა და ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის მადლით კეთილად ვართ. ამჟამად კი თქვენმა დესპანმა ნახა ჩვენი ეკლესიები, რომ მათი კედლები მოუწერელია და იქნებ თქვენ გენებათ, გამოგეგზავნათ ხატმწერები ყოველგვარი საღებავებითა და ოქრო-ვერცხლით, რომ ეს ეკლესიები მოხატონ; თქვენი სამეფო კი მისაგებელს მიიღებს. შენ კი გევედრებით, რახან ასეთი დიდი და მართლმადიდებელი მეფე ხარ, არ გვკრა ხელი, რათა ყოველთვის გვქონდეს შენი მფარველობა და წყალობა, ჩვენ კი გემსახურებით როგორც ჯერ არს. ამჯერად კი უცებ ვერ მოვასწარით ჩვენი ელჩის გამოგზავნა თქვენი მეფური უდიდებულესობის ელჩთან ერთად, რადგან რაღაც უბედურება დაგვატყდა თავს, რაც თქვენმა ელჩმაც ნახა, ამიტომ არ გამოვაგზავნეთ. ხოლო როგორც კი ამის დრო მოვა, თქვენი მეუფების თაყვანსაცემად კაცს გამოვაგზავნი; გვაქვს თქვენი დიდი მეუფებისგან დიდი წყალობის იმედი, რომ ვინმეს გამოაგზავნი ჩვენთან. დაწერილია ქრისტეს შობიდან 1640 წლის 15 მაისს.

სიგელის ქვევით კი წერია: დაწერილია მეგრელთა ქვეყანაში, ზუგდიდში.

სიგელის უკან კი ქართულად წერია, ხოლო რა წერია, უცნობია.

14. საქმე მღვდელ პავლე ზახარიევის საჩივარზე თარჯიმან ფედოტ ელჩინის წინააღმდეგ (იქვე, ს. №5).

147 [1639 წ.] წლის 29 მაისს სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის მიერ სადადიანოს ქვეყანაში სადადიანოს მეფე ლევანთან სამეფო სიგელით გაიგზავნა საელჩო პრიკაზის თარჯიმანი ფედოტ ელჩინი და მასთან, ფედოტთან, ერთად სადადიანოს ქვეყანაში გაგზავნილი იყო პავლე მღვდელი იმისათვის, რომ მას სადადიანოს ქვეყანაში საეკლესიო კეთილკრძალულება და წესი შეესწავლა. მიმდინარე 149 {1640} წელს, როცა ისინი, ფედოტი და პავლე მღვდელი, სადადიანოს

ქვეყნიდან უკან, ხელმწიფესთან ბრუნდებოდნენ, გზიდან, ასტრახანიდან, სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავართან მიხეილ თევდორეს-ძესთან პავლე მღვდელმა ასტრახანელი სტრელეცის ვასკა კალუჟანინის ხელით ფედოტ ელჩინზე მოიწერა. 23 ოქტომბერს საელჩო პრიკაზში სათათბიროს დიაკებს თევდორე ლიხაჩევს, მაქსიმე მატიუშკინსა და გრიგოლ ლვოვს სტრელეცმა ვასკამ შემდეგი ნაწერი გადასცა:

სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარ მიხეილ თევდორეს-ძეს შენთვის, ხელმწიფისათვის, ღმრთისადმი მლოცველი მღვდელი პავლიშე თხოვნით მოგმართავს. გასულ 147{1639} წელს, ხელმწიფეო, შენი ხელმწიფებრივი ბრძანებულებით მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, ფედოტ ელჩინთან ერთად სადადიანოს ქვეყანაში ვიქენი გაგზავნილი. როცა, მეფეო, თერგიდან გავედით, ფედოტმა მდინარე ბისტრაიაზე ატამან ოსიპ მალოვის დასახლებაში შეიარა. ოსიპის სტანიციდან ფედოტმა კაზაკი ალექსანდრე ივანოვი შენი ხელმწიფებრივი ბრძანებულების გარეშე სადადიანოს ქვეყანაში წაიყვანა; ის კაზაკი ალექსანდრე კი საქართველოს მკვიდრია(68). მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: ხელმწიფის ბრძანებულების გარეშე სახიფათოა იმ კაზაკის სადადიანოს ქვეყანაში წაყვანა, რათა იმ კაზაკისაგან რაიმე ცუდი არ მომხდარიყო. ფედოტმა კი მითხრა: ხელმწიფის ბრძანებულების გარეშე ჩემთან ერთად თუნდაც ასი კაზაკი წამოსულიყო, მე ყველას თან წავიყვანდიო. როგორც კი ალეგუკას ყაბარდოში ალეგუკას ძმასთან - ხაპუკასთან მივედით და ხაპუკამ ფედოტი და მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, გამოგვიშვა, თავის უზდენს, პშუკას უბრძანა, პირდაპირი გზით სვანეთამდე გამოვეცილებინეთ. ხაპუკიდან სვანეთამდე კი ... და ფედოტი, ხელმწიფეო, იმ პირდა[პირი გზით კი არა], არამედ სხვა გზით წავიდა... ხაპუკას{გან ნამოვედით და} ყარაჩაიში მეხუთე დღეს მივედით. ყარაჩაიში, ხელმწიფეო, ფედოტი ვაჭრობდა, ყარაჩაეველ მურზებთან და სხვა ჩერქეზებთან წვეულებებზე დადიოდა, მათთან და მათ ცოლებთან საჩუქრები დაჰქონდა. ვაჭრობის გამო, ხელმწიფეო, ფედოტი ყარაჩაიში თხუთმეტი დღე ცხოვრობდა და იმ ვაჭრობიდან მონაგები.... აძლევდა აბრეშუმისა და ბამბის ქსოვილს... მე, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი:.... საქმეზე უნდა ვიზრუნოთ და ვიჩქაროთ, წვეულებებზე კი არ ვიაროთ და შენი ვაჭრობისათვის აქ არ უნდა დავრჩეთ. ყარაჩაიდან სვანეთამდე ხუთი

დღე მივდიოდით, სვანეთიდან სადადიანოს ქვეყანამდე ხუთი დღე ვიარეთ. ფედოტს, ხელმწიფეო, შენი სიგელი ყარაჩაიდან სადადიანოს ქვეყანამდე უკან დამაგრებული მიჰქონდა. მე, ხელმწიფეო, ვეუბნებოდი, ცოდვაა ხელმწიფის სიგელის უკანალზე ქამრით დამაგრება. მისი ტარება შენ, ფედოტს, თავზე ან მხრებზე და მკერდზე გმართებს, რადგან იმ სიგელში სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორის-ძის სახელი წერია. ხელმწიფეო, როგორც კი სადადიანოს ქვეყანაში მივედით, ფედოტმა მე, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, ქაღალდი, მელანი და კალამი წამართვა, შენს სახელმწიფო საქმეებზე წერა ამიკრძალა და მე, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, საშინელი მუქარით დამემუქრა; ხოლო იმ კაზაკმა, რომელიც ფედოტმა მდინარე თერგიდან სადადიანოს ქვეყანაში წამოიყვანა, რაც სმოლენსკთან უფლისწულთან დაკავშირებული იყო (კომენტ. 40-ჯ.გ), რაც ყირიმის მეფესთან (კომენტ. 37-ჯ.გ.) და სხვა მუსულმანურ ურდოებთან დაკავშირებით მოხდა, იმ კაზაკმა სადადიანოს ქვეყანაში ყველაფერ ამის შესახებ ილაპარაკა. როდესაც მეფე ლევანმა ფედოტს შენი ხელმწიფებრივი სიგელით მასთან საელჩოდ მისვლა უბრძანა და ფედოტი გაემგზავრა, შენი ხელმწიფებრივი სიგელის წაღება ოსიპ თარჯიმანს უბრძანა. როცა, ხელმწიფეო, შენი ხელმწიფებრივი სიგელი მეფე ლევანისათვის უნდა გადაეცა, შენი ხელმწიფებრივი სიგელი ფედოტმა ოსიპ თარჯიმანს გამოართვა. მე კი, ხელმწიფეო, შენი ხელმწიფობის ღმრთისადმი მლოცველი, მეფე ლევანთან ხელზე სამთხვევად გამგზავნა, მაგრამ შენი ხელმწიფებრივი სიგელი არ მოუცია და მე, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: ჯერ შენ გმართებს, ფედოტ, ხელმწიფებრივი სიგელით ლევან მეფესთან მიახლება, ჩვენ კი შენს შემდეგ... ფედოტმა მითხრა: როგორც გიბრძანებენ, ისე მოიქეციო. და მე... ფედოტის ბრძანებით მეფე ლევანთან... ჩემს შემდეგ, ხელმწიფეო, ოსიპ თარჯიმანი, ოსიპის მერე ფედოტის კაცი, ივაშკა, მიდიოდა მეფე ლევანის ხელზე სამთხვევად; ფედოტი კი თავისი კაცის, ივაშკას, შემდეგ შენი, ხელმწიფებრივი, სიგელით მიდიოდა მეფე ლევანის ხელზე სამთხვევად და შენი ხელმწიფებრივი სიგელი გადასცა, ტიტული მოახსენა, ტიტულის შემდეგ სხვა სიტყვასაც ამბობდა თურქულად, ხოლო მეფე ლევანს თარჯიმნობას ეპისკოპოსი ნიკოლოზი(69) უწევდა. შენი, ხელმწიფებრივი, ბრძანებულებით კი ფედოტს განაწესში უწერია: თუკი მეფე ლევანი საუბარს არ დაი-

წყებს ან კიდევ მისი ახლობლები, მაშინ ფედოტმა მეფე ლევანს სხვა სიტყვა არ უნდა უთხრას. 22 მაისს სადადიანოს ქვეყნიდან წავედით. 9 ივლისს თერგში მივედით. მე კი, ხელმწიფეო, ღვთისადმი მლოცველი შენი, თერგში სტოლნიკს და ვოევოდებს თავად ივანე ანდრიას-ძე ხილკოვს და ტიმოთე დენისის-ძე ოლადინს უმორჩილესად ვთხოვდი, რომ, ხელმწიფევ, სტანიცა მოსკოვისკენ გავეშვი, მაგრამ თავად ივანე ანდრიას-ძე ხილკოვმა და ტიმოთე დენისის-ძე ოლადინმა მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, სტანიცაში (მოსკოვში - ჯ.გ.) არ გამიშვეს.... და მე, ხელმწიფეო, დავიქირავე რა ცხენი, ასტრახანში ჩამოვედი და ხელმწიფის ბოიარინს თავად ნიკიტა ივანეს-ძე ოდოევსკის(70) უმორჩილესად ვთხოვე და საგზაოც მივართვი. შენი, ხელმწიფებრივი, საგზაო სიგელი, რომელიც მე მოსკოვიდან თერგამდე და თერგიდან მოსკოვამდე მომეცა, მან დაათვალიერა და დამიბრუნა, მაგრამ არც მენიჩბეები მომცა, არც გზა უჩვენებია; ფედოტს კი, ხელმწიფეო, გემი გამოუყო პოდიაჩ ივანე ხანენევთან ერთად; მათ აგრეთვე 15 კაცი მენიჩბე და მესაჭე მისცა. მე კი, ხელმწიფეო, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, ფედოტს გემზე აშვებას ვთხოვდი, რომ ასტრახანიდან თან წამოვეყვანე, მაგრამ ფედოტმა თავის გემზე არ ამიშვა; ფედოტმა მითხრა: შენ, ხელმწიფის ბრძანებით შენი საგზაო გაქვს და შენი გზა გაქვს მითითებული, მე კი წასაყვანი უშენოდაც მეყოფაო. მე, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, სტანიცაში (მოსკოვში - ჯ.გ.) წამოსვლის საშუალება არ მქონდა; ცხენების საყიდელი ფულიც მე, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, აღარ გამაჩნდა. მე, ღმრთისადმი მლოცველი შენი, წამოყვანაში პირობის წერილს ვაძლევ, მოსკოვისკენ... კი ხალხთან ერთად მოვჩანჩალებ. ხოლო იმ შენი ხელმწიფებრივი საქმეების თაობაზე, ხელმწიფეო, რომელთა შესახებაც ამ ბარათში არ წერია, როგორც კი, ხელმწიფეო, მოსკოვში საელჩო პრიკაზში ვიქნები, შენი ხელმწიფებრივი საქმეები, შენთვის, დიდი ხელმწიფისათვის, ცნობილი გახდება.

უკანა მხარეს: სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარ მიხეილ თევდორეს-ძეს. 149[1640]-ის 23 ოქტომბერი... ასტრახანელ ვასკა კალუჟენინის ხელით.

შენიშვნა: დაკითხვა 149[1640] წლის 13 დეკემბერს შედგა.

როგორც კი ფედოტ ელჩინი და პავლე მღვდელი მოსკოვში ჩამოვიდნენ, ხელმწიფის ბრძანებულებით, 13 დეკემბერს სათათბიროს დიაკებმა თევდორე ლიხაჩევმა, მაქსიმე მატიუშკინმა და

გრიგოლ ლვოვმა საელჩო პრიკაზში ფედოტ ელჩინი და პავლე მღვდელი პირისპირ ერთმანეთს შეახვედრეს და იმ პავლე მღვდლის წერილის ორივესათვის ხმამაღლა ნაკითხვა უბრძანეს. წერილი მათ წაუკითხეს. როდესაც პავლე მღვდელმა წერილი მოისმინა, იმავე ფედოტზე ასეთი ღია საჩივარი წარმოადგინა:

სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს შენი ხელმწიფობის ღმრთისადმი მლოცველი მღვდელი პავლიშე მდაბლად თავს გიკრავთ და ფედოტ ელჩინის შესახებ გაცნობებთ. ხელმწიფეო, გასულ 147[1639] წლის 2 ივნისს შენი ხელმწიფებრივი ბრძანებულების თანახმად, ფედოტ ელჩინი სადადიანოს ქვეყანაში იქნა გაგზავნილი. მასთან, ფედოტთან, ერთად შენი, ხელმწიფის, საქმისათვის გაგზავნილ ვიყავით მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, და პოდიაჩი თევდორე ბაჟენოვი. თერგიდან 25 სექტემბერს გაგვიშვეს. როგორც კი, ხელმწიფეო, თერგიდან გავედით, ფედოტმა მდინარე ბისტრაიაზე კაზაკთა დასახლებაში, ოსიპ მალოვის სტანიცაში შენი ხელმწიფებრივი ბრძანებულების გარეშე კაზაკი ალექსანდრე ივანოვი აიყვანა; ის კაზაკი კი წარმოშობით საქართველოდან ყოფილა. მე კი, ხელმწიფეო, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, ფედოტს ვეუბნებოდი: ხელმწიფის ბრძანებულების გარეშე სადადიანოს ქვეყანაში კაზაკის თან წაყვანა არ შეიძლება იმიტომ, რომ ის კაზაკი ალექსანდრე ივანოვი წარმოშობით საქართველოდან ყოფილა და რომ იმ კაზაკისაგან რაიმე ცუდი არ მოგვწეოდა. ფედოტმა კი მითხრა: ხელმწიფის ბრძანებულების გარეშე სადადიანოს ქვეყანაში ჩემთან ერთად თუნდაც ასი კაზაკი წამოსულიყო, მე ყველას წავიყვანდიო. 5 ოქტომბერს ალეგუკას ძმასთან - ხაპუკასთან მივედით და ხაპუკამ, ხელმწიფეო, თავის უზდენს პშუკას უბრძანა, პირდაპირი გზით სვანეთიდან სადადიანოს ქვეყანაში გავეცილებინეთ. ხაპუკასაგან სვანეთამდე კი სამი დღის სავალია. ფედოტი კი, ხელმწიფეო, იმ გზით არ წავიდა და ყარაჩაიში თავისთვის სავაჭროდ წავიდა; ოქტომბერშივე ყარაჩაიში მივედით და ფედოტი, ხელმწიფეო, ყარაჩაიში ... 15 დღე იდგა ... მაუდს და აბრეშუმს ცვლიდა...ბამბის ქსოვილს და სხვას... ყიზილბაშურ აბაზებზე და ოქროზე ... ყოველგვარ ვერცხლის საქონელს - ჭურჭელს ... თასებს, საყურეებს, ბეჭდებს. იგივე, ფედოტი, ხელმწიფეო, ყარაჩაიში საქეიფოდ დადიოდა ყარაჩაელ მურზებთან - ელბუზდუკთანაც, გალისტანთანაც, იმათ დედასთან და სიძესთან, ნოღაიელ მურზა ურისტიამ-

ბეკთან, ასევე სხვა ჩერქეზებთანაც საქეიფოდ დადიოდა. ხელმწიფეო, მურზებთან და ჩერქეზებთან, მათ ცოლებთან, აგრეთვე ვაჭარ-შუამავლებთან, რომლებიც... შეხვედრებს უწყობდნენ, ფედოტს საჩუქრებიც მიჰქონდა. ბამბის ქსოვილს, აბრეშუმის ქსოვილს და ირანულ ბამბის ქსოვილს აძლევდა მათ. რაც... საქეიფოდ დადიოდა მურზებთან, ჩერქეზებთან და ცოლებთან... ვაჭარ-შუამავლებს ფედოტი საჩუქრებს აძლევდა, მუხლობრივ აღწერილობაში კი წერდა, თითქოს ის, ფედოტი, მთავრებს... ყველაფერს გასამრჯელოდ აძლევდა. მანვე, მე, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, მაუდი, დანები და არწივის კუდები გამომართვა, ყველაფერ ამას მთავრებს და მურზებს გზაზე გატარებისთვის პატივისცემის ნიშნად აძლევდა. მას კი, ფედოტს, ხელმწიფეო, სამგზავრო ხარჯისთვის შენი ხელმწიფებრივი ხაზინიდან ორმოცი სიასამურის ბეწვი მიეცა და ის ორმოცი სიასამური ფედოტმა თერგში გაყიდა. ყარაჩაიში კი პოდიაჩი თევდორე ბაჟენოვი შეუძლოდ გახდა და ფედოტმა პოდიაჩისთვის საჭმელ-სასმელის მიცემა აუკრძალა და პოდიაჩი მოკვდა. მე, ხელმწიფეო, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, ფედოტს ვეუბნებოდი: შენ, ფედოტ, ხელმწიფის საქმეებისათვის ხარ სადადიანოს ქვეყანაში გამოგზავნილი და არა ყარაჩაიში ქეიფებზე სასიარულოდ და სავაჭროდ. კეთილი გვენება და ხელმწიფის საქმეზე გვეზრუნა, ხოლო საქეიფოდ და სავაჭროდ არ მმართებს მე... [აქ] ყოფნა. ფედოტმა კი, ხელმწიფეო, მითხრა: .... [როგორც] მინდა, ისე ვაკეთებ ჩემებურად. როგორც კი, ხელმწიფეო, წავედით... ყარაჩაიდან 28 ოქტომბერს, ფედოტს შენი, ხელმწიფებრივი, სიგელი უკან წელზე მიმაგრებული მიჰქონდა; მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: მართებულია, ხელმწიფის სიგელის მკერდზე, მხრებზე, ან თავზე ტარება. ფედოტმა კი, ხელმწიფეო, მითხრა: მე თურქეთის მეფესთან და ყიზილბაშებთანაც ვიყავი გაგზავნილი, ხელმწიფის სიგელებს კი სულ ასე ვატარებდიო. როგორც კი, ხელმწიფეო, 18 ნოემბერს სადადიანოს ქვეყანაში სოფელ ჯვარში მივედით, ფედოტმა, ხელმწიფეო, მე, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, ქაღალდი, მელანი და კალამი ჩამომართვა, ხოლო შენი ხელმწიფებრივი საქმეების შესახებ წერა მე, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, ამიკრძალა. 25 დეკემბერს კი, ხელმწიფეო, ფედოტთან მეფე ლევანის სტოლნიკი მოგელი მოვიდა და ფედოტს უთხრა: სურსათის მოწოდება როგორ გირჩევნიათ - ცხვრები და ღორები ცოცხლად თუ დაკლულიო? ფედოტმა უპა-

სუხა: მეფე ლევანს მოელაპარაკე, რომ მეფე ლევანმა თავისი მზარეულები გამომიყოს, ვინც საჭმელს მომიმზადებს; მე კი ხალხი და მზარეულები ჩემი არა მყავს და ვერავინ მომიმზადებსო. მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: არ არის მიღებული, რომ ელჩებისა და დესპანებისთვის კერძები მეფის მზარეულებმა მოამზადონ. ამის შემდეგ კი მეფე ლევანმა ფედოტს თავისი მზარეულები გამოუგზავნა და მეფის მზარეულები ფედოტთან იყვნენ და ფედოტისთვის საჭმელს ამზადებდნენ მეფე ლევანის მიერ ფედოტის გასტუმრებამდე. ფედოტმა პრისტავს თხოვნით მიმართა... [რათა] მეფე ლევანს, ებრძანებინა... ფედოტი სავაჭროსთან ახლოს... მოახსენებს, რადგან... საელჩო მიღებაზე არ.. სახელმწიფო საქმეები არ გაგიმართავს, ან იქნებ, შენ, ფედოტ,... სავაჭროდ მოხვედი და არა ხელმწიფის საქმეზე ხარ გამოგზავნილი? მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: გამოგზავნილი ხარ, შენ, ფედოტ, ხელმწიფის საქმეზე მეფე ლევანთან და არა სავაჭროდ; ჯერ გმართებს უმორჩილესად სთხოვო, რომ მეფე ლევანმა შენი, ფედოტის, ხელმწიფის სიგელით თავისთან საელჩო შეხვედრაზე მიწვევა ინებოს. ფედოტმა კი, ხელმწიფეო, მითხრა: შენს სიტყვებს არ ვუსმენ, ჩემებურად ვაკეთებო. იანვარში ფედოტმა, ხელმწიფეო, თავის კაცს უბრძანა დარაჯი გაელახა; ის დარაჯი კი ფედოტის დასაცავად და საყარაულოდ მეფე ლევანისგან იყო გამოგზავნილი. ფედოტის კაცმა მისი, ფედოტის, ბრძანებით დარაჯი მოგელკა გალახა და მისი, ფედოტის, მხრიდან ცემისა და თავგასულობის გამო ის დარაჯი პრისტავ მოგელთან გაიქცა. პრისტავი ფედოტთან მოვიდა და ფედოტს უთხრა: მეფე ლევანმა შენთან, ფედოტთან, შენს დასაცავად და საყარაულოდ დარაჯები გამოგზავნა, შენ კი შენს ხალხს ყარაულების ცემის ბრძანებას აძლევო; თუ შენთვის, ფედოტისთვის, დარაჯები საჭირო არ არის, დარაჯები გაუშვი და ისინი მეფე ლევანთან წავლენო. ფფედოტმა თქვა: რადგან დარაჯები ჩემს ხალხს სცემენ, მე შენთან საჩივრად.... დავდივარ. მოგელმა კი ფედოტს უთხრა: ჩვენ ის არ გაგვიგონია, რომ დარაჯებს შენი ხალხი გაელახოთო... მეფე ლევანის ბრძანებით შენ დაცვა მოგიჩინეს, შენ კი თვითნებურად ხელმწიფის ხალხს სცემ, ახლა კი შენს უსაქციელობას ამართლებო. ფედოტმა კი მოგელს უმორჩილესად სთხოვა, ამის შესახებ მეფე ლევანს არ მოახსენო, ის მე სიმთვრალით ჩავიდინეო. 8 თებერვალს, ხელმწიფევ, მე და ფედოტი მოქვის მონასტერში ეპისკოპოს მაქსიმეს-

თან ვიყავით და ფედოტმა, ხელმწიფეო, თერგელ კაზაკთან იჩხუბა, ის კაზაკი გალახა და ის კაზაკი ალექსანდრე ფედოტთან ჩხუბის შემდეგ [სადადიანოს]... ქვეყანაში და ჩერქეზეთის ყაბარდოში და სვანეთში [ყვებოდა, რომ] გაუგზავნია ხელმწიფეს,... მრავალ ხალხთან ერთად სმოლენსკთან [პოლონეთის] მეფემ სმოლენსკთან ხელმწიფის ხალხი [დაამარცხა] ... არსენალიდან საბრძოლო იარაღი და თოფის წამალი გაიტაცა... ხელმწიფე მეფესთან შერიგდა და.... ხელმწიფემ თავისი სხვა ქალაქები მეფეს (კომენტ.40-ჯ.გ).... ყირიმელს ხელმწიფე ხარკს აძლევს (კომენტ. 37-ჯ.გ.) და ნოღაელი მურზები... ულუსები ხელმწიფის დაქვემდებარებიდან გამოვიდნენ და სხვაგან გადაბარგდნენ... ნოღაელები ომით მოდიან და საზღვრისპირა ქალაქებს უტევენ, სოფლებს... და ბევრი ადამიანი ტყვედ მიჰყავთ. 13 თებერვალს, ხელმწიფევე, ეპისკოპოს ანდრიასთან ფედოტმა და მე, ვიტრაპეზეთ. როცა მაგიდასთან ვისხედით, ფედოტი, ხელმწიფეო, და ეპისკოპოსი ანდრია ერთმანეთს ქათმის უმ კვერცხებს ესროდნენ. მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: გამოგზავნილი ხარ შენ, ფედოტ, ხელმწიფის საქმეზე და არა ეპისკოპოსთან კვერცხების სასროლად. 17 თებერვალს სოფელ ლეჯიქეში ჩავედით, ხოლო ბინად ჯგრირკოჩასთან დაგვაყენეს. იქ დიდმარხვის ორი კვირა, მარტის პირველ რიცხვამდე დავყავით; მთელი იმ დღეების განმავლობაში, როცა ფედოტი ჭამას დაიწყებდა, მაშინვე ქალებს, გოგოებს, ბიჭებს აიძულებდა მის წინ ეცეკვათ და ემღერათ. ეს ხდებოდა დიდმარხვის პირველ და მეორე კვირაში. მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: ამ წმინდა დღეებში მართლმადიდებელი ქრისტიანენი მარხვასა და თავშეკავებას ეძლევიან და ღმერთს ლოცვებს აღუვლენენ, შენ კი, ფედოტ, უცხო ქვეყანაში უკეთურ საქმეებს სჩადიხარ და უწესობას ამყლავნებ. ფედოტი კი მეუბნებოდა: როგორც მინდა, ისე ვაკეთებ, შენს სიტყვებს კი არ ვისმენო. 1 მარტს კი, მე, შენი ხელმწიფობის ღმრთისადმი მლოცველი, ცისკრისა და პარაკლისის დროს ღმრთისმსახურებას ვასრულებდი; შენი, სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორისძის კეთილდღეობისათვის, აგრეთვე კეთილმორწმუნე დედოფლისთვის და დიდი მთავრინას ევდოკია ლუკიანეს ასულისთვის(71), კეთილმსახურ უფლისწულ მთავარ ალექსი მიხეილის-ძისთვის(72) და კეთილმორწმუნე მეფის-ასულ მთავრინა ირინე მიხეილის ასულისათვის, კეთილმორწმუნე მეფისასულ ანა მიხეილის ასულისთვის, კეთილმორწმუნე მეფისასულ და დიდი მთავრინა ტატიანა

მიხეილის ასულისათვის(73) ღმერთს ვევედრებოდი; იმ დროს კი ფედოტთან ქოხში გლეხი, სახელად ჯგირკოჩი, ქალებთან და გოგოებთან ერთად თამაშობს და სიმღერებს მღერის. მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი... ქოხში შენ, ფედოტს, გებრძანა იცხოვრო, ხოლო გლეხი... ქალებთან ერთად შენთან თამაშობს და მღერის... რწმენას... შენ კი, ფედოტ... გამოვედით... [მოვიდა] სახელად მახუტია და თხოვდა ფედოტს, რომ მასზე, მახუტიაზე, ფედოტს მეფე ლევანისთვის ეთხოვა; მახუტიამ კი ფედოტს უთხრა... მეფე ლევანმა ბრძანა მთელი ჩემი ქონების წართმევა. ფედოტმაც მეფე ლევანთან თხოვნა გაგზავნა და მახუტიას გამო სთხოვა; ფედოტის თხოვნით მეფე ლევანმა მახუტია შეიწყნარა. ფედოტმა ასევე მეფე ლევანთან გააგზავნა ჯგირკოჩი ჭადრ[აკის] სათხოვნელად... [რათა] მას, ფედოტს, თავშესაქცევი ჰქონოდა და მეფე ლევანმა ფედოტს ჭადრაკი გამოუგზავნა. მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: აგზავნი შენ, ფედოტ, სათხოვარს მეფე ლევანთან მუხუტიასა და ჭადრაკის შესახებ, ეს კი შენ, ფედოტს, ნაბრძანები არა გაქვს. ჯერ შენ, ფედოტს, ხელმწიფის საქმეების მოგვარება გმართებს და მეფე ლევანთან თხოვნის გაგზავნა, რომ შენ ხელმწიფის სიგელით საელჩო შეხვედრაზე მიგიწვიოს და ხელმწიფის სიგელი შენგან, ფედოტისგან, მიიღოს; რომ შენ ნაბრძანები გაქვს, მეფე ლევანს ესაუბრო, მან შენ, ფედოტს, მოგისმინოს. 27 აპრილს, მეფე ლევანთან საელჩო შეხვედრაზე მივიდა, ხოლო შენი, ხელმწიფის, სიგელის თან წამოღება ფედოტმა თარჯიმან ოსიპს უბრძანა; მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: ხელმწიფის სიგელის წამოღება გმართებს შენ, ფედოტ; ფედოტმა კი შენი ხელმწიფებრივი სიგელი არ წამოიღო. როგორც კი, ხელმწიფეო, მეფე ლევანთან საელჩო შეხვედრაზე მივედით და ფედოტმა შენი, ხელმწიფებრივი, სიგელი.... [გამოართვა] თარჯიმანს და ხელის სამთხვევად, ხელმწიფეო, მეფე ლევანთან... მე და ოსიპ თარჯიმანს და კაცს... გრიგორიევს, ხოლო იმ კაცს..., გრიგორიევს, პოდიაჩი უწოდა; ფედოტი კი შენი... სიგელით მეფე ლევანის ხელზე სამთხვევად თავისი კაცის ივაშკა გრიგორიევის მერე მიდიოდა. მე კი, ხელმწიფეო, შენი ღვთისადმი მლოცველი, ფედოტს ვეუბნებოდი: შენ, ფედოტს, ხელმწიფებრივი სიგელით წინ წასვლა გმართებს, ჩვენ კი - შენს უკან, ხოლო შენს კაცს მეფის ხელთან მიახლება საერთოდ არ შეეფერება. ფედოტმა კი,

ხელმწიფეო, დიდი რისხვითა და სიმკაცრით მომიგო: როგორც გიბრძანებენ, ისე გააკეთეო. 5 მაისს ანდრია ეპისკოპოსთან ფედოტმა და მე, შენმა ღმრთისადმი მლოცველმა, ვიტრაპეზეთ. სმა-ჭამისას, ხელმწიფეო, ფედოტმა თავისი გარდაცვლილი მშობლები მოიხსენია, მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: რუსეთის სახელმწიფოში მართლმადიდებელი ქრისტიანენი დღევანდელ დღეს პანაშვიდს არ იხდიან და საკურთხი მშობლებისთვის ეკლესიაში არ მიაქვთ, არამედ დღევანდელ დღეს ღმერთს ევედრებიან სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის კეთილდღეობისათვის, აგრეთვე კეთილმორწმუნე დედოფლისა და დიდი მთავრინა ევდოკია ლუკიანეს ასულისთვის, კეთილმსახურ უფლისწულ მთავარ ალექსეი მიხეილის-ძისთვის, კეთილმორწმუნე მეფისასულ და დიდი მთავრინა ირინე მიხეილის ასულისათვის, კეთილმორწმუნე მეფისასულ და დიდი მთავრინა ანა მიხეილის ასულისათვის, კეთილმორწმუნე მეფისასულ და დიდი მთავრინა ტატიანა მიხეილის ასულისათვის (კომენტ.72,73-ჯ.გ). დღეს კეთილმორწმუნე მეფისასულ და დიდი მთავრინა ირინე მიხეილის ასულის ანგელოზის დღეა(74). ფედოტმა კი, ხელმწიფეო, თქვა: ვის როგორც სურს, ისე გააკეთოსო; მე კი როგორც მინდა, ისე, ჩემებურად ვაკეთებო. მე კი, ხელმწიფეო, შენთვის ღმრთისადმი მლოცველი, ღმერთს შევსთხოვდი შენი, სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის კეთილდღეობისათვის, კეთილმორწმუნე დედოფლისა და დიდი მთავრინა ევდოკია ლუკიანეს ასულისათვის, შენი კეთილშობილი შვილებისათვის - კეთილმსახურ მეფისწულ მთავარ ალექსი მიხეილის–ძისთვის, კეთილმორწმუნე მეფისასულ და დიდი მთავრინა ირინე მიხეილის ასულისათვის.... და დიდი მთავრინა ანნა მი[ხეილის ასულისათვის]..., მეფისასულ დიდი მთავრინა [ტატიანა მიხეილის ასულისათვის]... (კომენტ.72,73-ჯ.გ). იმ..... დროს ფედოტმა მე, [შენთვის] ღმრთისადმი მლოცველს, [მიყვ] ირა..: რისთვის დგები, ჩვენ ჯდომას [გვიშლიო]... ფედოტი კი იმ დროს შენთვის, სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის, შენი სამეფო სახელისა და მრავალჟამიერ ჯანმრთელობისათვის არ წამოდგა და ქუდი არ მოიხადა. 12 ივნისს ალეგუკას ყაბარდოში ფედოტთან ჩერქეზი კაცები და ქალები ლოცვების შესახებ თხოვნით მოვიდნენ, რომ მათთვის ფედოტს ლოცვები დაეწერა. ფედოტმა კი თავის კაცს

ივაშკა გრიგორიევს უბრძანა ლოცვები დაეწერა, რა ლოცვაც მითითებულია ავადმყოფებისათვის, ქაღალდს კი სვეტებად ხევდა... მთლიანად და იმ სვეტებს ადამიანის ზომამდე წებავდა... მისი, ფედოტის, კაცი ივაშკა გრიგორიევი ნაბრძანებ ლოცვებს წერდა... მათ ქალებს და ბავშვებს [აძლევდა]... ჭამდნენ და..., კაზაკი ალექსანდრე ფედოტისგან წავიდა. მე კი, ხელმწიფეო, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, საქმის კურსში არა ვარ, სად გაუშვა ფედოტმა ის კაზაკი. მე, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: ის კაზაკი მოსკოვში დაბრუნებამდე მეფის ბრძანების გარეშე არ გაუშვა, იმიტომ, რომ იმ კაზაკს ხელმწიფის საქმე აწევს კისერზე. მან კი, ფედოტმა, თავისი ხალხი, რომლებიც მასთან ერთად სადადიანოს ქვეყანაში იყვნენ, რუსეთში როგორც კი გამოიყვანა, მაშინვე თავიდან მოიცილა. სრულიად რუსეთის გულმოწყალე ხელმწიფე მეფეო და დიდო მთავარო მიხეილ თევდორეს-ძევ! შემიწყალე მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, უბრძანე, ხელმწიფეო,.... ფედოტს ის კაზაკი ალექსანდრე, რომელიც თერგიდან შენი ხელმწიფებრივი ბრძანების გარეშე წაიყვანა და მისი, ფედოტის... რომელი ხალხიც იყო მასთან, ფედოტთან, ერთად სადადიანოს ქვეყანაში... შენთან, დიდ ხელმწიფესთან დააყენონ, თხოვნა კი... ღიად უბრძანე, ჩაიწერონ. მეფე ხელმწიფევ, მიწყალობე!

დიაკებმა პავლე მღვდლის იმ წერილისა და ღია საჩივრის მიხედვით ფედოტ ელჩინი ყველა მუხლის შესახებ ცალ-ცალკე გამოკითხეს, ხოლო რაც პავლე მღვდლის წერილში და განცხადებაში წერია და რაც რომელიმე მუხლის წინააღმდეგ ფედოტმა თქვა, ეს ყველაფერი ამ საქმეში, სახელდობრ, მუხლების მიხედვით ცალ-ცალკე წერია. მღვდელ პავლეს წერილში და ღია საჩივარში წერია, [რომ] სადადიანოს ქვეყანაში და სვანეთში...[კაზაკი ალექსანდრე ივანოვი ჩერქეზ]თა ყაბაკებში სმოლენსკის სამსახურის, ხელმწიფის მეფესთან მშვიდობისა და ყირიმის ლაშქრობის (კომენტარი 37,40 - ჯ.გ.) შესახებ უწესო სიტყვებს ამბობდა. მან კი [ფედოტმა] ეს არ იცის და იმ ადგილების შესახებ პავლე მღვდლისაგან არაფერი სმენია. არც კი იფიქრებდა, თურმე, იგი, ფედოტი, იმ კაზაკისგან რაიმე ქურდობას, იმიტომ, რომ ის, ალექსანდრე კი, წარმოშობით ბაშიაჩუკის (იმერეთის-ჯ.გ) ქვეყნიდანაა და ყუმიკეთში ტყვედ იყო, ყუმიკეთიდან კი თერგს გაღმა მდებარე კაზაკთა დასახლებებში გამოვიდა; კაზაკთა დასახლებებში ცხოვრობდა და მათი მოსვლისას... რუსეთში კი ის არ ყოფილა,

რუსული ენა არ იცის და უკვირს, ასეთი სახელმწიფო საქმეების შესახებ მას სად უნდა მოესმინა... იმას პავლე მღვდელი მასზე თხზავს... ის, პავლე მღვდელი მის შესახებო... ალექსანდრეს ასეთი უკანონო საქციელი... ფედოტი კი ამბობდა: ადამიანები, რომლებიც მასთან ერთად მოსკოვიდან გამგზავრებულან, ყველანი... ახალმონათლული თათრები იყვნენ და მას თურმე სადადიანოს ქვეყანაში მათი თან წაყვანა ვერ გადაუწყვეტია და თერგში მეგობრებთან დაუტოვებია. თავისთან კი უცხო ადამიანები წაუყვანია, რომლებიც მას, ფედოტს, გზაში შემოუერთდნენ და ის ხალხი გზაში ჩამორჩა - ერთი დონისკენ წავიდა, ხოლო მეორე... კანონის დარღვევისთვის ჩასვეს...[სარა]ტოვის ციხეში... პავლე მღვდელი ამბობდა: ცხენებისთვის კი არ გაჩერდა ყარაჩაიში, არამედ თავისი ვაჭრობისათვის, ხელმწიფის საქმეებისთვის კი არ ზრუნავდა... უნდა იმის გაშვებაც სამ დღეში... ფედოტმა თქვა: მურზებს ვერავინ უბრძანებს, როცა ისურვებენ, მაშინ გაუშვებენო.

წერილში და მღვდლის ღია საჩივარში წერია, რომ ფედოტმა მას, პავლე მღვდელს, მაუდი, დანები და არწივის კუდები ჩამოართვა, რომლებიც გზაზე გატარებისთვის პატივისაცემის ნიშნად მთავრებისა და მურზებისთვის მიუცია. მას კი, ფედოტს, იმ გასავლელი გზის ხარჯებისათვის სახელმწიფო ხაზინიდან ორმოცი სიასამურის ბეწვი, ჰქონია გამოყოფილი და მან, ფედოტმა, თითქოს ის ორმოცი ბეწვი თერგში გაყიდა; ყარაჩაიში კი, პოდიაჩი თევდორე ბაჟენოვი შეუძლოდ გამხდარა და ფედოტს პოდიაჩისთვის საჭმელ-სასმელის გაცემა აუკრძალავს და პოდიაჩი მოკვდა.

ფედოტი კი ამბობდა: მაუდი, დანები და არწივის კუდები მისთვის, პავლე მღვდლისათვის, მას არ ჩამოურთმევია. ამაში მას, ფედოტს, პავლე მღვდელი ცილს სწამებს.ჩგზის ხარჯებისთვის მასზე გაცემული იყო 30 მანეთის 40 სიასამურის ბეწვი, რათა მას გზაში გატარების სანაცვლოდ გასამრჯელოს სახით გასაცემი ჰქონოდა და სიასამურის ბეწვები გაეცა... ჩერქეზებს არა ხელი, არამედ წითელი ფერის უბრალო ბამბის ქსოვილი უყვართო... ბამბის ქსოვილი და ის იმისთვის[მისცა]... იგივე ფასი აიღო.....30 მანეთი... წითელი ფერის უბრალო ბამბის ქსოვილს... აბრეშუმით...

...[ურისტ]ამბეკს.....საჩუქრები კი მურზებთან, ჩერქეზებთან და მათ ცოლებთან მიიტანაო და ერთ ფერში მოქარგული ბამბის ქსოვილი, უბრალო ბამბის ქსოვილი, უხეში ირანული ბამბის ქსოვილი ვაჭრობაში შუამავლებს მისცაო. ხოლო ის, რომ, დადიოდა

რა საქეიფოდ, საჩუქრებს არიგებდა, ამაზე მუხლობრივ აღწერილობაში ჩაწერა, თითქოს ყველაფერი ეს გზაზე გატარებისათვის პატივისცემის ნიშნად მისცა.

ფედოტი კი ამბობდა: ხელმწიფის განაწესში მას, ფედოტს, იმის შესახებ ზუსტად უწერია; მას ნაბრძანები ჰქონდა სადადიანოს ქვეყანაში იმ გზით წასულიყო, რომელიც უფრო მშვიდობიანი და უხიფათო იქნებოდა. მან, ფედოტმა, კი სვანეთის გზით წასვლა ვერ გაბედა, რადგან ის მხარე ხელმწიფეს არ ემორჩილება. ხაპუკას ძმებმაც ოტოჟუკმა და კალისტანმა სვანეთის გზით იგი, თურმე, არ გაუშვეს, რადგან სვანეთი მათთან ომობდა. ხაპუკა კი იმ დროს ყაბაკებში არ ყოფილა, იყო აბაზაში... და საითკენაც ხაპუკას ძმებს იგი, ფედოტი, გაუშვიათ, ისიც იქით წასულა. ყარაჩაიში სავაჭროდ კი არ წასულა და ყარაჩაიში მას ვაჭრობა არ გაუმართავს, მაუდი, აბრეშუმი, ერთ ფერში მოქარგული ბამბის ქსოვილები და არავითარი რუსული საქონელი მას ყიზილბაშურ აბაზებზე და ოქროზე არ გაუყიდია და ვერცხლის... არ გადაუცვლია და შუამავლების[თვის]... არ მიუცია და მიცემაც....

სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს უმორჩილესად მოიკითხავს შენი ხელმწიფობის ღმრთისადმი მლოცველი გლახაკი, უმწეო მღვდელი პავლიშე. 147[1639] წელს შენი ღმრთისადმი მლოცველი ფედოტ ელჩინთან ერთად შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეებისათვის სადადიანოს ქვეყანაში ვიყავი გაგზავნილი და როგორც კი, ხელმწიფეო, სადადიანოს ქვეყნიდან მოსკოვში დავბრუნდით, მე, ხელმწიფეო, საელჩო პრიკაზში ფედოტ ელჩინზე ღია საჩივარი შევიტანე შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეების შესახებ. სათათბიროს დიაკმა თევდორე თევდორეს-ძემ ჩემი ღია საჩივრის თანახმად ფედოტი დაჰკითხა. ფედოტმა შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეების შესახებ [ბრალდებები] უარყო, სხვა კი ვერ უარყო. რომელი საქმეებიც ფედოტმა უარყო, იმაზე მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, ოსიპ თარჯიმანს და მის, ფედოტის, ხალხს, რომლებიც მასთან ერთად სადადიანოს ქვეყანაში იყვნენ - როდიო ოფანასიევსა და ივაშკა გრი[გორიევს] ვიმოწმებდი... მათ ხელმწიფის საქმეებში ჩემს საწინააღმდეგო... და თავისი ხალხი როდია ოფონასიევი... და ივაშკა [გრიგორიევი]..... [ფედოტს] არასგზით დაუმოწმებია და თერგიდან მან, ფედოტმა, კაზაკი ალექსანდრე სადადიანოს ქვეყანაში [წაიყვანა]. მანვე,

ფედოტმა, მეფე ლევანს მზარეულები სთხოვა და მეფე ლევანს ვაჭრობის, აგრეთვე ჭადრაკისა და სადადიანოს ხალხის შესახებ თხოვნები გაუგზავნა, სანამ საელჩო შეხვედრაზე იქნებოდა მასთან. როცა, ხელმწიფეო, ფედოტი მეფე ლევანთან საელჩო შეხვედრაზე მიდიოდა, მან, ფედოტმა, თავისი კაცი ივაშკა თავისზე წინ მეფე ლევანთან ხელზე სამთხვევად გაუშვა, ფედოტი კი თავისი კაცის ივაშკა გრიგორიევის შემდეგ მივიდა მეფე ლევანთან ხელზე სამთხვევად. ასევე, კეთილმორწმუნე მეფის ასულისა და დიდი მთავრინა ირინე მიხეილის ასულის სახელობის დღესასწაულზე (კომენტ. 74-ჯ.გ.) ფედოტმა თავისი გარდაცვლილი მშობლები მოიხსენია. ეს საქმეები, ხელმწიფეო, ფედოტს არ უარუყვია. ჩემი საჩივრის შემდეგ ფედოტმა ჩემზე, შენს ღმრთისადმი მლოცველზე, განცხადება შეიტანა, ის კი არ წერია, რომელ წელს და რა ადგილას. იმაში, ხელმწიფეო, რაც ფედოტს ჩემზე დაუწერია, ყველაფერში ოსიპ თარჯიმანს იმოწმებს, ხოლო ჩემი საჩივრის წინააღმდეგ არც ერთ საქმეში არ იმოწმებს. როგორც კი, ხელმწიფეო, თერგში მივედით, ფედოტის წინააღმდეგ საჩივრის გამო თავადმა ივანე ანდრიას-ძე ხილკოვმა მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, თავისთან გამომიძახა და ფედოტის თხოვნით მითხრა, რომ ფედოტთან შევრიგებულიყავი. როგორც კი... ასტრახანიდან მოსკოვისკენ და ფედოტის თხოვნით... [ასტრახ]ანის სამების მონასტრის არქიმანდრიტი ვარლაამი მე მეუბ [ნება,რომ] ფედოტთან შევრიგებულიყავი. როცა სარატოვში მოვედით, თავადი ნიკიფორე ივანეს-ძე ბელოსელსკი და საელჩოს პრიკაზის პოდიაჩი ივანე ხანენევი მე მეუბნებოდნენ, რომ ფედოტთან შევრიგებულიყავი. თავადმა ნიკიფორე ივანეს-ძემ, ფედოტის ნათქვამი მითხრა: თქვი, რა გინდა ფედოტისგან აიღო და ფედოტი შენ მოგცემსო, ოღონდ ხელმწიფესთან ფედოტზე საჩივარი არ შეიტანოო. როგორ მეუბნებოდა მე თავადი ნიკიფორე ივანეს-ძე, რომ მე ფედოტთან შევრიგებულიყავი, ამის შესახებ იცის ვასილ შორინის(75) დისწულმა ანდრია ოლფერიევმა. როგორც კი, ხელმწიფეო, ნიჟნიში მივედით, ფედოტმა ნიჟნიში ჩემთან საფოსტო სადგურის პრიკაზჩიკი ნიკიტა ფეფილოვი, საფოსტო სადგურის სტაროსტა კლიმენტი მატვეევი და პოდიაჩი კირილე შემოაგზავნა; ფედოტის თხოვნით ისინი მეუბნებოდნენ, რომ ფედოტთან შევრიგებულიყავი. მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტის მიერ თაღლითური გზით შემოთავაზებული ქრთამი არ მიმიღია და შენი ხელმწიფებრივი ბრძანების გარეშე ფედოტს არ ვურიგდე-

ბოდი. შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეები კი არ დამიმალავს და ღია საჩივარი საელჩო პრიკაზში შევიტანე. მე, ხელმწიფეო, საჩივრის შესახებ ბრძანება არ მაქვს. მე კი, ხელმწიფეო, ეზო-ეზო მშიერი დავწანწალებ და სამარცხვინო სიკვდილით ვკვდები. გულმონყალე ხელმწიფეო და სრულიად რუსეთის დიდო მთავარო მიხეილ თევდორეს-ძევ! შემიწყალე მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი; ბრძანე, ხელმწიფეო, თავად ივანე ანდრიას-ძე ხილკოვის, თავად ნიკიფორე ივანეს-ძე ბელოსელსკის და ივანე ხანენევის, შენს, დიდი ხელმწიფის, წინაშე დაკითხვა შენი ხელმწიფობის წინაშე დაფიცებით, როგორც შენ, ხელმწიფეო, ფიცს გაძლევდნენ; აგრეთვე ბრძანე, ხელმწიფეო, სამების არქიმანდრიტი ვარლაამი სამღვდელო და სამონოზვნო აღთქმის ფიცით დაკითხონ იმის შესახებ, რომ ისინი მე მეუბნებოდნენ ფედოტთან შევრიგებულიყავი. უბრძანე, ხელმწიფეო, ფედოტმა თავისი ხალხი როდია და ივაშკა მოსკოვში საელჩო პრიკაზში მოიყვანოს და შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეების შესახებ ჭფედოტის ხალხი დაკითხონ. უბრძანე, რომ ჩემზე, შენთვის ღმრთისადმი მლოცველზე, ბრძანება გაიცეს; უბრძანე, ხელმწიფეო, ჩემი ეს საჩივარი განსახილველად მიიღონ, რათა, ხელმწიფეო, მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, ფედოტისგან ტყუილუბრალოდ შენი, ხელმწიფებრივი, საქმისთვის საბოლოოდ არ დავიღუპო, მშიერი და სამარცხვინო სიკვდილით არ მოვკვდე. მეფე ხელმწიფევ, მიწყალობე, გევედრები!

შენიშვნა: 149[1641] წლის 6 იანვარი. ხელმწიფემ ინება და ბრძანა, საქმე მისთვის, ხელმწიფისათვის, მოეხსენებინათ.

სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფეს და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს უმორჩილესი თხოვნით მოგმართავს შენი ღმრთისადმი მლოცველი, ღატაკი უმწეო მღვდელი პავლიშე. გასულ 147[1639] წელს ხელმწიფეო, შენი ხელმწიფობის ბრძანებულებით ფედოტ ელჩინი და მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, გაგზავნილ ვიქენით სადადიანოს ქვეყანაში შენი ხელმწიფებრივი საქმეების გამო. როცა, ხელმწიფეო, თერგიდან გავედით, ფედოტმა მდინარე ბისტრაიაზე ოსიპ მალოვის სტანიცის კაზაკთა დასახლებიდან სადადიანოს ქვეყანაში კაზაკი ალექსანდრე შენი ხელმწიფების ბრძანების გარეშე წამოიყვანა; ხოლო ის კაზაკი წარმოშობით საქართველოდან იყო. მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი: ის კაზაკი თან არ წამოიყვანო, რომ იმ კაზაკისაგან რაიმე უბედურე-

ბა არ დაგემართნოდა. როდესაც, ხელმწიფეო, სადადიანოს ქვეყანაში მივედით, იმ კაზაკმა შენს სამეფო დიდებულებაზე უკეთური სიტყვები ილაპარაკა: ხელმწიფემ სმოლენსკთან თავისი ბოიარინი და ვოევოდა მრავალრიცხოვანი ხალხით გააგზავნაო და სმოლენსკთან ახლოს ლიტვის მეფემ ხელმწიფის ხალხი დაამარცხაო, საბრძოლო იარაღები, დენთის საწყობი და მრავალი სხვა რამ მიიტაცაო, რის შემდეგაც ხელმწიფე მეფეს შეურიგდაო, მრავალი თავისი ქალაქი ხელმწიფემ მეფეს დაუთმოო (კომენტ. 40-ჯ.გ.); ყირიმელს კი ყოველწლიურად ხელმწიფე ძღვენს აძლევსო (კომენტ. 37-ჯ.გ.); ხოლო ნოღაელი მურზები თავიანთ ულუსებიანად ხელმწიფის დაქვემდებარებიდან გავიდნენ, სხვაგან მომთაბარეობენ და ყოველ წელს ხელმწიფის საზღვრისპირა ქალაქებს თავს ესხმიანო, დაბებსა და სოფლებს ცეცხლს უკიდებენ, ხალხს მრავლად ჩეხავენ და ტყვედაც მიჰყავთო; მთიული ხალხიც - ყუმიკები და ჩერქეზები თერგთან მდინარეებზე თევზჭერით დაკავებულებს, ლელქაშში ჩასაფრებულ მონადირეებს, აგრეთვე ყველანაირი რეწვით დაკავებულებს იჭერენ და ტყვედ მიჰყავთ. როდესაც, ხელმწიფეო, ყარაჩაიში მივედით, ყარაჩაიში ფედოტმა ვაჭრობა გააჩალა და ყველანაირ რუსულ საქონელს ყიდდა და ცვლიდა; მურზებთან და ჩერქეზებთან საქეიფოდ დადიოდა და საჩუქრები მიჰქონდა, თავისი ვაჭრობისა და ქეიფების მიზეზით ყარაჩაიში თხუთმეტი დღე ვიდექით. მე კი, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, მაუდი და ყველანაირი საქონელი გამომართვა; ის ჩემი მაუდი და საქონელი ყარაჩაეველ მურზებსა და სვანეთის მფლობელებს გზის ჩვენებისთვის გასამრჯელოს სახით მისცა. მას კი, ფედოტს, სამგზავრო ხარჯებისთვის შენი, ხელმწიფებრივი, ხაზინიდან ორმოცი სიასამური მიეცა და ის ორმოცი სიასამურის ბეწვი თერგში გაყიდა; მუხლობრივ აღწერაში კი წერდა, თითქოს თვითონ, ფედოტი მფლობელებსა და მურზებს გასამრჯელოს სახით გზაზე გატარებისთვის ყველაფერს თავისას აძლევდა. როგორც კი, ხელმწიფეო, ყარაჩაიდან და სვანეთიდან სადადიანოს ქვეყანაში წავედით, ფედოტს შენი, ხელმწიფებრივი, სიგელი უკანალთან მიბმული მიჰქონდა და როგორც კი სადადიანოში მივედით... სოფელ ჯვარში შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეების შესახებ წერა მე, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, ფედოტმა ამიკრძალა და საშინელი მუქარითა და ცემით დამემუქრა. მე კი შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეების შესახებ ფარულად ვწერდი. მეფე ლევანის სტოლნიკი მოგელი ფედოტს ეუბნე-

ბოდა: სურსათი როგორ გირჩევნია, ცხვრები და ღორები ცოცხლად თუ დაკლული მოგცეთო? ფედოტმა კი უთხრა: მეფე ლევანს მოელაპარაკე, რომ თავისი მზარეულები მომცეს, ვინც კერძებს მომიმზადებსო; მე კი ხალხი არა მყავს, არავინაა, ვინც მომიმზადებს და მომხედავსო. მეფე ლევანმაც ფედოტს თავისი მზარეულები გამოუგზავნა. ფედოტს მზარეულები ჰყავდა და საჭმელს უმზადებდნენ, სანამ ლევან მეფემ ფედოტი სადადიანოს ქვეყნიდან არ გამოუშვა. ფედოტი, ხელმწიფეო, რომელიც ჯერ საელჩო შეხვედრაზე არ იყო ნამყოფი მეფე ლევანთან და შენი, ხელმწიფებრივი, სიგელი წარდგენილი არ ჰქონდა, ვაჭრობის, ჭადრაკისა და დასჯილი ხალხის შესახებ მეფე ლევანს სთხოვდა და თხოვნებს უგზავნიდა; მეფე ლევანმა თავისი შერისხული ხალხი ფედოტის თხოვნით შეიწყალა და ფედოტს ჭადრაკიც გამოუგზავნა, რითაც ის, ფედოტი, თავს იქცევდა. ფედოტმა, ხელმწიფეო, თავის ხალხს უბრძანა ის მცველები გაელახათ, რომლებიც მეფე ლევანისგან მისი, ფედოტის, უსაფრთხოების დასაცავად იყვნენ გამოგზავნილნი; ის დარაჯები კი ფედოტის მხრიდან თავგასულობისა და ცემისგან პრისტავ მოგელთან გაიქცნენ. მოგელი კი ფედოტთან სამჯერ მოვიდა და ეუბნებოდა: რისთვის აცემინებ მცველებს? ფედოტი მოგელს შესთხოვდა: ამის შესახებ მეფე ლევანს არ მოახსენო, სიმთვრალით გავაკეთეო. როცა, ხელმწიფეო, ფედოტი მეფე ლევანთან საელჩო შეხვედრაზე მიდიოდა, შენი, ხელმწიფებრივი, სიგელის წამოღება თარჯიმან ოსიპს უბრძანა, ფედოტმა კი შენი, ხელმწიფებრივი, სიგელი არ წამოიღო. როცა მეფე ლევანის წინაშე წარვსდექით, მაშინ ფედოტმა შენი, ხელმწიფებრივი, სიგელი ოსიპ თარჯიმანს გამოართვა და მეფის ხელზე სამთხვევად, ხელმწიფეო, ფედოტმა თავისზე წინ თავისი კაცი ივაშკა გრიგორიევი გაუშვა, ფედოტი კი შენი, ხელმწიფებრივი, სიგელით მეფე ლევანს თავისი კაცის ივაშკა გრიგორიევის შემდგომ მიეახლა და იმ ივაშკას პოდიაჩი უწოდა. ხოლო კეთილმორწმუნე მეფის ასულისა და დიდი მთავრინა ირინე მიხეილის ასულის სახელობის დღესასწაულზე (კომენტ. 74-ჯ.გ.), სმა-ჭამისას ფედოტი თავის გარდაცვლილ მშობლებს იხსენიებდა. მე კი, ხელმწიფეო, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, შენთვის, სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს ძის და კეთილმორწმუნე დედოფლისა და დიდი მთავრინა ევდოკია ლუკიანეს ასულისა და შენი კეთილშობილი შვილების ჯანმრთ-

ელობისათვის ღმერთს შევსთხოვდი. მაშინაც კი, ხელმწიფეო, მე, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, ფედოტმა დიდი მრისხანებითა და სიმკაცრით მიყვირა: რისთვის დგები, ჩვენ ჯდომას გვიშლიო? ფედოტი კი შენთვის, სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძისთვის, კეთილმორწმუნე დედოფლისა და დიდი მთავრინა ევდოკია ლუკიანეს ასულისათვის და შენი კეთილშობილი შვილებისათვის არ წამოდგა და ქუდი არ მოიხადა. როცა, ხელმწიფეო, სადადიანოს ქვეყნიდან მოვდიოდით და მუნდაროვის ყაბაკიდან გამოვედით, მდინარე თერგამდე ორი დღის სავალზე ფედოტმა ალექსანდრე კაზაკი გაუშვა. ის კი, ხელმწიფეო, არ ვიცი ფედოტმა ის კაზაკი თერგში, ყუმიკეთში, ჩერქეზეთში თუ სხვა მუსულმანურ ქვეყნებში გაუშვა. მე კი, ხელმწიფეო, ფედოტს ვეუბნებოდი, რომ ის კაზაკი მოსკოვში წამოეყვანა, რადგან იმ კაზაკს ხელმწიფის საქმე ევალება. როგორც კი, ხელმწიფეო, თერგში მივედით, ფედოტმა თავად ივანე ანდრიას-ძე ხილკოვს თხოვნით მიმართა, რათა მასთან შევერიგებინე; თავად ივანე ანდრიას-ძემ თავისთან დამიძახა და მითხრა, რომ ფედოტთან შევრიგებულიყავი, შენთვის კი, დიდი ხელმწიფისთვის, ფედოტის შესახებ არ მეცნობებინა და საჩივრით არ მომემართა. როცა ხელმწიფეო, ასტრახანიდან მოსკოვისკენ მოვდიოდით, ფედოტის თხოვნით, ასტრახანის სამების მონასტრის არქიმანდრიტმა ვარლამმა მითხრა, რომ ფედოტს შევრიგებოდი, შენთვის კი, დიდი ხელმწიფისათვის, ფედოტზე შენი, ხელმწიფებრივი, საქმის შესახებ არ მომემართა. როცა ხელმწიფეო, სარატოვში ჩავედით, ფედოტის თხოვნით თავად ნიკიფორე ივანეს-ძე ბელოსელსკიმ თავისთან გამომიძახა და იმის შესახებ მითხრა, რომ ფედოტს შევრიგებოდი, ხოლო შენთვის, დიდი ხელმწიფისათვის, ფედოტზე შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეების შესახებ არ მომეხსენიებინა. მანვე, ფედოტმა, საელჩო პრიკაზის პოდიაჩი ივანე ხანენევი მომიგზავნა, რომ მე ფედოტს შევრიგებოდი. როცა ნიჟნიში მივედით, ფედოტმა ნიჟეგოროდსკის საფოსტო სადგურის პრიკაზჩიკი ნიკიტა ფეფილოვი, საფოსტო სადგურის პოდიაჩი კირილე და უფროსი კლიმ მატვეევი მომიგზავნა; ისინი მეუბნებოდნენ, რომ ფედოტს შევრიგებოდი. ფედოტისვე თხოვნით, თავადი ნიკიფორე ივანეს-ძე მეუბნებოდა, რომ რაც მოგიხერხდება ფედოტისგან აიღე, ხელმწიფეს კი ფედოტზე საჩივრით ნუ მიმართავო. ეს ამბავი იცის ვასილ შორინის ძმისწულმა, ანდრია ოლფ-

ერიევმა. მე, ხელმწიფეო, ფედოტის მიერ თაღლითური გზით შემოთავაზებული ქრთამი არ მიმიღია, შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეები არ დამიმალავს და ღია საჩივარი ფედოტზე საელჩო პრიკაზში შევიტანე. ჩემი ღია საჩივრის თანახმად, ხელმწიფეო, თევდორე თევდორეს-ძემ ფედოტი შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეების შესახებ დაჰკითხა, თუ რომელი კაზაკი ჰყავდა შენი სამეფო ბრძანების გარეშე თერგიდან სადადიანოს ქვეყანაში წაყვანილი; იმის შესახებ, რომ მეფე ლევანთან საელჩო შეხვედრამდე, მზარეულებს ითხოვდა, აგრეთვე ვაჭრობის, ჭადრაკისა და დასჯილი ხალხის შესახებ მეფე ლევანთან თხოვნებს აგზავნიდა და მეფე ლევანთან ხელზე სამთხვევად ფედოტი თავისი კაცის ივაშკა გრიგორიევის შემდგომ მივიდა; აგრეთვე კეთილმორწმუნე მეფის ასულისა და დიდი მთავრინა ირინე მიხეილის ასულის სახელობის დღესასწაულზე (კომენტ. 74- ჯ.გ.) თავის გარდაცვლილ მშობლებს რომ იხსენიებდა, - და ყველა ეს საქმე ფედოტს არ უარუყვია; ხოლო ყველა იმ ხელმწიფის საქმის შესახებ, რომლებიც ფედოტმა უარყო, მე, შენი ღმრთისადმი მლოცველი, მოწმეებად ოსიპ თარჯიმანს და ფედოტის ხალხს როდია ოფანასიევს და ივაშკა გრიგორიევს ვასახელებდი, რომლებიც მასთან, ფედოტთან, ერთად სადადიანოს ქვეყანაში იყვნენ. ფედოტი კი ჩემი ღია განცხადების საწინააღმდეგოდ ოსიპ თარჯიმანს და სხვა თავის ხალხს არც ერთ საქმეში მოწმეებად არ ასახელებს. ხოლო თევდორე თევდორეს-ძის წინაშე ფედოტმა თქვა: მე ჩემი ხალხი როდია ოფანასიევი ასტრახანიდან დონისა და აზოვისაკენ გავუშვიო, ივაშკა გრიგორიევი კი - სარატოვისკენო. ის კი, ხელმწიფეო, არ არის ცნობილი, თავიდან მოიშორა ისინი ფედოტმა თუ თავისი ანგარებისათვის გაუშვა სადმე, ან იქნებ იცოდა რა, რომ ხელმწიფებრივი საქმეებისათვის პასუხს მოსთხოვდნენ, ზედმეტი ენები მოიშორა და სხვა გემზე გადასვა. მერე კი, ხელმწიფეო, ჩემი საჩივრის შემდგომ, ფედოტმა ჩემზე, შენ ღმრთისადმი მლოცველზე, წერილი შეიტანა. ის კი, ხელმწიფეო, არ წერია - რომელ წელს და სად. რაც, ხელმწიფეო, ფედოტს ჩემზე აქვს დაწერილი, იმაში, ყველაფერში ფედოტი ოსიპ თარჯიმანს იმოწმებს, ხოლო ჩემი ღია განცხადების წინააღმდეგ ფედოტი ოსიპ თარჯიმანსა და თავის ხალხს არც ერთ საქმეში არ იმოწმებს. ხოლო ის, რაც, ხელმწიფეო, ამ საჩივარში შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეების შესახებ არ წერია და რაც... ხელმწიფებრივი საქმეები შენი, ხელმწიფებრივი, ბრძანების გარეშე... რომელ

თვეში და რომელ რიცხვში, ყველაფერი წერია ღია განცხადებაში, რომელიც, ხელმწიფეო, შეტანილია საელჩო პრიკაზში. ამჟამად კი, ხელმწიფეო, იმ საქმეებისათვის, ფედოტს დანიშნული აქვს დიდი სარჩო - სამ-სამი მანეთი თვეში; მე კი, ხელმწიფეო, სირცხვილისა და შიმშილისაგან ვკვდები მშიერი სიკვდილით. შენ, დიდ ხელმწიფეს, მოგმართე თხოვნით და სათხოვარი შევიტანე დახმარების შესახებ თქვენი ბრძანების გასაცემად ქრისტესშობაზე, ნათლისღებაზე, კეთილმორწმუნე მეფის ასულისა და დიდი მთავრინა ტატიანა მიხეილის ასულის სახელობის დღესასწაულზე (76), შემოწირულობისათვის და დიდი სასწაულთმოქმედის ალექსი მიტროპოლიტის ხსენების დღისთვის (კომენტ. 156-ჯ.გ.), მაგრამ მე, ხელმწიფეო, შენს ღმრთისადმი მლოცველს, არავითარი ხელმწიფებრივი განკარგულება არ მიმიღია და არც ჩემი საჩივრებისა ვიცი რაიმე. ის კი, ხელმწიფეო, არ ვიცი, იქნებ ვინმე ფედოტის წაქეზებით იმ საჩივრებს მალავს, ან იქნებ ფედოტს აძლევს და მისგან ძღვენს იღებს. ხელმწიფეო, გლახაკი ვარ და პატარა ქოხიც კი არ გამაჩნია, მდგურადაც რომ დავდგე - მისაცემი არაფერი მაქვს. ხოლო მწირად კარდაკარ რომ ვიარო, მეშინია ფედოტი მუქარით, თავგასულობითა და ცემით არ გამიმასპინძლდეს. სრულიად რუსეთის გულმოწყალე ხელმწიფე მეფეო და დიდო მთავარო მიხეილ თევდორეს-ძევ! გამოიჩინე წყალობა ჩემდამი, შენი ღმრთისადმი მლოცველისადმი, უბრძანე, ხელმწიფეო, რომ თავადი ივანე ანდრიას-ძე ხილკოვი და თავადი ნიკიფორე ივანეს-ძე ბელოსელსკი, პოდიაჩი ივანე ხანენევი, ნიჟეგოროდსკის საფოსტო სადგურის პრიკაზჩიკი ნიკიტა ფეფილოვი, პოდიაჩი კირილე და უფროსი კლიმი დაჰკითხონ შენი ხელმწიფობის წინაშე დაფიცებით, როგორც შენ, ხელმწიფეს, ფიცს გაძლევდნენ; აგრეთვე ასტრახანის სამების არქიმანდრიტი ვარლაამიც თავისი სამღვდელო და სამონოზვნო ფიცით, იმის თაობაზე, რომ ისინი მე მეუბნებოდნენ, ფედოტს შევრიგებოდი, შენთვის კი, დიდი ხელმწიფისათვის, საჩივრით არ მომემართა. უბრძანე, ხელმწიფეო, ფედოტმა თავისი ხალხი როდია და ივაშკა შენს, დიდი ხელმწიფის, წინაშე წარმოადგინოს და შენი, ხელმწიფებრივი, საქმეების შესახებ ბრძანე, ისინი დაჰკითხონ; ჩემი ღია საჩივარი, რომელიც საელჩო პრიკაზშია შეტანილი, უბრძანე შენს, ხელმწიფის, წინაშე წარმოადგინონ; ჩემს, ღმრთისადმი შენზე მლოცველის, საქმესთან დაკავშირებით, უბრძანე, ხელმწიფეო, გაიცეს ბრძანება, რაცია,

ხელმწიფეო, ფედოტისგან ტყუილუბრალოდ და საბოლოოდ არ დავიღუპო და მისი, ფედოტის, მუქარისა და თავგასულობის შედეგად მშიერი და სამარცხვინო სიკვდილით არ მოვკვდე. მეფეო, ხელმწიფეო, მიწყალობე, კეთილინებე!

შენიშვნა: 149[1641] წლის 27 თებერვალს ხელმწიფემ კეთილინება და სათათბიროს დიაკს თევდორე ლიხაჩევს ამხანაგებთან ერთად უბრძანა, წინამდებარე საჩივრის საფუძველზე გამოძიება წარმართონ და ...., ისინი დაკითხონ და გამოკითხვა ჩაატარონ იმ ხალხის დაპირისპირებით და ყველაფერ ამის შესახებ ებრძანათ, რომ მოახსენონ პირადად ხელმწიფეს.

2 მარტს პავლე მღვდელმა შემოიტანა. ხელმწიფის ბრძანებულების თანახმად საქმე მიღებულ და გამოძიებულ იქნეს.

15. ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობა (იქვე. საქ. №4. 1639 წლის მაისი-1640 წლის აგვისტო)

7147[1639] წლის 29 მაისს სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის ბრძანებულებით[1] ხელმწიფემ ფედოტ ელჩინს[2] და მასთან პავლე მღვდელსა და პოდიაჩ ფედკა ბაჟენოვს უბრძანა, თავისი[3] ხელმწიფის სამსახურისთვის სადადიანოს ქვეყანაში[4] წასულიყვნენ.

29 მაისს მეფესთან მიახლებულნი ვიყავით. მოსკოვიდან 2 ივნისს გაგვიშვეს. კოლომნაში(77) 6 ივნისს ჩავედით. იმავე დღეს გაგვიშვეს.

რიაზანის პერესლავში 8 ივნისს ჩავედით. პერესლავიდან 10 ივნისს გაგვიშვეს[5].

კასიმოვში (კომენტ.17-ჯ.გ.) 13 ივნისს ჩავედით. 14 ივნისს

---

1. სხვა გასწორებულ ტექსტში: ბრძანებულებით ნაბრძანებია, წავიდნენ.
2. მისი, ხელმწიფის, საქმისათვის.
3. მისი.
4. ხოლო, რა სახელმწიფო საქმისათვის იყო გაგზავნილი და სადადიანოს ქვეყანაში რისი გაკეთება ჰქონდა ნაბრძანები, ყველაფერი ეს მას, ფედოტს, კონკრეტულად აქვს ჩაწერილი ხელმწიფის განაწესში, და რაც ამ მგზავრობაში მას, ფედოტს, გადახდა, ესეც ყველაფერი მას ზუსტად აქვს დაწერილი ამ მუხლობრივ აღწერილობაში. 2 ივნისს სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს ძისგან, მოსკოვიდან სადადიანოს ქვეყანაში ფედოტ ელჩინი, პავლე მღვდელი, პოდიაჩი ფედკა და თარჯიმანი ნავედით. მასთან, ფედოტთან და მის თანმხლებ პირებთან, ერთად მოსკოვიდან გაშვებულია სადადიანოს ელჩი გაბრიელი თავის კაცითურთ, კოლომნაში კი...
5. ორი დღე დავყავით იქ ნიჩბოსნების გამო...

გაგვიშვეს.

მურომში(78) 16 ივნისს ჩავედით. იმავე დღეს გაგვიშვეს.

ნიჟნიში(79) 18 ივნისს ჩავედით. ნიჟნიდან 21 ივნისს გაგვიშვეს. ჩგამცილებელი სტრელცების გამო გაგვაჩერეს[6].

კუზმოდემიანსკში(80) 22 ივნისს ჩავედით. იმავე დღეს გაგვიშვეს.

ყაზანში 24 ივნისს ჩავედით[7]. ყაზანიდან 3 ივლისს გაგვიშვეს[8].

ტეტიუშში(81) 6 ივლისს ჩავედით. ტეტიუშში ყიზილბაშელ ვაჭრებს 10 ივლისამდე ველოდეთ.

სამარაში 16 ივლისს ჩავედით. სამარიდან 18 ივლისს გაგვიშვეს.

სარატოვში 23 ივლისს ჩავედით. სარატოვიდან 24 ივლისს გაგვიშვეს.

ცარიცინში (ვოლგოგრადი - ჯ.გ) 28 ივლისს ჩავედით. ცარიცინიდან 30 ივლისს გაგვიშვეს.

ჩორნი იარში (კომენტ.31 - ჯ.გ.) 2 აგვისტოს ჩავედით. 3 აგვისტოს გაგვიშვეს.

ასტრახანში 7 აგვისტოს ჩავედით[9]. 19 აგვისტოს გაგვიშვეს.

თერგში 29 აგვისტოს ჩავედით[10]. თერგიდან 22 სექტემბერს გაგვიშვეს.

ალეგუკას ყაბარდოში 2 ოქტომბერს ჩავედით[11]. საჩუქრების დარიგებისას ხაპუკა მურზას ოთხი არშინი ინგლისური წითელი მაუდი და გერმანული დიდი მოვარაყებული სარკე გადაეცა. ატაჟუკ მურზას ოთხი არშინი ინგლისური წითელი მაუდი და გერ-

---

6. გაგვაჩერა ვოეეოდამ და დიაკმა.

7. ყაზანში 8 დღე ვიცხოვრეთ. ქარავანს და გაშვებას ველოდებოდით.

8. დიდი ქარავანით, ასტრახანში.

9. ცხენების საყიდლად ასტრახანში 12 დღე ვიცხოვრეთ; ცხენებს კი ჩვენი ფულით ეყიდულობდით, ხოლო როცა ცხენები ვიყიდეთ და სრულიად მზად ვიყავით, ცხენებიც მთით გავუშვით, ისინი კი ბოიარინმა და ვოეეოდამ იური ანდრიას ძე სიცკოიმ თანამემწეებთან ერთად 19 აგვისტოს გემით ზღვაზე გაუშვა. თერგში კი...

10. თერგში კი 3 კვირა-ნახევარი დავყავით იმიტომ, რომ თერგის იქით, იმ გზაზე, საითაც ჩვენ უნდა წავსულიყავით, პატარა ქალაქ ჩერლუნში, თერგიდან 2 დღის სავალზე, ყუმიკებმა თერგელი კაზაკები დაჩეხეს, რომლებიც მდინარე თერგზე ცხოვრობენ და ამ ცნობების გამო ვოეეოდა ივანე ანდრიას ძე ხილკოვმა თავის თანამემწეებთან ერთად მისი გაშვება ვერ გაბედეს; ხოლო როდესაც ის ამბავი მოძველდა, ისინიც თერგიდან ალეგუკას ყაბარდოში 22 სექტემბერს გაუშვეს და მათთან ერთად გამცილებელი სოტნიკი 20 კაცი თერგელი სტრელცებით. მაგრამ ალეგუკას:...

11. მაგრამ ალეგუკა ყაბარდოში არ დაგვხვდა; იგი აბაზებში იყო. ყაბაკებში კი მისი ძმები ხაპუკა და ატაჟუკა იყვნენ. მან, ფედოტმა, ხელმწიფის სიგელი, რომელიც გაგზავნილი იყო ალეგუკასთან მისი, ფედოტისა, და ფედოტის თანმხლებ პირთა გასაშვებად მურზებს - ხაპუკასა და ატაჟუკს მისცა. თავის მხრიდან პატიჟისცემის ნიშნად აჩუქა მათ 4-4 არშინი ინგლისური წითელი მაუდი...

მანული დიდი მოვარაყებული სარკე მიეცა. ალეგუკას ცოლს გერმანული დიდი მოვარაყებული სარკე[12] მიეცა. ხაპუკაის გამცილებლებს, მის უზდენ პშუკას თავისი ხალხით, რომლებმაც ყაბარდოდან ყარაჩაიში გაგვაცილეს, ორი არშინი წითელი ინგლისური მაუდი მიეცათ.

ყარაჩაის ყაბარდოში 13 ოქტომბერს მივედით[13]. ყარაჩაელ მთავრებს, ორ ძმას - ელბუზდუკსა და ელისტანს ოთხი არშინი წითელი ინგლისური მაუდი და რვა - ერთ ფერში მოქარგული ბამბის ქსოვილი გადაეცათ.

29 ოქტომბერს ალეგუკამ აბაზადან(82) თავისი უზდენი ურანბა გამოაგზავნა და ჩემგან, ფედოტისგან, მოითხოვა, ოთხი არშინი წითელი ინგლისური მაუდი[14] მიმეცა.

ყარაჩაიდან[15] 28 ოქტომბერს წავედით. წასვლისას ცხენები ყარაჩაიში დავტოვეთ,[16] ჩვენს შემდეგ კი ჩერქეზმა ხაპუკა მურზამ ცხენები თავისთან წაიყვანა.

სვანეთში სოფელ ვლეშქარაშში 1 ნოემბერს მივედით. ვლეშქარაშიდან 2 ნოემბერს წავედით.

იმავე დღეს ესკერში მივედით. იმათ საპალნე ყარაჩაევიდან მოჰქონდათ. საპალნედან ლაჟვარდისფერი ათი არშინი მაუდი, ორი დიდი გერმანული მოვარაყებული სარკე, თორმეტი დანა და უბრალო წითელი ფერის ბამბის ქსოვილი გამოიღეს. მათაც წამოღების საფასურად ორი არშინი მაუდი მიეცათ.

სვანეთიდან 9 ნოემბერს წავედით. სადადიანოს ქვეყანაში 13 ნოემბერს სოფელ ხუდონში მივედით. სვან გამცილებლებს, რომლებმაც სადადიანოს ქვეყანამდე გაგვაცილეს, ოთხი არშინი ინგლისური მაუდი, რვა გერმანული დანა და ოთხი სარკე მივეცით;

---

12. ხაპუკამ და ატაჟუკმა გაუშვეს ისინი ყარაჩაევის ყაბარდოში 6 ოქტომბერს, მათთან ერთად კი გამცილებლად თავისი უზდენი პშუკა გააგზავნა და მათ იმ უზდენს პატივისცემის ნიშნად გაცილებისათვის მისცეს...

13. და აჩვენეს ყარაჩაეველ მფლობელებს, ორ ძმას - ელბუზდუკსა და ელისტანს ხელმწიფის საგზაო სიგელი, პატივსაცემად კი მათ...

14. და მან, ალეგუკა რომ არ განერისხებინა, მის უზდენს ბარანბას 4 არშინი ინგლისური მაუდი მისცა. ყარაჩაის ყაბარდოში მოკვდა პოდიაჩი თეოდორე, რომელიც მასთან, ფედოტთან, ერთად მოსკოვიდან იყო გამოგზავნილი.

15. სვანეთში ფეხით თოვლიანი მთებით...

16. რადგან ცხენებით წასვლა შეუძლებელი იყო, გზა კი მშვიდობიანი გეჭირდებოდა. მთელი გზა მთებთან ახლოს და ფერდობებზე ვიარეთ. ხარახურის სატარებლად ყარაჩაეველი გლეხები დავიქირავეთ; ქირას კი, სვანეთამდე ტარებისთვის, ნახევარ არშინ ინგლისურ მაუდს ვაძლევდით.

ხოლო გვაცილებდა ურანკანელი მფლობელი ობეზისა(83).

18 ნოემბერს[17] მღვდელი გაბრიელი მოვიდა და ფედოტს უთხრა: ჩვენს მეფე ლევანს ჩემთან სიგელი გამოუგზავნია და სიგელი ფედოტის წინ წაიკითხა. სიგელში კი გაბრიელისადმი მეფე ლევან დადიანისგან წერია კეთილგანწყობა და საქებარი სიტყვები: მოხარული ვარო, გაბრიელ, რომ ასეთი შორეული ქვეყნიდან ღმერთმა ჩემთან მოგიყვანა. ასევე გამიხარდა, როცა გავიგე, რომ შენთან ერთად არის სრულიად რუსეთის თვითმპყრობლის, დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს ძის დესპანი და შენ მას ჩემგან თაყვანისცემა გადაეცი და გამოკითხე ჯანმრთელობის შესახებ - უვნებლად იმგზავრა თუ არა. ფედოტმა მისი მეფური სიტყვის საპასუხოდ მდაბლად თაყვანისცა[18].

21 ნოემბერს მეფე ლევან დადიანისგან ეპისკოპოსი ანდრია არქიმანდრიტ არტემონთან ერთად მოვიდა; ფედოტი და პავლე მღვდელი თავისთან სადილად მიიწვია. დასაპატიჟებლად კი მოსკოვში ელჩად ნამყოფი გაბრიელ მღვდელი მოვიდა და მასთან ერთად პრისტავი, რომელიც პირველი ღამისთევისას შეგვხვდა. მისი სახელია მანუილო. როცა მასთან მივედით, ვერცხლის მოოქროვილი ჯვარი ედგა, ჯვარზე კი ქრისტეს ჯვარცმაა გამოსახული, მარჯვენა მხარეს ღმრთისმშობლის ხატია, მარცხნივ კი - იოანე წინამორბედის(84), ხოლო თავთან მთავარანგელოზი მიქაელის, ფერხთით - იოანე ღმრთისმეტყველის(85). ჯვრის ქვეშ - ოთკუთხა საყრდენია, საყრდენის წინ, ძირთან - ღმრთისმშობლის ოდიგიტრია, მარჯვნივ - დიდმოწამე გიორგის(86), მარცხნივ კი - თევდორე სტრატილატის(87), საყრდენის უკანა მხარეს - მოწამე დიმიტრი თესალონიკელის(88) ხატებია; საყრდენი კვერთხზეა დამაგრებული. ჩვენ ჯვარს თაყვანი ვეცით, ეპისკოპოსისგან კურთხევა ავიღეთ და მასთან ერთად მაგიდასთან დავსხედით. ეპისკოპოსმა სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორესძისა და მისი ხელმწიფებრივი მრავალჟამიერ ჯანმრთელობის შესახებ იკითხა. ფედოტმა უპასუხა: როცა მისი სამეფო უდიდებულესობისაგან წამოვედით, ღმრთის წყალობით ჩვენი ხელმწიფე და დიდი მთავარი მიხეილ თევდორეს ძე სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელი და მრავალ სახელმწიფოთა ხელმწიფე და მფლობელი თავის, მეფის, დიდ და მეტად

17. ლევან მეფისგან მათთან აზნაური, რუსულად კი მეფის დვორიანინ, მოვიდა სიგელით და უბრძანა მას, მანუილს, მასთან პრისტავად ყოფილიყო; იმ სიგელს მღვდელი გაბრიელი, რომელიც მოსკოვში ელჩად იყო, მის, ფედოტის, წინაშე კითხულობდა.

18. ეს სიტყვა არ არის.

სახელოვან სახელმწიფოებში კეთილად და ჯანმრთელად იყო.

კვლავ შეგვეკითხა მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქ იოსაფის(89) შესახებ. ფედოტისავე სიტყვებია: როცა მე ხელმწიფის ბრძანებულებით მოსკოვიდან წამოვედი, დიდი მეუფე, მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქი უწმინდესი იოსაფი ღმრთის წყალობით ხელმწიფის საბრძანებელში ჯანმრთელად იყო.

23 ნოემბერს ჩვენთან ეპისკოპოსი და არქიმანდრიტი არტემონი მოვიდნენ და ჩამოსხდნენ. არქიმანდრიტმა დაიწყო საუბარი, გამოკითხა პავლე მღვდელი: რწმენა ჩვენ ერთი გვაქვს, ქრისტიანული, ოღონდ ღმერთმა სხვადასხვა ენები მოგვცა[19]. პავლე მღვდელმა და არქიმანდრიტმა დაიწყეს საუბარი, როგორ შექმნა უფალმა ცა და ქვეყანა, შემდეგ ადამიდან როგორ წამოვიდა შთამომავლობა და ვისგან ვინ იშვა. იქამდე მივიდა, რომ არქიმანდრიტმა თქვა: ენოქზე წინ ილია იყოო; პავლე მღვდელმა დაიწყო საუბარი: ენოქი წარღვნამდე იყო, ილია კი წარღვნიდან მრავალი წლის შემდეგო. ამის გამო მათ შორის კამათი დაიწყო, გადაჭრა კი ვერ შეძლეს და საუბარი შეწყვიტეს.

იმავე დღეს მწუხრზე ეპისკოპოს ანდრიასთან ვიყავით და ეპისკოპოსს დავუწყეთ გამოკითხვა. როცა მწუხრიდან ვბრუნდებოდით, კითხვებით იმავე საკითხებზე მისი გაღიზიანება დავიწყეთ, რათა კვლავ გვესაუბრა მასთან. ანდრია ეპისკოპოსმა გვითხრა: ვიცით ჩვენ თვითონ, რომ თქვენი ქრისტიანული სარწმუნოება მტკიცეა, ჩვენ კი ამჟამად დიდი გლოვა გვაქვს. ფედოტმა ჰკითხა: ასეთი რა გლოვა გაქვთ? ეპისკოპოსმა უთხრა: წარსულ 147[1639] წლის 1 ივნისს ჩვენი დედოფალი(90) აღესრულაო[20].

2 დეკემბერს მეფე ლევანისგან გაბრიელ მღვდელი მოვიდა და ფედოტს უთხრა: მეფე ლევანმა მიბრძანა შენი ჯანმრთელობა მოვიკითხოო[21].

---

19. და პავლე მღვდელი მასთან წიგნებიდან საუბრობდა. არქიმანდრიტი ყვებოდა ცისა და ქვეყნიერების შექმნაზე, ადამიდან დაწყებული რამდენი მოდგმა იყო, ვინ ვისგან იშვა, ილიასა და ენოქზე. საუბრით გაეშურნენ მწუხრზე სამლოცველოში. მწუხრის შემდეგ კი მათ ეპისკოპოსს გამოკითხვა დაუწყეს იმავე საკითხებზე, რათა მასთან საუბარი გაეგრძელებინათ. და ეპისკოპოსმა...

20. ამის შემდეგ დაიშალნენ.

21. ამის შემდეგ ანდრია ეპისკოპოსმა ფედოტისა და პავლე მღვდლის მონასტერებსა და წმინდა ადგილებში ტარება დაიწყო. მეფე ლევანთან კი ისინი დიდი ხნის განმავლობაში არ მიჰყავდათ იმიტომ, რომ მეფე ლევანმა თავისი დედოფლის გლოვის ნიშნად, წესჩვეულებისამებრ, სულ გაიპარსა - წვერი, ულვაში, წარბები, და მას არ შეეძლო ამ სახით მათ ჩვენებოდა; ამიტომაც ბრძანა, ისინი წმინდა ადგილებში მოეტარებინათ, რომ ამით დრო მოეგო, სანამ თმები გაეზრდებოდა. 3 დეკემბერს...

იმავე დღეს გაბრიელ მღვდელმა საუბარი დაიწყო: ჩვენ შობის მონასტერში ღმრთისადმი სალოცავად წავალთ, ღმრთის სიწმინდეებს დავათვალიერებთ და წმინდა ნაწილებს ნახავთო.

3 დეკემბერს კი ეპისკოპოსი ანდრია, ფედოტი და მღვდელი პავლე შობის მონასტერში წავედით, ღამეც იქ გავათიეთ. ცისკრის შემდეგ გვაჩვენეს ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ხატი კიოტში და ის ხატი კიოტიდან ამოიღეს; კიოტში, ხატის ქვეშ ბევრი წმინდანის ნაწილებია, სახელები კი ჩვენთვის არ უთქვამთ, რომელი წმინდანის ნაწილებია. სხვა ხატიც გვაჩვენეს კიოტით; კიოტს შესაწევი კარი აქვს, კიოტზე კი არის ბევრი წმინდანისა და მოწამის ვერცხლის გამოსახულება. იმ ხატის ქვეშ, იმავე კიოტში წვრილი ჭადრაკული უჯრედებია დატანებული და იმ უჯრედებში იმ წმინდანთა ნაწილები ჩანს, რომლებიც ხატებზეა გამოსახული, სახელები კი ისევ არ უთქვამთ. იმავე კიოტში ხატის უკან ჯვარია და, ამბობენ, რომ ის ჯვარი იმავე ჯვრისგან არის, რომელზედაც ქრისტე იყო გაკრულიო. იმ ჯვარში პატარ-პატარა წმინდა ნაწილებია ჩასმული. ტაძარში ხატები, დეისუსი და ადგილობრივი ხატები კი ვერცხლით არის მოჭედილი, მოოქროვილია და ირგვლივ მარგალიტებითაა შემკული. კედლების ხატწერა წესისამებრ არის, გუმბათზე კი საბაოთი ეხატა. საკურთხეველში ერთი სამეუფო კარი შედის, ჩრდილოეთის კარი კი არ არის. საყდარზე ხატი და ვერცხლით მოჭედილი დიდი ჯვარი დგას, ჯვრის გარშემო კი წმინდანებია გამოსახული. ტაძარში შესასვლელის მარცხენა მხარეს განთავსებული ეგვტერი ცარიელია, ხატები მასში არ არის. იმავე ეგვტერში დიდი ლოდი დევს, ლოდის შუაგულში რკინის რგოლია გამობმული; იმ ლოდის ქვეშ კი, ამბობენ, მღვიმეა, ხოლო იმ მღვიმეში, როგორც ამბობენ, წინა მეფეთა საფლავებია.

იმავე დღეს ყოვლადმოწყალე მაცხოვრის მონასტერში გავემგზავრეთ[22]. ეკლესიაში ხატები, დეისუსი და ადგილობრივი ხატები - ყველაფერი წესისსამებრაა, ჩარჩოები კი - ძალიან ძვირფასი. ადგილობრივი ხატის შუაში მაცხოვრის ხატია ამოტვიფრული; მათ იგი ამოიღეს და გვიჩვენეს. კიოტი შესაწევი კარითაა; იგი ორივე მხრიდან ვერცხლითაა მოჭედილი და მოოქროვილია. კიოტი გავხსენით[23]; მაცხოვრის ხატში ცხოველსმყოფელი ჯვარია ჩამაგრებული და, რო-

22. მონასტერში მრავალმოწყალე მაცხოვრის სახელობის ქვის ტაძარია. ეკლესიაში კი...
23. უკნიდან.

გორც ამბობენ, იმ ჯვრისგან არის, რომელზედაც ქრისტე გააკრესო; გვერდებზე მეფე კონსტანტინესა და მისი დედის- ელენეს(91) ხატებია დაწერილი. იმავე დაფაში წმინდანთა მცირე ზომის ნაწილებია ჩამაგრებული, რომელთა ბუდეების ქვემოთაც წარწერებია გაკეთებული. ამ წარწერების მიხედვით, ანდრია ეპისკოპოსმა გვითხრა, რომელ წმინდანებს ეკუთვნოდათ ისინი: წმ. ნაწილები კოზმასი და დამიანესი, წმ. ნაწილები აზარისა და მისაილისა, წმ. ნაწილები პანტელეიმონისა, წმ. ნაწილები დანიელ მესვეტესი და კვირიკესი, წმ. ნაწილები იოანე დამასკელისა, წმ. ნაწილები ბარბარე ქრისტესათვის წამებულისა, წმ. ნაწილები ანასტასიასი, ანასი, წმ. ნაწილები წმ. მოწამე ანნასი, წმ. ნაწილები წმ. მოწამე მარინესი, წმ. ნაწილები წმ. მოწამე თეკლასი, წმ. ნაწილები წმ. მოწამე ეკატერინესი, წმ. ნაწილები დიმიტრი თესალონიკელის, წმ. ნაწილები წმინდა მოწამე ხარლამპისა, წმ. ნაწილები ანდრია კრეტელისა, წმ. ნაწილები თეოდორე ტირონისა, წმ. ნაწილები გიორგი დიდმოწამისა, წმ. ნაწილები გრიგოლ ღვთისმეტყველისა, წმ. ნაწილები წმ. მათე მოციქულისა, წმ. ნაწილები წმ. მოწამე პროკოფისა, წმ. ნაწილები დიდი სასწაულთმოქმედი ანტონისა და ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის სამოსლის მცირე ნაწილი, ასევე იმ ღრუბლის პატარა ნაწილი, რომლითაც ჯვარზე გაკრულ ქრისტეს ღვარძლს ასმევდნენ. აგრეთვე, წმ. ნაწილები მოწამე კვიპრიანესი, წმ. ნაწილები მღვდელმოწამისა ვლასისა, წმ. ნაწილები იაკობ სპარსისა, წმ. ნაწილები თევდორე სტრატილატისა, წმ. ნაწილები იოანე მოწყალისა, წმ. ნაწილები ბასილი კესარიელისა, წმ. ნაწილები წმინდისა სასწაულთმოქმედისა ნიკოლოზისა, წმ. ნაწილები წმინდისა სპირიდონისა, წმ. ნაწილები მოციქულისა მათესი(92).

სამეუფეო კარის მარცხენა მხარეს პატარა სტოაა, სტოაში გვიჩვენეს წმინდა ნაწილები, ოღონდ წარწერები, თუ რომელი წმინდანებისაა ისინი, არ არის. ხატის ქვედა ნაწილში მარჯვენა მხარეს - პატარა სტოაა, სტოაში კი უფლის ნათლისმცემლის იოანეს ხელია. ჩვენ დავუწყეთ გამოკითხვა: საიდან არის ის ხელი ჩამობრძანებული და ვის მიერ? მათ გვითხრეს: ის ხელი იერუსალიმის პატრიარქმა ას სამოცდაათი წლის წინათ ჩამოაბრძანა, ხოლო პატრიარქის სახელი არ გვახსოვსო. ჩვენ სხვა წმინდა ნაწილებზეც ვეკითხებოდით, იქ რომ ეწერა. ისინი ამბობდნენ: ის წმინდა ნაწილები წინანდელი მეფეების დროს იერუსალიმიდან არის ჩამოტანილი; მატიანე კი ამის შესახებ არა გვაქვს, ხოლო

ზეპირად რომ გითხრათ, არ გვახსოვსო.

მეფე ლევან დადიანის მამის მანუჩარის [ნაქონი] ადგილობრივი ხატი ვედრება ვერცხლით არის მოჭედილი, მოოქროვილია და ქვაშია ჩასმული. მარცხენა მხარეს პატარა სტოა აქვს, სტოაში კი წმინდა ნაწილებია, ხოლო რომელი წმინდანებისაა, ამის აღმნიშვნელი წარწერები არ არის. მეფე ლევან დადიანის შეკვეთით გაკეთებული სახარება პერგამენტზეა დაწერილი, ორივე მხრიდან ვერცხლით, ოქროთი და მარგალიტებითაა გამშვენებული, ხოლო სახარების შიგნით წმინდანების ხატებია დაწერილი ოქროთი, ჯვარი კი იმ სახარებაზე არ იყო; მეორე სახარება გამოიტანეს სულ ოქროში, ერთი მხრიდან ქრისტეს ჯვარცმის გამოსახულებით.

3 დეკემბერს ეპისკოპოსი ჩვენგან წავიდა და მასთან ერთად გაბრიელ მღვდელიც.

იმავე დღეს მაცხოვრის მონასტრიდან ოთხი ვერსის მანძილზე სოფელ ჟახარში[24] გადაგვიყვანეს.

7 ნოემბერს(93) ოსიპმა თქვა: გურიის სამეფო სადადიანოს მეფეს ემორჩილება, მანამდე კი მას გურიელის მთავარი სვიმონი ფლობდა; მას ცოლად მეფე ლევანის და ჰყავდა. 148 [1639] წელს ის მთავარი სვიმონი მეფე ლევანმა დაატყვევა, მისი სამეფო დაიმორჩილა, მას კი თვალები ამოწვა, ერთი წელიწადი თავისთან საპყრობილეში ჰყავდა, შემდეგ იგი გაიქცა და მისი ადგილსამყოფელი დღემდე უცნობია(კომენტ. 10 - ჯ.გ.). ქართველ მეფეთა სამეფო კი თბილისია; ამჟამად მას შაჰი ფლობს, შაჰისგან კი ტახტზე ქართველი უფლისწული ზის, მისი სახელია როსტომი(კომენტ. 11 - ჯ.გ.)). ამჟამად მას მეფე ლევან დადიანმა ცოლად თავისი და შერთო.

12 დეკემბერს ლევან მეფემ ფედოტს მოსამსახურეებად ორი მეძაღლე გამოუგზავნა.

ახალ წელს ბასილის დღიდან (1 იანვრიდან-ჯ.გ.) იწყებენ. ფედოტთან ადრე დილიდან მოდიოდნენ მოსალოცად, მოჰქონდათ ბრინჯი[25], ბრინჯზე კი დეეს ყურძენი[26], კვერცხი[27], მოიტანეს შამ-

24. მათთან მოსამსახურედ მეფე ლევანმა ორი მეძაღლე გააგზავნა და უბრძანა მათ განკარგულებამდე იქ მდგარიყვნენ. ისინი იდგნენ 1 იანვრამდე საკვებად მათ სამზარეულოდან ფაფას და ხორცს დღეში ორჯერ აძლევდნენ, სასმელად კი ჭაჭის არაყი საკმარისად ჰქონდათ. პირველი იანვრიდან მათთან ახალი წელი იწყება და მათთან, ფედოტთან და პაელე მღვდელთან, პრისტავები ადრე დილიდან მოდიოდნენ...

25. მშრალი.

26. ყურძნის მტევანი.

27. ქათმის, აგრეთვე ეაშლი, შამფურზე შემწვარი ბეჭის ხორცი და ...

ფურზე აცმული ბეჭის ხორცი და ვაშლი; თითოეულ კაცს ხელში ყველანაირი ჯიშის ხილის ნაყოფით მორთული ტოტი ეჭირა და გვითხრეს: ჩვენთან ასეა მიღებული, დღეიდან ახალი წელი იწყებაო.

4 დეკემბერს[28](94) ლევან მეფემ აზნაური გამოგვიგზავნა, მისი სახელი ყოფილა თავეი, კუჩილიას გვარიდან[29]. ფედოტს მან უთხრა: მეფე ლევანმა ბრძანა, თქვენი ჯანმრთელობის ამბავი გამომეკითხა; ფედოტს ჰკითხა: ხომ არ მოიწყინეთ? ფედოტმა თქვა: ღმრთის მადლით, სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძისა და მეფე ლევან დადიანის ხელმწიფებრივი წყალობით მოწყენილი არ ვართ. მხოლოდ ერთი საზრუნავი გვაქვს - ის, რომ დიდი ხანია მეფე ლევანმა პირისპირ შეხვედრის ნებართვა არ მოგვცა[30], რათა სრულიად რუსეთის თვითმპყრობლის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის ბრძანება შევასრულოთ. აზნაურმა კი თქვა: თქვენ რომ წყალობა არ მოგაკლდეთ, არ იჯავროთ - ამჟამად ჩვენს მეფე ლევანს დედოფლის გამო მწუხარება აქვს, ხოლო როგორც კი დრო ექნება, იგი უბრძანებს, რომ თქვენ მის წინაშე წარგადგინონ[31].

მეფე ლევანი კი თურქეთის მეფეს რვაას არშინ ქსოვილს, ოცდაათ-ორმოც სულ ტყვეს ხარკად აძლევს იმისთვის, რომ გემებმა სავაჭროდ იარონ. ხოლო რომელ წელსაც გემები არ მოვლენ, იმ წელიწადს მარილისა და რკინის უკმარისობა ექნებათ. ისინი ჩვენთან 144 [1636] წლიდან არ ყოფილან; ყველა ამბობს, რომ ისინი ჩვენთან გემებით იმიტომ არ დადიან, რომ კაზაკების ეშინიათ, იმ დროიდან ჩვენ მათ ხარკს არ ვუხდით.

31 იანვარს სოფელ ჟახარიდან წავედით, ღამის გასათევად კი სოფელ ბოჯში მივედით. ბოჯში კი ანდრია ეპისკოპოსს შევხვდით. 1 თებერვალს სოფელ კეძში ჩავედით, კეძიდან კი 2 თებერვალს სოფელ პუდცკურში (ფუწყურში - ჯ.გ.) წავედით. სოფელ ფუწყურში, მეფის სასახლის გვერდით, სვიმეონ ღმრთისმიმრქმელის სახელობის ხის ეკლესია დგას.[32]

5 თებერვალს მდინარე მორგულის ნაპირს შავი ზღვისკენ ცხ-

---

28. იანვარს.
29. მეფე ლევანისგან ფედოტის ჯანმრთელობა მოიკითხა და უთხრა, რომ არ დამწუხრებულიყო, ამის გამო, მათი მეფე ლევანი დიდხანს ვერ მიიღებდა მათ საელჩო შეხვედრაზე.
30. არ მოგვცემს.
31. კვლავ დაინყეს მათი მონასტრებში ტარება. 31 იანვარს გაემგზავრენ.
32. 6 თებერვალს.

ენებით გავყევით. ანდრია ეპისკოპოსი საუბრობდა და კარის ეკლესიის მღვდელმა გაბრიელმაც თქვა: არის ჩვენთან მდინარე რიონი. მოდიოდნენ[33] ჩვენთან კაზაკები, მდინარის შესართავთან დგებოდნენ, ჩვენი სამეფოს ხალხი გამოდიოდა და მათთან ვაჭრობდა. ეს გაიგო თურქეთის მეფემ, 16 კატარღა გამოგზავნა და კაზაკები გაანადგურეს. იმიტომაც განრისხდა[34] თურქეთის მეფე ლევან მეფეზე, რომ თქვენ რუსებთან ერთი ქრისტიანული რწმენა გაქვთ, ამის გამო კაზაკებთან ერთად ჩემს ქვეყანას აოხრებთო[35]. თუკი რუსებთან ერთად მოქმედებაზე უარს იტყვით, მაშინ მე ხალხს მოგცემ და მდინარეთა შესართავები ჩახერგე, რათა იმათ ნავთსაყუდელი არ ჰქონდეთო. ჩვენმა მეფე ლევანმა ეს არ მოისურვა. ის კი, თურქეთის მეფე, ამაზე განრისხდა, 145 [1637] წლის 18 მაისს კატარღები გამოგზავნა და [დრანდის] მონასტრის დარბევა - განიავება ბრძანა. მონასტერი კი ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის სახელობისაა. ჩვენი მეფე ლევანი ამ დროს შინ არ იმყოფებოდა, ბაშიაჩუკთა მთავრის წინააღმდეგ საომრად იყო წასულიო. ჩვენს მეფე ლევანს კი ღმრთის, ასევე სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს ძის თანადგომის იმედი აქვს. თუკი თანადგომა ჩვენს მეფე ლევანს ექნება, მას თვითონაც უნდა თურქეთის მეფეს შეეწინააღმდეგოს. ხელმწიფე მეფეს კაზაკებისთვის სხვა ადგილებზე სიარული რომ ებრძანებინა, მაშინ ჩვენი მეფე ლევანისთვის კაზაკების დახმარება მოსახერხებელი იქნებოდაო: როდესაც ისინი თურქეთის განაპირა ქალაქებს დალაშქრავდნენ, ხოლო თუ უკან დაბრუნებულებს თავს ქარბუქი დაატყდებოდათ, ან[36] ზღვაზე [თურქთა] კატარღების ფლოტილია დაედევნებოდა, მაშინ ისინი ჩვენს სამეფოს მოადგებოდნენ იქ, სადაც ჩვენი სამეფოს მდინარეები ზღვაში ჩაედინებიან და ჩვენი მეფე ლევანი მათ დაიცავდა. მაჰმადიანი ხალხების წინააღდეგ კი ერთად გავილაშქრებდითო(95).

6 თებერვალს ფედოტი და პავლე მღვდელი ეპისკოპოს ანდრიასთან ერთად [დრანდის] მონასტერში ვიყავითო. იმ მონასტერში ქვის ტაძარია ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის სახელზე აგებული. იმ ტაძარში ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის

33. შავი ზღვით.
34. გაბრაზდა.
35. რუსებთან ერთად.
36. თურქების.

ოდიგიტრიის ადგილობრივი ხატია კიოტში, ხოლო მეორე მხარეს - ჯვარი ქრისტეს ჯვარცმით; იმ ჯვარში კი წმინდა ნაწილებია: ორი ხელის ძვალი იდაყვიდან მტევნამდე. ეპისკოპოსმა გვითხრა, რომ წმინდა ნაწილები წმინდა მოწამე ბარბარესი(96) არისო. გვაჩვენეს აგრეთვე ხატი კიოტში, იმ ხატზე ქრისტეს ჯვარცმაა დაწერილი; ჯვრის ფერხთით 6 მცირე ზომის სანაწილეში წმინდა ნაწილებია ჩასმული. ჩვენ ისინი გამოვკითხეთ იმ წმინდა ნაწილთა შესახებ: რამდენი ხანია ეს წმინდა ნაწილები თქვენთან, ვის მიერ არის ჩამობრძანებული და რომელ წმინდანებს ეკუთვნით? მათ გვითხრეს: მატიანეები, არა გვაქვს, რადგან თურქები მოვიდნენ, მონასტერი დაგვირბიეს და მატიანეები დაგვიწვესო. ზეპირად რომ გითხრათ, არ გვახსოვსო. იმავე დღეს სხვა გზით უკან დავბრუნდით. 7 თებერვალს ღამე სოფელ პშეხაპში გავათიეთ. 8 თებერვალს ღამე სოფელ კვიტოულში გავათიეთ. 9 თებერვალს მოქვის მონასტერში(97) ეპისკოპოსებთან ანდრიასთან და მაქსიმესთან(98) ერთად ვიყავით. ჩვენ, ფედოტსა და პავლე მღვდელს, გვიჩვენეს მოწამე არქიდიაკონ სტეფანეს(99) ორივე მრთელი ხელი, ფეხის ძვლები, აგრეთვე, ჯვარი იმ ჯვრისაგან, რომელზეც ქრისტე გააკრეს. ჩვენვე გვიჩვენეს მცირე ზომის ცალკეული სანაწილეები, რომლებშიც იყო წმინდა ნაწილები მოწამე ირინესი, წმინდა ნაწილები ღირსმოწამისა მელანიასი, წმინდა ნაწილები ღირსმოწამისა ევგენიასი, წმინდა ნაწილები მოწამისა ნიკიტასი, წმინდა ნაწილები მოწამისა მერკურის, წმინდა ნაწილები მოწამეთა პროვოსისა და ანდრონიკესი, წმინდა ნაწილები ღირსისა ლარიონისა, წმინდა ნაწილები ვლასისა, წმინდა ნაწილები წმინდა სასწაულთმოქმედისა ნიკოლოზისა, წმინდა ნაწილები ლაზარესი, წმინდა ნაწილები ამბროსი მედიოლანელისა, წმინდა ნაწილები ლუკა მახარებლისა, წმინდა ნაწილები მოწამისა ამბერკისა(100).

9 თებერვალს ფედოტი და პავლე მღვდელი [ილორის] წმ. გიორგის მონასტერში (კომენტ. 125-ჯ.გ.) ვიყავით, სადაც ეპისკოპოს ანდრიასთან ერთად მივედით. ეკლესიის შუაგულში სამეუფეო კარების წინ ტრაპეზი დგას, ტრაპეზზე კი - დიდი ჯვარი; ჯვარზე სასწაულმოქმედი დიდმოწამე გიორგის სასწაულები და ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ხატია გამოსახული; მეორე ხატზე კი - ქრისტეს დიდმოწამე გიორგი ჯვრით არის გამოსახული. მონასტრის ირგვლივ ქვის ზღუდეა ერთი ორსაგდულიანი

რკინის კარით. მოწამე გიორგის სასწაულების შესახებ ყვებოდნენ: 3 ნოემბერს ჩვენი მეფე ლევანი მის დღესასწაულზე მოსალოცად ჩამოდის და ყველა მართლმადიდებელი ქრისტიანი აქ იკრიბებაო. ღმრთის ნებით[37] ხდება, რომ აქ უჩუმრად ხარი მოჰყავთ და მეფე ლევანი იმ ხარის დაკვლასა და მართლმადიდებელი ქრისტიანებისათვის პატარ-პატარა ნაწილების დარიგებას ბრძანებს, ვისაც რა შეხვდებაო. ხოლო [ერთ] ბეჭს გურიელის მთავარს უგზავნის, მეორე ბეჭს კი - ბაშიაჩუკის მთავარს[38].

10 თებერვალს ჩვენ, ფედოტი და პავლე მღვდელი, [ბედიის] მონასტერში ვიყავით, სადაც ანდრია ეპისკოპოსთან ერთად გავემგზავრეთ. მონასტერი ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის სახელობისაა, იმის გარკვევის საშუალება კი, ღმრთისმშობლის რომელი დღესასწაულის სახელობისაა, არ მოგვცეს; გვითხრეს - ღმრთისმშობელი ხომ ერთიაო. აქვე მონასტერში ანდრია ეპისკოპოსი შეიმოსა და მასთან ერთად - მღვდელიც. საკურთხევლიდან, საუფლო ტრაპეზიდან გამოიტანეს[39] თავივით მრგვალად შეკერილი შავი ხავერდის ტომარა. ხავერდზე კი ქრისტეს ჯვარცმაა ამოქარგული. ქრისტეს ჯვარცმის გვერდით ღმრთისმშობლის ხატია ამოქარგული, მეორე მხარეს - იოანე წინამორბედი; თავს უკან კი ჯვარია ამოქარგული, რომელიც მეფე კონსტანტინესა(101) და მის დედას, ელენეს, უკავიათ. ამაში მეფის ბეჭდის ქვეშ სამსჭვალები[40], თოკი, უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი[41] თმები და წვერები ინახებაო; ჩვენების უფლება კი მეფის გარეშე არ გვაქვს, მეფე თავად გაჩვენებთო(102). ეპიკისკოპოსს იმ მონასტერში ევტიქი ჰქვია.

---

37. იმ ღამით ხარი მიჰყავთ და ეკლესიის კარებთან ტოვებენ, მონასტრის კარიბჭე კი ამ დროს ჩაკეტილია და ძლიერი დაცვაც დგას. ის ხარი კი გაუგებარია, იქ საიდან ჩნდება. მეფე ლევანი ბოიარებთან და ყველა დამსწრე ხალხთან ერთად იმ ხარს თავად ათვალიერებს. თუ ხარი სველი იქნება და მასზე ბევრი სილა აღმოჩნდება, მაშინ იმ ნელინადს საკმაოდ ბევრი პური და ღვინო უნდა მოვიდეს. იმ ხარს...

38. იმ ხორცს მხოლოდ მამაკაცები ჭამენ, დედაკაცებს კი არ აძლევენ და თვით დედოფალსაც არ ჰქონდა ის ხორცი ნაჭამი. წინა წლებში კი თურმე ქრისტეს მონამე გიორგი თავის დღესასწაულზე ირემს აგზავნიდა; ეიღაც კაცს იმ ირმის ხორცი თავისი ცოლისთვის მიუცია საჭმელად და წმინდა გიორგიმ მათ ირმის მიცემა შეუწყვიტა და ხარის გამოგზავნა დაიწყო. მას შემდეგ ისინი მკაცრად ფრთხილობენ, რათა იმ ხორცს ქალი არ ეზიაროს, რომ ასეთი წყალობა საბოლოოდ არ დაკარგონ.

39. შაეი ხავერდის პატარა ტომარა, მასზე კი ამოქარგულია.

40. და კანაფის თოკი, რასაც ისინი გრეხილს უწოდებენ, რითაც უფალი ჩვენი იესო ქრისტე შეკრეს, და თმები.

41. ეს სინმინდენი მეფე ლევანმა წამოიღო, როცა მან ბაშიაჩუკთა ქვეყანა დაარბია. ბაშიაჩუკთა მთავარს კი საქართველოდან, მეფე თეიმურაზისგან შეხვედრია...

14 თებერვალს ეპისკოპოს ანდრიასთან [ცაიშის] სამების მონასტერში მივედით. მონასტრიდან 17 თებერვალს წამოვედით და სოფელ დეჯხიხში[42] მივედით.

23 მარტს (უნდა იყოს 23 თებერვალს - ჯ.გ.) ფედოტს მეფე ლევანის სასახლის ეკონომოსი დომენტი ესაუბრა: ჩვენი ცოდვებით მოვიწიეთ, რომ ჩვენ დედოფალი აღარ გვაყვსო. ხოლო სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორესძის ხელმწიფებრივი წყალობის ძიება მისი, დედოფლის, განზრახვა იყო. მან უთხრა მეფე ლევანს, რომ გაეგზავნა ელჩი ხელმწიფის წყალობის გამოსათხოვად და მოსკოვის სახელმწიფოს სანახავად, მართლმადიდებელი ქრისტიანული რწმენის გამოსაკვლევად;[43] დონის კაზაკებისგან დიდი ზეწოლა აქვთ და მათ ქვეყანას არბევენო[44]; უნდათ ხელმწიფებრივი წყალობა მიიღონ, რომ კაზაკებმა მათთან არ იარონ და ზიანი არ მიაყენონ. მანვე[45] თქვა: ამჟამად ჩვენთან მეფე ლევანი დიდად დამწუხრებულია, შავი სამოსელით დადისო. მას შემდეგ, რაც დედოფალი გარდაიცვალა, იქიდან მოყოლებული მეფე არც თევზს, არც ხორცს, არც ყველს, არც კვერცხს, არაფერს უმარხულოს არ ჭამს. მეფე ლევანთან ახლობელი ხალხი შეიკრიბა და მღვდელმთავრები, ეუბნებოდნენ მას იმის შესახებ, რომ მწუხარება სიხარულით უნდა შეეცვალა, სამოსელი გამოეცვალა, დედოფალი კი პურითა და მარილით მოეგონებინა, უმარხო საჭმელი კი ეჭამა; ღმრთის ნებით, ხან ქმარს მოუკვდება ცოლი და ხან ცოლს - ქმარი, ამიტომ მწუხარებას სიხარული ენაცვლებაო. მანამდე კი მის მამას და ბაბუას ასეთი გლოვა არ ჰქონიათ. მან მწუხარების დატევებაზე იმათ უარი უთხრა: ის არავინ იცის, რაც მე გულზე მაქვსო; არ გეჩქარათ და ეს წლისთავის შემდეგ რომ გეთქვათ, მაშინაც ისე ვიტყოდი, როგორც ღმერთი ინებებდაო.

ლევან მეფეს მამა ჰყავდა - მანუჩარი, ირმის დევნით ერთობოდა, ცხენიდან ჩამოვარდა და ტრავმა მიიღო(103). სახლში იგი ცოცხალი მოიყვანეს. მას ძმა ჰყავდა, იური (გიორგი-ჯ.გ.); იგი თავისთან მიიწვია და დააფიცა, რომ სამეფოს თვითონ არ დაეუფლებოდა და მეფედ მის შვილს, ლევანს დასვამდა. მეფე ლევანი კი

42. 26 მარტს, ბაიაობის კვირას(106) მორდულში (მარტვილში - ჯ.გ.) ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის მონასტერში მივედით.
43. აგრეთვე იმისთვისაც, რომ.
44. დარბევა. მათ უნდათო ხელმწიფებრივი...
45. ამჟამად,კი მეფემო.

ყრმა იყო და უბრძანა მას ემეფა, სანამ მეფე ლევანი დავაჟკაცდებოდა. იგი სამართლიანად მოიქცა: როგორც კი მეფე ლევანი დავაჟკაცდა, იგი მეფედ დასვა. მან კი, როცა მეფე გახდა, თავის მკვიდრ ბიძას, იურის (გიორგის-ჯ.გ.) ცოლი წაართვა და იმ დროიდან, თურმე, ცოლად ჰყავს; ის კი ჯავრით გარდაიცვალა. მის ცოლს იმასთან ორი ვაჟი ჰყოლია - ერთი იური (გიორგი- ჯ.გ.)[46], მეორე კი მელხეი[47](ვამეყი-ჯ.გ.). ჩვენ ისინი მეფესთან ახლოს ვნახეთ. მეფე ლევანთან კი მას ორი ვაჟი და ორი ქალი ჰყავდა. ვაჟები ახლაც ცოცხლები არიან, ერთი ქალიშვილი კი გარდაიცვალა, მეორე კი გურიელის მთავარს - ვახტანგს(104) მიაბარა.

ანდრია ეპისკოპოსისაგან 17 თებერვალს წამოვედით და იმავე დღეს ლეჟიხის თემში მივედით (ეს წინადადება მეორდება - ჯ.გ.).

1 მარტს მეფე ლევანმა ყაბარდოში ალეგუკა მურზასთან საკუთარი უფროსი ვაჟიშვილის, ალექსანდრესთვის, მისი ქალიშვილის სათხოვნელად კუჩალიას გვარის აზნაური თავის ელჩად გააგზავნა, მისი სახელია თავეი.

23 მარტს ფედოტთან ყიზილბაში მოვიდა; მისი სახელია ბეისრიაკუმლი და ფედოტმა იგი გამოკითხა: დიდი ხანია აქა ხარ? მან უპასუხა: მე აქ 5 წელია ვარ, ყიზილბაშის ელჩთან ერთად მოვედიო. სპილოს მომვლელი ვიყავი, სპილო კი გასულ 146[1637] წელს მოკვდაო და მას შემდეგ მეფე ლევანი არ მიშვებს, თავისთან ვყავარო. იმიტომ არ მიშვებს, რომ როცა შაჰიდან სიგელი მოდის, მე ვკითხულობ, ხოლო როცა მეფე ლევანისგან არის რაიმე გზავნილი, მე ვწერო. ფედოტმა მას ჰკითხა: ბაღდადი ამჯერად ვის დარჩა, თურქეთის მეფეს თუ ყიზილბაშთა შაჰს? მან კი თქვა: თურქეთისას. თურქეთისამ როგორც კი ბაღდადი აიღო(105), მაშინვე ყიზილბაშთა შაჰს ელჩი გაუგზავნა იმის შესახებ, რატომ ეჩხუბობთო? ჩვენ ერთი მაჰმადიანური რწმენა გვაქვსო[48]. შაჰისა და თურქეთის მეფე მურად სულთანს შორის ზავის (კომენტ. 45-ჯ.გ.) თანახმად, ყიზილბაში მორწმუნენი, მათი მაჰმადიანური რწმენის თანახმად, ბაღდადში სიწმინდეების მოსალოცად უნდა დაეშვათ, შაჰი კი

46. 18 წლის, ხოლო

47. 16 წლის. უფლისწულ იურის (გიორგის-ჯ.გ.) ისინი გაუჩენია იმ თავის ცოლ ელენესთან, რომელიც მას მეფე ლევანმა წაართვა. მეფე ლევანს კი ორი ვაჟი ჰყავს; ერთს ალექსანდრე ჰქვია - 10 წლის, მეორეს მანუილი ჰქვია - 8 წლის, და ორი ქალიშვილი, ერთი გარდაიცვალა.

48. და მოილაპარაკეს, რომ ბაღდადში მოსალოცად დაუშვებდნენ ყიზილბაშელ აბიზებსაც. ყიზილბაშის შაჰს კი მისცემდნენ...

წელიწადში 300 საპალნე აბრეშუმის ნედლეულს მისცემდა[49]. ამით მათ შორის მშვიდობა დამყარდა. მას შემდეგ კი, 147 [1638] წელს, თურქეთის მეფე მურად სულთანმა ყიზილბაშის შაჰთან ხალხი გააგზავნა, რომ შაჰს ის ხარკი გამოეგზავნა. მას უარი შემოუთვლია, არ გადაგიხდიო. მიმდინარე, 148 [1640] წელს კი თურქეთის მეფეს მის წინააღმდეგ ომის დაწყება უნდოდა.[50] მეფე ლევანის შესახებ თქვა, რომ იგი ორივე მხარეს ემორჩილება, თურქეთსაც და ყიზილბაშებსაც. ყიზილბაშთა შაჰისგან კი მას ჯამაგირის სახით წელიწადში 1000 თუმანი[51] მოსდის. ამ ფულის მიცემით შაჰი სოფე მას სახელს უთქვამს; აგრეთვე შაჰისგან მეტი თავისუფლება აქვს: თუ მას მხედრები დასჭირდება, შაჰმა ნება მისცა მდინარე მტკვარზე ყველა მსახური გამოიყენოს, რომლებიც შაჰს ემსახურებიან. მეფე ლევანი თურქეთის მეფესთანაც და მის ვეზირებთან ტყვეებს აგზავნის და უფიცებს, შენი, მეფის, მორჩილი ვარო.

ჟეჟიხიდან 23 მარტს წავედით. ჟიუგიდან კი 26 მარტს წავედით და მარტვილის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის მონასტერში მიტროპოლიტ მიტროფანესთან მივედით. იგი ჩვენ, ფედოტს, ეკლესიაში შემოსილი და სახარებით ხელში შეგვხვდა; შემდგომ თვითონ დააყენა წირვა. წირვის შემდეგ თავისთან სუფრაზე მიგვიწვია. როცა ჩვენ მასთან სატრაპეზოში მივედით, მან სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის შესახებ გამოგვკითხა. ფედოტმა უთხრა, როცა ჩემი ხელმწიფისაგან და მისი სამეფო უდიდებულესობისაგან წამოვედი, ღვთის წყალობით სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელი, ჩვენი ხელმწიფე მეფე და დიდი მთავარი მიხეილ თევდორეს ძე მრავალ სახელმწიფოთა ხელმწიფე და მფლობელი თავის სამეფოს დიდ და სახელოვან სახელმწიფოებში კეთილად და ჯანმრთელად იყო. მიტროპოლიტმა ჰკითხა მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის უწმინდესი პატრიარქის იოსაფის (კომენტ. 89-ჯ.გ.) ჯანმრთელობისა და გამოხსნის შესახებ, აგრეთვე ჰკითხა მართლმადიდებელი ქრისტიანობისა და მთელი საეკლესიო დასის შესახებ. ფედოტმა უპასუხა: ღვთის

49. თურქეთის სულთანმა ყიზილბაშელი აბიზები ბაღდადში ლოცვისათვის დაუშვა. ამის შემდეგ 147[1639] წელს...

50. მაგრამ მოკვდა და საქმე ჩაუშალათ. ბაისრამმა (ბეისრიაკუმლმა - ჯ.გ.) ფედოტს უთხრა, რომ მეფე ლევანი თურქებსაც ემორჩილება და ყიზილბაშებსაც, უფრო მეტად კი ყიზილბაშებს ემსახურება. ყიზილბაშთა შაჰი კი მეფესთან...

51. თოუმენი.

წყალობით სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა ჩვენისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის[52] საბედნიეროდ და მისი ხელმწიფებრივი ღმრთისსათნო ლოცვებით მართლმადიდებელი ქრისტიანები ქრისტეს სჯულის თანახმად და მოციქულთა სწავლებისამებრ ცხოვრობენ მის სახელმწიფოში.

დიდ ხუთშაბათს იმავე მონასტერში წირვას დავესწარით. წირვაზე ორი[53] მაზიარებელი იყო. ღვთის საიდუმლოს ისე მიეახლენ, რომ პირჯვარი არ გადაუსახავთ, ასევე გადგნენ გვერდზე ზიარების შემდგომ - ბარძიმთან ჯვარს არ ემთხვევნენ[54]. დიდ პარასკევს მიტროპოლიტმა ეკლესიის შუაში დიდი ჯვარი[55] დადგა, ორივე მხარეს კი წმინდა ნაწილები ელაგა და იქვე, ჯვრის წინ, სახარება იდო. ჯვარზე სუდარა იყო გადაფარებული. მწუხრის შემდეგ ჯვარი და წმინდა ნაწილები საკურთხეველში შეაბრძანეს. მწუხრის დასრულების მერე ტახტზე დასვენებული გარდამოხსნა მოიტანეს, რომელზეც ახატია, უფალი ჩვენი იესო ქრისტე ჯვრიდან როგორ გარდამოხსნეს; სამეუფეო კარების წინ დაასვენეს თავით ჩრდილოეთისკენ, ფეხებით კი სამხრეთისკენ. ცისკარზე კი, დიდ შაბათს, გარეთ გამოაბრძანეს და ეკლესიის ირგვლივ წმინდა ნაწილებით ლიტანიობა ჩაატარეს, ტაძარში უკუღმა შეაბრძანეს და საკურთხეველში ტრაპეზის წინ დაასვენეს. მიტროპოლიტი ამ დროს სახარებით ხელში წინ მიდიოდა, წინ მიმავალნი გალობდნენ, კმევა კი არ ყოფილა.[56] ცისკრის შემდეგ მიტროპოლიტს ჩვენ ვუთხარით, რომ შენ წმინდა ნაწილების უკან წასვლა გმართებდა, დიაკვნები კი წინ

---

52. თავისი ხელმწიფეობრივი ღვთისსათნო ლოცვებით პატრიარქი იოასაფი და მთელი მართლმადიდებელი საქრისტიანო მისი ხელმწიფეობრივი წყალობის ქვეშ სიმშვიდეში, სიწყნარეში და კეთილდღეობაშია. ამის შემდეგ მიტროპოლიტმა მიტროფანემ ისინი ერთ მაგიდასთან თავისთან ერთად დასვა. საჭმელად თევზეული იყო, სასმელად კი შარაფი. საჭმელ-სასმელი ბლომად იყო, სიტყვები კი, მიტროპოლიტისგან, არავითარი. სუფრის შემდეგ ფედოტი და პავლე მღვდელი თავ-თავიანთ კელიებში წაიყვანეს, რომლებიც მათ დასაბინავებლად გამოუყვეს და გაჩერდნენ ისინი იმ მონასტერში 10 დღე. დიდ ხუთშაბათს კი...

53. ორი მაზიარებელი მონოზონი იყო - ერთი მეფის და, მეორე კი მისი თანაკელიელი, ხოლო

54. წირვაზე, განტევების წინ, მან, მიტროპოლიტმა, ფეხების ბანვის რიტუალი ჩაატარა: ეკლესიის კარების წინ სატრაპეზოში სკამებზე 12 კაცი დასვა - მღვდლები, დიაკვნები, იპოდიაკვნები და ისე იქცეოდა, როგორც პატრიარქი იქცევა ხელმწიფესთან მოსკოვში.

55. ფარდაგზე, მასზე კი ტილოზე გამოსახული ქრისტეს ჯვარცმაა არბეჭდილი; ფარდაგი ტახტზე დაასვენეს, ტახტის გვერდზე კი, ხალიჩაზე წმინდანთა წმინდა ნაწილები დააბრძანეს - ფარდაგის ორივე მხარეს. ხალიჩაზევე წმინდა სახარება დააბრძანა და არდაგზედ და წმინდა ნაწილებზედ თავის ენაზე სწირა, წყალი კი არ აკურთხა. მწუხრის შემდეგ კი...

56. 5 აპრილს

უნდა წასულიყვნენ და ეკმიათ-თქო. მიტროპოლიტმა გვითხრა, მე თვითონაც ვიციო, მაგრამ ჩემი მარტოობის ბრალიაო.

თებერვლის თვეში თურქეთის მეფე მურად სულთანი (კომენტ. 36-ჯ.გ.) გარდაიცვალა; მის ადგილზე მისი უმცროსი ძმა, სულთანი იბრაიმი(107) დაჯდა.

5 აპრილს მიტროპოლიტთან ფედოტი და პავლე მღვდელი მაგიდასთან ვსადილობდით. მიტროპოლიტი რუსეთის სახელმწიფოს შესახებ გვეკითხებოდა: დიდი ხანია სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმიდისათა ნათელიღო? ჩვენ ვუთხარით: რუსეთის სახელმწიფო 652-ე წელს, კიევის დიდი მთავრის ვლადიმერის(108) დროს მოინათლა. ჩვენ კი ამის საპირისპიროდ შევეკითხეთ: დიდი ხანია თქვენი სამეფო მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ სარწმუნოებაში მოინათლა? მიტროპოლიტმა გვითხრა: ჩვენი სამეფო ანდრია პირველწოდებულმა მონათლა, ზეპირად კი არ მახსოვს რომ გითხრათ, დიდი ხანია თუ არა სამეფო მოინათლაო. ამის შემდეგ, ჩვენმა სამეფომ სამჯერ დაკარგა სარწმუნოება და შემდეგ სინას მთიდან მეფე კონსტანტინეს დახმარებით სარწმუნოება კვლავ გამოასწორესო. ის ქართული ქვეყნები კი - თეიმურაზის, ბაშიაჩუკის, თბილისის და გურიელის - ჩვენი, სადადიანოს, ქვეყნის შემდგომ მოინათლნენ. მოსანათლად კი იერუსალიმიდან ერთი წმინდა ქალწული მოვიდა[57], მისი სახელია ნენილა(109) (წმ. ნინო - ჯ.გ.). მისი მოსვლით ის ქვეყნები მონათლულან. წარსულ 141 [1633] წელს ჩვენთან რომის პაპმა საცდურად ექვსი ბერი(110) გამოგზავნაო[58]. ასევე მე, მიტროპოლიტს, საეკლესიო სამოსი და მიტრა გამომიგზავნა და ასე გვითხრა, რომ ქრისტიანული რწმენა დაკარგეთ, ჩვენ პაპმა გამოგვაგზავნა, რათა განგასწავლოთ და რწმენაში განგამტკიცოთო. ჩვენ ისინი გამოვკითხეთ: თქვენთან როგორ არის მიღებული? მათ დაიწყეს მოყოლა: როცა აბანოდან გამოხვალ და კაბის ჩაცმას დაიწყებ, მოგინევს[59] შესამოსელზე ფეხით დადგე და მიტრა ფეხქვეშ ამოიდო. ჩვენ კი ამის შესახებ შევიკრიბეთ და ვიმსჯელეთ. ვხედავთ, რომ ისინი ჩვენთან საცდურად მოვიდნენ და უარი ვუთხარით: არ გვინდა ჩვენ თქვენი სარწმუნოება და მოძღვრებაო.

7 აპრილს მარტვილის მონასტრიდან წავედით და იმავე დღეს

57. მოსანათლად
58. მათთან საცდურად
59. დადგე

[სუჯუნის] დიდმოწამე გიორგის მონასტერში მივედით. 23 აპრილს წმ. გიორგის მონასტერში ცისკარზე ვიყავით. ცისკარს პატრიარქი მაქსიმე, მიტროპოლიტი მიტროფანე, გურიელთა მთავარი ვახტანგი ესწრებოდნენ და, საერთოდ, აქ ყველა მეფის ახლობელი ხალხი და მთელი ქვეყნის თავყრილობა იყო. ცისკრის შემდეგ, წირვამდე მოედანზე პატრიარქი, მიტროპოლიტი და ყველა სხვა მრავალი ხალხი გამოვიდა; ქრისტეს დიდი მოწამის გიორგის ადგილობრივი ხატი გამოაბრძანეს, სვეტზე დაამაგრეს სახით ჩრდილოეთისაკენ. ხატის საპირისპიროდ ტაძრის სახურავზე[60] მამაკაცი ჩამოჯდა, გულზე დიდმოწამე გიორგის სხვა ხატი ჩამოიკიდა და დაიწყო საუბარი ქვეყნიერების გასაგონად. ყველას კი ამ დროს ლაპარაკი აუკრძალა: მე მომისმინეთო. ეს ღამე ტაძარში გავათიე და გიორგიმ მითხრა: ჩემს ხალხს არ აწყენინოთ, ვისაც ჩემი სახელისა სწამსო. უთხრა იმათ ის, რომ მთელი წლის განმავლობაში პური მოვიდოდა თუ არა, საქონელი გამრავლდებოდა თუ არა, ვინ ცოცხალი დარჩებოდა და ვის კიდევ სიკვდილი ელოდა. ამას[61] საათზე მეტ ხანს ყვებოდა, ამ დროს ხატთან მსახურება არ მიდიოდა და არც აკმევდნენ. ჩვენ კი იმის შესახებ ვიკითხეთ: ის კაცი რატომ წინასწარმეტყველებს: წმინდანია თუ ღმრთის მხედარი და წერა-კითხვის მცოდნეა თუ არა? მათ გვითხრეს: წერა-კითხვის უცოდინარია; ეს კი მათ მთელ გვარს მოსდევს, თუ ვინმე გარდაიცვალა, მათივე გვარიდან სხვა კაცი გააგრძელებს - გიორგის სიტყვები ქვეყნიერებას უნდა ამცნოს. ისინი ფედოტს ეკითხებოდნენ: თქვენ ამისი გწამთ? ჩვენ მათ პასუხი მივეცით: ჩვენ ამისი არ გვჯერა, ეს სიცრუეა[62], იმიტომ, რომ ქრისტეს შობის შემდეგ[63] წინასწარმეტყველები მატყუარები არიან. როგორც კი ის კაცი ეკლესიიდან ჩამოვიდა, [ხალხი კედლებს] ჯოხებსა და ხის უროებს[64] ურტყამდა. ამ დროს მათთან დიდი ხმაური ატყდა. ჩვენ მათ ამის შესახებ ვკითხეთ: რა ხდება ეს თქვენთან, არაქრისტიანულად რომ იქცევით? მათ გვიპასუხეს: ესენი ქრისტეს დიდმოწამე გიორგის ამგვარად ევედრებიან, ხოლო წყევლიან იმათ, ვინც მათ რაიმეს მოპარავს ან ძალადობას მიაყენებსო.

60. ეკლესიის თავზე
61. წინასწარმეტყველებას.
62. ეს კაცი მასხარაა და წმინდანს ცილს სწამებს, რადგან
63. აღდგებიან
64. ტაძარზე

ჩვენთან მიტროპოლიტი მიტროფანე მოვიდა და ასე გვითხრა: ხომ ხედავთ თქვენ თვითონ, რომ ისინი ქრისტიანები არ არიან, სატანურად იქცევიანო. მიტროპოლიტი წარმოშობით თეიმურაზის ქვეყნიდანაა, თბილისიდან. იქვე იყვნენ ბერძენი ბერები და იქ მომხდარის შესახებ ამბობდნენ: ჩვენ ასეთი სარწმუნოება არსად გვინახავსო. თავად ის მიტროპოლიტი 12 წელი წმინდა მთაზე მოღვაწეობდა და ბერძნულ განათლებას იღებდა[65].

27 აპრილს სადადიანოს მეფე ლევანმა ფედოტს მასთან, ძიგურაში[66] საელჩო მიღებაზე მისვლა უბრძანა. როცა საელჩოდ წავედით, მეფე ლევანი სასახლიდან ერთ-ნახევარ ვერსზე შემოგვეგება. მასთან იყვნენ პატრიარქი, მიტროპოლიტი, ეპისკოპოსები და ცხენოსნები 500 კაცამდე; მის წინ ჯვარს და ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატს მოაბრძანებდნენ. როცა მათ შევხვდით, ცხენებიდან ჩამოვხდით, ხელზე ვემთხვიეთ და ხელმწიფის სიგელი ფედოტმა მეფე ლევანს გადასცა. შემდეგ განაწესის თანახმად დაიწყო ტიტულების ჩამოთვლა და მან უთხრა: ცხენზე დაჯექი, სასახლეში წავიდეთ და სიტყვაც იქ თქვიო. ჩვენც ავმხედრდით და სასახლისკენ მეფეს უკან გავყევით. მეფემ ფედოტს უბრძანა მის მარჯვნით ევლო[67]. გზაში არავითარ საუბარს ადგილი არ ჰქონია. არმისული სასახლის საზღვრამდე, მეფე წინ წავიდა[68], ჩვენ კი გვიბრძანა ნელა გავყოლოდით. გავიგეთ, რომ მას თბილისიდან ელჩი ჰყავდა, ამიტომ ჩვენ წასვლა აღარ გვინდოდა, რადგან ყიზილბაშთა ან თურქეთის ელჩებთან ერთად საელჩო შეხვედრაზე მისვლის თაობაზე ხელმწიფის ბრძანებულება არ გვაქვს. მათ გვითხრეს:[69] არც ყიზილბაშების ელჩები არიან და არც თურქების, ჩვენი მართლამდიდებელი ქრისტიანები და მეგობრები არიან, მათგან არაფერს ვმალავთ. ფედოტი ერთი საათი ადგილზე იდგა და გზის გაგრძელება არ უნდოდა, უკან გაბრუნებას აპირებდა. მათ არ გამოგვიშვეს. ჩვენი სიტყვებით მეფესთან სამჯერ წავიდნენ და მეფემ თავის მხრიდან არქიმანდრიტი ნიკოლოზი(111) გამოაგზავნა.

65. და ამჟამადაც იგი გამორჩეული და ფრიად ნაკითხი ადამიანიაო
66. სოფელ ძიგურაში, სატახტო ქალაქი კი მას არა აქვს
67. პატრიარქი კი მარცხნით მიდიოდა. მეფის წინ ცხოველმყოფელი ჯვარი და ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატი უჭირავთ; ხოლო სიტყვებს...
68. ჩქარა
69. ისინი ელჩები არ არიან, ჩვენი ხელმწიფის ლევან მეფის სიძის, თბილისელი მთავრის ხალხია და ისინიც ჩვენი ქვეყნიდან არიან, რადგანაც მეფე ლევანის მკვიდრი და თბილისელ მთავარზეა გათხოვილიო. სარწმუნოება კი ჩვენი მართლმადიდებლური ქრისტიანულია და მეგობრები...

არქიმანდრიტმა გვითხრა: წამოდით, გეთაყვა, მეფე არ შეარცხვინოთ, რადგან მეფე პატრიარქთან, მიტროპოლიტთან და ეპისკოპოსებთან ერთად თავად გამოგეგებათო. იმისი კი ნუ შეგეშინდებათ, დაუჯერეთ ჩემს ბერმონაზონის სამოსს, რომ[70] ის ადამიანები ყიზილბაშები არ არიან, შაჰისგან არ არიან გამოგზავნილები. გარდა ამისა, ლევან მეფემ გიბრძანათ, რომ ილაპარაკოთ შემდეგის შესახებ: როცა ჩემ წინაშე წარსდგებით,[71] მაცნობებთ სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის მრავალჟამიერ ჯანმრთელობის შესახებ, ხოლო ხელმწიფის სიტყვას რაც შეეხება, მას მე მოვისმენ პატრიარქთან და დიაკთან ერთად, სხვა ხალხი კი არავინ იქნებაო. ჩვენ მეფესთან მივედით და მეფესთან მისულებმა[72] ღმერთს შევევედრეთ. ფედოტმა განწესების მიხედვით ტიტულების ჩამოთვლა დაიწყო, რომელიც მას საელჩო პრიკაზში დიაკის ხელმოწერით მიეცა. სიტყვის წარმოთქმის შემდეგ თაყვანი სცა. ამ დროს მეფე იჯდა და ქუდი არ მოუხდია. შემდეგ ლევან მეფემ დამჯდარმა იკითხა სრულიად რუსეთის თვითმპყრობლის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის ჯანმრთელობის შესახებ[73]. ფედოტმა ამის პასუხად უთხრა: როცა მე ჩემი ხელმწიფისა და მისი სამეფო უდიდებულობისაგან წამოვედი, ღმრთის წყალობით სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელი, მრავალი სახელმწიფოს ხელმწიფე და მფლობელი ხელმწიფე ჩვენი, მეფე და დიდი მთავარი მიხეილ თევდორეს-ძე თავის დიდ და მეტად სახელოვან სახელმწიფოებში, კეთილად და ჯანმრთელად იყო. მეფე ლევანმა თქვა: დიდება შენდა, უფალო, რომ ღმრთის ნებით სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელის, ასეთი დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის მრავალჟამიერ ჯანმრთელობის შესახებ მოვისმინე. შემდგომ ამისა გვიბრძანა მის წინ შორიახლო დავმსდარიყავით.[74] სიტყვები კი არაფერი თქმულა. დიაკის გამოგზავნილმა კაცმა ფედოტს ჩუმად ჰკითხა: ხელმწიფის სიგელის წაკითხვა ყველას თანდასწრებით შეიძლება თუ არა? ფედოტმა უპასუხა: ღმრთის ნებაა და როგორც მეფე ლევანი ინებებს, ისე წაიკითხავს[75]; ჩემთვის კი ეს

70. მეფეს არა ჰყავს თურქი და ყიზილბაში ელჩები, ისინი კი ჩვენი ხალხია.
71. მხოლოდ
72. განაწესის თანახმად თაყვანისცა, როგორც მას ხელმწიფის განაწესში ეწერა. მეფე ლევანმა ჰკითხა
73. ჯანმრთელობა დიდი სიხარულით. ფედოტი თავის დიაკს ჩუმად შეეკითხა: სიგელი, რომელიც მისი მეფური უდიდებულესობის სიგელში ნერიაო. მეფე კარაეშია.
74. მეფე ლევანმა ფედოტს უბრძანა
75. მეფის ზრახვა კი საიდან უნდა ვიცოდე

უცნობია, მეფის ზრახვა ღმრთის ხელშია. მეოთხედი საათის განმავლობაში კარავში ვისხედით, ამ დროს კი კარავიდან მეფე ლევანის ყველა ხალხი ნავიდ-წამოვიდა. ფედოტი ადგა და განაწესის თანახმად სიტყვა წარმოთქვა, როგორიც მას საელჩო პრიკაზიდან დიაკის ხელმოწერით მიეცა. ამ დროს მეფე ლევანი პატრიარქთან და თავისი სათათბიროს დიაკთან ერთად[76] სიტყვას ისმენდა.

მიტროპოლიტ მიტროფანესაგან, წმ. გიორგის მონასტრიდან 29 აპრილს წავედით. მეფის ეკონომოსი დომენტი ჩვენგან 29 აპრილს მეფესთან წავიდა, მის ნაცვლად კი მწდე პოტაპი ჩამოვიდა.

30 აპრილს ხონის (ხობის - ჯ.გ.) მონასტერში არქიმანდრიტ ნიკოლოზთან (კომენტ.69, 111,160 - ჯ.გ.) ჩავედით და მონასტერში მივედით. არქიმანდრიტი საღმრთისმსახურო სამოსელში საძმოსთან ერთად ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატით, ჯვრითა და სახარებით შემოგვხვდა. ჩვენ ხატს თაყვანი ვეცით, სახარებასა და ჯვარსაც ვემთხვიეთ. შემდეგ ტაძარში შევედით და წირვა მოვისმინეთ. წირვის შემდეგ არქიმანდრიტმა ნიკოლოზმა ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის კვართი და მონამე კვირიკეს(112) მარცხენა ხელი მაჯამდე, აგრეთვე ქრისტეს მონამის მარინეს(113) მარჯვენა ხელი გვიჩვენა. მისი ძვალი ხელისგულიდან იდაყვამდე გაპობილია. ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის კვართის საყელო[77]კი პატარაა - სამი გოჯის ოდენა და ამის შესახებ ვიკითხეთ: რატომაა საყელო პატარა? არქიმანდრიტმა ნიკოლოზმა გვიპასუხა: ღმრთის ნებით, საყელო წლიდან წლამდე ვიწროვდებაო. კვართი კი ფართეა, ხოლო სახელოები მოკლე და ფართე. ის დაჩითულია და მეწამული ფერისაა. ჩვენ ვიკითხეთ კვართისა და წმინდა ნაწილების შესახებ: საიდან და ვის მიერ არის ჩამობრძანებული? არქიმანდრიტმა გვიპასუხა: მე აქ დიდი ხანი არ არის რაც ვარ; არ ვიცი, საიდან და ვის მიერ არის ჩამობრძანებული. მატიანე კი ამის შესახებ არ მინახავსო. წირვის შემდეგ არქიმანდრიტმა სატრაპეზოდ მიგვიწვია და ჩვენ მასთან მივედით და მაგიდასთან საუბარი გაიმართა. არქიმანდრიტმა გვკითხა: დიდი ხანია რუსეთი მოინათლა? ჩვენ ვუთხარით: რუსეთის ქვეყანა მეშვიდე ათასწლეულის დამთავრებამდე 504 წლით ადრე მოინათლა და რუსეთის ქვეყნის მონათვლიდან დღემდე 652 წელი გავიდა (კომენტ. 65-ჯ.გ.). ამის შემდეგ არქიმანდრიტს ფედოტი და პავლე მღვდელი შეეკითხნენ: ადამიდან აქამომდე ბევრი

76. საელჩო მიღების დამთავრების შემდეგ წმ. გიორგის მონასტერში იმავე დღეს წავედით და იქ 6 დღე დავყავით. 30 აპრილს კი...
77. კვართის

წელი გავიდა? არქიმანდრიტმა უპასუხა: ადამიდან დღემდე 7152 წელია გასული. პავლე მღვდელმა თქვა: ჩვენს წიგნებში 7148 წელი წერიაო. არქიმანდრიტმა წიგნის მოსატანად კაცი გააგზავნა და წიგნში ჩახედვის შემდეგ თქვა: ჩვენს წიგნში 7152 წელი წერიაო და ამის შემდეგ არქიმანდრიტმა საუბარი შეწყვიტა[78].

1 მაისს ალეგუკას ყაბარდოდან მეფე ლევანის წარგზავნილი დაბრუნდა, მისი სახელია თავეი. მასთან ერთად ალეგუკასგან მეფე ლევანთან ელჩი ჩამოვიდა, მისი სახელია ელბუზდუკი. ელჩებმა მეფე ლევანთან იმის შესახებ მოილაპარაკეს, რომ ალეგუკას ქალიშვილს მეფის ძის საცოლედ წამოიყვანდნენ. მეფე ლევანი კი ალეგუკას 100 სულ ტყვეს, 100 ვერცხლის ჭურჭელს, 100 ოქროთი ნაქარგ ქსოვილს, 100 ფაშატს, 100 ხარს, 100 სიათას მისცემდა. ამაზე შეთანხმდნენ. მეფე ლევანმა თავის სათათბიროს დიაკსა და ახლობელ კაცს რამაზანს უბრძანა, რომ ხატზე დაეფიცათ იმის შესახებ, რაც მას ამ შეთანხმების თნახმად უნდა მიეცა.

18 მაისს მეფე ლევანმა შუაის[79] მონასტრიდან თავისთან ზუგდიდში წაგვიყვანა და იქ მიყვანილებს სახლი გამოგვიყვეს. გამოგვიგზავნა ანდრია ეპისკოპოსი, ნიკოლოზი, თავისი სტოლნიკი რამაზან კუჩულია, რომლებმაც გვითხრეს: თქვენთან მეფე ლევანმა[80] გამოგვაგზავნაო. ეპისკოპოსი და რამაზანი მეუბნებოდნენ: მეფე ლევანს თქვენთან შეხვედრის რცხვენია, რადგან დედოფლის გამო მწუხარების ნიშნად წვერ-ულვაში მოპარსული აქვს და გვიბრძანა თქვენთვის გადმოგვეცა: გავუგზავნეო მე, სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს ჩემი ელჩი მღვდელი გაბრიელი და იგი სამი წელიწადი ტყვეობაში ამყოფესო. ფედოტმა უპასუხა: ამას გაბრიელი ტყუილს ყვება, ტყვეობაში იგი არც ერთი დღე არ ჰყოლიათ. მას ჩვენი ხელმწიფისაგან, სრულიად რუსეთის მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძისგან სრული[81] წყალობა და დღიური[82] კვება ჰქონდა. თუმც კი გააჩერეს იგი თერგში, მაგრამ ამის შესახებ სრულიად რუსეთის დიდ ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს-ძეს მოსკოვში განკარგულების მისაღებად მისწერეს, რადგან თქვენი სამეფოს შესახებ დიდი ხელმწიფისათვის მანამდე ცნობილი არ იყო. მეფის ბრძანების გარეშე კი თერგის ვოევოდებმა

78 18 მაისს ღევანმა

79 ხონის (უნდა იყოს ცაიშის- ჯ.გ.)

80. იმით, რაზეც ვისაუბრეთ

81. დიდი

82. სრული

მისი გაშვება ვერ გადაწყვიტეს. ხოლო, როცა ამის შესახებ თერგში ხელმწიფის ბრძანებულება მოვიდა, ხელმწიფის ბრძანებულების თანახმად, ვოევოდებმა იგი მოსკოვისაკენ გაამგზავრეს და ყოველგვარი დაყოვნების გარეშე გაუშვეს. თერგი მოსკოვიდან უახლოესი ადგილი არ არის, ხოლო სრულიად რუსეთის, ჩვენი დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორის ძის, სახელმწიფო დიდია. თქვენი ელჩი გაბრიელ მღვდელი როგორც კი მოსკოვში ჩამოვიდა, ხელმწიფის ბრძანებულებით, მას მეტოქი გამოუყვეს, მეორე დღეს კი სათათბიროს დიაკმა მისი საელჩო პრიკაზში მოყვანის განკარგულება გასცა; ხელმწიფის ბრძანების თანახმად კი, საელჩო პრიკაზში მეფე ლევანის შესახებ და თქვენი სამეფოს შესახებ სათათბიროს დიაკმა გამოკითხა და გამოკითხვის შედეგები სრულიად რუსეთის დიდ ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარ მიხეილ თევდორეს-ძეს ამცნო. ამის შემდეგ კი, სადღაც ათიოდ დღეში, ხელმწიფემ მას უწყალობა, პირისპირ საელჩო შეხვედრა დაუნიშნა. როცა ის [უკან დაბრუნების] დრო მოვიდა, ჩვენი ხელმწიფის სახელმწიფოში მდინარეები გალლვა, რადგან ზამთარი ცივია და მდინარეები იყინებიან, ამიტომ დიდმა ხელმწიფემ თქვენი ელჩის გაბრიელ მღვდელის გაშვება 30 მაისს ბრძანა[83]. ხოლო, რასაც ლევან მეფე დიდ ხელმწიფეს თავის სიგელში წერდა, დიდ ხელმწიფე მეფეს ლევან მეფის თხოვნა არ უგულებელუყვია[84]. თქვენს ელჩს მღვდელ გაბრიელსაც თავისი მეფური წყალობა უბოძა. ეპისკოპოსმა და რამაზანმა თქვეს: ჩვენ თვითონაც ვხედავთ, რომ დიდი ხელმწიფე ქრისტიანია. მანამდე დიდი ხელმწიფე რომში იყო, მაგრამ ამ დროისთვის ეს მოისპო და[85] ღმერთმა [ის პატივი] თქვენს სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელ დიდ ხელმწიფესა და დიდ მთავარ მიხეილ თევდორეს-ძეს უბოძა. ჩვენი მეფე ლევანი კი ქართულ ქვეყნებს შორის ყველაზე დიდია და მოსკოვში იმიტომ გაგზავნა თავისი კაცი, რომ თქვენი ქრისტიანული სარწმუნოება ნახოს და განისნავლოს. ჩვენც გაჩვენეთ თქვენ ჩვენი მონასტრები, სანახავად გამოგიბრძანეთ ყველა სიწმინდე და წმინდა ნაწილებიო.[86] ახლა კი, როგორც დიდი ხელმწიფე ინებებს, ისე გამოაგზავნის ჩვენთან ვინმესო. ფედოტმა ანდრია ეპისკოპოსსა და რამაზანს ჰკითხა: ვისი გამოგზავნის შესახებ ლაპარაკობთ ასე ძალიან? მათ ამის პასუხად არაფერი უთქვამთ. იმ

83. ელჩობასთან დაკავშირებული ჩვეულებისამებრ, უკან დასაბრუნებლად საკვებიც. გემებიც და ურმებიც მიეცა საზღვრისპირა ქალაქებამდე.

84. თავისი მონყალე სიტყვითა და თავისი ხელმწიფებრივი სიგელით გამომიშვა მასთან, მეფე ლევანთან, მე, თავისი დესპანი. და ეპისკოპოსი...

85. ის პატივი

86. ნახეთ. ფედოტს გადასცეს დიდ

დროს სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის სახელზე სიგელი[87] გადმოგვეცა. ამჟამად კი ჩვენს მეფე ლევანს დიდი გლოვა აქვს[88], ხოლო როგორც კი გლოვა დასრულდება, იგი დიდ ხელმწიფესთან ელჩს გააგზავნისო-, თქვეს ეპისკოპოსმა ანდრიამ და რამაზანმა. ამჟამად კი მეფე ლევანი თქვენ ალეგუკას ელჩთან ერთად გიშვებთ იმიტომ, რომ ალეგუკას ელჩმა ელისტანმა მეფე ლევანს უთხრა, რისი თქმაც ალეგუკამ უბრძანა: გაუშვით სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს ძის ყმები - ჩემი ყონაღები. მეფე ლევანიც იმათი თხოვნით გიშვებთ თქვენ ალეგუკას ელჩთან ერთად. ალეგუკას ელჩის თხოვნა რომ არა, თქვენ იმდენიე ხანი მოგიწევდათ ჩვენთან ცხოვრება, რამდენიც თქვენთან რუსეთში გაბრიელმა იცხოვრაო[89]. ფედოტს იქვე ვერცხლის თასი, 56 ვერცხლის მონეტა, მოხატული და სახეებიანი ყიზილბაშური აბრეშუმის ქსოვილი და თურქული აბრეშუმის ქსოვილი მისცეს.[90] ფულად კი მათ დაინგარიშეს და თქვეს, 80 მონეტის არისო. პავლე მღვდელს მეწამული ფერის ხავერდი და ნაცრისფერი მოხატული და სახეებიანი აბრეშუმის ქსოვილი მისცეს. თარჯიმანს აბრეშუმის ქსოვილი მისცეს; ჩემს კაცსაც, რომელიც ალწერილობას სწერდა, აბრეშუმის ქსოვილი მისცეს. აგრეთვე ფედოტმა მათ ჩამოტანილი 4 ვერცხლის მონეტა მისცა.

19 მაისს მეფე ლევანმა გამოგვისტუმრა(114), ურემი და საკვები კი არ მოუცია.

სადადიანოს ქვეყანა[91] სიგრძეზე ზღვის სანაპიროს გასწვრივ[92] 150 ვერსზეა გადაჭიმული, სიგანეზე კი მთიდან ზღვამდე - 50 ვერსზე[93].

87. ლევან მეფის სიგელი. ფედოტმა სიგელი არ აიღო და ანდრია ეპისკოპოსსა და რამაზანს მიმართა: მაგას როგორ ვიზამ, რომ მეფე ლევანის სიგელი ისე ავიღო, რომ მას, მეფე ლევანს, პირისპირ არ შევხედე? მეფური უდიდებულესობის სიგელი მათ თავად მეფე ლევანს გადასცეს, ხოლო მეფური უდიდებულობისათვის მეფე ლევანის სიგელის მიღება მათი მხრიდან არავითარ შემთხვევაში არ მოხდება. არქიეპისკოპოსმა უთხრა: ამჟამად ჩვენს...

88. თმები სულ გაიპარსა და თქვენთვის მისი ნახვაშეუძლებელია, ხოლო როგორც კი...

89. და ფედოტმა უნებლიედ აიღო სიგელი; ხოლო წასვლისას მისცეს მას, ფედოტს

90. მღვდელს კი.

91. დიდი არ არის.

92. შავი.

93. მარცვლეულთაგან მათ მიწაზე ფეტვი და ხორბალი ითესება; არცთუ ბევრი, სხვა არაფერ მარცვლეულს არ თესენ. მიწა ქვიანია, ყურძენი კი საკმაოდ ბევრი აქვთ. ქალაქები –ქვის, ხის ან მინური შენობებით არა აქვთ. ხის სასახლეები კი ნახევრად მინაშია; დარბაზები არა აქვთ, მხოლოდ მეფეს აქვს ორი დარბაზი სოფელ ზუგდიდში, სადაც თავად მეფე ცხოვრობს. საერთოდ, ყველანი ტყიან ადგილებში ცხოვრობენ, სუფთა ადგილებში კი არ ცხოვრობენ, იმიტომ რომ ტყეში ვენახი აქვთ, ბაღის ვენახი კი - არა. ეაქრობას ისინი ადრე არ ენეოდნენ და არავითარ საქონელს აქამდე არ ყიდდნენ. ხოლო რაღაც ხუთიოდე ნელია, რაც მეფე ლევანი ბაშიაჩუკთა მთავარ ალექსანდრეს ომით მიადგა და დაატყვევა

მათ ქვეყანაში დიდი სიშიშველეა, მამაკაციც და დედაკაციც შიშველები დადიან. სავაჭროები არა აქვთ. ერთი სავაჭროა ორმოცი სომხური კომლით და ათი ებრაელური კომლით. ტყვეებს ყიდიან მეფეც, მღვდელმთავრებიც და ყველა მემამულე, ვინ სადაც გამგებლობს. ყველანი მაჰმადიანებში ყიდიან. თუკი ტყვეებს არ გაყიდიან, მაშინ თავიანთ საჭიროებას ვეღარ დაიკმაყოფილებენ. პურის ყანას ბარით ამუშავებენ, მთებსა და ფერდობებს ხისგან და ქვისგან წმენდენ და ღომს თესენ. ხორბალი აქვთ, ორმაგ მოსავალს იძლევა. ღომის ფაფას ქვაბში ხარშავენ, მაგიდასთან ღატაკნი და გლახაკნი, ყველა ჯურის ხალხი ერთად სხდებიან. მაგიდის ნაცვლად კი გრძელი, გათლილი ფიცრები აქვთ, რომლებსაც მიწაზე დაალაგებენ, თვითონ კი ფეხებშეკეცილნი მიუსხდებიან. ეს ფიცრებია მათი მაგიდაც, გადასაფარებელიც და სინიც. ფაფას მზარეული არიგებს - ჩოგნით ქვაბიდან იღებს და ყველას ცალ-ცალკე ურიგებს. პირუტყვს ყველნაირს კლავენ; უკანა ფეხით ხეზე ჩამოკიდებენ, ხმალს ამოიღებენ და თავს გააგდებინებენ. ჩამოატყავებენ, ნაწლავებს გადააგდებენ, [ხორცს] ნაწილებად არ ჭრიან, ისე ჩადებენ ქვაბში. მერე ნახარშ ცხიმიან წყალს მიწაზე დაღვრიან, ხორცს კი ჯალამბარზე დადებენ, სუფრასთან მიიტანენ და ინაწილებენ, ვინ რამდენს შეჭამს. ხალხი,

---

იგი. ის მთავარი ალექსანდრე (ლევან მეორემ დაატყვევა ალექსანდრე მესამის ძმა გიორგი მესამე - ჯ.გ.) თავისმა შვილებმა გამოისყიდეს და მის სანაცვლად მისცეს მოვაჭრე სომხები და ებრაელები 50 კაცი(115). მეფე ლევანმა ისინი ცალკე დაბაში დაასახლა და იმ ხალხმა ვაჭრობა გააჩაღა. სავაჭროდ ყიზილბაშებთან გადადიან, მოაქვთ მათთან ბამბის ქსოვილი და შალი - ისიც უხარისხო, და სხვა საქონელი; მათთან კი მხოლოდ აბრეშუმის ნედლეულს ამზადებენ და იმასაც ბევრს არა. ჭამენ მხოლოდ ფაფას ყურძენთან და მოხარშულ ლობიოს; პური არა აქვთ, მხოლოდ უმარილო მჭადებს აცხობენ, ისიც დიდ პატივად ითვლება, ყველას არც მაგის საშუალება აქვს. სელი ბევრი აქვთ, თესავენ შემოდგომაზე საზამთროდ და იმ სელისაგან ტილოებს ქსოვენ და თურქებისაგან თავის გამოსასყიდად ინახავენ. ტანსაცმლის ნაკლებობას განიცდიან, ტანშიშველნი და ფეხშიშველნი დადიან, მხოლოდ საჭირო ადგილებს იფარავენ ქსოვილის ნაჭრით ან თხის ტყავით, სხვა მხრივ კი შიშვლები არიან. სადადიანოს მეფე, პატრიარქი, მიტროპოლიტები, მთავარეპისკოპოსები და ადგილობრივი აზნაურები თავის ხალხს და გლეხებს თურქეთში, ყიზილბაშეთში და სხვა ქვეყნებში ყიდიან; ამას ცოდვად არ თელიან და ამბობენ: ეს ხალხი ან გლეხები რომ არ გავყიდოთ, ჩვენ მოთხოვნილებას ვერ დავიკმაყოფილებთო. შობის, მარიამობის და პეტრე-პავლობის მარხვებში, ასევე ოთხშაბათობით და პარასკევობით საერო ხალხი უმარხულო საჭმელს იღებს, გარდა დიდმარხვისა. მცირენლოვანობიდან ბერად აღიკვეცებიან, ხოლო როცა გაიზრდება და დაკაცდება, თუ მოისურვებს გახდეს მღვდელმთავარი - გახდება, თუ არ მოისურვებს, გაპარსავს და დაქორწინდება. დიდმარხვაში საერონი ზიარებისათვის არ მარხულობენ თავიანთი სურვილით და სულიერ მოძღვართან არ მიდიან, ეზიარებიან სიკვდილის წინ, როდესაც ადამიანი კვდება. ქორწილების გადახდა დიდმარხვაში არ ეკრძალებათ; ნეფე დედოფალთან კი არ მიდის, დედოფალი მიჰყავთ ნეფესთან. ჯვარს ტაძარში ინერენ თუ ტაძარი ახლოს არის, თუ არადა ჯვარს სახლში ინერენ. სადადიანოში ალეგუკას ყაბარდოდან...

ყველა ტყეში ცხოვრობს, ხოლო სადაც ტყე არ არის, იქ ხალხიც არ არის. ღვინო საკმაოდ ბევრი აქვთ, აბრეშუმის ნედლეულიც მოდის მათთან. საჭმელი ჩვენ განსაზღვრული არ გვქონდა; ჩვენთან თემებიდან ამოღებული პროდუქტები მოჰქონდათ. ნახარშ წყალს კი ისინი თავიანთ სამზარეულოში ღვრიდნენ. ჩვენთვის კი მაგიდაზე უკვე მზა საჭმელ-სასმელი მოჰქონდათ. ღვინო საკმარისად გვქონდა, დღეში ორგზის გვკვებავდნენ. ალეგუკას ყაბარდოდან სადადიანოს ქვეყანაში ვიწრო გზაა, გაუვალი მთები, საცხენო გზა სრულიად არ არის; მთებზე ფეხით დადიან[94]. ქედებს შორის კი დასაბამიდან თოვლი დევს. რომელ წელსაც თოვლი მოდის, ის თავის ფენას იკეთებს და გაყინული დევს, ხოლო რომელი თოვლიც ძველია, წინა წლების, ისინი გამწვანებულები დევს, როგორც თურქული კვიპაროსები[95].

წირვაზე მღვდელმთავრები და მღვდლები მსახურებენ. პირველ სეფისკვერს იღებენ, როგორც კრავისას; მეორე სეფისკვერიდან იღებენ, როგორც ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის სეფისკვერიდან იღება; მესამე სეფისკვერიდან 9 მცირე ნაწილს იღებენ; მეოთხე სეფისკვერიდან კი დანაწევრებულ ნაწილებს იღებენ იმათი მშო-

---

94. დიდი გაჭირვებით

95. კვიპაროსი. ეუბნებოდა მას, ფედოტს, მეფის სასახლის ეკონომოსი დომენტი: როცა ცოცხალი ყოფილა მათი დედოფალი ელენე, ის თურმე ბევრს ცდილობდა, რომ სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თვდორეს-ძის ნყალობა მოეპოვებინათ, და ამის შესახებ იგი მეფე ლევანს მრავალჯერ ეუბნებოდაო, და მისი, დედოფლის, თხოვნით გაუგზავნია მეფე ლევანს ელჩი ხელმწიფის წყალობის მოსაძიებლად... ვახტანგს. ალექსანდრე უფლისწული მან, ფედოტმა ნახა - სახე სუფთა აქვს, თვალები ნათელი და თავადაც კეთილია; უფლისწული მანუარი კი არ უნახავს, მაგრამ მეფესთან დაახლოებული პირები ძალან აქებენ - წმინდაა და გონიერიო. ეს ბავშვები მეფე ლევანმა იმ დედოფალ ელენესთან გააჩინა, რომელიც მან თაყის ბიძას, უფლისწულ იურის (გიორგის-ჯ.გ.) ნაართვა. თავისი გერისთვის, უფლისწულისთვის ჩერქეზი მურზის ალეგუკის ქალიშვილი შეიგულა და მის ნამოყვანად შემდეგ გადააბადზე დათანხმდა: 100 ტყვე, 100 ვერცხლის ჭურჭელი, 100 ოქროთი ნაქარგი ქსოვილი, 100 სითა, 100 ცხენი, 100 ხარი, ხოლო იმის ნიშნად, რომ მეფე ლევანი ალეგუკას ქალიშვილს თავისი გერისთვის - უფლისწულ იურისთვის (გიორგისთვის-ჯ.გ.) ნამოიყვანს და ამ სასყიდელს გადაიხდის, მეფე ლევანის ახლობელმა კაცმა რამაზაშვილ და სათათბიროს დიაკმა პოტაპმა ფიცი დადეს. მეფე ლევანის ელჩები ალეგუკასთან იმ სარძლოსათვის მივიდნენ ფედოტთან ერთად, როცა ფედოტი უკან ბრუნდებოდა; ის სარძლო კი, მურზა ალეგუკას ქალიშვილი, სულ 8 წლისაა. ლევან მეფეს იმიტომ უნდა მისი ნაყვანა, რომ ალეგუკამ მას მზარი დაუჭიროს და არავის დაჩაგრინოს, რადგან ალეგუკას ყაბაკები მის, ლევანის, სამეფოს ესაზღვრება(116). ფედოტთან მივიდა ყიზილბაში ბეისრამკული და ფედოტმა იგი გამოკითხა: დიდი ხანია აქა ხარო? მან უპასუხა, რომ ლევან მეფესთან ხუთი წელია ცხოვრობს, ხოლო იქ ყიზილბაშების ელჩს ჩამოჰყვა; თვითონ სპილოს მომვლელი იყო, სპილო კი მოკვდა და მეფემ... მსახურეული ხალხი, რომელიც შაას ემსახურება.

მეფე ლევანი თურქეთის მეფეს ხარკის სახით 800 არშინ ტილოს უხდის და 30-40 სულ ტყვეს აძლევს, ხოლო აძლევს იმიტომ, რომ სავაჭროდ გემები შემოვიდნენ; იმ წელიწადს, როცა გემები არ შემოდიან, მათთან მარილისა და რკინის უკმარისობაა. მათთვის ანდრია ეპისკოპოსსა და კარის ეკლესიის მღვდელს გაბრიელს, რომელიც ელჩად იყო მოსკოვში, უთქვამთ: არისო მდინარე რიონი... დაიკავდა და მუსულმანების წინააღმდეგ ერთად გაილაშქრებდნენ. 22 მაისს სადადიანოს ქვეყნიდან ნასულან...

ბლების საჯანმრთელოდ, ვინც სამსხვერპლოსთან მივა და მათ დაასახელებს. სახარებას მღვდელმთავრები წირვაზე პატრაქალის გარეშე კითხულობენ.

პავლე მღვდელი მიტროპოლიტ მიტროფანეს ეკითხებოდა, შესამოსელისა და ეპიტრაქილის გარეშე მღვდელმთავრებსა და მღვდლებს აქვთ თუ არა სახარების კითხვის უფლება? მიტროპოლიტმა თქვა: არა; წიგნებში არსად შემხვედრია, რომ სახარება შესამოსელისა და ეპიტრაქილის გარეშე იკითხებოდესო. ფედოტმა და პავლე მღვდელმა თქვეს: ჩვენ ეპისკოპოს ანდრიასთან ერთად მონასტრები შემოვიარეთ, ვნახეთ, რომ იგი ყველგან ეკლესიაში თავის სამღვდელმთავრო ადგილზე მდგომი სახარებას შეუმოსავი და უეპიტრაქილოდ კითხულობსო. მიტროპოლიტმა გვითხრა: ეს წესის მიხედვით არ გაუკეთებიაო. წირვისას სახარებით გამოდიან, სამეუფეო კარების წინ დადგებიან და დიდხანს ხმამაღლა გალობენ. რას გალობენ, ჩვენ წესიერად ვერც გავიგეთ. გალობით საკურთხეველშიც შედიან და საკურთხეველშიც არცთუ მცირე ხანი ხმამაღლა გალობენ. ტაძარში კი ზოგი დგას, ზოგიც ზის. მწუხრისა და ღამისთევის ლოცვების შემდეგ და წირვის წინ, შენდობის გამოთხოვა არ ხდება, მიტევება კი უბრალოა. შესამოსელსა და სტიქარზე სამხრე, ჯვარი, ვარსკვლავები და არშიები(117) არა აქვთ. **„შიშითა ღვთისათა“-ს** შემდეგ არ დადიან და მცირე ეკტენიებს არ ამბობენ; ამბიონის ლოცვას ამბობენ, მაგრამ სეფისკვერი არ გამოაქვთ. შობის, მიძინებისა და პეტრე-პავლობის მარხვებს, ასევე ოთხშაბათისა და პარასკევის მარხვებს საერონი არ იცავენ, მხოლოდ დიდმარხვას იცავენ. ბერად აღიკვეცებიან, ხოლო როცა დავაჟკაცდებიან, თუ მოისურვებს, მღვდელმთავარი იქნება; თუ არა და გაიკრიჭება და ცოლს შეირთავს. დიდმარხვაში საერონი ზიარებისათვის თავისი ნებით არ მარხულობენ და სულიერ მოძღვართან არ მიდიან; სიკვდილის წინ კი აზიარებენ, როცა კაცი კვდება. დიდმარხვაში ქორწილებსაც იხდიან. სარძლო სასიძოსთან მიჰყავთ, სასიძო კი საცოლესთან არ მიდის. მოიყვანენ მას მეგობარი და შუამავალი ქალი. თუ ისე აღმოჩნდა, რომ სადმე ახლოს ტაძარია, ისინი ტაძარში ჯვარს დაიწერენ, ხოლო თუ ახლოს ტაძარი არ აღმოჩნდა, მაშინ ჯვარს სახლში იწერენ.

22 მაისს სადადიანოდან წავედით და 26 მაისს სვანეთში ჩავედით. გამცილებლებს - ელისტანსა და ბილშუკს გაცილებისთ-

ვის 5 არშინი მაუდი, ოთხი აბრეშუმის ქსოვილი და 2 ვერცხლის მონეტის ფული მივეცით. პავლე მღვდელმა სიათა და ერთი არშინი ლაჟვარდისფერი ინგლისური მაუდი მისცა. სვანეთიდან 8 ივნისს გავედით და ჩერქეზეთში ხაპუკას ყაბარდოში 12 ივნისს მივედით. ხაპუკამ ოთხი ცხენი არ მოგვცა[96] - ორი ფედოტის, მღვდლის ცხენი და და პოდიაჩის ცხენი. ფედოტის ერთი დაეცაო, ხოლო სხვა სამი თქვენი ცხენი მოიპარესო.

28 ივნისს ხაპუკადან წავედით; 29 ივნისს ილდარის ყაბარდოში მივედით. ხოლო ილდარის ყაბარდოდან 30 ივნისს გავედით. იმავე დღეს ანზორის(118) ყაბაკში მივედით. ანზორის ყაბაკიდან 4 ივლისს წავედით, ხოლო თერგში 11 ივლისს ჩავედით. თერგიდან 21 ივლისს წავედით, ასტრახანში 31 ივლისს ჩავედით, ასტრახანიდან კი 13 აგვისტოს წავედით[97].

ს. ბელოკუროვის მინაწერი: როგორც ელჩინის სიტყვებიდან ჩანს - „ჩემს კაცს, რომელმაც აღწერილობა დაწერა"(119) - ელჩინის „მუხლობრივი აღწერილობის" გაუსწორებელი ეგზემპლარის დამწერი იყო მისი კაცი, რომელსაც, ცხადია, „აღწერილობაში" შენიშვნები შეჰქონდა თუ კარნახით არა, ელჩინის ბრძანებით მაინც. ასე რომ, ელჩინი უნდა ჩაითვალოს, ასე ვთქვათ, ავტორად და რედაქტორად „მუხლობრივი აღწერილობის" გაუსწორებელი ეგზემპლარისა.

16. მღვდელ პავლე ზახარევის მუხლობრივი აღწერილობა (იქვე საქ. №6, 1639წ. 2 ივნისი - 1640წ. ივლისი)

7147 წლის 2 ივნისს სრულიად რუსეთის ხელმწიფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თეოდორეს-ძის ბრძანებით მოსკოვიდან სადადიანოს ქვეყანაში ფედოტ ელჩინი და მასთან ერთად მღვდელი პავლე გაიგზავნა. შენი მეფური ბრძანებულებით ჩვენ გვებრძანა დაგვედგინა, სადადიანოს ქვეყანაში რამდენად იცავენ ბერძნული რჯულის მართლმადიდებლურ სარწმუნოებას, სრულად და უვნებლად; ბერძნულ მართლმადიდებლობას ხომ არ დაშორებიან, ურიათა და ელინთა უკეთური რწმენა ხომ არ შერევიათ, ან ლათინთა ერესით, სხვა ყოველგვარი ერეტიკული ცდომილებით ხომ არ შეუ-

96. გამოსაკვებად რომ მასთან ორი დავტოვეთ.

97. მოსკოვში კი 149 [1640] წლის 4 დეკემბერს ჩამოვედი. უკანა მხარეს შეწებებულ ადგილზე: ამ მუხლობრივ აღწერილობას ფედოტ ელჩინის ნაცვლად მისი ბრძანებით ხელი მასთან მცხოვრებმა ემელიანე ვასილის-ძე ელჩინმა მოაწერა.

ბილწავთ რწმენა და შეურყევლად ნამდვილად თუ იცავენ? შვიდი მსოფლიო კრების განწესებებს კვლავაც ზუსტად თუ მისდევენ? ეკლესიებში როგორი წესი აქვთ, ლიტურღიას როგორ აღასრულებენ, მსახურებისას რანაირი შესამოსელით იმოსებიან, წირვისას რომელ პურს ხმარობენ, ანუ აფუებულს თუ ხმიადს? აქვთ თუ არა საღმრთო ეკლესიებში ხატები, საკურთხეველი ტაძრის სივრციდან გამოყოფილია თუ არა, საეკლესიო ჭურჭლებზე ხატწერას ასრულებენ თუ არა, სამეუფეო კარები ორსაგდულიანები თუ არის და კრეტსაბმელი თუ აქვთ?... საუბრებში უნდა გამოგვეკითხა, წლის ყველა წმიდა მარხვას ჩვენთან თანხმობაში იცავენ თუ არა და აღდგომას ბერძნული პასქალიით ჩვენთან ერთად თუ დღესასწაულობენ?

13 ნოემბერს სადადიანოს ქვეყანაში, ლამაზ სოფელ ხუდონში ჩავედით და ხუდონშივე მეფე ლევანის დავალებით აზნაური მანუჩარი შემოგვეგება. როგორც კი ხუდონში მღვდელი გაბრიელი მოვიდა, რომელიც მოსკოვში მეფე ლევანისგან ელჩად იყო წარმოგზავნილი, მოვიდა თუ არა ხუდონში, მღვდელმა გაბრიელმა თითებზე ბეჭდები გაიკეთა.

15 ნოემბერს, ფილიპეს(120) მარხვის პირველ დღეს, ხალხი სადადიანოს ქვეყანაში რძეს, კვერცხსა და ძროხის ერბოს მიირთმევდა. პავლე მღვდელმა გაბრიელ მღვდელს ჰკითხა: რა ხალხია ესენი, მარხვაში რომ ყველს, რძესა და კვერცხს ჭამენ - მონათლულები თუ არიან? გაბრიელ მღვდელმა თქვა: აქ, სადადიანოს ქვეყანაში, კეთილშობილი ადამიანები მარხულობენ და რძეს, ყველსა და კვერცხს არ ჭამენ, მდაბიონი კი... მიწის მუშები ყველს, კვერცხსა და რძეს ჭამენ, მათ მარხვა არ იციან. პავლე მღვდელი გაბრიელ მღვდელს [კითხვას უსვამს]: თქვენ, მღვდლებს, ვინ გასწავლათ ბეჭდების ტარება? წმინდა მოციქულების მცნებებითა და წმინდა მამების სწავლების მიხედვით, მღვდლებსა და დიაკვნებს ხელებზე ბეჭდების ტარების ნება არა აქვთ. გაბრიელ მღვდელმა თქვა: აქ, სადადიანოს ქვეყანაში, ხელებზე ბეჭდების ტარება ეპისკოპოსებსაც კი არ ეკრძალებათო.

17 ნოემბერს სოფელ ხუდონიდან წავედით და იმავე დღეს სოფელ ჯვარში მივედით. 20 ნოემბერს ჯვარიდან წავედით; იმ დღესვე იმავე თემის სხვა სოფელში ჩავედით.

21 ნოემბერს სოფელ ჯვარში მეფე ლევანის დავალებით ეპისკოპოსი ანდრია შეგვხვდა, რომელსაც თან ახლდნენ არქიმანდრიტი არტემონი, ეკონომოსის თანაშემწე დემაგონია ბოგუჩინი,

სტოლნიკი მოგელი და სასმელების მწდე გულიკაკო. იმავე დღეს ეპისკოპოსმა ანდრიამ ფედოტი და მღვდელი პავლე თავისთან სატრაპეზოდ მიიწვია. დასაპატიჟებლად გაბრიელ მღვდელი მოვიდა, მოსკოვში რომ ელჩად იყო. მას მეფე ლევანის აზნაური მ[ანუჩარი] ახლდა თან. ფედოტი და პავლე მღვდელი ეპისკოპოსს ესტუმრნენ. როგორც კი ეპისკოპოს ანდრიასთან მივიდნენ, [ნახეს, რომ] ეპისკოპოს ანდრიას ვერცხლის მოოქროვილი ჯვარი ედგა, ჯვარზე ქრისტეს ჯვარცმაა გამოსახული; მის მარჯვნივ ღმრთისმშობლის ხატი იდგა, მარცხნივ - იოანე წინამორბედის (კომენტ. 84-ჯ.გ.), თავთან - მთავარანგელოზ მიქაელის, ფერხთით კი - იოანე ღვთისმეტყველის (კომენტ. 85-ჯ.გ.). ჯვარს მომრგვალებული ოთხკუთხა სკამი ჰქონდა, რომლის წინა მხარეზეც ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ხატია გამოსახული, მარჯვენა მხარეს - დიდმოწამე გიორგის, მარცხნივ - თევდორე სტრატილატის (კომენტ. 87 - ჯ.გ.), უკანა მხარეს კი - მოწამე დიმიტრის (კომენტ. 88-ჯ.გ.). კიოტში ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ხატი ძვალზეა ამოკვეთილი. ჩვენ ქრისტეს ჯვრისა და ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატის წინაშე ლოცვა აღვავლინეთ და ეპისკოპოს ანდრიას კურთხევის ასაღებად მივეახლეთ. ანდრია ეპისკოპოსმა რუსულად კურთხევა არ იცოდა და საკურთხ ადგილზე ხელი გამოგვიწოდა სამთხვევად; მას გაბრიელ მღვდელი რუსულად კურთხევას ასწავლიდა. იმ დროს, როცა ფედოტი და მღვდელი პავლე ანდრია ეპისკოპოსთან სატრაპეზოდ იყვნენ, ანდრია ეპისკოპოსს სუფრასთან ორი ყარაჩაეველი ჩერქეზიც ეჯდა: მურზა ხოძიაკა და ხაპუკინის უზდენი პშ[უკა]. ანდრია ეპისკოპოსი კერძებს ჯვარს გადასახავდა და ისე აწვდიდა ყარაჩაეველ მურზას და ხაპუკას უზდენს. ორივე ჩერქეზი კი მოუნათლავი იყო. ეპისკოპოს ანდრიას ალუბლისფერი ანაფორა ეცვა, მის ქვეშ კი - აბრეშუმის კაფთანი; მანტიის გარეშე იყო, ფეხსაცმელები კი დაღრეცილი, მაგრად შეკრული ეცვა.

22 ნოემბერს სოფელ ჯგალში მივედით. იმ სოფელში ტაძარი ქვისგან არის ნაგები, მაგრამ ეკლესია უჯვაროა. საკურთხეველი კანკელითაა გამოყოფილი. ტაძარში და საკურთხეველში ხატები არ არის, კედლებიც მოუხატავია. საკურთხეველში ორი კარი შედის, ორსაგდულიანი კარი და კრეტსაბმელი არ არის. ქვის ტრაპეზი კედელზეა მიშენებული, ტრაპეზზე ოდიკი, ინდიქტი და საფარველი არ დევს. როგორც კი ანდრია ეპისკოპოსი ჯგალში ჩამოვიდა, ეკლესიაში ჯვარისა და ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის

ოდიგიტრიის ხატის დასვენება ბრძანა... მის, ეპისკოპოს ანდრიას, წინ ჩამოატარებენ და ... ეპისკოპოსმა ანდრიამ ბრძანა იმავე ეკლესიაში... მოპირკეთება.

იმავე დღეს ეპიკოპოსი ანდრია არქიმანდრიტ არტემონთან ერთად ჩვენთან მოვიდნენ. არქიმანდრიტმა პავლე მღვდელს ჰკითხა: ღმერთმა შექმნა პირველი ადამიანი, თქვენს ენაზე რა ჰქვია მას და მის მოდგმას? მღვდელმა პავლემ უპასუხა: პირველი ადამიანი, რომელიც ღმერთმა შექმნა, ადამი იყო და მთელი კაცობრიობა დღემდე მისი მოდგმაა. პავლე მღვდელმა დაიწყო სახელების ჩამოთვლა, ვინ რომელი შვა და ვინ ვის შემდგომ იყო. როცა ენოქამდე მივიდა, არქიმანდრიტმა არტემონმა თქვა: ილია წინასწარმეტყველი ენოქამდე იყოო. მღვდელმა პავლემ კი თქვა: შენ, არქიმანდრიტო, დაგვიწყებია, ენოქი წარღვნამდე იყო, ილია წინასწარმეტყველი კი წარღვნიდან მრავალი წლის შემდეგო. არქიმანდრიტმა თქვა: პირველი ის იყოო; მაგრამ ახლა მეტი დრო არ არის, მწუხრის ლოცვაზე წავიდეთო. ამით ეს საუბარი შეწყდა. ანდრია ეპისკოპოსმა თქვა: მწუხრის ლოცვას დაესწარით და ჩვენს გალობას მოუსმინეთო. ჩვენც დავესწარით მწუხრს და გალობაც მოვისმინეთ. მწუხრის ლოცვის შემდეგ პავლე მღვდელმა არქიმანდრიტს უთხრა: გინდა, არქიმანდრიტო, იცოდე ადამიდან წარღვნამდე, წარღვნიდან აბრაამამდე, აბრაამიდან დავით მეფემდე და დავით მეფედან (კომენტ. 57-ჯ.გ.) ქრისტეს შობამდე ვინ რომელი შვა და რამდენი წლისა იყო, გინდა ყველაფერი ეს მოგიყვე? ანდრია ეპისკოპოსმა თქვა: ვიცით, რომ თქვენი რუსული სარწმუნოება მტკიცეა და ყველა ჩვენს ერთმორწმუნეთა თავი, ჩვენ მასზე რაღა უნდა ვისაუბროთო.

23 ნოემბერს არქიმანდრიტმა არტემონმა წირვა იმ ეკლესიაში აღასრულა, სადაც ხატები არ იყო. მასთან ერთად მსახურებაში ორი მღვდელი და დიაკონი მონაწილეობდნენ. როცა სტიქარითა და სამოსელით იმოსებიან, შესამოსელს მხრებზე დაიდებენ, მხრებიდან კი კალთებს ძირს არ უშვებენ. როგორც კი სეფისკვერს ამოიღებენ, ამის შემდეგ შესამოსელის კალთებს მხრებიდან ძირს უშვებენ. შესამოსელს სამხრე, ჯვარი, ვარსკვლავები და არშიები არა აქვს. დიაკვნების ოლარი ვიწრო, მოქსოვილ სარტყელს წარმოადგენს, ერთი ფოჩით, ან ზოგჯერ ფოჩის გარეშეც. სეფისკვერები არქიმანდრიტმა არტემონმა ამოიღო: პირველ სეფისკვერზე ლახვარი ოთხივკუთხით დაუსვა, სეფისკვერის ნაწილი არ ამოუღია და იმავე ჭურჭელზე დადო, რითაც მოიტანეს. მეორე სეფისკვერი-

დან ნაწილი ამოიღო, როგორც ზვარაკი ამოიღება, და ის ნაწილი პირქვე დადო, მაგრამ ჯვრის სახით არ დაუსერავს და არც წმინდა ლახვარი უკრავს მარჯვენა მხარეს - იქ სადაც იესოა. ბარძიმში კი ჯერ წყალი ჩაასხა, შემდეგ - ღვინო. წყალსა და ღვინოს არქიმანდრიტი ცალი ხელით ასხამდა და არა დიაკონი. მესამე სეფისკვერიდანაც ამოიღო ნაწილი, როგორც ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის სეფისკვერიდან იღებენ. იმავე მესამე სეფისკვერიდან ცხრა მცირე ნაწილი ამოიღო და წმიდა პურის გვერდით, მარჯვენა მხარეს, სამ რიგად დაალაგა; თითო რიგში კი სამ-სამი ნაწილი დააწყო. მეოთხე სეფისკვერიდან მრავალი ნაწილი მოციცქნა და, ციცქნიდა რა, მეფის, პატრიარქისა და კიდევ სხვა მრავალი პირის ჯანმრთელობას იხსენიებდა - ვინც თავის სახელს ეტყოდა ან თვითონ ვისაც გაიხსენებდა; სეფისკვერი სულ ოთხი იყო. ბარძიმზე, ფეშხუმზე, საეკლესიო ჭურჭლებზე ცხოველსმყოფელი ჯვარი, ყოვლისმპყრობელისა და ღმრთისმშობლის ხატები გამოსახული არ ყოფილა. როგორც კი მოამზადა წმინდა... ბრძანა, ეკლესიაში სიარულით ეკმიათ ეკლესიისთვის, ეპისკოპოსისა და ყველა იქ მყოფთათვის; ტრაპეზისა და საკურთხევლისთვის არ უკმევია. ეკლესიაში კმევა უწირავმა მღვდელმა ჩაატარა, რომელიც იყო უეპიტრაქილოდ და შეუმოსავი; ტრაპეზის თავზე ღმრთისა და ღმრთისმშობლის ხატები, აგრეთვე კედლის მხატვრობა არ არის. ანთებულ სანთლებს ცარიელ კედლებზე აწებებენ და არა ხატების წინ. წირვის წინ შენდობის ლოცვა არ იციან, ხოლო, როცა დიაკონმა დაიძახა: **„გვაკურთხენ, მეუფეო“**, არქიმანდრიტი დასავლეთისკენ მიტრიალდა, თვალები ეპისკოპოს ანდრიას მიაპყრო და წარმოთქვა: **„კურთხეულ არს მეუფება...“**; შემდეგ ტრაპეზისაკენ მიბრუნდა. კვერექსებზე **„უფალო შეგვიწყალენ“**-ს ამბობენ და არ გალობენ. კვერექსის შემდეგ არქიმანდრიტი ასამაღლებელს ამბობს, რის შემდეგაც **„ამინ“**-ს თვითონვე ამბობს; მგალობლები კი **„ამინ“**-ს არ ამბობენ და არც გალობენ. როდესაც სახარება გამოაბრძანეს, უწირავი მღვდელი საცეცხლურით ხელში წინ წაუძღვა, მას დიაკონი მიჰყვა სახარებით, შემდეგ არქიმანდრიტი, მწირველი და უწირავი მღვდლები, იპოდიაკნები - ყველანი საკურთხეველიდან გამოვიდნენ და სახარებას უკან გაჰყვნენ. სახარებისა და სიწმინდეთა გამობრძანებისას, წინ კანდელებსა და სანთლებს არ ატარებენ. როცა საკურთხევლიდან სახარებით ხელში ეკლესიაში გამოვიდნენ, ეპისკოპოსი ანდრია თავისი ადგილიდან წამოდგა და ტაძრის შუა ადგილას დადგა. მისგან ორივე მხარეს არქიმანდრი-

ტი, მღვდლები და დიაკვნები განლაგდნენ. ასე ფეხზე მდგარნი და სახარებით ხელში ისინი თითქმის მთელი საათი გალობდნენ. პავლე მღვდელს სურდა ეკითხა, თუ რას გალობდნენ სახარების გამოსვენებაზე ფედოტმა კი თარჯიმანს თარგმნის ნება არ მისცა. ხოლო სამოციქულოს ეპისკოპოსი ანდრია ეპიტრაქილისა და შესამოსელის გარეშე კითხულობდა, იდგა რა თავის ადგილზე და არა სამეუფეო კარების პირდაპირ; არქიმანდრიტი კი დასავლეთისკენ პირით სამეუფეო კარებში იდგა და ხელები ზეცად ჰქონდა აღპყრობილი. სამოციქულოსა და სახარების წაკითხვის შემდეგ ეპისკოპოსი ანდრია თავის ადგილზე დაბრძანდა. სიწმინდეთა გამოსვენების დროსაც ტრაპეზს, საკურთხეველს, სიწმინდეებსა და სამეუფეო კარებს არ აკმევენ. სიწმინდეთა გამოსვენებისას ეპისკოპოსი ანდრია თავისი ადგილიდან წამოდგა და ქერუბიმთა საგალობელი დაიწყეს. გალობენ არა კრილოსზე, არამედ ტაძარში, საკურთხეველში და ვინ სადაც დგას, იქ ფეხზე მდგომი გალობს. სიწმინდეთა წინ მღვდელი მიდის საცეცხლურით, შესამოსელისა და ეპიტრაქილის გარეშე; უკან სახარებით ხელში სტიქარშეუმოსავი დიაკონი მიჰყვება. მწირველ დიაკონს წმინდა ფეშხუმი მიჰქონდა, არქიმანდრიტს - ბარძიმი. არქიმანდრიტის უკან მიმავალ მღვდელს ხელში მოოქროვილი ვერცხლის კოვზი თავზემოთ ეკავა, მეორე მღვდელს კი - პერგამენტის გრაგნილი; ამბობდნენ, იმ გრაგნილში იოანეს (კომენტ. 85-ჯ.გ.) მსახურება წერიაო. უკან-უკან სვლით სიწმინდეთა წინ წირვის შესრულებით მიმავალი მღვდელი შეუჩერებლივ აკმევდა არა ისე, როგორც რუსეთში, სადაც დიაკვნები, მიდიან რა, შემობრუნდებიან და აკმევენ. როდესაც სიწმინდეებით სამეუფეო კარებთან მივიდნენ, არქიმანდრიტმა ბარძიმი დიაკონს გადასცა, თვითონ საცეცხლური აიღო, მერე მიბრუნდა და წმინდა ფეშხუმს უკმია; ამის შემდეგ უბრალოდ ტრაპეზზე დადგა - *მოიხსენოს უფალმან ღმერთმან,* არ უთქვამს; ხოლო, როცა ნარმოთქვა: *უმეტესად,* მაშინ ტრაპეზსაც უკმია, მაგრამ ხელები ზეცად არ აღუპყრია და ამ დროს არც მეტანია ცოდნიათ; *ღირს არს*-ის შემდეგაც არ გვინახავს მეტანია. როცა *მამაო, ჩვენო* დაამთავრა, [არქიმანდრიტმა] წარმოთქვა: *თავნი თქვენნი უფალსა მოუდრიკენით.* ამ დროს მთელი მრევლი იჩოქებს და ასე რჩებიან იმდენ ხანს, რა დროც სჭირდება გამოთქმას: *შემინდევ მე, მამაო.* ზიარება არქიმანდრიტმა მიიღო და დიაკონსაც მიაღებინა, მსახურ მღვდლებს კი ზიარება არ მიაღებინა... **შიშითა**-ს რომ იტყვიან ან აკმევენ, [მარჯვენა] ხელზე შემოტრიალდებიან. როცა ამბო-

ბენ: *შიშითა ღვთისათა*, - სიწმინდეებს არ უკმევენ. ზიარება კი დიაკონმა სამსხვერპლოსთან კი არა, ტრაპეზთან მიიღო. განსატევებელზე *მრავალჟამიერ-ს* არ გალობენ, მხოლოდ ეპისკოპოსს ეუბნებიან: *მრავალჟამიერ, მეუფეო*. წირვაზე, საღმრთო გალობისას, ტაძარში აქეთ-იქით დადიან; წამდაუწუმ უკმევს ნებისმიერი წოდების პირი, - მღვდელი იქნება ის, დიაკონი თუ ერისკაცი, - მათ შორის უწიგნურებიც. როდესაც ღმრთის მსახურება სრულდება მწუხრის, ცისკრის თუ წირვის დროს, ზოგიერთები ქუდით, ყავარჯნებზე დაყრდნობილნი დგანან, ზოგნი იდაყვზე თავდაყრდნობილნი სხედან; ეკლესიაში ბევრი მამაკაცის ზედა სამოსით, ხმლითა და ყველანაირი სხვა იარაღით შემოდის.

24 ნოემბერს იმავე ეკლესიაში არქიმადრიტმა არტემონმა წყალი აკურთხა. ეკლესიის შუაში მაგიდის ნაცვლად ტყავის სკამი დადგეს, რომელზედაც ეპისკოპოსი ანდრია დაბრძანდება ხოლმე. სკამზე არაფერი დაუფარებიათ, ზედ წყალჩასხმული ვერცხლის თასი შემოდგეს..., ორი სანთელი დაანთეს და თასზე მიაწებეს. თასის მარცხენა მხარეს ჯვარი უბრალო სკამზე დაასვენეს და არა ლამბაქზე. ჯვარი ხისაა, ზედ ნათლისღებისა და წმიდანთა ხატებია ამოჭრილი. ჯვრის ფერხთით ხელის მოსაკიდი ტარია გამოთლილი, ტარის ბოლო კი მომრგვალებულადაა გამოყვანილი რათა ხელი არ დაცურდეს. წყალი არქიმანდრიტმა აკურთხა, ნაიკითხა ფსალმუნები და აიაზმის ლოცვები, სამოციქულო და სახარება, კვერექსიც და ლოცვაც - ყველაფერი მან ერთმა, არქიმანდრიტმა, წაიკთხა. ლოცვისას მან ორი თითი წყალში ორჯერ აქეთ-იქით გაავლო, მესამედ კი თასიდან ორი სანთელი ააძრო, შეაერთა და სანთლებით ორჯერ ჯვარი გამოსახა, მესამედ კი სანთლები წყალში ჩაძირა. შემდეგ ჯვარი წყალში ჩადო: ჯერ წყალში ჯვარი ფეხზე დააყენა, ხელები გვერდებზე მოჰკიდა და ჯვარი წყალზე ორჯერ აქეთ-იქეთ გაუსვა, მესამედ კი ჯვრის ტარს ხელი მოავლო, პირჯვარი გადაისახა... [შემდეგ] ჯვრით თავისგან მოუსვა. ამ დროს ჯვარს წყალი ესხმებოდა. ანდრია ეპისკოპოსი მაშინ იქვე შეუმოსავი იდგა. ჯვრით წყლის კურთხევისას მრევლისთვის არც ჯვარი გადაუსახავთ, არც ნაკურთხი წყალი უპკურებიათ. წყლის კურთხევის შემდეგ წირვა ჩაატარა. წირვის დამთავრების შემდეგ ანდრია ეპისკოპოსმა ფედოტი და პავლე მღვდელი სატრაპეზოდ მიიწვია. როცა სუფრა გაანყვეს, **მამაო, ჩვენო** ერთმა მღვდელმა ფეხზე დამდგარმა წარმოთქვა, ხოლო ყველანი - ანდრია ეპის-

კოპოსი, აზნაურები, **ბოქაულები** და ერისკაცნი ამ დროს ისხდნენ და სუფრაც ეპისკოპოსმა მჯდომარემ აკურთხა. საუბრისას პავლე მღვდელი ეპისკოპოსს შეეკითხა: რატომ არის, რომ სადადაიანოს ქვეყანაში ხალხს სხვადასხვა სახელები ჰქვიათ, ზოგს რუსული, ზოგს კი ვერ გაიგებ, რა სჯულის სახელი? ანდრია ეპისკოპოსმა თქვა: ჩვენთან კეთილშობილნი მღვდლებს სახლში იწვევენ მშობიარესთან ლოცვის წასაკითხად და სახელის დასარქმევად. ამათ სახელებს რუსულ ყაიდაზე არქმევენ. რაც შეეხება სოფლის ხალხს, ისინი მღვდლებს სახლში მშობიარესთან ლოცვების წასაკითხად არ იწვევენ და დედ-მამა საკუთარ შვილებს სახელებს თვითონვე არქმევს არა წიგნების მიხედვით. ამიტომაც მათ სხვადასხვა, არარუსული სახელები ჰქვიათ. პავლე მღვდელმა ჰკითხა: ის ბავშვები, რომლებსაც დედ-მამა აძლევს სახელებს, მონათლულები თუ არიან? ეპისკოპოსმა ანდრიამ უპასუხა: ჩვენში იმ ბავშვებსაც ნათლავენ, მაგრამ სახელებს არ უცვლიან.

26 ნოემბერს ფედოტი და პავლე მღვდელი ანდრია ეპისკოპოსს ქრისტესშობის მონასტერში ნაჰყვნენ. იმ მონასტერში ტაძარი ქვისგან არის ნაგები, ტაძარზე ორი ჯვარია. ერთი ჯვარი ხის არის და ეკლესიის წინა კედელზეა მიმაგრებული, მეორე ჯვარი კი რკინისაა - საკურთხევლის უკანა კედელზე დგას. საკურთხეველი ტაძრისაგან გამოყოფილია. საკურთხეველში მხოლოდ სამეუფეო კარი შედის, ჩრდილოეთისა კი არ არის; ტრაპეზი არის წესისამებრ. არ არის ყოვლისმპყრობელის დეისუსი, მთავარანგელოზების მიქაელისა და გაბრიელის, ღმრთისმშობლის, იოანე წინამორბედის (კომენტ. 84-ჯ.გ.), მოციქულების, აგრეთვე წმიდანთა და ღირსთა ხატები; მაგრამ არის ქრისტეს ჯვარცმის, მაცხოვრისა და ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ადგილობრივი ხატები. იმ დღეს იმ ეკლესიაში ეპისკოპოსი ანდრია წირავდა, მასთან ერთად კი არქიმანდრიტი არტემონი, ოთხი მღვდელი და სამი დიაკონი მსახურებდნენ. როგორც კი ეკლესიაში შევიდნენ, შუაში ხალიჩა დააგეს და მასზე ომფორი, შესამოსლები, ეპიტრაქილი, სტიქარი, სამკლავე დაალაგეს და ჟამნობა დაიწყეს. როცა ჟამნები დაამთავრეს, არქიმანდრიტი, მღვდლები და დიაკვნები შეიმოსნენ და სიწმინდე უკვე შემოსილებმა მოამზადეს. მერე საკურთხევლიდან ყველა ერთად გამოვიდა, ხალიჩის ორთავ მხარეს დადგნენ, რის შემდეგაც ეპისკოპოსი ანდრია თავისი ადგილიდან წამოდგა, ხალიჩასთან მივიდა და შეიმოსა. სტიქარზე და სამოსზე სამხრე, ჯვარი, ვარსკვლავები და არშია არ არის, ეპიტრაქილს კი ზემოთ სამი

გოჯისოდენა ყელსაბამის მსგავსი გადმოსაკეცი საყელოა წამატებული. როდესაც შეიმოსა, მას სამეუფეო კარის პირდაპირ სკამი დაუდგეს, რომელზეც იგივე ხალიჩა გადააფარეს. ეპისკოპოსიც იმ სკამზე დაბრძანდა. სახარების გამოსვენებაზე ეპისკოპოსიც სახარებას საკურთხეველში გაჰყვა. როდესაც სამოციქულოს კითხვა დაიწყეს, ეპისკოპოსი სამეუფეო კარებში პირით დასავლეთისაკენ დადგა და ხელები ისე აღაპყრო, როგორც *კურთხეულ არს მეუფება*-ს დროს. დიდი გამოსვლისას ფეშხუმს ზემოთ სიწმიდეს აქეთიქით სამწერობლებით ურხევენ. შუა ეკლესიაში რომ გამოვიდნენ, ეპისკოპოსი საკურთხევლიდან გამოვიდა, ფეშხუმს და ბარძიმს უკმია, შემდეგ ისინი დიაკვნისაგან მიიღო და ტრაპეზზე დადგა. *მოიხსენოს უფალმან ღმერთმან*, არ უთქვამს; ამის შემდეგ არც სამეუფეო კარები დაუკეტავთ და არც ფარდა ჩამოუშვიათ. პავლე მღვდელმა იკითხა: გამოსვენების შემდეგ რატომ არ კეტავთ სამეუფეო კარებს და ფარდას არ უშვებთ? რუსეთის სახელმწიფოში სიწმიდის გამოსვენების შემდეგ სამეუფეო კარებსაც კეტავენ და ფარდასაც ჩამოუშვებენ. ეპისკოპოსმა ანდრიამ უპასუხა, ჩვენში ოდითგან ასეა დადგენილიო. გამოსვენების შემდეგაც ტრაპეზს ზემოთ სამწერობლებს არხევენ განუწყვეტლად იმ ადგილამდე, სანამ იტყვიან *შიშითა ღვთისათა*. ჩვენი ქრისტე ღმერთის სისხლსა და ხორცს ეპისკოპოსი ანდრია არ ზიარებულა. მხოლოდ არქიმანდრიტსა და ერთ დიაკონს მისცა ზიარება, ხოლო ოთხ მღვდელს და ორ დიაკონს, რომლებიც ასევე თანამწირველები იყვნენ, არ მისცა და ისინი არ ზიარებულან. ჩვენ ვერ გვითხრეს ეს ტაძარი ქრისტესშობის თუ ღმრთისმშობლის შობის სახელზეა. ქრისტესშობის ან ღმრთისმშობლის შობის ადგილობრივი ხატი კი ტაძარში არ არის. 3 დეკემბერს ეპისკოპოსმა ანდრიამ და მღვდელმა გაბრიელმა შობის მონასტერში ღმრთისმშობლის ხატის ქვეშ კიოტში ჩასმული მრავალ წმიდანთა წმიდა ნაწილი გვიჩვენეს. სხვა ადგილზეც, მაცხოვრის ხატის ქვეშ, გაკეთებული სანაწილეები ვერცხლის ჭადრაკული უჯრედებითაა დამაგრებული და უჯრედების ქვეშ ეპისკოპოსმა ანდრიამ [გვითხრა], იმ უჯრედების ქვეშ წმიდა ნაწილები არისო. ეპისკოპოს ანდრიას და მღვდელ გაბრიელს უნდოდათ იმ წმიდანების სახელებიც ეთქვათ, მაგრამ ფედოტმა უთხრა, სახელების ჩაწერის დრო ახლა არა მაქვსო. იმავე კიოტში ჯვარი იყო ჩასმული და მის შესახებ ეპისკოპოსმა გვითხრა: ის ჯვარი იმ ჯვრისგანაა, რომელზედაც ქრისტე აცვესო. იმ ჯვარში ექვს ადგილას პატარ-პატარა წმიდა ნაწილებია ჩასმული. იმავე

ტაძრის მარცხენა ნაწილში ცარიელი ეგვტერია, ხატების გარეშე. ეგვტერის შუაგულში მიწაზე ლოდი დევს, ლოდს კი შუაში რკინის რგოლი აქვს დამაგრებული. ეპისკოპოსმა გვითხრა: ამ ლოდის ქვეშ ქვაბულია, იმ ქვაბულში კი სადადიანოს სამეფოს უწინდელი მეფენი ასვენიაო. შობის მონასტრიდან იმავე დღეს ნამოვედით.

იმავე დღეს {წალენჯიხის} მაცხოვრის მონასტერში მოვედით. იმ მონასტერში ეკლესია ქვისგან არის ნაგები. ეკლესიაში არის ყოვლისმპყრობელის, ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის, მთავარანგელოზების-მიქაელისა და გაბრიელის, აგრეთვე იოანე წინამორბედის დეისუსის ხატები. საკურთხეველში და ეკლესიაში კედლებზე ხატწერაა შესრულებული. ეკლესიაში ზემოთ [გუმბათზე] საბაოთ არის გამოსახული, საკურთხეველში ზემოთ კი - ქებათა შესხმა ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობელს, მრავალი სხვა წმიდანი, ასევე სადადიანოს მეფენი, დედოფალნი და ნათესავნი მათნი. საკურთხეველი ტაძრისგან გამოყოფილია; ტრაპეზი და სამსხვერპლო წესისამებრაა. ადგილობრივი ხატიდან არის ქრისტეს ჯვარცმა, მის გარშემოა უფლის ვნებანი, აგრეთვე ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის შეუწველი მაყვალის ხატი. იმ ხატის კედელში მცირე ზომის კიოტია ჩატანებული. კიოტში ხელი გვიჩვენეს და გვითხრეს, რომ ის ხელი იოანე წინამორბედისაა. ჩვენ ვიკითხეთ: საიდან, ვის მიერ იყო ეს ხელი ჩამოტანილი და როდის? ვინმე იოანემ გვითხრა: ის ხელი იერუსალიმის პატრიარქის მიერ არის ჩამოტანილი; იმ პატრიარქის სახელი კი არ ვიცი, ვინაიდან დიდი დრო არისო გასული; რაც ეს ხელი ჩამოსვენებულია, ას ოთხმოცი წელიწადიაო. ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის შეუწველი მაყვალის ხატზე გამოსახულია აგრეთვე ღმრთისმშობლის დღესასწაულები, მარჯვენა ფერხთით კი - სოფლის მპყრობელი ბნელისა ამის საწუთროისა. პავლე მღვდელი ანდრია ეპისკოპოსს შეეკითხა: სულთმოფენობის დღესასწაულის ხატზე ვინ არის გამოსახული.....? ეპისკოპოსმა ანდრიამ თქვა: ეს სულიწმიდაა. იმის გვერდით მანუჩარის [ნაქონი] მაცხოვრის ხატია. სახე დაწერილია, თითები, ხელები და მკლავები კი - [გამოქანდაკებული, მაგრამ] არა ვერცხლისგან, დგას კიოტში; ის ხატი კიოტიდან ამოიღეს. მაცხოვრის ხატის უკან ჯვარია ამოჭრილი. ეპისკოპოსმა ანდრიამ თქვა, რომ ეს ჯვარი იმ ჯვრისგანაა, რომელზედაც ქრისტე აცვესო. გვერდებზე იმპერატორ კონსტანტინესა და მისი დედის ელენეს... ჯვრებია გამოსახული... იმავე დაფაში ჩასმულია წმიდანთა ნაწილები... ეპისკოპოსმა ანდრიამ ჩამოგვითვალა იმ წმინდანთა სახელები,

ვისიც არის წმინდა ნაწილები: იოანე დამასკელისა, წმ. ნაწილები ქრისტეს მოწამე ბარბარესი, მოწამე ანასტასიასი, ანასი - ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის დედისა, მოწამე მარინესი, დემეტრე ფესალონიკელისა, მოწამე თეკლასი, მოწამე ეკატერინესი, მოწამე ხარლამპისა, ანდრია კრეტელისა, თეოდორე ტირონისა, დიდმოწამე გიორგისა, გრიგოლ ღმრთისმეტყველისა, მოციქულისა [მა]თესი და მოციქულისა არქიპოსი, მოწამე პროკოფისა. ეპისკოპოსმა ასევე ანტონი დიდის წმიდა ნაწილებიც დაგვისახელა. პავლე მღვდელმა თქვა: რომელია ანტონი დიდის ნაწილები? ანტონი მისმა მოწაფემ დაკრძალა, დაკრძალვის ადგილი და მისი წმიდა ნაწილები ჯერ მოპოვებული არ არის. ეპისკოპოსმა კი თქვა: ჩვენ არ ვუწყით ვინ დაკრძალა ანტონი და სად არის მისი წმიდა ნაწილები, მაგრამ ამ ნაწილებზე გვიწერია, რომ ის ანტონი დიდის ეკუთვნისო. გვითხრეს, აქვეაო ღმრთისმშობლის პერანგის პატარა ნაჭერი, იმ ღრუბლის პატარა ნაწილი, რომლითაც ურიების მიერ ჯვარზე გაკრულ ქრისტეს ნაღველი და ძმარი ასვეს, წმიდა ნაწილები მოწამისა კვიპრიანესი, მღვდელმოწამისა ვლასისა და იაკობ სპარსისა, თევდორე სტრატილატისა, იოანე მოწყალისა, ბასილ კესარიელისა, წმიდისა ნიკოლოზ სასწაულმოქმედისა, წმიდა სპირიდონისა(121). თქვეს, რომ ვინც აქ წერია, იმ წმინდანების წმინდა ნაწილებიაო. პავლე მღვდელს უნდოდა ეპისკოპოსისათვის ეკითხა, რა ნაწილები იყო ეს - სხეული, ძვალი თუ თმა? მაგრამ ფედოტმა მღვდელ პავლეს ასეთი შეკითხვის უფლება არ მისცა. ეპისკოპოსმა ანდრიამ გვიჩვენა ადგილი, სადაც ეს ნაწილები ესვენა, მაგრამ არ უჩვენებია, თუ რა ნაწილები იყო ეს - სხეულის, ხელისა თუ ფ[ეხ]ის ნაწილები, სხვა რომელიმე ძვალი თუ თმები. იქვე, სამეუფეო კარებთან ახლოს, ადგილობრივი ხატების მარცხენა მხარეს არის პატარა სტოა. გვითხრეს, რომ პატარა სტოაში წმიდა ნაწილებია დასვენებული, მაგრამ არ უთქვამთ, რომელი წმიდანების. აქვე მაცხოვრის ხატი დგას კიოტში, ხოლო სტოაში - ღმრთისმშობლის ხატი, მეორე სტოაში - იოანე წინამორბედი (კომენტ. 84-ჯ.გ.). როცა მეფე ლევანი ბაშიაჩუკთა მეფეს გიორგის(122) ეომებოდა, მას დროშა ჩამოართვა და იგი მაცხოვრის ხატს მიამაგრა. დროშაზე კი დიმიტრი თესალონიკელის (კომენტ. 88-ჯ.გ.) ხატია ამოქარგული, დროშის ირგვლივ [არშიაზე] კი სიტყვები ოქროთია ამოქარგული. იმ ეკლესიაში, ტრაპეზზე, ორი სახარებაა. ერთი ტყავზეა დაწერილი და ვერცხლით, ოქროთი, ძვირფასი ქვებითა და მარგალიტითაა გამშვენებული. დაფაზე

ცხოველმყოფელი სამებაა გამოსახული, მახარებელთა ხატები კი არ არის. იმავე ეკლესიაში წინა მარჯვენა მხარეს ეგვტერია, იმავე ეგვტერში საკურთხეველი და დაფაზე ხატები არ არის, ტრაპეზი კი კედელზეა მიდგმული; ტრაპეზის თავზე - კედელზე ღმრთისმშობლის ქებათა შესხმის, ასევე მთავარანგელოზების მიქაელისა და გაბრიელის ხატებია; მთავარანგელოზის გვერდით მეფეთა მეფე ლევანი, მეფე ლევანის დედოფალი და მათი შვილებია გამოსახული; მეორე მხარეს კი უწინდელი მეფენი და დედოფალნი არიან გამოსახულნი. ამავე ეგვტერში მეფე ლევანის დედოფალი და ასული არიან დაკრძალულნი. დედოფლის საფლავიდან ტრაპეზამდე სამი მეოთხედი არშინია. იმ ეგვტერში წირვას და პანაშვიდს ბერძენი ბერი ასრულებს, ღმრთისმსახურებაზე დასასწრებად კაცები, ქალები და ყოველნაირი ხალხი შემოდის.

იმავე დღეს მაცხოვრის მონასტრიდან სოფელ წალენჯიხაში გადაგვიყვანეს. 8 დეკემბერს ფედოტი და პავლე მღვდელი მაცხოვრის მონასტერში წირვაზე დასასწრებად მოვიდნენ. იმ დღეს მწირველი იოანე მღვდელი იყო. პავლე მღვდელი საკურთხეველში შევიდა, რათა ენახა როგორ წირავს. იმ დროს საკურთხეველში სამეუფეო კარებთან სიათა იყო მიყუდებული. ამის შესახებ პავლე მღვდელმა მეფე ლევანის აზნაურ მანუჩარს, რომელიც მონასტერს განაგებდა, პრისტავ მოგელს და მღვდელ იოანეს უთხრა. მათ უპასუხეს, რომ ბავშვმა იცელქა და საკურთხეველში სიათა შეიტანაო. ერისკაცი სიათას გამოსატანად გაგზავნეს. ის ადამიანი საკურთხეველში სამეუფეო კარით შევიდა, სიათა აიღო და იმავე კარით საკურთხევლიდან გამოიტანა. წირვის შემდეგ მღვდელმა იოანემ თარჯიმან ოსიპს ტყვია-წამალი სთხოვა.

25 დეკემბერს ქრისტესშობის დღესასწაულზე იმავე ეკლესიაში ფედოტი და მღვდელი პავლე წირვას დაესწრნენ. მათ ნახეს, როგორ მოდიოდა სადადიანოს ქვეყნის ხალხი ეკლესიაში ხატზე სამთხვევად; ხატზე მთხვევის შემდეგ მარცხენა მხარეს ტრიალდებოდნენ. მღვდლები, დიაკვნები და იპოდიაკონები ვისაც მოტანილ შესაწირავს გამოართმევდნენ, იმ ადამიანს მარცხნიდან მარჯვნივ სამგზის თავზე შემოავლებდნენ და მერე ფეხზე მდგომნი მათთან საუბრობდნენ. რის შესახებ საუბრობენ, არ ვიცი. პავლე მღვდელს უნდოდა გაეგო, იმ დროს ისინი რაზე საუბრობენ, მაგრამ ფედოტმა მღვდელ პავლეს ამის თაობაზე მათთვის კითხვის დასმის ნება არ მისცა. წირვის დამთავრების შემდეგ ხალხი ტაძარში დასხდა და დამსხდარნი ფაფას, ხორცს ჭამდნენ და ღვინოს სვამდნენ.

31 იანვარს წალენჯიხიდან წავედით.

1 თებერვალს სოფელ კეძში ჩავედით. ტაძარი იქ ქვისგან არის ნაგები, ეკლესიაში კი მწყალობელი ღმრთის ხატები არ არის. კეტზიდან იმ დღესვე წავედით. იმავე დღეს სოფელ ბოჯში მივედით. სოფელ ბოჯში ეპისკოპოს ანდრიას შევხვდით. იმ დღეს პავლე მღვდელი გაბრიელ მღვდელს შეეკითხა: ამ ხსნილ შვიდეულში თქვენი ხალხი თევზს, რძეს, ერბოს, კვერცხსა და ხორცს რატომ არ ჭამს? მართლმადიდებლური რწმენის თანახმად, რუსეთში ჩვენ, მართლმადიდებლები, ხსნილში თევზს, რძეს, კვერცხსა და ხორცს ვჭამთ, მაგრამ ამისათვის სომხებად არ გვთვლიან და არც ჩვენ ვუწოდებთ ამ კვირას სომხებისამებრ ალაჯორის კვირას. გაბრიელ მღვდელმა თქვა: ჩვენც მართლმადიდებელი ქრისტიანენი ვართ. წარსულ წლებში ქრისტესშობაზე და მთელი ამ ხსნილი კვირის მანძილზე, ასევე ბრწყინვალე შვიდეულში და სხვა მსგეფსის კვირიაკეებში არ ვმარხულობდით, რძესა და ხორცს ვჭამდით; წელს კი დედოფალი, ლევან მეფის მეუღლე, აღესრულა, ამიტომ მეფე, ბოიარები და ნებისმიერი წოდების ხალხი, ვისაც დედოფალი უყვარდა, ყველანი მარხულობენ და მთელი წლის განმავლობაში თევზის, რძისა და ხორცის ნაწარმს არ ჭამენ. მეფე ლევანმა აღთქმა დადო, რომ დედოფლის გარდაცვალების შემდეგ პირველ წელს თევზის, რძისა და ხორცის ნაწარმს არ მიიღებს. დედოფლის წლისთავის შემდეგ მეფე ლევანი თევზით გაიხსნილებს, დედოფლის გარდაცვალებიდან მესამე წელს კი მეფე ლევანი თევზს, რძეს, ერბოსა და კვერცხს მიიღებს, ხოლო დედოფლის გარდაცვალებიდან მეოთხე წელიწადს მეფე ლევანი მსგეფს დღეებში ყველაფერს შეჭამს, რაც მართლმადიდებელი ქრისტიანისათვის არის დაწესებული.

2 თებერვალს, უფლის მირქმის დღესასწაულზე, ეპისკოპოსმა ანდრიამ ფედოტი და პავლე მღვდელი წირვაზე მიიწვია. იმ სოფელში, ბოჯში, ეკლესია ხისგანაა ნაშენი, დიდმოწამე გიორგის სახელზეა, ჯვარი კი ეკლესიაზე არ არის საკურთხეველი გამოყოფილია, მაგრამ შესასვლელი ერთი კარითაა. არც ტაძარში და არც საკურთხეველში ხატები არ იყო. ეპისკოპოსმა ანდრიამ ტაძარში ჯვარი და ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის ხატი დააბრძანა, რომლებსაც ღმრთისმსახურების შესრულებისას მის, ეპისკოპოსის, წინ დაატარებენ. ეკლესიაში წირვაზე ფედოტისა და პავლე მღვდლის მოსვლის შემდეგ ეპისკოპოსმა წირვის დაწყება ბრძანა. თანამწირველებად მღვდელი და დიაკონი ჰყავდა. წირვაზე სამოციქულო და სახარება ეპისკოპოსმა ანდრიამ წაიკითხა. ამ დროს იგი თავის

ადგილზე, მარცხენა მხარეს იდგა და არა სამეუფეო კარების პირდაპირ; არ შეუმოსავს და ეპიტრაქილის გარეშე იყო. იმავე ეკლესიაში ტილოთი შემოხვეული სამი ჭოკი იდგა. ზომით ჭოკები ორსაჟენიანი სიმაღლისა და მეოთხედარშინიანი სისქისაა. ჭოკებს ყურები და თითები აქვს გაკეთებული, ჭოკების მეორე ბოლოში კი - ფიწალივით რკინები. პავლე მღვდელი ანდრია ეპისკოპოსს შეეკითხა, თუ რატომ იდგა ეს ჭოკები ეკლესიაში. ეპისკოპოსმა მიუგო: ეს დიდმოწამე გიორგის ისრებია; ამით ის ურწმუნოებს გმირავს, ჩვენ კი გვიცავს. ამ დროს გაბრიელ მღვდელს თითებზე ბეჭდები ეკეთა.

ბოჯიდან 2 თებერვალს წავედით. იმავე დღეს სოფელ პისკურში (ფუწყურში - ჯ.გ.) მივედით. იქ არის ხის ეკლესია საკურთხევლით; ხატები კი ტაძარში და საკურთხეველში არ არის. პავლე მღვდელი გაბრიელ მღვდლის კაცს - სავკას შეეკითხა, რატომ არ არის ეკლესიაში ხატები? სავკამ აუხსნა, რომ როცა მეფე აქ არ არის, ეკლესიაში ხატებს არ აჩერებენ, ხოლო მეფე ლევანი როცა მობრძანდება, ხატებსაც მაშინ მოაბრძანებენ და ეკლესიაში დაასვენებენო.

3 თებერვალს ჩვენთან დაბა პისკურიდან მეფე ლევანის ხაზინის მცველი ვასილი ბელორუსი მოვიდა და მოგვიყვა, რომ ის ვასილი ზაპოროჟიეში იყო და დონელ კაზაკებთან ერთად შავ ზღვაზე ლაშქრობა გადაწყვიტა. ისინი რვა ნავით ყოფილან. უამინდობით გამოწვეულმა უბედურებამ სადადიანოს ქვეყანაში გამოგვრიყა. ამ დროს თურქთა თექვსმეტი კატარღა მოგვადგა, ხმელეთიდან კი - მეფე ლევანის ხალხი. თურქები, კაზაკებს უსწორდებოდნენ, დადიანის ხალხმა კი კაზაკებს შეჰფიცა, რომ დარტყმას და ვნებას არ მიაყენებდნენ. კაზაკებმაც მათ დაუჯერეს და ნავებიდან მათთან გადავიდნენ, მაგრამ ამ დროს თურქებმა და სადადიანოს მეფის ხალხმა ერთობლივად კაზაკები გაწყვიტეს, ნაწილი ტყვედ წაასხეს(123). მას შემდეგ თორმეტი წელი გავიდა. მეფე ლევანმა ვასილი თავისთან წაიყვანა. შემდეგ, მეფე ლევანმა და დედოფალმა დარეჯანმა მის მიმართ წყალობა გამოიჩინეს და მას ჰკითხეს: რომელი სარწმუნოებაა უფრო სწორი, რუსული თუ ლიტვური და სად გაეგზავნათ ელჩი - მოსკოვის რუს ხელმწიფესთან თუ ლიტვის მეფესთან? მეფესა და დედოფალს ვასილმა უპასუხა: მოსკოვის რუსული სარწმუნოება როგორც მნათობი მთელ ცისქვეშეთში ანათებს და ყველა ხალხში რწმენით, ჭეშმარიტებითა და სიდიადით წმიდა და ნაქებია. ლიტველთა სარწმუნოება კი იგივეა, რაც ლათინთა. ვინც მართლმორწმუნე იყო, მეფემ იქ ძალით გაალათინა. რუსეთის სახელმწიფოში კი რწმენა კეთილია და შენთვის, მეფე ლევანისთვის,

ახლობელია. ამიტომაც გადაწყვიტეს მეფე ლევანმა და დედოფალმა ნესტან-დარეჯანმა სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფესთან და დიდ მთავართან, მიხეილ თევდორეს-ძესთან ელჩის გაგზავნა.

4 თებერვალს ფუწყური დავტოვეთ და სოფელ გამბლში ჩავედით. ეკლესია იქ ქვისგან არის ნაგები, სტოა კი ხისაა და ჩალით დაფარული. ის ეკლესია წმიდა ნიკოლოზის სახელობისაა. გაბრიელ მღვდელმა მითხრა, რომ ამჟამად აქ ხატები არ არის და მსახურებანიც არ ტარდებაო, როცა მეფე ლევანი მოდის ხოლმე, ხატებსაც მაშინ მოაბრძანებენო. იმ დღესვე ღამბლიდან წავედით. იმავე დღეს სოფელ მერკულაში მივედით. იმ სოფელში ტაძარი - ქვის, სტოა კი ხისაა. გაბრიელ მღვდელმა გვითხრა, რომ ეკლესია წმიდა სამების სახელობისაა, მაგრამ ხატების გარეშე და უმოქმედოაო. იმ ეკლესიაში ჩვენ არც მივუწვევივართ.

5 თებერვალს მერკულადან წამოვედით და შავ ზღვასთან გამოვედით. ეპისკოპოსმა ანდრიამ გვითხრა: სრულიად რუსეთის დიდ ხელმწიფე მეფესთან და დიდ მთავართან მიხეილ თედორეს-ძესთან ლევან მეფემ თავისი ელჩი მღვდელი გაბრიელი იმისათვის გააგზავნა, რომ დიდ ხელმწიფეს მეფე ლევანის მიმართ თავისი მონყალების გაღებაზე უარი არ ეთქვა და მტკიცე მაღალი მარჯვენის ქვეშ იგი და მისი სამეფო შეეფარა. თურქეთის მეფისა და სხვა მეზობელი ბუსურმანული ურდოების წინააღმდეგ, რომლებიც რუსეთის მტრებად ითვლებოდნენ, თუკი სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფე და დიდი მთავარი მიხეილ თევდორეს-ძე მოისურვებდა და ვინმეზე გაილაშქრებდა, მეფე ლევანიც მასთან, დიდ ხელმწიფესთან, ერთად გამოვიდოდა. თუკი დიდი ხელმწიფის ბრძანებით, კაზაკები თურქების წინააღმდეგ საბრძოლველად წავიდოდნენ და ღმრთის ნებით მათ ზღვის ტალღები მეფე ლევანის სამეფოში გამორიყავდა, მაშინ მეფე ლევანი კაზაკებს სიამოვნებით აჭმევდა, ასმევდა, მათზე ყველანაირად იზრუნებდა. თუკი თურქეთის მეფე კაზაკებს რაიმე ბოროტებას მოუწყობს, მაშინ სრულიად რუსეთის დიდი მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის, მისი მეფური უდიდებულესობის გულისთვის ლევან მეფე მოხარული იქნება კაზაკებს გვერდში ამოუდგეს და უსჯულოების წინააღმდეგ მათთან, კაზაკებთან, ერთად იბრძოლოს. ამასთან, იგი სრულიად რუსეთის დიდ ხელმწიფე მეფესა და დიდ მთავარს მიხეილ თევდორეს ძეს სთხოვდა, რომ მას ნყალობა გამოეჩინა და კაზაკებისათვის მის ქვეყანაში საომრად მოსვლა, ასევე ნავსაყუდლებში სავაჭრო კატარღებისა და გემების დარ-

ბევა დაეშალა, რადგან კაზაკების შიშით სამი წელიწადია ჩვენთან სავაჭრო გემები აღარ შემოსულანო. იმ წლებში კი, როცა სავაჭრო გემები და კატარღები ჩვენთან არ მოდიან, მარილის, რკინისა და სხვა მრავალი საჭირო საქონლის ნაკლებობას განვიცდითო.

6 თებერვალს დრანდის მონასტერში(124) მივედით. ეპისკოპოსმა ანდრიამ და გაბრიელ მღვდელმა თქვეს: ეს მონასტერი თურქებმა დაარბიესო. 145 [1637] წლის მაისში თურქები სამოცი კატარღით ნაპირს მოადგნენ და მონასტერი აოხრესო. მონასტერში ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ქვის ტაძარია, მაგრამ ის არ უთქვამთ - ხარების, შობის თუ მიძინებისა იყო; ასე ამბობენ: ღმრთისმშობელი ერთიაო. ტაძარში საკურთხეველი გამოყოფილია, ასევე ტრაპეზიცა და სამსხვერპლოც წესისამებრაა; ტრაპეზზე ინდიქტიონი და საფარველი არ არის. დეისუსში სამი ხატია - ყოვლისმპყრობლის, ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლისა და იოანე წინამორბედის. ხოლო ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ადგილობრივი ხატი ისეთივეა, როგორიც დეისუსში წერია. მეორე მხარეს, კიოტში, ჯვარია; ჯვარში, რომელიც კიოტიდან ამოასვენეს, წმინდა ნაწილებია - ხელის ორი ძვალი იდაყვიდან მაჯამდე. ეპისკოპოსმა ანდრიამ გვითხრა, რომ ეს ხელის ძვლები მოწამე მარინესი (კომენტ. 158-ჯ.გ.) არისო. მეორე ჯვარი ვერცხლისაა მოოქროვილი; ჯვრის ფერხთით ექვს პატარა უჯრაში სხვადასხვა წმინდანის წმინდა ნაწილია მოთავსებული. რომელი წმინდანებისაა ეს წმინდა ნაწილები, ვინ და საიდან ჩამოიტანა, ჩვენთვის არ უთქვამთ, მაგრამ გვითხრეს: რომ როცა ტაძარი აშენდა, მაშინ ჩამოაბრძანეს აქ სიწმიდეებიო. ვინ და საიდან ჩამოიტანა, რომელ წმინდანთა ნაწილებია, ამის შესახებ წერილობითი საბუთები არ გვაქვსო. იმ დროს ეპისკოპოსმა ანდრიამ იქ ჟამნის წაკითხვა ბრძანა. ჟამნზე სამოციქულოსა და სახარებას ეპიტრაქილისა და შესამოსელის გარეშე ეპისკოპოსი ანდრია კითხულობდა, იდგა რა ტაძარში თავის ადგილზე და არა სამეუფეო კარების პირდაპირ.

8 თებერვალს მოქვის მონასტერში (კომენტ. 97-ჯ.გ.) ვიყავით. იმ მონასტრის ტაძარი ქვისგანაა ნაგები; საკურთხეველი გამოყოფილია, ტრაპეზი, სამსხვერპლო, დეისუსი და ადგილობრივი ხატები წესისამებრ არის. ადგილობრივი მაცხოვრის ხატი კიოტშია დაბრძანებული. ხატი კიოტიდან ამოიღეს, ხატის უკანა მხარეს წმინდანთა სახელებია ჩამოწერილი. მათ ქვეშ იმათი წმინდა ნაწილებია მოთავსებული, ვინც აქ წერია. სულ ოთხმოცდაათი წმინდანის სახელი ეწერა. ფედოტმა პავლე მღვდელს მათი სახელების ჩაწერის უფლება არ მისცა, მხოლოდ უბრძანა ეთქვა, თუ

ვინ იყო იმათგან მღვდელმთავარი, ვინ ღირსი და ვინ მოწამე, ან ღირსი და მოწამე დედა. მე, პავლე მღვდელმა, არ ვიცი, ყველა მათი სახელი ფედოტმა ჩაიწერა თუ არა, რადგან ჩემთვის ნაკითხად არ მოუცია, არც ნება დაურთავს, რომ მე ჩამეწერა. იმავე ტაძარში მაქსიმე ეპისკოპოსმა (კომენტ. 98 - ჯ.გ.) ჯვარი გვაჩვენა. ეპისკოპოსებმა ანდრიამ და მაქსიმემ გვითხრეს, რომ იგი უფლის ცხოველმყოფელი ჯვრისაგანაა, რომელზედაც ქრისტე გააკრეს. ჯვარზე უფლისა და ქრისტეს ჯვარცმის ხატი არ წერია. ჯვარი ქვებითაა შემკული. იმავე მაქსიმე ეპისკოპოსმა ასევე თეთრი ქვის პატარა თითისტარი გვიჩვენა და გვითხრა, რომ ის თითისტარი ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის არისო. იმავე მაქსიმე ეპისკოპოსმა გვიჩვენა წმინდა ნაწილები - ორი უხრწნელი ხელი თითებით, რამდენიმე ცარიელი ძვალი, ფეხის ორი ნაწილი და სხვა ძვლები, სულ ათამდე წმიდა ნაწილი. ეპისკოპოსმა მაქსიმემ თქვა: ის ხელები, ფეხის ნაწილები და ძვალი არქიდიაკონ სტეფანეს (კომენტ. 99) ეკუთვნისო, ხოლო სხვა წმინდა ნაწილები რომელი წმიდანებისა იყო, არ უთქვამთ. ჩვენ ვიკითხეთ, საიდან ჩამოიტანეს ეს წმინდა ნაწილები, ვინ ჩამოაბრძანა? ეპისკოპოსმა მაქსიმემ გვიპასუხა: არქიდიაკონ სტეფანეს წმიდა ნაწილები ცარგრადიდან (კონსტანტინოპოლი - ჯ.გ.) იმპერატორმა კონსტანტინემ ჩვენს მეფეს გამოუგზავნაო. ხოლო პირადად ვინ და როდის ჩამოიტანა, არ ვიცით, რადგანაც ამის შესახებ მატიანეები არა გვაქვსო.

იმავე დღეს იმ ეკლესიაში ეპისკოპოსმა (კათოლიკოსმა - ჯ.გ.) მაქსიმემ თავის მღვდლებს წირვის აღსრულება უბრძანა. წირვას ხუთი მღვდელი და ერთი დიაკონი ატარებდა. როცა სახარებით გამოვიდნენ და ეკლესიის სამეუფეო კარებთან მივიდნენ, პირველმა მღვდელმა, რომელიც მთელს ტაძარში დადიოდა, ხატებს, ეპისკოპოსსა და მრევლს კმევა დაუწყო. როდესაც სახარებით ხელში საკურთხეველში შევიდნენ, გაბრიელ მღვდელმა დიაკონს ტრაპეზის გარშემო სახარებით წასვლა და ჩრდილოეთის კარებით ტაძარში გასვლა უბრძანა. დიაკონიც სახარებით ხელში ტრაპეზის გარშემო, ტაძარშიც და საკურთხეველშიც მარტო მიდიოდა. როცა სამოციქულოს კითხვის დრო დადგა, იმავე დიაკონმა ტრაპეზიდან იგივე სახარება აიღო, საკურთხეველიდან ჩრდილოეთის კარით ტაძარში გავიდა და იმ სახარებაშივე სამოციქულო წაიკითხა. სამოციქულოს შემდეგ გაბრიელ მღვდელი და მისი თანამწირველი მღვდლები საკურთხეველში სამეუფეო კარებთან შეჯგუფულნი ფეხზე დგომით ალილულიას გალობდნენ. ალილულიას შემდეგ

დიაკონმა იმავე წიგნიდან სახარება წაიკითხა იმ ადგილიდან დაუძვრელად, სადაც სამოციქულო წაიკითხა. წირვის შემდეგ ეპისკოპოსმა მაქსიმემ (კომენტ. 98-ჯ.გ.) ეპისკოპოსი ანდრია, ფედოტი და პავლე მღვდელი სატრაპეზოდ მიიწვია.

9 თებერვალს მოქვის მონასტრიდან, ეპისკოპოს მაქსიმესგან (კომენტ. 98-ჯ.გ.) წავედით. იმავე დღეს [ილორის] წმ. გიორგის მონასტერში(125) მოვედით. ეკლესია იმ მონასტერში ქვისგან არის ნაგები, თავზე ვერცხლის ჯვარი ადგას; ეკლესიის კარებზე საკეტებიც ვერცხლისაა. დეისუსი და ხატები ტაძარში და საკურთხეველში არ არის. შუა ტაძარში ტრაპეზი დგას, ზედ ხის ჯვარია დამაგრებული; იგი წინა მხრიდან ვერცხლითაა მოჭედილი, შუაში კი დიდმოწამე გიორგის ვნების ამსახველი ხატია ამოკვეთილი. იმავე ტრაპეზის მეორე მხარეს ბროლის დიდი ჯვარი დგას, ჯვრის მხრები სამი მეოთხედი არშინის ზომისა იქნება. შუაში გოჯისოდენა ვერცხლის დაფაა დამაგრებული და იმ დაფაზე სამების ხატია გამოსახული. ეპისკოპოსმა ანდრიამ და მღვდელმა გაბრიელმა კი გვიამბეს: როცა ლევან მეფემ იმერეთის მეფის წინააღმდეგ გაილაშქრა, მაშინ თეიმურაზ მეფე იმერეთის მეფის მოკავშირე ყოფილა მეფე ლევანის წინააღმდეგ და ეს ბროლის ჯვარი თურმე თეიმურაზის დროშის თავზე ყოფილა მიმაგრებული. ღმრთის შეწევნით, ლევან მეფემ იმერეთისა და [აღმოსავლეთ] საქართველოს მეფეები დაამარცხა, იმ დროს ის ბროლის ჯვარი დროშასთან ერთად ხელში ჩაუგდია. ასევე ეპისკოპოსმა ანდრიამ გვითხრა: როცა სამ ნოემბერს დიდმოწამე გიორგის დღესასწაული აღინიშნება, მონასტერში მეფე ლევანი მობრძანდება. მწუხრის შემდეგ კი მეფე ლევანი მონასტრიდან მიდის და მთელს მრევლთან ერთად მონასტერს დატოვებს თუ არა, მონასტრის ჩარაზვას, დაკეტვას ბრძანებს და სამეფო ბეჭდით მეფე ლევანი პირადად ბეჭდავს. მეორე დილით კი ცისკარზე მეფე ლევანი, ბოიარები, მათთან ერთად პატრიარქი, მღვდელმთავრები, ყველა ხარისხის პირი მოდის. მეფე ლევანი ბეჭედსა და საკეტს შეამოწმებს და უბრძანებს გახსნას, შევლენ მონასტერში, ტაძარში და იმ დროს ეკლესიის სტოაში გვერდით კარებთან ხარი დგას. ყოველ წელიწადს, თავის დღესასწაულზე დიდმოწამე გიორგის უხილავად ხარი მოჰყავს. სტოას საკეტი არა აქვს, მონასტრის ზღუდე კი არც თუ ისე მაღალია. ხოლო ვისი ხარიც სტოაში დიდმოწამე გიორგის ზეიმზე აღმოჩნდებოდა, თურმე იგი პატრონმა გიორგობამდე თექვსმეტი დღით ადრე დაკარგა. გაბრიელ მღვდელმა გვითხრა: წინათ დიდმოწამე გიორგი თავის დღესასწაულზე თეთრ ირემს გვიგ-

ზავნიდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ზოგიერთმა დედაკაცმა იმ ირმის ხორცი ჭამა, ჩვენი ცოდვების გამო წმიდა გიორგის ზეიმზე ირემი აღარ გამოჩენილაო. პავლე მღვდელი ეპისკოპოს ანდრიას შეეკითხა: დიდი ხანია, რაც წმიდა გიორგი თავის დღესასწაულზე ირემს აღარ აგზავნის? ეპისკოპოსმა ანდრიამ მიუგო: ჩვენთან ასეთი ზეპირი გადმოცემა არსებობს, სინამდვილე კი არ ვიცით, ხოლო მატიანეები ამის შესახებ არა გვაქვსო. დიდმოწამე გიორგის იმავე ტაძარში, კედელთან რკინის მშვილდია მიყუდებული; ზომით საჟენზე მეტი იქნება. იმ მშვილდის გვერდით თორმეტი ჭოკია მიყუდებული. ამ ჭოკებს ისრებივით ყურები და თითები აქვთ; მეორე ბოლოში კი რკინები აქვთ ფინალივით გაყრილი. პავლე მღვდელი ეპისკოპოს ანდრიას შეეკითხა: რკინის მშვილდი რისთვის გაკეთდა და ჭოკები ეკლესიაში რისთვის ინახება? ეპისკოპოსმა ანდრიამ უპასუხა: ეს მშვილდი და ისრები დიდმოწამე გიორგის ეკუთვნის, ამ მშვილდით და ისრებით წმ. გიორგი ურწმუნოებს მუსრავს და მორწმუნეებს იცავსო. პავლე მღვდელმა ეპისკოპოს ანდრიას ჰკითხა: დიდი ხანია, რაც დიდმოწამე გიორგის ტაძარი აშენდა, რომელი მეფის ზეობის დროს და მას შემდეგ რამდენი წელი გავიდა? თქვენ ამბობთ, დიდმოწამე გიორგი რკინის მშვილდით და იმ ჭოკებით ურწმუნოებს ებრძვისო. რომელმა თქვენგანმა იცის, სად შემუსრა გიორგიმ თქვენთან ურწმუნოები და რომელი ურწმუნო მეფე შემუსრა, გიორგი თქვენთან საიდან მოვიდა, ან თუ დიდმოწამე გიორგი თქვენთან დაიბადა და ეწამა, მაშინ მისი წმიდა ნაწილები სად განისვენებს? ეპისკოპოსმა ანდრიამ და გაბრიელ მღვდელმა უპასუხეს: როგორ აშენდა დიდმოწამე გიორგის ტაძარი, ამის შესახებ ჩვენ ცნობები არ გვაქვს და არ ვიცით ის რამდენი წლისაა და რომელი მეფის დროინდელია, რადგან ამის შესახებ ჩვენ მატიანეები არა გვაქვსო; დიდმოწამე გიორგის დაბადებისა და წამების შესახებ - როდის დაიბადა და ეწამა, სად არის მისი წმიდა ნაწილები, ჩვენ არ ვიცით; სად აჩვენა დიდმოწამე გიორგიმ სასწაულები და რომელი ურწმუნო მეფე სად, რომელ წელს, რომელი მეფის დროს დაამარცხა, ჩვენ ყველაფერ ამის შესახებ არაფერი ვიცით და არც რაიმე საბუთი მოგვეპოვება.

წმიდა გიორგის მონასტერი იმავე დღეს დავტოვეთ და იმ დღესვე ბედიის(126) ეპისკოპოსთან მივედით. ბედიის ეპისკოპოსმა ფედოტი და პავლე მღვდელი თავისთან სატრაპეზოდ მიიწვია. სუფრის შემდეგ ბედიის ეპისკოპოსმა იაშმის ქვაზე ამოკვეთილი დიდმოწამე გიორგის პანაღია გვაჩვენა. იაშმის ქვა ყველა მხრიდან ოქროშია ჩასმული, მაგრამ პანაღიას საკეტი არა აქვს; [ეპისკოპოსი მას] ბამ-

ბის ქსოვილს გადააფარებს და შემდეგ ნაჭერში ახვევს. პანაღეას გარეთ არ ატარებენ, გრძელი ჯაჭვი აქვს პანაღეას შებმული. ბედიელ ეპისკოპოსს ჯიბეებიანი აღმოსავლური აბრეშუმის კაფთანი ეცვა და კაფტანზე ოქროს ყიზილბაშური ნაქარგია; ეპისკოპოსს სარტყელად ქ. კაშანში დამზადებული გრძელი ვიწრო აბრეშუმის ქსოვილი ეკრა; კაფტანს ზემოთ ხავერდით გაწყობილი კვერნის ქურქი ეცვა ჯიბეებით, ხელების გასაყრელითა და ზონარიანი შესაკრავით; მეორე ქურქი ცხვრისაა, ორმაგი ხავერდით გაწყობილი. მარჯვენა ხელის ნეკა თითზე მას, ბედიის ეპისკოპოსს, ორი ოქროს ბეჭედი წამოეცვა, ერთ მათგანში ფირუზის ქვაა ჩასმული. შემდეგ ეპისკოპოსმა ანდრიამ ბედიელის კაცს ცეკვა და სამფეხა სკამზე დაკვრა, თავის მსახურებს კი ტაშისცემა და სიმღერა უბრძანა. ამის მერე ბედიის ეპისკოპოსმა ხმალი გვიჩვენა, ეპისკოპოსმა ანდრიამ კი ეს ხმალი თავის გარშემო შემოლუნა და აქეთ-იქით იქნია.

10 თებერვალს ეპისკოპოს ანდრიასა და ბედიელ ეპისკოპოსთან ერთად ბედიის მონასტერში ვიყავით. ეკლესია ქვისაა, ხოლო ეკლესიაზე ჯვარია; ეკლესიაში კი დეისუსი, ადგილობრივი ხატები, საკურთხეველი, საკურთხეველში ტრაპეზი და სამსხვერპლო, - ეს ყველაფერი წესისამებრ არის. იმავე ეკლესიაში ბედიის ეპისკოპოსმა სამღვდელმთავრო კვერთხი გვაჩვენა. კვერთხის ზემოთ თავის მსგავსი აქვს გაკეთებული, [რომელიც] შავი ხავერდითაა გადაკრული. ხავერდზე ჯვარია ამოქარგული. მეორე მხარეს კი მეფე კონსტანტინესა და მისი დედის ელენეს (კომენტ. 91-ჯ.გ.) ხატებია ამოქარგული. თავსქვემოთ, კვერთხის გვერდით, იმ ხავერდოვანი საფარველის ბოლოები შეკრული და დაბეჭდილია. ეპისკოპოსებმა ბედიელმა და ანდრიამ, აგრეთვე გაბრიელ მღვდელმა თქვეს: ამ ხავერდით ქრისტეს ეკლიანი გვირგვინია დაფარულიო, როცა ებრაელებმა ქრისტე აწამეს, ის ეკლის გვირგვინი ქრისტეს თავზე წამოაცვესო; ასევე [თოკი], რითაც ქრისტე შეკრეს და [სამსჭვალი, რომლითაც] ჯვარზე მიამსჭვალეს (127). [თოკი], რითაც უფალი შეკრეს, და სამსჭვალები ეკლის გვირგვინთან ერთად თავმოკრულია და მეფე ლევანის ბეჭდითაა დაბეჭდილი. ეპისკოპოსებმა ბედიელმა და ანდრიამ თქვეს: მეფე ლევანის ბრძანების გარეშე ბეჭდის მოხსნის, მისი გახსნის, ქრისტეს გვირგვინის, თოკისა და სამსჭვალების ჩვენების უფლება არ გვაქვსო. მას შემდეგ, რაც მეფესთან საელჩო მიღებაზე იქნებით, მეფე თავად მობრძანდება აქ და მაშინ ეკლის გვირგვინს, თოკს, სამსჭვალებს და სხვა ყველაფერს გიჩვენებთ. იმ ტაძარში მაშინ ჟამნი წაიკითხეს; ეპის-

კოპოსი ანდრია ჟამნობაზე ეპიტრაქილისა და შესამოსელის გარეშე იყო; როცა სახარებას კითხულობდა, იგი ტაძრის მარჯვენა მხარეს იდგა და არა სამეუფეო კარების პირდაპირ.

ბედიის მონასტერი იმავე დღეს დავტოვეთ.

13 თებერვალს ცაიშში, სამების მონასტერში(128) ეპისკოპოს ანდრიასთან მივედით. იმ მონასტერში ქვის ეკლესიაა საკურთხევლით. საკურთხეველში ტრაპეზი და სამსხვერპლო, ასევე დეისუსი და ადგილობრივი ხატები, ყველაფერი წესისამებრ არის. კედლები მოხატულია დღესასწაულთა და წმინდანთა ფრესკებით. მათ გვერდით გამოსახულია სადადიანოს მეფენი, დედოფალნი, უფლისწულები, მათი ახლობელი ბოიარები და სათათბიროს დიაკები. ცხოველმყოფელი სამების ხატი კი ტაძარში არ არის, სამეუფეო კარები არაა ორსაგდულიანი. ეკლესიაში ჩვენი მისვლისთანავე ეპისკოპოსმა ანდრიამ მღვდელმონოზონს ჟამნი წააკითხა. ჟამნობაზე სამოციქულო და სახარება ეპიკოპოსმა ანდრიამ წაიკითხა, იდგა რა ეკლესიაში თავის ადგილზე - მარცხენა მხარეს, ჩრდილოეთის კართან ახლოს - შესამოსელისა და ეპიტრაქილის გარეშე.

16 თებერვალს სამების მონასტერში სალოცავად მეფე ლევანის ორი ბოიარი მოვიდა. ერთ მათგანს როსტომი ერქვა, მეორეს - მეფლი. გაბრიელ მღვდელმა გვითხრა: მეფე ლევანის დედოფლის ნესტან-დარეჯანის მკვიდრი და როსტომზეა გათხოვილი, ხოლო როსტომის და მეთოლას ცოლიაო. წირვის ჩატარება იმ დროს ეპისკოპოსმა ანდრიამ მღვდელმონოზონს დაავალა. წირვაზე სახარება კი ეპისკოპოსმა ანდრიამ უეპიტრაქილოდ და შეუმოსავად წაიკითხა, იდგა რა ეკლესიაში თავის ადგილზე და არა სამეუფეო კარის პირდაპირ. დიდი გამოსვლის შემდეგ ბოიარმა როსტომმა მწირველს საცეცხლური გამოართვა, საკუთარი საკმეველი თავის ირგვლივ სამჯერ შემოივლო და ის საკმეველი საცეცხლურში ჩაყარა, სამეუფეო კარებთან მივიდა და ტრაპეზს უკმია, შემდეგ მარცხენა მხარეს ხატებსა და ეპისკოპოსებს უკმია, ასევე მარჯვნივაც მთელ მრევლს ტაძარში უკმია. ამ დროს როსტომს წელზე ხმალი ერტყა. წირვის შემდეგ ეპისკოპოსმა ანდრიამ ბოიარები, ფედოტი და პავლე მღვდელი სატრაპეზოდ მიიწვია. ტრაპეზის წინ **მამაო, ჩვენო** გაბრიელ მღვდელმა წაიკითხა. ამ დროს ეპისკოპოსი ანდრია, ბოიარები და ყველა, ვინც იქ იყო, ისხდნენ; ეპისკოპოსმა ანდრიამ სუფრა მჯდომარემ აკურთხა. როცა სმაჭამას შეუდგნენ, ეპისკოპოსმა ანდრიამ ორ კაცს ვიოლინოზე დაკვრა უბრძანა, სხვა რამდენიმეს - სიმღერა და ტაშისცემა; იმ დროს, დგებოდნენ რა, ბოიარები ცეკვავდნენ, სამფეხა სკამებზე ურტყამდნენ

და ტაშს უკრავდნენ. მონასტერში ეპისკოპოს ანდრიას ბერების საძმო არ ჰყავს, მხოლოდ ერთი მღვდელმონოზონი და დიაკონია, ისინიც მონასტერს გარეთ ცხოვრობენ. მონასტერში მონოზვნები ჰყავს, რომელთა ქალიშვილები და მსახურნი ქალებიც იქვე ეპისკოპოსთან ცხოვრობენ.

17 თებერვალს ეპისკოპოს ანდრიასგან, ცაიშის სამების მონასტრიდან წამოვედით. იმავე დღეს ლეტჩიხაში მოვედით. იქ ორი კვირა დავყავით. ყოველდღე ჩვენთან პრისტავი დემოგენია ბოგუჩინი მოდიოდა.

23 თებერვალს პრისტავმა დემოგენიამ ქრისტეს ეკლიანი გვირგვინის, სამჭვალისა და თოკის შესახებ გვიამბო, რითაც ურიებმა ქრისტე შეკრეს და რითაც ჯვარზე მიამსჭვალეს: თბილისელმა მეფე სიმონმა იმერეთის სამეფო დაამარცხა და ეკლიანი გვირგვინი, თოკი და სამსჭვალები სიმონმა ხელში ჩაიგდო. ამის შემდეგ კი სადადიანოს მეფემ სიმონის წინააღმდეგ გაილაშქრა და სადადიანოს მეფემ სიმონის სამეფო დაამარცხა(129). იმ დროს ქრისტეს ეკლიანი გვირგვინი, თოკი და სამსჭვალები იქიდან წამოიღო და იმ დროიდან დღემდე ქრისტეს ეკლიანი გვირგვინი, თოკი და სამსჭვალები მეფე ლევანის სამეფოშია დაბრძანებული.

იმავე დღეს, იმავე დემეგენიამ მოგვითხრო: როცა მეფე ლევანის დედოფალი ნესტან-დარეჯანი ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა, მეფე-დედოფალს ერთმანეთისთვის შეუფიცავთ: პირველი თუ მეფე ლევანი მოკვდებოდა, დედოფალი მას კუბოში ცოცხალი ჩაჰყვებოდა. ცოცხლად კუბოში ჩაყოლა თუ ვერ მოხერხდებოდა, მაშინ ლევანის შემდეგ მას უბრალო ტანისამოსი უნდა ეტარებინა, ნაცარზე მჯდარიყო, მეფე ლევანზე ცრემლები ეღვარა და თავზე თიხა მოეყარა; პირველ წელიწადს თევზი, ხორცი და რძის ნაწარმი მთელი წელი არ უნდა მიეღო. თუ ადრე დედოფალი მოკვდებოდა, მეფე ლევანს იგივე უნდა გაეკეთებინა. როგორც კი დედოფალი გარდაიცვალა 147 [1639] წლის მაისში, მეფე ლევანი მას შემდეგ ხორცეულის დღეებში, მსგეფსის შვიდეულში, სამების დღეს, ქრისტესშობის დღეს, შობიდან ნათლისღებამდე, შვიდეულის ნებისმიერ დღეს და ყოველ ხორციელ დღეს, თევზს, რძესა და ხორცს არ ჭამს. მეფე ლევანი მგზავრობს და დადის უბრალო ტანსაცმელში, შიშველ ფეხებზე ქალამნებს იცვამს და არა წაღებს. მასთან იყვნენ პატრიარქი, მიტროპოლიტი, ბოიარები, ეპისკოპოსები და ეუბნებოდნენ: შეწყვიტე, მეფეო, გლოვა, ყველაფერი ღმრთის ნებით ხდება - თუ ცოლი მოკვდა, ქმარი დარჩება; ვინც რჩე-

ბა ღმერთს სასოებს, მიცვალებულს იხსენიებს, გლოვას წყვეტს. მეფე ლევანმა პატრიარქს, ბოიარებს და მღვდელმთავარს მიუგო: ვისაც როგორ სურს, ისე აკეთებს, მე კი ჩემს სიტყვას არ მინდა გადავიდე, რაზეც აღთქმა დავდე იმას ვასრულებ; გარდა ამისა, არავინ იცის, კიდევ რა მაქვს ჩაფიქრებული.

იმავე დღეს მეფე ლევანის ბოქაულმა სახელად ხახუტამ გვიამბო: წინათ მაცხოვრის მონასტერში ეპისკოპოსი ყოფილა, რომელიც სამონასტრო მამულების გლეხებს, მათ ცოლებსა და შვილებს უცხო ქვეყნებში - სვანეთში, ჩერქეზეთში, ყაბარდოში, ყუმიყეთში და სხვა ბუსურმანულ ქვეყნებში ყიდდა. მეფე ლევანმა ის ეპისკოპოსი ჩადენილი უსამართლობისათვის შაჰის ხანს, როსტომს(130) გაუგზავნა და მისი მოშთობა სთხოვა. როსტომმა ის ეპისკოპოსი მოაშთო. როსტომს კი ლევანის და ჰყავსო ცოლად.

1 მარტს ლეტჩიხიდან წავედით და იმავე თემის სხვა სოფელში მივედით. ვისთანაც ვიყავით, იმ ადამიანს მახუტია ერქვა.

1 მარტს პავლე მღვდელი მიხეილ ბელორუსს შეეკითხა: მეფე ლევანისთვის დედოფალი ნესტან-დარეჯანი პირველი იყო, ქალწული მითხოვდა მას თუ ქვრივი? მიხეილმა უპასუხა: მეფე ლევანს პირველ დედოფლად აბაზინთა თავადის ქალი ჰყავდა, ქალწული იყო, მას ცეტანურია(131) ერქვა. ლევან მეფეს ტანურიასთან ორი შვილი შეეძინა, ერთს მამია ერქვა, მეორეს-მანუჩარი; ის ორივე მისი შვილი გარდაიცვალაო. მეფე ლევანისგან მალულად დედოფალ ტანურიას ლოგინის სხვა მეგობარი ჰყოლია. როცა ლევან მეფემ მისი უწესობა შეიტყო, განრისხდა, ამისთვის მას ცხვირი და ყურები დააჭრა და ის დედოფალი ობაზებში დააბრუნა; ის დედოფალი ობაზებში გარდაიცვალა. პირველი დედოფლის, ტანურიას, შემდეგ მეფე ლევანმა თავის ნათესავ ბოიარს, გიორგი ლიპარტიანს, ცოლი დარეჯანი, წაართვა და მასზე დაქორწინდა. იმ დედოფალ დარეჯანთან მეფე ლევანს ოთხი შვილი შეეძინა - ორი ძე და ორი ასული. უფროს ვაჟს ალექსანდრე ჰქვია, მეორეს - მანუჩარი. ხოლო უფროს ქალიშვილს გული ჰქვია; მეფე ლევანის ის ქალიშვილი გარდაიცვალა, მეორე ქალიშვილის სახელია ძილუხანი. ის თავისი ქალიშვილი მეფე ლევანმა გურიის მთავარს, ვახტანგს, მისცა, რადგანაც ძილუხანი ვახტანგის შვილზეა დანიშნულიო. ნესტან-დარეჯანს, როცა იგი გიორგი ლიპარტიანის ცოლი იყო, გიორგი ლიპარტიანს და დარეჯანს ორი ვაჟი ჰყავდათ. ლიპარტიანის უფროსი ვაჟის სახელია ვამეყი(132), უმცროსი შვილის - გიორგი. ლიპარტიანის ის შვილები დღესაც ცოცხლები

არიან. გიორგი ლიპარტიანი კი ლევან მეფის მკვიდრი ბიძაა.

იმ დღეს პავლე მღვდელმა მიხეილ ბელორუსს ჰკითხა: აქ, სადადიანოს ქვეყანაში, პარაკლისებს თუ კითხულობენ, აქაური ხალხი მარხვას თუ ინახავს, მოძღვართან აღსარებაზე თუ დადის და უფლისა ჩვენისა ქრისტეს სისხლსა და ხორცს თუ ეზიარება? მიხეილმა თქვა: სადადიანოს ქვეყანაში მე თორმეტი წელიწადია ვარ და ასეთი არც მინახავს და არც მსმენია, რომ პარაკლისს კითხულობდნენ; არც მარხულობენ და არც ეზიარებიან. კეთილშობილნი კიდევ ეკრძალებიან ხორცსა და რძეს მარხვაში. მიწათმოქმედი გლეხები და სხვა მდაბიონი კი მარხვის დროს რძეს, კვერცხს და ერბოს ჭამენ. პატრიარქი, ეპისკოპოსები და მღვდელმთავრები იმ ადამიანებს სიკეთეს არ ასწავლიან, მარხვაში რძის, კვერცხისა და ერბოს ჭამას არ უკრძალავენ. მიხეილ ბელორუსს კი ცოტათი რუსული განათლება ეტყობა.

როცა მონასტრების დასათვალიერებლად დავყავდით, სენაკებშიც, საცხოვრებელ სახლებშიც, სახელმწიფო დაწესებულებებშიც და ზოგიერთ საზოგადოებრივ სამლოცველოშიც არსად გვინახავს ჯვარი უფლისა, ხატები - ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლისა ერთარსი ყრმით ხელში და ღვთივსათნო წმიდანებისა. ხოლო ეპისკოპოსები, ბოიარები, იღუმენები, მღვდლები, დიაკვნები და სხვა წოდების ადამიანები პირჯვარს წესიერად ვერ ისახავენ.

23 მარტს ლეტჩიხი დავტოვეთ და იმავე დღეს აზუბში მივედით. 25 მარტს მეფე ლევანმა ფედოტს და ყველა რუსს, რომლებიც მას ახლდნენ, 8 თოხარიკი ცხენი გამოუგზავნა.

აზუბიდან 27 მარტს გავედით. 28 მარტს ბანძაში მივედით; ბანძიდან 29 მარტს წავედით. იმავე დღეს ჭყონდიდის მონასტერში(133) მიტროპოლიტ მიტროფანესთან მივედით. იმ მონასტერში ქვის ეკლესია დგას. ეკლესიაში დეისუსის ძველი მხატვრობაა, სახე არ ჩანს; ადგილობრივი ხატები კი წესისამებრ არის. ეკლესია ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის სახელობისაა. საკურთხეველი ტაძრიდან გამოყოფილია; ტრაპეზი წესისამებრაა, სამსხვერპლო კი ცალკეა და საკურთხევლიდან სამსხვერპლოსკენ კარი არ გადის. სამსხვერპლოს თავზე ხატები და კედლის მხატვრობა არ არის. როცა სეფისკვერს იღებენ და წირავენ, მაშინ საკურთხევლიდან სამსხვერპლოში სამეუფეო კარებით შედიან.

როცა ეკლესიაში მივედით, მიტროპოლიტი წირვისათვის ჩვენი თანდასწრებით იმოსებოდა. სტიქარის სიგრძე წესის მიხედვითაა, მაგრამ საბეჭურის, ვარსკვლავებისა და არშიების გარეშე; ეპიტრაქ-

ილი, სამკლაური, სარტყელი და ენქერი წესისამებრ იყო. შესამოსელის ნაცვლად ბისონს იცვამს, ბისონი კი კაფთანის ზედაპირის ქსოვილისგან ხიშტაკითა და სახელოებითაა შეკერილი; სახელოები და გვერდები გაუკერავია. სახელოებზე და გვერდებზე ღილების ნაცვლად თხუთმეტ-თხუტმეტი ვერცხლის მოოქროვილი პატარა ეჟვანია დაკერებული. როცა მიტროპოლიტი ბისონს იცვამს, ბისონის ეჟვნებს შეუბნევენ და მასზე ბისონი როგორც კაფთანი, ისე გამოიყურება, და თანაც - ჯიბით, რადგან ბოლო ეჟვანი ქვედა პირიდან ექვსი გოჯით არის დაშორებული. ბისონის სიგრძე ცოტათი მუხლს ქვემოთ სცილდება. პავლე მღვდელი მიტროპოლიტ მიტროფანეს შეეკითხა: რა ჰქვია იმ სამოსელს, რომელსაც სტიქარზე ფელონის ნაცვლად იცვამ და სახელოებითა და ჯიბეებით არის? მიტროპოლიტმა მიტროფანემ უპასუხა: ეს სამოსელი მე იერუსალიმის პარტიარქმა თეოფანემ(134) მაჩუქა და მითხრა, ეს ბისონია და ფილონის ნაცვლად ჩაიცვიო. დიდი გამოსვლის წინ მიტროპოლიტი საკურთხევლიდან სამეუფეო კარებით სამსხვერპლოში შევიდა. მას, მიტროპოლიტს, უკან თანამწირველი მღვდლები და დიაკვნები მიჰყვებოდნენ. როცა მიტროპოლიტი სამსხვერპლოსთან მივიდა, თავისთან პავლე მღვდელი მოიხმო და სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორის-ძისა და დიდი მეუფის მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქის იოსაფის სახელები გამოკითხა და იმ დროს მათი ჯანმრთელობისთვის სეფისკვერი ამოილო. გამოსვენებისას მიტროპოლიტი ჯერ სამეუფეო კარებით საკურთხეველში შევიდა. როცა სამეუფეო კარებთან სიწმინდეებით მოვიდნენ, მიტროპოლიტმა ფეშხუმი აკმია და ტრაპეზზე დადგა. **მოიხსენიოს უფალმან ღმერთმან**, არ უთქვამს, მაგრამ თქვა **უმეტესად** და იმ დროიდან აკმევდა.

წირვის შემდეგ მიტროპოლიტმა მიტროფანემ ფედოტი და პავლე მღვდელი სატრაპეზოდ მიიწვია. ტრაპეზზე მან გვიამბო: წარმოშობით ქართველი ვარ, თეიმურაზის (კომენტ. 9-ჯ.გ.) სამეფოდან. თორმეტი წელი წმიდა მთაზე ვიყავი, ბერადაც იქ აღვიკვეცე, შემდეგ მიტროპოლიტობა ცარგრადის პატრიარქის კირილეს(135) ხელდასხმით მომეცა. როცა დიდი ხელმწიფის ხალხმა აზოვი აიღო, მაშინ თურქებმა პატრიარქი კირილე წყალში ჩააგდეს. პატრიარქი კირილე მართალი და წმიდა იყო. მიტროპოლიტმა მიტრიფანემ თქვა: წმიდა მთაზე ოცი მონასტერია და თითოეულ მათგანში ათასამდე ძმა მოღვაწეობს. იმ მონასტერთა სახელები არ უთქვამს. დიდ ხუთშაბათსაც მიტროპოლიტმა მიტროფანემ ფედოტი და პავლე მღვდელი სატრაპეზოდ მიიწვია. მღვდელმა პავლემ

მიტროპოლიტს ჰკითხა: ამ დღეს რისი ჭამა და სმა შეიძლება? მიტროპოლიტმა თქვა: დღეს მურაბა ზეთით და სამი თასი ღვინო შეიძლებაო. პავლე მღვდელმა თქვა: მთაწმიდის ტიპიკონში ასეც არის მითითებული. სტუდიტში(136) და იერუსალიმის ტიპიკონშიც მურაბა ზეთი და ღვინოა მითითებული, თუმცა უცნობია, ეს საიდან მოდისო. ამიტომ სინდისი რომ სუფთა გვქონდეს და ორმოცდღიანი დიდი მარხვა არ წავბილწოთ, ჩვენ მათ ვეკრძალებითო.

დიდ პარასკევს, როცა მეცხრე ჟამს კითხულობდნენ, მიტროპოლიტმა მიტროფანემ შუა ეკლესიაში ხალიჩის დაგება ბრძანა. ხალიჩაზე ჯვარი და ჯვრის გვერდით კი სახარება დააბრძანა. იქვე ხალიჩაზე კაცის ორი თავის ქალა, ხელისა და ფეხის მრავალი ძვალი და ჩვილი ბავშვის პერანგი დაასვენეს. პავლე მღვდელმა მიტროპოლიტს ჰკითხა: ეს თავის ქალები, ძვლები და ბავშვის პერანგი რომელ წმინდანებს ეკუთვნითო. მიტროპოლიტმა თქვა: მსახურება მე აქ ახლახან დავიწყე, მატიანები ვერ ვიპოვე და წარწერაც ვერ ვნახე თუ რომელი წმინდანისაა. ბავშვის პერანგი კი ქრისტეს ძებნისას ჰეროდეს(137) მიერ მოწყვეტილი ყრმებისაა. იმავე დღეს მწუხრის შემდეგ მიტროპოლიტმა ტაძრის შუაგულში გარდამოხსნის დასვენება ბრძანა. გარდამოხსნა სკამზეა მიჭედებული. სკამი ამისთვისაა დამზადებული, მისი სიგრძე ერთი საჟენია, სიგანე - ორი ადლი. გარდამოხსნის ერთ მხარეს მიტროპოლიტმა სახარება დააბრძანა და სახარებასაც და გარდამოხსნასაც ემთხვია. მიტროპოლიტის შემდეგ ჩვენც ვემთხვიეთ. მთხვევის მერე გარდამოხსნა იმ ადგილზევე დატოვეს. დიდ შაბათს, ცისკრის შემდეგ, მიტროპოლიტმა გარდამოხსნით ეკლესიას შემოუარა. ეკლესიიდან რომ გამოვიდნენ, წინ დიაკონი მიუძღოდა, დიაკონის მერე მიტროპოლიტი სახარებით ხელში მიდიოდა, გარდამოხსნას კი მიტროპოლიტის უკან მიაბრძანებდნენ. როცა ეკლესიას შემოუარეს, გარდამოხსნით ტაძარში შევიდნენ და იგი საკურთხეველში გვერდულად შეაბრძანეს, რადგან სკამი განიერი იყო და სამეუფეო კარებში ვერ შეეტია. პავლე მღვდელმა მიტროპოლიტს უთხრა: ჯერ არს პირველად გარდამოხსნის მიბრძანება, გარდამოხსნის წინ კი დიაკვნები შემოტრიალებით უნდა მიდიოდნენ და უკმევდნენ, მგალობლები გალობდნენ, შენ კი, მიტროპოლიტი, გარდამოხსნას უკან უნდა მიჰყვებოდე. მიტროპოლიტმა თქვა: მარტო ვარ, მგალობლები და მთქმელი არა მყავს, დიდი გაჭირვების გამო ვაკეთებ ასეო. მგალობელთა გუნდი მათ არა ჰყავთ.

. იმ ეკლესიაში ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატის წი-

ნაშე სპილენძის სასანთლე იდგა, სასანთლეზე კი ქალწული იყო გამოკვეთილი, რომელსაც გველივით კუდი ჰქონდა. პავლე მღვდელმა მიტროპოლიტს უთხრა: ასეთი შანდლის დადგმა ხატის წინ ცოდვაც არის და სიმახინჯეც. მიტროპოლიტმა უპასუხა: ეს შანდალი ჩემამდე იდგა აქ და გამოცვლა ვერ გავბედეო.

მწუხრს, ცისკარსა და წირვას მრავალი სხვადასხვა წოდების კაცი ესწრება, რომლებიც ღმრთისმსახურებისას სხედან, ან იატაკზე წვანან. პავლე მღვდელმა მიტროპოლიტს უთხრა: გმართებს შენ, მიტროპოლიტს, განსწავლა და ჭეშმარიტების გზაზე დაყენება ადამიანებისა, რომლებიც უწესობას სჩადიან, ღვთისმსახურების დროს სხედან და წვანან; ეს ცოდვა შენს, მწყემსმთავრის, სულს მოეკითხება. სახარებაში წერია: *მე ვარ მწყემსი კეთილი და მწყემსმან კეთილმან სული თვისი დადვის ცხოვართათვის. ხოლო სასყიდლით დადგინებულმან და რომელი არა არნ მწყემსი, რომლისა არა არიედ ცხოვარნი თვისნი, იხილის რაჲ მგელი მომავალი, დაუტევნის ცხოვარნი და ივლტინ,.... რამეთუ სასყიდლითდადგინებული არნ და არარაჲ სჭირნ მას ცხოვართათვის* (იოანე, 10; 11,12-ჯ.გ.). შენი მოქმედება სასყიდლით დადგინებულს ჰგავს და არა ჭეშმარიტი მოძღვრისას. შენ ხომ მოძღვრად იწოდები, ეს მრევლი კი შენი ფარის პირ უტყვი (გაუნათლებელი - ჯ.გ.) ცხოვარია, შენ კი მათ სახარების, სამოციქულოს სიტყვითა და წმიდა მამათა ღმრთივსათნო ცხოვრების წესებით არ განსწავლი, ეს ტვირთიც შენს კისერზეა. მიტროპოლიტმა თქვა: მე აქ ცოტა ხანი ვარ; როცა სადადიანოს ქვეყანაში მოვედი, თავიდან ვმოძღვრავდი ხალხს, მაგრამ ჩემთან მრავალი სხვადასხვა წოდების კაცი მოვიდა და ლანძღვა დამიწყო, რომ უცხო სწავლება შემოგაქვს, ჩვენთან კი დიდი ხანია ასეა დანერგილი და შენ არ მოგისმენთ, ჩვენებურად მივიქცევითო. ლევან მეფის მონაწილეობით ჩემ გამო ორჯერ შედგა კრება. პატრიარქი, ეპისკოპოსები და ბოიარები იგივეს მეუბნებოდნენ და ახლა უკვე დამოძღვრას ვეღარ ვბედავო.

ბრწყინვალე აღდგომას [5 აპრილს], როგორც კი გათენდა, მიტროპოლიტი ცისკარზე მოვიდა. ეკლესიიდან ხატების გამობრძანებისას წინ სანთლებით დიაკონი წავიდა, მაგრამ საცეცხლურის გარეშე; მის უკან ანალოგიაზე დასვენებულ სახარებას მიაბრძანებდნენ. კარიბჭეში ანალოგია სახარებით დადგეს. მიტროპოლიტმა სახარებას სამი მიტანია გაუკეთა და გალობა დაიწყო: **ქრისტე აღდგა;** იგი ამ დროს უჯვაროდ, საცეცხლურის გარეშე იდგა და ხატებისათვის არ უკმევია. შემდეგ ტაძარში შევიდნენ

და კანონის გალობა დაიწყეს, პირველი და მესამე ძლისპირი იგალობეს, დიაკვნებს კი მცირე [კვერექსი] არ უთქვამთ და ხატებისთვის არ უკმევიათ. პავლე მღვდელმა მიტროპოლიტს უთხრა: რუსულ წიგნებში - ტიპიკონში და ზატიკში ამ ბრწყინვალე დღესასწაულის დღეს ნაჩვენებია, რომ ყველა საგალობელზე პირველის, მესამის, მეოთხის, მეხუთის, მეექვსის, მეშვიდის, მერვის, მეცხრის შემდეგ დიაკვნებმა ხატებს უნდა უკმიონ და სხვადასხვა ასამაღლებელი თქვან; რუსეთის სამეფოში ასე აკეთებენ.

ცისკრის შემდეგ ტაძრიდან არ გამოსულან, ისე მიაყოლეს წირვა. ბრწყინვალე აღდგომას ტაძარში ძროხისა და ღორის ხორცი და საერთოდ ყველაფერი შემოაქვთ, რისი საშუალებაც აქვთ. პავლე მღვდელმა მიტროპოლიტს ჰკითხა: გამოსვლის შემდეგ თქვენში სამეუფეო კარებს რატომ არ ხშავენ? მიტროპოლიტმა მიუგო: როდესაც პატრიარქი, მიტროპოლიტი, მთავარეპისკოპოსი ან ეპისკოპოსია მწირველი, მაშინ სამეუფეო კარს არ ხშავენ, რათა მან მრევლისაკენ პირმიბრუნებით მისი კურთხევა შეძლოს. პავლე მღვდელმა უთხრა: წიგნში მოცემულია, მღვდელმთავარმა როდის უნდა აკურთხოს, თანაც არა განუწყვეტლივ. მიტროპოლიტმა უთხრა: ჩვენთან მღვდელმთავრები ყოველ ასამაღლებელზე აკურთხებენ. შემდეგ იგივე მიტროპოლიტი მიტროფანე პავლე მღვდელს შეეკითხა: რუსეთის სახელმწიფოში ბრწყინვალე აღდგომას ეკლესიაში საკურთხეველთან სამეუფეო კარებს აღებენ თუ არა? მღვდელმა პავლემ უპასუხა: წირვისას, გამოსვლის შემდეგ, სამეუფეო კარებს ხშავენ, ხოლო როცა **შიშითა შენითა**-ს დრო მოდის, - აღებენ. წირვის დამთავრების შემდეგ კი, მთელი ბრწყინვალე შვიდეულის მანძილზე სამეუფეო კარი არ იხურება.

წირვის შემდეგ მიტროფანე მიტროპოლიტმა ფედოტი და პავლე მღვდელი სატრაპეზოდ მიიწვია. ფედოტმა და პავლე მღვდელმა მიტროპოლიტ მიტროფანესთან იტრაპეზეს. მიტროპოლიტმა მიტროფანემ პავლე მღვდელს ჰკითხა: მოსკოვის რუსეთის ქვეყანა ვინ მონათლა და გაანათლა და რუსეთის ქვეყანაში პირველი ვინ მოინათლა? პავლე მღვდელმა თქვა: რუსეთში პირველად დიდი მთავარი ვლადიმერი, წმიდა ნათლისღებაში ბასილად სახელწოდებული, მოინათლა; რუსეთის ქვეყანაც მან, დიდმა მთავარმა ვლადიმერმა, მოაქცია და წმიდა ნათლისღებით ნათელჰყო (კომენტ. 108-ჯ.გ.). მიტროპოლიტმა იკითხა: ის დიდი მთავარი ვლადიმერი რომელი ტომისაა, წარმოშობით რუსეთის სამეფოდანაა? პავლე მღვდელმა მიუგო: დიდი მთავრის ვლადიმერის მამა იყო სვიატო-

სლავი(138), ხოლო დიდი მთავრის ვლადიმერის ბაბუა - იგორი(139), ძველ სლავთა ქვეყანაში დაიბადა. დიდი მთავრის ბაბუის მამა კი, რიურიკი(140) იყო - ავგუსტინე კეისრის შთამომავალი; სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძემდე[მეფეთა] წარმომავლობა იმ ტომიდან მოდის"(141). მიტროპოლიტი შეეკითხა: რამდენი ხანია, რაც რუსეთის ქვეყანა მოინათლა? პავლე მღვდელმა თქვა: რუსეთის ქვეყანამ მეშვიდე ათასწლეულის დამთავრებამდე 504 წლით ადრე ნათელიღო. მიტროპოლიტმა ჰკითხა: მიმდინარე წლამდე რამდენი წელი გავიდა მას შემდეგ, რაც რუსეთი მოინათლა? პავლე მღვდელმა თქვა: რაც დიდი მთავარი ვლადიმერი მოინათლა და რუსეთმაც ნათელიღო მიმდინარე 148 [1640] წლამდე 652 წელი გავიდა, ხოლო ადამიდან - 7148 წელი(142). ამის შემდეგ მიტროპოლიტ მიტროფანესთან საუბარში პავლე მღვდელმა იკითხა: ვინ მონათლა სადადიანოს ქვეყანა და ქართული ქვეყნები, რამდენი ხანი გავიდა მას შემდეგ, რაც ეს ქვეყნები მოინათლა? მიტროპოლიტმა მიტროფანემ თქვა: სადადიანოს ქვეყანა ანდრია პირველწოდებულმა მონათლა, მაგრამ ანდრიასეული ნათლობის შემდეგ ორჯერ გადაუხვია ჭეშმარიტების გზას; როცა ცარგრადში კონსტანტინე მეფობდა, სადადიანოს ქვეყანაში მან რწმენა განამტკიცა, მრავალი მღვდელმთავარი და წმიდა ნაწილები გამოუგზავნა სადადიანოს წინანდელ მეფეებს(143) და რწმენა განამტკიცა; იმერეთის სამეფო და თეიმურაზის საქართველო კი შემდგომ მოინათლა. ის ქვეყნები წმინდა ნეონილამ მონათლაო. პავლე მღვდელმა იკითხა: ეგ ის ნეონილაა, რომელიც წმიდა მოწამე ტერენტისთან ერთად წმიდა მოწამედ მოიხსენიება, თუ სხვა წმინდა ნეონილაა?(144) მიტროპოლიტმა უპასუხა: ჩვენთან თქმულია, რომ თითქოს ნეონილამ მონათლა. პავლე მღვდელმა ჰკითხა: ის მოწამე ნეონილა სად ეწამა, როგორი სიკვდილით აღესრულა და მისი წმიდა ნაწილები სად განისვენებს? მიტროპოლიტმა მიუგო: ეს მე არ ვიცი, ის ნეონილა როგორი სიკვდილით აღესრულა და მისი წმინდა ნაწილები სად განისვენებენ(145), მაგრამ ჩვენში ამბობენ: ჩვენი ქართული ქვეყნები იმ წმინდა ნეონილამ მონათლა, ხოლო როდის მოინათლა ჩვენი ქართული ქვეყნები, ამის შესახებ მატიანეები ჩვენ არა გვაქვსო. პავლე მღვდელი მიტროპოლიტს შეეკითხა: ადამიდან ქრისტეს შობამდე რამდენი წელი გავიდა; ქრისტე რომელ ათასეულში, რომელ წელს დაიბადა და ქრისტეშობიდან მიმდინარე წლამდე რამდენი წელია გასული? მიტროპოლიტმა წიგნის გამოსატანად კაცი გაგ-

ზავნა, მერე წიგნში ჩაიხედა და თქვა: მე არ ვუწყი, რომელ ათასეულში და რომელ წელს იშვა ქრისტე და ქრისტეს შობიდან რამდენი წელი გავიდა; ჩემს წიგნში ეს არ წერიაო.

იმ დღეს მიტროპოლიტი მიტროფანე მოგვიყვა: როცა წმიდა მთიდან სადადიანოს ქვეყანაში მოვედი, რომის პაპმა ლევან მეფეს, პატრიარქსა და ყველა ჩვენგანს საეკლესიო ტიპიკონი, სტიქარი, ეპიტრაქილი და მთელი საეკლესიო შესამოსელი გამოგვიგზავნაო. მიტროპოლიტმა თქვა, მაშინ ჩვენ კრება მოვიწვიეთ, ის სტიქარი, ეპიტრაქილი და შესამოსელი ჩაგვეცვა თუ არა? კრებაზე გადაწყდა, რომ ვინც აბანოში წავიდოდა, იმ სამოსელზე დამჯდარიყო და ისე ებანავა; ჩვენც ასე მოვიქეციოთო.

მიტროპოლიტის საუბრის დასრულების შემდეგ პავლე მღვდელმაც მიტროპოლიტ მიტროფანეს მოუთხრო, კონსტანტინოპოლში კეთილმსახურ მეფე მიხეილ პალეოლოგის(146) მმართველობის პერიოდში რომის პაპის(147) წარგზავნილები, თორმეტი კაცი, ფრიად ბრძენნი და ბოლომდე განსწავლულნი თავიანთ მკრეხელურ ლათინურ სარწმუნოებაში როგორ ეახლნენ სასაუბროდ მეფესა და პატრიარქს(148) და ეკლესიების გაერთიანებაზე ალაპარაკდნენ: ერთმანეთს რატომ უნდა დავშორდეთ და დავარღვიოთ თანამოაზრეობა? ღმერთი ხომ ერთია თქვენთვისაც და ჩვენთვისაც. ამიტომ ყველას გვმართებს ჩვენი მოძღვრის, რომის პაპის მორჩილება და მისგან სწავლა, რომელიც ყველა პატრიარქთა თავია. მეფემ და პატრიარქმა მათ მშვიდად მიუგეს:

- ო, ლათინებო! გაიხსენეთ ჩვენი ღმრთისა და უფლის ბრძნული ქმნილება, მასზე შესაქმის წიგნებში წერია: უწინარეს შექმნა ღმერთმა ცა და ქვეყანა და მსახურებისათვის შექმნა ათი ხარისხი, ანუ ანგელოზთა ძალნი, რომ ათი ხარისხი იყოს. ახლა შეგვეკითხეთ, მოციქულთა მიერ დედამიწაზე რა ხარისხებია შექმნილი და ჩვენ თავაზიანად გიპასუხებთ: პირველია წიგნის მკითხველი და მგალობელი, მეორე - წმიდა ნაწილების შემომტანი, მესამე - იპოდიაკონი, მეოთხე - დიაკონი, მეხუთე - მღვდელი, მეექვსე - იღუმენი, მეშვიდე - ეპისკოპოსი, მერვე - მიტროპოლიტი, მეცხრე - პატრიარქი, მეათე - პაპი. ის იქიდან აქამომდე ყველასათვის უპირველესად არის დადგენილი. ჩვენ კი კვლავ შემოთავაზებულ წინადადებას დავუბრუნდებით და სიტყვას ზეცას აღვავლენთ: ზეციური ხარისხებისათვის უპირველესი იყო სატანა და ღმრთის წინაშე სისაძაგლე სწორედ მან ჩაიდინა, აზრით გაამპარტავანდა: თქვა, საყდარს ღრუბლებზე დავიდგამ და უზენაესს დავემსგავსე-

ბიო, და მას რა მოუვიდა? ზეციდან დაამხეს და ეწოდა სატანა და ეშმაკი; მისი მიმდევრებიც ეშმაკებად იქცნენ. ასეთად იქცა შემდგომში დედამიწაზე რომის პაპი, რომელსაც ყველას შორის უპირველესობა მოუნდომებია. პაპი ფორმოზუსი კი კარულოსის მწვალებლობას გაჰყვა, ღმერთს განუდგა და მთელი რომის სახელმწიფო გარყვნა(149). დღემდე იმავე წარსაწყმედელში იმყოფებით თქვენც, ლათინებო. ჩვენ მართლმადიდებელი ქრისტიანენი ვართ, ვადიდებთ რა ღმერთს, გვწამს და ნათელს ვიღებთ სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმიდისათა. განვეშორებით სატანას და ყველა მის საქმეს, ასევე რომის პაპსა და ყველა თქვენ, ლათინებს, მის თანამოაზრეთ.

მეფემ ეს სიტყვა წარმოთქვა, ადგილიდან წამოდგა და თავის სამეფო დარბაზში გავიდა. პატრიარქი კი წმიდა ეკლესიაში წაბრძანდა. [პაპის] წარგზავნილებთან დიალოგის გაგრძელება კეთილშობილ და მეტად ბრძენ, წმიდა წიგნების მცოდნე ნიკიფორე, პანეოთად წოდებულს(150) დაავალა. ნიკიფორემ თქვა: ო, ლათინებო! მრავალი სხვადასხვა ერესის მატარებელნი ხართ, რით არ გინდათ შეინანოთ? ლათინები შეეპასუხნენ: გვითხარი ჩვენი ერესი. ნიკიფორემ თქვა: წმიდა ღმრთისმშობელს რატომ არ უწოდებთ ღმრთისმშობელს და უწოდებთ წმიდა მარიამს? თქვენ ხომ ამით მას სხვა წმიდა დედებთან ერთ რიგში აყენებთ? ჩვენ კი, ჭეშმარიტი მართლმადიდებელი ქრიასტიანენი, ჩვენი გამომხსნელი ღმრთის მშობელს ჭეშმარიტ ღმრთისმშობლად ვაღიარებთ, ვადიდებთ და თაყვანს ვცემთ მას, რამეთუ მისგან იშვა უფალი ღმერთი და მაცხოვარი ჩვენი იესო ქრისტე, შემოქმედი ცისა და ქვეყნიერებას. მეორე თქვენი ერესი პირველის მსგავსია - საღმრთო ჯვარს უჯეროდ სახავთ და არა ისე, როგორც ამას წმიდა მამები გვასწავლიან. თქვენ ეშმაკიდან გაქვთ ნასწავლი და გარეთ სახავთ ჯვარს და არა საკუთარი თავისკენ, რაც ჯვარზე ასვლის ნიშანი იქნებოდა, თქვენ კი ჯვრიდან ჩამოდიხართ. წმიდა ხატებსაც თაყვანს არ სცემთ, სამაგიეროდ ეკლესიაში მუხლებზე ეცემით და იმას ჩურჩულებთ, რაც თქვენმა მამამ - სატანამ შთაგაგონათ; ჯვარს კი მინაზე სახავთ და კოცნით, მერე, წამომდგარნი, ფეხით თელავთ, შეურაცხყოფთ და განზე გადიხართ. ამრიგად, ქრისტეს მტრები და მაგინებელნი ხდებით და არა მისი თაყვანისმცემელნი. ჩვენ კი, მართლმადიდებელი ქრისტიანენი, როცა ჯვარს ვისახავთ, თვალწინ ნამდვილი ჯვარცმა წარმოგვიდგება და როცა შუბლს, მუცელს, მარჯვენა და მარცხენა მხრებს მარჯვენათი ვეხებით,

შისი ძალით ვიმოსებით და რწმენითა და შიშით ვღაღადებთ: **ძალითა ჯვარისა შენისა, გვიხსენ ჩვენ, უფალო.**

თქვენ, ლათინებმა, არა მხოლოდ მცნება შერყვენით, არამედ მთელი მადლმოსილი ქრისტეს მოძღვრება უარყავით, რომელიც წინასწარმეტყველებმა იქადაგეს, საღმრთო მოციქულებმა გადმოგვცეს და წმიდა მამებმა, რომელთა რაოდენობაც 2000 იყო, შვიდ მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე დაამტკიცეს და [წერილობით] აღბეჭდეს. სწორედ მათგან გამოიცადა და განიბრძნო ჩვენი ღმრთისმოსავი ქრისტიანული მართლმადიდებელი სარწმუნოება და ჭეშმარიტი მტკიცებულება მიიღო. მსოფლიო საეკლესიო კრებების არსი საღმრთო სიბრძნის შვიდი სვეტია, მათზე ააგო სულიწმიდამ თავისი სავანე. ის ჩვენი მართლმადიდებელი მამები კი, რომლებიც იმ წმიდა კრებებზე იყვნენ წარმოდგენილნი, ჭეშმარიტად პეტრე მოციქულის ღირსეული მემკვიდრენი იყვნენ. ამასვე დავამატებ: რატომ, წყეულო ლათინებო, თეოდორეს კვირაში ხორცს არ ეკრძალებით, როცა მარხვით დემონები განიდევნებიან, იკარგებიან და ანგელოზები ხარობენ? ჩვენ კი, ჭეშმარიტი ქრისტიანენი, იმ წმიდა დღეებში მარხვას ვინახავთ, თქვენ ამ დროს ხორცსა და რძის ნაწარმს მიირთმევთ და ცხოვრებას იღუპავთ, თქვენი მარხვა კი უსარგებლოა. მარხვაში დიდ პარასკევამდე **ალილუიას** არ გალობთ; ჯვრებს მიწაში ფლავთ და ამბობთ: ქრისტე იერუსალიმში გაიქცაო. მერე კი დიდ პარასკევს ჯვრები მიწიდან ამოგაქვთ და ამბობთ: ქრისტე უკვე მოვიდაო და შემდეგ იწყებთ **ალილუიას** გალობას. გარდა ამისა, მთელი მარხვის პერიოდში თქვენი ქალები რძესა და კვერცხს მიირთმევენ, ხოლო თუ ავადა ხართ, მაშინ დიდმარხვაში ხორცსა და რძეს თქვენც მიირთმევთ.

თქვენი მღვდლები კი შებილწულ და უწმიდურ ქალებს თავისთან არ იჩერებენ, მაგრამ მორჩილებს იჩერებენ და მათთან შემდეგნაირად იქცევიან: სანთელს ჩააქრობენ და კაბის ქვეშ შეუძვრებიან, დილით კი ეს ღვთის საძაგელი ადგება, თავის საძმოსთან მივა და ეტყვის: შემინდეთ, შევცდი და კვლავ თავის საზიზღარ საქმეს აგრძელებს. მეძავეებთან მეძავეობს და თავის თავში ცოდვას ვერ ხედავს; ხოლო მსახურება თუ მოუწევს, წავა და იმსახურებს. გარდა ამისა, თითოეულ თქვენგანს შეუძლია ერთ დღეს სამი-ოთხი ლიტურღია ჩაატაროს. შეიძლება ასევე, ერთმა დაიწყოს მსახურება და მიატოვოს, მერე მეორე მოვიდეს და გააგრძელოს და ასე - მეათემდე; როდესაც მღვდელი თქვენთან ლიტურღიას ატარებს და გასვლა მოუნდება, სამოსელს გაიხდის და გავა ისე, რომ ლიტურ-

ღიას არ დაამთავრებს, მერე კი დაბრუნდება და გააგრძელებს. თქვენი მსახურება კი, შემდეგნაირად ტარდება: სადაც უნდათ, იქ წირავენ - ეზოში ან მინდორში, სადაც თავისი, ღმრთისგან განდგომილი და მართლმადიდებელ ქრისტიანეთაგან შეძულებული პაპი უბრძანებს. და კვლავ გკითხავთ თქვენ, წყეულო ლათინებო: ქრისტიანებად რომ იწოდებით, საინტერესოა, რომელი ნათლობით ინათლებით და რომელ მირონს იცხებთ და ვისი სახელით იდებენ პირში თქვენი მღვდლები მარილს, ნერწყვით მარილწყალს აკეთებენ და იმით ადგილებზე ცხებენ. თანაც ისე კი არ აკეთებენ, როგორც ეს წმიდა მამებისაგან გადმოგვეცა: **ინათლება მონა ღვთისა** - სახელი თქვი - **სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმიდისათა; თქვენ კი ამბობთ: გნათლავ შვილო** —ეს და ეს. თქვენი მღვდლები თითქოს ღმრთის სახელით მოქმედებენ, მაგრამ არც ღმერთი ჰყავთ და არც მისი სახელი იციან. მითხარით, საიდან მოდის სახელწოდება ფრანგი (კათოლიკე - ჯ. გ.) და ლათინი? თვითონვე გეტყვით ორივე თქვენი სახელის შესახებ. კათოლიკედ იმიტომ იწოდებით, რომ როცა ხედავთ ვნებულ ძე ღმრთისას, მაშინ ეკლიან გვირგვინს წნავთ და ჩვენ გამომხსნელ ღმერთს თავზე ადგამთ. ლათინებს კი იმიტომ გიწოდებენ, რომ ჭეშმარიტი რწმენა გათელეთ, ცდომილებაში შეხვედით, ღმრთის დიდებას მოკლებულხართ, ნამდვილად დაბრმავებულხართ, წყეულნო, და ეშმაკს შედგომიხართ. მან კი ღორების სამწყესავად გაგგზავნათ, - მაშ, აღასრულეთ ყველაფერში ნება მისი. ჩვენ, მართლმადიდებელ ქრისტიანებს, გვწამს ერთი ყოვლადწმიდა ცხოველსმყოფელი და ერთარსი სამება - მამა, ძე და სულიწმიდა. თქვენ კი, წყეულო ლათინებო და კათოლიკებო, ჭეშმარიტი სარწმუნოებისაგან დაცლილხართ და ვერ შეგისმენიათ წმიდა მოციქულთა მოძღვრებანი, წმიდა მამათა კანონები კი შეგირყვნიათ და საკუთარი ნებისამებრ გადაგიკეთებიათ. მამა ღმრთისგან და ძისგან შებრუნებულხართ და წმიდა სამება გაგიყვიათ, არც გწამთ, არც ადიდებთ და, საერთოდ - ღმრთის სიტყვას არაფრად აგდებთ. ო, წყეულო ლათინებო და კათოლიკებო, თქვენი ურწმუნოების გამო დაწყევლილნი ხართ უფლისა ღმრთისა ჩვენისა იესო ქრისტესაგან, ასევე წმიდა მოციქულთა და წმიდა მამათაგან და ყველა ქრისტიანთაგან წყეულიმც იყავთ და თქვენთან ერთად ყველა მწვალებელი, და შთაგდებულ ყოფილიყავთ ჩაუქრობელ ცეცხლში და მარადიულ წამებაში.

მიტროპოლიტმა თქვა: როგორ ითმენს ღმერთი ასეთ უწესობას.

7 აპრილს ჭყონდიდის მონასტრიდან, მიტროპოლიტ მიტროფანე-

საგან წავედით. იმავე დღეს [სუჯუნის] წმიდა გიორგის მონასტერში მივედით, რომელიც იმავე მიტროპოლიტ მიტროფანეს სამწყსოა.

10 აპრილს მიტროპოლიტი მიტროფანე მოგვიყვა: ცარგრადში ერთ დროს საღმრთო ეკლესიის მდევნელი მეფე და მისი თანამზრახველი პატრიარქი იყოო. მათი წარგზავნილები მართლმადიდებელ ქრისტიანებს მკაცრად დევნიდნენ... როგორც ეკლესიებში, ასევე სახლებში. ყველგან, სადაც კი უფლის, ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლისა და წმიდანთა ხატებს წააწყდებოდნენ, მეფისა და პატრიარქის ბრძანებით, ჩეხავდნენ და ამტვრევდნენ(151). ერთხელაც ის წარგზავნილები ქალაქ ტრაპიზონში ქვრივ ქალთან მივიდნენ, ქვრივს კი ჰყავდა შვილი იოანე. როდესაც მეფის წარგზავნილები ქვრივთან მოვიდნენ, იმ დროს ქვრივის შვილი იოანე შინ არ აღმოჩნდა. ქვრივის სახლში წარგზავნილებმა ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ხატი შენიშნეს და მეფე-პატრიარქისთვის მისი წაღება დააპირეს. ის ქვრივი მათ შეევედრა: ხატი არ წაიღოთ და როცა ჩემი ვაჟი იოანე დაბრუნდება, იმ ხატის სანაცვლოდ ოქრო-ვერცხლს გადაგიხდითო. იმ წარგზავნილებმა მოითათბირეს და თქვეს: მის შვილს იოანეს დაველოდებით, მისგან ოქრო-ვერცხლს მისგან ავიღებთ, შემდეგ კი ხატსაც მეფესთან წავიღებთო. ეს სიტყვები ქვრივის მოახლემ მოისმინა, თავის ქვრივ ქალბატონთან მივიდა და იმ საუბრის შესახებ ქვრივს უამბო. ქვრივმა და მისმა შვილმა იოანემ ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატის წინაშე მრავლად ღვარეს ცრემლი. შემდეგ ხატს ფერხთით ყუთი გაუკეთეს, იმ ყუთში ექვსი ოქროს მონეტა ჩადეს, ყუთი დახურეს, შეღებეს და შეწებეს, რომ ხატთან ის ყუთი არ გამოჩენილიყო. ის ხატი ლოცვებითა და ტირილით ზღვაზე მიასვენეს და ზღვის ნაპირთან ახლოს დაასვენეს, ქვრივი და მისი შვილი კი სახლში დაბრუნდნენ. წარგზავნილები ქვრივთან და მის შვილთან მოვიდნენ და მათ ჰკითხეს: სად არის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატი? ქვრივმა და მისმა ვაჟმა უპასუხეს: ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ის ხატი ზღვაზე წავიღეთ და ზღვის ნაპირთან ახლოს დავასვენეთ. წარგზავნილებმა ზღვის ნაპირს მიაშურეს, რათა ის ხატი წამოეღოთ. ზღვის სანაპიროზე ღმრთისმშობლის ხატთან ახლოს მივიდნენ. ღმრთისმშობლის ხატი თითქოს ჰაერში აიწია, ზღვაში შევიდა და გაცურა; ხატის თავსზემოთ შავი ღრუბლის სვეტი დადგა. მეფის წარგზავნილებმა სირცხვილით უკან დაიხიეს და ნავიდნენ. ხატმა იცურა და ათონის წმიდა მთის წინ გაჩერდა. დიდი ლავრიდან ღრუბლის სვეტი შეამჩნიეს და

ამბის გასაგებად ნავებით მიაშურეს. ღმრთისმშობლის ხატთან ახლოს მიცურეს, მაგრამ ვერ მიუახლოვდნენ, რადგან ხატი თითქოს ჰაერში აიწია და მათ განერიდა. იმ წმიდა მთის დიდ ლავრაში ერთი დაყუდებული ბერი აღმოჩნდა, სახელად იროდიონი(152); წარმომავლობით ის საქართველოდან - თეიმურაზის სამეფოდან იყო. იმ დიდი ლავრის იღუმენმა და საძმომ იროდიონს სთხოვეს, რომ ხატის შესახვედრად წასულიყო. იმ იროდიონმა იღუმენისა და მთელი საძმოს თხოვნით ნავით ზღვაში შეცურა. ზეცად ხელაღპყრობილი, იგი ლოცვას მიეცა. ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატი იროდიონთან მივიდა და უხილავად იროდიონის ხელებში ჩაესვენა. იროდიონმა ის ხატი დიდ ლავრაში დაასვენა. იღუმენმა და საძმომ უმწიკვლო, რწმენაში განმტკიცებული ორი ბერი შეარჩია და ხატს მცველად და მზრუნველად მიუჩინა, რათა იმ ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის ხატს მათი ლავრა არ დაეტოვებინა. ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობელი კი იღუმენსა და ძმებს ძილში მრავალჯერ გამოეცხადა: რატომ დამამწყვდიეთ და მიცავთო? ჩემი სურვილი რომ არ იყოს აქ ყოფნა, ვინ დამენეოდა და დამამწყვდევდა? მე თვითონ მოვედი, რათა ეს ადგილები გავანათლო და თქვენ ყოველგვარი ბოროტებისგან დაგიფაროთო.

ცოტა ხნის შემდეგ ფრანგებს და თურქებს ერთმანეთში ომი მოუხდათ. ფრანგების დიდი ფლოტი წმიდა მთას ამ მონასტრის, დიდი ლავრის, მხრიდან მოადგა. უცხოელები მონასტერში შევიდნენ და იმ მონასტერში, დიდ ლავრაში, სადაც ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ხატი იყო დაბრძანებული, თავიანთი ლათინური წირვის ჩატარება მოინდომეს. იღუმენმა და საძმომ ერთად ლათინებს განუცხადეს: გეუბნებით, რომ ჩვენს ქრისტიანულ ეკლესიაში ლათინური წირვის ჩატარებას არ დავუშვებთ და არც ლათინური გალობის მოსმენა გვინდა. ამის გამო ფრანგებმა ბერებს სცემეს, ძალადობა ჩაიდინეს და იმ ეკლესიაში, სადაც ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ხატი ბრძანდებოდა, თავიანთი ლათინური წესებით სწირეს. იმ დროს ეკლესია ჩამოიქცა და უცხოელები ქვეშ მოიყოლა. მხოლოდ ერთი უცხოელი გადარჩა ცოცხალი, იგი ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ხატის წინ იდგა. ის ხატზე განრისხდა და ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატს ყელში ხანჯალი გაუყარა. ხატიდან სისხლმა იფეთქა. ის სისხლი დღემდე არის იმ ხატზე, - თითქოს ახლა დაიღვარაო. ამის შემდეგ მონასტერში იმ ქვრივის ვაჟი იოანე მივიდა. ხატის დანახვამ იგი აატირა და იღუმენს უთხრა:

ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ეს ხატი წინათ დედაჩემის სახლში იყო, დედაჩემი და მე მასზე ერთად ვლოცულობდითო. იღუმენმა იოანეს ჰკითხა: რატომ არის ეს ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატი დედაშენისა და შენი სალოცავი? რა ნიშანი აქვს ამ ხატს და საიდან იცი, რომ ეს არის ყოვლაწმინდა ღმრთისმშობლის ოდიგიტრიის ხატი? იოანემ მიუგო: იქიდან ვიცი, რომ დედასთან ერთად ეს ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის ხატი ზღვის ნაპირზე მივასვენე და მის ფერხთით ექვსი ოქრო დავდე. იღუმენმა ძმები შეკრიბა, ძმები იოანესთან ერთად ყოვლადწმინდა ოდიგიტრიის ხატს მიეახლენ და ყუთში ექვსი ოქროს მონეტა აღმოაჩინეს. იმის მერე იოანე იმ დიდ ლავრაში იღუმენად დაწესდა... იმ დროიდან დღემდე... იმ ხატის ხსენებას ბრწყინვალე შვიდეულში [სამშაბათს] დღესასწაულობენ(153). პავლე მღვდელმა თქვა: საკვირველ არიან საქმენი უფლისანი! რასაც ინებებს, იმას იქმს.

მიტროპოლიტის საუბრის დამთავრების შემდეგ პავლე მღვდელმა მიტროპოლიტ მიტროფანეს უამბო: ეს მოხდაო რომში. კეთილმორწმუნე პაპი აღესრულა, მისი მემკვიდრე კი უკეთური პაპი აღმოჩნდა. მან საღმრთო ეკლესიისა და წმიდანთა დევნა დაიწყო. იმ უკეთური პაპის დევნას ვინმე ღირსი ანტონ რომაელი(154) გამოექცა, ზღვასთან მივიდა და ზღვასთან ახლოს ყველა მართლმადიდებელი ქრისტიანისა და თავისი სულისათვის უფალ ღმერთს ევედრებოდა, რათა უფალ ღმერთს [ისინი] უკეთური და ღმრთის მოძულე მტრისაგან - რომის პაპისაგან გამოეხსნა. ამ დროს, ღმრთის ნებით მოვარდნილმა ზღვის ტალღამ იმ ქვამდე მიაღწია, რომელზედაც ანტონი იდგა და ქვა აიტაცა. ანტონი ლელქაშის ლერწამს ჩაეჭიდა, მაგრამ ლერწამი მოწყდა, იმ ადგილზე თავი ვერ შეიმაგრა და ღმრთის ძალა მას, ქვაზე მდგარს მიაქანებდა. ლელქაშის ის ლერწამი კი ანტონს ხელში შერჩა. ორი დღე-ღამე ანტონი ამ ქვაზე მიცურავდა, ზღვიდან ზემოთ მდინარე ვოლხოვით ნოვგოროდთან აღმოჩნდა; ნოვგოროდში მოვიდა და ნოვგოროდში მრავალი სასწაული მოახდინა. მის კვალდაკვალ რომიდან ნოვგოროდში კასრი ჩამოვიდა საეკლესიო ჭურჭლებითა და ანტონის სხვა პირადი ნივთებით.

17 აპრილს მიტროპოლიტი მიტროფანე მოგვიყვა: როცა წმიდა მთაზე ვიყავი, მაშინ შახს საქართველო დაულაშქრავს, ჩემს ნათესავ ძმათაგან ზოგი მოუკლავთ, ზოგიც ტყვედ წაუსხამთ. როცა წმიდა მთიდან ჩამოვედი და ეს ამბავი შევიტყვე, შახს უმორჩილესი თხოვნით ვეახელი, რათა ჩემი ცოცხალი ნათესავები ჩემთვის

დაეთმო. შახის ქვეყანაში მე წმიდა კაცად მთელიდნენ და შახსაც მრავალჯერ უკითხავს: ვინ არის ქრისტე? თქვენ მას ღმერთს უწოდებთ. მე მას ვუამბე, როგორ განკაცდა და იშვა უფალი, როგორ მოინათლა, ჯვარს ეცვა და აღდგა. შახი და მისი ყეენები ამბობდნენ: ჩვენ მათ ურწმუნოებს ვეძახით, მაგრამ, თურმე, მათი სარწმუნოება საუკეთესოაო. შახმა მითხრა: შეიმოსე ისე, როგორც ღმრთისმსახურებისას იმოსები. შახს კი ვუთხარი: შახო, თუ შენ ყეენების, სულთანებისა და ყველა სხვა შენი ყიზილბაშების არ გეშინია, მაშინ შევიმოსები; როგორც კი შევიმოსები, ჩემ შესაფერის ადგილზე დავჯდები, შენ მომეახლე, მიწამდე თაყვანი მეცი და ხელზე მეამბორე. შახმა მითხრა: როგორც გინდა, ისე მოიქეცი, მე კი ამას ვერ გავაკეთებ, რომ მიწამდე თაყვანი გცე და ხელები დაგიკოცნო, რადგანაც ამას ყიზილბაშები გაიგებენ და ამისთვის მომკლავენო. ამის შემდეგ შახმა გამომიშვა და მიწყალობა: გამომატანა ქართველი ტყვეები, ნათესავები და ყველა სხვაც, სულ სამასი კაცი.

ამის შემდეგ პავლე მღვდელი მიტროპოლიტ მიტროფანეს მოუყვა: ეს იყოო მოსკოვის რუსეთის სახელმწიფოში დიდი მთავრის დიმიტრი ივანეს-ძის(155) დროს. იმჟამად დიდი სასწაულთმოქმედი მიტროპოლიტი ალექსი(156) ცხოვრობდა. ოქროს ურდოს მეფის დედოფალი ბრმა იყო. იმ მეფემ დიდ მთავარს დიმიტრი ივანეს-ძეს ელჩი გამოუგზავნა თხოვნით, ის კაცი გამოუშვი ჩემთან, ბრმებს რომ კურნავსო. დიდი მთავარი დიმიტრი ივანეს ძე მიტროპოლიტ ალექსის შეევედრა, რომ იგი ოქროს ურდოში მეფესთან წასულიყო. როგორც კი ალექსი სასწაულმოქმედი მოსკოვიდან გაემგზავრა, იმ დედოფალს ის სიზმარში უნახავს ისეთ შესამოსელში, როგორშიაც ლიტურღიას ატარებდა. დედოფალმა მისთვის ისეთივე საეკლესიო შესამოსელი გაამზადა, როგორიც სიზმარში იხილა. როგორც კი სასწაულთმოქმედი ალექსი ოქროს ურდოში მეფესთან ჩავიდა, დედოფალს ლოცვა ნაუკითხა და მხედველობა აღუდგინა. ამისათვის ოქროს ურდოს მეფემ და დედოფალმა დიდი სასწაულთმოქმედი ალექსი მიტროპოლიტი თავისი სასწაულებრივი ლოცვებისათვს დიდძალი ოქრო-ვერცხლით დააჯილდოვეს, პატივისცემის ნიშნად მას, მღვდელმთავარს, დიდი მიწის ფართობი აჩუქეს, მრავალი ქრისტიანი ტყვე გაათავისუფლეს. გარდაცვალების შემდეგაც დიდი სასწაულმოქმედი მიტროპოლიტი ალექსი მრავალ სასწაულს ახდენს. მისი დაუზიანებელი და უხრწნელი გვამი კი მოსკოვში, ჩუდოვოს მონასტერშია დასვენებული. მიტროპოლიტმა იკითხა: რუსეთის სახელმწიფოში მიტროპოლიტი

ალექსი რამდენი წლის წინ ცხოვრობდა? პავლე მღვდელმა უპასუხა: მიტროპოლიტი ალექსი ექვსი ათას რვაას ოთხმოცდახუთი წლის ზაფხულში აღესრულა.

19 აპრილს წმიდა გიორგის ტაძარში მღვდელი მახარებელი ნირავდა; სტიქარში შეიმოსა, ხოლო ტრაპეზიდან გადასაფარებელი აიღო და შესამოსელის ნაცვლად ჩაიცვა. საკურთხევლიდან სამეუფეო კარებით ჯვრითა და სანთლით ხელში გამოვიდა, შუა ეკლესიაში დადგა, ჯვრითა და სანთლით ოთხივე მხარეს ჯვარი გადასახა და ხელმარცხნივ შემოტრიალდა. შემოზღუდული ადგილის იქით ხელი დაიბანა, სტიქარზე შეიწმინდა და ერთ სეფისკვერზე დაიწყო მოქმედება. ერთი სეფისკვერიდან პირველი ნაწილი ამოიღო, როგორც ზვარაკი ამოიღება, იმავე სეფისკვერიდან სამი ნაწილი ამოიღო, პირველზე უფრო მომცრო და კიდევ იმავე სეფისკვერიდან ცხრა მცირე ნაწილი ამოიღო. პავლე მღვდელმა ფედოტი და თარჯიმანი ოსიპი მოიხმო სეფისკვერისა და მღვდლის მოქმედების სანახავად; ფედოტმა და ოსიპმა ყველაფერი ეს ნახეს. წირვა ჯვრითა და სანთლით დაიწყო. სახარებით გამოსვლაზე, სახარების ნაცვლად პერგამენტის გრაგნილი გამოიტანა, მეორე ხელში საცეცხლური ეკავა. სამოციქულო და სახარება საკურთხევლიდან გამოსულმა ჩრდილოეთ კარის წინ ნაიკითხა. მარტო მსახურებდა და გალობდა, დიაკვნები და მგალობლები კი არ ჰყავდა. როცა **შიშითა ღვთისათა**-ს ამბობდა, არ უკმევია; კვერექსი და ამბიონის ლოცვა არ უთქვამს, არც **იყავნ სახელი უფლისა** უთქვამს. ეკლესიის შესასვლელთან მეფე ლევანის ცოლისძმა პეპუკა იდგა და წირვას უსმენდა. იმ დღეს დემოგენია ბოგუჩინის კაცმა პავლე მღვდელს უთხრა, რომ ლევან მეფის ცოლისძმა პეპუკა ეპისკოპოსი იყო, მაგრამ პეპუკამ მერე ცოლის მოყვანა გადაწყვიტა, ამიტომ მან, პეპუკამ, გაიკრიჭა და ცოლი შეირთოო.

21 აპრილს დიდმონამე გიორგის ტაძარში მრავალმა ხალხმა მოიყარა თავი. ტაძართან ორი სპილენძის საყვირი და ზარი იყო აღმართული. მწუხრის დროს ბუკები ჩაბერეს და ააყვირეს, ატყდა ზარების რეკვა, ხალხმა მთელი ხმით ყვირილი მორთო და ეკლესიის გარშემოვლა დაიწყო. ორი დღე-ღამე ეკლესიის ირგვლივ დადიოდნენ და განუწყვეტლივ ყვიროდნენ. როცა ეკლესიას გარს შემოუვლიდნენ და ეკლესიის კარების წინ აღმოჩნდებოდნენ, თითოეული მათგანი ეკლესიის კარებთან ხელმარცხნივ შემოტრიალდებოდა.

22 აპრილს, მწუხრზე, წმიდა გიორგის ტაძარში პატრიარქი მაქსიმე, მიტროპოლიტი მიტროფანე, ტრაპიზონის მიტროპოლი-

ტი კირილე, გურიის მთავარი ვახტანგი (კომენტ. 104-ჯ.გ.) - მეფე ლევანის ქვისლი (მზახალი-ჯ.გ.), ბოიარი როსტომი, თავად-აზნაურები და ბოქაულები მობრძანდნენ. მწუხრი მღვდელმა და დიაკონმა ჩაატარეს; პატრიარქი და მიტროპოლიტები არ შემოსილან. გოირგობის დღეს, ცისკრის შემდეგ, ბუკები ააყვირეს, ზარებს ჩამოკრეს და მაშინ ტაძრიდან დიდი დროშა გამოიტანეს; ხოლო პატრიარქმა და მიტროპოლიტებმა კი დიდმოწამე გიორგის ხატი გამოასვენეს და ტაძრის გვერდზე დააბრძანეს. ამ დროს ეკლესიაზე ვიღაც მამაკაცი ავიდა, მასთან ერთად სხვებიც. ეკლესიასთან და ხატის ირგვლივ დიდძალმა ხალხმა მოიყარა თავი. გაუთავებელი უზარმაზარი ხმაური ყველამ შეწყვიტა. იმ მამაკაცმა, ეკლსიის თავზე ავიდა თუ არა, ხმამაღლა დაიყვირა, მერე წინა მხრიდან ეკლესიის კიდეზე ჩამოჯდა და სამი საათი ილაპარაკა. პატრიარქი, მიტროპოლიტნი, თავადები, ბოიარები, ყველა წოდების პირი, მამაკაცნი, დედაკაცნი, ყმაწვილები, ქალიშვილები, მოხუცნი და ყრმანი იმ კაცს ყურადღებით უსმენდნენ. თუ ვინმე დაახველებდა ან ცხვირს დააცემინებდა, ყველანი მას შეჰყვირებდნენ: იმ კაცის სიტყვა გაგვაგონეო. როცა იმ კაცმა ლაპარაკისას ერთი ხმამაღლა შეჰყვირა, იმ მომენტიდან ადამიანები, რომლებიც ეკლესიაზე იყვნენ ასული თუ ძირს ეკლესიის გვერდით იდგნენ, ყველანი ტაძრის სახურავზე და კედლებზე ურახუნებდნენ და ურტყამდნენ - ერთნი კომბლებით ურახუნებდნენ, სხვები შუბებითა და ისრებით ჩხვლეტდნენ; ზოგიერთები რატომღაც ტაძრის სახურავზე და კედლებზე ჩაქუჩებით, ხის უროებითა და ცულების ყუით ურტყამდნენ, ზოგიც კედლებზე ცხენის უნაგირებსა და ცალულებს ლურსმნით აჭედებდა. დიდი ხმაური იდგა - ერთნი ყვიროდნენ, სხვები კვნესოდნენ, ზოგიც ხარხარებდა, ტიროდა, ცეკვავდა და ხტუნავდა. ის კი ვერ გავიგე, რა თქვა ასეთი იმ ეკლესიის თავზე მჯდარმა კაცმა და ტაძრის კედლებს კომბლებითა და სხვადასხვა იარაღებით რატომ ურტყამდნენ. იმ დროს თარჯიმანი ჩვენთან არ იყო და ვერავინ გვითარჯიმნა. იმ დღეს, როდესაც ცისკრის წირვის შემდეგ ეკლესიიდან მივდიოდით, თარჯიმანი ოსიპი ჰოროლით დაჩხვლიტეს, იმ ჭრილობით იწვა და თარჯიმნობა სხვას არავის შეეძლო.

პავლე მღვდელმა იმავე დღეს დემოგენია ბოგუჩინის კაცი - თარჯიმანი გამოკითხა, თუ რას ყვებოდა ეკლესიაზე მჯდარი კაცი, აგრეთვე ის ადამიანები, რომლებიც ეკლესიის თავზე ისხდნენ ან ეკლესიასთან იდგნენ თუ ისხდნენ, ხმამაღლა რაზე ყვიროდნენ, ეკლესიის თავზე და კედლებზე ყოველგვარი იარაღით, ხის უროებით, ჩაქუჩებით რატომ ურახუნებდნენ და ურტყამდნენ, უნაგირებსა და ცალულებს ლურს-

მნებით რატომ აჭედებდნენ? დემოგენია ბოგუჩინის კაცმა-თარჯიმანმა უპასუხა, რომ იმ კაცს, რომელიც ეკლესიის თავზე იჯდა და ლაპარაკობდა, ღამით წმინდა გიორგი მოევლინა და ამცნო, როგორი წელიწადი იქნებოდა ქვეყანაში, პურისა და ბოსტნეულის როგორი მოსავალი მოვიდოდა, მშვიდობა თუ ომი იქნებოდა, მეფე ლევანის, პატრიარქისა და ყველა დიდი კაცის, ყველა წოდების ადამიანის შესახებ - ვინ ცოცხალი დარჩება და ვინ მოკვდება. ის კაცი, იჯდა რა ეკლესიის თავზე, ყველა იქ შეკრებილთ - პატრიარქს, მიტროპოლიტებს, ეპისკოპოსებს, დიდგვაროვანთ და ყველა წოდების ადამიანს - წმიდა გიორგის სიტყვებს გადასცემდაო. მანვე თქვა: წმინდა გიორგიმ ლევან მეფეს იმერეთის მეფის წინააღმდეგ ომი დაუშალაო. წმიდა გიორგის თითქოს უთქვამს: როცა მგელი ცხვრების დაჭერას დაეჩვევა, - ორჯერ დაიჭერს, მესამედ კი თვითონ მგელს დაიჭერენო; ასევე მეფე ლევანიც - ადრე ლაშქრობდა იმერეთის მეფეზე და იმარჯვებდა, ახლა კი თუ წავა, - მოკლავენო. ხოლო იმ ადამიანებს, რომლებიც ეკლესიის თავზე და კედლებზე კომბლებით, ჩაქუჩებით, ხის ურიკებით ურახუნებდნენ და ყოველგვარი იარაღით ურტყამდნენ, ლურსმნებით უნაგირებსა და ცალუღებს ეკლესიაზე აჭედებდნენ, იმ ადამიანებს ქურდებმა ცხენები, ხარები და სხვა რამ მოჰპარესო. ამიტომ ისინი დიდი გულისწყრომითა და სიმკაცრით ეკლესიის კედლებს ყოველგვარი იარაღით ურტყამენ და წმინდა გიორგის ხმამაღლა ევედრებიანო. ის ადამიანები წმინდა გიორგის ეუბნებიან: შენც ასე ურტყი და მოკალი ის ქურდებიო. ამის შემდეგ პატრიარქი მაქსიმე, მიტროპოლიტი კირილე, თავადები, ბოიარები, მღვდლები, დიაკვნები და ყველა წოდების ხალხი დიდმოწამე გიორგის ხატით ტაძრის გარშემო ლიტანიობას შეუდგა. მიდიოდნენ რა, პატრიარქი კრებულთან ერთად სალმრთოს გალობდა, ხოლო მდაბიონი, ვინც უწიგნურია - მამაკაცნი, დედაკაცნი, მოხუცნი და ყრმანი და საერთოდ ყველანი, მთელი ხმით ჰყვიროდნენ; მათი სიტყვების მოსმენა და გარჩევა შეუძლებელია. მიტროპოლიტი მიტროფანე კი განაწყენდა, პატრიარქს ეკლესიის გარშემო ლიტანიობაზე არ გაჰყვა, არც წირვა შეუსრულებია და არც მოუსმენია. მიტროპოლიტმა მიტროფანემ თქვა: ვფიქრობ, იმ მამაკაცს ის სიტყვა ეშმაკმა შთააგონა და არა წმიდა გიორგიმო. წირვა ოთხმა მღვდელმა და ორმა დიაკონმა აღასრულეს, პატრიარქსა და მიტროპოლიტებს არ უწირავთ და არც შემოსილან. იმ დროს პატრიარქს შავი ბარტყულა ეხურა, შავი ატლასის მანტია ეცვა პატარა მარგალიტებჩასმული სამხრეებით, თასმები ზედ ოქროსი იყო, ყიზილბაშურად ვერცხლით კიდეებმოქარგული. ქვედა კუთხეები კი მანტიას ოქროსი ჰქონდა, ფეხსაცმელები - ცხვი-

რაპრეხილები ეცვა.

25 აპრილს გაბრიელ მღვდელი მოვიდა, რომელიც მოსკოვში დესპანად იყო. პავლე მღვდელი გაბრიელს შეეკითხა: თქვენში წირვაზე რამდენ სეფისკვერს იღებენ? გაბრიელ მღვდელმა უპასუხა: ზოგჯერ ოთხს, ზოგჯერ კი ხუთსაც და ექვსსაც. პავლე მღვდელმა უთხრა: მღვდელმა მახარებელმა 19 იანვარს სწირა, ერთ სეფისკვერზე მოქმედებდა და ერთი სეფისკვერიდან ყველა ნაწილი ამოიღო. გიორგობა დღეს კი პატრიარქის თანდასწრებით ჩატარდა წირვა და მაშინ ყველა სამი სეფისკვერი იყო. გაბრიელ მღვდელმა თქვა: აქ, სადადიანოს ქვეყანაში, ვისაც რამდენი სურს, იმდენ სეფისკვერს იყენებს. გაბრიელ მღვდელმა თქვა: გიორგობა დღეს ეკლესიაზე კაცი რომ ავიდა, მოჰყვა როგორი წელიწადი იქნება, ან სხვა რამე? გაბრიელ მღვდელმა ილაპარაკა: უკვე მრავალი წელია, რასაც ის კაცი გიორგობაზე იტყვის, სრულდება. შარშან მან თქვა, მეფე ლევანს დედოფალი მოუკვდებაო და ასეც მოხდა.

27 აპრილს ფედოტი მეფე ლევანთან ელჩობაზე მიდიოდა. სრულიად რუსეთის ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის ხელმწიფებრივ სიგელს მეფე ლევანი პატრიარქთან, მიტროპოლიტთან, მღვდელმთავრებთან და ბოიარებთან ერთად თავისი სასახლიდან ერთ ვერსზე მიეგება. მეფის წინ ცხოველსმყოფელი ჯვარი აღემართათ; ჯვრის გვერდით ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ქებათა შესხმის ხატი ეკავათ. ფედოტმა და პავლე მღვდელმა ცხოველმყოფელი ჯვრის წინაშე ილოცეს, ფედოტმა მეფე ლევანს ხელმწიფის სიგელი გადასცა, მეფე ლევანს ხელზეც ემთხვივნენ. ფედოტმა ტიტულის მხოლოდ ნახევარი მოახსენა თუ არა, მეფე ლევანმა ცხენი შემოაბრუნა და თავის სამეფო სასახლისკენ გაეშურა; ჩვენი გაყოლაც ბრძანა. როცა მეფე ლევანი თავის სასახლეში მივიდა, ფედოტმა სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის სხვა ტიტული მოახსენა. მიღებაზე მეფე ლევანის ხელმარჯვნივ მისი ძე - ალექსანდრე იჯდა; ალექსანდრეს გვერდით პატრიარქი, მიტროპოლიტი და მღვდელმთავრები ისხდნენ. მეფის ხელმარცხნივ ვამეყ ლიპარტიანის ძე იჯდა, ვამეყის გვერდით - სათათბიროს დიაკი პაატა და პაატას გვერდით - ლიპარტიანის უმცროსი ძე გიორგი. ლიპარტიანის ძენი ვამეყი და გიორგი ლევან მეფის გერები არიან.

3 მაისს ხობში ყოვლადწმიდათას მონასტერში ეპისკოპოს ნიკოლოზთან მივედით. იმ მონასტერში ქვის ტაძარია, საკურთხეველი გამოყოფილია; ტაძარში დეისუსი და ადგილობრივი ხატე-

ბი - წესისამებრ არის. იმ ეკლესიაში ჩვენი თანდასწრებით წირვა ჩატარდა. წირვის შემდეგ ეპისკოპოსმა ნიკოლოზმა ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის პერანგი გვაჩვენა. ის პერანგი დაჩითული ქსოვილისგანაა შეკერილი; ხოლო არც ისე თხელი დაჩითული ქსოვილი მეწამული ფერისაა. პერანგი ზომით გრძელია და ფართო, სახელოებიც ფართო აქვს, - როგორც მამაკაცისას, საყელო კი საკმაოდ პატარა - სამი გოჯისოდენა. პავლე მღვდელმა ეპისკოპოს ნიკოლოზს ჰკითხა: რატომ აქვს ამ პერანგს ასეთი პატარა საყელო? ეპისკოპოსმა ნიკოლოზმა თქვა: ღმრთის განგებით პერანგის საყელო ყოველ წელიწადს კლებულობს. წმიდა ნაწილები კი გვაჩვენა - მოწამე კვირიკეს (157) მარცხენა ხელი მაჯამდე და მოწამე მარინეს მარჯვენა ხელი იდაყვამდე. პავლე მღვდელმა თქვა: დრანდაში ორი ხელის ძვალი გვიჩვენეს მაჯიდან იდაყვამდე და ეპისკოპოსმა ანდრიამ გვითხრა, წმიდა მარინესიაო, ახლა კი მესამე ხელი აღმოჩნდა - მოწამე მარინეს სამი ხელი ჰქონდა? ნიკოლოზ ეპისკოპოსმა თქვა: ეპისკოპოს ანდრიას უცოდინარობით უთქვამს, რომ ის ხელის ძვლები წმიდა მარინესია; ის ხელის სწორი ძვლები კი მოწამე ბარბარესიაო(158). ამის შემდეგ ეპისკოპოსმა ნიკოლოზმა ფედოტი და პავლე მღვდელი სატრაპეზოდ მიიწვია. საუბარში პავლე მღვდელი ეპისკოპოს ნიკოლოზს შეეკითხა: რამდენი წელია ადამიდან აქამომდე? ეპიკოპოსმა ნიკოლოზმა წიგნში ჩაიხედა და უთხრა: ეს ბერძნული წიგნია და მასში წერია, რომ ადამიდან აქამომდე 7152 წელია გასული.

ის ეპისკოპოსი ნიკოლოზი კი წარმომავლობით საქართველოდან, თეიმურაზის ქვეყნიდანაა. ნიკოლოზი ოცდაათი წელიწადი იერუსალიმში მოღვაწეობდა, იქიდან კი ევროპის ქვეყნებში და მერე ლიტვაში მოხვდა. ლიტვიდან ნიკოლოზი მოსკოვში გაემგზავრა, სადაც მას ნეტარხსენებული მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფისა და პატრიარქის ფილარეტ ნიკიტას-ძისა(159) და სრულიად რუსეთის დიდი წმინდა ხელმწიფე მეფისა და დიდი მთავრის მიხეილ თევდორეს-ძის წყალობა ჰქონია; ნიკოლოზს კურთხევაც მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის დიდი ხელმწიფის, უწმიდესი პატრიარქის ფილარეტისაგან მიუღია. რომელ წელში იყო ის, ნიკოლოზი, მოსკოვში, არ უთქვამს; ნიკოლოზს ბერძნული და ლათინური განათლება აქვს მიღებული(160).

4 მაისს ხობიდან და ეპისკოპოს ნიკოლოზისგან წამოვედით. 6 მაისს ცაიშის მონასტერში ეპისკოპოს ანდრიასთან მივედით. ეპისკოპოსი ანდრია კი მთაზე ცხოვრობდა, კარავი მონასტრიდან

ორ ვერსზე დაუდგამს, მონასტერში კი მხოლოდ სადღესასწაულო წირვებზე ჩამოდიოდა. 5 მაისს ეპისკოპოსმა ანდრიამ ფედოტი და პავლე მღვდელი თავისთან სატრაპეზოდ მიიწვია. 14 მაისს პავლე მღვდელი მღვდელმონოზონ მაქსიმეს შეეკითხა: მეფე ლევანის დედოფალს რა ერქვა? მაქსიმე მღვდელმა თქვა: ნესტან-დარეჯანს ეძახდნენ, ნამდვილი სახელი კი მისი ელენე იყოო.

16 მაისს ცაიშის მონასტრიდან, ეპისკოპოს ანდრიასგან წამოვედით. იმავე დღეს ზუგდიდში მივედით, სადაც მეფე ლევანი ცხოვრობს. მეფე ლევანის სახელით სტოლნიკმა რამაზ ჩიჩუამ მიგვიღო.

იმავე დღეს მეფე ლევანის დავალებით ჩვენთან ორი ეპისკოპოსი - ნიკოლოზი და ანდრია, აგრეთვე სტოლნიკი რამაზი მეფე ლევანის სიგელით მოვიდნენ. სიგელი ფედოტს გადასცეს. ფედოტმა მათ უთხრა: მეფე ლევანი სრულიად რუსეთის დიდ ხელმწიფე მეფესთან და დიდ მთავართან მიხეილ თევდორეს-ძესთან თავის ელჩს ჩვენთან ერთად აგზავნის თუ არა? ეპისკოპოსმა ნიკოლოზმა უპასუხა: მეფე ლევანი ამჟამად მგლოვიარეა და დიდ ხელმწიფესთან ელჩს არ აგზავნის, მაგრამ, მეფე ლევანი დიდ ხელმწიფესთან შენი, ფედოტის, ხელით თავის სიგელს აგზავნის. სხვა რაზე ჰქონდათ საუბარი ფედოტსა და ეპისკოპოს ნიკოლოზს, ამის შესახებ ფედოტი მუხლობრივ აღწერაში თავად წერს; პავლე მღვდელმა კი იმიტომ არ დაწერა, რომ ისინი თურქულად საუბრობდნენ, პავლე მღვდელმა კი ეს ენა არ იცის.

18 მაისს მეფე ლევანმა ზუგდიდიდან გამოგვისტუმრა. 22 მაისს ხუდონში მოვედით. იმავე დღეს სადადიანოს ქვეყანა და სოფელი ხუდონი დავტოვეთ (კომენტ. 114-ჯ.გ.). 26 მაისს სვანეთში ჩავედით; 8 ივნისს სვანეთიდან წავედით, 12 ივნისს ყარაჩაი დავტოვეთ. იმავე დღეს ალეგუკას ყაბარდოში მის ძმასთან - ხაპუკასთან მოვედით. 26 ივნისს ალეგუკას ყაბარდოდან, ხაპუკასაგან წამოვედით; 28 ივნისს ილდარის ყაბაკში ილდარ სუნჩელის სიძესთან მივედით. 29 ივნისს ილდარისგან წამოვედით. 3 ივლისს მუნდართან მივედით.

მუნდარისაგან იმავე დღეს წამოვედით. 5 ივლისს ფედოტმა თერგის კაზაკი ალექსანდრე გაანთავისუფლა. 9 ივლისს თერგში მოვედით.

შენებების ადგილზე: ამ თავის მუხლობრივ აღწერას მღვდელმა პავლე ზახარიევმა ხელი მოაწერა.

შენიშვნა: პავლე მღვდელმა ეს 149 წლის 4 დეკემბერს წარმოადგინა.

1636г. Июля 24-1639г. Мая 24. Посольство из «Дидиянской Земли» в Москву священника Гавриила «Федорова сына Тегенева».

1. Сообщение о приезде в Терский городок(1) посла Мегрельского княжества Гавриила Тегенава (24 июля - 11 Августа 1636 года)

Государю Михаилу Федоровичу(2) холопи твои Васка Ромодановской да Ивашко Бестужев да Калистратко Жехов(3) челом бьют. В нынешнем, государь, в 144 [1636] году июля в 24 день приехали к нам холопем твоим из Казыевы Кабарды от Алегуки(4) с братьею уздени Бештачко да Батарханко, а в роспросе, государь, нам холопем твоим сказали: приказывал - де с ними Алегука мурза с братьею к нам холопем твоим, что приехал в его Алегукину Кабарду дидиянские земли посол, а едет - де он ктебе Михаил федорович. И мы холопи твои послали сотника стрелецкого Романа Лихачева с товарыщи, велели, государ, ему приехав в Казыеву Кабарду, того посла расспросить, хто он и которые земли и как его завут. И роспрося, велели ему, его взяв с собою, и ехать в Терской город. И августа, государь, в 11 день приехал к нам холопем твоим ис Казыевы Кабарды сотник стрелецкой Роман Лихачев, а с ним, государь, дидиянские земли посол да с ним, государь, человек его да с ними же Алегукин уздень Тошовка. И мы, государь, холопи твои послу велели дать двор и велели его посла поставить перед собою в съезжей избе. И дидианские, государь, земли посол перед нами холопи твоими в съезжей избе был, а в роспросе, государь нам холопем твоим сказал: зовут-де его Гаврилом, а послан - де он дидианские земли от государя своего от владельца от Леонтия(5) к тебе, Михаил Федорович, с листом, а владелец де их Леонтей греческого закону, а вера их з грузинскою землею одна, а владеет - де их землю и дань - де он дает турскому царю. И мы холопи твои, роспрося того посьла, велели ему дать корм, примеря к прежним твоим государевым указом, а ево посла отпустить к тебе, Михаил Федерович, без твоего государева указу несмеем. И о том нам холопем своим, как ты, Михаил Федорович, укажешь.

XXX

145 [1636] г. Декабря в 18 день государь, слушав сие выписки, указал послать свою государеву грамоту на Терек дидианского посла отпустить к Москве.

1.1. *Показание грузинскаго посла митрополита Никифора(б) о Дидианской земле - (Московский Государственный Архив Министерства Иностранных Дел Грузинскиядела к[2]/в д. № 1. - 1636 декабря-1639 г. май)*

XXX

И по гусудареву Михаила Фиодоровича указу, диаки думной Федор Лихачев да Максим Матюшкин для подлинного ведома велели про того дидианского посла роспросити грузинского посла Митрополита Микифора приставу его Федеру Шишкину да переводчику Ивану Дмитриеву: в которых местах та дидиянская земля, х которым государствам прилегла, и хто в ней начальник, и сами ли с собою владеют или под которым государем в подданстве, и которая у них вера, и что в ней родитца, и какие товары, и скол та земля велика, и каким нравом люди, и какова людна.

И пристав Федор Шишкин да переводчик Иван к Грузинскому послу к митрополиту Микифору ездили и роспрашивали, а в роспросе им грузинской митрополит Микифор сказал, что Дидиянская де земля в теплой стране меж востоку и полуден, краем к Чорному морю, а другим краем к Турскаго царя земле, а третьим краем к Кизылбашского шаха земле, а четвертым краем к Горским черкасом. А столнова де города у них нет, живут в слободах. А началного де у них владетелея Левонтьем зовут, а живет по слободам переезжая. А вера де у них бывала греческая и с их грузинскою верою одна, толко поизшаталася; а языки розные (7), а жон имеют по одной. А монастыри де и церкви у них и епископы и чернцы и попы есть. А владеет ими Турской царь; а скол давно ими владеет, того де он не ведает. А емлет де с них Турской царь дани по 100 человек людей мусково полу и женсково, да 80000 полотен всяких на год. А земля

де их не велика, а людей де мусково полу в их земле с 60000; а на войну никуды не ходят и пушек и ружья никакова у них нет. А от их де Грузинские земли (8) блиско, толко меж их Пошечюйская (Имеретинская - Дж.Г.) землица их же грузинские веры, толко владеют собою. А чин де у них таков, что владетел их Леонтей или хто будет иной людей тое земли, ково хочет, в ыные государства продают и в поминках посылает; да не токмо де, что владетель продает и отец детей и брат брата и муж жену и жена мужа продают и на товары приезжим торговым людем меняют. А денег де у них нет, торгуют полотны и всякими товары, которые у них есть меняют. А ходят наги, толко таиные уды прикрыты. И как де он митрополит Микифор поехал из своей земли и государь де ево грузинской Теймураз (9) царь с их Дидианским владетелем с Леонтьем был не в миру за то, что де тот Леонтей зятя своего ослепил (10), а сестру свою родную выдал за Кизылбашского шаха (11). Да он же де убил дядю своего, отцова родново брата казнил смертью (12), а жену ево, а свою тетку взял за себя, а свою жену казнил (13). А хлеб де в их земле родитца пшеница, ечмень, овес, просо, семя конопляное, а ржи нет; а красных всяких питей много, а едят все кашу просяную, а хлебов не пекут. И из ыных государств к их землице морем корабли с Чорного моря с товары приходят, а у них покупают воск, вино фряское, полотна, что словут на Руси коленские, пряжу, в чом рыболовя неводы делают; а делают де они те полотна, и пряжу ис поскони, а не изо лну, а родитца де та поскань у них же в Дидиянской земле.

2. Показание гонца Афан. Невского в Посольском приказе (Ibidem-там же - Дж. Г.)

147-го [1638] ноября в 15 день пригнал ко государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии с Терка гонец сын боярской Офонасей Иевской, а в роспросе в Посолском приказе сказал: отпущен де он с Терка ко Государю с отписками в прошлом в 146-м [1638] году после Петрова дни неделю спустя в четверг; да с ним же де ко Государю отпущен посол Гаврило Дидиянские земли, а с ним людей ево один человек; а остался де тот посол под Москвою на Хупавне от Москвы верст с полтретьятцат, а ждать ево ко Государю к Москве сегодня к вечеру. А везет с собою лист писан ко Государю;

а каким делом едет, тово ему Офонасью неведомо и в розговорех от нево про государственное дело не слыхал, с чем он к Государю послан. А говорит по руски ничево не знает, а говорит своим языком; а имянует себя веры кристьянские, Богу молитца по нашей вере. А корм ему был по городом по подорожной.

И в подорожной у тово гонца написано: послу Гаврилу корму по четыре алтына на ден да питья по 5 чарок вина да по полуведра меду на день.

Человеку ево по 6 денег (один алтын - Дж.Г.) да по две чарки вина на день. А гонцу сыну боярскому Офонасью Иевскому по осми денег; а толмачю, которой с ними для толмачества послан, Осипку Осипову по 6 денег на день. И ныне де тот толмач остался с тем послом на Хупавне.

А про княз Федора Волконского сказал, которой по Государеву указу послан в Грузинскую землю: поехал де было он княз Федор в Грузинскую землю после Светлово Воскресения Христова 146-го [1637 г.] (14) году да опят воротился назад: не дали де ему проехать в Грузинскую землю на дороге новедомо какие воинские люди. И как де ево Офонасья с тем послом отпустили с Терка и как будет в Астарахани и ему де Офонасью весть учинилась, что по тово князь Федора Волконского прислал Грузинской царь на Терек людей своих и взяв ево на Терке, пошли в Грузинскую землю о Оспожине дни.

А Колмыки де к Астарахани при нем не бывали и дорогою едучи про воинских людей про Крымского царя и про Нагайских мурз (15) ничево не слыхал. А ехал де он Офонасей с Терка на Астарахан воденным путем судном; а из Асторахани до Саратова ехал воденым же путем, а с Саратова конми ехал степью на Темников, а с Темникова на Касимов(16), а с Касимова на Володимер. А оприч тово за собою иных никаких вестей не сказал.

XXX

А на Москве дидианский поставлен на греческом подворье, что за ветошном рядом. А в приставех у него велено быть Федору Баскакову, да для бережснья велено поставить у него пять человек московских стрельцов да з Земского двора сторожа для посылки.

3. Допрос в Посольском приказе посла священника Гавриила (Ibidem)

147-го [1638] ноября ж в 16 день Государь царь и великий князь Михаило Федорович всеа Русии указал быть в Посолском приказе у диаков у думного у Федора Лихачева да у Максима Матюшкина да у Григорья Львова Дидиянские земли послу Гаврилу и роспросити ево: от ково он к Государю прислан, грамоты с ним и словесной приказ естьли и хто в их земле владетель и что у них делается?

И того дни Дидиянской посол в Посолском приказе у диаков был, посылан по него Посолского приказу толмач Федот Елчин.

И как посол вошол в Посолскую полату и диаки спрашивали ево о здоровье: здорово ли он дорогою ехал и давно ли он из своей земли?

И посол Гаврил говорил: Божиею милостию и ево государевым жалованьем ехал он дорогою дал Бог здорово; а из своей де земли он поехал в прошлом в 144-м [1636] году о Успеньеве дни пресвятые Богородицы и мешкал на Терке два годы (17): не отпустили его долго ко Государю воеводы.

И диаки спросили: с чем к царскому величеству от государя своего он прислан и грамоты с ним и сверх грамот словесной приказ есть ли?

Посол Гаврило говорил: прислан де он к царскому величеству от Государя своего з грамотою и словесно бити челом; а велено де ему грамота подать и бити челом самому Государю, что с ним наказано, то ему Государю велено выговорить; а оприч Государя грамоты подать и словесно говорить ни с кем не смеет.

И диаки говорили послу, чтоб он тое грамоту показал им, а они у нево ее не возмут, толко посмотреть, чтоб им ведомо было про нее царскому величеству сказать. А как время будет и царское величество велит ему очи свои видеть и он тое грамоту подасть и словесной приказ, что ему от царя наказано, скажет самому Государю.

И посол Гаврило грамоту казал; и грамота писана на листу на обеих сторонах с одну сторону по гречески, а с другую сторону по грузински.

И диаки допрашивали посла: для чево так грамота писана?

И посол сказал: грамота де двема языки писана для тово чтоб мочно было у царского величества ее перевесть, чтоб ему Государю то дело, что в ней писано, было ведомо.

И диаки говорили: Государь наш великой и людей всяких у царского величества много, которым бы языком та грамота была написана, и они б ее перевели.

Да смотря грамоты отдали послу назад и спрашивали ево: Государь ево как себя пишет царем ли или владетелем и которые веры и которого языка, и собою ли владеет или под чьею областию в подданстве и будет в подданстве дань тому Государю, у ково в подданстве, дает ли и будет дает и чем дает и с которыми государствы государство их смежно и Грузинской Теймураз цар от них далеко ли и городы у Государя ево есть ли и какие городы каменные ли или деревяные и наряд на городе и зелья и свинеец есть ли и с кем у них живет воина и какой хлеб у них сеют и што в них земле родитца, какие овощи и какие товары есть и с которыми землями и чем торгуют и что в их земле делают и какие узорочные товары у них есть и какое платье у них всякие люди носят?

И посол Гаврило говорил: Государь де их пишетца по их языку хантипа (18)Леонт, а по руски царь Леонтей. А вера де у них христианская из грузинскою де верою их вера одна и книги теж, что и грузинские; толко де язык свой как меж собою говорят (коммент. 7- Дж.Г.). И церкви де Божии и монастыри у них есть многие; а началной де у них святитель патриарх Малафей (19) и митрополиты и архиепископы и епископы и архимариты и игумены и попы есть; а патриарх де Малафей живет в Пинчюском Успенском монастыре (20), а митрополиты и епископы и архимарити и игумены живут по монастырем же. Да и он де Гаврило поп же, а служил у царя Леонта у его церкви, где он приходит; да он же де поет и в хоромех у крестов. А земля де их Дидинская велика и широка и владеет Леонт царь собою; а бывала де земля их под Турсково областью, как был в Дединской земле дед ево и отец, и как он после отца своего остался мал и в те де поры дань Турскому давали полотьнами. А он де Леонт царь на Дидиянской земле лет з дватцат, а живет собою, а не в подданстве ни у ково и дани он Турскому не давывал (21).

А смежно де с их землею Турское, Кизылбашское, Карталинское; а Теймураз де царь от них не блиско; меж ими два государства Имеренское да Карталинское. А городов де у государя ево серед земли пят городов (крепостей - Дж.Г.) каменных, а по украинам и многие городы поставлены; а началной де у них город, где царь Леонт живет, словет Зубдиди (Зугдиди - Дж. Г.). И наряд у них пушки и пишали есть, а порох де делают и у них в

государстве толко не от велика, а то де все привозят в кораблех с моря. А воины де у них живут не часто, которой де цар с ними завоюетца, с тем де они и воюютца; а сами никово не задирают и ныне де у них воины ни с кем нет, была де у них воина с Мерелским (Имеретией - Дж.Г.), толко де и с тем они ныне в миру. А хлеб де у них родитца: пшеница, ячмень, пшено сорочинское просо белое и конопел и винограду де у них и меду пресново и воску много и иные всякие овощи есть и лошадей и коров и овец и всякие животины у них многоже; а делают де у них в их земле шолк и полотна. А торгу де у прежних Дидиянских царей ни с кем не бывало, а при нынешнем де при Леонтье царе торги у них есть; а торгуют де с Турскими и с Кизылбашскими людми да из иных земел торговые люди к ним морем приезжают, а покупают де у них шолк, мед, воск, полотна и иные товары, которые у них есть. А платье де у них носят долгое, чесные люди суконное и дорогилное и киндячное, а простые молотчие люди носят-серое суконное, а которые де работные люди в деловую пору и они и в одних рубашках ходят.

И диаки спрашивали посла: Государь ево Леонт царь в каковы лета ныне и женат ли и дети у него есть ли и сколько детей и как зовут и сколь велики?

И посол говорил: государь де их Леонт царь давно женат; а детей у нево 2 царевича да 2 царевны. Болшой царевич Александр в 13 лет, а другой царевич Манучар в 6 лет; а царевны де одна болши болшого сына, а другая в 11 лет, а как дочерей зовут - того он не ведает.

Диаки же спрашивали: Турскому салтану или кому иному дань какую дают ли и будет дают и чем дают людми ли или денгами или чем иным?

И посол говорил: прежние де Дидиянские цари давывали Турскому салтану дан полотнами, а по скольку давывали того не упомнит, а людми де николи не давали; а нынешней де Леонт царь и никакие дани не дает.

4. Грамата Дидианскаго царя Леонта к царю Михаилу с послом священником Гаврилом (Ibidem)

Такову грамоту прислал ко Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии Дидианской Леонтей царь с послом своим с крестовым попом з Гаврилом декабря в 12 день [147 //1638г.]

Превысочайшему, благочестивому, Богом хранимому

самодержцу, единому началнику веры християнские, царю Государю Московскому и всеа Русии многолетному царю Михаилу и царствию твоему.

Раб твой Дидиянский Государь имянем Лев в смиренном образе бьет челом и покланяетца и молит Бога, чтоб многолетну сотворил Бог высоту великого царствия его Государева. Посем молит и бьет челом со всеми пребывающими зде в Ыверской стороне провославний и верный по закону Христову и по учению апостолскому и седмаго собора и веруют во Святую Троицу и пресвятую непорочную богородицу и во едину святую апостолскую церковь и во святое едино крещение и чают воскресения будущаго века. И как де уповают будущаго века, так де уповают от великого его царствия милость получити, потому что избрал Христос его великого Государя и учинил начало царствовати надо всеми православными християны и ему де со всем своим царством подобает кланятися ему великому Государю. И было де в Ыверской земле 5 Государей и из них де Перской шах побил 2 Государей, а досталных де 3-х Государей государствы Божиею помощию и его царским многолетным счастьем владеет он Леонтей царь. И жедал де он от многово времяни, чтоб ему служити его великому царствию, да не изыскал такова времяни, как ему Государю о том побить челом; а ныне де он послал к его великому царствию крестового своего попа имянем Гаврила и покланяетца его царскому величеству он раб его, со святыми Божиими церквами и со святыми мощми и со главою своею и со всею областию своею и со всем державством своим поддаетца служити его великому царствию и бьет челом, чтоб он великий Государь пожаловал его, прислал к нему посла с своими царскими грамотами и принял бы их под свою царскую высокую руку, чтоб им всегда быти под его царского величества высокою рукою и служить бы им царствию его, яко и иные рабы его Государевы, и иметь бы им от него великого Государя себе помощь и заступление, чтоб им стоять о вере Христове.

4.1. Материалы Посольского приказа о приёме русским государем посла Гавриила Гегенава. 12 декабря 1638 года, 24 мая 1639 года.4.1.

146 [1638] г. Декабря в 12 день указал Михаил Федорович быти у себя государя на дворе дидианские земли послу Гавриле на приезде.

А наперед быти у государя кизылбашским купчинам Алигулею да

Режапу да шахова казначея и думново диака Усейн хан бековым(22) купчинам, а после купчин быти у государя ему послу Гаврилу.

И того ж дни кизылбашские купчины и дидьянской у государя были.

XXX

Да как кизылбашские купчины от государя пошли к себе на подворье, и государь велел дидианскому послу Гаврилу итти к себе государю. Посла «являл» царю думный дьяк Федор Лихачев. От имени царя он «молыл» ему следующее: Гаврил, Михаил Федорович велел тебе говорить: которую грамоту подал еси нашему царскому величеству от Леонтья царя и мы тое грамоту велим перевесть и выслушаем и ответ на то велим учинить иным временем нашим приказным людем.

XXX

24 мая 1639 г.(23) Михаил Федорович велел тебе говорити. Прислал тебя к нашему царскому величеству дидианский владетель Леонтей царь з грамотою. И наше царское величество грамоту велели у тебя принять и выслушали милостивно. А писал кнам, великому государю, Леонтей царь в грамоте своей, что он православные крестьянские веры греческому закону, и нам бы, великому государю, его Леонтья царя пожаловати, принять под свою царскую высокую руку и держать в нашем милостивом призренье и от неверных во обороне и в защищенье, и послати к нему посла с нашею царскою грамотою и велеть досмотрить государства его. И мы, великий государь, Леонтья царя и всю ево землю, для православные крестьянские веры, хотим держати под нашею царскою высокою рукою в милостивом призренье и во обереганье, чтоб православная християнская вера от неверных в поруганье не была. И тебя посла его Гаврила отпускаем к Леонтью царю, а с тобою посылаем к Леонтью царю с нашею царскою грамотою Федота Елчина и велим ему обявить ему нашу царскую милость. И Леонтей бы царь на наше царское милостивое призренье и жалованье был надежен. А вперед, по его письму, для подлинного утверженья к нему Леонтью царю пошлем посла своего.

5. «Допросныя речи попа Гавриила»
(Ibidem D. № 3-1639 апреля - 1640 июля)

Допросные речи Дидиянского посланника попа Гаврила царьского величества от духовника от Благовещенского протопопа Никиты.

Великий и благочестивый Государь наш царь и великий князь Михаило Феодорович всеа Русии самодержец и многих государств Государь и обладател велел мне богомолцу своему тебя честнаго господина священноиерея Гаврила допросити о православной вере христианской греческаго закона: [1]. Как ваш Дидиянской Государь Лев и все государство его содержат православную веру Христову? [2]. Еще ли целу и невредиму и не отпадшю от греческаго православия, яко же и мы в нашей велицей Росии содержим? [3]. И не примеснули соблюдают к жидовскому зловерию и к еллинскому поганому нечестию и к латынским ересем и ко агарянским прелестем и ко ариянским (коммент. 49-Дж.Г.) и ко всяким еретическим блядем?

Скажи мне:[4]. Како исповедуете святый символ сии реч: Верую во единого Бога Отца Вседержителя Творца небу и земли и всем видимым и невидимым и прочая. Проговори весь до конца по гречески.

[5]. Во единородного Сына Его и слова како приемлете и о воплощении его от Духа Свята и Мария Девы вочеловечьшася како разумеваете?

[6]. В Духа Святаго Господа животворящаго како исповедуете и о исхожении. Его како приемлете - от единаго ли Отца исходяща мудрствуете? И тут также слушати его гречески.

[7]. И потом о вселенских соборах вопросити его.

[8]. Боговочеловечения образу Господа нашего Иса Христа и образу Пречистей Его Богоматери и честному кресту и всех святых образом поклоняетелися?

[9]. Такоже и мощем святых и их многоцелебным чюдотворением без сумнения ли веруете?

[10].И во Святых Божиих церквах естли у вас святыя и честныя иконы писаны? [11]. И на стенах и на запонах и на пеленах и на сосудех церковных сватыя образы у вас пишют ли?

12. При святой литоргии божественную таиную жертву каким хлебом квасным ли действуете или опресноки служите?

13. На крещении же младенцов и всякого человека елеом и святым миром помазуете ли и в три погружения крестите, в купели погружающе,

или обливаете и что глаголют иереи ваши, егда погружают?

14. В обхождении же всего лета колико постов постится и в которомждо посте колико недель содержите?

15. Праздники Господьския и Богородицы и небесным силам и апостолом и пророком и мучеником и преподобным и святителем и прочим святым со греки ли празднуете?

16. Пресветлый день Христова Воскресения Пасце не со июдеи ли и с латынею празднуете и нового календара Григорианского(24) не приемлете ли?

17. Духовные власти митрополиты и архиепископы и епископы в вашем государстве во градех есть ли? Такожде и монастыри, а в них архимариты и игумены и прочие иноки у вас есть ли?

И где рукоположение святительства восприемлете - в которых градех в Ерусалиме ли или во Антиохии или Александрии или в Цареграде? А от Римскаго папы поставляемых в церковный чин не приемлете ли?...

Лета 7147-го [1639г.] маия в 17 день в допросех сказал Благовещенскому протопопу Никите посланник Дидиянского Государя крестовой священник Гаврил: веру де православную Государь наш Лев и все государьство его содержат греческого закона еще в целости, как приняли от предков, и вселенским седми собором (коммент. 61-Дж.Г.) последуют. А изговорити де как исповедаем святый символ сииречь *верую во единого Бога Отца Вседержителя* по гречески не умею; а говорим де по дидиански все против греческого переводу.

А о исхожении Святого Духа от Отца ли единого приемлют или и от Сына - перевотчики сказать не умели, толко и сказали его речь: Христос де от Отца. Да после того сказал, что де меня о вере протопоп допрашивает? Я де не о вере прислан к великому Государю говорить, но бить челом, чтоб пожаловал Государь послал посла своего к нашему Государю и он всю веру нашю увидит и все розсмотрит; а со мною де нет ныне ни книг ничево и для де чево Государь меня велел о вере спрашивать?

И протопоп сказал: царское величество для того тебя велел допросить, жалея о вас, что писал ваш Государь к его царскому величеству: а ныне де пребываем промеж двух нечестивых народов и по вся де дни воюемся с ними за веру Христову и за закон Христов и потому Государь и велел допросить либо де нет ли какова погрешения в вере от жидов или от папежников и еретиков? И поп Гаврило сказал: дай де Господи он великий Государь здрав был на многие лета, что

жалеет нас и о вере православной радеет.

А образу Христову и пречистой Его Богоматере и честному кресту и всех святых образом поклоняемся и мощи их почитаем и иконы де у нас в церквах есть и посты содержим, как де и у вас, по греческому закону и празники празнуем такоже.

А духовного де чину патриарх у нас есть, а живет в месте нарицаемем Пичюта (коммент. 20 - Дж. Г.) и монастыри де есть где патриарх живет. А как де патриарху быть новому на умершаго место, ино де Государь наш пишет к Ерусалимскому патриарху о благословении, и патриарх де пришлет благословенную грамоту и потому де и начальствует; а к поставленью во Иерусалим не ездит (25).

А во крещении де у нас елеом и святым миром младенцев помазуют, а крестят де зимой в купели у церкви воду подогрев, а летом на реке; а в крещении погружают, а не обливают. И протопоп Никита спросил: носят ли у вас всякий верный крест на себе?

И поп Гаврило сказал: крестов де у нас на себе не носят, в том де не хочю солгать государьскому величеству: Бог де на небеси, а царь на земли. Как де крестят и в те поры де и крест положат; а как де начнет возмужати и креста де на себе не носит, для того опасаяся от нечистот. А как де ково постригут во иночес-кий образ и тогда де и опят крест положат.

А при святой литургии божественную таиную жертву действуем кислым хлебом, а не опресноки; а то де какой христянин что опресноки служит?

А Государь де наш где живет, то место словет Зубдиди (Зугдиди - Дж.Г.); а до моря день ходу отстоит, а тут де речки подошли малые.

А скуфей де у нас попы не носят, не повелось де у нас.

XXX

Царю Михаилу Федоровичу бьет челом диданские земли посол Гаврилко Федоров сын Гегенев. По твоему государеву указу, отпущен я с москвы в свою землю, и твое государево жалованье подводы мне даны от Терек и до Черкас Пятигорских. А от Черкас от Пятигорских подвод мне да своей земли не указано. Милосердный Михаил Федорович, пожалуй меня, вели, государь, пожалавать на лошеди денежек, чем купит лошади и ехати от Черкас Пятигорских до своей земли. А надобна, государь, три подводы. Пожалуй, государь, меня, как тобе милосердному государю бог известит. Царь государь, смилуйся пожалуй.

Материалы ответного русского посольства в Мегрельское Княжество в составе Федота Елчина и Павла Захарьева

6. Показание в Посольском приказе попа Евдокима (Ibidem)

Поп сказался родом Перемышленин, был в Перемышле в попех на посаде у соборные церкви Бориса и Глеба и овдовел тому лет с 15 и с тех мест жил на Москве, пел у крестов боярина у князя Данила Ивановича Мезецкого (26), а после того у князя Ондрея Ондреевича Хованского (27). А как посылан в Кизылбаши в послех Ондрей Плещеев да дьяк Мик. Талызин (28) и он с ними ездил в Кизылбаши, пел у крестов же. А ис Кизылбаш приехав жил в Астарахани в Троицком монастыре. А в нынешнем в 147-м (1639) году в великой пост приехал из Астарахани к Москве для своих дел и с родимцы повидатися. И будет де изволит Государь ныне послати его в Дидиянскую землю с Федотом Елчиным и он ехати рад; а поруку по себе в государево; жалованье и во всяком воровстве дает Московскую.

7. Наказ данный Федоту Елчину (Ibidem)

Таков Государев наказ дан Федоту Елчину:

Лета 7147-го [1639] маиа в 30 день. По Государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии указу память Федоту Елчину. Ехати ему в Дидиянскую землю к Дидиянскому Леонтью царю з Государевою грамотою да с ним же вместе отпущен Дидиянского Леонтья царя посол крестовой ево поп Гаврило с человеком, да с Федотом же отпущен поп Павел да для писма подячей Федка Баженов. И Федоту ехати с Москвы з Дидиянским послом вместе в судех на Коломну, да на Переславль-Резанской, да на Касимов, да на Муром, да на Нижней-Новгород, да в Казань, да в Астарахань, а из Астарахани на Терек воденым же или сухим путем, куды лутче и как наперед сего бывало. А в приставех с послом з Гаврилом послан до Казани и до Астарахани прежней его пристав, которой с ним приехал с Терка, Офонасей Иевской да толмач Оска Осипов; а корму

послу и человеку его дано на Москве до Нижнево Новагорода на 2 недели, а от Нижнево да Казани, а ис Казани до Астарахани, а из Астарахани до Терка велено им корм давати по росписи, считая в колко дней до которово города мочно поспеть, а роспись по чему послу и человеку ево корм и питье давать дана приставу ево на Москве за дьячьею приписью. А для береженья послано проводити посла с Москвы до Коломны 3 человека стрелцов, а от Коломны велено имати провожатых в городех от города до города, а из Астарахани до Терка ехати им куды их боярин и воеводы отпустят водяным или сухим путем; а лошади, будет пойдут сухим путем, купити им собою в Астарахани, а будет до Терка поедут воденым путем и им лошади купить на Терке; а Государево жалованье и подмога им на то на все дана.

И как приедут в Казань и Федоту подати боярину и воеводам Ивану Васильевичю Морозову (29) с товарыщи Государева грамота о своем отпуске и говорити им, чтоб им велели дать в готовое судно кормщиков и гребцов по Государеву указу и Дидиянскому послу с человеком корм в дорогу по росписи и отпустилиб их ис Казани в Астарахань не мешкая в короване или б дали им провожатых по Государеву указу, как к ним о том писано в Государеве, грамоте и смотря по тамошнему делу, чтоб им да Астарахани доехать здорово и безстрашно. А будет под ними которое судно отпущено с Москвы худо и до Астарахани ехати в нем и поделать будет его не мочно и то б судно велели переменить, а в то б место дали им иное судно доброе и отпустили б их ис Казани по томуж не задержав.

А как их ис Казани отпустят и Федоту з Дидиянским послом ехати дорогою бережно и усторожливо и от корована не отставать, будет их в короване отпустят. А будет отпустят их ис Казани не в кораване, а пошлют с ними провожатых нарочно и им потомуж ехать бережно и усторожливо и того беречи накрепко, чтоб на них на Волге какие воровские люди не пришли и дурна какова не учинили, и караулы на судех устроити крепкие и по городом на Самаре и на Саратове и на Царицыне и на Чорном Яру (30) воевод и дорогою едучи всяких людей роспрашивати и розведывати подлинно: нет ли где на Волге воров казаков или иных каких воровских людей? Да будет услышать в коих местех казаков или иных воровских людей и Федоту от них беречися накрепко, чтоб на них безвестно не пришли и дурна какова не учинили. А будет по вестям от тех воровских людей с Казанскими провожатыми проехать будет не мочно и Федоту к тем Казанским

провожатым в прибавку взять провожатых по Государеве проезжей грамоте, какова ему дана ис Посолского приказу, в городех у воевод, в котором городе прилучитца, сколко человек пригоже, смотря по тамошнему делу и по вестям, докладывая о том тово города воеводы, чтоб им с послом от воров проехати здорово.

А как приедут в Астарахань и ему Федоту подати боярину и воеводам князю Юрью Ондреевичю Сицкому (31) с товарыщи Государева грамота и говорить, чтоб их з Дидиянским послом из Астарахани отпустили на Терек не задержав морем или сухим путем как мочно куды лутче и бережнее и проводити б их послали, как к ним о том в Государеве грамоте писано. Да как их боярин и воевода княз Юрьи Ондреевич с товарыщи из Астарахани на Терек отпустят и Федоту з Дидиянским послом и с провожатыми ехать из Астарахани на Терек морем или степью, куды их отпустят, а итти им также с великим береженьем во всем остерегаяся, чтоб им дойти до Терка здорово.

А как приедут на Терек и ему отдать на Терке столнику и воеводам князю Ивану Хилкову с товарыщи Государеву грамоту и говорити им, чтоб они по Государеву указу и по грамоте на Терке про то роспрошали всяких людей: куды им мочно и на которые места к Дидианскому царю проехати? Да куды лутче, туды б их и отпустили; да куды им ехати на которые земли через горские л Черкасы или через Кумицкую землю и они б и к Черкаским князем и к мурзам и к Кумицкому шевкалу (32) или к иным к которым мурзам пригоже, на которые земли и места ему по роспросу итти, послали ково пригоже и велели им говорити о провосжанье и о подводах по Государеву указу, как к ним писано о том в Государеве грамоте, чтоб ему Федоту с послом от воровских людей, которые Государю непослушны проити безстрашно и здорово. Да и самому ему Федоту на Терке распросити всяких людей подлинно - на которые места и земли ему в Дидиянскую землю ехати куды б лутче и безстрашние и податнее смотря по тамошнему делу, что б как Государеву делу было прибыльнее и спешнее. Да на Терке же взяти у столника и воевод у князя Ивана Хилкова с товарыщи с собою в Дидиянскую землю из стрелцов или ис казаков или из гулящих людей ис полоняников или из выходцов человека, которой в Грузинской и в Дидиянской земле наперед сего бывал и по грузински и по дидиянски говорить умеет и дорогу знает достаточно. А от Государя к ним о том о всем писано.

Да как с лошадми и с провожатыми соберутца и совсем изготовятца

и Федоту з Дидиянским послом итти с Терка в Дидиянскую землю на которое место лутче, роспрося про то подлинно тутошних людей и смотря по вестям на которые места их воеводы отпустят. Да будет поедут на Кабарду или на Кумыки и приедут к Кабардинскому князю или поедут на Кумыки и приедут к Кумыцкому шевкалу или в Мундарову Кабарду или в Хотоджукины и Алегукины кабаки (33) и Федоту тому князю и мурзе или шевкалу подать Государева грамота, каковы с ним в запас посланы. А будет приедет которых иных Черкаских князей и мурз в кабаки, а грамот особных с ним к тому князю или к мурзе к кому приедет нет, и Федоту тем князем и мурзам казати Государева проезжая грамота, какова с ним послана, и говорити им, чтоб они царскому величеству послужили и ево Государева гонца и Дидиянсково посла с людми их до Дидиянские земли или до коих мест пригоже проводили, чтоб им проити безстрашно и пристава им и подводы дали, а Государево жалованье будет им вперед смотря по их службе. А Терских провожатых взяти ему до коих мест надобно смотря по вестям, чтоб самим проити было здорово, а Государевых бы людей далеко не завести, чтоб им истери не учинить. И ехать им в Дидиянскую землю с великим береженьем, чтоб проехать совсем здорово.

Да как аже дасть Бог приедет в Дидиянскую землю и велит ему Федоту Леонтей царь быти у себя, и Федоту приказати к Леонтью царю, чтоб у него в то время иных Государей послов и посланников не было никого, а быти бы ему Федоту у него одному. Да будет к нему прикажут, что у царя иных послов и посланников не будет никого, и ему к царю итти. А нечто при нем в то время будут у Леонтья царя Турского салтана или Кизылбашскаго шаха послы и посланники или гонцы и Федоту с ними вместе однолично не ходити; хоти придеть к царю и на двор, а сведает, что у Леонтья царя Турского салтана или Кизылбашского шаха послы или посланники и ему к царю не ходити, а ехати к себе на подворье и говорити приставу, чтоб Леонтей царь велел ему быти у себя на посолстве одному опричь иных Государей послов и посланников и гонцов. А не будет у Леонтья царя иных земель послов и посланников и гонцов и Федоту к Леонтью царю на посолство итти; а пришед к Леонтью царю поклон править, а молыть: Бога в Троицы славимаго милостию великий Государь Царь и великий князь Михаило Федорович всеа Русии самодержец Владимерский, Московский, Новгородцкий, царь Казанский, царь Астараханский, царь Сибирскиий, Государь Псковский и великий князь Тверский,

Югорский, Пермский, Вятцкий, Болгарский и иных Государь и великий князь Новагорода Низовские земли, Резанский, Ростовский, Ярославский, Белоозерский, Удорский, Обдорский, Кондинский и всеа северныя страны (34) повелитель и иных многих государств Государь и облаадатель тебе Леонтью царю велел поклонитися. Да как Леонтей царь спросит про Государево царево и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии здоровье, и Федоту молыть: как есми поехал от Государя своего от его царского величества и Божиею милостию великий Государь наш царь и великий князь Михаило Федорович всеа Русии самодержец и многих государств Государь, и облаадатель на своих великих и преславных государствах в добром здоровье. Да подать Леонтью царю от Государя грамоту.

А после того говорити речь Федоту, а молыть:

Божиею милостию великий Государь царь и великий князь Михаило Федорович всеа Русии самодержец и многих государств Государь и облаадатель тебе Леонтью царю велел говорить: присылал еси к нашему царскому величеству посла своего крестового своего попа Гаврила з грамотою и мы великий Государь посла твоего пожаловали, велели ему быть у нас на посолстве видети наши царские очи и грамоту вашу велели у него принять и выслушали ее милостивно. А в грамоте своей к нам великому Государю писал еси, что ты Леонтей царь и все твое Государство в Ыверской стороне православный и верный християне и живете по закону Христову и по учению апостолскому и жадал ты того от многих лет, чтоб тебе служити нашему царскому величеству, да не изыскал такова времени как бы тебе о том нам великому Государю побить челом; и ныне ты прислал к нам великому Государю того крестового своего попа Гаврила в послех и поклоняешся нашему царскому величеству со всею областию своею и со всем державством своим и поддаетеся служить нам великому Государю со всеми своими землями и беш челом нам великому Государю и молиш и просиш, чтоб нам тебя пожаловати прислати к тебе посла своего с своими царскими грамотами и велети б государства твоего осмотрить и принять бы тебя нам великому Государю под нашу царского величества высокую руку, а ты нам великому Государю учнеш служить как и иные рабы наши, которые нам великому Государю служат. И мы великий Государь по твоему писму и челобитью, о чем ты к нам великому Государю с послом своим Гаврилом писал, прошенья твоего не отставили - тебя Леонтья

царя и всю твою Иверскую землю под нашею царскою высокою рукою держати хотим, а за то что ты поискал нашие царские милости и посла своего к нам бити челом прислал похваляем и учнем тебя и всю твою землю держать в нашем царском милостивом жалованье и в призренье. А ныне посла твоего попа Гаврила пожаловав нашим царским жалованьем отпустили к вам назад, а с нашею царского величества грамотою послали меня Федота Елчина, а наказали есмя о том вам Леонтью царю говорити: на какове мере и правде ты Леонтей царь в нашем царском милостивом призренье и в повеленье хочеш быть и какое укрепленье даш, чтоб нашему царскому величеству все было известно, а вам бы де о том о всем к нашему царскому величеству отписать подлинно за своею рукою и за печатью, чтоб нам великому Государю было верно и надежно и послати б к тебе и вперед посла нашего для всякого утверженья.

И будет Леонтей царь на посолстве или после посолства велит ему у себя быть и учнет говорить, что он царскому величеству хочет служить со всею своею землею верно и прямо на всей Государеве воле для того он и посла своего к царскому величеству посылал, чтоб Государь пожаловал ево и земли ево принял под свою царскую высокую руку и держал бы ево в своем царском милостивом жалованье и в призренье и царское величество как его и земли ево хочет держать в своем царском жалованье и от недругов ево во обереганье, и Федоту молыть: о чем он к царскому величеству писал и был челом и о том писано к нему от царского величества в его Государеве грамоте, а он Леонтей царь на какове мере в царского величества милостивом призренье и в повеленье хочет быть и какое укрепленье даст и о том бы о всем отписал к царскому величеству подлинно за своею рукою и за печатью и ево б Федота отпустил к царскому величеству не задержав, чтоб царскому величеству было верно и надежно и посла б своево царскому величеству к тебе надежно послать для всякого подлинного утверженья.

И будет Леонтей царь учнет говорит, что он царскому величеству служить со всею землею рад без всякого сумненья и поддаетца под ево Государеву высокую руку со всем своим государством и о том на какове мере ему и землям ево быти в Государеве милостивом жалованье и в повеленье к царскому величеству за своею рукою и за печатью отпишет или посла своего ближнево верного человека с ним Федотом к царскому величеству пошлет, чтоб ему Государю было

верно, и их Федота с товарыщи к царскому величеству отпустит вскоре без задержанья, а царское б величество пожаловал ево прислал к нему посла своево для всякого утверженья, чтоб ему на Государеву милость и жалованье быть надежну, а как посол царского величества у нево будет и он перед тем послом правду и утверженье Государю даст, крест поцелует и то все дело совершит и укрепит как годно царскому величеству, - и Федоту говорить, чтоб он Леонтей царь то учинил, как ему годно, обо всем о том к царскому величеству писал за своею рукою и за печатью и отпустил их к царскому величеству не задержав и то все великому Государю ево царскому величеству будет известно.

А будет Левонтей царь похочет правду и утверженье Государю дать, крест целовать на том что ему быть под Государевою рукою со всею своею землею ныне пред ним Федотом, - и Федоту Левонтья царя ко кресту привести по той записи, какова с ним послана в запас. А как Левонтей царь по той записи крест поцелует и Федоту говорити, чтоб он Левонтей цар к той записи руку свою приписал; да тое запись за ево рукою привести ко Государю с собою вместе. А будет Левонтей царь сам о том говорить не учнет и креста целовать не похочет и Федоту о том не говорить и не всчинать. Да как их царь отпустит и грамоту им и писмо за своею рукою и за печатью даст или и посла своего с ними ко Государю пошлет, и Федоту с товарыщи ехать ко Государю к Москве по сему Государеву наказу и грамоту цареву и писмо, что ему даст или с послом своим пошлет, привести к Москве с собою вместе.

А нечто Дидиянской царь спросит: как ныне великий Государь царь и великий князь Михаило Федорович всеа Русии со окрестными Государи с кем в миру и с кем у него Государя воина? И Федоту молыть: великий Государь наш его царское величество со всеми окрестными Государи в дружбе и в любви, а недруга ему Государю никого нет.

А будет спросят имянно: как Государь с Турским салтаном и с Кизылбашским шахом и с Крымским царем? И Федоту говорить: с Турскими салтаны прежним великим Государем и царем и великим князем Росииским и великому Государю нашему его царскому величеству ссылки бывали, для того которой великий Государь нам учинитца на своих великих государствах и они к Турским салтаном государство свое обестить посылывали; а Турские салтаны, учинясь на своих государствах, к великим государем нашим государство свое потому же обестить посылывали. А ныне меж царского величества и Турского Мурат(35) салтанова величества послы и посланники о дружбе

и о любви ходят; а торговые люди обеих государств ходят с торги с послы на обе стороны. А опричь того об ыном с Турским ссылки нет ни о чем. А с Крымским з Богатырь (Бегадыр - Дж. Г.) - Гиреем царем царское величество в ссылке и правду великому Государю нашему его царскому величеству Крымской Богатырь Гирей царь и Калга и Нурадынь дали на куране шерть учинили, что им с царским величеством быть в дружбе и в ссылки и лиха ни которого не хотеть (36).

А будет спросят: как ныне Государь с полским королесм? И Федоту говорити: наперед сего меж великого Государя нашего царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и прежнего полского Жигимонта (37) короля и сына ево королевича Владислава (38), а нынешнего полского короля, была недружба и воина; а ныне меж великого Государя нашего его царского величества и полского короля Владислава сезжалися великие послы на границе и учинили меж их великих Государей мирной договор и вечное докончанье. И недружбы ныне у царского величества с полским королем нет (39).

А будет спросят про Болшие Нагаи (40)- Федоту говорити: Болшие Нагаи и Казыев улус (41) в царском милостивом жалованье и служат ему Государю и кочюют Болшие Нагаи под царского величества отчиною под Астараханью по прежнему; а которые и подуровали от Астарахани отходили в далние кочевья и те к Государской милости обратились и пришли под Астарахань на прежние свои кочевья, а царское величество пожаловал, вины их им отдал; а Казыев улус кочюет под Терком во всей царской воле.

А будет спросят: слышали они, что царское величество посылал своих Государевых ратных людей в Казыев улус и те ратные люди Казыев улус повоевали; и Федоту говорити: царское величество посылал на Казыев улус воевод своих с ратными людми посмирить за их неправды, что они правду свою и шерть нарушили и аманат своих отступились и от царские милости отстали и украинам Государевым убытки учинили, и Государевы ратные люди их повоевали и то им разоренье учинилось от себя; а ныне царское величество держит их в своем царском милостивом Жалованье.

А нечто спросят про Сибирь - и Федоту молыть: Сибирская земля в великого Государя нашего его царского величества повеленье и все люди его царскому величеству служат по прежнему, как почалось ис прежних лет. - А будет Леонтей царь спросит: как ныне царское величество с Кизылбашским шахом? И Федоту молить: царское

величество с прежним Аббас шахом (42) был в братстве и дружбе и впредь также и с нынешним шах Суфеем (43) царское величество в братсве и в дружбе и в любви и послы и посланники меж ним Государем... ходят.

И будет Дидиянской Леонтей царь учнет говорити, что ему теснота и гоненье от Кизылбашского шаха и земле его чинитца разоренье и Государь бы пожаловал велел ево от щаха оберегать или б велел Государь об нем к шаху отписати, чтоб ему и земле ево шах тесноты и обиды чинити не велел; и Федоту говорити: о том с ним от царского величества не наказано и он бы Леонтей царь писал о том к царьскому величеству и в том Государьская воля, как он великий Государь изволит; а чает он того, что царское величество прошенья ево и челобитья не отставит, потому что шах с царьским величеством в братстве и в дружбе и в любви.

А будет его о чем имянно не спросят и Федоту самому про то не всчинати, а о которых о государственных о болших делех учнут спрашивать и Федоту говорити, что ему про то дело слишеть не лучилось.

Да память Федоту, будучи ему в Дидиянской земле, проведывать: как ныне Дидиянской Леонтей царь с Турским и с Кизылбашским шахом послы и посланники и гонцы от Турского и Кизылбашского к нему в нове бывалиль? И будет бывали и о чем приходили и Дидиянской Леонтей царь к Турскому и к Кизылбашскому шаху послов своих о каком деле посылывал ли? И будет посылал и ково имянем и для чего? И как ныне Турской салтан с кизылбашским шахом, и послы и посланники от Турского у Кизылбашского бывали ль и Кизылбашской шах к Турскому послов и посланников посылывал ли? И будет посылал и о чем? И воина ныне Турскому с Кизылбашским шахом была ли на сем лете? и будет была и в которых местех и с которые стороны война всчалась и что Кизылбашской у Турского городов или Турской у Кизылбашского городов имывал ли и вперед меж их чего чаят миру ль или воины и опричь Турского Кизылбашскому шаху с кем воина есть ли (44) и как ныне с Шевкалом и с Кумытцкими людми Леонтей царь в миру ль и вперед меж их чего чаят? И о всем будучи в Дидиянской земле Государевым царевым и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии делом промышляти и вестей всяких проведывати по сему Государеву наказу.

Да память федоту: писал ко Государю Дидиянские земли Леонтей царь и посол его говорил, чтоб Государь пожаловал прислал к нему

вместе с ним с послом его своего посла разсмотрити места их и крестьянства и святые церкви и всю Дидиянскую землю; - и Федоту про то царю Левонтью не говорить, что он прислан для досмотру государства ево с попом Павлом, которой с ним послан веры их розсмотрить и розведать гораздо какова у них вера прямоли истинная греческаго закону и все ли исправляют по преданию апостольскому и по правилом святых отец и нет ли у них в чом розни и нет ли каких прибылых статей иных вер и в службах святыя Божия литоргии в церквах и в ыных церковных правилах и хто у них духовного чину болших начальных людей митрополиты или архиепископы и епископы и где живут и как правят область свою и монастыри есть ли и в них ипоческой чин как пребывает и в церквах пение как бывает? Да и про то ему распросить и разведать всякими мерами подлинно: какова Дидиянская земля и сколь пространна, на сколких вертстах и сколко в ней городов и сколь людна и каковы люди и любят ли Леонтья царя и вперед его себе прочат ли и чем та земля изобилна и какой хлеб родитца и какие в ней узорочья бывают и что дорого или дешево и которые земли ныне за ним за Леонтьем царем? А он писал ко Государю в грамоте своей, что было в Ыверской земле пять Государей, и два де государства отнял Кизылбашской шах, а на трех государствах он Леонтей царь и о том проведать подлинно: которые пять государств были за прежними Дидиянскими цари и скол давно у них дву Государей побил Персицкой шах и кого имянем и за кем те государства, которых шах побил, и которые государства имяни ныне за ним Леонтьем царем и как Дидиянской Леонтей царь з Грузинским с Теймуразом царем в дружбе ли или в недружбе и нет ли у них в вере какие розни и кому он Леонтей царь голдует Турскомуль или шаху или живет о себе и дани кому не платит ли? О том о всем розсмотрить и розведать и роспросить гораздо и записать то все имянно в статейной список.

Да и того ему федоту самому проведывать и попу Павлу велети проведывать всякими мерами накрепко: есть ли в Дидиянской земле сокровища святынь животворящее древо Креста Господня, на чом распят Господь наш Ис Христос или срачица или хитон или часть ризы его Спасовы или убрус или пояс пречистые Богородицы (45) или которых угодников Божиих и святые мощи или миро и иные всякие святыни; да будет им хто про какую святыню обьявит или сами где проведают, и Федоту тех святынь с попом Павлом, буде мошно

досматривати и допрашивати какая та святыня и от колких лет тут пребывает и откуды что взято, да что хто про которую святыню скажут и им то все писати в список имянно и привести с собою вместе. А о досмотре православные веры и как чинит вопросы и ответы и тому дано писмо попу Павлу и ему к тому примерясь их потому делать. И о всем Федоту, будучи в Дидиянской земле, делать по сему Государеву указу и смотря по тамошнему делу, как бы Государеву делу было к прыбыли, а имени ево Государеву к чести и к повышенью и государству к пространству и к разширенью.

Да память Федоту: как они приедут на Терек и с Терка поедут в Дидиянскую землю и им идучи дорогою в Кумыках и инде, где мочно, проведывать про Дидиянскую землю: Левонтей ли царь ею владеет по прежнему или иной хто и где Леонтей царь? И будет проведают, что Леонтья царя судом Божиим не стало или постригся, а на его место учинился на Дидиянской земле царем сын его, которой царевич по отцову благословению и по хотенью всех людей Дидиянские земли, а не по шахову и не по Турского веленью, и велит ему новой царь быти у себя на посолстве, - и Федоту к новому царевичю итти; а пришед к нему говорити: великий Государь царь и великий князь Михаило Федорович всеа Русии самодержец и многих государств Государь и облаадатель послал меня Федота к отцу твоему к Леонтью царю, а о том ему царского величества приказ есть: будет судом Божим Леонтья царя не станет, а на ево место учинился на государстве хто из детей ево, и мне велено у нового царя быти и посолство правити. Да правити ему от Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русий новому царю поклон и грамоты подати по Государеву наказу; а после говорити речь: присылал к великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии самодержцу и многих государств Государю и облаадателю отец твой Леонтей царь посла своего крестового попа Гаврила з грамотою и великий Государь наш посла отца вашего пожаловав велел ему видеть свои царские очи и грамоту велел у него принять и выслушал ее милостивно. А в грамоте своей отец ваш Леонтей царь к великому Государю нашему писал и посол его царскому величеству бил челом, что послал его к его царскому величеству в послех отец ваш Леонтей царь о том, что он Леонтей царь и все его Государство в Иверской стороне православний и верний християне и живут по закону Христову и по учению апостольскому и желал де он того от многих лет, чтоб ему служити царскому величеству

да не изыскал такова времяни, как бы ему о том ему великому Государю побити челом; и ныне он послал к нему великому Государю крестового своего попа Гаврила в послех и покланяетца и поддаетца царскому величеству служити со всею областию своею и со всем, державством своим и молит и просит, чтоб он великий Государь наш пожаловал его велел прислати к нему посла своего с своими царскими грамотами и велел бы государства его осмотреть и принял бы его под свою царского величества высокую руку, а он ему великому Государю учнет служить, как и иные рабы ему великому Государю служат. И великий Государь наш его царское величество по писму и челобитью отца твоего Леонтья царя прошенья его не отставил, под своею царскою высокою рукою держати ево и земли ево хочет, а за то, что он Леонтей царь поискал к себе его царские милости и посла своего к нему Государю бити челом прислал, похваляет и пожаловав посла его своим царским жалованьем, отпустил к отцу ево, а с ним послал царское величество к Леонтью царю по его писму и прошенью меня Федота; а наказал было мне царское величество Леонтью царю говорить - на какове мере и правде отец твой Леонтей царь в царском милостивом призренье и в повеленье хочет быть и какое укрепленье даст? И разсмотреть у вас православные веры крестьянские и святых церквей и чюдотворных мощей и государства вашего, чтоб Государю все было известно. И судом Божиим отца твоего Леонтья царя не стало до нашего приезду, а на его место учинился на государстве ты имрк царь; и тебе бы царю поискати к себе великого Государя его царского величества жалованья так же, как и отец твой Леонтей царь, и был бы под царского величества рукою со всею своею Дидиянскою землею и отпустить бы тебе нас к царскому величеству не задержав и о том о всем с нами отписать к царскому величеству подлинно за своею рукою и за печатью: на какове мере и правде похочете под его царскою высокою рукою быть, чтоб тому великому Государю было верно и надежно и послати б к тебе вперед посла своего для всякого утверженья.

Да будет новой царь Леонтьев царев сын под царского величества высокою рукою быть похочет и их отпустит и грамоту или писмо за своею рукою и за печатью даст и им ехать ко Государю и грамоту и писмо привести с собою же.

А будет проведают, не доходя Дидиянские земли, что Леонтья царя в Дидиянской земле нет, изогнал ево Кизылбашской шах или Турской салтан, а на ево место учинил из своих людей которого хана

или пашу или будет и Леонтьев царев сын, а посадил ево шах или Турской салтан и на отца своего чем посяг для того его шах или салтан на Дидиянской земле царем и учинил, - проведают про то подлинно и Федоту к тому новому царю не ходить, а воротитца назад, будет еще в Дидиянскую землю не вошли, и пришед на Терек отписати о том ко Государю наскоро.

А будет до Дидиянские земли про то не проведают, а проведают пришед в Дидиянскую землю и пришлет к ним новой царь шахов или Турского салтана посаженик, чтоб им быть у него на посолстве - и Федоту говорить: посланы были они от царского величества к прежнему Леонтью царю по его присылке и судом Божиим Леонтья царя не стало, или ево в Дидиянех нет - так и молыть, а на его место учинился он новой царь; а царскому величеству про него было неведомо и приказу с ними к нему новому царю нет ни какова и он бы их отпустил к царскому величеству не зодержав, а они как будут на Москве и они о том царского величества до приказных людей донесут и про него известят, что он на Дидиянской земле учинился царем, а приказные люди известят о том царскому величеству.

А будет новой царь шахов или салтанов посаженик.... им быть у себя в неволю и отговоритца будет не мочно, и Федоту по самой неволе к новому царю итти; а грамот с собою не имать и поклона царю неправить и грамоты не подносить; а говорить тоже, что про него царскому величеству было неведомо и ничего с ними не наказано и он бы их отпустил ко Государю незадержав. А будет новой царь похочет у них грамоты и наказ взять силою и Федоту говорить, что он царь делает не по делу, что грамоты хочет у них имать силно, тем он к царскому величеству оказуетца нелюбительно и ни в которых государствах того не ведетца, чтоб у послов или у посланников грамоты имать силно; и будет почает за то себе грабежу и ему наказ и грамоты изодрать или зжечь или утопить, чтоб то новому царю не досталось и дела б, с чем он был прислан, тому царю было неведомо. А будет новой царь похочет с ними послать ко Государю своих послов, а скажет им, что он с царским величеством хочет быть в дружбе и в ссылке и о том посылает послов своих и они б послов взяли с собою вместе, - и Федоту говорить: будет он послов своих к царскому величеству пошлет с нами вместе и в том волен Бог да он и они с ними вместе едут; а на какове мере царское величество с ним царем быть похочет и они того неведают, в том волен Бог да

его царское величество, как он великий Государь на то произволит; и просити, чтоб отпустил ко Государю не мешкая, а что с ним царь поговорит и ему то все велеть записывать в список.

8. «Изложение о православной вере» (Ibidem)

С Федотом же послано изложение о православной вере в кратких вопросех и ответех для возможного разумения православным християном. Вопросы зловернаго, а ответы благовернаго.

1 вопрос: кто еси ты? Ответ: по прирожению человек, а по благодати Божии сын его есмь.

2 вопрос: почему ты еси сыном Божиим? Ответ: понеже крестихся банею пакибытия сиреч породихся водою и духом и причастихся тела и крове Христовы.

3 вопрос: что есть крещение? Ответ: крещение есть омытие греха первороднаго; или: крещение есть таина, иже приводит нас ко усыновлению и порождает в жизнь вечную.

4 вопрос: а причастие тела и крове Христовы что есть? Ответ: причастие есть соединение нам со Христом и сопричастие всех его добродейств и извещение живота вечнаго.

5 вопрос: всякий ли в коейждо вере крестивыйся сыном Божиим есть? Ответ: не всяк, точию православный, сыреч иже в православной вере крещен есть.

6 вопрос: что есть православная вера? Ответ: во единого Бога Отца и во единого Господа Иса Христа Сына Божия и во единого Святого Духа Господа право веровати, якоже предано на первом и втором вселенских соборех(46), еже есть верую во единого Бога Отца... все до конца.

7 вопрос: что есть Бог? Ответ: Бог есть существо безвинно, вина всяческим, всесилный, всемогий, всякого существа и естества преестествен.

8 вопрос: что есть существо? Ответ: существо есть вещь самобытная, ничесогож требующая к своему составлению.

9 вопрос: колико существ в Бозе исповедуеши? Ответ: едино существо в Бозе исповедую.

10 вопрос: колико воль сиречь хотений? Ответ: едину волю. - Ищи о сем в вопросех святаго Кирила Александрийскаго (47).

11 вопрос: колико составов или ипостасей? Ответ: три - Отца и Сына и Святого Духа.

12 вопрос: како же ты православный веруеши во единого Бога? Ответ: верую во единого Бога в Троицы славимаго - во Отца не рожена, в Сына родившагося от него Бога, и в Духа Святаго, от Отца единого исходящаго Бога.

13 вопрос: како может быти един Бог в Троицы? Ответ: по единому существу божества един Бог, а по триех лицех есть святая Троица, зане и всяк человек имать в себе образ святыя Троица, еже есть ум, слово и дух.

14 вопрос: Отец и Сын и Святый Дух чим разньствуют? Ответ: свойством лиц и имен, понеже ина есть ипостась и имя Отец, иная Сын, и ина Святый Дух.

15 вопрос: что есть трием божественым составом особствено и что единствено? Ответ: свойствено есть Отцу родити, Сыну родитися, а Святому духу исходити. А единствена им есть божество и царьство.

16 вопрос: веруя во Святую Троицу, чего ся имам блюсти, да не впаду в ересь? Ответ: двоего зело потребно блюстися сиречь существо божества не розделяти, а триех составов во едино не сливати.

17 вопрос: во Святей Троицы божественых ипостасей каковый есть чин и кая ипостась есть от коеа? Ответ: яко есть един Бог, такожде и от единой ипостаси две сут, еже есть от единого Отца Сын родися и Святый Дух исходит.

18 вопрос: а от Сына чесо ради Святый Дух не имат исходити? Ответ: сего ради да не будут два начала и две вине исхождению Святого Духа.

19 вопрос: или един есть Бог Сын во Отце и Отец в Сыне, а не два? Ответ: един Бог, но две ипостаси.

20 вопрос: а две ипостаси по единству божества вместо единой не могут ли быти, от них же и Дух Святый, яко от единого начала могл бы исходити? Ответ: не могут, зане не сливаем во Святей Троицы ипостасей, яко Савелий (48) и не разделяем существа, яко Арий(49).

21 вопрос: яко тамо егда Отец и Сын и Святый Дух небо и землю сотвориша неразумеем триех творителей, такожде и зде, егда Отец и Сын Святого Духа испущают двоих начал не имамы разумевати? Ответ: яко едина их есть крепость и сила, еюже сотворены суть небеса и земля, того ради един творец есть. А иже межи составов их или ипостасей не едина есть идиома, еже есть власность, но коейждо

особная, сего ради от двоих, яко от единой третия не может быти.

22 вопрос: и ты сам тоже глаголеши яко един есть творец, хотя и три ипостаси, то от двоих ипостасей якоже от единоя Дух Святый может исходити? Ответ: вижу яко ты Духа Святого в твар пологаеши, яко Македоний духоборец(50); или не веси, яко ина сила в составех божественых есть, а ина в твари во Святей Троицы по свойству коейждо ипостаси, а в твари по воли Творца сохраняетца.

23 вопрос: аще их есть едина крепость и сила Отец имат испущати Святого Духа, тогда и Сын? Ответ: аще разумеваеши Святого Духа исхождение по крепости и силе божества, то и Святый Дух может Сына родити, понеже единой со Отцем власти есть и силе.

24 вопрос: и Дух Сына чесо ради не может родити, зане единого божества есть, Отец родит Сына, то и Дух Святый? Ответ: ни Святый Дух Сына раждает, но Сын Святого Духа испущает, понеже яко неподобно есть Сыну от двоих раждатися, такожде не подобно и Святому Духу от двоих исходити.

25 вопрос: понеже святое писание поведает, яко Святый Дух Сыном от Отца исходит и то имамы разумети от Сына? Ответ: никакоже: не то есть Сыном, что от Сына, и в гречском языце диа (δια) и ек (εχ) не едино знаменует.

26 вопрос: Святой Дух Сыновень есть, то уже и от Сына исходит? Ответ: не исходит, зане ино есть быти чьим и иноже быти от кого; а нарицается Святый Дух Сыновень сего ради, яко не чюж есть, но единого и того же божества.

27 вопрос: понеже тоже есть Сыновне божество, что и Отца, а от божества исходит Дух Святый,то и от Сына? Ответ: аще бы тако было, то и сам бы Святый Дух от себе бы исходил, будучи того же божества, что есть неподобно глаголати.

28 вопрос: Божие есть испущати Святого Духа, а Сын есть Бог, то и от Сына исходит? Ответ: и Дух Бог, то и от себе ли исходит?

29 вопрос: все еже Отец имать и Сын имать; Отец имать Святого Духа испущати, то и Сын? Ответ: все коеждо еже присвоением существа яко царство, сила, слава, поклонение и прочая имать не точию Сын, но и Святый Дух, а еже свойством коейждо ипостаси особно того не имать ни Сын, ни Святый Дух, понеже еже раждати и испущати самому точию Отцу свойствено есть, такожде и Отец того не имать, что имат Сын и Святый Дух, еже есть родитися и исходити; не бывает бо Отец Сыном никогда же, ниже Духом Святым.

30 вопрос: Христос дуну на ученики и рече: приимите дух свят, то и от Сына исходит? Ответ: то дуновение есть, а не ипостас; дар Святого Духа грехи отпущати, а не параклит, егоже им повеле ждати.

31 вопрос: есть ли кая ипостась первая паче другия или последнейшая? Ответ: ни едина есть первая, ниже последнейшая, но все три равны суть превечны, равночестны, равносильны; когда бяше Отец, тогда и Сын бе, тогда же и Святый Дух и не бе того времени, еже не быти коемуждо составу или ипостаси от Святыя Троица.

О вочеловечении Господни. 32. 1 вопрос: слышах како имам во единого Бога в Троици право веровати; повеждь же ми уже: что есть Христос? Ответ: Христос есть Месия сиречь помазаный, Сын Божий, Бог истинный и человек совершен.

33. 2 вопрос: колико естеств исповедаеши в Сыне Божии? Ответ: две - божественное и человеческое.

34. 3 вопрос: колико рождений? Ответ: две - едино от Бога Отца прежде всех век, а другое от Богородица Мария под леты.

35. 4 вопрос: колико ипостасей во Христе? Ответ: едина; един бо есть Сын Божий и Сын Девы.

36. 5 вопрос: колико воль еже есть хотений? Ответ: две воли божественая и человеческая, яко хощу очистися (Матф.8,3-Дж.Г.) и даждь ми питии (Иоанн.4,6-Дж.Г.)

37. 6 вопрос: колико действ? Ответ: две действе божественая и человеческая, яко спасти вся человеки и трудитися.

38. 7 вопрос: что подобает соблюдати о вочеловечении Господни, дабы не впасти в ересь? Ответ: две вещи. Едину, чтобы не смешевати естеств сиречь не творити единого естества ны божественого, яко Евтих(51) и Диоскор(52), и ни человеческаго, яко Арий (коммент. 49-Дж.Г.) и Евион(53) проклятии еретицы. А другую да не разделим ипостасии сиречь не творити дву сынов единого Сына Божия Бога, а другаго сына человеческаго человека, якоже проклятии Несторияне (коммент. 47-Дж.Г.) еретицы веруют.

О знамении крестнем *(54)*. Содержит в себе крест Христов всю тайну благоверия нашего, учит исповедовати Святую Троицу и с небесе на землю снитие единороднаго Сына Божия и распятие Его и вознесение и паки с небесе второе пришествие Его в судный день.

Совокупление великого перста со двема малыми показует святую Троицу, а наклонение перста, что при велицем, ко среднему исповедует две естестве во Христе. Положение правыя руки на челе исповедует

два некая сия: яко от Бога прежде всех век родися и то еже свыше сниде по божественному слову глаголющему: преклонь небеса и сниде. А положением руки на живот знаменует, яко тойже Сын Божий сниде на землю и воплотися от Девица Чистыя Святыя Мария и со человеки поживе, распят бысть, умре, воскресе в третий день и вознесеся на небеса и седить одесную Отца, но еще не у конец. Обвожением же десныя руки оттуду на правое плече, а потом с праваго на левое ясне образует, яко в судный день праведний одесную бога стояти будут, а грешнии ошюю Судии; еще же изнести имут праведницы суд на грешных; десная бо в судный день шуицу преодолеет, а не шуица десницу; ныне бо шуица десную преодолевает, тогда же праведнии не точию человек грешних, но и ангелов согрешивших осудят по реченному: не весте ли яко святии не точю миру судити хотят, но и ангелом не сохраншим свои чин. А о сем ищи во Евангелии от Матфея во главе 19 и в Луце глава 22 и к Коринфом в I-м послании глава 6, Премудрость Соломона(55) глава 3.

9. Дополнительныя статьи наказа Елчину (Ibidem)

Федоту же наказано:

Аже Бог милостию своею допровадит до Дидиянского государьства и разсматривать надобно как содержат православную веру греческаго закона целу ли и невредиму и не отпадшу от греческаго православия и непримесну ли соблюдают к жидовскому зловерию и к еллинскому нечестию и к латынским ересем и от иных всяких блужений еретических еще ли не осквернену соблюдают и ни в чем ненарушну и вселенским седми соборов (коммент. 61-Дж.Г.) преданию еще ли бес преткновения последуют? И смотрети в церквах каков чин имеют и как божественую литургию служат и в каких ризах и квасным ли хлебом служат сииречь с просфирами или опресноки? И послушать велеть по гречески как говорят: Верую во единого Бога Отца вседержителя Творца небу и земли и всем видимым и невидимым? И в Духа святаго Господа истиннаго и животворящего како исповедают и о исхожении его како приемлют, от единаго ли Отца исходяща мудрствуют или и от Сына прилагают? И есть ли у них в божиих церквах иконы и олтарь с церковью прегражен ли и на церковных сосудех святые образы писаны ли? И того роспрашиват

в розговорех: в году святыя посты держат ли и с нами ли вместе и Пасху празнуют по греческой ли пасхальи с нами вряд?

А нешто о летех спросят: сколко де лет от сотворения миру Адама до потопа и прочая до совершения седмыя тысящи._

Летописчик вкратце.

От Адама до потопа лет 2242. От потопа до разделения язык лет 500 и 30. От розделения язык до начала Авраамля лет пятсот 50, а от Адама лет 3322. От перваго лета Авраамля до прешествия Чермнаго моря лет 505, а от Адама 3827. От исхода сынов Иизраелев до умертьвия Давида(56) царя лет 630, а от Адама лет 4000 и 457. От конца Давидова до Христова Рожества лет 1043. От начала царьства Соломоня (коммент. 55-Дж.Г.) до взятия Иерусалима (57) лет 448, а от Адама 4907. От пленения Иерусалимска до умертвия Александра Македонского(58) лет 261, а от Адама лет 5168. А от пленения (Иерусалима - Дж.Г.) до Рожества Христова 530. От умертвия Александрова до Августова царьства(59) лет 228. А от начала царства Августова до Христова Рожества лет 42. А от Александра 270. А от Адама до Христова Рожества лет 5500. А от Рожества Христова до Страсти и Воскресения Его 33. От Воскресения до перваго лета царя Константина (60) лет 279, а от Адама 5812. От первого лета царя Константина до перваго собора лет 12. От перваго до втораго лет 60. От втораго до третияго лет 50. От четвертаго до пятаго лет 100. От пятаго до шестаго лет 130. От шестаго до седмаго 122. Седмаго собора (61) лет 796. А до крещения Болгарского (62) от Адама лет 6377. От крещения до преложения книг на словенский язык святым Кирилом(63) лет 30, а от Адама лет 6407. А от седмаго собора до преложения книг лет 77. А в Руси начал княжити Рюрик(64) в лет 6370. От преложения книг до крещения Русския земли(65) лет 123. А от крещения до конца седмыя тысяща лет пятсот и четыре.

А еще о вере допросят: како веруеши в кафалическую веру сииречь в соборную и апстольскую греческаго закона? И о сем чти символ пресвященнаго Афонасия патриарха Александрийскаго (66).

Символ преосвященнаго Афанасия патриарха Александрийскаго дан Федотуж.

Иже хощет спастися прежде всех, подобает ему держати кафалическую веру, еюже аще кто целы и непорочны не соблюдет, кроме всякого недоумения во веки погибнет.

Вера же кафалическая сия есть: да единаго Бога в Троицы и Троицу

во единицы почитаем ниже сливающе составы, ниже существо разделяюще; ин бо есть состав Отечь, ин Сыновень, ин Святого Духа, но Отчее и Сыновнее и Святого Духа едино есть божество, равна слава, сприсносущно величество; яков Отец, таков Сын, таков и Святый Дух. Не создан Отець, не создан Сынь, не создан и Святый Дух. Непостижим Отец, непостижим Сын, непостижим и Дух Святый. Вечен Отец, вечен Сын, вечен и Святый Дух. Обачеже не три вечный, но един вечный, якоже не три непостижимии, ниже три несозданнии, но един несозданный и един непостижимый. Подобне вседержитель Отец, вседержитель Сын, вседержитель и Дух Святый, обаче не три вседержители, но един вседержитель. Такоже: Бог Отец, Бог Сын, Бог и Дух Святый, обаче не три Бози, но един Бог. Равне Господ Отец, Господ Сын, Господ и Дух Святый, обаче не три Господие, но един есть Господ, зане якоже особ койждо состав Бога и Господа исповедати християньскою истинною понуждаемся; тако три Боги или три Господы глаголати кафалическим благочестием возбраняемся. Отец ни от кого есть сотворен, ни создан, ниже рожден. Сын от Отца самого есть не сотворен, ни создан, но рожден. Дух Святый от Отца не сотворен, не создан, ни рожден, но исходящ. Един убо есть Отец, не три Отцы; един Сын - не три Сыны; един Дух Святый - не три Дуси Святии. И всей Троицы ничтоже первое или последнее, ничтоже более или менее, но целы три составы присносущны суть себе и равны сице, яко да повсему, якоже предречеся, и Троица во единицы и единица в Троицы почитается. Хотяй убо спастися, тако о Святой Троицы да мудрствует.

Но нужно есть к вечному спасению да и о воплощении Господа нашего Иса Христа известно веруем. Есть же правая вера, да веруем и исповедаем, яко Господь наш Ис Христос, Сын Божий, Бог и человек есть. Бог существа Отца прежде век рожденный, и человек есть от существа матерня по времени рожденный, совершенный Бог и совершенный человек от душа словесныя и человеческия плоти состояй, равен Отцу по божеству, мний Отца по человечеству. Иже аще и Бог есть и человек обаче не два, но един есть Христос, един же непременением божества в плот, но восприятием человечества в божество; един же всяко не слиянием естеств, но единством состава, якоже бо душа словесная и плоть един есть человек, тако Бог и человек един есть Христос, пострадавый спасения нашего ради и сошедый во ад и в третий день воскресый из мертвых и возшедый на небеса, седяй одесную Бога Отца вседержителя, отнюдуже приидет

судити живым и мертвым, его же пришествием вси человецы воскреснут с телесы своими и воздадут о своих делех ответ и убо благая содеявший поидут в жизнь вечную, злаяже во огнь вечный. Сия есть кафалическая вера, еяже аще кто верно и известно верити не будет, спастис невозможет.

10. Грамата царя Михаила Дадианскому царю Леонтию

Бога единаго, безначалнаго и безконечнаго и невидимаго, страшнаго и неприступнаго, превыше небес пребывающаго, владущаго силами небесными и единым безсмертным словом премудрости своея видимые и невидимые вся сотворшаго и самодержавным божественным духом вся оживляющаго и недреманным оком на землю призирающаго и всяческая на ней устрояющаго и утешенья благая всем человеком подающаго, его же в трех именех трепещут и боятца небесная и земная и преисподняя, того единаго Бога в Троицы чтем и поклоняемся и трисиятелнаго его всемогущаго божества неизреченным милосердием стоим и движемся и прибываем и величеству его славу возсылаем, - сего убо Бога нашего в Троицы славимаго милостию от великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца Владимерского, Московского, Новгородцкого, царя Казанского, царя Астараханского, царя Сибирского, Государя Псковскаго и великого князя Тверскаго, Югорского, Пермского, Вятцкого, Болгарского и иных, Государя и великого князя Новагорода Низовские земли, Реазанского, Ростовского, Ярославского, Белоозерского, Удорского, Обдорского, Кондинского, и всея Северныя страны повелителя и иных многих государств Государя и обладателя Дидианские земли началнику Левонтью царю милостивное наше царское слово с великим жалованьем и крепкое защищенье нашие царские власти тебе Левонтью царю и всей твоей Дидиянской земле ото всех твоих недругов. Присылал еси к нашему царскому величеству посла своего крестового своего попа Гаврила з грамотою и мы великий Государь посла твоего пожаловали велели ему быть у нас на посолстве и видети наши царские очи и грамоту вашу велели у него принять и выслушали ее милостивно. А в грамоте своей к нам великому Государю писал еси, что послали вы к нашему царскому величеству

в послех верново своево человека крестового своего попа Гаврила о том, что ты Леонтей царь и все твое государство в Ыверской стороне православный и верный христиане и живете по закону Христову и по учению апостольскому и седмаго собора и веруете во Святую Троицу и в пресвятую пренепорочную Богородицу и во едину святую апостольскую церковь и во святое едино крещение и чаете воскресения мертвым и будущаго века. И как уповаете будущаго века быти, так уповаете от нас великого Государя милость получити, потому что избрал бог нас великого Государя и учинил начало царствовати надо всеми православными христианы, а в Ыверской земле было пять Государей и из них Персицкой шах побил дву Государей, а досталных трех Государей государстви з Божиею помощию и нашим царского величества многолетным счастьем владееш ты Леонтей царь и жадал ты того от многих лет, чтоб тебе служити нашему царскому величеству, да не изыскал такова времяни, как бы тебе о том нам великому Государю побить челом. И ныне ты послал к нам великому Государю того крестового своего попа Гаврила в послех и покланяешся нашему царскому величеству со всею областию своею и со всем державством своим и поддаетеся служить нам великому Государю сам ты Леонтей царь и со святыми Божиими церквами и со главою своею и со всеми своими землями и бьешь челом нам великому государю и молиш и просиш, чтоб нам тебя пожаловати прислати к тебе посла своего с своими царскими грамотами и велети бы государства твоего осмотрить и принять бы тебя нам великому Государю под нашу царского величества высокую руку, а ты нам великому Государю учнеш служити каки иные рабы наши, которые нам великому Государю служат и имети бы тебе от нас великого Государя помощь и заступление, чтоб тебе в православной христянской вере стояти крепко и непоколебимо. И мы великий Государь по твоему писму и челибитью, о чем ты к нам великому Государю с послом своим з Гаврилом писал, прошенья твоево не отставили, тебя Леонтья царя и всю твою Иверскую землю пожаловали под нашею царскою высокою рукою держати хотим, а за то, что ты поискал нашие царские милости и посла своево к нам бити челом прислал, похваляем и учнем тебя и всю твою землю держати в нашем царском милостивом жалованье и в призренье. А ныне посла твоего попа Гаврила, пожаловав нашим царским жалованьем, отпустили к вам назад; а с сею нашею царского величества грамотою

послали есми к тебе Федота Елчина, а наказали ему о том вам Леонтью царю говорити - на какове мере и правде ты Леонтей царь в нашем царском милостивом призренье и в повеленье хочешь быти и какое укрепленье даш, чтоб нашему царскому величеству все было известно. И вам бы Леонтью царю о том о всем к нашему царскому величеству отписати подлинно за своею рукою и за печатью, чтоб нашему царскому величеству было верно и надежно и послати б к тебе вперед посла нашего для всяково утверженья, а Федота б Елчина с товарыщи к нам великому Государю отпустить не задержав.

Писан в государствия нашего дворе в царствующем граде Москве в лето от создания миру 7147 [1639 г.] маия в 30 день.

11. Запись целовалная, на чом привести ко кресту Дидиянского Леонтья царя, будет он сам крест Государю целовать похочет (Ibidem)

Целую сей святый и животворящий кресть Господень великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу и его царского величества детем благоверному царевичю князю Алексею Михаиловичю и которых детей ему великому Государю вперед Бог даст, я Леонтей царь за себя и за детей своих и за внучат и за всех своих ближних людей и за всю Дидиянскую землю на том, что посылал есми к великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу бить челом посла своего Гаврила, чтоб он великий Государь царь и великий князь Михаило Федорович всеа Русии самодержец меня Леонтья царя и моих детей и всю Дидиянскую землю пожаловал принял под свою царскую высокую руку и держал в своем царском милостивом призренье и от неверных во обороне и в защищенье. И великий Государь царь и великий князь Михаило федорович всеа Русии самодержец пожаловал меня и моих детей и всю мою Дидиянскую землю под свою царскую высокую руку принял и мне Левонтью царю и моим детем и всей моей Дидиянской земле быти под великого Государя царя и великого князя Михаила Фероровича всеа Русии самодержца и его Государских детей благоверного царевича князя Алексея Михаиловича и которых ему Государю вперед Бог даст под их царского величества рукою; и от нево великого Государя

царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и от ево царского величества детей благоверного царевича князя Алексея Михаиловича и которых им Государям вперед Бог даст быти неотступну и лиха мне и моим детем и всей земле Дидиянской великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу и ево царского величества детем не хотети и не мыслити и от великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и его царского величества детей ни х кому не приставати и людей своих никому на помочь для воины на великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и ево царского величества детей земли и ни на которые места не посылать и другу ево Государеву другом быти а недругу ево Государеву недругом быти. А хто будет великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу и ево царского величества детем друг, тот и мне Левонтью царю и детем моим друг, а хто великому Государю царю и великому князю Михаило Федоровичю всеа Русии самодержцу и ево царского величества детем недруг, тот и мне Левонтью царю и детем моим недруг. А которые мои люди Дидиянские земли учнут Государевым людем, которые будут в Государевых городех на Терке и в Астарахани и в ыных городех какое лихо мыслить и, приезжая в те городы, учнут воровати или какую измену делати, - и мне тех своих людей Дидианские земли сыскивая про их вины казнити и от воровства унимати. И быти мне и моим детем со всею Дидиянскою землею в повеленье великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и ево царского величества детей и от них Государей не отставати ни которыми обычаи, ни которою хитростью и во всем им Государем мне прямити и добра хотети по сему крестному целованью до своево живота, как в сей записи писано.

12. Роспись что отпущено государевых дел в Дидиянскую землю с Федотом Елчиным (Ibidem)

От Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца грамота к Дидиянскому царю Леонтию писана греческим писмом.

Государев наказ почему ему Федоту в Дидиянской земле Государево дело делать.

Грамота проезжая почему им дорогою ехати и подводы и гребцов и поденной корм и питье имать.

Грамота в Казань об их отпуске.

Грамота в Астарахан об их отпуске.

Грамота на Терек об их отпуске.

Грамота на Терек о посолских людех.

Грамота к Мулдару мурзе Кабардинскому (коммент. 33-Дж.Г.) об их пропуске и с нее список.

Грамота к Олегуке мурзе Ильбакову (коммент. 4,33-Дж.Г.) об их же пропуске.

Грамота проезжая на Терек ко князем и мурзам об их же пропуске и с нее список.

Запись целовалная почему привести ко кресту Леонтья царя, а послана в запас любо похочет Леонтей царь крест целовать.

13. Грамота Дидианскаго царя Леонтья к царю Михаилу. 1640 г. мая 15 день. (Ibidem д. № 9)

Перевод з грамоты, что прислал ко Государю царю и великому князю Михаилу Федоровчю всеа Русии Дидиянские земли владетель Леонтьей с Федотом Елчиным.

Истинному Богу Отцу и Сыну и Святому Духу поклоняемся и славим; едина сила, едино существо, едино божество в триех ипостасех в трех лицех, Святей Троице покланяемся и славим прибывающие во стране Иверской в месте Мегрелеском Леонтей Дадьянской. Покланяемся и молим превысочающему крепкому и победителному великому державному вашему царствию в великом граде Москве и всея северныя страны Руския и иных владетелей православному истинному солнцу пресветлому великому имяни Михаилу Государю царю и великому князю. Христос бо тебе поставил правителя и смотрителя християнские веры; ты еси венец и глава всем православным християном и избранный самою десницею Божиею сохранитель и правитель в сем православным християном. Просим и молим и благодарим Господа Бога Иса Христа и пренепорочную Его Матере и всех святых, яко ты еси царь великий и содержатель

православный в великом граде Москве и светло сияет великая ваша слава и имя по всей вселенней и вся соблюдает и сохраняет слатким и милостивым своим словом и делом. Дошло же великое ваше имя и до нас и, яко солнце пресветлое, всю нашу область осияло; о том безспрестанно радуемся и веселимся воспоминаючи великое ваше имя и по вся дни молим и просим вси, да многолетно сотворит Бог великодержавного тебе Михаила царя. Яже прислал еси к нам великий царю, посланника своево человека верново Федота с товарищы з грамотою и мы тое вашу царскую грамоту видели и приняли есми со смирением в рабске образе с великою честию и поцеловал есмя ее с великою любовью рабски и восприяли есмя ее яко повеление Христово, понеже надеемся на Бога и имеем веру Христову и проповедание святых апостол и собрание седми соборов и чаем будущаго воскресения и веруем во едину святую апостольскую церковь и во едино крещение. Егда же восприяли есмя благочестную вашу царскую грамоту у посланника у Федота и в той грамоте великое ваше царствие писали ко мне, яко и сначала есме православные християне, аще стоим во православии и истинне, яко же имели есмя начало како подобает и достоит соборнее апостольстей церкви и мы будем имети мзду и благодать от великого царства Божия и от превышния десницы Его покров и сохранение и благодат велию. И мы, слыша от царствия твоего такую милость, взяли есми людей царствия вашего и показали им церкви наши и святыя мощи и всю нашу область. А грамоту и приоизволение царствия вашего видели есмя, а что произволил восприяли есмя подлинно и стоим добре, яко годно Христу. И о чем писали есте и о том не отказали есмя и подобает нам, что еси такии великий православный царь тебе бити челом и просити и молити яко царствию вашему как подобает, понеж любиш веру Христову, тако ж есть надобно воспомогати и всем хрестьяном. А мы объявили есми всю свою сердечную посланнику царствия вашего показали есми ему кров Христову и гвоздь Христов и вервь, которою был связан Христос, и срачицу Святыя Богородицы и иныя святыя мощи; а царствию вашему то ведомо, что были в Ыверской земле многие Государи и от врагов Турок разорилось и паки благодатию Христовою и Пречистие Богородицы мы добре пребываем. А ныне видел посланной ваш церкви наши, что они стенным писмом не описаны и вам бы пожаловать прислати иконописцов со всякими краски и золота и серебра, чтоб те церкви описати; а царствие

ваше восприметь мзду. И молим тя, что еси такии великий царь и православный, да не отрынеши нас от руки своея, да будем имети покров твой всегда и жалованья ваша; а мы будем работати как подобает. А ныне вскоре не успели есми послати своего посла с вашим царского величества послом; потому что некое незгодие на нас пришло, то ваш и посланной видел, и для того не послал есми; а как будет время и я пошлю человека поклонитися царствию вашему, и имеем велию благодат от великого вашего царствия да пришлеш кого к нам. Писана лета от Рождества Христова 1629 -го (должен быть 1640 год. -Дж.Г.) месяца маия в 15 день.

А внизу у грамоты написано: писано в стране Мегрелской в Зугдите.

А назади у грамоты написано грузинским почерком, а што написано, того не ведомо.

14. Дело по челобитью священника Павла Захарьева на толмача Федота Елчина (Ibidem д. № 5)

147-го [1639 г.] маия в 29 день послан был от Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии в Дидиянскую землю к Дидиянскому Леонтью царю с его Государевою грамотою Посолского приказу толмач Федот Елчин да с ним же Федотом отпущен в Дидиянскую же землю поп Павел для того, любо ему в Дидиянской земле лучитца посмотрити церковново благочестия и чину. И в нынешнем во 149-м [1640] году, как они Федот и поп Павел ехали из Дидиянские земли назад ко Государю, и з дороги из Астарахани писал ко Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии поп Павел на Федота Елчина с Астараханским стрелцом с Васкою Калужанином. А отписку в Посолском приказе диаком думному Федору Лихачеву да Максиму Матюшкину да Григорью Львову стрелец Васка подал октября в 23 день такову:

Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии твой Государев богомолец поп Павлище челом бьет. В прошлом, Государь, во 147-м [1639] году по твоему Государеву указу послан я богомолец твой с Федотом Елчиным в Дидьянскую землю. И как, Государь, пошли с Терка и Федот на Быструю реку заежжал к городку атамана Осипа малово и Осиповой станицы Федот взял казака Александра Иванова с собою в

Дидьянскую землю без твоево Государева указу, а тот казак Александра родимец их земли Грузинския (67). И я, Государь, Федоту говорил: без Государева указу тово казака за посмех береш с собою в Дидьянскую землю, чтоб от тово казака худа не учинилася; и Федот сказал: хош бы де со мною сто казаков без Государева указу поехали и яз бы всех их побрал с собою. И как, Государь, пришли в Алегукину Кабарду к брату Алегукину к Хапуке и Хапука отпустил Федота и меня богомольца твоево, а велел нас проводить узденю своему Пшуке прямою дорогою в Сони. А от Хапуки до Соней т... и Федот, Государь, тою пря[мой дорогой не]... шол, а пошол другою дорогою...[От] Хапуки в Карачаи пришли в пятой день. И в Карачаех, Государь, Федот торговал и по пиром ходил к мурзам к Карачайским и к иным Черкасом и гостинцы к ним и женам их носил; и за торгом, Государь, Федот жил в Карачаех пятнатцет дней и от тово торгу барыш.... давал да раги и киндяки и ку... И я, Государь, Федоту говорил:.... делом радеть и поспешить, а по пиром бы не ходить и за своим торгом не надобеть жить. И ис Карачаев до Соней шли 5 дней, а от Соней до Дидьянской земли шли 5 дней. И Федот, Государь, твою Государеву грамоту нес, привезав над гузном от Карачаев до Дидьянской земли; и я, Государь, Федоту говорил: грех Государеву, грамоту назаде, привезав к поесу; носить подобает тебе Федоту Государеву грамоту на голове или на плечах и на персах носить, потому в той грамоте написано имя великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии. И как Государь, пришли в Дидьянскую землю и Федот у меня богомолца твоего бумагу и чернила и перья побрал, а твоево Государева дела писать не велел и загрозил мне богомолцу твоему страшными грозами; а коево Федот казака с Терка реки имал с собою в Дидьянскую землю и что было под Смоленском с королевичем и как с Крымским царем и с ыными бусурманскими орды и от тово казака в Дидьянской земле про то все расказано. И как царь Леонтей велел быть Федоту с твоею Государевою грамотою на посольстве и Федот ехал, а твою Государеву грамоту толмачю и Осипу велел вести за собою. И как, Государь, твою Государеву грамоту подать царю Леонтию, в те поры Федот твою Государеву грамоту взял у толмача у Осипа; а меня, Государь, твоево Государева богомолца посылал к царю Леонтию к руке, не подав твоей Государевы грамоты, и я, Государь, Федоту говорил: подобает з Государевою грамотою тебе, Федот, к царю Леонтию преже итти, а нам за тобою.... Федот сказал: как де велят, так и делай. И я.... Федотову веленью к царю Леонтию... [за] мною, Государь, Осип толмачь, а за Осипом Федотов человек

Ивашка шол к руке к царю Леонтию; а Федот после человека своево Ивашки с твоею Государевою грамотою шол к царю Леонтию к руке и твою Государеву грамоту подал и титлу говорил и после титлы и иные речи говорил по Турские; а толмачил царя Леонтия епископ Николаз (68). А по твоему Государеву указу у Федота написано в наказе: будет царь Леонтей не зачнет говорить или ближние ево и Федоту к царю Леонтию иных речей не говорить. Маия в 22 день пошли из Дидьянской земли. Июля в 9 день пришли на Терек. И я, Государь, богомолец твой бил челом на Терке столнику и воеводам князю Ивану Ондреевичю Хилкову да Тимофею Денисьевичю Оладьину, чтоб, Государь, отпустили меня в станитце к Москве; и князь Иван Ондреевич Хилков и Тимофей Денисьевич Оладьин меня богомолца твоево в станитце не отпустили.... тив подорожной под... И я, Государь, наимаючи лош[адь].... в Астрахан прибрел и бил че[лом] ... Государеву боярину князь Никите Ивановичю Одоевскому(69) и подорожную к нему подносил; и твою Государеву грамоту подорожную, что мне дано от Москвы до Терка и от Терка до Москвы, посмотря, мне отдал, а гребцов мне не дал и подвод не указал, а Федоту, Государь, дал струг с подячим с Ываном Ханеневым вместе да им же дал 15 человек гребцов да кормщика. И я, Государь, богомолец твой к Федоту прошался на струг, чтоб меня свез из Астарахани с собою и Федот на свой струг не пустил; а сказал Федот: тебе де по Государеву указу дана своя подорожная и указана свои подводы, а у меня де есть што и без тебя вести. И мне богомолцу твоему в станитце ехать было не на чем, а купить мне богомолцу.... што лошедей; и яз богомолец.... рью в свозе кабалы даю, а к Москв.... людьми бреду. А которые, Государь, в сей отписки твои Государевы дела не написаны и как Государь, богомолец твой буду на Москве в Посолском приказе и твои Государевы дела тебе великому Государю извесно учинятся.

На оборот: Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии. - 149-го [1640] октября в 23 день с Астараханским.... Васкою Колуженином.

Помета: 149-го [1640] декабря в 13 день распрос был.

А как Федот Елчин и поп Павел Москве приехали и декабря в 13 день по Государеву указу диаки думной Федор Лихачев да Максим Матюшкин да Григорей Львов велели Федота Елчина и попа Павла поставити в Посолском приказе с очей на очи и тое попа Павла отписку им велели честь обеим вслух. И отписка им чтена. И поп Павел, выслушав отписки, подал на него же Федота изветную

челобитную такову:

Царю Государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии бьет челом и извещает богомолец твой Государев поп Павлище на Федота Елчина. В прошлом, Государь, во 147-м [1639] году июня в 2 день по твоему Государеву указу послан Федот Елчин в Дидьянскую землю, да с нимже Федотом посланы были - я, богомолец твой, да подячей Федор Баженов для твоево Государева дела. И с Терка отпущены сентября в 25 день. И как, Государь, пошли с Терка и Федот на Быстрой реке в казачьем городке Осипа Малова станицы взял казака Александра Иванова без твоево Государева указу; а тот казак их Грузинския земли родимец. И я, Государь, богомолец твой Федоту говорил: без Государева указу ненадобно с собою брать казака в Дидьянскую землю, потому что тот казак Александр Иванов их Грузинския земли родимец и чтобы от тово казака худа какова не учинилась. И Федот сказал: хотя бы де и сто казаков без Государева указу со мною пошли в Дидьянскую землю и я бы всех их побрал. Октября в 5 день пришли к Алегукину брату к Хапуке и Хапука, Государь, велел нас проводить узденю своему Пшуке приямою дорогою на Сони в Дидьянскую землю; а от Хапуки до Сонской земли три дни ходу. И Федот, Государь, тою дорогою не пошол, а шол на Карачаи для своево торгу. Октября в де пришли в Карачаи и в Карачаех, Государь, Федот.... ом стоял 15 дней про... менял сукна и дар... киндяки и ины... на Кизылбаские абаси и на золот.... всякую серебреную рухледь братины.... и чарки и серги и персни. Да онже, Государь, Федот в Карачаех ходил пировать к Карачайским мурзам к Ельбуздуке и к Галистану и к матери их и к зятю их, к Нагайскому мурзе Урыстямбеку и к иным черкасом на пиры ходил; и гостинцы, Государь, к мурзам и к черкасом и женам их Федот носил и барышником от торгу, которые.... сводили, киндяки и зендени и бязи им давал и что... по пиром ходя к мурзам и черкасом и женам... барышником Федот гостинцы давал, а в статейной список писал бутто он Федот князем... то все давал в почесть. Да онже меня богомолца твоево брал сукно и ножи и орловые хвосты, а давал в почесть князем и мурзам для проезду; а ему, Государь, Федоту ис твоей Государевой казны дано сорок соболей на проезные харчи и тот сорок соболей Федот на Терке продал. Да в Карачаех же занемог подьячей Федор Баженов и Федот подячему не велел давать есть и пить и подьячей умер. Я, Государь, богомолец твой Федоту говорил: послан ты Федот з Государевым делом в Дидьянскую землю, а не в Карачаи по пиром ходить и торговать; добро бы Государевым делом радеть, а за пирами

да за торговлею ненадобно мне... жить. И Федот, Государь, сказал:.. хочю, так и делаю по своему. И как, Государь, пошли...[из] Карачаев октября в 28 день и Федот, Государь, твою Государеву грамоту нес, привезав назади к поесу; и я, Государь, Федоту говорил: подобает Государеву грамоту нести на персех или на плечах или на главе. И Федот, Государь, сказал: я де посылан был к Турскому царю и к Кизылбаскому, а Государевы грамоты завсегда так ношу. И как, Государь, пришли в Дидьянскую землю и ноября в 18 день в деревни Джуарех и Федот, Государь, меня богомолца твоево бумагу и чернила и перья к себе побрал, а твоих Государевых дел мне богомолцу твоему Федот писать не велел. Декабря в 25 день приходил, Государь, к Федоту царя Леонтия столник Могель и Федоту говорил: как де тебе корм имать - бораны и свиньи живые или колотые? И Федот сказал: поговори де царю Леонтию, чтобы царь Леонтей дал своих поворов, кому про меня есть варить, а у меня де людей и поваров своих нет и варить де про меня некому. И я, Государь, Федоту говорил: не повелося тово про послов и про посланников царевым поваром не велят есть варить. И после тово царь Леонтей поваров своих к Федоту прислал и поворы цар[ские у] Федота были и есть про Федота варил[и до тех мест], как царь Леонтей Федота отпуст[ил]. Да Федот же бил челом приставу... царю Леонтию, чтобы велел... Федота блиска торгу им... ою доложит, потому что п...шем на посольстве не быв.... Государева дела не исправя, аль де ты, Федот,... ю пришел торговать, а не Государевым делом прислан? И я, Государь, Федоту говорил; прислан ты, Федот, з Государевым делом к царю Леонтью, а не торговать; преже надобеть бить челом, чтобы царь Леонтей велел тебе Федоту з Государевою грамотою перед собою быть на посольстве. И Федот, Государь, сказал: твоих де речей не слушаю, а делаю по своему. Генваря в де Федот, Государь, человеку своему велел сторожа бить; а тот сторож прислан от царя Леонтия Федота оберегать и караулить. И Федотов человек по ево Федотову веленью тово сторожа Могельку бил и от ево Федотова бою и озорничества тот сторож збежал к приставу Могелю. И пристав к Федоту приходил и Федоту говорил: царь де Леонтей прислал к тебе Федоту сторожей караулить и оберегать, а ты де велиш людем своим караульщиков бить; и будет де тебе Федоту сторож ненадобны и ты сторожей отпусти и ане поидут к царю Леонтию. И Федот молвил: коли де сторожи моих людей бьют и я де к тебе жаловатца.... хожу. И Могель Федоту говорил: мы де тово не слыхали, чтобы сторожи твоих людей били.... лы бы де но приказу царя Леонтия

оборон тебе учинили, а то де ты самовольно Государевых людей побиваеш, а топере свое безделье затеваешь. И Федот Могелю бил челом: пожалуй де царю Леонтию про то не доноси, то де зделал с хмелю. Февраля в 8 день были, Государь, Федот и я в монастыре в Моках у Максима епископа и Федот, Государь, с Терским казаком побранился и тово казака бил и тот казак Александра после тово Федотово бою в Дид[ианской].... земле и в Черкаских Кабардах и в Сонской зем[ле рассказывал,что] посылал де, Государь,... многими людми под Смоленец.... король под Смоленском Государевых Людей... ву де казну наряд и порох побрал и .... Государь с королем помирился и на м.... {Смол}енеск и иные городы свои Государь кор....скому де Государь дает выход и Ногайские де мурзы .... ми улусы ис под Государевой руки прочь откочевали .... не Ногаи воиною приходят и многих де городов уезды воюют села и....ют и многих людей в полон емлют. Февраля в 13 день у Андрея епископа Федот, Государь, и я ели; а за столом седя Федот, Государь, с Андреем епископом сырыми курячьими яицы меже себя бросали. И я, Государь, Федоту говорил: прислан ты, Федот, Государевым делом, а не яица с епископом брасатца. Февраля в 17 день пришли в деревню в Летчиху, а поставлены были у Джирькочи. А стояли две недели Великого поста до первого числа марта; и во все в те дни как Федот станет есть и в те поры заставит жонак и девак и робят перед собою скокать и песни петь, а то было на первой и на второй недели Великово поста. И я, Государь, Федоту говорил: в нынешныя святыя дни православныя християне пость и воздержание приемлют и Богу моление приносят; а ты, Федот, в ыной земле неистовое дело творишь и безчинство являеш. И Федот молвил: как хочю, так и делаю, а твоих речей не слушаю. Марта в 1 день я богомолец твой Государев завтреню и молебень пел и за тебя великого Государя цари и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии о здравии Бога молил и за благоверную царицу и великую княгиню Евдокею Лукьяновну (70) и за благоверного царевича князя Алексея Михаиловича (71) и за благоверную царевну и великую княжну Ирину Михаиловну и за благоверную царевну и великую княжну Анну Михаиловну и за благоверную царевну и великую княжну Татяну Михаиловну(72); и в те поры у Федота в ызбе мужик именем Джирькочи ж жонками и з девками играет и песни поет. И я, Государь, Федоту говорил... избе тебе Федоту велено стоять, а мужик.... жонками к тебе играет и песни поет... ской вере по... я, а ты, Фед[от].... вышли.... [прихо]дил именем Махутыя и бил челом Федоту, чтобы царю

Леонтью Федот об нем Махутыя побил челом, а сказал Махутыя Федоту... меня де царь Леонтей велел пограбить что есть живота моего. И Федот к царю Леонтию челобитную посылал и о Мохутые бил челом; и по Федотову челобитью царь Леонтей Махутыя пожаловал. Да Федот же к царю Леонтию посылал Джирькочю бить челом о шах[матах].... ему Федоту чем было тешитца и царь Леонтей Федоту шахмоты прислал. И я, Государь, Федоту говорил: посылаешь ты, Федот, к царю Леонтию челобитные о Мухутеи и о шахмотех и то тебе, Федоту, не приказано: преже надобеть тебе Федоту Государева дела исправить и царю Леонтию бить челом, чтобы тебе з Государевую грамотою царь Леонтей велел быть на посольстве и Государеву бы грамоту у тебя Федота принел, что тебе приказано царю Леонтию говорить и ему бы у тебя Федота выслушать. Апреля в 27 день к царю Леонтию Федот шол на посольство, а твою Государеву грамоту Федот велел Осипу толмачю вести за собою; и я, Государь, Федоту говорил: подобает Государеву грамоту нести тебе Федоту, и Федот твоей Государевой грамоты не понес. И как, Государь, пришли к царю Леонтию на посольство и Федот твою Государеву грамоту в те.... толмача и к руке, Государь, к царю Леон[тию]... меня да Осипа толмача да человека.... Григорьева, а назвал тово человека... Григорьева подячим; а Федот с тво... грамотою к руке к царю Леонтию шол после своево человека Ивашки Григорьева. И я, Государь, Богомолец твой Федоту говорил: преже надобет з Государевою грамотою тебе Федоту итти, а нам за тобою, а человеку твоему к царьской руке ходить не достоит. И Федот, Государь, мне молвил с великим гневом и жестокостию: как де велят, так и делай. Маия в 5 день у Андрея епископа Федот и я богомолец твой ели; за ествою и за питьем Федот, Государь, поминал усопших родителей своих, а я, Государь, Федоту говорил: в Росийском государьстве все православные християне в нынешней день понагид не поют и кутьи по родителех в церковь не приносят, а молят Бога в нынешней день за Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии о здравии и за благоверную царицу и великую княгиню Евдокею Лукьяновну и за благоверного царевича князя Алексея Михаиловича и за благоверную царевну и великую княжну Ирину Михаиловну и за благоверную царевну и великую княжну Анну Михаиловну и за благоверную царевну и великую княжну Татьяну Михаиловну; ныне благоверныя царевны и великия княжны Ирины Михаиловны ее Государыны ангел(73). И Федот, Государь, сказал: как де кто хочет и делает; а яз де как хочю, так по своему и делаю. А я, Государь,

богомолец твой за тебя великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии о здравии Бога молил и за благоверную царицу и великую княгиню Евдокею Лукьяновну и за твои благородныя чада за благоверного царевича князя Алексея Михаиловича и за благоверную царевну и великую княжну Ирину Михаиловну.... и великую княжну Анну Ми[хайловну] царевну и великую княжну.... те поры Федот на меня богомолца.... нул: ково де для вставаешь и нам сиде.... А Федот в те поры для тебя великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии и твоего царского имени и многолетного здоровья не встал и шабки с себя не снял. Июня в 12 день в Алегукиной Кабарде к Федоту приходили черкасы и черкаски и Федоту били челом о молитвах, чтобы им Федот молитвы писал; и Федот велел своему человеку Ивашке Григорьеву молитвы писать кая молитва указано над больным, а бумагу столбец драл.... весь и те столпцы клеил в меру человеческую.... х человек ево Федотов Ивашка Григор.... ву веленью молитвы пи.... женам их и детем. ... елы и о ..., казак Александра от Федота поехал, а я, Государь, богомолец твой тово не ведаю куды Федот тово казака отпустил. А я, Государь, Федоту говорил: тово казака до Москвы без Государева указу не отпущай, потому што за тем казаком есть Государево дело. Да он же Федот своих людей, которые с ним были в Дидьянской земле, вывеши на Русь, их прочь от себя отпустил. Милосердый Государь царь и великий князь Михаило Федорович всеа Руси! Пожалуй меня богомольца своево, вели, Государь,.... Федоту тово казака Александра, коево брал с Терка без твоево Государева указу и ево Федотовых лю[дей], кои люди были с ним Федотом в Дидьянской земле.... собою великим Государем поставить, а челобит[ную] известную вели записать. Царь Государь, смилуйся!

И диаки по той попа Павла отписке и по изветной челобитной Федота Елчина роспрашивали против всякие статьи имянно порознь, а что в попове Павлове отписке и в челобитной писано и что против которые статьи Федот сказал и то писано в сем деле имянно по статьям порознь. В попове Павлове отписке и в ызветной челобитной написано в Дидьянской земле и в Сонех.... ских кабаках говорил про Смоленскую службу и про Государев с королем мир и про Крымскую посылку (см. коммент.36,39 - Дж.Г.) непристойные речи, и того он не ведает и от него попа Павла и но ся места про то не слыхал; да и не чаял бы де он Федот от того казака какова воровства, потому что он Александрик родом Башачинские (Имеретинской-Дж.Г.) земли и

был в полону в Кумытцкой земле, а ис Кумытцкие земли вышел в казачьи городки, которые за Терком, и жил в казачьих городках и по их приезд...., а на Руси он не бывал и русково языка не знает и про такие де государственные дела где было ему слышать чаеть.... то на него поп Павел затевает.... де он поп Павел про него.... Александра такое воровство... И Федот говорил: люди де с ним, которые поехали с Москвы, все... новокрещеные татаровя и он де их в Дидьянскую землю с собою взять не смел и оставил на Терке у друзей, а с собою имал чюжих людей, которые к нему Федоту на дороге приставали, и те де люди от него на дороге остались, один пошол на Дон, а друг.... за воровством посажен... [Сар]атове в тюрму... И поп Павел говорил: не за лошадми де жил в Карачаеве, за своими торг[ами]..., а о Государеве деле не радел... хотел и ево б в три дни отпусти... И Федот говорил: нихто де мурзам не укажет, как хотят, так и отпустят.

В отписке же и в ызветной попове челобитной написано, что имал Федот у нево попа Павла сукно и ножи и орловые хвосты, а давал в почесть князем и мурзам для проезду, а ему де Федоту на те проезжие харчи дано из Государевы казны сорок соболей и он де Федот тот сорок на Терке продал; да в Карачаех же де занемог подьячей Федор Баженов и Федот де подьячему не велел давать ни есть, ни пить и подьячей умер.

И Федот говорил: сукна де и ножей и орловых хвостов он у него попа Павла не имывал, тем ево Федота поп Павел клеплет; а что де ему дан был 40 соболей на дорожные харчи в 30 рублев что ему давать было в почесть в дороге от своего пропуску, и соболями дав.... касех не рука, а любят де кумачи... зендени и он де для того.... [дав]аль, а взял туже цену.... 30 рублев да.... яков да кумачей.... учи дорогою...

... ну... [Урист]амбеку и.... гостинцы де к мурзам и к черкасом и женам их носил и барышником от торгу киндяки и зендяни и бязи давал. Да что де он по пиром ходя в гостинцы давал и то де в Статейной список написал, что будто он то все давал в почесть от проезду.

И Федот говорил: в Государеве де наказе у него Федота про то написано имянно, а велено ему ехать в Дидиянскую землю тою дорогою, которою смирнее и безстрашнее и он де Федот на Сонскую землю ехать не смел, потому что она Государю неподручна, да и Хапукин де брат Отожука и Калистан на Сонскую землю ево не отпустили, потому что с ними Сони воюютца; а Хапуки де в те поры в кабаках не было, а был в Абаз[ах].... и на которое место Хапукины братья его Федота отпустили,

туды де он и ехал. А не для торгу он на Карачаи поехал и торгу де у нево в Карачаех не было, сукон и дорогов и киндяков и никаких руских товаров на Кизылбашские абасы и на золотые не продавал и серебряные... не выменивал и барышник.... не давывал да и дават...

Царю Государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии бьет челом бедной беспомошной богомолец твой Государев поп Павлище. Во 147[1639] году посылан я богомолец твой с Федотом Елчиным в Дидьянскую землю для твоево Государева дела и как, Государь, пришли из Дидьянской земли к Москве и я, Государь, в посольском приказе подал извесную челобитную на Федота Елчина в твоих Государевых делах. И думной дьяк Федор Федорович по моей извесной Федота спрашивал и Федот в твоих Государевых делах заперся, а в ыних не заперся; и в коих делах Федот заперся и я богомолец твой слался на Осипа толмача и на ево Федотовых людей, которые с ним были в Дидианской земле, на Родю Офонасьева да на Ивашка Гри[горьев] во их, Государевых делах против моеи изве.... и на своих людей на Родю Офо[насьева]... ... Ивашку ни в коем деле не слался и с Терка [взял] он Федот казака Александра в Дидьянскую землю. Да он же Федот у царя Леонтия поваров прошал и царю Леонтию о торгу и о шахмотех и о их Дидьянских людех челобитные посылал, не быв у царя Левонтия на посольстве. И как, Государь, Федот шол к царю Леонтию на посолство и Федот своего человека Ивашку посылал преж к руке к царю Леонтию, а Федот после своево человека Ивашки Григорьева у царя Леонтия у руки был. И на именины благоверния царевны и великия княжны Ирины Михаиловны (коммент. 73-Дж.Г.) он Федот родителей своих усопших поминал. И в тех, Государь, делах Федот не заперся. И после моей челобитной Федот подал писмо на меня богомольца твоего, а тово не написано в коем году и в коем месте; и что, Государь, у нево Федота на меня написано и Федот на Осипа толмача во всем слался, а против моей челобитной ни в одном деле не слался. И как, Государь, пришли на Терек и по Федотову челобитью князь Иван Ондреевич Хилков меня богомолца твоего к себе призывал и по Федотову слову мне говорил, чтобы я с Федотом помирился. И как.... дрь, из Астрахани к Москве и по Федотову челобитью а.... [Астрах]анского Троецкого монастыря архимарит Варлам мне гово[рил,чт]о бы я с Федотом помирился. И как пришли на Саратов и князь Никифор Иванович Белоселской да Посолсково приказу подьячей Иван Ханенев мне говорили, чтобы я

с Федотом помирился. Да князь Никифор же Иванович мне говорил по Федотову слову: скажи де, что тебе на Федоте взять и Федот де тебе даст, а Государю на Федота не бей челом. И как мне говорил князь Никифор Иванович, чтобы я с Федотом помирился и про то ведомо Васильеву племяннику Шорина(74) Андрею Ольферьеву. И как, Государь, пришли в Нижней и Федот в Нижнем ко мне засылал Емсково прикашика Никиту Фефилова да Емсково старосту Клементья Матвеева и подячего Кирила и по Федотову слову ани говорили мне, чтобы я с Федотом помирился; и я, Государь, Федотовай безделнай корысти не порадовался и без твоево Государева указу с Федотом не мирился, а твоево Государева дела забою не держал и извесную челобитную в Посолском приказе подал и мне, Государь, по челобитной указу нет; а я, Государь, скитаюс межи двор и помираю голодною и позорною смертью. Милосердый Государь и великиий князь Михаило Федорович всеа Русии! Пожалуй меня богомолца своего, вели, Государь, князя Ивана Андреевича Хилкова да князя Никифора Ивановича Белоселсково и Ивана Ханенева перед собою великим Государем спрошать по твоему Государеву кресному целованью, как тебе, Государю, крест целовали, и Троецкого архимарита Варлама вели, Государь, спрошать по свяшенству и по иноческому обещанию о том, что ане мне говорили, чтобы я с Федотом помирился и вели, Государь Федоту своих людей Родю и Ивашку на Москве в посольском приказе поставить и про свои Государевы дела у Федотовых людей вели распрошать и мне богомолцу твоему вели указ учинить и вели, Государь, сее челобитную мою к делу взять, чтоб Государь, мне богомолцу твоему от Федота напрасно в твоем Государеве деле в конец не погинуть и голодною и позорною смертию не умереть. Царь Государь, смилуйся, пожалуй!

Помета: 149-го[1641] генваря в 6 день. Государь пожаловал велел по делу доложить себя Государя.

Царю Государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии бьет челом богомолец твой Государев бедной беспомощной поп Павлище. В прошлом, Государь, во 147-м[1639] году по твоему Государеву указу посыланы были Федот Елчин да я богомолец твой в Дидьянскую землю для твоево Государева дела. И как, Государь, пошли с Терка и Федот на Быстрай реке в казачьем городке Осипа Малово станицы имал казака Александра бес твоево Государева указу в Дидьянскую землю, а тот казак их Грузинския земли родимец; и я,

Государь, Федоту говорил: тово казака не бери с собою, чтобы от тово казака худа какова не учинилас. И как, Государь, пришли в Дидьянскую землю и тот казак про твое царское величество говорил неподобные речи: посылал де Государь под Смоленеск боярина своего и воевод со многими людми и под Смоленском де Государевых людей литовской король побил, наряд и пороховую казну и всякую побрал и после де тово Государь с королем помирился и многих де Государь своих городов королю поступился (коммент. 39-Дж.Г.); а Крымскому по всякой де год Государь дает выход(коммент. 36-Дж.Г.), и Ногайские де мурзы с своими улусы ис под Государевой руки откочевали и по всякой де год на украйные Государевы городы войною приходят, села и даревни пожигают и многих людей рубет и в полон берут и горские де люди Кумыки и Черкасы под Теркам на реках и по рыбным ловлям и камышников и всяких промышлеников побивают и в полон берут. И как, Государь, пришли в Карачаи и в Карачаех Федот торговал руские всякие товары продавал и менял, к мурзам и к черкасом на пиры ходил и гостинцы носил и за своим торгом и за пирами Федот в Карачаех стоял пятнатцет дней; а у меня богомолца твоего брал сукна и всякую рухлед и те мои сукна и рухлед давал Карачайским мурзам и Сонским князем для проезду в почесть. А ему Федоту из твоей Государевы казны дан сорок соболей для проезных харчей и тот сорок соболей продал на Терке, а в статейной список писал будто он Федот князем и мурзам все свое давал в почесть для проезду. И как, Государь, пошли ис Карачаев и из Соней в Дидьянскую землю и Федот твою Государеву грамоту нес, привезав назади.... [гу]зном. И как пришли в Дидьянскую.... [дере]вни Джуарех твоих Государевых дел мне богомолцу твоему Федот писать не велел и загрозил страшными грозами и убойством; и я твои Государевы дела писал от Федота таяся. Царя Леонтия столник Могель Федоту говорил: как де тебе корм имать бораны и свиньи живые ли или колотые? И Федот сказал: поговори де царю Леонтию, чтобы мне дал своих поваров кому про меня есть варить, а у меня де людей нет, варить и приспевать некому про меня. И царь Леонтей к Федоту прислал своих поваров и у Федота повары были и есть варили до тех мест, как царь Леонтей Федота отпустил из своей Дидьянской земли. Да Федот же, Государь, не быв у царя Леонтия на посолстве и твоей Государевы грамоты не подав, о торгу и о шахмотех и опалных людех царю Леонтию бил челом и челобитные посылал; и царь Леонтей по Федотову челобитью своих опальных

людей пожаловал и шахмоты Федоту прислал, чем ему Федоту тешится. Да Федот же, Государь, велел людем своим тех сторожей бить, кои присланы были от царя Леонтия ево Федотова здоровья оберегать, и те сторожи от Федотова озорничества и убойства збежали к приставу Могелю. И Могель к Федоту трижды приходил и Федоту говорил: за што де велиш сторожей побивать? И Федот Могелю бил челом: пожалуй де царю Леонтию про то не донеси, то зделал с хмелю. И как, Государь, к царю Леонтию Федот шол на посолство, а твою Государеву грамоту велел Осипу толмачю вести за собою; а Федот твоеи Государевы грамоты не повез. И как пришли пред царя Леонтия и в те поры Федот твою Государеву грамоту у Осипа толмача взял и к руке, Государь, к царю Леонтию Федот преж себя посылал своево человека Ивашку Григорьева; а Федот с твоею Государевою грамотою к царю Леонтию шол к руке после своево человека Ивашки Григорьева, а назвал тово Ивашку подячим. И на именины благоверныя царевны и великия княжны Ирины Михайловны (коммент. 73-Дж.Г.) за естью и за питьем Федот поминал усопших родителей своих, а я, Государь, богомолец твой, за тебя великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии и за благоверную царицу и великую княгиню Евдокею Лукяновну и за твои благородныя чада о здравии Бога молил. И в те, Государь, на меня богомольца твоего с великим гневом и жестокостию Федот крикнул: ково де для вставаеш и нам сидет мешаеш? А Федот для тебя великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии и для благоверныя царицы и великия кнегини Евдокей Лукьяновны и для твоих благородных чад Федот не встал и шапки с себя не снял. И как, Государь, шли из Дидьянской земли и идучи от Мундарова кабака до Терка реки за два дни казака Александра Федот отпустил, а тово, Государь, неведомо на Терек ли или в Кумыки или в Черкасы или в ыные бусурманские земли Федот тово казака отпустил; и я, Государь, Федоту говорил, чтобы тово казака с собою вез к Москве, потому что ест за тем казаком Госурево дело. И как, Государь, пришли на Терек и Федот князю Ивану Андреевичю Хилкову бил челом, чтобы меня с ним помирил; и князь Иван Андреевич меня к себе призывал и мне говорил, чтобы а с Федотом помирился, а тебе бы великому Государю на Федота не извещал и не бил челом. И как, Государь, шли из Астрахани к Москве и по Федотову челобитью Астраханского Троецкого монастыря архимарит Варлам мне говорил, чтобы я с Федотом помирился, а тебе

бы великому Государю на Федота не извещал. И как, Государь, пришли на Саратов и по Федотову челобитью князь Никифор Иванович Белоселской меня к себе призывал и о том говорил, чтобы я с Федотом помирился, а тебе бы великому Государю на Федота твоих Государевых дел не извещал. Да он же Федот засылал ко мне Посолсково приказу подьячево Ивана Ханенева, чтобы я с Федотом помирился. И как пришли в Нижней и Федот засылал ко мне Нижегороцкого емсково прикащика Никиту Фефилова да емских же подячева Кирила да старосту Клима Матвеева и ане мне говорили, чтобы я с Федотом помирился. Да по Федотову ж челобитью князь Никифор Иванович мне говорил, что де доведется - у Федота возми, а Государю на Федота не бей челом; и то ведомо Васильеву племяннику Шорина Андрею Олферьеву. И я, Государь, Федотовай безделнай корысти не порадовался, а твоево Государева дела за собою не держал и челобитную извесную в Посолском приказе на Федота подал и по моеи, Государь, изветной челобитной Федор Федорович у Федота спрашивал про твои Государевы дела и коево, Государь, казака Федот имал с Терка в Дидьянскую землю без твоево Государева указу и у царя Леонтия, не быв на посолстве, поваров прошал и о торгу и о шахмотех и опалных людех к царю Леонтию челобитные посылал и к руке к царю Леонтию Федот ходил после своего человека Ивашки Григорьева и на именины благоверныя царевны и великия княжны Ирины Михайловны (коммент. 73-Дж.Г.) родителей своих усопших поминал, - и в тех делах во всех Федот не заперся; и в коих в твоих Государевых делах Федот заперся и я богомолец твой слался на Осипа толмача и на Федотовых людей на Родю Офонасьева и на Ивашку Григорьева, которые с ним Федотом были в Дидьянской земле, а Федот против моей извесной на Осипа толмача и на своих людей ни в одном деле не слался. А сказал Федот перед Федором Федоровичем: я де своих людей Родю Офонасьева из Астрахани отпустил на Дон и в Азов, а Ивашку Григорьева на Саратове; а тово, Государь, неведомо проч ли их Федот от себя отпустил или для своей корысти или ведаючи на себя Федот твои Государевы дела и для языка или буде их в воду пересажал. И после, Государь, моей челобитной Федот подал писмо на меня богомольца твоего, а тово, Государь, не написано в коем году и в коем месте; и что, Государь, у нево Федота на меня написано и в том во всем Федот на Осипа толмача во всем слался, а против моей извесной Федот на Осипа толмача и на своих людей ни в одном деле не слался.

А что, Государь, в сей челобитной твоих Государевых дел не написано и кото.... Государевы дела бес твоево Государева указу.... в коем месеце и в коем числе и то все написано в ызвесной челобитнай, коя, Государь, подана в Посолской приказ. И ныне, Государь, за те дела Федоту указан большой корм по три рубля на месяц, а я, Государь, стыду и з голоду помираю голодною смертью и тебе великому Государю бил челом и челобитные подавал о указе на Рожество Христово и на Богоявление и на именины благоверныя царевны и великия княжны Татьяны Михайловны(75) и за зборы и на паметь великого чюдотворца Алексея митрополита (коммент. 156 - Дж. Г.) и мне, Государь, богомолцу твоему твоего Государева указу нет и челобитных тех моих нет; а тово, Государь, не ведаю кто буде Федоту наровя те челобитные берет или буде Федоту отдает и кормится, Государь, нечим и дворишка избенки у меня нет и постоялово дат нечево, а по миру, Государь, кормится Федотовых гроз и озорничества и убойства ходить боюся. Милосердый Государь царь и великий князь Михаило Федорович всеа Руси! Пожалуй меня богомольца своево, вели, Государь, спрошат князя Ивана Андреевича Хилкова и князь Никифора Ивановича Белосельсково и подьячево Ивана Ханенева и Нижегороцких емского прикащика Никиту Фефилова и подьячево Кирила и старосту Клима по твоему Государеву кресному целованью, как тебе Государю крест целовали, и Астраханского Троецкого архимарита Варлама по священству и по иноческому обещанию, что ане мне говорили, чтобы я с Федотом помирился, а тебе бы великому Государю не бил челом; и вели, Государь, Федоту своих людей Родю, Ивашку перед собою великим Государем поставить и в твоих Государевых делах вели их распрошать и челобитную мою извесную, что подана в Посольской приказ, и дело мое вели перед собою Государем положит и по делу мне богомольцу своему вели, Государь, указ учинит, чтобы Государь мне от Федота напрасно в конец не погинуть и от ево Федотовых гроз и озорничества голодною и позорною смертью не умерет. Царь, Государь, смилуйся, пожалуй!

Помета: 149-го [1641]Февраля в 27 день. Государь пожаловал велел думному диаку Федору Лихачеву с товарыщи по сей челобитной сыскати и при.... бивал челом, и тех допрося и людей поставя их роспрощати и о том велеть доложити себя Государя.

Марта в 2 день подал поп Павел. Взять к делу и против сево Государева указу сыскать.

15. Статейный список Федота Елчина
(Ibidem. д. № 4. 1639 мая 29-1640 август)

Лета 7147-го[1639] маия в 29 день по Государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии указу[98] указал Государь быти на своей[99] Государеве службе в Дидьянской земли

Федоту Елчину[100] да с ним попу Павлу да подьячему Федке Баженову[101].

У руки царьской были маия в 29 день. Отпушены с Москвы июня в 2 день. На Коломну (76) приехали июня в 6 день. Отпущены того же числа.

В Переслав Резанской приехали июня в 8 день. Отпущены из Переславля июня в 10 день.[102]

В Касимов (коммент.16-Дж.Г.) приехали июня в 13 день. Отпущены июня же в 14 день.

В Мурам (77) приехали июня в 16 день. Отпущены того же числа.

В Нижней (78) приехали июня в 18 день. Отпушены из Нижнева июня в 21 день; держали[103] за провожаты стрелцами.

В Кузмодемьянской (79) приехали июня в 22 день. Отпушены того же числа.

В Казань приехали июня в 24 день[104]. Отпушены из Казани июня в 3 день[105]...

В Тетюши (80) приехали июля в 6 день. А Тетюшах дожидалис Кизылбаских купчин июля по 10 день.

На Самару приехали июля в 16 день. Отпушены с Самары июля в 18 день.

На Саратов приехали июля в 23 день. Отпушены с Саратова июля в 24 день.

На Царицын (81) приехали июля в 28 день. Отпушены с Царицына

98. В другом правленом списке: указу велено бытии.

99. сво.

100. для сво Государева дела.

101. а для какова сво Государева дела послан и что ему в Дидиянской земле велено делать и то у него Федота писано в Государеве наказе имянно, а что у него Федота в той посылке делалося и то у него писано в сем статейном списке подлинно. Поехали от Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии с Москвы в Дидиянскую землю Федот Елчин и поп Павел и подьячей Федка и толмач июня в 2 день; да с ним же Федотом с товорыщи отпущены с Москвы Дидиянской посол Гаврило с человеком сво. А на коломну....

102. прожили два дня за гребщами...

103. держал воевода и дьяк.

104. и жили в Казани 8 день, дожидались корована и отпущены.

105. в болшом коровне. В Астарахань

июля в 30 день.

На Черной Яр (коммент. 30-Дж.Г.) приехали августа в 2 день. Отпушены августа в 3 день.

В Астрахан приехали августа в 7 день[106]. Отпустили августа в 19 день.

На Терек приехали августа в 29 день[107]. Отпушены с Терка сентября в 22 день.

В Алегукину Кабарду приехали октября в 2 день[108]. А в роздачю дано Хапупе мурзе четыре аршина сукна краснова аглинскова, да зерколо немецкое с потальею болшое. Да Отажук мурзе дано четыре аршина сукна краснова аглинскова, да зерколо болшое немецкое с потальею. Да Алегукиной жене дано зерколо болшое немецкое с потальею[109]. Да провожатым Хапукину узденю Пшуке дано два аршина сукна краснова аглинскава, каторые провожали да Карочаев ис Кабарды.

А в Корочаеву Кабарду пришли октября в 13 день[110]. Да Карачаевскими князьям двум братом дано Елбуздуку да Елистану четыре аршина сукна краснова аглинскава да восем киндяков.

Да Олегука прислал из Обазы(82) октебря в 29 день узденя своего Уранбу, а велел у меня у Федота взят четыре аршина сукна краснова аглинскава[111].

А пошли ис Корачеев[112] октября в 28 день; а пошли покинув седла в Корочеях[113], а после нас Хапука мурьза черкаскай взял к себе лошеди.

106. и жили в Астрахани 12 дней за лошадиною покупкою; а лошади покупали своими деньгами, а как лошади искупили и совсем изготовилися и лошедий отпустили горою, а их боярин и воеводы князь Юрий Ондреевич Сицкой с товарыщи отпустили морем на бусах августа в 19 день. А на Терек....

107 А на Терке жили пол 4 недели за тем, что за Терком по их дороге, куды им ехати, в Черленом городке от Терка в 2 днях Кумыки порубили Терских казаков, которые живут по Терке реке, и за теми вестьми воевода князь Иван Ондреевич Хилков с товарыщи отпустить ево не смели; а как те вести миновалися и их отпустили с Терка в Алегукину Кабарду сентября в 22 день, а с ними послал провожатых сотника да 20 человек Терских стрелцов. А в Алегукину....

108. И Алегуки в Кабарде не было, а был в Абазах; а в кабаках были братья ево Хапука да Отожука. И он Федот Государеву грамоту, которая была послана к Алегуке о ево Федотове с товарыщи пропуске отдал Хапуке да Отожуке мурзом; да от себя почесть дал им по 4 аршина сукна настрафилю красново да....

109. И Хапуга и Хотожука отпустил их в Карачаеву Кабарду октября в 6 день, а с ними послал в провожатых узденя свего Пшуку и они тому узденю дали в почесть за провожанье....

110. и показали Карачаевским князем двум братом Елбуздуку да Елистану Государеву проезжую грамоту, а в почесть им....

111. и он не хотя ево Алегуки розгневить дал 4 аршина сукна аглинского узденю ево Баранбе. Да в Карачаеве же Кабарде умер подьячей Федор, которой с ним Федотом послан был с Москвы.

112. в Сонскую землю через снежные горы пеши.....

113. потому что на лошадех было ехать немочно и путь был добре нужен, все шли около гор по косогору; а под рухляд наймовали Карачаевских мужиков, а давали наиму до Сонские земли от ноши по полуаршина сукна настрафилю.

А пришли в Сонскою землю[72] в деревню Влешкараш ноября в 1 день. А пошли из Влешкараша ноября в 2 день.

А пришли в Ескеру тагоже числа. Да оне ш несли вьюк ис Корачан, а изо вьюка вынели сукна лазоревава десят аршин да два зеркола болшие немецкие с потальею да двенацат ножей да кумач; да им жо дано за пранос два аршина сукна.

А ис Соней пошли ноября в 9 день; а в Дидьянскою землю пришли ноября 13 день в деревню в Худоню. Да Сонским провожатым дано, которые провожали да дидьянския земли, четыре аршина сукна настрафилю краснова да восем ножей немецких да четыре зеркала. А провожал Уранканской князь Обоза (83).

Ноября 18 день[114] пришол поп Гаврила, а сказал Федоту: прислал де ко мне наш царь грамоту Левонтей и грамоту перед Федотам чол, а в грамоте к нему Гаврилу писона от Левонтья царя от Дидьянскава жалованья и слова похвалная: рад де я тебе, Гаврила, что тебя Бог ко мне принез ис такава далняго государства и таму де обрадовался слышучи, што с тобою есть от великого Государя царя и великово князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца послалник и тебе б де от меня ему сказать поклон, да спросить о здоровье - здорова ль он шол дорогою. И Федот против ево царева слова поклонился ниско[115].

Ноября в 21 день приехал от царя Левонтья от Дидьянскава епискуп Ондрей да с ним архиморит Артемей, звал к себе Федота и попа Павла обедать; а приходил звать поп Гаврило, кой на Москве был послом, да с ним пристав, кой нас встречал на первом наслеге, а имя ему Мануило. И как мы пришли к нему, у нево стоит крест серебреной и позолочон, а на кресте распятия Христа по правою сторону Богородицын оброз, по левою сторону Иван Предотеча(84), а на возглавье архангиль Михаил, а у подножья Иван Богослов(85); пот крестом округ четвероугольной - напреди округа у подножья пречистые Богородицы Одегитрея, а на правой строне великого мученика Георгия(86), а по левою сторону Федора Стратилата(87), а назади округа мученика Димитрея Селунского(88); округ утвержон на посохе. И мы кресту поклонились и у епискупа у благословенья были и у него за столом сидели. И епискуп спрашивал про Государя

114. приехал к ним от Левонтья царя розноур (азнаур - Дж. г.), а по руски царев дворянин з грамотою, а велел де ему Мануилу у него быть в приставех и тое грамоту поп Гаврило, которой был на Москве послом перед ним Федотом чол.

115. Нет этого слова.

царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии про ево Государьское многолетное здоровье. И Федот говорил: как есми поехал от Государья своего от его царьского величества и милостью Божью Государь наш царь и великий князь Михаило Федорович всеа Русии самодержец многих государств Государь и облодатель на своих царьских великих и преславных государствах в добром здоровье.

И опять спросил о потриархе Иасафе (89) Московском и всеа Русии. И Федотава слова: как я поехал по Государеву указу с Москвы и велики господин светейший Исаф потриарх Московский и всеа Русии при Государьской державе милостию Божиею дал Бог здрав.

Ноября в 23 день приходил к нам епискуп и с архиморит с Ортемьем и поседел. Архиморит стал говорить, стал спрашивать попа Павла: вера де у нас одна християнская толко де нас Бог языки рознил[116]. Стали они говарить с попом Павлом архиморит как Господь сотворил небо и землю и потому отто Адама што была родов и хто ково родил. И да тава дашло-архиморит стал говарить: прежде был Еноха Илья; и поп Павел стал говорить: Енох де был да потопу, а Илья де был и по потопе много лет спустя. И потом у них стал спор, а розвести не умели, да и покинули говарить.

Тагож дни были мы у вечерни с епискупом с Ондреям и епискупа мы стали спрашивать, идучи от вечерни, задирать распросам оп той же речи, штобы с ним опять поговарить. И епискуп Андрей молыл: ведоем де мы и сами, што ваша христьянская вера тверда, а у нас де нонеча кручина. И Федот молыл: што у вас за кручина? И епискуп сказал: в прошлом де во 147-м году царица де у нас преставилась (90) июня в 1[день][117].

Декобря в 2 день приехал Гаврила поп от царя Левонтья, а сказал Федоту. Велел тебе царь Левонтей спросить об здравьи[118].

Таго же числа поп Гаврила стал гаварить: поедем де мы в Рожественской монастырь Богу помолимся и святыни Божья

116. и поп Павел говорил с ним от книг. Архимарит говорил о сотворении небу и земли и сколько ото Адама было родов и хто ково родил и о Илье и Енохе. А говоря пошли к вечерне в часовню; а после вечерни учали они епискупа спрашивать о той же речи, штоб с ним еще поговорить. И епискуп....

117. Да после того и розошлись.

118. А после того учал епискуп Ондрей Федота и попа Павла водить по манастырем и по святым местом; а к царю Леонтью их не взяли долгое время, для того что царь Леонтей по царице своей с кручины по своему закону обрился весь и бороду и ус и брови и ему было показатца им не мочно и для того их велел водить по святым местом, чтоб ему чем промешкать покаместа волосом обростет. Декабря в 3 день....

посмотрим и святых мощей увидиш.

Декобря в 3 день а ездил епископ Ондрей да Федот да поп Павел в Рожественской монастырь и там начавали. И показывали нам после завтрени в церкве икону пречистые Богородицы Одегитрея в киоте и тот образ ис кивота вынимали и в киоте под оброзом святых многих мощи, а поимянна нам не росказывали которых святых мощи. Другой обрас показывали с киотам - киот задвижной, а на киоте многих святых и мучеников написана на серебре; под тем оброзом в тойже киоте решотки дробные и в тех решотках святых мощи, которые на образу печатыны, а имян тоже не росказывали. В той же киоте за иконою крест, а сказывают тот крест таво древа, на чом Христос был распят; а в том же кресте вставлены святых мощи во шти местах маленкие жеребейки. А иконы во храму и деисусы и месные оброзы обложены серебром и позолочены и жемчугам обложены. Стенное писание все по достоянию; а в небе написан Саваоф. А в олтар двери одни царьские, а сиверских дверей нет. А на престоле стоит оброз да крест болшой серебром обложон и позолочон и каменья видели многия, а окресть креста писоны святыя. А во храм идучи предел в левой руке стоит пусть, а икон в нем нет; в томже пределе лежит камень болшой, а на серетке камени колцо железное, а пот тем каменям сказывают пещора, а в той пещоре сказывают прежних царей кладбища.

Тагоже числа ездили в монастыр к Спасу Всемилостивому[119]. А в церькве оброзы и деисусы и месные оброзы все по достоянию, а окладу добре много; в месном оброзе посреди ево врезан Спасав оброз и оне вынимали показыли нам. А зделона киот задвижной и обит серебром на обе стороны и позолочон; и киот разнимали[120] Спасава образа врезан крест животворящей, а сказывают таво древа, на чом Христос был распят, а посторонь писано царя Костентина и матери его Елены. Да на той же цке врезаны святыя мощи жеребейками, по гнездом подписаны и нам сказывали по потписям епископ Ондрей которых святых - мощи Козмы и Дамьяна, мощи Азария и Мисаила, мощи Понтелимона, мощи Данила столпника и Кирьяка, мощи Ивана Дамаскина, мощи Варвары Христовай мученицы, мощи Анастасеи, Аньны, мощи святыя мученицы Анны, мощи святыя мученицы Марины, мощи святыя мученицы Фекли, мощи святыя мученицы Екотерины, мощи Димитрея Селунского,

119. А на монастыре храм каменной Всемилостивого Спаса, а в церкве....
120. позади

мощи святаго мученика Харлампия, мощи Ондрея Критцькаго, мощи Федора Тирона, мощи Егоргия Стростотерпца, мощи Григория Богослова, мощи святаго апостала Матвея, мощи святаго мученика Прокопия, мощи великого чюдотворца Антония да ризы пречистыя Богородицы малой жеребей да гупки малая часть, как Христа распинали и поили желчью на кресте, мощи мученика Киприана, мощи священнамученика Власия, мощи Якова Перскаво, мощи Федора Стратилата, мощи Ивана Милостиваго, мощи Василия Кисарийскаго, мощи святаго чюдотворца Николы, мощи святаго Спиридона(92), мощи святаго апостала Мотвея(93).

У царьских дверей на левой стороне притворец, а в притворце казали мощи, а потписей на них нет которых святых; у подножья оброза на правой строне притворец, а в притворце рука крестителя Господня Иванна. И мы стали спрашивать: откуды та рука принесена и кем? И оне сказали нам: принес де ту руку потриарх Ерусалимской, а той де руке по се число сто семдесят лет, а потриарху де мы имя пропямятовали. И мы спрашивали про иных святых мощи, которые писаны. И оне сказывали: те де мощи принесены от Ерусалима при прежних царех; а летописи у нас оп том нет, а наизусть сказат не помним.

Да образ отца царя Левонтья Дидьянскаго Мануила (Манучар-Дж.Г.) моленье - оброз месной, серебром обложон и позолочон и камен втирона; на левой строне притворец, а в притворце святыя мощи, а потписей нет которых святых. Еванигелья строенья царя Левонтья Дидьянскаго писана по харатье, украшено серебром и золотом и жемчугам с обе стороны, а промеж евангилья писаны святыя золотом, а креста на том евангилья нет; а другое евангилья вынасили все в золоте с одну сторону Распятия Христова.

Декабря в 3 день епископ от нас поехал и поп Гаврило с ним жо.

Тагоже дни перевели нас ис Спаскава монастыря версты с четыре в деревню Жахар[121].

Ноября в 7 день (7 декабря-Дж.Г.) сказал Осип: Гурьелская царьства под Диянским царем, а преже сего владел Гурьелской князь Симон, а за ним де была царя Левонтья сестра. Во 148[1639] году таво князя Симона поланил царь Левонтей и царьства под себя

121. Да к ним же прислал царь Леонтей в денщики дву человек псарей и велел им тут постоять до указу и они стояли тут генваря по 1 число, а корм им давал с поварни кашу и мясо на день по двожды, а питья было виноградного шарапу довольно. А генваря с 1 числа считают у них новой год и к ним к Федоту и к попу Павлу приходили пристави по утру рано....

взял и глаза ему выжох и он де у нево был в зоточенье з год, потому де у нево он у ушол и по си места безвесно(коммент. 10 - Дж. Г.). А Грузинских царей царьство Тюфлис, а владеет им ныне шах, а посожон от шаха их же Грузиеской царевич, а имя ему Урустам (94). А ныне де Левонтей царь Дидьянской выдал за нево сестру свою.

Декабря в 12 день прислал Левонтей царь двух псарей в деншики к Федоту.

А в новой год действуют с Васильева дни. Да к Федоту по утру рано приходили поздравствовать, а приносили пшена сарачинскаго[122], а на пшене лежит винаград[123] да яйцо[124] да на шешлыке принасили лапатку мяса да яблоко да у всякаго человека в руках по хворостинки плоду всякаго плоду; а сказали: у нас де так ведетца, с нонешнево дни починаетца новой год.

Декабря[125] в 4 день (4 января- Дж.Г.) прислал Левонтей царь азнаура, а имя ему Тавей, руду Кучилянскаго[126], а говорил Федоту: велел де вас Левонтей царь спросить об здоровье и говарил Федоту: не кручинна ль де вам? И Федот говарил: милостию Божию, Государьским жалованьям и великого Государя царя и великаго князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и Левонтья царя Дидьянскаго не кручинна, одна леша на нас забота, что не дал[127] долго царь Левонтей очей своих видить, и мы бы исправили повеленья великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца. И азнаур молыл: што бы де вам пожалавать не подосадывать; ныне де у нашаго царя Левонтья кручина по царице, а как будет ево время и он вас велит перет собою поставить[128].

А царь Левонтей дает Турскому царю дань по осми сот аршин полотна да Ясырю дает по трицети душ и по сороку; а дает для таго, чтоб приходили карабли с торгом, а кой год не будут карабли и у них тот год скудна солью и железом. А не бывали к нам оне со ста четыредесят четвертаго [1636] году; а миром говорят потому де оне к нам не ходят каряблями, что боятца казаков, с тех де мест мы им и дани не даем.

---

122. сухово....

123. виноградная кисть

124. курячье да яблоко да на вертле мяса лопатку жареново, да у вс....

125. генваря.

126. и спрашивал Федота от Леонтья царя о здоровье и говорил, чтоб не кручинилися, что их царь Леонтей долго к себе не возмет на посольство.

127. не даст

128. И учали их водить опять по монастырем. Генваря в 31 день поехали.

Генваря в 31 день поехали из деревни Жахара, а приехали начават в деревню в Бодьжи; а в Бодьжах сьехались с епискупам с Ондреям. Февраля в 1 день приехали в деревню в Кедзи; а ис Кедзей поехали в село в Пудцкур февраля в 2 день, а в селе в Путцкуре стоит церковь деревная во имя Сеимиона Богоприимца подле двора царева[129].

Февраля в 5 день выехали мы по реке по Моргуле к морю Чорному на конех. Епискуп Ондрей говорил да крестовой поп Гаврила сказал: есть де у нас река Рьян (Риони - Дж. Г.). Приежали де[130] к нам казаки и стали на устье и нашева де царьства люди выхадили и всякою торговлею с ними торговали: и услышал Турской да прислал 16 катарг и казаков побили. И потому де Турской царь стал на Левонтья царя рен держат[131], потому что де у вас одна вера христьянская с русскими людми, а разаряете де вы заодно с казаками мое государьство[132]; и будет не захочеш с русскими людми заодно и я де тебе дам людей и ты забей по рекам устья, чтобы им не было пристанища. И наш де царь Левонтей таво не похотел и он де Турской царь на то розгневас да прислал каторги во 145 [1637] году мая во 18 день и велел [Драндский] монастырь розломать и розметать. А монастырь был во имя Пречистые Богородицы Одегитрея; а нашева де царя Левонтья не было дома, ходил на Бошачюйскаго князя войною. Да у нашева де царя Левонтья надежа на Бога да на великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца на заступу; толко будет к нашему царю Левонтью и он хочет и сам противитца против Турского царя. Да как де бы Государь поволил казаком инде бы добре была нашему царю Левонтью помочь от казаков: как де бы оне ходили на Турские украинные городы и назат, идучи на море, изнимет Фуртыны или[133] катаржная высылка и оне б приставали к нашему царьству, которые реки из нашева царьства пали в моря, и наш де царь Левонтей их оберегал; а на босурманские языки ходили заодно (95).

Февроля в 6 день были в [Драндском] монастыре с епискупам с Ондреям Федот да поп Павел. В том монастыре храм каменой во имя Пречистые Богородицы Одигитрея, а в том храму образ месной Пречистые Богородицы Одегитрея в киоте, а на другой строне креста

129. Февраля б[день].
130. с Черново моря
131. сердитовать
132. с рускими людми заодно...
133. от турских людей

Распятия Христова, а в том кресте мощи две кости ручные, што от лактя к ладони; а сказал епископ, што те мощи святыя мученицы Варвары(96). Да показывали обрас в киоте, а на том образу написана Распятыя Христова, у подноже креста 6 жеребейков втерто святых мощей; и мы их роспрашивали про те мощи: скол давно те мощи у вас и кем принесены и которых святых во имя? И оне нам сказали: летописи скать у нас нет, потаму што Турские люди приходили и монастырь разарили и летописи пожгли, а наизусть сказать не помним. А назат поваратили тагож числа иною дарогою. Февраля в 7 день начавали в деревне Пшехапе. Февроля во 8 день начавали в деревне в Китоуле. Февроля в 9 день были мы в монастыре в Мокшенском(97) с епископам с Ондреам да с Максимам (98); показывали нам Федоту да попу Павлу мученика Стефана(99) архидьякона руки обе целы и ножьные кости да крест таво древа, на чом Христос был распять; да нам же показывали дробные жеребейки святых мощи мученицы Ирины, мощи мученицы Меланьи, мощи мученицы Евгении, мощи мученика Никиты, мощи мученика Меркурья, мощи мучеников Проваторха и Андроника, мощи приподобнаго Лариона, мощи Власия, мощи святаго чюдотворца Николы, мощи Лазаревы, мощи Амбросимовы Медиаламскаго, мощи Луки еваньгилиста, мощи мученика Аверкия(100).

Февроля в 9 день были мы в [Илорском] монастыре в Егорьевском (коммент. 125-Дж.Г.) Федот да поп Павел, а ездили с епископом с Ондреям. Середи церкви перет царьскими дверми зделон престол, а на престоле стоит крест болшой, а на кресте писаны чюдеса страстотерпца Гегоргия мучения[134], да образ Пречистыя Богородицы Одегитрея; а другой образ стоит стростотерпца Христова Гегоргия со крестом. А кругом монастыря ограда каменая[135], а ворота одни, притворы железные. А чюдеса мученика Гегоргия расказывали: ноября в 3 день приедет де наш царь Левонтей на ево прознество молитца и все провославные христьяне сьедутца. Волею де Божю[136] бывает тут приведен бык и таво де быка велит царь Левонтей освеживать и всем провославным христьяном росдаст по малой части, каму што дастанетца, да плечо пошлет Гурельскому князю, а

134. Да в церкве же месные образы посторонь царьскиx дверей образ

135. крепкая

136. тое ночи приводим бывает бык и поставляем на монастырс у церковных дверей, а ворота в те поры бывают заперты и сторожа крепкая. - А тот бык неведомо откуды возметца и царь Леонтей з бояры и со всеми людми того быка осматривает сам. И будет бык мокр и песку на нем много - того году у них хлеба и винограду родитца довольно. И тово быка....

другое пошлеть плечо Бошечуйскому князю[137].

Февроля в 10 день были мы в [Бедийском] монастыре Федот да поп Павел, а ездили с епископом с Ондреям. А монастырь во имя Пречистыя Богородицы Одегитрея, а таво нам разводу не дали, каторой во имя Богородицы - вет скать одна Богородица. Да тут жа в монастыре оболокся епископ Ондрей в ризы да с ним поп, вынасили из олторя со престола Господня[138] в чорном бархате, а шита кругла што голова; а на бархате вышита Распятия Христова, подле Распятия Христова вышита образ Богородицы, а по другую сторону Иван Предотеча, а назади главы вышит крест, а держит царь Костеньтин (101) и мать ево Елена (коммент. 91-Дж.Г.). А тут де за царскою печатью гвоздя да[139] связи и волосы и бороды Господа нашего Иса Христа, а[140] показать де мы не смеям без царя, царь де вам сам покажет(102). А епископа в том монастыре завут Евтихей.

Февраля в 14 день приехали к Ондрею епископу в [Цайшский] монастырь в Троетцкой; а из монастыря поехали в 17 день, а приехали в деревню в Дежихи[141].

Марта в 23 день (23 февраля-Дж.Г.) говорил Федоту ключник дворцовой Дементей царя Левонтья: грехом де нашим учинилось, што у нас де царицы не стала; а поиск де был царьские милости Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца по ее царицыну умышленью, говарила она царю Левонтью, што послать посла к царьской милости и проведать Московское государьство и расмотрить провославная вера христьянская вера; а[142] для де таво, што от Донских казаков многа им налогу и разаряют[143] их государьство, а хатят они таво Государьския милости, штобы к ним казаки не ходили и шкоты бы им не чинили.

137. А едят то мясо одны мужеской пол, а женам не дают и сама царица тово мяса не едала. А в прошлых де годех давал им мученик Христов Георгей на свой праздник оленя и некоторой де человек дал того оленья мяса ест жене своей; и святый Георгей им олени давать не почал, а учал давать быка. И они ныне крепко тово берегут, чтоб тово мяса жена не причастилася, чтоб им такова дара до конца не лишитца.

138. мешечик бархат чорк, а на нем вышита

139. да вервь, а они называют вязило, чем вязали Господа нашего Исуса Христа, и власы

140. взял де царь Леонтей тое святыну, как он воевал Башачицкую (Имеретинскую-Дж.Г.) землю, и он де ту святыну взял туто: а Башачицкому князю досталося из Грузинские земли от Теймураза царя. А пок....

141. Марта в 26 день в вербное воскресенье(104) приехали в монастырь пречистые Богородицы в Мордули.

142. да и для того, что от

143. разоренье. И они де хотят Государские....

Да[144] он же сказывал: нонеча де у нас царь Левонтей в великой кручине, а ходит де в чорном платье; а как де царица умерла, с тех мест царь не есть ни рыбы и мяса, ни сыра, ни яиц, ничево скорому. Да сьежались де к Левонтью царю ближние люди и власти, а гаварили ему оп том, што положить печаль на радость, а платья переменить, а царицу поминать хлебом да солью, а скоромное кушать: волею де Божью у мужа жена умирает, а у жены муш умирает, а потому прилогают печаль на радость; а прежде таво у отца и у деда таво оброса не бывала. И он им откозал с кручиною: а таво де у меня нихто не ведает, што у меня на серцы: поспели б де вы мне говорить, как и годины вышли, а и тагды скать как Бог благоволит.

У Левонтья царя отец был Монуйла, тешился за оленем да с коня упал да ушибся (103); а привезли де ево дамой жива. А брат де у нево был меншой Юрья (Георгий-Дж.Г.) и он де ево к себе призвал да привел ево ко кресту, штобы ему самому царством не завладеть, а посадить ево сына на царьства Левонтья; а царь Левонтей остался молот, а приказал ему владеть, дакуды Левонтей царь взнужает. И он на правде устаял: как Левонтей царь взнужал, ин ево и посадил на царьства. И он будучи царем да отнел у дяди у роднова у Юрья жену, а понел ее себе женою (коммент.12- Дж.Г.); и он де с кручины так и сканчался и умер. А с ним у нее была 2 сына - адин Юрья[145] (Георгий-Дж.Г.), а другой Мелхей[146] (Вамек-Дж.Г.); а мы их при царе видели близа. А с царем Левонтьям у нее была 2 сына, да 2 дочери; а сыновья и нонеча жывы, а дочь одна умерла, а другую дочь послал Гурельскому князю на збереженья к Вортаму (105). От Ондрея от епископа поехали февроля в 17 день, а приехали тагоже числа в волость в Лежихи.

Марта в 1 день послал Левонтей царь в Кабарду к Олегуке мурзе посла свого азнаура Кучалянского роду, а имя ему Тавей, просит за сына своего за болшова за Олександру дочери.

Марта в 23 день приежжал к Федоту кизилбашенин, а имя ему Беисрякумль, и Федот ево розпрашивал: давноль ты здеся? И он сказал: мне де здесь 5 лет, а пришол де я с кизылбаским послом. А был де я в слонавшиках и слон умер в прошлом во 146-м [1638] году и с тех де мест меня царь Левонтей не отпустил, а держит у себя; а для де таво не

144. и нынеча де царь.

145. лет в 18, а

146. лет в 16. А прижил их царевич Юрий (Георгий-Дж.Г.) с тою женою своею Еленою, которую у него отнял царь Леонтей. А у Левонтья царя 2 же сына одново зовут Александром лет в 10, а другово зовут Манушлом (Мануучар-Дж.Г.) лет в 8, да 2 дочери и одна умерла.

отпустить, как от шаха придет грамота, так я прочитаю, а как де от царя Левонтья посылка с чем, так де я пишу. Федот ево спрашивал: Богдать ныне за кем утвердился за Турским ли царем или за Килбаским шахам? И он сказал: за Турским. А Турской де как Богдат взял (106), так де посылал к Кизылбаскому шаху посла оп том: что де мы деремся? У нас отна вера босурманская[147].По шахову договору с Турским царем Мурат солтаном (коммент. 35 - Дж.Г.), что быть Козылбаским обызым по их бусурманскому закону у святых в Богдате да шаху де давать была на год по 300 вьюков сырцу шолку[148]; на том у них и мир учинился. И после таво во 147-м [1639] году посылал Турской царь Марат султан к шаху Кизылбаскому, чтобы шах ту дань прислал; и он де ему откозал, не дам. И в нонешнем де во 148-м[1640] году Турской царь хотел подиматца на нево войною[149]. Да про царя Левонтья сказывал, что де он голдует на обе стороны Турскому и Казылбаскому, а от Казылбаскава шаха царю Левонтью идет жалованье по 1000 темсней[150] жалованье на год. И денги в ево шах Софе ево имя делает; да емуже от шаха поволно будет: ему ратные люди надобет и ему шах поволил по Куру реку всяких служивых людей, которые шаху служат. Да царь же де посылает Левонтей к Турскому царю и к везирю ясырей, поклоняетца, что де я твой царьской халоп.

А поехали из Жежихи марта в 23 день. А поехали из Жюги марта в 26 день; а приехали в монастыр Пречистыя Богородицы в Мордули (Мартвили - Дж.Г.) к митрополиту Митрофану. И он встретил нас Федота в церкве в ризах с евангильям, потом обедню служил сам; после обедни имал нас к себе за стол. А как мы пришли к нему в столовою и он спросил про Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии. И Федот говорил: как есми поехол от Государя своего от его царьсково величества и милостью Божью Государь наш царь и великий князь Михайло Федорович всеа Руси самодержец, многих государств Государь и обагодатель на своих царьских великих и преславных государьствах в добром здравье. Митрополит вспросил про светейшего патриарха Иасафа (коммент. 89-Дж.Г.) Московсково и

147. И договорилися, что быть в Богдате для моленья и Кизылбашским абызом, а Кизылбашскому шаху давать....

148. И Турской салтан Кизылбашских абызов в Богдат для моленья пустил. И после того во 147-м [1639] году....

149. да умер и то у них дело нарушилося. Да Байсрам же сказывал Федоту, что де царь Леонтей голдует Турскому и Кизылбашскому, а больши де служит Кизылбашскому; а Кизылбашской де пах к царю

150. тюменей

всеа Руси здравья и про спосение, да еще спросил про провославное христьянство и про весь причот церковной. И Федот говорил: Божиею милостию великого Государя нашего царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии[151] счастьям и ево государьскою молитвою праведною провославние христьянства пребывают по закону Христову и по учению апостолскому в ево государеве державе.

Да великой мы четверг были у обедни в том же монастыре. А у обедни были два[152] причастника; а пришли к Тайне Божьей не прекрестясь, а прочь также пошли от причастья креста не целовали у потиру[153]. В великою пятницу митрополит ставил середь церкви крест[154], а по обе стороны лежали мощи, да тутжо лежала перет крестом евангилья; крест был накрыт пеленою. После вечерни крест и мощи снес в олтарь, а на павечеринцы принес воплощеницу на одре, как Господа нашего Исуса Христа сняли со креста напечатана, поставил против царских дверей галовою на полночь, а ношкоми на полдни. А на завтрени в великую суботу выносил вон и круг церкви с мощми опшед, опока принесли во храм, поставили в олторе перед престолам; а митрополит шел наперед с евангильям, а пели идучи напереди, а каженья не было[155]. После завтрени мы говорили митрополиту, что довелось было тебе итит назади мощей, а дьяконом напереди да кадить; и митрополит молыл знаю де я и сам, толко де одиночество мое.

Месяца февроля Турской царь умер Мрат солтан(коммент. 35-Дж.Г.), а на ево место сел брат ево меншой Абраим сальтан (107).

Апреля в 5 день обедали у митрополита Федот да поп Павел за столом. И митрополит роспрашивал про руское государьство: давноль крестилась во имя Отца и Сына и Святого Духа? И мы сказали:

---

151. ево Государьскою праведною молитвою патриарх Иоасаф и все православное християнство пребывают в его Государьской милости в тишине и в покое и во благоденствии. И после того митрополит Митрофан посадил их с собою вместе за один стол; ества была рыбная, а пить шарап; и есть и пить было много, а речей никаких от митрополита не было. А после стола пошли Федот и поп Павел в свои кельи, которые им отведены стоять и были они в том монастыре 10 дней. - А в великой четверг....

152. две причастницы черницы, одна царево сестра да келейница ее, а

153. На обедне же перед отпуском было у него митрополита действо умовение ногам: перед церковными дверми в трапезе посадил на скамьях 12 человек попов и дьяконов и подьяков и действовал все также, как и у Государя на Москве патриарх действует.

154. плащаницу а на ней напечатан на полотне Распятие Христово; а положил тое плащаницу на одре, а подле одра на ковре положил мощи святых по обе стороны плащаницы; да на ковре же положил святое евангелие и пел над плащаницею и над святыми мощми по своему языку, а воды не святил. А после вечерни....;

155. Апреля в 5 день

русское государьство крестилось 652-й год при великом князе Владимере Киевском (108). И мы ево против таво розпросило: давно ли ваша царьство крестилось в провославною христьянскою веру? И митрополит сказал: наша де царьство крестил Ондрей Первозванной, а найзусть де я не помню сказать, давноль царьство крестилась; а се де наше царьство после таго трижды веру теряли, да после таго опять веру исправили от Синайских гор от царя Контентина. А те Грузинские земли Темразова и Бошечуйская и Тюфлиское и Гурельское крещены опосле нашия Дидьянския земли; а прислала скать[156] некая праведная девица от Ерусалима, а имя ей Ненила (Св. Нино - Дж.Г.)(109), по ее присылке те земли крестились. - Да в прошлом де во 141-м[1633] году присылал де к нам[157] папа Рымской шести старцов (110) на искушенья; да прислал де рызы церковные и клабук светителской ко мне к митрополиту, а говорил нам так, что де вы потеряли христьянскою веру, папа де нас прислал вас учить и веру утвердить. И мы де их роспросили: как у вас ведетца? И они де стали сказывать: как де выдешь из бани да станешь платье одевать, доводетца скать[158] рызы и клабык положить под ноги. И мы де о том пособоровали и подумали, видим де что они к нам пришли на искушенья и мы де им откозали: ненадобить де нам ваша вера и ученье.

Апреля в 7 день поехали из монастыря из Мордули, а приехали тагоже числа к [Суджунскому]стростотерпцу Гегоргию. Апреля в 23 день в Егорьевском монастыре были у завтрени; а у завтрени был потриарх Максим да митрополит Митрофан да Гурельской князь Вартам да и все тут были ближние царьские люди да и всей земле тут был сьезд. - После завтрены до обедни вышли на плошеть потриарх и митрополит и все люди многия, а вывели месною икону страстотерпца Христова Гегоргия, поставили на столбе ликом на полноч. Против ево, оброза сел мужик на хрому[159] да вдел на себя другой оброз страстотерпца Гегоргия да стал говорить во весь мир, а миру в те поры запретили, чтоб нихто не говарил: послушайте де меня. Яз де ныне начевал во хрому, а сказывал де мне ныне Гегоргей: людей де моих низобижайте, которые в мое имя веруют. А сказал им то, что во весь год родитца ль хлеб и плодитца ль скот и кому живу быть или кому умереть. А таво[160] сказывал с час з боевой,

156. крестить
157. к ним на искус
158. стать на
159. на церкве на верху
160. пророчества

а в те поры у оброза службы не было и ни кадили кадилом. И мы про то спросили: почему тот человек пророчествует: святой ли он или Богу подвижон и грамоте умеет ли? И они сказали: грамоте не умеет; а то де у них тот род их ведетца, которой умрет и из их же роду иной человек станет росказывать Егогорьевы словеса в мир. И они розпрашивали Федота: вы де веритель тому? И мы им ответ дали: мы тому не веруем, ложь то есть[161], потому что после Рожества Христова[162] пророки лживы. А как мужик слез с церкви и они[163] ударили в палки и в чекуши и тут у них стал зук великой; и мы их оп том спросили: што у вас то ведетца не по крестьянски? И они сказали: то де они молетца стростотерпцу Христову Егорью, а проклинают тех, што у каво кто украдет или учинит насильство.

Да приходил к нам митрополит Митрофан, а говарил так: видите де вы сами, что они не крестьяня, творят дьяволщину. А родам митрополит Темразовай земли ис Тюфлиз. Да тут же были греческие старцы и они про то говорили: мы де такой веры нигде не видали. Да тот же митрополит Митрофан был у святых гор 12 лет, а учился грамоте греческой[164].

Апреля в 27 день велел Дидьянской царь Левонтей быть Федоту на посолстве в Зигуре[165]. И как поехали на посолство, Левонтей царь выехал от двора версты с полторы, а с ним был потриарх и митрополит и епискупы да конных с ним было с 500 человек, да перед ним несли крест и оброз Пречистые Богородицы. Сехався с ним, с лошедей ссели и у руки были и грамоту Государеву Федот Левонтью царю подал. Потому стал говорить против наказу титло и он молыл: садись де на конь да поедем на подворье, в ту пору и реч говори. И мы сели на лошеди, за царем поехали на подворье и Федоту царь велел ехать у себя по правою руку[166], а речей никаких едучи не было; да не доежжаючи да подворья згоны, царь поехал наперед[167], а нам велел ехать потихоньку. И мы услышали, что есть у нево ис Тюфлиса посол и мы, ехать не хотели, потому Государева указу нет, чтобы с Кизылбаскими или с Турским послом на посолстве

161. а тот мужик блазен и на святаго лжет, потому что
162. востанут
163. по церкве
164. и ныне де он человек изряден и грамоте горазд.
165. в деревне в Жигуре, а города у нево столного нет.
166. а патриарх ехал по левую руку; а перед царем держат крест животворящий да образ пречистые Богородицы; а речей....
167. поскору

быть вместе. И они нам сказали[168]: не Козылбаскова и ни Турскава, наша де провославная христьянства и друзья нам и свои; мы от них ничево не вскрываем. И Федот тут стаял с час времени и ехать не хотел, а хотел поворотится назад; и они нас не пустили. А с нашеми речми ездили ко царю трижды и царь от себя прислал ариморыта Микулаза(111); и архимарит говорил: поетте де пожалуйте, не опозорте царя, потому что царь встречал вас сам с потриярхом и с митрополиты и с епискупы; а таво не опосайтеся, поверте моей черной ризе, что[169] те люди не Кизылбашене, а прислоны не от шаха. Да велел вам Левонтей царь говорить о том: как будете передо мною и вы леша[170] обестите про Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии про многолетное здравье; а каторые у вас будут царственные речи и я де у вас стану слушать с потриархом да з дьяком, а иных людей не будет никаво. И мы к царю пришли и пришеть к царю[171], Богу помолились; Федот стал говорить титло против наказа, каков ему в Посолском приказе дан за дьячьею приписью, а изговоря речь поклонился. И царь в те поры сидел и шапки не снимал, а потому Леонтей царь спросил про здравье великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии[172] самодержца сидя ш. И Федот против таво говорил: как есми я поехал от Государя своего от ево царьского величества и Божьею милостию великий Государь наш царь и великий князь Михаила Федорович всеа Русии самодержец и многих государств Государь и облаадатель на своих великих и преславных государствах в добром здравье. И Леонтей царь молыл: слава тебе, Господи, што велел Бог слышать про такова великаго Государя царя и великаго князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца про многолетное здравье. Потом велел нам сесть против себя неподолеку,[173] а речей никаких не было. Да дьяк прислал спросить потихоньку Федота: грамота де Государева мошьно ли прочитать при всех людях? И Федот молыл: Бог волен да Левонтей

168. то де не послы, Государя де нашего Леонтья царя зяти Тюфлинского князя люди и те де за одну землю, потому что Леонтья царя сестра родная за Тюфлинским князем; а вера де наша православная христианская и друзья....

169. Турского и Кизылбашского послов у царя нет, а те люди свои.

170. только

171. и правил поклон по наказу, как у него в Государеве наказе написано. И Леонтей царь спрашивал

172. здоровье с великою радостю. И Федот спросит диаку своему потихонку: грамота де што писано в его царьского величества грамоте. И царь шатре.

173. Да царь же де Леонтей велел Федота

царь как изволит, так и прочитает; а мне[174] то несведома царьская мысль в Божье руце. А в шетре посидели с четверть часа, а в ту пору от царя Левонтья ис шетра люди все розьехались; и Федот встав речь говорил по ноказу, каков ему дан ис Посолского приказу за дьячьею приписью; а в ту пору царь Левонтей речь слушал с потриархом да с дьяком своим думным[175].

А от митрополита поехали от Митрофана из Егорьевскаго монастыря апреля в 29 день. А ключник царев Дементей поехал от нас к царю апреля в 29 день; а на ево место приехал сытник Потап.

Апреля в 30 день приехали в монастырь в Хони (Хоби - Дж.Г.) к орхимориту Микулазу (коммент. 68,160-Дж.Г.) и на монастырь пришли; и архимарит оболочась в ризы и з братьею встретил нас с оброзом Пречистыя Богородицы и со крестом и с евангильем. И мы оброзу поклонились и у еваннилья и у креста были; а пошли во хром и во хрому обеднию слушали. После обедни архимарит Микулас показывал пречистые Богородицы срачицу[84] да мученика Кирика(112) ручка левая по зопястья да мученницы Христовы Марыны(113) ручка правая от ладони до лахтя кость пересечена. А ворот[176] пречистые Богородицы мал верьшка на три и мы про то спросили: чего ради ворат мал? И архимарит Микулаз сказал: волею де Божью год от году ворот зарастает. А срачица широка, а рукава коротки широки, а цветом выбайка багровая; и мы спросили про срачицу и про мощи: откуды взято и с кем принесены? И архимарит сказал: яз де здесь недавно, таво не ведаю откуды взято и кем принесено; а летописи оп том не видал. А после обедни архимарит звал нас за стол и мы у нево были и за столом была речь; спрашивал архимарит нас: давноль де Русь крестилась? И мы сказали: русская земля крестилась до конца седмыя тысечи за пятьсот за четыре годы и от крещения русския земли до сех мест 652-й год (коммент. 65-Дж.Г.). А после таво спросил у архимарита Федот да поп Павел: многоль де лет ото Адама до сех мест? И орхимарит сказал: от Адама до сех мест 7152 годы. И поп Павел говарил: в наших де книгах написона лета 7148-й год. И орхимарит посылал по книгу и в книгу смотрил сказал: у нас де в книге написано лета 7152-й год. И потом архимарит речь прекратил[177].

Мая в 1 день пришол Левонтья царя посланник из Олегукиной

174. царьская мысль почему ведать

175. А соверша посолство поехали в Егорьевской монастырь тогоже дня и жили тут 6 дней. А апреля в 30 день.

176. у срачицы

177. Мая в 18 день нас Левонтей

Каборды имя ему Тавей, а с ним от Олегики пришол посол ко царю Левонтью, а имя ему Эльбуздук; договорились послы с царем Левонтьям взять у Олегуки за сына своего дочь, а дать ему Левонтью царю Олегуке 100 душь ясырю, да 100 серебреных сосудав, да 100 золотных платей, да 100 кабылиц, 100 быков, 100 пищалей, на том у них и дагавор стал. И Левонтей царь на том думному своему дьяку Потапу и ближнему своему человеку Рамозану велел крест целовать на той правде, што ему по тому договору отдать.

Мая в 18 день нас Левонтей царь ис Шуайскова[178] монастыря взял в Зубдиди к себе; и приветчи нас, поставил на подворье. Прислал к нам епископа Ондрея да Микулаза да столника своего Рамозана Кучюлянца, а говарили нам: прислал де к вам Леонтей царь[179]. А говорили мне епископ и Рамазан: царь де Левонтей вас перет себя взять стыдитца, что де у него ус и борода побрита в кручине по царице, а велел де вам говарить: посылал де я ко Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии посла своего попа Гаврила и ево де держали 3 годы в есырстве. И Федот говорил, что то Гаврила сказывает ложно, а в есырстве его не держали ни единаго дни, а была ему от Государя нашего царя и великаго князя Михаила Федоровича всеа Русии жалаванье полное[180] и корм поденной[181], а хотя будет ево и держали на Терке, а про него в те поры писали к великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Руси к Москве о указе, потаму что про ваше царьство было преже сего великому Государю несведамо, а без Государева указу Терские воеводы ево пропустить не смели. А как пришол а том Государев указ на Терек и по Государеву указу Терские воеводы послали ево к Москве и отпустили без всякаго задержаня; а Терек от Москвы не ближнее место, а государьство Государя нашего царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии великое. А посол ваш поп Гаврила как приехал к Москве, по Государеву указу велели ево поставить на подворье, а на другой день думной дьяк велел ево взять в Посолской приказ; и по Государеву указу в Посолском приказе про Левонтья царя и про ваша царьства думной дьяк роспросил и роспрося обестил великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии. А после тако ден з десять спустя Государь ево пожаловал, велел ему видеть свои царьские очи и быть ему на посольстве,

178. Хонсково
179. с тем что говорили
180. болшое
181. полной

и как пришло то время Государя нашего в государьстве реки вскрылись, потому, что зимы бывают стюдены и реки замерзают, и великий Государь посла вашего попа Гаврила велел отпустить[182] мая в 30 день. А о чем Левонтей царь писал к великому Государю в грамоте своей и великий Государь прошенья Левонтья царя нетставил[183], а посла вашего попа Гаврила своим царьским жалованьем пожалавал. И епископ и Рамазан говарил: видим де мы и сама, что великий Государь христьянский; преж де таво великий Государь был в Риме и там де нонеча перевелось, а подал де Бог[184] вашему великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу. А наш де Левонтей царь надо всеми в Грузинских странах болшой, а для де таво к Москве посылал, чтоб ваша христьянская вера посмотрит да поучитца; и мы де вам монастыри свои показывали и светыны все видали и мощи святых[185], а нонеча де великий Государь как изволит, так к нам и пришлет. И Федот спросил епископа Ондрея и Рамазана: што к которой вы то силе говорите о присылке? И они против таво ничево ответу не дали. Да в тоеш пору подана грамота к великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии[186]. А нонеча де у нашего царя Левонтя кручина[187], а как кручина минетца и он де к великому Государю посла пришлеть, говорил епископ Ондрей и Рамазан. Нонеча де вас царь Левонтей отпускает с Олегукиным послом, для таво што Олегукин посол Элистан говорил царю Левонтью, што приказыв говорить Олегука: отпустите Государя царя и великаго князя Михаила Федоровича всеа Русии холопей, а моих кунаков. И царь де Левонтей по их слову отпускает вас с Олегукиным послом; а как де бы не Олегукина посола слова и вам де было столко у нас жить,сколко у вас Гаврил на Руси жил[188]. Да в ту пору дали Федоту чарку серебреною да 56 ефимков, да комку Кизылбаскою да дороги Турские[189], а ценою они сочли и сказали на 80 яфимков. Да попу Павлу дан бархат червчеть да

182. назад по посолскому обычаю и корм ему и суды и подводы даваны до украинных городов.
183 с своим Государевым жаловалным словом и с своею Государевою грамотою послал к нему царю Леонтью меня посланца своего. И епископ
184. тое честь
185. смотрели. Да подали Федоту к великому
186. Леонтья царя грамоту. И Федот грамоты не взял, а епископу Андрею и Рамазану говорил: как то учинить, что царя Леонтья грамота взять, не видев ево царя Левонтьевых очей? Царьского величества грамоту подали они Леонтью царю самому, а к царскому величеству Леонтья царя грамота взят, у них никако того не будет што взять грамота. И архиепископ говорил: ныне де у нашего
187. к волосы у себя все обрил и вам де ево видеть не мочно, а как
188. И Федот по неволе грамоту взял; а на отпуске дали ему Федоту
189. А попу

комку Кизылбаскою на серетбе; да толмачю дали дороги, да человеку моему, которой писал список, дали дороги. Да им дал Федот, которые приносили, 4 ефимка.

Мая в 19 день отпустил Левонтей царь от себя(114), а подвод и корму не дал.

Дидьяняская земля[190] вдоль подле[191] моря верст с полтараста, а поперек от гор к морю верстъ с 50[192]. А у них в земле нагота больша, мужеской пол и женской ходят наги. А таргов нет, один торг и есть армянской сорок дворов да 10 дворов жидовских; а ясырь продают и царь и власти и всякие помесные люди, хто где испомещан, а продают все в босурманскою веру, а не продать им есыря, ин де им и нужи своей нечим исполнит. А хлеб пашут капаницами по горам и по холмам розчищаючи лес и каменья, а сеют бор; а пшеница есть, дает чети. А боровые каши сворят в котле прохова, а за сталом сядут ниш и убог безместно всякой сряду, а вместа столов потесаны доски

190. не велика

191. Черново

192. А хлеб в их земле сеют просо да пшеницу не от велика; а иного никакого хлеба не сеют. А земля каменниста, а винограду добре много. А городов каменных и деревяных и осыпей земляных нет. А хоромы деревянные полземные; а полат нет, толко у царя две полаты в деревне Зубдиде, где сам царь живет. А живут все при лесах, а на чистых местех не живут, для того что у них в лесах виногради, а садовых виноградов нет. А торгов у них никаких наперед сего не бывало и товаров никаких не продавали. И тому де лет с пять как Левонтей царь ходил на Башачинсково князя Александра воиною и взял ево в полон, и дети того князя Александра выкупили (Леван II пленил отца Александра III -Георгия III - Дж. Г), а дали за него торговых армян и жидов 50 человек(115): и Леонтей царь посадил их слободою и те люди у нево торг завели. А торгуют, отежжая в Кизылбаши, и привозят к ним зенденн и кумачи и то недобрые и иные товары; а у них в земле толко шолк сырой делают и то не от велика. А едят толко кашу с виноградом да боб вареной; а хлеба нет толко пшеничные лепешки пресные пекут да и то в великую честь, а не у всякого. А льну у них много, а сеют возен на зиму и не того льну прядут полотна и держат для окупу от Турского; а платьем люди скудны, наги и босы, толко лишь нужные места обвяжут платом или козьею овчиною, а то все наги. Дидиянской же царь и патриарх и митрополиты и архиепископы и помесные азнауры людей своих и крестьян продают в Турки и в Кизылбаши и в иные государства; а грех себе тово не ставят; а говорят: толко де нам людей или крестьян не продать и нам де нечим нуж своих исполнять. А в Филипов пост и во Спожино говенно и в Петрово говеино и в середу и в пятницу в Дидиянской земле мирские люди едят скоромное сплошь окроме великого посту. А в черницы постригаютца из детека малые; а взмужает и захочет во властях быть и он будет, а не захочет и он рострюжетца да и женитца. А великой пост к причастью мирские люди не говеют ис своей воли и у отца духовного не бывают, а причащаются при смерти как человек умирает. А свадбы играют и в великой пост невозбранно; а жених по невесту не ездит, а привезут невесту к жениху; а венчаютца во храму - а лучитца где храм блиско, а не лучитца где храму близко и оне и дома венчают. А в Дидиянскую землю из Олегукиной Кабарды....

долгия, а кладут их на земле, а сами сядут подобгав ноги, а те у них доски вместо столов и скатертей, блюд, а кашу, повар розносит, лопатою ис котла черпуючи, а всякому дает порозну. А животину бьют всякою, повеся за нагу за задняю на дерево да вынем саблю да отрубит голавы; а харавину снимет да и кишки выкинет, а в части не рубит, так в котел и положит, а ворем щербу да льют на землю, а мяса положат на насилки принесут к столу а делят комуждо по поем. А живут люди все в лесу, а где лесу нет тут и людей нет. А винаградным питьем добре доволно, а сырец шолк у них родитца. А корму нам указнава не было, а приносили збирачю с волостей; а вар валили оны у себя на поварни, а нам давали за стол гатовое пить и есть; а питья винограднава была даволна, а кармливали нас по двожды на день. А в Дидьянскою землю из Олегукиной Кабарды путь тесен, горы непроходимые, а конной дороги отнют нет, а пешия ходят[193] з горям. А промеж гребеней лежит снег от зачатья свету; каторой год снег идет и тот себе слоем обледенев и лежит, а которые снеги старые от прежних лет и те лежат позеленев, аки Турской купороской[194].

А обедню служат власти и попы; первою просвиру вынимают,

193. с великою нужею

194. Купорос. Да говорил де ему Федоту царев ключник дворцовой Дементей: как де была жива царица их Елена и она о том добре радела, чтоб поискать милости Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца, и царю Леонтью она о том многижда говаривала и по ее царицыну прошенью царь Леонтей послал посла к царской милости проведать.... Вартаму. И Александра де царевича он Федот видел - лицом чист и очи светлы и собою добр, а царевича де Мануила не видал, а ближние царевы люди добре хвалят, што дитя чисто и умен; а прижил царь Леонтей тех детей с тою царицею Еленою, которую он отнял у дяди своего царевича Юрья(Георгия-Дж.Г.). И за пасынка своего за царевича зговорил у Олегука мурзы Черкасково дочь, а дать за нее выводу 100 человек ясырю, 100 сосудов серебряных, 100 платен золотных, 100 пищалей, 100 лошадей, 100 волов; да на том что царю Леонтью взять у Олегуки дочь ево за пасынка своего за царевича Юрья (Георгия-Дж.Г.), а вывод дать крест целовали царя Леонтья ближней человек Ромозан за думной дьяк Потап. И послы царя Леонтья к Олегуке по тое невесту пришли с ним Федотом вместе, как он Федот шол назад, а та невеста Олегуки мурзы дочь только 8 лет; а емлет де ее Леонтей царь для того, чтоб да него стоял и обидит никому не давал, потому, что Олегукины кабаки с его Леонтьевою с царевою землею смежно(117). - К Федоту же приежзал кизылбашенин Бенсрямкул и Федот ево розпрашивал: давно ль он здеся? И он сказал, что он живет у Левонтья царя пять лет; а пришел де с Кизылбашским послом, а был в слоновщиках и слон де умер, а ево де царь... служилым людем которые шаху служат. Да царь же Леонтей дает Турскому царю дани по 800 аршин полотна да ясырю дает по 30 и по 40 душ; а дает для того, чтоб приходили карабли с торгом, а кой год не будут карабли и у них тот год скудно солью и железом. Да говорил де им епископ Ондрей да крестовой поп Гаврило, которой был в послех: есть де у них река Рьян.... оберегал и на бусурманские языки с ними ходить заодно. Мана в 22 день пошли из Дидиянские земли...

как и агниц; а из другие просвиры как ис просвиры пречистые Богородицы вынимаетца; а ис третьей просвыры вынимают дробных 9 честей, а ис четвертые просиры вынимают дробные части за здравье, хто что скажет своих родителей поимянна пришет к жертвеннику. А евангилья чтут власти без поттрохели на обедни.

И поп Павел разпрашивал митрополита Митрофана. Достоит ли евангилья честь без риз и без потрохели властем или попом? И митрополит сказал: нет; яз де таво нигде не видал в книгах, что честь евангилья без рис и без потрохели. Федот молыл да поп Павел: ездили де мы с епискупам с Ондреям по монастырям и мы то видели, что он везде по церквам стоечи на своем святителском месте чтет евангилья не облачась и без потрохели. И митрополит молыл: то де он зделал не по уставу. А в обедню выдут с евангильям и станут против царьских дверей, а поют голомя не малое; а што поют и мы тому толку не пророзумели. И пев пойдет в олтарь да и в олтаре поют голомя не малое. А во хрому иные стоят, а иные сидят. А после павечерницы и полуношницы и передо обеднею прощенья нет, а отпусть прость. А на ризах и на стихорях оплечья и креста и звезды и омету(116) нет. А после страшенья не ходят и ектеньи малой не говарят, забвонною молитву говарят, а просвир не выносят. А Филипов пост и во Спожино говейно и в Петрова говейно и в середу и в пятницу мирския люди ядят скоромное сплошь акроме великого посту. А в чернцы постригаютца из детства малыя; а взмужает захочет во влостях будет, а не захочет и он разтрижетца и женитца. А в великой пост к причастью мирския люди не говеют ис своей воли и у отца духовнава не бывают; а причащают при смерти как человек умирает. А сватбы играют в великой пост. А невесту к жениху возят, а жених по невесту не ездит; а привезет дружка да сваха, а лучитца где храм блиско, и оне во хрому венчают, а не лучитца где храму близко, и оне и дома венчают.

Мая в 22 день пошли из Дидьянския, а пришли в Сонскою землю мая в 26 день. А провожатым дано Элистану да Билшуке за провожанья 5 аршин сукна да четверы дороги да 2 яфимка денех, да поп Павел дал пищал да аршин сукна настрафилю лазарева. Ис Соней пошли июня во 8 день, а пришли в Черказы к Хопукину в Коборду июня в 12 день. Да Хапука четверых коней не отдал[195] двое Федотавых да папова лошет да подьячева лошед; Федотава как одна пала, а те трое лошедей ваших украли.

195. что оставили у него кормить двое

От Хапуки поехали июня в 28 день, а приехали в Ылдареву Кабарду июня в 29 день; а из Ылдаревой Кабарды поехали июня в 30 день, а приехали в Онзоров (118) кабак таго ж числа. Из Онзорова кабака поехали июля в 4 день, а на Терек приехали июля в 11 день; с Терку поехали июля в 21 день, а в Астарахань приехали июля в 31 день, а из Астарахани поехали августа в 13 день[196].

Приписка С. Белокурова: Как видно из слов Елчина *(119)* - «человеку моему, которой писал список», - писцом неисправленнаго экземпляра статейного списка Елчина был его человек, который, понятное дело, вносил в список замечания если не под диктовку, то по приказанию Елчина, так что Елчина должно считать, так сказать, автором и редактором неисправленного экземпляра статейного списка.

16. Статейный список священника Павла Захарьева (Ibidem д. №. 6, 1639 июня 2 - 1640 июль)

Лета 7147-го году июня в 2 день по Государеву цареву и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии указу послан с Москвы в Дидьянскую землю Федот Елчин, а с ним поп Павел; а по твоему Государеву указу велено нам разсматревать в их Дидьянской земле как содержат православную веру греческаго закона целу ли и невредиму и не отпавшу от греческаго православия и непримесну ли соблюдают к жидовскому зловерию и к ельлинскому зловерию и нечестию и к латынским ересем и от иных всяких блужений еретических еще ли не осквернену и ни в чем не нарушену соблюдает? И вселенским седми соборов преданием еще ли безспреткновения последують? И в церквах каков чин имеют и какую божественую литоргию служат и в каких ризах и квасным ли хлебам служат сииречь с просфирами или опресноки? Есть ли у них в Божиих церквах иконы и олтарь с церковью прегрожен ли и на церковных сосудех святыя оброзы писаны ли и у царских дверей притворы и завесы....? И разпрашивати в розговорех в году св[ятыя] посты держат ли и вместе ли с нами и Пасху празнуют по греческой ли посхальи с нами вряд?

Ноября в 13 день пришли в Дидьянскую землю в Красную деревню в Худони, и от царя Леонтия в Худонех стречал дворенин

196. а к Москве приехал декабря в 4 день 149[1640] году. На обороте по склейкам к сему статейному списку в Федотова места Елчина жилец Емельян Васильев сын Елчин по сво ВСЕЛЕНЬЮ руку приложил.

Макучар (Манучар Дж. Г.). И как пришел в Худони поп Гаврила, кой от царя Леонтия на Москве посланником был, и, пришед в Худони, поп Гаврила на руки и персни себе поклал.

Ноября в 15 день Филипова (120) поста в 1 день. Люди в Дидьянской земле в тот день млеко и яитца и масла коровья ели их Дидьянские люди. И поп Павел у Гаврила попа спрашивал: каи люди в пост сыры и млеко и яитца едят - крещены ли оне? И Гаврила поп сказал: здеся де в Дидьянской земле чесния люди в говейна млека и сыра и яиц не едят; а черные.... пахатные люди сыр и млеко и яица едят.... да, а посту не знают. Да у Гаврила же попа.... поп Павел: кто де вам попом указал персни носить на руках? По заповеди святых апостол и по правилу святых отец попом и дьяконом не указано персней носить на руках. И Гаврила поп молвил: здеся де в Дидьянской земле не возбранно и епископом на руках персни носить.

Ноября в 17 день пошли из Худоней; тово же числа пришли в деревню в Джуарь.

Ноября в 20 день пошли из Джуари; тово же числа пришли в тое же волость в другую деревню.

Ноября в 21 день от царя Леонтия стречал Андрей епископ да с ним архимарит Артемей да подклюшник Демогоня Богучин да столник Могель да сытник Гуликако - встречали в Джуарех. Тово же числа Андрей епископ звал Федота и попа Павла к себе хлеба есть, а приходил звать поп Гаврила, кой на Москве посланником был, а з Гаврилом приходил царя Леонтия дворенин М[акучар// Манучар]....; и Федот и поп Павел к епископу к Андрею ходи.... И как пришли к епископу Андрею и у епископа Андрея стоит крест серебрен позолочен, а на кресте вылито Распятие Христово - по праву Богородицын оброз, а по левую Иван Предотеча(коммент. 84-Дж.Г.), на возглавии арханель Михаил, а у подножие Иван Богослов (коммент. 85-Дж.Г.); а под крестом округ четвероуголен - напреди округа образ пречистыя Одегитрия, на правай стране страстотерпца Георгия, а по левую Федора Стратилата (коммент. 87-Дж.Г.), а назади округа мученика Димитрия (коммент. 88-Дж.Г.), да в киоте оброз пречистыя Богородицы Одегитрия резан на косте. И мы кресту Христову и пресвятыя Богородицы моляс, у Андрея епископа у благословение были; и Андрей епископ по руски благословлять не умел, а давал руку целовать в благословение места, и Андрея епископа учил поп Гаврила по руски благословлять. И как у Андрея

епископа Федот и поп Павел ели и в те же поры у Андрея епископа ели два черкашенина Карачайской мурза Ходьзяка да Хапукин уздень Пш[ука].... Андрей епископ подачи пода.... [Кара]чайскому мурзе и Хапукину узденю те подачи им подавал, крестом оградя, а те черкасы не крещеные; а на епископе Андрее платье было ряска вишневая, а под ряскою кавтан дорогилной, а манатьи на нем не было, а башмаки на нем кривые да и строги подвязаны.

Ноября в 22 день пришли в село Джигали (Джгали - Дж.Г.). В том селе храм каменнай, а креста на церкви нет; храм с олтарем прегрожен, а в храме и в олтаре образов и постенново писма нет. А ис церкви в олтарь двои двери, а притворов и завесов нет. А престол каменнай приделан к стене, а на престоле антимиса и индикти и покрово нет. Как приехал епископ Андрей в село в Джигали и в той церкви велел поставить крест и образ причистыя Богородицы Одегитрия,.... перед ним епископом Андреем носят и п.... в той церкви Андрей епископ велел выб.... покрыть.

Тово же числа Андрей епископ с архимаритом Артемьем приходили к нам. И архимарит Артемей спрашивал у Павла попа: Бог сотворил перваво человека, по вашему де языку имянем тово человека как называют и от нево влекущеся кто имены? И поп Павел сказал: преже де всех человек Бог сотвори перваго человека Адама, от нево же влекущеся род человеч и до сего дня. И поп Павел почел сказывать имяны, хто ково родил и кто за кем влекущеся, и как дошол до Еноха и архимарит Артемей сказал: Илья де пророк был преже Еноха. И поп Павел говорил: ты де архимарит прозабыл: Енох был до потопу; а Илья пророк был много лет спустя по потопе. И архимарит сказал: то перво де; о том говорит недасуг и идем де к вечерни. И тое речь прекротили. И Андрей епископ молвил: придите де к вечерни и нашего пенья послушайте. И мы к вечерни ходили и пенья слушали. И после вечерни поп Павел архима[ндриту] говорил: хош де архимарит ведать от Ад[ама до] потопу и от потопа до Авраама и от Аврама до Давида царя и от Давида (коммент. 56. - Дж. Г.) до Христова Рождества хто ково родил и сколко лет, и я тебе все скажу? И Андрей епископ молвил: ведаем де мы, что ваша руская вера тверда и всем де нашим верам глава и нам де о том на што говорить.

Ноября в 23 день архимарит Артемей служил обедню в той церкви, в коей образов не было, а с архимаритом в службе были два попа да дьякон. Как облачаются в стихари и в ризы, ризы возложат

на плечи, а с плеч долу не опущают; как просвиры вымут и после тово ризы с плеч долу опущают. А на стихарех и на ризах оплечья и креста и звезды и омету нет; а улари у дьяконов - поески тканые, узенки, с одною кистью, а иные и без кистей. А просвиры архимарит Артемей просвиры вымал: первую просвиру копием начертал на на четыре угла, а части.... [про]свиры не вынел и положил на том же...., на коем просвиры принесены; а из другие просвиры часть вынел, как агнец вымается, и положил ниц тое часть и не пререза на нем крестообразне и не прободе его на десней стране святым копием, идеже есть Ис, и в патир влил преже воду, а после вино, а вливал воду и вино архимарит одною рукою, а не дьякон вливал; а ис третьей просвиры вынел часть, как ис пресвятыя Богородицы просвира вымается, да ис той же третьей просвиры вынел малых деветь частей и те части поклал подле святаго хлеба по правай стране в три реда, а в ряд положил по три части; а из четвертай просвиры с одной страны выщипал не мала, а щиплючи поминает о здравии царя и потриярха и иных людей многих, кто ему имя свое скажет или сам ково спомнит; а просвир всех было четыре. А на патиры и на дискосе на церковных сосудех креста животворящево и Вседержителева и пресвятыя Богородицы образа не написана. И как изготовил святая и по.... и веле кадить церковь и епископа и всех людей в церкви ходя, а престола и олтаря не кадил; а в церкви кадил неслужащей поп без потрахели и без риз. А над престолом образа Божия и присвятыя Богородицы и постенново писма нет и ане свечи зажигаючи приставляют к порожним стенам, а не пред образом. А прощение пред обеднею у них не живет. А как дьякон молвил: благослови владыко, и архимарит обратяс лицем к заподу и смотря очима на епископа Андрея да и молвил: благославенно царство...., да и обратился ко престолу.А на ехтеньях Господи помилуй говорят, а не поют; а после ехтеньи архимарит возгласы говорит и после возгласов аминь он же говорит, а певцы аминей не говорят и не поют. Как выход с еванельем и поп не служащей пошол с кадилом нопред, а за ним дьякон с еванельем и архимарит и служащие попы и неслужащие и дьячки все пошли из олтаря за еванельем; а лампад и свечь перед еванельем и перед святынею пред переносом не носят. И как из алтаря с еванельем вышли в цер[ковь] те поры Андрей епископ встал и с места св[оего] и стал среди церькви, и подле епископа архимарит и попы и дьячки стали по обеим странам; и стоя в церкви с еванельем

пели не мал час. И поп Павел хотел спрошать, что оне пели вышед с еванельем? И Федот толмачю не велел толмачить. А апостол чол Андрей епископ без потрахели и без риз, стоя на своем месте, а не против царских дверей; а архимарит в те поры обратился на запад лицом стоял в царских дверех руки разпространя выспре подняв. И после апостола и еванелья Андрей епископ сел на своем месте. Как выход с святынею с переносом и в те поры престола и олтаря и святыни и царских дверей не кадят; а пошли с святынею и епископ Андрей с места с своево встал да и херувимскую запели, а поют не по крыласом, в церкви и в олтаре и игде кто стоит, тут стоя и поет. А перед святынею поп без риз и без потрахели шол с кадилом, а за ним шол дьякон с еванельем, не облачася в стихарь; а служащей дьякон нес святый дискос, а архимарит нес по[тир]...., а за архимаритом поп нес лошку серебреную позолочену, поднем выше главы, а другой поп нес сверток харатейной, а сказывали, написано в том свертке Иванова (коммент. 85-Дж.Г.) служба. А идучи перед святынею кадил не переставая, назад петами отступая, а не так как в Руси дьяконы отходя и обращаяся кадят. Как святынею пришли к царским дверем и архимарит патир отдал дьякону и взем кадила и обратяся покадил святыню дискос да и поставил на престоле просто, да помянет Господ Бог не молвил. А как изрядно говорил, в те поры и престол кадил; а рук выспре не подымает и поклона земнаго в те поры не живет. И после достойно есть поклона земнаго у них не видали; а после Отче наш как молвил: главы ваша Господеви преклоните и в те поры все люди преклоняся на земли лежат столко, как возможно прости мя, отче проговорить. А причастие приимал архимарит да дьякону подовал, а служащим попом причастие не подал.... [когда]страшат или кадят обращаются на.... руку. А как молвит: со страхом Божиим святыни не кадят. А совершение причастие дьякон принел над престолом, а не над жертвеником. Отпуста многолетна не поют, толко епископу говорят: многолетствуй де, владыко. А в пение Божие в обедню по церкви ходят, кадят непрестанно всяких чинов люди и попы и дьяконы и мирстии люди всяких чинов, которые и не умеют грамоте; а во всяко пенье в вечерни и в заутрени и в обедни иные люди стоят в шабках, подпершис жезлы; а ины сидят на локать опершися; а в церковь ходят в япанчах и с сабли и со всяким оружием.

Ноября в 24 день в той же церкви Артемей архимарит воду светил. В стола места среди церкви поставил стул коженай, на чом епископ

Андрей садица, а тово стула не покрыли; а на стуле поставили чарку серебре[нную] [во]дою и зажгли две свечи да прилепили к чарке. А по левую страну чарки положили крест проста на стуле, а не на блюде; а крест деревянной, а на кресте резь Богоявление и святыя, а у подножие креста оточена рукоять, где руками держат, а на конце рукояти округ оточен, чтобы рука не срывалася. А воду святил архимарит, псалмы и водосвящение и апостол и еванелье чол и ехтенью и молитву говорил то все один он архимарит; а как молитву говорил и в те поры двемя персты архимарит провел по воде семо и овамо дважды, а в третий от чарки две свечи отнел и сложел вместе и воду свечима дважды назнаменил, а в третей свечи в воду погрузил. А крест в воде погружал: преже поставил крест в воде стойма, а руками взял за прекое, и по воде крестом провел семо и овамо дважды, а в третий крест взял за рукоять и положил в знак и пово[дил] [кре]стом от себя провел и в те поры на крест вода взлилася. А епископ Андрей в те поры тут же был, стоял не облачася. И по совершению водесвящение крестом людей не оражали и святою водою не кропили. И по совершению водосвящению обедню служил. И после обедни Андрей епископ Федота и Павла попа звал к себе хлеба есть; и как поставили есть и отче наш говорил один поп стоя, а епископ Андрей и дворяне и дети боярские и мирстие люди в те поры все сидели и стол благословлял епископ седя. И в розговоре поп Павел у Андрея епископа спрашивал: чево для в Дидьянской земле людем имена разные, иным имена по руски, а инымо и не знаемо коим языком? И Андрей епископ сказал: здеся де чесные люди и те призывают попов с молитвою в дом к роженицам и детем имена давать и тем де людем имена по руски; а которые де деревенские люди попов в домы своя с молитвою к роженицам не призывают, а имена детем своим отцы их и матери давают, а не с книг, - потому де у нас и разные и не по руски.... И поп Павел молвил: которым младенцам отцы их да матери имена дают, те люди крещены ли? И Андрей епископ сказал: и тех де у нас младенцов крестят, а имян не переварачают.

Ноября в 26 день с епископом Андреем ездили Федот и поп Павел в Рожественской монастырь. В том монастыре церковь каменная, а на церкви два креста, один крест деревянной утвержен на передней стене на церкве, а другой крест железной поставлен на задной стене олтаря; а церковь с олтарем прегрожена. А в олтарь одне царские двери, а северных нет; а престол по чину. А деисус Вседержителев оброз да

арханел Михаил и Гаврил, а Богородицына образа, Ивана Предотечи и апостолов и святых и преподобных нет; а месных образов Распятие Христово и Спасов оброз и пресвятыя Богородицы. И в тот день в той церкви Андрей епископ обедню служил, а с ним архимарит Артемей да четыре попа да три дьякона с ним служили. И как вошли в церковь и среди церкви послали ковер и на ковре положили ам[форы].... и ризы и потрахель и стихарь и поручи, и часы начели; и, проговоря часы, архимарит и попы и дьяконы облачилися. И облачася изготовили святыню, из олтаря вышли все собором, возле ковра стали по обеим странам и Андрей епископ в те поры с своево места встал и пришел к ковру и облачился. И на стихаре и на ризах оплечья и креста и звезды и омету нет; и на верху потрахели прибавлено с три вершечка, как есть ожерелья отложная. И как облачился и ему поставили стула против царских дверей да тем же ковром стула покрыли; и епископ на том стуле сел.Как выход с еванельем и епископом за еванельем пошол в олтарь; и как стали честь апостол и в те поры епископ в царских дверех, обратяся лицом к западу, стаял, руки распространя такоже, как говорят благословенно царства. Как пошли с переносом и над святынею над дискосом идучи репидами тресут по обеим странам; как пришли с переносом среди церкви и епископ вышел из алтаря и покадя дискос и патир и принел у дьякона и поставил на престол.... [по]мянет Господ Бог не молвил и после тово царских дверей не затворили и завесом не закрыли. И поп Павел говорил: чево для после переносу царских дверей не затворяете и завесом не закрываете? В Русиском государстве как святая пронесут и после тово и царские двери затворят и завесом закроют. И Андрей епископ сказал: у нас де давно так повелося. И после переносу над престолом репидами тресут безпрестанно до тех мест, как молвит со страхом Божиим. А причастие телу и крови Христа Бога нашего Андрей епископ не причещался; подал единому архимариту да дьякону, а четырем попам служащим да двум дьяконам тем причастие не подал и не причащалися. А во имя церковь нам не сказали Рожество ли Христово или Богородицына; а месново оброза Рожества Христова и Рожества Богородицына в церкви нет. Декабря в 3 день Андрей епископ да поп Гаврило в Рожественском монастыре показывали нам под обр[азом] Богородицы в киоте врезаны мощи многих святых и в другом в месте под Спасовым оброзом учрежены дробные места и затвержены серебреными решотачками и под решетками Андрей епископ под теми де решотками мощи же святых.

И Андрей епископ и поп Гаврила хатели сказать имена коих святых мощи и Федот сказал: мне де тех святых имян недасуг писать. Да в том же киоте врезань крест, а сказывал епископ: тот де крест тово креста, на чом Христос был распят; да в том же кресте вставлены мощи святых во шти местах малые части. Да у тово же храму в левай руке придел пусть, а икон в нем нет; а среди придела на земли лежит камень, а среди камене зделана колцо железное; а епископ сказал: под тем де камнем пещера, а в той де пещоре лежат прежние цари Дидьянского царства. Тово же числа пошли из Рожественскаго монастыря.

Тово же числа пришли в Спаской монастырь. В том монастыре церковь каменная, а в церкви деисусы оброз Вседержителев и пречистыя Богородицы, арханелов Михаила и Гаврила и Ивана Предотечи; в олтаре и в церкви постенное писмо, в верху в церкви оброз Саваофа, а в олтаре в верху Похвалы Пресвятыя Богородицы и многия святыя и равно с святыми писаны Дидьянские цари и царицы и ближния их. А церковь с олтарем прегрожена, престол и жертвеник по подобию, а месных образов Распятие Христово и округ Распятие Страсти Господня да оброз пречистыя Богородицы Неопалимыя Купины; в том же образу в застенке киотец и киотец показывали руку в киотце, а сказали: та рука Ивана Предтечи. И мы спрашивали: откуды та рука и кем принесена и сколько тому лет? И тот Иван сказал: та де рука принесена патриархом Иерусалимским, а имени де тому потриярху не ведаю, потому что застарелась, а как де принесена та рука сто восемдесеть лет. Да на образе же пресвятыя Богородицы Неопалимыя купины написаны празники владичны и в поддесяце написан князь тме века сего. И поп Павел Андрея епископа спрашивал: кто де то написан в Пяддесатницы с....? И Андрей епископ сказал: то де написан Дух Святый. А подле тово: Спасова образа Еммануи ....(Манучар-Дж.Г.) лице писмена, а перси и рутце и мышце изво.... не сребром, стоит в киоте; и тот оброз из кивота.... [вы]мали и назаде Спасова оброза врезан крест, а сказывал Андрей епископ тот де крест тово креста, на ком Христос был распят. А по странам писано.... креста царя Констянтина и матери его Елены.... Ны, да на той же цке врезано святых мощи по г.... дам; и Андрей епископ сказывал нам мощей святых имена: Ивана Дамаскина, мощи Варвары Христовой мученицы, Анастасии мученицы, Анны матере Пресвятыя Богородицы, Марины мученицы, Димитрия Селунского, Феклы мученицы, Екатерины мученицы, Харлампия мученика,

Андрея Крицкого, Федора Тирона, Георгия Страстотерпца, Григория Богаслова, апостола.... [мат]фея, апостола Архиппа, мученика Прокопия. Да Ондрей же сказал мощи Антония великого и поп Павел говорил: где Антония великого мощи? Атоней погребен учеником своим и после погребения то место не обрели и мощей его Антония великого не обрели. И епископ сказал: мы де тово не ведаем: кто Антония погреб и где мощи его? А у нас де на подписе написано Антония великого мощи. Пресвятыя Богородицы ризы малай жребей, малая часть губки, как жидовя Христа распяли и на крест, желчию и отцтом ис тое губки поили, Киприяна мученика мощи, священномученика Власия и Якова Перскаго, Федора Стратилата, Ивана Милостиваго, Василия Кисарискаго, святаго чюдотворца Николы, святаго Спиридона(121); и тех святых, кои зде написаны, сказывали мощи и поп Павел хотел у епископа спрашивать: какия мощи тела ли или кости или власы? И Федот попу Павлу не велел тово спрашивать. А Андрей епископ указал нам месты, игде мощи лежат, а тово не показал - какие то мощи, тела ли или рушные или н.... ые или иные какие кости или власы. Да тут же в церкви близ царских дверей у месново образа на левай стране притворец, а в притворце сказывали нам святыя мощи, а коих святых имяны нам не сказали. Да тут же стоит Спасов оброз в киоте, а на притворе Богородицын оброз, а на другом притворе Иван Предтеч (коммент. 84-Дж.Г.). И как Башечицкого царя Григория (122) царь Леонтей воевал и царя Григория и знамя ево взял и то знамя приложил к Спасову оброзу: а на знамени вышит оброз Дмитрия Селунского (коммент. 88-Дж.Г.), а округ знамени шиты слова золотом. Да в той же церкви на престоле два еванелья, адно писано по харатье, а украшено сребрем и златом и каменьем и земчюгом, а на цках написано образ Живоначальные Троицы, а евангилистав нет. Да у тое же церкви спреди на правай руке придел, а в том же престоле [приделе] олтаря нет и образов на цках нет; а престол приделан к стене, а над престолом написано на стене Похвалы пресвятыя Богородицы да арханели Михаил и Гаврил, а подле арханела писаны цари царь Леонтей да царица царя Леонтия и дети их; а по другой стране писаны прежние цари и царицы. Да в том же приделе царя Леонтия царица погребена и з дочерью, а от престола до гробинцы ея царицына в меру трех четвертей аршина; а служит в том приделе абедни и понахиды чернай поп греченин; а приходят в тот придел пенья слушать мужие и жены и всякие люди.

Тово же числа ис Спасково монастыря нас перевели в деревню Ценажигу (Цаленджиха - Дж.Г.).

Декабря в 8 день Федот и поп Павел приходили в Спаской монастырь обедни слушать, и в тот день служил абедню поп Иван. И поп Павел ходил в олтарь посмотрит как служит и в те поры в олтаре стоит пищал близ царских дверей; и поп Павел говорил царя Леонтия дворенину Манучару, кому приказал монастырь ведать да приставу Могелю и попу Ивану, и оне сказали: то де зблудил робенак, пищал внес в олтарь. Да в те же поры послали в олтарь мирского человека по пищаль; и тот человек в царские двери в олтарь вошол взем пищал, в те же двери и из олтаря вышел. А служащей поп Иван после обедни у Осифа толмача прошал пороху и пулек.

Декабря в 25 день на Рожество Христово к той же церкви Федот и поп Павел приходили к обедни и то видели как Дидьянския земли люди ходят в церковь оброзу поклонитца; и поклоняся обернеца кругом на левую руку. А что приношение подают и то попы и дьяконы и дьячки и у коево человека что примет и тем круг головы тово человека трижды обнесет на левую руку и в те поры стоя говоря над теми людми, а тово я не знаю, что они говорят; и поп Павел хотел у них спрашивать, что ане в те поры говорят и Федот попу Павлу у них про то не велел спрашивать. И как абедню служат и многия люди в церкви седят и кашу и мяса едят и вино пьют седе.

Генваря в 31 день пошли ис Ценажиги.

Февраля в 1 день пришли в село Кетзи храм в Кетзех каменнай, а в церкви образов Божие Милосердье нет. Тово же числа пошли ис Кетзей.

Тово же числа пришли в село Ботжи и в селе в Боджех с Андреем епископом сошлися. Тово же числа поп Павел у Гаврила попа спрашивал: чево для у вас ваши люди ныне на всееднай недели во все дни рыбы и млека и масла и яица и мяса не едят? В православной християнской вере в Руси на всееднай недели во все дни мы православные християне рыбу и млеко и яица и мяса едим; не нарицаемся армяне и сее неделю по армянские не нарицаем арцыурцовою неделею. И поп Гаврила сказал: и мы де православные християне. И в прежнее де годы Рожества Христова и сее всеедную неделю и светлая Воскресенья и Святую неделю и всех сплошных недел не гавлевали, млеко и мяса едали; а нынешнево де году царя Леонтия царица преставилася, потому де нынешней год царь Леонтей и бояря и всяких чинов люди, которые царицу любили, те все рыбы и

млека и мяса во вес год не едят. А царь де Леонтей обещание на себя положил после де царицы первай год рыбы и млека и мяса не есть и как де год пройдет после царицы и царь Леонтей рыбу иметь есть, а в третей де год после царицы царь Леонтей рыбу и млеко и масла и яице станет есть, а в четвертой год после царицы царь Леонтей в те все в сплашныя дни что указано есть православным християном, и то царь Леонтей все станет есть.

Февраля в 2 день на Стретение Господа Андрей епископ к обедни звал Федота и попа Павла. А в том селе в Ботжех церковь деревянная во имя страстотерпца Георгия, а креста на церкви нет. А с олтарем прегрожена, а в олтарь двери адне. А в церкви и в олтаре икон нет и Андрей епископ поставил в церкви крест и пречистыя Богородицы образ, кои перед ним епископом носят для пенья. И как пришли к церкви Федот и поп Павел к обедни и в те поры велел епископ обедню начать, а в службе поп да дьякон. А на обедни апостол и еванелье чел Андрей епископ, стоя на своем месте близ левай страны, а не против царских дверей, не облачася и без потрахели. - Да в той же церкви стоят три шеста абвиты полотны; а в меру шесты дву сажен, а толстотою округ шеста четверг арьшина; а у шестов поделаны уши и наперены, а в других концах у шестов вбыты железа поделаны вилами. И поп Павел у Андрея епископа спрашивал: чево для те шесты в церкви поставлены? И Андрей епископ сказал: то де стрелы страстотерпца Георгия и теми стрелами неверных людей стреляет, а нас обораняет. В те поры у Гаврила попа персни на руках.

Февраля в 2 день пошли из Ботжи. Тово же числа пришли в село Пыскурь. В том селе церковь деревянная и с олтарем, а образов в церкви и в олтаре нет. И поп Павел у Гаврилова человека у Савки спрашивал: чево для в церкви образов нет? И Савка сказал: как де царя зде нет, в те поры и образов в церкви нет; а как де царь Леонтей сюда придет, в те де поры и образы принесут в церковь да и поставят.

Февраля в 3 день приходил к нам от городка Пискуря от казны царя Леонтия сторож Василей белорусец, а сказывал: был де он Василей в Запорогах (Запорожье - Дж. Г.) и собрався з донскими казаки ходили на Черное море, а было де их восмь стругов, и по грехом де прибила их погодою в Дидьянскую землю. И в те де поры пришли на них Турские люди шеснатцеть катарг, а царя Леонтия люди пришли сухим путем; и Турские люди казаком шерстовали, а Дидьянского царя люди казаком крест целовали на том, что было им казаков не побить и лиха им не

учинить. И повере им казаки к ним ис стругов вышли; и Турчене де и Дидьянского царя люди казаков побили, а иных в полон побрали (123). И то де как было тому двенатцеть лет, а ево де Василья царь Леонтей к себе взял; и после де тово царь Леонтей и царица Дарынжан ево Василья жаловали и у нево Василья спрашивали: коя де вера лутчи руское ли или литовьское и в кое де царство посла послат в рускому ли царю Московскому или к Литовскому королю? И Василей де царю Леонтию и царицы сказал: руская де вера Московская, аки светила, сияет во всей подсолнышней и во всех ордах верою и правдою и величеством свята и похвална; а литовская де вера с латынскою верою адна и в Литве де кои люди верные были и король де тех людей силно полатынил, а в руском де государстве вера добра и тебе царю Леонтию блиско. И потому де царь Леонтей и царица Нестедарынжан здумали и к великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии и посла своего послали.

Февраля в 4 день ис Пыскуря пошли. Тово же числа пришли в село Гамбли. В том селе каменная церковь, а поперт древянная покрыта соломою; а во имя та церковь Николы. И поп Гаврила сказал ныне де в той церкви образов неть и службы нет; как де царю Леонтию пришествие, тогда и образы бывают. - Тово же числа из Гамблей пошли. Тово же числа пришли в село Маркули (Меркула - Дж. Г.). В том селе каменныя церковь, а поперт деревянныя. И поп Гаврила сказал: та де церковь во имя Троицы, а икон де в ней нет и службы в ней не живет. И в те церкви нас не призывали.

Февраля в 5 день пошли из Маркулей и пришли к Чорному морю. И епископ Андрей Говорил: к великому де Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии посылал царь Леонтей своево посла Гаврила попа о том, чтобы великий Государь от своей милости не отверг царя Леонтия и в своей крепкой высокой деснице царя Леонтия и царство его держал; а на Турского царя и на иные окресные басурманския орды, которые ему великому Государю недругом чиняца и ево великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии хотение изволит и на кого подвихнетца, и царь Леонтей с ним великим Государем заедино. И по велению великого Государя учнут казаки ходить Турсково воевать и будет волею Божиею казаков волною по морю принесет в царство к царю Леонтию и царь Леонтей рад казаков кормить и поить и всем покоит; и будет им казаком от Турсково царя незгода учинитца и

царь Леонтей для великого Государя Царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии и величество ево царского рад помогать им казаком и против неверново заодно с ними казаки стоят. Да у великово же Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии царь Леонтей милости прошает, чтобы казаки царства царя Леонтия воевать не приходили и на пристанищи катарг и караблей с товары казаки не громили: в три де года карабли и катарги с товары к нам не бывали, а боятца казаков; и в кой де годы карабли и катарги с товары к нам не будут и в те де годы у нас скудость соли и железа и иным всяким товаром.

Февраля в 6 день в Дандренскай монастырь (124) пришли. И Андрей епископ да поп Гаврила сказывали: тот де монастырь разорен от Турских людей; во 145[1637] май приходили Турские люди шездесят катарг и тот де монастырь разорили. А в монастыре каменная церковь во имя Пречистыя Богородицы, а тово не сказали Благовещение или Рожество или Успение, а говорят: одна де Богородица; церковь с олтарем прегрожена, а престол и жертвеник по подобию да на престоле индикти и покрова нет. А в деисусах три образа - Вседержителев образ да пречистыя Богородицы да Иванна Предтечи; а месных образов пречистыя Богородицы, как и в деисах пишедца; а по другую страну крест в киоте и крест ис киота вымали и в кресте мощи две кости ручных от локтя да запястья, а сказал епископ Андрей: те де кости ручные мученицы Марины (коммент. 158-Дж.Г.). А другой крест серебрен позлочен и у подножие креста втерты шесть жеребейков мощей и тово не сказали имяны коих святых те мощи и хто их и откуды принес, а сказали: как де церковь воздвигли, тогда де и мощи принесены, а тому де подписи нет ни хто откуды принес и коих святых имены мощи. И в те поры епископ Андрей велел часы говорить; а на часех апостол и еванелье чол Андрей епископ без потрахели и без риз в церкви стоя на своем месте, а не против царских дверей.

Февраля в 8 день были в Мокском монастыре (коммент. 97-Дж.Г.). А в том монастыре каменая церковь с олтарем прегрожена, престол и жертвеник и деисусы по подобию и месные образы - Спасов образ в киоте; и образ ис кивота вымали и позади образа написано многие святые, а под теми святыми мощи тех святых, которые тут написаны, а всех их девяносто святых написано; а по пу Павлу Федот имян тех святых не велел писать, велел сказывать кто святитель и преподобной и мученик или мученицам и преподобная.

а тово я поп Павел не ведаю - всех ли Федот тех святых мощем имена писал, потому написав Федот мне прочитать не давал, а писать мне не велел. Да в той же церкви Максим епископ (коммент. 98 - Дж. Г.) показывал крест, а сказали епископы Максим и Андрей: тот де крест животворящево креста Господня, на чом Христос распят, а писма на кресте образа Божия и Распятие Христово нет, а крест украшен камением. Да Максим же епископ показывал веретенца каменная бело, а сказал Максим епископ: то де вретено пречистыя Богородицы. Да Максим же епископ показывал мощи святых две руки и с персты с телам и с кожею позавить да голодной кости немнога да две части ножных и иные кости всех с одною десеть; а сказал Максим епископ: те де руки и ножные части и кости архидьякона Стефана. И иные многие кости, а сказали: мощи же святых, а имян не сказали коих святых. И мы спрашивали: откуды те мощи принесены и кто принес? И Максим епископ сказал: те де мощи архидьякона Стефана, а руки и кости принесены ис Царяграда, а прислал де царь Констянтин, к нашему царю; а тово де не ведаем кто именем те мощи принес и сколко тому лет, потому летописи у нас тому нет.

Тово же числа в той церкви Максим епископ своим попом велел обедню служить, а в службе были пять попов да дьякон. Как выход со еванельем и как пришли в церковь к царским дверем и первай поп стал кадит образы и епископов и всех людей, ходя по всей церкви; и как вошли с еванельем в олтарь и поп Гаврила велел дьякону итит с еванельем около престола и в северные двери в церковь и дьякон один шол с еванельем около престола и в церковь и в олтарь. И как апостол честь тот же дьякон взял со престола тоже еванелье и из олтаря вышел в северные двери до в том же еванелье и апостол чол; и после апостола аллилуя пели стоя в олтаре поп Гаврила и иные служащие попы, облегши на царские двери. После аллилуя тот же дьякон не сходя с тово места, где апостол чол, в той же книге и еванелье чол. И после обедни епископ Максим Андрея епископа и Федота и попа Павла звал к себе хлеба есть.

Февраля в 9 день из Моского монастыря от Максима епископа пошли.

Тово же числа пришли в [Илорский] Егорьевской монастырь(125). В том монастыре каменная церковь, а на церкви крест серебрен и притворы у дверей церковных сребреные; а деисусов и образов в церкви и в олтаре нет. А среди церкви престол, а в нем утвержен крест древянной - спреди

обложен сребром, а среди креста вылит оброз Страстотерпца Георгия и мучение его; а по другую страну тово же престола поставлен крест хрустальнай, долгое и прекое у креста в меру трех четвертей аршина, а посреди креста серебреная цка в меру вершечка, а на той цке вылит оброз Троица. А сказывали Андрей епископ да поп Гаврила: как де царь Леонтей ходил на Башечйскаго (Имеретинского-Дж.Г.) царя и в те де поры. Темряз царь (Теймураз I-Дж.Г.) з Башечицким царем в собрании были заодно против царя Леонтия, а тот де крест хрусталнай поверх знамени Темрязова был; и царю де Леонтию Бог поручил Башечицкаво и Грузинсково царя побил и знамена у них побрал и в те де поры и тот крест хрусталнай з знаменам взят. Да Андрей же епископ сказывал: как де празник живет Страстотерпца Георгия - ноября в третьем числе и царю де Леонтию к тому празднику в тот монастырь пришествие бывает. И после де вечерни царь Леонтей пойдет из монастыря и сошед из монастыря со всеми людми и монастыр велит затворить и замкнуть и своею царскою печатью царь Леонтей сам запечатает. И как де придет к завтрени царь Леонтей и бояря с ним и потриарх и все власти и всяких чинов люди и в те де поры царь Леонтей, осмотря печати и замка, и велит распечатать и отомкнуть и пойдут в монастырь к храму и в те де поры в поперти у храма у боковых дверей стоит бык. А на всякой де год Страстотерпец Георгий приводит быка невидимо к своему празднику к тому дни; а у поперти притворов нет и ограда около монастыря не высока. А в поперти де чей бык обявица на празник Страстотерпца Георгия и тово де быка до Георгиева дни у тово человека не станет за шестънатцеть дней. Да поп же Гаврила сказывал: преже де сево Страстотерпец Георгий к своему празднику приваживал аленя белово и по грехом де тово аленя некоторая жена мяса ела и с тех де мест на празник Страстотерпца Георгия алень не стал являтся. И поп Павел у Андрея епископа спрашивал: много ли де тому лет как Страстотерпец Георгий перестал приводит аленя к своему празднику? И Андрей епископ сказал: у нас де так сказывают речью, а истинством не ведаем и летописи у нас тому нет. Да в том же храме Страстотерпца Георгия стоит лук железной, прислонен к стене, в меру болшово саженя; да возле тово ж лука прислонено двенатцет шестов, а у шестов уши зделаны и наперены, как и стрелы, а в других концах шестов воиты железа, поделаны вилами. И поп Павел Андрея епископа спрашивал: чево для лук железнай зделан и шесты чево для стоят в церкви? И епископ Андрей сказал: тот де лук и те шесты - Страстотерпца Георгия стрелы и ис тово де железново лука

и теми стрелами Георгий неверных побивает и нас де от неверных обороняет. И поп Павел Андрея епископа спрашивал: Страстотерпца Георгия церковь давно ли создана и при коем царе и много ли тому лет? Да вы ж сказываете Страстотерпец Георгей ис тово железново лука и теми шестами неверных стреляет и кому то у вас ведама - где Георгей у вас неверных побил и коево царя неверново и откуды к вам Георгий пришел или у вас рождение и мучение Страстотерпца Георгия было и игде мощи ево опочивают? И Андрей епископ и поп Гаврила сказали: как де Страстотерпца Георгия церковь создана тому у нас паметухов нет и мы тово не ведаем сколько тому лет и при коем цари, потому летописи у нас нет; а рождение и мучение Страстотерпца Георгия - где родился и замучился и где мощи ево, тово де мы не ведаем, и с коих мест Страстотерпец Георгий чюдо показал и коево царя неверново и в коем месте побил и в коем году и при коем царе и мы де про все про то не ведаем и писма у нас о том нет.

Тово ж числа из Егорьевского монастыря пошли.

Тово ж числа пришли к епископу Бедию (126) и епископ Бедия Федота и попа Павла звал к себе есть. И после стола епископ Бедия показывал понагею-рез на яшме страстотерпца Георгия, а камень яшма сторон и с ысподи обложено золотом; а притвору у понагеи нет, хлопчатою бумагаю покрывает да платчиком обертывает; а понагеи наружи не носят, чепи поделаны у понагеи долги. Да на епископе ж Бедии платье кавтан дорогилен с прорехи, а на кавтане нашивка Кизылбаская золотная; а опоясан епископ кушаком кашанским да поверх кавтана шуба кунья бархатом покрыта с прорехи и с проймы и з завяски, а другая шуба баранья под бархатом двоеличным. Да у нево ж Бедия епископа на правай руке на меншом пальце два персня золотых, а в тех перснях вставки в одном персне камень лазорев. И после тово епископ Андрей велел Бедиову человеку скакать и в треноги бить, а слугам своим велел в ладони плескать и песни пет. И после тово Бедия епископ показывал саблю и Андрей епископ тое саблю круг себя гнул и шурмовал.

Февраля в 1[0] день с епископом Бедием с епископом Андреем были мы в Бедиевом монастыре. Каменная церковь, а на церкви крест; а в церкви деисусы и месные образы и олтарь и в олтаре престол и жертвеник и то все по подобию. Да в той же церкви епископ Бедия показывал нам посох как святительской, а на верху посоха зделана что глава, а крыто бархатом черным; а на бархате

вышит крест; а по другую сторону вышита царя Константина и матери его Елены и ниже тое главы возле посоха покрышка та бархатная собрана концами около посоха и завязана и запечатана. А сказали епископы Бедия и Ондрей да поп Гаврила: тем де бархатам Христов тернов венец покрыт, как де жидовеХристу поругалися и на Христа тот тернов венец на Христову главу клали, да чем Христа везали и ко кресту пригвоздили(127). И везание Христово и гвоздие с венцем Христовым с терновым вместе завязано и запечатоно царя Леонтия печатью, а сказали епископы Бедия и Андрей: мы де без повеленья царя Леонтия распечатать и развезать и показать вам венца Христова и везание и гвоздей показать вам не смеем; и как де будете пред царем Леонтием на посолстве и после де царь Леонтей будет сам зде в монастыре и тогда тернов венец Христов и везание и гвозди то все вам покажет. - И в той церкви в те поры часы говорили, а на часех Андрей епископ без потрахели и без риз, стоя в церкви на правай стране, евангелье чел, а не против царских дверей.

Тово ж числа из Бедиева монастыря пошли.

Февраля в 13 день пришли в Троецкой монастырь к епископу Андрею к Цаиши (128). В том монастыре каменная церковь и с олтарем, в олтаре престол и жертвенник, деисусы и месные образы все по подобию, а постенная писмо празники писаны и святыя и с ними писаны в ряд Дидьянские цари и царицы и царевичи и царевны и их ближние бояря и дьяки думные; а живоначальные Троицы в церкви образа нет и в царских дверех притворов нет. И как мы пришли в церковь и Андрей епископ черново попа заставил часы говорить, а на часех Андрей епископ апостол и еванелье чол, стоя в церкви на своем месте на левай стране близ северных дверей, не облачася и без потрахели.

Февраля в 16 день в Троецкой монастырь царя Леонтия два боярина приходили Богу молица одному боярину имя Рустам, а другому имя Мефлий. И поп Гаврила сказывал: царя де Леонтия царицы Нестедарынжана за Рустамом родная сестра, а Рустамова родная сестра за Мефлием. И в те поры Андрей епископ черному попу велел обедню служит; а еванелье чол на обедне Андрей епископ без потрахели и без риз, стоя на своем месте в церкви, а не против царских дверей. И после переносу боярин Рустам у попа взял кадила и своево ладану своею рукою обнес круг своей головы трижды и тот ладан в кадило положил; и пришед к царским дверем, против

престола кадил и на левай стране в церкви образы и епископов кадил и на правой стране такоже и всех людей в церкви кадил; а в те поры на Рустаме и сабля опоясана. И после обедни Андрей епископ бояр и Федота и попа Павла звал к себе есть; и перед столом отче наш говорил поп Гаврила, а в те поры Андрей епископ и бояря и все люди, которы тут были, все сидели и стол благословлял Андрей епископ седе. И как почели есть и пить и Андрей епископ двум человеком велел в скрыпки играть, а иным людем велел песни петь и в ладони плескать, и в те поры бояря вставая скакали и в треноги били и в ладони плескали. А у Андрея епископа в монастыре братии старцов нет, адин чернай поп да дьякон и те живут за монастырем; а в монастыре у Андрея епископа черницы, а у них дочери и служанки живут в том же монастыре с епископом Андреем.

Февраля в 17 день ис Троецкого монастыря от Андрея епископа от Цаиши пошли. Тово ж числа пришли в Летчиху; а в Летчихе стояли две недели; а по всякой день пристав Демегоня Богучин к нам прихаживал.

Февраля в 23 день пристав Демегоня сказывал нам про тернов венец Христов и гвозди и везание, чем Христа жиды везали и чем Христа ко кресту пригвоздили: Симон де царь Твилисколатцкой (Тбилисский –Дж. Г.) воевал де Башечицкое царство и тернов де венец Христов и везание и гвозди взял Симон царь в Башечицком царстве; и после де тово Дидьянской царь на Симона царя ходил воеват и царя де Симона царство Дидьянской царь повоевал (129) и в те де поры тернов венец и везание и гвоздь и взял, - ис тех де мест и по нынешние дни тернов венец Христов и везание и гвозди у царя Леонтия в царстве.

Тово ж числа он же Демегоня нам сказывал: как де царя Леонтия царица Нестедарынжана жива была и царь де Леонтей с царицею своею крестами менялися на том: будет преже умрет царь Леонтей и царице де живой лест тут же во гроб, а буде нелзя живой итти во гроб и ей после царя Леонтия облещися в худые одежда да сидеть ей над пепелам, слезы проливать по царе Леонтии и главу свою перстью посыпать и первай де год ей рыбы и млека и еиц и мяса вес год не есть; а будет де царица нопреж умрет и царю Леонтию тако же творить. И как де царица умерла сто четыредесет седмаго году в маи и ис тех де мест царь Леонтей в мясные дни и в празники Христовы и в сплашныя недели, на Троицын день и на Рожество

Христово и межу Рожества Христова и Богоявленье и на всеednай недели и во все месоедныя дни рыбы и млека и мяса не есть; а ездит царь Леонтей и ходит в худой одежди да в чарыках на босу ногу, а сапогов де не обывает. И потриарх де и митрополит и бояря и епископы к царю Леонтию приходили и говорили: престани де царь Леонтей кручинитца: все де то сотворяеца Божиим повелением - жена де умирает, а муж оставляетца; а хто останеца на Бога уповает, а усопшаго поминает, а от кручины престает. И царь де Леонтей потриарху и боярям и всем властем сказал: как де кто хочет, так и делает, а яз де слово своево не хочю применит, в чем обет дал да так и делаю; а еще до никто тово не ведает, что у меня на уме.

Того ж числа царя Леонтия сын боярской именем Хахута сказывал нам: в Спаском де монастыре преж сево был епископ и вотчины монастырской многих крестьян и жон и детей их в чюжие земли в Сони и в Черкаские кабарды и в кумыки и в ыные в бусурманские орды продавал и царь де Леонтей тово епископа за тое ево неправду отослал к шахову хану Уруслану(130) , а велел де ево уморить; и Уруслан де хан тово епископа и уморил. А за Русланам де шахавым ханом царя Леонтия сестра родная.

Марта в 1 день из Летчихи пошли. Тово же числа пришли в другую деревню тое же волости, а у ково стояли - имя тому человеку Махутыя.

Марта в 1 день поп Павел спрашивал у Михаила белоруца: царю Леонтию Нестедарынжан царица первая ли была, девицею ли за царя Леонтия пришла или вдовою? И Михаила сказал: у царя де Леонтия первая царица была Абазинских князей доч, а за царя де Леонтия пришла девицею; а име де той царице Цетанурия. А царь де Леонтей с царицею Танурием (131) прижил двое детей адному имя Мамея, а другому Манучам, и те де ее дети померли; а держала де царица Танурия от паря Леонтия иного постелнаго друга. И как де сведал царь Леонтей ее неистовство и за то ей кос и уши обрезал и отослал тое царицу Танурию в Обазы; и та де царица в Обозах и скончалася. И после де первай царицы Танурии царь Леонтей у ближнево своево боярина у Еоргия Липортьяна отнел жену Дарынжану и женился на ней; и с тою де царицею Дарынжаною у царя Леонтия было четверо детей два сына да две дочери - болшому сыну имя Александр, а другому Манучар, а дочери имя болшой Гулий и та де дочь царя Леонтия умерла, а другой дочери имя Дзилюхан - и тое доч свою царь Леонтей отдал Гурьялскому князю Вохтану, а зговорена де Дзилюхан за Вохтанова сына. А как де

была Нестерынжань за Георгием Липортьяном и Еоргей де Липортьян с Дарынжаною было два сына болшому сыну Липортьянову имя Вамех (132), а меншому сыну Георгий; и те Липортьяновы дети живы и до сево дни, а царю Леонтию Георгей Липортьян дядя родной. Тово ж числа поп Павел спрашивал Михайла белорусца: здеся в Дидьянской земле молебны поют ли и в пост люди здешные постяца ли и пост держат ли и к отцем духовным приходят ли и исповедание им бывает ли телу и крови Христа Бога нашего причащаютца ли? И Михайла сказал: я де в Дидьянской земле двенатцет лет, а тово де не видал и не слыхал, чтобы молебны пели; и не постятца и не причащаютца, кои де чесные люди в посты млека и мяса не едят, а черные люди хлебопашцы и иные мелкие люди млеко и яца и масла в пост едят. А потриарх здесь и епископы и иные власти на добро тех людей им не поучают и от тово не запрещают, чтобы в пост млека и яиц и масла не ели. - А Михаила белорусец от малые части руской грамотке учился сказывает. А как водили нас монастырей смотрит и в монастырех в кельях и в жилых дворех и в избах и в иных храминах креста Господня и образа пречистыя Богоматере со превечным младенцом и святых Божиих угодников мы нигде не видали. А епископы и бояря и игумены и попы и дьяконы и всяких чинов люди кресново знамение истинством на себя положить не умеют.

Марта в 23 день пошли из Летчихи. Тово же числа пришли в Аззубий. Марта в 25 день царь Леонтей прислал к Федоту и всем руским людем, которые с Федотам были, прислал восм рыб коней.

Марта в 27 день пошли из Аззубии. Марта в 28 день в Панзу пришли. Марта в 29 день пошли из Панзи.

Тово же числа пришли в Чхоньдиди монастырь(133) к Митрофану митрополиту. В том монастыре каменная церковь, в церкви деисусы писмо старая, лиц не знать, а месные образы по чину; а церковь во имя пречистыя Богородицы Одигитрия. А церковь с олтарем прегрожена, а престол по подобию. А жертвеник отведен себе, а дверей из олтаря к жертвенику нет; а над жертвеником образов и постенново писма нет; а как просвиры вымают и обедню служат и в те поры из олтаря к жертвенику в царские двери ходят. И как мы в церковь пришли и митрополит к обедни при нас облачался. Стихарь долготою по подобию, а без оплечья и без звезды и без умету; а потрахел и поручи и поес и набедерник по подобию. А в риз в места сак надевает, а сак зделан кавтанным покроем с клиньем и с рукавы, а рукава и бока не щиты; а на рукавах и на боках сторон зделана по петинатцети колокольцов

серебреных и позлачены вместо пугвиц. И как митрополит сак на себя наденет и на нем сак застегают колокольцами и на митрополите сак как и кавтан станет и с прорехи, потому что последняй колоколец не допущен до нижнево краю шесть вершечков; а долгота саку мало ниже колена. И поп Павел Митрофана митрополита спрашивал: как то платно имянуица кое за риз места на стихарь надеваеш, зделана с рукавы и с прорехи? И Митрофан митрополит сказал: прислал де ко мне то платно Феофан(134) потриярх из Еросалима, а сказал де мне Феофон потриярх: то де ввисон и ты де вместо риз облачайся в нево. А перед переносом митрополит из олтаря в царские двери вышел к жертвенику, а за ним попы и дьяконы служащие за митрополитом шли. И митрополит пришед к жертвенику и попа Павла призвал к себе к жертвенику и спрашивал великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии имени и великого господина Иосафа потриярха Московского и всеа Русии и о здравий и в те поры просвиры вымал. И как пошли с переносом и митрополит пошел преж в олтарь в царские двери; и как пришли с святынею к царским дверем и митрополит покадил дискос и принем поставил на престоле; а помянет Господ Бог не молвил, а изрядно говорил в те поры и кадил. И по совершению обедни Митрофан митрополит Федота и попа Павла звал к себе есть. И за столом митрополит нам рассказывал: яз де природою грузинец Темрязова земли, а был я в святых горах двенатцеть лет и в чернцы де я там пострижен и митрополитство мне дано рукоположением Царяградским Кирилом потриярхом; и как де великого Государя люди Азов взяли и в те де поры Царяградцкого Кирила потриарха Турчене в воду бросили (135); а Кирила де потриярх был праведен и свят. Да Митрофан же митрополит сказывал: в святых де горах дватцет монастырей, а во всяком монастыре по тысечи братов; а тех монастырей имяны не сказал.

И в великой четверток Митрофан митрополит Федота и попа Павла звал к себе есть. И поп Павел у митрополита спрашивал: что де в нынешней день указано есть и пить? И митрополит сказал: варение де с маслом да по три чаши вина. И поп Павел молвил:в Святогорском типике так указано, а в Студите(136) и по Еросалимском типике указано, неведамо де откуды взято - указано варение с маслом и пием вино; мы же пологаем обою сею совестию да не осквернимся и четыредесятницу да не обезчестим.

И в пяток великий как девятый час стали говорить и Митрофан митрополит среди церкви велел послат ковер, а на ковре поставил крест,

а возле креста поставил еванелье; да тут же на ковре положили две головы человеческия и ручные и ножные многие кости и младенческую рубашечку. И поп Павел у митрополита спрашивал: те де главы и кости и младенческая сорочка коих святых? И митрополит молвил: язде зде недавно и летописи не нашол и подписи не сыскал коих святых имяны; а рубашечка де младенческая тех младенцов, коих Ирод(137) побил, Христа ища. В тот же день после вечерни митрополит велел поставить плащеницу среди церкви; а плащеница на скамье прибита, а скамья для тово уготована, а долгата скамье болшово сажения, а широта дву аршин. И у одново краю на плащенице митрополит поставил еванелье и к еванелью и к площеницы прикладывался и после митрополита и мы прикладывались; и после прикладываня плащеницы с тово места не снесли.

И в великую суботу после завтрени митрополит около церкви с площеницою ходил. Как пошли из церкви - преже пошол дьякон, а за дьяконом пошол митрополит с еванельем, а за митрополитом несли плащеницу; и обшед церковь и плащеницу несли в церковь и в олтарь, опрокинув на бок, а прямо в двери не прошла, потому что скамя широка. И поп Павел митрополиту говорил: достоит преже плащеницу нести, а перед плащеницею подобает дьяконом с кадилы итти и обращаючися плащеницу кадит, а певцем петь; а тебе митрополиту за плащеницею достойно итти. И митрополит сказал: одиночество де - некому пропеть и проговорить; и я де с великою нуждою так делаю. А певчих станиц у них нет.

Да в той же церкви пред оброзом пречистыя Богородицы стоял шандан медной, а на шандане вылито девка, а хвост у девки как и змеин. И поп Павел митрополиту говорил: таков де шандан пред оброзом грех ставить и неискусно. И митрополит сказал: тот де шандан до меня пред оброзом поставлен и я не смел переменить тово шандана. А в вечерню и в зав-треню и в обедню многия всяких чинов люди, как пенья идет, в те поры седят, а иные лежат. И поп Павел митрополиту говорил: подобает тебе, митрополиту, поучать и на истиннай путь наставлять тех людей, кои люди неистовое творят, в пение сидят и лежат, и тот грех взыщется на твоей пастыревай душе. В еванелье написано: аз есмь пастырь добрый и душу свою пологаю за овца, а наемник иже несмь пастырь, видит волка грядуща, оставляет овца и бегает, яко наемник есмь, и не радит о овцах (Иоанн, X,11, 12-Дж.Г.). И то убо подобно наемник..., а не истинному пастырю. Ты

бо нарицаешися пастырь, а те люди, яко же безсловеснии овцы стада твоего; а ты их не поучаеш от еванелских и апостолских словес и от правил святых отец и то бремя понесешь на своей выи. И митрополит сказал: я де недавно здесь и как шел в Дидьянскую землю и сперва о том многожды говаривал и ко мне де прихаживали собрався многия всяких чинов люди с великою браню, а говоря де мне: ты де внов заводиш иное новое учение, а у нас де давно так ведеца и мы де твоево учения не слушаем, а делаем по своему. Да пред царем де Леонтием на меня дважды собор был; потриярх и епископы и бояря мне говорили о том же и я де ныне не смею поучать.

А на светлое воскресенья [5 апреля] как разсвело и митрополит к завтрени пришол. Как выход с образы из церкви - дьякон идет напреди со свещами пред образом бес кадила, а за ним несли евангелье, положа на налои; и в поперти евангелье с налонем поставили и митрополит евангелью трижды поклонился и начел петь. Христос воскресе, стояще без креста и без кадила и образов не кадя. И по выходе вошли в церковь, начели канун петь, первую и третью песнь пропели, а дьяконство малого не говорили и образов не кадили. И поп Павел митрополиту говорил: в руских де книгах в уставе и в треоди в нынешней светлоторжественной день указано по всем песнем по первой и по третьей и по четвертой и по пятой и по шестой и по семой и по осмой и до девятой образы кадит и дьяконство и возгласы разные говорить; в русиском царстве так творят.

Из церкви не выходя после завтрени и абедню служил. А пасху вносят в церковь говядину и свинину и вся, что у них случится. И поп Павел митрополита спрашивал: чево для у вас после переносу царских дверей не затворяют? И митрополит сказал: как де потриярх или митрополиты и архиепископы и епископы служат обедню и тово для царских дверей не затворяют, чтоб им обращаючися на церковь благословение пополагать. И поп Павел митрополиту говорил: то указано и в книгах написано в кои поры властем благословлять, а не беспрестанно. И митрополит сказал: у нас де власти на всех возгласех благословляют. Да он же Митрофан митрополит спрашивал попа Павла: в светлое де воскресенье в Русиском государьстве в церкви у алтаря царские двери отворяют ли? И поп Павел сказывал: как де обедню поют и после переносу царские двери затворяют, а как будет время страшит и в те поры царские двери отворяют; а по совершению обеден во всю светлую неделю царские двери не затворяются.

И после обедни Митрофан митрополит Федота и попа Павла звал к себе есть; и у Митрофана митрополита Федот и поп Павел ели. И Митрофан митрополит спрашивал попа Павла: кто де русскую землю Московскую крестил и просветил и кто де преже в русской земле крестился? И поп Павел сказал: в Руси преже крестился великий князь Владимир, во святом крещений нареченный Василей, и землю русскую он же великий князь Владимир крестил и просветил святым крещением(коммент. 108-Дж.Г.). И митрополит молвил: тот де великий князь Владимир коево колена, русискаго ли царства природою? И поп Павел сказал: у великого князя Владимера отец был Святослав (138), а дед ево великого князя Владимера Игорь (139), родилися в Словенском языке, а прадед великого князя Владимера Рюрик (140) от колена Августа кесаря; влекущеся от тово колена и до великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца (141). И митрополит спрошал: сколько де тому лет как руская земля крестилас? И поп Павел сказал: до конца седьмыя тысещи за пятьсот лет за четыре года руская земля приях крещение. И митрополит молвил: по нынешней де год много ли тому лет как руская земля крестилась? И поп Павел сказал: от начала крещения руския земли как великий князь Владимер крестился и до сево году сто четыредесеть осмаго лет шестьсот пятдесят второй год, а от Одама лет седмь тысещ сто четыредесет осмой год(142). И после тово в розговоре у Митрофана митрополита поп Павел спрашивал: кто Дидьянскую землю и Грузинския земли крестил и много ли тому лет, как те земли крещены? И Митрофан митрополит сказал: Дидьянская де царство крестил Андрей первознанный и после де Андреева крещения Дидьянская земля дважды совращалась, а как де был во Цареграде царь Констянтин и в Дидьянской де земле веру утвердил и властей многих своих и мощи многих святых к Дидьянским к прежним царям присылал и веру утвердил (143); а Бошечитцкая (Имеретинское-Дж.Г.) де царство и Грузинская Темрязова земля те земли после крестилис, а крестила де их святая Неонила. И Павел поп молвил: та ли Неонила что пишедся святых мученик Терентия и Неонилы(144) или иная кая святая Неонила? И митрополит сказал: у нас де сказывают, бутто крестила Неонила. И Павел поп спрашал: где та Неонила мученица замучилас и коею смертию совершилас и игде мощи ее опочивают? И митрополит молвил: тово де я не ведаю где та Неонила замучилась и коею смертью совершилас и икде мощи

ея опочивают (145). А у нас де так сказывают: та святая Неонила те земли наши Грузинския крестила, а тому де у нас летописи нет и в коих летех те наши земли Грузинския крестилис. И Павел поп митрополита спрашивал: от Адам де до Христова рожества колко лет и в коей тысечи и в коем году Христос родился и от рождества Христова до сего году колько лет? И митрополит посылал по книгу и в книге посмотря сказал: я де тово не ведаю - в коей тысечи и в коем году Христос родился и сколко лет после рожества Христова, то де в моей книге не написано.

Тово же числа Митрофан митрополит сказывал: как де я пришол из святых гор в Дидьянскю землю и папа де римскай к царю Леонтию и к потриярху и ко всем нам присылал церковной устав, стихари и патрахели и все церковное одеяние и, митрополит сказал, у нас де о том собор был: облачатца ли в те стихари и в потрахели и в ризы? И на соборе де приговорили: будет де кому лучитца быть в бани и в те пори то платье постели и на том платье седя обмывайся. И мы де так и зделали. И по совершении изречение митрополита и после сказывал поп Павел Митрофану митрополиту бысть в Констянтинеграде во дни благочестивого царя Михаила Палеолога (146) приидоша посланницы от папы Римскаго(147) числом дванадесять мужей зело премудрых и до конца латынского своего зловерия изучены и начаша беседовати ко царю и потриярху(148) а совокуплений единстве глаголюще: почто разлучихомся друг от друга и единомыслие отподохом? Един есть Бог вам же и нам должны есте по всему повиноватися и послушати учителя нашего Римскаго папы и от него учение прияти, яко от старейша и главы суща всем патриярхом.

Царь же и потриярх отвещаша имо кратким гласом: о, латыно! Воспомяны нашего Бога же и царя мудрое создание, о нем же пишет в Бытийсках книгах: искони сотвори Бог небо и землю и устрои на службу десет чинов посылаеми сииречь анельския силы, иже бысть числом чинов десеть. И аще вопросите нас: который суть чинове, иже на земли устроени ото апостол? И мы же любезно изречем вам: первая чтец и певец, второе священосец, третия подьякон, четвертое дьякон, пятая иерей, шестое игумен, семое епископ, осмое митрополит, девятое потриярх, десятое папа, его же устроиша всем стареишине быти и от сих до зде. Мы же паки на предлежащее возвратимся и выспрь возведем слово: старейшена бысть небесным чиноми сотанаил и сотвори у лукавое пред Богом и возгордевся

мыслию: поставлю, рече, престол мой на облацех и буду подобен вышнему. И что убо бысть ему? С небесе свержен и наречен бысть сатана и диявол, сущий же под им в бесы претворишася. Також и на последок на земли сотворися римский папа, старейшина бысть всем. Фармос же папа Карулове ереси последова, от Бога отступи, понеж римскую область всю разврати(149). И в той пагубе и до сих времен храмлете и вы латыно. Мы ж православний християне пребываем, верующе и крестящеся во имя Отца и Сына и Святаго Духа, благодаряще Бога; отрицаемжеся сатаны и всех дел его, тако же и римского папы и всех вас латын единомысленик его.

И сия рекша царь воста с престола своего и отиде в царския полаты; потриарх же иде во святую церковь, оставлше мужа честна и свята зело премудра и святым книгам изучена Никифора (150) именем Панеота наричема и тому повелеша с посланники онеми творити вопросы же и ответы. И рече Никифор: о, латыно! Многи и различные ереси имате в себе, - почто не требуете исправления? И рекоша латына: скаж нам, что ереси наши. И рече Никифор: первая ваша ересь - чему святыя Богородицы не завете Богородицею, но именуете ея святую Марию, ставите ея со святыми женами со иными равну; мы ж истинии православнии християне матер избавителя нашего Бога истинную сущую Богородицу проповедуем и прославляем и поклоняемся, яко роди Господа Бога и Спаса нашего Иса и Христа, Творца небу и земли. Вторая ж в вас ересь подобна первой - прообразуете божественный крест не по существу и не яко же повелеша святии отцы, но научены есте дияволом, осеняете крестом вне себе, - где было в крест облещися, а вы из него совлачитеся; а святым иконам не кланяется, но шедь в церковь падаете на колену и шепчете, яко же повеле вам отец ваш сатана, и сотворяете крест на земли и целуете и паки воставше попираете ногами и топчете и отходите, и обретаетес враги Христови и ругатели, а не поклонницы. Мы же православный християне не крестимся проображающе истинного креста, полагающе десною рукою на главе и на сердце и на правом плече також и на левом, в силу его облачимся, с верою и со страхом взывающе: силою креста твоего сохрани нас Господи.

Вы ж латыно не едину заповедь разористе, но и все благодатное учение Христово отвергосте, еже пророцы проповедаша и божественнии апостоли научиша и святыя отцы на седми вселенских соборех утвердиша и запечатлеша, их же бысть числом 2000, от них

же благочестивая наша християнская православная вера испытася и научис и утвержение истинно приять. И тий суть собори седмь столп Божия премудрости, на них же Святым Духом дом свой добре создав; на тех же святых соборех старейшинствующе православный папе ж наши и достойни суть святаго апостола Петра седалищу единомыслено... следоваша. Еще ж к сим паки возглаголю: почто вы окаянная латыно на Федорове неделе мяса не пущаетес, егда демони, постом прогоняеми, исчезают,ангели радуются? А мы истинии християне пост и воздержаение приемлем в тыя святыя дни; вы ж тогда мясо и млеко ясте, тем погубляете вся дни жизни вашея, а пость ваш ни во что ж есть. А заговев не поете алиллуя до великого пятка; а кресты хороните, а в мире сказываете: Христос побежал во Иерусалим. И паки в великую пятницу вынимаете кресты и глаголете: Христос уже прииде, и тогда начните пети алиллуя. Тако ж все великое говение жены ваши ядят млеко и яица; а коли и сами вы болни бываете, в великий пост мясо и млеко ядите.

А попы ваши и скверны и нечисты жен не держать, а держать меншици и творят тако: погасив свешу, подходит ему с ног под порты и утре востав идет богомерзкий к своей братье и рече им: простите мя, соблазнился есм, и паки отходят на вся своя скверная дела. Со блудницами блуд творяще, греха себе в том не творят; а лучится ему служит, и он и служит. И един ваш единаго дни литоргии три или четыре сотворяет; тот отшед служив, а иной пришод служить; а вся по единому, мнятся тако и до десятаго. Егда же поп ваш литоргисает и похочет итти на проход снимает с себя ризы, не скончав литоргии, и паки вшед кончает. А служба ваша тако совершается: где восхотят, тут литоргисяют или на дворе или на поле повелением своего папы отлученнаго от Бога и возненавидиденнаго православными християны. И еще паки вопрощаю вас, окоянии латыно: называетеся християны, которым крещением крестистес и которым миром помазуетес и в чье имя попы ваши соль в рот кладут и слинами разсол творят и тем в место помазуют. А не тако творят, яко же святий отцы повелеша: во имя Отца и Сына и святаго Духа крещается раб божий имя рек; вы же глаголете: крещаю тя аз чадо имя рек?

Попове ваши творятся Богом, а имени Божия не знают, ни имеют. Скажите ми про что имянуется фрязи и латына? Аз скажу вам оба имена ваша. Фрязи именуетеся про то: егда видесте стражюще Сына Божия и сплетше венец от терния возложисте на главу избавителя

нашего Бога. Латыни ж про то именуетесь, понеж попрасте веру истинну, заблудили есте от истинны, отподосте славы Божии, по истине ослепосте вы, окояннии, и прилепистеся ко единму дияволу, он же посла вас свиней пасти, сотворяете бо волю его во всем. Мы ж православнии християне веруем во святую животворящую и единосущную Троицу Отца и Сына и Святаго Духа. А вы, окоянии латыно и фрязи, опустели есте от истинныя веры и не послушаете святых апостол заповедей и правило святых отец превратисте и по своей воли сотвористе, Бога Отца и Сына отвергостеся и святую Троицу разделисте и не веровасте и не похвалисте и ни во что ж слово Божие вменисте. И вы, окояннии латыно и фрязи, за безверия ваша прокляты есте Господом Богом нашим Ис Христом и святыма апостолы и святыми отцы; и всеми православными християни да будете прокляты и вси еретицы с вами да будут ввержены не в гасаемый огнь и в муку вечную. И митрополит молвил: как де Бог терпит такому неистовству.

Апреля в 7 день пошли ис Чхондидина монастыря от Митрофана митрополита. Тово ж числа пришли в [Суджунский]Георьевской монастырь - тово ж Митрофана митрополита десетина.

Апреля в 10 день Митрофан митрополит сказывал нам: был де во Цареграде царь гонител на церкви Божий да потриярх единомышленник и у... рдили посланников на то крепкий утверждены.... церквам и по домом у православных християн, а у ково найдут образы Господа Бога и пречистую его Матерь и их угодников и по повелению цареву и по потриярхову везде образы колют и ломают(151). И пришли де те посланники в Трепизон град ко вдове, а у вдовы сын Иван. Как пришли посланцы царевы ко вдове и в тое пору вдовина сына Ивана в дому не прилучилося, и посланники в дому вдовины увидели оброз пречистыя Одегитрия и хотели де несть тот оброз к царю и потриярху, и та вдова у них молила: образа не берите, до коих мест сын мой Иван в дом придет и вам злата и сребра подаст за тот оброз. И те де посланники здумали и говорят: сына де ее Ивана дождемся и сребро и злата у нево возмем, а апосле де к царю и оброз отнесем. И то де слово услышела вдовина рабыня и пришед к госпоже своей вдове и те речи вдове сказах. Вдова ж и сын ея Иван пред иконою пресвятей Богородицы пролив многие слезы и сотворих у подножие образа ящик и положих в тот ящик шесть златых и ящик закрых и красками затвердих, чтобы на том

абразу тово ящика не знатно было, с молением и со слезами тое икону отнесох к морю и постави на брегу близ моря; вдова же и сын ея приидох в дом свой. И прийдоша посланники ко вдове и к сыну ея и спроси у вдовы и у сына ея: где образ Пречистыя? Вдова ж и сын ея рече: сей образ пречистыя Богородицы Одегитрия отнесох к морю и поставих на брегу близь моря. И посланники к морю ускорих, чтобы тот образ взять и притекох ко брегу моря близ образа Пречистыя. И образ пречистыя Богоматере поднявся поидох по морю, яко на воздухе, а над образом, аки столп мрачен и мглян; и посланники со стыдом возвратихся вспять и отыдоша. И икона идох по морю и приидох против святых гор. И узрели ис святых гор из большия лавры на мори столп и в стругах ездили проведывать; и как де пришли близ образа пресичтыя Богородицы и тот де образ от них, аки на воздусе, идет от них проч. И тое же де болшия лавры в горах был затворник именем Иродион(152), а природою де тот Родион грузинские земли Темрязова царства; и игумен де болшия лавры со всею братиею молили, чтобы Ирадион подвигся на Стретение иконы. И тот де Радион по игуменову и всей братий по прошению приидох к морю и став в судне и простроx выспре руце, - и икона пречистыя Богородицы приидох к Родиону и ста на руках невидимо у Радиона, и тое де икону Ирадион поставих в обители в большой лавре[119]. И игумен де з братьею в том монастыре избрах два брата праведных и верою крепких и приставил тех дву братов тое икону хранить и беречи, чтобы та икона пречистыя Богородицы от них не ушла. И пречистая де Богородица игумену з братьею являлася многожды во сне: чево де для меня крепите и храните? Не изволила бы яз зде пребыть, кому бы меня достич и укрепить? Пришла де яз место сие просветит и вас от всех зол сохранять.

И потом де малая время спустя у Фрянцуского с Турским брани востали и многие де Фрянцуские карабли под тот монастырь под большую лавру пришли; и многие де немцы в монастырь вошли и захотели де в том монастыре в болшой лавре, игде образ пречистыя Одегитрия в коей церкви стоит, и захотели свою латынскую обедню пет в той церкви. И игумен де и вся братия в совокуплении латыном говорили: мы де вам сказываем, в християнских церквах своих латынских обеден не велим служить и пенья вашего латынского не хотим слушать. И за то де Фрянцуги игумена и братью побили и силу учинили, в той церкви, игде стоит образ пречистыя Одегитрия, свою

латынскую обедню служили. И в те де поры церковь обвалился и немец подавила, един немчин остался жив, а стоял де он против тово образа пречистыя Богородицы Одегитрия, и на икону разсердился и ударил де ножем тое икону пречистыя Богородицы в гортань и ис тое де иконы много крови пролихся; и та де кровь на иконе и до сего дни, аки и то перво во едином часу излияся. И после де тово в тот же монастырь пришол тот Иван вдовин сын и узре икону и прослезися и рече Иван игумену: сия де икона пречистыя Богородицы Одегитрия преже была в дому матери моея и помолихся ей мати моя и я. И игумен рече Иванну: почему сей оброз пречистыя Богородицы моление матери твоей и твое? И что есть знамение у сево образа и почему знаеш сей оброз пречистыя Одегитрия? И Иван рече: посему знаю - как убо принесох с материю моею сию икону пречистыя Богоматере к морю и положих у подножия ея своего посилия шесть златых. И игумен же созвав братию и приидох з братиею и с тем Иваном кой ко иконе пречистыя Одегитрия, и обретох у подножие ея шесть златых; и после де тово в той большой лавре Иван бысть игумен. И той де иконе празнуют на светлой недели [во вторник] то рок и до сево дни(153). И поп Павел молвил: чюдно дело Божие! Что возхощет, то и творит.

И по совершению митрополитова изречения поп Павел митрополиту Митрофану сказывал: бысть де в Риме. Благочестиваго папы не стала и востах им в Риме нечестивый папа и бысть гонение на церкви Божий и на святих; и от ево изгонение нечестиваго папы некто преподобный Антоней (154) римленин побегох от нечестиваго папы и приидох к морю и близ моря молихся Господу Богу за вся православныя христяне и о своей души, чтобы Господ Бог избавил от нечестиваго и злобожнаго врага папы Римскаго. И Божием повелением приидоша морския волны и приидох, кгде Онтоней стоя на камени, и подых камень. Антоней же ухватихся за камышную быль и оторвах тое быль, а не удержахся в том месте, и несох его силою Божиею на камени; а та трость камышная у нево Антония в руке. И идох по морю на камени двои судки в Новград из моря вверх по Волфе (Волхов - Дж. Г.) реке, в Новград прийдох и в Новеграде многие чюдеса показах; за ним же из Риму бочка с сосуды церковными и с ыными с ево Антониевыми в Новград приидох.

Апреля в 17 день Митрофан митрополит сказывал нам: как де был я в святых горах и после де меня Грузи шах воевал и моево де роду братью иных побили, а иных в полон побрали; и я де, пришед

из святых гор, ходил к шаху бить челом, чтобы мне отдал моих сродников, которые живы. Да меня же де в шахове земли праведным называли и шах де многожды меня спрашивал: кто де Христос? Вы называете его Богом. И я де сказал - как Господ воплотися и родихся и крестихся и распять и воскресе. И шах де молвил и ханы: мы де их называем бозверниками, ано де и лутчая их вера. Да мне же де шах говорил: облачися де во все платье, в чом Богу молитесь. И я де шаху молвил: будет ты шах не боисься ханов и салтанов и всех своих Кизылбаских людей и яз де облачюся, и как облачася и сяду на своем месте и ты шах, пришед предо мною, в землю поклонися и в руку поцелуй. И шах молвил: как де ты хош так и твори; а мне де нелзя тово зделать - тебе до земли поклоница и в руку тебя целовать, потому сведают Кизылбашене и меня за то убьют. И после тово шах меня отпустил и пожаловал - отдал мне Грузинсково ясырю сродник моих и всяких людей с триста человек.

И после тово поп Павел Митрофану митрополиту сказывал: было де в Росийском Московском государстве при великом князе Дмитрий Ивановича(155). В тое пору был великий чюдотворец Алексий митрополит и у царя Золотые Орды царица невисна была; и тот царь к великому князю Дмитрию Ивановичю присылал посла прошат отпусти де ко мне тово человека, кто умеет слепово изцелить. И великой князь Дмитрей Иванович Алексея митрополита (156) молил, чтобы подвигся к царю в Златую Орду. И как Алексей чюдотворец подвигся с Москвы и той царице виделся во сне во всем сану своем, в чом литоргию служит; и царица изготови ему всее одежду церковную, в чом она во сне видела. И как пришол Алексей чюдотворец к царю в Златую Орду и молебное к Богу сотворил и царицу просветил; и за то великого чюдотворца Алексея митрополита за ево чюдотворцово моление Златые Орды царь и царица дары великия воздах злата и сребра много подах и земли места многое ему святителю в почесть отдах и есырю християнского народу многих людей отпустих. Да и по преставлении великии чюдотворец Алексий митрополит многие чюдеса творит, а мощи ево великого чюдотворца Алексия митрополита ничем не вредима и нетленно опочивает на Москве в чюдове монастыре. И митрополит спрошал: как де был в росийском государстве Алексей митрополит много ли тому лет? И поп Павел сказал: Алексей митрополит преставися в лето шесть тысещ восем сот восмьдесет пятово году.

Апреля в 19 день в церкви Георгия обедню пел поп Махарабель, облачася в стихарь и со престола снял покров и в риз места одел на себя, со крестом и с свечою из олтаря вышел в царские двери и стал среди церкви и крестом и свечею осенял на все четыре страны, обращаяся на левую руку. И после ограждение руки умывал да стихарем и отер и действовал над одною просвирою; и из одной просвиры первую часть вынел, как агнец вымается, и ис той же просвиры вынел три части помене первой части да ис той же просвиры вынел малых деветь частей. И поп Павел Федота и Осипа толмача призывал смотреть тое просвиры и попово действо; и Федот и Осип то видели. А обедню начинал со крестом и со свечею. И как выход со еванельем и тот поп в еванелье места харатейнай свертак нес, а в другой руке кадила; а опостол и еванелье чол, вышед из олтаря, перед северными двери. А служил и пел один, а дьячков и певцов не было. А со страхом Божиим молвя не кадил и ехтеньи и замбвонной молитвы и буди имя Господне не говорил. А у церкви царя Леонтея шурин именем Пепукай стоял и обедню слушал. Тово ж числа попу Павлу сказывал Демегони Богучина человек: царя де Леонтия шурин Пепукай епископ был и захотел де Пепукай женица и он де Пепукай разстригся да и женился.

Апреля в 21 день к храму Страстотерпца Георгия сошлися многие люди, а у храма утвержены две трубы медные да колокол. И об вечерни поре в трубы затрубили и в колокол зазвонили и в доски застукали и в те поры все люди великим гласом завопели да и пошли около церкви, и, ходя два дни и две нощи около церкви, беспрестани вопили; и, обшед церковь, как придут ко дверем церковным и всяк человек перед дверьми церковными обернеца кругом на левую руку.

Апреля в 22 день к вечерни приехали к Страстотерпцу Георгию Максим потриярх(комменту 98-Дж.Г.) да Митрофан митрополит да Трепизонской митрополит Кирила да князь Гурьярскай Вохтан (коммент. 105 - Дж.Г.), царя Леонтия свояк (сват-Дж.Г.), боярин Рустам и дворяня и дети боярския. И вечерню служили поп з дьяконом, а потриярх и митрополиты не облачалися. И на Георгием день после завтрени в трубы затрубили и в колокол зазвонили и в те поры вынесли из церкви знамя большое, а потриярх и митрополиты вынесли страстотерпца Георгия оброз, поставили по сторон церкви. И в те поры взошол на церковь мужик, а с ним и иные люди, а по сторонам около церкви и округ образа много нараду облежаще и от великого громного шуму вес

народ престаша; а тот мужик взошед на церковь провопил крепким гласом да и сел против предней страны на церкви и седя говорил с три часа. А потриярх и митрополиты и князи и бояря и всяких чинов люди, мужие и жены и юноши и девицы, старцы и младенцы тово человека со вниманием слушают; аще же кто кашленет или чьхнет, то все на тово возвопят, чтобы тово человека речь слышать. И как тот человек говоря взвопил и в те поры которые люди на церкви были и на земли около церкви стояли и те все люди учели по церкви по верху и по стенам стукати и бить - овий стукающе древесы, друзия же бодуще копии и стрелы, иныя убо млаты и чекуши и обухи, стукающе по верху церкви и по стенам, - а иные седла и хомуты прибивающе гвоздием на церкви и к стенам; и бысть шуму и грому овий кричаще, инии стоняще, а инии смеящеся и пляшуща и скокаша. Аз тово не разумею кой человек на церкви сидел и что разсказывал и что по церкви биение дре[весе] м и всяким оружием: в те поры толмача с нами не была и толмачит было некому; тово дни от завтрени шли из церкви и толмача Иосипа рагатиною покололи и от той раны толмач болен лежал и толмачит было некому.

Тово же числа поп Павел спрашивал у Демегонина человека Богучина у толмы: что говорил тот человек, что на церкви седел, и кои люди на церкви сидели и около церкви стояли и сидели, о чем великим гласом кричал и за што по верху церкви и по стенам всяким оружием, чекуши и млаты стукали и были и седла и хамуты гвоздием прибывали? И Демегонин человек Богучина Тальма сказывал: кой де человек на церкве сидел и в те поры говорил, тому де человеку Георгий ночью приходил и сказывал - каков год будет и што родитца какой хлеб и какой овощ и смиреный будет год или война и про царя Леонтия и про потриярха и про великих людей и про людей всяких чинов, хто жив будет и хто умрет. И тот де человек, седя на церкви, те Георгиевы речи потриярху и митрополитом и епископом и великим и всяким чином людем. Да тот же де человек сказывал: Георги де царю Леонтию на Башечитцкого царя не велел ходить воевать; а бутто Георгий зговорил: игде де волк повадитца овец ловит - дважды уловит, а третий де самово волка уловят; тако де и царь Леонтей - преже сево ходил на Башечитцкого и повоевал, а ныне де царь Леонтей, на Башечитцкого пойдет, убит будет. А кои де люди по верху церкви и по стенам дреколием и млаты и чекуши стукали и били всяким оружием и седла и хамуты гвоздием на церкви прибивали и у тех де людей лошеди и волы и другое, что тати покрали, и за то де те люди с великим

гневом и жестокостию на Георгия кричат и по церкви по стенам всяким оружием бьют; а говорят де те люди Георгию: ты бы де тех татей так же бил и колол. И после тово Домаским (Максим-Дж.Г.) потриярх и Кирил митрополит и князья и бояря и попы и дьяконы и всяких чинов люди с образом страстотерпца Георгия пошли около церкви; а идучи потриярх с собором поют божественная, а простыя люди, кои не умеют грамоте, мужи и жены и старые и малые и вес народ великим гласом кричаще; речи же их не возможно слышати и знати. А митрополит Митрофан осердился, с потриярхом около церкви не ходил и абедни не служил и не слушал. А говорил Митрофан митрополит: чаю де тому мужику дьявол сказывал те речи, а не Георгий. А обедню служили четыре попа да два дьякона, а потриярх и митрополиты обедню не служили и не облачалися. А в те поры на потриярхе клабук чернай, а мантия отласная черная, а скрижали малы жемчюгом сажены, а и(сто)чницы тесмы золотне, а по краем серебром откани Кизылбаское дело, а внизу у маньтии науголники участок золотной; а башмаки на нем кривые.

Апреля в 25 день приезжал поп Гаврила, кой на Москве был в посланниках. И поп Павел у Гаврила попа спрашивал: сколько просвир у вас на литоргий вымают? И Гаврила поп сказал: иногда де четыре, а иногда пять и шесть. И поп Павел молвил: Махарабель поп апреля в 19 день служил обедню, над одною просвирою действовал и все части из одной просвиры вымал; а на Георгиев день при потриярхе служили обедню и тогда всех три просвиры было. И поп Гаврила сказал: здеся де в Дидьянской земле как де кто хочет, столко просвир и держит. - Да Гаврила поп сказал: которой де человек на Георгиев день, вошшед на храм расказывал каков год будет или иное что? И Гаврила поп сказывал: и по многие де годы на Георгиев день тот человек что скажет, то все збывается; и в прошлом де году тот же человек сказал - у царя Леонтия царица умрет, так де и збылося.

Апреля в 27 день к царю Леонтию Федот шол на посольство и для Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русий ево Государевы грамоты царь Леонтей выежжал стречать с потриярхом и с митрополитом и со властьми и з боляры с версту от двора своего; а перед царем держат крест животворящей, а подле креста держат пречистыя Богородицы Похвалы оброз. Федот и поп Павел моляся животворящему кресту и государеву грамоту царю Леонтию Федот подал и у руки у царя Леонтия были и Федот половину титлы проговорил и царь Леонтей поехал к своему цареву двору, а нам

велел за собою ехать. И как приехал царь Леонтей к себе во двор и Федот великого Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии титлу в другие справливал; а как сидел царь Леонтей и по правую руку царя Леонтия сидел сын ево Александр, а подле Александра сидел потриярх и митрополит и власти, а по левую руку царя Леонтия сидел Липортьянов сын Вамех, а подле Вамеха думнай дьяк Пата, а подле думново дьяка меншой сын Липортьянов Георгий; а те Липортьяновы дети Вамех да Георгей - царя Леонтия пасынки.

Майя в 3 день пришли в Хаби (Хоби - Дж. Г.) в Пречистенской монастырь к Николазу (коммент. 68,160-Дж.Г.) епископу. И в том монастыре каменнай храм с олтарем прегрожен, а в храме деисусы и месные оброзы по чину, и в той церкви при нас обедню служили. После обедни Николаз епископ показывал нам пречистыя Богородицы сорочка, та сорочка выбойке сшита, а выбойка бывала богрова не тонка, а мерою сорочка долга да и широка да и рукава широки, якоже и мужеския, а ворот у сорочки добре мал трех вершечков. И поп Павел у епископа у Николаза спрашивал: чево для у сорочки ворот мал? И епископ Николаз сказывал: Божием де изволением по всякой год у сорочки ворот убывает. А мощи святых показывал - Кирика мученика(157) ручка левая по запястья да мученицы Марины правая рука до локтя. И поп Павел говорил: в Дандремис (Дранда - Дж. Г.).... сказывали две кости ручных от запястья до локтя, а епископ Андрей сказывал те де кости мученицы Марины, а ныне третья рука объявилась или мученица Марина о трех руках была? И Николаз епископ сказал: Андрей де епископ не ведаючи сказал, то кости ручные Марины мученицы, а то де прямые кости те ручные мученицы Варвары(158). И после тово Николаз епископ Федота и попа Павла звал к себе хлеба есть. И поп Павел в разговоре у Николаза епископа спрашивал: сколько лет от Адама до сего году? И Николаз епископ, в книге посмотря, сказал: та де книга греческово писма, а написано де в ней от Адама до сех мест лет семь тысеч сто пятдесять второй год.

А тот Николаз епископ природою Грузинския Темрязовай земли, а был де он Николаз во Иерусалиме тритцет лет и из Ерусалима де был в немецких землях и в литовской земле и из литовской земли был он Николаз на Москве блаженния памети при великом Государе Филарете потриярхе Никитиче (159) московском и всеа Русии и великого праведного Государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии жалованье к нему де Николазу было и великого Государя святейшаго Филарета потриярха Никитича

московского и всеа Русии у благословение он Николаз был, а лет не сказал в коем году он Николаз на Москве был и греческой де и латынской грамотам он Николаз умеет (160).

Майя в 4 день пошли из Хобей от Николаза епископа. Майя в 6 день пришли в Цаишин монастырь к Ондрею епископу; и Андрей епископ жил на горе, шатры поставя от монастыря версты з две, а в монастырь на празники приежжал к обедни. Мая в 5 день Андрей епископ Федота и попа Павла к себе звал есть. Майя в 14 день поп Павел спрашивал у черново попа Максима: царя Леонтия царицу как звали? И Максим поп сказал: царицу де звали Нестредарынжань, а прямое де ей имя было Елена.

Майя в 16 день пошли ис Цынажицкого монастыря от Андрея епископа. Тово же числа пришли в Звукдит, где живет царь Леонтей; и от царя Леонтея стречал нас столник Рамаз Чичюан.

Тово жчисла от царя Леонтия приежжали к нам два епископа Николаз да Ондрей да столник Рамаз царя Леонтия з грамотою и грамоту Федоту отдали. И Федот им говорил: к великому Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии царь Леонтей посла своего с нами посылает ли? И Николаз епископ сказал: царь де Леонтей ныне в кручине и к великому Государю посла своего не посылает, а послал де к великому Государю царь Леонтей свою грамоту с тобою Федотом. А што иных речей Федот говорил с Николазам епископом и то написано у Федота в статейном списку, а поп Павел потому не писал, что ане говорили по турски и поп Павел тово не знает.

Майя в 18 день царь Леонтей отпустил (коммент. 114-Дж.Г.) нас из Вукди.... Майя в 22 день пришли в Худони. Тово ж числа пошли из Дидьянской земли и из деревни Худони. Майя в 26 день пришли в Сони. Июня в 8 день пошли из Соней. Июня в 12 день пошли ис Карачаев. - Того ж дни пришли в Алегукину Кабарду к брату ево к Хапуке. Июня в 26 день пошли из Алегукинай Кабарды от Хапуки. Июня в 28 день пришли в Ылдаров кабак к Илдару Сунчелеву зятю. Июня в 29 день пошли от Ильдара. Июля в 3 день пришли к Мундару.

Тово ж числа пошли от Мундара. Июля в 5 день Федот Терсково казака Александра на дорог отпустил. Июля в 9 день пришли на Терек.

По склейкам: к сему статейному своему списку поп Павел Захарьев руку приложил.

Помета: 149-го [1640] декабря в 4 день подал поп Павел.

კომენტარები

1. ციხე-ქალაქი თერგი დაფუძნებულია რუსების მიერ 1588 წელს. იგი წარმოადგენდა პლაცდარმს კავკასიაზე შეტევის განსახორციელებლად; ამჟამად ყაბარდო-ბალყარეთის რესპუბლიკის რაიონული ცენტრია.

2. მიხეილ თევდორეს ძე რომანოვი (1596-1645წწ.), რუსეთის პირველი მეფე (1613-1645წწ.) რომანოვთა დინასტიიდან.

3. დასახელებულია ისტორიული პიროვნებები, ციხე-ქალაქ თერგის ვოევოდები და თავადები ვასილ გრიგორის ძე რომოდანოვსკი (რომელიც მოგვიანებით მეფე ალექსი მიხეილის ძის მეგობრებს შორის იხსენიება), ივანე ნიკიფორეს ძე ბესტუჟევი და დიაკი კალისტრატე ჟოხოვი. მეფის გვერდით ისინი კნინობით ფორმაში არიან მოხსენიებული (В.Н. Татищев. История Российская, т. VII. Л., 1968, с. 170; Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 142, 217-218).

4. ალეგუკა მურზა - ყაბარდოს ერთ-ერთი გავლენიანი მფლობელი, ლევან II დადიანის მზახალი.

5. ლევან II დადიანი - სამეგრელოს (ოდიშის) მთავარი 1611-1657 წლებში, კახეთის მეფის ალექსანდრე მეორის (1574-1605წწ.) შვილიშვილი, დასავლეთ საქართველოს ჰეგემონი. რუსი ელჩები მას ლევონტეის, ლეონტეის, ლეონის, ლევის სახელით მოიხსენიებენ.

6. მიტროპოლიტი ნიკიფორე - კახეთის მეფის თეიმურაზ პირველის (1606-1648წწ.) ელჩი მოსკოვში 1635-1637 და 1639-1641 წლებში, ბერძენი მიტროპოლიტი. სარგებლობდა რა თეიმურაზისა და მისი გარემოცვის მიერ ბერძნული ენის არ, ან სუსტი ცოდნით, რუსეთის მეფის სახელზე ადგენდა ისეთ წერილებს, რომლებიც ყოველთვის არ გამოხატავდნენ თეიმურაზ I-ის პოზიციას (იხ. Переписка на иностранных языках..., с. 3-21, და ა.შ.). მიტროპოლიტ ნიკიფორეს დიპლომატიურ საქმიანობას უარყოფითად აფასებდნენ ივანე ჯავახიშვილი და სხვა ცნობილი მეცნიერები (ივანე ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წ. IV. თბ., 1967, გვ. 385-394; სამეგრელო.... რედ. ი. ანთელავა, გვ. 196; Н.Т. Накашидзе. Грузино-русские политические отношения, с. 108-109, 123-124). ტენდენციური იყო მიტროპოლიტ ნიკიფორეს ჩვენებები სადადიანოს ქვეყნისა და მისი მთავრის შესახებაც (ი.ანთელავა. ლევან II დადიანი, გვ. 98). მიტროპოლიტის მოღვაწეობას დადებითად აფასებს ე. მამისთვალ-

იშვილი (ზურაბ პაპასქირი-60. თბ.,2010-2013, გვ.220-242).

7. მიტროპოლიტ ნიკიფორეს მხედველობაში აქვს მეგრული მეტყველება.

8. იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველო.

9. თეიმურაზ I - კახეთისა (1606-1648წწ.) და ქართლ-კახეთის (1625-1632წწ.) მეფე, შესანიშნავი პოეტი. რუსეთის დახმარებით ქვეყნის გათავისუფლებისა და მისი გაერთიანების ყველა მცდელობა თეიმურაზ მეფის მხრიდან უშედეგო აღმოჩნდა.

10. იგულისხმება ლევან მეორის დის ქმარი, გურიის მთავარი სვიმონ გურიელი. სამეგრელოს მთავრის წინააღმდეგ მოწყობილ შეთქმულებაში მონაწილეობისთვის სვიმონს მართლაც თვალები დასთხარეს, ტახტი ჩამოართვეს და ცოლსაც გააშორეს.

11. ლევან მეორემ თავისი და, ცნობილი საზოგადო მოღვაწე მარიამი მიათხოვა არა ყიზილბაშთა შახს, არამედ გამაჰმადიანებულ ქართლის მეფეს როსტომს (1633-1658წწ.; 1648-1658 წლებში - ქართლ-კახეთის მეფე), რომელიც ირანის დანიშნული იყო.

12. იგულისხმება ლევან მეორის ბიძა (მამის ძმა) გიორგი (იური) ლიპარტიანი, რომელიც 1611-1616 წლებში - ლევანის მცირეწლოვნობის პერიოდში სამეგრელოს რეგენტი - დროებითი მმართველი იყო. დაახლოებით 1622 წელს ლევან მეორემ ბიძას ცოლი წაართვა და ახალგაზრდა ბიცოლა ნესტან-დარეჯანი (ელენე) ჭილაძე ცოლად შეირთო. მალე გიორგი ლიპარტიანი გარდაიცვალა (იხ. კომენტ. 90).

13. XVIIს. 20-იანი წლების დასაწყისში ლევან მეორემ თავისი პირველი მეუღლე, აფხაზეთის ერთ-ერთი მფლობელის სეტემან შარვაშიძის ქალიშვილი დარეჯანი ღალატში დაადანაშაულა, დაასახიჩრა და მამას დაუბრუნა (იხ.კომენტ. 131).

14. მართლმადიდებელმა სამყარომ 1637 წელს ბრწყინვალე აღდგომის დღესასწაული 9 აპრილს იზეიმა.

15. თევდორე ვოლკონსკი - რუსეთის ელჩი, გაიგზავნა კახეთში 1637 წლის ივნისში, აგრეთვე 1649 წელს.

16. ყირიმის სახანოს გირეი-ს გვარის მეფეები მართავდნენ; მურზები (მირზები) ეწოდებოდათ თურქული მოდგმის ხალხების (ნოღაიელების, თათრების) ცალკეული ურდოების თუ გვარების წინამძღოლებს (იხ. აგრეთვე კომენტ. 37 და 41).

17. ტემნიკოვი - ამჟამად ქალაქი მორდვეთის რესპუბლიკაში;

კასიმოვი - ამჟამად ქალაქი რიაზინის ოლქში მდ. ოკაზე. ქალაქის სახელწოდება თათართა (იქ დასახლდნენ XIV საუკუნეში)

უფლისწულის კასიმის სახელს უკავშირდება.

18. იხ. ამის შესახებ ვრცლად გაბრიელ გეგენავას ელჩობის მასალებში (თავები 1 და 2-ე), აგრეთვე ფედოტ ელჩინის მუხლობრივ აღწერილობაში (თავი 15-ე, 1640 წლის 18 მაისი). 1613 წლიდან, როცა რუსები მდ. თერგის შესართავთან გამაგრდნენ, ციხე-ქალაქ თერგიდან ამყარებდნენ პოლიტიკურ კავშირებს ყაბარდოსთან, დაღესტანთან, საქართველოსთან და ა.შ.

19. მალაქია II გურიელი - 1614-1639 წლებში აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათალიკოსი, გურიის მთავრის გიორგი მეორის (1566-1600 წწ.) ძე. 1625 წლიდან ითავსებდა გურიის მთავრის ტახტსაც.

20. ბიჭვინთის ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარი - საქართველოს უძველესი საეკლესიო ცენტრი, დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) კათალიკოსთა საბრძანებელი დაახლოებით VIII საუკუნიდან XVI-XVII საუკუნეებამდე (აფსუა-აფხაზთა ჩამოსახლებამდე), რის შემდეგაც მან დიდი ხნით ფუნქციონირება შეწყვიტა, თუმცა XVIII საუკუნის ბოლომდე თავის სტატუსს ფორმალურად ინარჩუნებდა; განახლდა 1869 წლის 28 სექტემბერს, როცა იგი იმერეთის ეპისკოპოსმა და აფხაზეთის ეპარქიის მმართველმა წმინდა მღვდელმთავარმა გაბრიელმა (ქიქოძე) სამრევლო ეკლესიად აკურთხა.

21. ლევან II დადიანი, წინამორბედებისაგან განსხვავებით, თურქეთის მიმართ მართლაც დამოუკიდებელ პოლიტიკას ატარებდა, რასაც იმდროინდელი თურქეთისთვის არახელსაყრელი საერთაშორისო ვითარება და გამწვავებული შიდაპრობლემები უწყობდნენ ხელს. პირველ რიგში, უნდა აღინიშნოს, რომ სულთანის ოსმან მეორის (1618-1622 წწ.) დამხობამ, 1623 წელს ტახტზე მცირეწლოვანი მურად IV-ის აყვანამ თურქეთის ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტება გამოიწვია; აბაზა ფაშას აჯანყებამ (1622წ.) თურქეთის სახელმწიფო კიდევ უფრო შეარყია. 1624 წელს ირანმა წაართვა თურქეთს ქურთისტანი და ერაყი; მას მოსვენებას არ აძლევენ კაზაკები, რომლებიც მუდმივად თავს ესხმოდნენ ზღვისპირა ქალაქებს. ყოველივე ამას ლევან II საკუთარი ინტერესებისთვის იყენებდა. თურქეთს იგი ხარკს უხდიდა მხოლოდ „იმისათვის, რომ გემებმა სავაჭროდ იარონ. ხოლო რომელ წელსაც გემები არ მოვლენ, იმ წელიწადს მარილისა და რკინის უკმარისობა ექნებათ“, - ჩაინერა თავის ანგარიშში ფედოტ ელჩინმა 1640 წლის 4 იანვარს.

22. ლევან მეფე რეალურად მხოლოდ სამეგრელოსა (რომლის

შემადგენლობაში აფხაზეთიც იგულისხმებოდა) და გურიის სამთავროებს ფლობდა, იმერეთს კი მუდმივად აწიოკებდა, მაგრამ საკუთარი ძალაუფლების გავრცელება მასზე ვერ მოახერხა.

23. უსეინ ხან ბეგი (ხოსეინ ბეგი) - 1618 წლის მონაცემებით, შემახიის მმართველის იუსუფ ხანის ვეზირი; რუსებისთვის ის იყო „დიაკი" (П.П. Бушуев. История посольств и дипломатичсских отношений русского и иранского государств в 1613-1621 гг. М., 1987, с. 189, 190, 229).

24. ქვემოთ მოტნილ ტექსტს მისმა გამომცემელმა მ.პოლიევექტოვმა ასეთი შენიშვნა წარუმძღვარა: „ელჩი გაბრიელი პირველი გილდიის ყიზილბაში ვაჭრების შემდეგ კვლავ იქნა მიღებული. ნასვლისას, სათათბიროს დიაკმა თევდორე ლიხაჩევმა მეფის სახელით მას შემდეგი პასუხი მისცა"... (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с.152). ქვემოთ, სწორედ, ეს პასუხია მოტანილი.

25. გრიგორიანული (გრიგოლის) კალენდარი (ახალი სტილი); წელთააღრიცხვის სისტემა, რომელიც რომის პაპმა გრიგოლ XIII-ემ 1582 წელს შემოიღო. მაშინ ის კათოლიკურ ქვეყნებში გავრცელდა, შეცვალა რა იულიუსის (ძველი სტილი) კალენდარი. დროის ათვლა მზის ირგვლივ დედამიწის ციკლურ მოძრაობას ეფუძნება. ერთი ციკლის ხანგრძლივობა 365,245 დღე-ღამეს უდრის. რუსეთში გრიგორიანული კალენდარი, 1918 წლის 29 იანვრის დეკრეტის საფუძველზე, იმავე წლის 1 თებერვლიდან (რომელიც 14 თებერვლად გამოცხადდა) შემოვიდა; საქართველოში კი 1918 წლის 18 აპრილი 1 მაისად გამოცხადდა. გრიგორიანული კალენდრის შემოღების დროს განსხვავება იულიუსის კალენდართან 10 დღე-ღამეს შეადგენდა. 1900 წლის 1 მარტიდან 2100 წლის 29 თებერვლამდე სხვაობა იყო და არის 13 დღე-ღამე, 2100 წლის 1 მარტიდან 2200 წლის 29 თებერვალმდე - 14 დღე-ღამე იქნება, და ა.შ

26. ასეთი წესი არსებობდა 1470-1474 წლების შემდეგ, როდესაც იმჟამად საქართველოში მყოფმა იერუსალიმ-ანტიოქიის პატრიარქმა მიხეილმა დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) კათალიკოსად ცაიშ-ბედიის ეპისკოპოსი იოვაკიმე აკურთხა.

27. თავადი დანილო ივანეს ძე მეზეცკი - მეფე ბორის გოდუნოვთან (1598-1605წწ.) დაახლოებული პიროვნება, 1610 წლიდან ოკოლნიჩი (სათათბიროს ბოიარზე დაბალი რანგი), 1618 წლიდან ბოიარი. მონაწილეობდა ომებში შვედებისა (1614წ.) და პოლონელების წინააღმდეგ. ამ უკანასკნელებთან აწარმოებდა სამშვიდობო მოლაპარაკებებს (1618წ.); მონაწილეობდა პოლონელებთან

ტყვეების გაცვლაში (პოლონელთა მიერ დატყვევებულთა შორის იყო მეფის მამა მიტროპოლიტი ფილარეტი), სხვადასხვა სახელმწიფო ღონისძიებებში და ა.შ. (В.Н. Татищев. История Российская, т. VII. Л., 1969, с. 159, 166, 167; С.М. Соловьёв. Сочинения, кн. V. М., 1990, с. 15, 72-74, 84, 85, 103-105, 116, 262, 271).

28. ანდრია ანდრიას ძე ხოვანსკი - თავადი და ვოევოდა, 1613 წელს მონაწილეობდა ლიტვასთან ომში, 1615-1620 წლებში იყო ვოევოდა ასტრახანში, 1626-1628 წლებში - ტობოლსკში, 1629 წლიდან - ნიჟნი-ნოვგოროდში.

29. რუსული ელჩობა ანდრია ოსიპის ძე პლეშჩეევისა და ნიკიფორე ტალიზინის შემადგენლობით ირანში 1629 წელს გაემგზავრა (В.Н. Татищев. История Российская, т. VII, с. 168).

30. ივანე ვასილის ძე მოროზოვი შემდგომში მსახურობდა მოსკოვში; მისი შვილი ბორის ივანეს ძე მოროზოვი იყო მეფე ალექსი მიხეილის ძის ქვისლი (В.Н. Татищев. История Российская. т. VII, с. 170; С.М. Соловьёв. Сочинения, кн. V, с. 462, 463, 564, 615 და ა.შ.).

31. ჩიორნი იარი (ყალმუხთა ენაზე - იანკალა) - დასახლებული პუნქტი მდ. ვოლგის მარჯვენა მხარეს, ამჟამად ასტრახანის ოლქის შემადგენლობაშია.

32. თავადი და ბოიარი ი.ა. სიცკის შესახებ იხ.: С.М. Соловьев. Сичинения, кн. V, с. 224-225, 231, და ა.შ.

33. შევკალი (შავკალი, შამხალი) - აზოვისპირა (დარუბანდის ჩრდილოეთით) თურქული მოდგმის ხალხის ყუმიკების მფლობელის ტიტული.

34. 1557 წლიდან რუსეთის ქვეშევრდომობის ქვეშ მყოფი ყაბარდო XVII საუკუნეშიც ცალკეულ ფეოდალურ სამფლობელოებად იყო დაყოფილი. მას მართავდნენ უფროსი მთავრის კუდენეტის შვილები მუნდარები, აგრეთვე ალეგუკა შეგანუკი და ხოტაჟუკო ყაზი (დიდი ყაბარდოს მფლობელები). არსებობდნენ უფრო წვრილი სამფლობელოებიც - ყაბაკები (История Кабарды. М., 1957, с. 48-49).

35. იმჟამინდელი რუსეთის შემადგენლობაში წარმოდგენილი ცალკეული რეგიონების ლოკალიზაცია დასაზუსტებელია. კერძოდ, გასარკვევია, სად მდებარეობდნენ და მდებარეობენ დღეს იუგორსკის, ბულგარეთის, ბელოოზიორსკის, უდორის, ობდორისა და კონდინის პროვინციები, აგრეთვე „სრულიად ჩრდილოეთის მხარე“ და „ნოვაგოროდის ქვემორე მდებარე მიწები“.

ცნობილია უგორის რუსეთი - იმიერკარპატის უკრაინა. XIს. ბოლოდან ეს ტერიტორია უნგრეთის ნაწილია, ამიტომ, საეჭვოა,

იუგორის რეგიონში უგორის რუსეთი იგულისხმებოდეს. რუსეთის შემადგენლობაში უკრაინა არ არის დასახელებული, იმიერკარპატის მხარეს რუსეთის ნაწილად მით უფრო არ გამოაცხადებდნენ. უგორის (იუგორის) რეგიონის შესახებ ცნობას გვაწვდის XVIII საუკუნის რუსეთის სახელმწიფო მოღვაწე და გამოჩენილი მეცნიერი ვ.ნ. ტატიშჩევი (1686-1750 წწ.). მისი აზრით, „უგორია“, რომელსაც ადრე ერქვა „გორი“ (горы - მთები), მერე კი „პოიასს“ უწოდებდნენ, სარმატული წარმოშობის ხალხით იყო დასახლებული, მოიცავდა ვერხნაია ტურასა და ეკატერინბურგის პროვინციებს, ანუ ურალსა და დასავლეთ ციმბირის ნაწილს (В.Н. Татищев. Избранные труды по географии России. М., 1950, с. 131, 159, 164, 182).

ბულგარეთში შუავოლგისპირეთში მდებარე ბულგარეთი იგულისხმება. არსებობა მან XIVს. 90-იან წლებში შეწყვიტა, მაგრამ კიდევ არაერთი საუკუნის მანძილზე ეს სახელწოდება გამოიყენებოდა. მაგალითად, იგივე ვ.ნ. ტატიშჩევი წერდა: „გოგირდი ქალაქ სამარასთან ახლოსაა, ბულგარეთში, და მთებს თხრიან“; „ალუბალი.... უზარმაზარი რაოდენობითაა, განსაკუთრებით ბულგარეთისა და დონის გუბერნიებში“ (В.Н.Татищев. Избранные труды по географии России, с. 127, 129).

ბელოზიორის რეგიონი - XIII-XV საუკუნეებში არსებული იმავე სახელის მატარებელი სამთავროს ტერიტორიაა, რომელიც ადრე ნოვგოროდის გუბერნიაში შედიოდა, ამჟამად კი ვოლოგდის ოლქის ნაწილია.

ცნობას უდორის, ობდორისა და კონდინის შესახებ ასევე ვ.ნ.ტატიშჩევი გვაწვდის, თუმცა საგანგებოდ აღნიშნავს- „ცოტა ვინმემ თუ იცის, ისინი სად ვეძებოთ“ (В.Н. Татищев. Избранные труды по географии России, с. 205). მიუხედავად ამისა, იგი წერს: „ოსტიაკები - ციმბირის უმთავრესი და ყველაზე მრავალრიცხოვანი ხალხია....ისინი სამ ნაწილად იყოფა: უდორები - მდ. ობის ზემოთი, მდინარეების ტომისა და ნარიმის ნაპირებზე; ობდორები - მდ. ობის ქვემოთი ზღვამდე; კონდინის - ობის მარცხენა მხარეს მდ. ირტიშის ზემო დინებისკენ“. ვ.ნ.ტატიშჩევი კიდევ უფრო აკონკრეტებს მათ მდებარეობას: კონდინის ოსტიაკები - ტობოლის პროვინციაში მდ. კონდაზე; ობდორები - მდ. ობის სანაპიროზე, მათი სახელი მდ. ობზე მცხოვრებს ნიშნავს, ისინი ირტიშიდან ქვემოთ ზღვამდე არიან; უდორები - ოსტიაკის ხალხია, რომელიც სურგუთიდან მდ. ობის ზემოთკენ, მდინარეებზე უდეზე, ჩულიმზე და ტომზე ცხოვრობენ“ (В.Н. Татищев. Избранные труды по географии России, с. 178, 179,182; В.Н. Татищев. История Российская, т. VIII. Л., 1968, с.64).

ისტორიული უდორის, ობდორისა და კონდინის მხარეები დღეს ხანტი-მანსისა და ტაიმირის ანუ დოლგან-ნენების ავტონომიური ოკრუგებია. ხანტი - მანსის ავტონომიურ ოკრუგში არსებობს ქალაქი კონდინსკოე (რაიონული ცენტრი); ქალაქ ობდორსკს დღეს სალეხარდი ჰქვია (ტაიმირის ოკრუგის დედაქალაქი).

„ სრულიად ჩრდილოეთის მხარეში", ალბათ, აღმოსავლეთ ციმბირისა და შორეულ აღმოსავლეთის ჩრდილოეთი ნაწილი, ანუ დღევანდელი იაკუტიის რესპუბლიკა, აგრეთვე ჩუკოტკისა და კორიაკთა ავტონომიური ოკრუგები იგულისხმება.

„ნოვაგოროდის ქვემორე მდებარე მიწები" ეს არის ნიჟნინოვგოროდის სამხრეთით მდინარე ვოლგისა და მისი შენაკადების შუაწელში მდებარე ტერიტორიები.

36. თურქეთის სულთანი 1623-1640 წლებში მურად IV.

37. ყირიმის ხანები, რომლებიც თურქეთის ვასალები და მოკავშირეები იყვნენ, მუდმივად თავს ესხმოდნენ რუსეთს. ამ თავდასხმების შედეგად მხოლოდ XVII საუკუნის პირველ ნახევარში მათ დაატყვევეს და ყირიმში წაიყვანეს 150-200 ათასამდე რუსი. 1633 წელს ყირიმელმა თათრებმა ტულამდე, კაშირამდე, კალუგამდე და მოსკოვის შემოგარენამდე მიაღწიეს. 1637 წელს დანიშნულმა ყირიმის სახანოს ახალმა მმართველმა - მეფემ ბეგადირ გირეიმ, კალგამ (ვიცე ხანი და მეფის მემკვიდრე) ისლამ გირეიმ და ნურადინმა (უმაღლესი სასულიერო ხელმძღვანელი) საფატ გირეიმ თავიანთი მოღვაწეობა რუსეთზე მორიგი თავდასხმით (1637 წლის სექტემბერი) დაიწყეს. კაზაკების მიერ აზოვის აღებამ (1637წ.) ისინი აიძულა, რუსეთთან დროებით კომპრომისზე წასულიყვნენ. ყირიმის დესპანმა თოხთამიშმა 1638 წლის 25 მაისს მოსკოვში, საელჩო პრიკაზში რუსეთთან მშვიდობიანი ურთიერთობის დამყარების შესახებ ყურანზე დაიფიცა, ხოლო იმავე წლის 22 სექტემბერს იგივე ფიცი ბეგადირ გირეიმ დადო. მშვიდობისთვის რუსეთი გაზრდილ ხარკს- აღაპს უხდიდა ყირიმის სახანოს, რომლის მმართველები რუს მეფეებს მხოლოდ დიდი მთავრების სტატუსში აღიარებდნენ (А.А. Новосельский. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М., - Л., 1948, с. 245-282).

38. პოლონეთის მეფე სიგიზმუნდ III (1566-1632 წწ.)

39. ვლადისლავ IV (1595-1648წწ.) - პოლონეთის მეფე 1632 წლიდან, სიგიზმუნდ მესამის ვაჟი.

40. 1610 წლის აგვისტოში რუსეთის მაშინდელმა მთავრო-

ბამ; ე.წ. „სემიბოიარშჩინა“-მ რუსეთის სამეფო ტახტი პოლონელ უფლისწულს ვლადისლავს შესთავაზა, მაგრამ მეფედ მისი კურთხევა არ მომხდარა. რუსეთის ტახტზე თავისი პრეტენზიების განხორციელება ვლადისლავმა 1617-1618 წლების რუსეთ-პოლონეთის ომის დროს სცადა. ეს ომი დეულინოს 14,5 წლიანი ზავით და რუსებისთვის სმოლენსკის, დოროგობუჟის, ჩერნიგოვის, პუტივლის, ნოვგოროდის, სევერსკის, სხვა ქალაქების დაკარგვით დასრულდა. 100 ათასიანი არმიისა და დიდძალი შეიარაღების დაკარგვით დასრულდა რუსებისთვის 1632-1634 წლების ომიც, რისთვისაც ჯარების საერთო ხელმძღვანელი ბოიარი მ.ბ.შეინი და აკოლნიჩი ა.ვ.იზმაილოვი 1633 წ. 28 აპრილს მოსკოვში სიკვდილით დასაჯეს (В.Н.Татищев. История Российская, т.VII, с.168). პოლიანოვოს ზავის თანახმად, პოლონეთმა შეინარჩუნა ადრე დაპყრობილი ქალაქები, მაგრამ ვლადისლავმა რუსეთის ტახტზე უარი თქვა. ამიტომაც მეტი „დამაჯერებლობით“ ჟღერდა „განანესში“ ნათქვამი სიტყვები: „ახლა მის მეფურ უდიდებულესობასა და პოლონეთის მეფეს შორის მტრობა აღარ არის“.

41. დიდი ნოღაი - სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომელიც ნოღაელთა ურდოს დაშლის შედეგად XVI საუკუნის შუახანებში წარმოიშვა (თვითონ ნოღაელთა ურდო, რომელსაც ეკავა ჩრდილოეთ-კასპიისპირეთი, ურალისწინეთი მდ. კამამდე, ვოლგიდან ირტიშამდე, ოქროს ურდოს XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე გამოეყო). მას ეკავა კასპიისპირეთი, ქვემო ვოლგის მარცხენა სანაპირო მდ. ურალამდე. 1660 წლიდან დიდი ნოღაი ფორმალურად მოსკოვს დაექვემდებარა.

42. ყაზის ულუსი - მცირე ნოღაი, არსებობდა XVI საუკუნის 50-იანი წლებიდან მდ. ყუბანიდან დონამდე ტერიტორიაზე; დააფუძნა მურზა ყაზიმ (გარდაიცვალა 1577 წელს). XVII საუკუნის პირველ ნახევარში მცირე ნოღაი უფრო წვრილ-წვრილ ურდოებად დაიშალა.

43. სპარსეთის შაჰი აბას I (1587-1629 წწ.).

44. სპარსეთის შაჰი სეფი I (1629-1642 წწ.).

45. XVI-XVII საუკუნეებში ირანსა და თურქეთს შორის ხშირი ომები მიმდინარეობდა ძირითადად ახლო აღმოსავლეთისთვისა და ამიერკავკასიისთვის. მხოლოდ XVII საუკუნის პირველ ნახევარში ისინი ერთმანეთს დაეტაკნენ 1603-1612, 1616-1619 და 1623-1639 წლებში. უკანასკნელი ომი დასრულდა 1639 წლის 18 მაისის ზოჰაბის ზავით, რომელიც 1555 წლის ამასიის ზავის უკანასკნელ ვარიანტს წარმოადგენდა. თურქეთმა და ირანმა კვლავ გადაინაწილეს საქართველო, სომხეთი და ქურთისტანი. თურქეთს დარჩა ბაღდადი (დავით კაცი-

ტაძე. ირანის ისტორია. III-XVIII სს. თბ., 2009, გვ.388, 411, 460 და ა.შ.).

46. ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის სასნაულმოქმედი სარტყლის ნაწილი 1031 წელს კონსტანტინოპოლიდან ჩამოიტანა საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) მეუღლემ, ბიზანტიის იმპერატორის რომან მესამის (1028-1034 წწ.) ძმისშვილმა ელენემ. მრავალი საუკუნის განმავლობაში ის სარტყელი ვლაქერნის ხატზე იყო მიმაგრებული, ინახებოდა ბედიის ტაძარში და დადიანების მთავარ სიწმინდეს წარმოადგენდა. 1806 წელს პეტერბურგში მყოფმა სამეგრელოს დელეგაციამ ვლაქერნის ხატი მასზე მიმაგრებული ღმრთისმშობლის სარტყლით იმპერატორ ალექსანდრე პირველს საჩუქრად მიართვა. იმპერატორმა იგი დროებით კარის ეკლესიაში მოათავსა და იმავე წლის მაისში, საქართველოს მთავარმართებლის პ. ციციანოვის რეკომენდაციით, სამეგრელოს დელეგაციას დაუბრუნა. ამასთანავე მან გამოყო 2000 ჩერვონეცი ვლაქერნის ღმრთისმშობლის სახელზე ზუგდიდის ცენტრში ტაძრის ასაშენებლად. XIX ს. 20-იან წლებში ტაძარი მართლაც აშენდა და დღემდე მოქმედებს. 1921 წლამდე - საქართველოს გასაბჭოებამდე - ვლაქერნის ხატი და ღმრთისმშობლის სარტყელი ამ ტაძარში ინახებოდა. ამჟამად ვლაქერნის ხატი საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის კუთვნილებაა, ღმრთისმშობლის ქამარი კი გასაბჭოების შემდეგ დაკარგულია.

47. პირველი, მეორე და სხვა მსოფლიო საეკლესიო კრებების შესახებ იხ.: კომენტ. 62. ნიკეის პირველ წმინდა მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე (325 წ) მიღებული სარწმუნოების სიმბოლო იხ. წიგნში: მართლმადიდებელი ეკლესიის კანონები ეპისკოპოსს ნიკოდიმის (მილაში) განმარტებებით. I ტომი. თბ.,2007, გვ.148.

48. კირილე ალექსანდრიელმა (V ს.) გაილაშქრა ნესტორ კონსტანტინოპოლელის ერესის წინააღმდეგ, რომლის მიხედვითაც ქალწული მარიამი არის არა ღმრთისმშობელი, არამედ „ადამიანისმშობელი“; ნესტორის აზრით, ქრისტე მხოლოდ ადამიანია, რომელშიც წმინდა სამების მეშვეობით ღმრთის სიტყვა ჩასახლდა. კირილე ალექსანდრიელმა ნესტორიანელთა წინააღმდეგ დაწერა მიმართვა „განდეგილებს“. მისი ძალისხმევით, მესამე მსოფლიო საეკლესიო კრებამ ეფესოში (431 წელი) დაგმო ნესტორი და მისი მიმდევრები. ისინი დაგმეს აგრეთვე V მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე კონსტანტინოპოლში (553 წ.).

49. სებელიოსი - წმინდა სამების შესახებ მოძღვრების ერთ-ერთი შემქმნელი, III საუკუნეში ლიბიაში ცხოვრობდა.

50. არიოზი - პრესვიტერი, რომლის სახელს უკავშირდება 315-

320 წლებში ალექსანდრიაში არიანელობის სახელით ცნობილი ერესის წარმოშობა.

51. მაკედონიოსი (IV ს.) - კონსტანტინოპოლის ეპისკოპოსი (360 წელს ტახტიდან ჩამოაგდეს), რომელიც ამტკიცებდა, რომ სულიწმიდა არ მონაწილეობს მამისა და ძის ღვთაებაში. ამიტომაც მას სულიწმიდის მგმობელს უწოდებენ.

52. ევტიქი (378 წ. - 458 წლის შემდეგ) კონსტანტინოპოლთან ახლოს მდებარე მონასტრის წინამძღვარი; გამოდიოდა ნესტორიანული ერესის წინააღმდეგ; თავად გახდა საპირისპირო ერესის - მონოფიზიტობის მიმდევარი.

53. დიოსკორე (გარდაიცვალა 454 წელს) - 444-451 წლებში ალექსანდრიის არქიეპისკოპოსი. ისევე როგორც ევტიქი, მონოფიზიტობის მიმდევარი იყო; დაგმეს IV მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე (451 წ.).

54. ევიონი - პირველი საუკუნეების ებრაელ-ქრისტიანთა სექტის (ევიონისტები) დამაარსებელი; მათ იწამეს ქრისტე, მაგრამ ებრაული რელიგიური წესების ერთგულები დარჩნენ.

55. ს.ა.ბელოკუროვი აქ შემდეგ შენიშვნას აკეთებს: „ზედმეტად არ მიგვაჩნია შევნიშნოთ: საგარეო საქმეთა სამინისტროს მოსკოვის მთავარ არქივში დაცულია სურათი გრავიურიდან, რომელიც ვისბადენის მუზეუმს ეკუთვნის და შეიცავს „ჭეშმარიტ გამოსახულებას ელჩობისა თუ ელჩებისა მოსკოვის დიდი მთავრისა მის რომის იმპერატორობით უდიდებულესობასთან, აგრეთვე როგორ ტანსაცმელში და როგორი სახით თითოელი გამოცხადდა სადარბაზოდ...1576 წლის 18 ივლისს“. ამ გრავიურის მარჯვენა მხარე წარმოადგენს „საეკლესიო წესების გამოსახულებას, რომელსაც თავიანთი ღმრთისმსახურებისას მოსკოვიტები იყენებენ, როგორც ეს რაგენსბურგის ამჟამინდელ საიმპერატორო სეიმზე გამოჩნდა“. აქ რუსები მლოცველთა მდგომარეობაში არიან გამოსახული ორი თითის შეერთებით პირჯვრის გადასაწერად. სოლოვიოვი ზაქ. სუგორსკისა და დიაკი არციბაშევის ამ ელჩობის შესახებ იმპერატორ მაქსიმილიან მეორესთან ახსენებს ისტორიის VI ტომში, გვ.340. 2) ოლეარიუსი თავისი მოგზაურობის აღწერის მეორე გამოცემაში, შლეზვიგი, 1656, გვ. 294, ამბობს: რუსები პირჯვარს ისახავენ ზუსტად ისე, როგორც ამის შესახებ წერს გერბერშტეინი: ამისათვის ისინი იყენებენ მარჯვენა ხელის პირველ სამ თითს და სხვ. იხ. მიხაილოვის თარგმანი ნ.კალაჩევის „ისტორიული და პრაქტიკული ცნობების არქივში“, 1859წ., წ. VI, გვ.6. - ბარსოვის თარგმანი, გვ.

330. პირველ გამოცემაში ამის შესახებ არაფერს ამბობს".

ს. ბელოკურიხინის ეს შენიშვნა თავად საჭიროებს გარკვეულ კომენტარებსა და განმარტებებს:

- გამოჩენილი რუსი ისტორიკოსი ს.მ.სოლოვიოვი (1820-1879წწ.) გერმანიის იმპერატორ მაქსიმილიანე მეორესთან (1527-1576 წწ.) ზ.ი.სუგორსკისა და დიაკ ა.პ.არციბაშევის ელჩობის შესახებ ახსენებს თავის წიგნში: История России. Кн.III.М., 1960, с.637; ამ ელჩობის შესახებ იხ. აგრეთვე: Путешествия русских послов в XVI-XVII веках, с.349-351;

- ადამ ოლეარიუსი (1599-1671 წწ.) მოგზაური, დიპლომატი, მეცნიერი; შლეზვინგ-ჰოლშტაინის ჰერცოგის ფრიდრიხ მესამის (1597-1659 წწ.) მიერ რუსეთსა და ირანში გაგზავნილ ელჩობათა შემადგენლობაში 1634,1636 და 1639 წლებში მოსკოვში იმყოფებოდა. თავისი მოგზაურობის შესახებ გამოსცა წიგნი, რომელსაც რუსული ისტორიოგრაფიისთვის დიდი წყაროთმცოდნეობითი მნიშვნელობა აქვს (იხ. А.Олеарий. Описание путешествия в Московию и Персию и обратно. СПБ., 1906, და ა.შ.) ადამ ოლეარიუსის მოგზაურობათა წიგნი გარკვეულ ცნობებს შეიცავს საქართველოს ისტორიის შესახებაც (ბეჟან ჯავახია. საქართველო და ქართველები ადამ ოლეარიუსის მოგზაურობის წიგნში. თბ., 2005);

- სიგიზმუნდ გერბერშტეინი (1486-1566 წწ.) - გერმანელი დიპლომატი, 1517 და 1526 წლებში სპეციალური დავალებით რუსეთში იმყოფებოდა; გამოსცა წიგნი „ჩანაწერები მოსკოვიის შესახებ", რომელმაც ავტორს მთელს ევროპაში, აგრეთვე რუსეთში დიდი პოპულარობა მოუპოვა; იმის შესახებ, თუ რუსები პირჯვარს როგორ ისახავენ, იხ.: С. Герберштейн. Записки о Московии. М., 1988. с. 101;

- ნ.ვ.კალაჩევი (1818-1885წწ.), მეცნიერ-ისტორიკოსი და იურისტი, სენატორი, „ისტორიული და პრაქტიკული ცნობების არქივი"-ს გამომცემელი;

- ე.ვ.ბარსოვი (1836-1917 წწ.)- ეთნოგრაფი და არქეოლოგი;

- ადამ ოლეარის თხზულების პირველი გამოცემა განხორციელდა გერმანიაში 1647 წელს.

56. მათე - ერთ-ერთი 12 მოციქულთაგანი, რომელიც ქრისტეს ამაღლების შემდეგ იუდას ადგილზე იქნა არჩეული; მანამდე ქრისტეს 70 მოწაფეთა რიცხვს მიეკუთვნებოდა; ევანგელისტი ლუკა - იყო ქრისტეს 70 მოწაფეთა შორის. სოლომონ ბრძენი, დავი-

თის ძე, მეფობდა ისრაელში ძვ.წ. 965-928 წლებში. ზოგიერთი მონაცემით, სოლომონი ძვ.წ. 972-932 წლებში მეფობდა (От античности до средних веков. Арт-Родина, 2002, с. 23,25,27).

57. დავითი - მეფობდა ისრაელში, რომლის დედაქალაქი იყო იერუსალიმში (ძვ.წ. XI ს. დასასრული - ძვ.წ. 950 წ.). ზოგიერთი მონაცემით, დავითი ძვ.წ. 1005 -972 წლებში მეფობდა (От античности до средних веков. Арт-Родина, 2002, с. 23,25,27).

58. ძვ.წ. 586 წელს იერუსალიმი აიღო და დაანგრია ბაბილონის მეფემ ნაბუქოდონოსორ მეორემ; ქალაქის მოსახლეობა დაატყვევეს (ბაბილონის ტყვეობა), მაგრამ ძვ.წ. VI საუკუნის უკანასკნელ მესამედში განთავისუფლდა და ხელახლა იერუსალიმში დასახლდა.

59. ალექსანდრე მაკედონელი (ძვ.წ. 356-323 წწ.).

60. ავგუსტინე გაი იულიუს კეისარი ოქტავიანე, რომის იმპერატორი (ძვ.წ. 43 წ.- 14 წ.), რომელმაც ძლევამოსილი იმპერია შექმნა.

61. კონსტანტინე I დიდი, რომის იმპერატორი 306-337 წლებში (იხ. კომენტ. 101).

62. მსოფლიო საეკლესიო კრებები გაიმართა: პირველი - 325 წელს ნიკეაში, მეორე - 381 წელს კონსტანტინოპოლში, მესამე - 431 წელს ეფესოში, მეოთხე - 451 წელს ქალკედონიაში, მეხუთე - 553 წელს კონსტანტინეპოლში, მეექვსე - 680-691 წლებში კონსტანტინეპოლში, მეშვიდე - 787 წელს ნიკეასა და კონსტანტინოპოლში. შვიდივე საეკლესიო კრებისა და მათ მიერ მიღებული კანონების შესახებ იხ.: მართლმადიდებელი ეკლესიის კანონები ეპისკოპოს ნიკოდიმის (მილაში) განმარტებებით, ტ.1. თბ., 2007

63. ბულგარეთის ნათლისღება 865 წელს მოხდა.

64. სლავი განმანათლებლები, საღმრთისმსახურო წიგნების პირველი მთარგმნელები წმ. კირილე (827-869 წწ.) და მეთოდე (820-885 წწ.), რომლებმაც 863 წელს სლავური დამწერლობა შექმნეს.

65. რიურიკოვიჩების დინასტია 912 წლიდან იწყება (იხ. კომენტ. 140-141).

66. რუსეთი 988 წელს მოინათლა (988+652=1640). იხ. კომენტ. 142.

67. ალექსანდრიელი არქიეპისკოპოსი ათანასე (298-373 წწ.); მყარად იცავდა დოგმატს მამა ღმერთის და ძის ერთობის დოგმატს, რისთვისაც მას მართლმადიდებლობის მამად მოიხსენიებენ.

68. თერგის კაზაკთა შორის არც თუ ისე ცოტანი იყვნენ ქართველებიც, რომლებმაც სხვადასხვა მიზეზით დატოვეს ქვეყანა. კაზაკთა რიგებს ავსებდნენ აგრეთვე დაღესტნელთა ტყვეობას გამო-

ქცეული ქართველები (ს.როდონაია. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVII ს. პირველ ნახევარში. თბ., 1961, გვ. 30).

69. ცნობილი ქართველი სასულიერო და სახელმწიფო მოღვაწე ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი- ნიკიფორე ირბახი (1585-1658 წწ.); იმჟამინდელ საქართველოში ერთ-ერთი განათლებული ადამიანი. წლების განმავლობაში იერუსალიმის ივერთა მონასტერში მსახურობდა; XVII ს. 20-იან წლებში თეიმურაზ პირველის დავალებით დიპლომატიურ მისიას ასრულებდა ევროპის ქვეყნებში; იტალიაში მონაწილეობა მიიღო პირველი ქართული წიგნის გამოცემაში. XVII ს. 30-იანი წლებიდან ლევან II დადიანის კარზე იმყოფებოდა. 1657-1658 წლებში იყო დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) კათალიკოსი, თუმცა ქართული ეკლესია ამ სტატუსში მას ჯერ-ჯერობით არ აღიარებს. რუსი ელჩები ეპისკოპოს ნიკოლოზს შეხვდნენ ლევან მეორესთან მიღებაზე, ხობის მონასტერში და ზუგდიდში (კომენტ. 160)).

70. ნიკიტა ივანეს ძე ოდოევსკის შესახებ იხ.: В.Н.Татищев. История Российская, т. VII, с. 170; С.М.Соловьев. Сочинения, кн.V, с. 224-225.

71. მეფე მიხეილ თევდორეს ძე 1626 წელს მეორედ დაქორწინდა (პირველი მეუღლე მარია დოლგორუკოვა 1625 წელს, ქორწინებიდან 4 თვეში, გარდაიცვალა) ევდოკია ლუკიანეს ასულ სტრეშნევაზე (გარდაიცვალა 1645 წელს).

72. ალექსი მიხეილის ძე რომანოვი (1629-1676 წწ.) - რუსეთის მეფე 1645-1676 წლებში.

73. მეფე მიხეილ თევდორეს ძესა და ევდოკია ლუკიანეს ასულ სტრეშნევას ათი შვილი შეეძინათ: ირინა, პელაგია, ალექსი (მომავალი ხელმწიფე), ანა, მართა, ივანე, სოფია, ტატიანა, ევდოკია, ვასილი.

74. რადგანაც 5 მაისი დიდმოწამე ირინეს (კომენტ. 100) ხსოვნის დღეა, იგი მეფის ასულ ირინეს ანგელოზის დღედ ითვლებოდა.

75. ვასილ გრიგორის ძე შორინი - მსხვილი ვაჭარი, მის შესახებ იხ.: В.Н.Татищев. История Российская, т.VII, с. 170; С.М.Соловьев. Сочинения, кн.IV, с. 189, 463.

76. მეფისასულ ტატიანას დღესასწაული მოწამე ტატიანა რომაელის (III ს.) ხსენების დღეს- 12 (25) იანვარს ემთხვეოდა.

77. კოლომნა - ქალაქი მოსკოვის ოლქში, მდებარეობს მდინარეების მოსკოვისა და კალომენკას შესართავთან.

78. მურომი - ქალაქი ვლადიმირის ოლქში, მდებარეობს მდ. ოკას ქვემო წელზე მდ. ვოლგასთან მის მიერთებამდე.

79. ქალაქი ნიჟნი ნოვგოროდი.

80. კუზმოდემიანსკაია - ქალაქი მდ. ვოლგაზე რესპუბლიკა მარი ელ-ის შემადგენლობაში.

81. ტეტიუში - ქალაქი თათრეთის რესპუბლიკაში.

82. დიდი ყაბარდოს ერთ-ერთი მფლობელი ალეგუკა მურზა (კომენტ.3 და 34), ეტყობა აბაზეთში იმყოფებოდა (Путешествия русских послов XVI-XVII веков, с.420).

83. რუს ელჩებს, ალბათ, აცილებდა ალეგუკა მურზას მიერ აბაზეთიდან გამოგზავნილი უზდენი (ყაბარდოში ასე იწოდებოდა უმაღლესი ფენა, რომელიც ადიღეს ტომის უძველესი გვაროვნული უხუცესებისაგან მომდინარეობდა) ურანბა, ანუ „ურანკანელი თავადი ობეზისა“.

84. იოანე წინამორბედი - იგივე იოანე ნათლისმცემელია.

85. იოანე ღვთისმეტყველი -იგივე იოანე ევანგელისტი, ქრისტეს ერთ-ერთი მოწაფე და 12 მოციქულთაგანი.

86. ძლევაშემოსილი დიდმოწამე გიორგი - რომის იმპერიის ერთ-ერთი მხედართმთავარი. იმპერატორმა დიოკლიტიანემ (285-305 წწ.) ქრისტიანობისთვის აწამა, მაგრამ ღმრთის მადლმა უვნებელი დატოვა. იმავე იმპერატორის ბრძანებით 303 წელს მას თავი მოკვეთეს.

87. თევდორე სტრატილატი - ჰერაკლეას სტრატილატად მსახურობდა. როგორც ქრისტიანი, წამების შემდეგ, 319 წლის 3 თებერვალს რომის იმპერატორ ლიკინიუსის (307-324 წწ.) ბრძანებით სიკვდილით დასაჯეს.

88. დიმიტრი თესალონიკელი - როგორც ქრისტიანი, რომის იმპერატორ მაქსიმიანე გალერიუსის (305-311 წწ.) ბრძანებით, 306 წლის 26 ოქტომბერს მხეცურად მოკლეს საპყრობილეში.

89. იოსაფ I - მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქი 1634-1641 წლებში. პატრიარქად არჩევამდე ფსკოვის არქიეპისკოპოსად მსახურობდა.

90. ლევენ II დადიანის მეუღლე ნესტან-დარეჯან (ელენე) ჭილაძე 1639 წლის 31 მაისს თუ 1 ივნისს გარდაიცვალა, რის გამოც მთელი სამთავრო გლოვობდა.

91. ელენე- ფლავიუს იულიუს ელენე ავგუსტოსი (248/57-327/8, 337 წლამდე); მოციქულთა სწორი, იმპერატორ წმ. კონსტანტინე დიდის დედა (იხ.კომენტ.101).

92. კოზმა და დამიანე, ღვიძლი ძმები, უვერცხლო მკურნალნი, ქრისტიანობისათვის რომში წამებულნი 284 წელს; ასეთი სახელებით

ცნობილი არიან III საუკუნის სხვა წმინდანებიც - ძმები არაბეთიდან და მცირე აზიიდან; აზარი და მისაილი (მათთან ერთად ანანიაც) - ბაბილონელი ყრმები (ძვ.წ.600წ.), რომლებსაც უძველესი ქრისტიანული ეკლესია წამებულებად მოიხსენიებდა; პანტელეიმონი (III-IV სს.) - დიდმოწამე მკურნალი, წამებით მოკლეს რომის იმპერატორ მაქსიმიანეს (285-305 წწ.) დროს; დანიელ მესვეტე (409-493 წწ.), 12 წლის ასაკიდან მონაზონი გახდა, თავის ცხოვრების 32 წელი მის მიერ აშენებულ სვეტზე გაატარა (461 წლიდან), მოახდინა რა მრავალი სასწაული; კვირიკე - უნდა იყოს IV საუკუნის იერუსალიმელი წმინდანი, რომელიც ქრისტიანობის დიდი მოამაგე იყო (ცნობილია II-IV საუკუნეების კიდევ ხუთი წმინდანი ასეთი სახელით); იოანე დამასკელი (VII-VIII საუკუნეები), ღმრთისმეტყველი, ჰიმნოგრაფი, ქრისტიანული ეკლესიის ერთ-ერთი მასწავლებელი; ბარბარე-დიდმოწამე, რომელიც საკუთარი მამის ხელით მოწამეობრივად აღესრულა დაახლოებით 306 წელს; ანასტასია - უნდა იყოს I საუკუნის მეორე ნახევრის მოწამე ქალი რომიდან, რომელიც იმპერატორ ნერონის დროს (54-68 წწ.) დასაჯეს; ანა - ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის დედა; ანა - უნდა იყოს 304 წელს რომში ქრისტიანობისთვის დასჯილი მოწამე ან IV საუკუნეში დასჯილი გოთელი ანა (ამ სახელით კიდევ ორი მოწამეა ცნობილი); მარინე ანტიოქიელი - დიდმოწამე, სიკვდილით დაისაჯა ქრისტიანობისთვის იმპერატორ დიოკლიტიანეს (284-305 წწ.) მმართველობის დროს; თეკლა (I ს.) - პირველმოწამე, რომელიც ქრისტეს მადლმა უვნებელი დატოვა; მოციქულთასწორი, მოციქულ პავლეს კურთხევით ქადაგებდა ქრისტიანობას კერპთაყვანისმცემელთა შორის; ეკატერინე - დიდმოწამე ალექსანდრიიდან, საშინელი წამების შემდეგ 305 წელს სიკვდილით დასაჯეს; დიმიტრი თესალონიკელი - იხ. კომენტ. 88; ხარლამპი - ეპისკოპოსი საბერძნეთიდან, ქრისტიანობისთვის მოწამეობრივად აღესრულა 202 წელს; ანდრია კრეტელი - არქიეპისკოპოსი, წმინდა ხატებისთვის სიკვდილით დაისაჯა ბიზანტიის ხატმებრძოლი იმპერატორის კონსტანტინე V კოპრონიმის (741-775 წწ.) მმართველობის დროს; თევდორე ტირონი - სამხედრო პირი მსახურობდა პონტოს ამასიაში განლაგებულ პოლკში, ქრისტიანობისთვის სასტიკი წამების შემდეგ აღესრულა (დაწვეს) 306 წ. 17 თებერვალს; დიდმოწამე გიორგი - იხ. კომენტ. 86; გრიგოლ ღვთისმეტყველი (325/30 - 389/90 წწ.) - კონსტანტინოპოლის არქიეპისკოპოსი, ქრისტიანული ეკლესიის ერთ-ერთი მამა და მასაწავლებელი; მათე ევანგელისტი - იხ. კომენტ. 56; პროკოფი - წმ. მოწამე, დაიბადა იერუსალიმში (III ს.), სამხედრო ნაწილის უფროსი,

303 წელს ეწამა ქრისტიანობისთვის; ანტონ დიდი - დაიბადა ეგვიპტეში 251 წლის ახლოხანებში, ითვლება მონაზვნობის მამამთავრად, ცნობილია მრავალრიცხოვანი სასწაულებრივი განკურნებებით; კვიპრიანე - ეპისკოპოსი, რომელიც იმპერატორ კლავდიუს მეორის (268-270 წწ.) მმართველობის წლებში სიკვდილით დასაჯეს; ვლასი - მღვდელმოწამე, სევასტიის ეპისკოპოსი, რომელიც 316 წელს სიკვდილით დასაჯეს; იაკობ სპარსი - დიდმოწამე, ეკავა მაღალი თანამდებობები სპარსეთში, ქრისტიანული სარწმუნოებისთვის მოწამეობრივად აღესრულა 421 წელს; თევდორე სტრატილატი - იხ. კომენტ. 87; იოანე მოწყალე - ალექსანდრიის პატრიარქი 610 წლიდან, გარდაიცვალა 619/20 წლის 11 ნოემბერს; ბასილ კესარიელი (329/30-370 წწ.), კესარიის ეპისკოპოსი, ქრისტიანული ეკლესიის ერთ-ერთი მასწავლებელი; ნიკოლოზ სასწაულმოქმედი - ქრისტიანული ეკლესიის დიდი წმინდანი, ლიკიელი არქიეპისკოპოსი, ცხოვრობდა IV სასუკუნეში, სიცოცხლეში და გარდაცვალების შემდეგაც სახელი გაითქვა სასწაულებით, თაყვანს სცემენ როგორც ქრისტიანები, ისე ერეტიკოსები, წარმართები, ზოგიერთი მაჰმადიანიც კი; სპირიდონი - დაიბადა კუნძულ კვიპროსზე III ს. დასასრულს, კონსტანტინე დიდის (306-337 წწ.) დროს გახდა ქ.ტრიმიფუნტის ეპისკოპოსი; პირველ მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე (325 წ.) დაგმო არიოზის ერესი, გამოირჩეოდა სამართლიანობითა და სიწმინდით, იყო სასწაულმოქმედი; მოციქული და ევენგელისტი მათე მეორედ სახელდება.

93. დოკუმენტში შეცდომაა - 7 ნოემბრის ნაცვლად უნდა იყოს 7 დეკემბერი.

94. დოკუმენტში შეცდომაა - 4 დეკემბრის ნაცვლად უნდა იყოს 4 იანვარი.

95. შავ ზღვაზე მოთარეშე რუსი კაზაკები სამეგრელოს მთავრისა და მოსახლეობის მხარდაჭერით სარგებლობდნენ, მაგრამ ზოგჯერ ისინი მტრული განზრახვით მოდიოდნენ, თავს ესხმოდნენ ხომალდების ნავმისადგომები. როგორ ი.ანთელავა ვარაუდობს, გაბრიელ გეგენავას ელჩობის ერთ-ერთი მიზანი კაზაკებთან ურთიერთობის დარეგულირებაა (ი.ანთელავა. ლევან II დადიანი, გვ.102), თუმცა საელჩოს მოსკოვურ მასალებში ამის თაობაზე არაფერია ნათქვამი.

96. დიდმოწამე ბარბარეს წმ. ნაწილები წალენჯიხის მაცხოვრის მონასტერშიც ინახებოდა. - კომენტ. 92.

97. მოქვის საკათედრო ტაძარი, აშენებულია დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) მეფის ლეონ მესამის (957-967 წწ.) მიერ,

შუასაუკუნეების ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი ცენტრი. როგორც მ.სელეზნიოვი წერდა, მოქვის ტაძართან ძველად დადიანისა და ეპისკოპოსის ორი სასახლე იდგა, მაგრამ ისინი 1678 წელს ტაძართან ერთად აფხაზებმა გაანადგურეს (М.Селезнёв. Руководство к познанию Кавказа, кн.I. СПБ., 1847, с.31; кн. II. СПБ., 1847, с.162-163.).

98. მაქსიმე I მაჭუტაძე - დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) კათალიკოსი 1639-1657 წლებში.

99. სტეფანე - არქიადიაკონი, ქრისტიანული ეკლესიის პირველმოწამე, მიეკუთვნება ქრისტეს 70 მოწაფეთა (მოციქულთა) რიცხვს. სინაგოგებში ქადაგებისთვის ფანატიკოსებმა, რომელთა შორის იყო სავლეც (მომავალი მოციქული პავლე), წამებით მოკლეს.

100. ირინე - I საუკუნის დიდმოწამე მაკედონიიდან; ღირსმოწამე მელანია გარდაიცვალა კონსტანტინეპოლში 439 წელს (მისი ბებია, ასევე ღირსმოწამე მელანია 390 წელს აღესრულა); ღირსმოწამე ევგენია ცხოვრობდა ალექსანდრიაში, 262 წელს მოწამებრივად აღესრულა ქრისტიანული სარწმუნოებისათვის; ნიკიტა - გოთელი მეომარი, მოწამებრივად აღესრულა დაახლოებით 372 წელს; მერკური - დიდმოწამე, წარმოშობით სკვითი, მსახურობდა რომის არმიაში, სიკვდილით დაისაჯა ქრისტიანობისთვის იმპერატორ დეიკუსის (249-251 წწ.) მმართველობის დროს; პროვოსი და ანდრონიკე - აწამეს ქრისტესთვის 304 წელს; ლარიონ (ილარიონ) ღირსი - 291-371/2 წწ. დაიბადა პალესტინაში, სწავლობდა ალექსანდრიაში, სადაც ქრისტიანობას ეზიარა, სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ უდაბნოში დამკვიდრდა და ხალხს მოძღვრავდა. სიცოცხლის ბოლო წლები კვიპროსში გაატარა; ვლასი - იხ. კომენტ. 92; სასწაულმოქმედი ნიკოლოზი (კომენტ. 92); ლაზარე - უფალმა მკვდრეთით აღდგინა, შემდეგ გახდა კვიპროსის ეპისკოპოსი, მისი წმ. ნაწილები ბიზანტიის იმპერატორმა ლეონ ბრძენმა (886-911 წწ.) 898 წელს კონსტანტინოპოლში გადაასვენა და ლაზარეს სახელობის ტაძარში მიუჩინა ადგილი; ამბროსი მედიოლანელი (340-397წწ.), 374 წლიდან მედიოლანის (იტალია) ეპისკოპოსი, სასწაულმოქმედი, მკურნალი, ზრუნავდა ობლებზე და გლახაკებზე, იყო პრინციპული და მკაცრი თვით იმპერატორის მიმართ, ეპიტემია დაადო იმპერატორ გრაციანეს (367-383 წწ.); ლუკა ევანგელისტი - იხ. კომენტ. 56; ამბერკი (II ს.) - რომის ერთ-ერთი პროვინციის ეპისკოპოსი, კერპთაყვანისმცემელთა შორის მისიონერული მოღვაწეობისთვის მოციქულთასწორს უწოდებენ.

101. რომის იმპერატორი კონსტანტინე I დიდი (306-337 წწ.), ქრის-

ტიანული ეკლესიის წმინდანი; ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა, 325 წელს ნიკეაში მოიწვია პირველი მსოფლიო საეკლესიო კრება (იხ. კომენტ. 61).

102.რუსი ელჩების მუხლობრივი აღწერილობიდან არ ჩანს, რომ ლევან მეორემ აღნიშნული სიწმინდეები მათ აჩვენა. ამავე დროს 1640 წლის 15 მაისის სიგელში მეფე მიხეილ თევდორეს ძისადმი ლევან II წერს, რომ რუს ელჩებს უჩვენეს „ქრისტეს სისხლი, ქრისტეს სამსჭვალი და თოკი, რომლითაც შეკრული იყო ქრისტე“....

103.ლევან II-ის მამა მანუჩარ I მართლაც ნადირობისას მიღებული ტრავმისგან 1611 წელს გარდაიცვალა.

104.ვახტანგ II გურიელი, გურიის მთავარი 1639-1640 წლებში, ლევან მეორის მზახალი.

105.თურქებმა 1639 წელს აიღეს ბაღდადი, რომელსაც 1623 წლიდან ირანი ფლობდა.

106.ფედოტ ელჩინი ცდება. 1640 წლის ბაიაობა (ბზობა) 29 მარტზე მოდიოდა, რასაც პ.ზახარიევის ანგარიშიც და თანდართული კალენდარიც ადასტურებენ.

107.თურქეთის სულთანი იბრაიმი (1640-1648 წწ.).

108.კიევის რუსეთი, როგორც ითქვა, 988 წელს დიდი მთავრის ვლადიმერის (980-1085 წწ.) მმართველობის პერიოდში მოინათლა.

109.მოციქულთასწორი ნინო კაპადოკიელი (IVს), საქართველოს განმანათლებელი.

110.მიტროპოლიტ მიტროფანეს, ალბათ, მხედველობაში აქვს 1633 წელს არქანჯელო ლამბერტის ხელმღვანელობით სამეგრელოში კათოლიკე მისიონერების ჩამოსვლის ფაქტი; მათი შემადგენლობა პერიოდულად იცვლებოდა და ისინი XVIII საუკუნის დასაწყისამდე აგრძელებდნენ საქმიანობას. კათოლიკე მისიონერების მოღვაწეობას სამეგრელოში მათთვის სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია.

111.ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი (ნიკიფორე ირბახი). - იხ. კომენტ. 70, 160.

112.IV საუკუნეში ქრისტიანობის დიდი ქომაგის კვირიკეს წმ. ნაწილები წალენჯიხის მონასტერშიც ინახებოდა. - იხ. კომენტ. 92.

113.დიდმოწამე მარინეს წმ. ნაწილები დაცული იყო წალენჯიხის მონასტერშიც. - იხ. კომენტ. 92.

114.„მეფე ლევანმა გამოგვისტუმრა“ არ ნიშნავს, რომ ლევან II დადიანმა რუსი ელჩები მათი გამგზავრების წინ უშუალოდ მიიღო (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ.IV, გვ.337). წინადღით სამე-

გრელოს მთავრის წარმომადგენლების, თუ ასე შეიძლება ითქვას, არადიპლომატიური საუბარი რუს ელჩებთან ასეთი მიღების შესაძლებლობას გამორიცხავს. ელჩები წუხდნენ იმის გამო, რომ მათ ლევან II-ის სიგელი მასთან (ლევანთან) პირისპირ შეხვედრის გარეშე ნაიღეს (იხ. აქვე, გვ.309 სქოლიო 87)

115.ლევან II დადიანმა 1634 წელს დაატყვევა იმერეთის მეფე გიორგი III (1609-1639 წწ.); მისი მემკვიდრე იყო ალექსანდრე III (1639-1660 წწ.). ტყვეობიდან მამის გათავისუფლების სანაცვლოდ 1635 წელს ლევან მეორეს მან მოვაჭრე სომხები და ებრაელები, აგრეთვე ხელოსნები გადასცა, რომლებიც რუხში დაასახლეს.

116.თავის მუხლობრივ აღწერილობაში ფედოტ ელჩინი (პ.ზახარიევისგან განსხვავებით) დიდ ყურადღებას უთმობს ლევან მეორესა და ალეგუკა მურზას შორის დინასტიური კავშირების დამყარებას, რაც კარგად ჩანს მისი 1640 წლის 1 მარტის, 1 და 19 მაისის ჩანაწერებიდან.

117.ლ.შეპელევას მიერ სოტყვა „омет" განმარტებულია როგორც „მხრებზე მოსასხამი ტანსაცმელი" (Путешествия русских послов XVI-XVII веков, с.426, 445). სინამდვილეში აღნიშნულ სიტყვას რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს (იხ.თანდართული ლექსიკონი); ამ კონკრეტულ შემთხვევაში კი არშიას ნიშნავს (Словарь русского языка XI-XVII веков. Вып. XII. М., 1987, с.366).

118.ანზორები, ისევე როგორც ტამბიები და კუდენეტები, ყაბარდოში ყველაზე გავლენიანი უზდენები იყვნენ.

119.იხ. წინამდებარე კრებული, გვ. 309

120.ფილიპე - ქრისტეს მოციქულთაგან ერთ-ერთი, რომელიც იყო ბეთსაიდელი, „ანდრიასა და პეტრეს თანამოქალაქე" (იოანე, 1, 45). მისი ხსენების დღეა 14 ნოემბერი.

121.წალენჯიხის მაცხოვრის მონასტრის აღწერისას დასახელებული წმინდანების შესახებ იხ. კომენტარები 61, 84, 87, 92, 100, 101. წმინდანებს შორის პირველად სახელდება მოციქული არქიპო, რომელიც იყო მოციქულ პეტრეს თანამოღვაწე. ეკლესია მათ პატივს მიაგებს, როგორც წარმართთა მიერ წამებულებს.

122.იმერეთის მეფე გიორგი III (1604-1639 წწ.). იხ.კომენტ. 115.

123.უნდა იგულისხმებოდეს 1629 წელს ლევან II დადიანის მიერ თურქებისთვის (ამ უკანასკნელთა მკაცრი მოთხოვნით) სამეგრელოს შეფარებული ოთხასი კაზაკიდან 48 კაცის გადაცემა (ს. როდონაია. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 41-42). ამ ფაქტის შესახებ ლევან II დადიანი დრანდელი ეპისკოპოსის თანდასწრებით

ესაუბრა ჯოვანი ლუკას, რომელიც 1630 წლის მაის-ივნისში აფხაზეთ-სამეგრელოში იმყოფებოდა და დაახლოებით იმავე წლის 8 ივნისს სამეგრელის მთავარს შეხვდა. „მთავრის სანახავად წავედით. მიგვიღო, ვისაუბრეთ, - წერდა ჯოვანი ლუკა. - ამ საუბრის დროს მთავარმა მკითხა: რა უყოს იმ 400 კაზაკს, რომლებიც თურქეთის კატარღას გამოექცნენ, მიატოვეს რა მათი ნავები და მის სახელმწიფოში მოვიდნენ. აქციოს ისინი ტყვეებად და გაყიდოს მისი ქვეყნის ჩვეულების მიხედვით, თუ დასაჯოს ისინი, რადგან წარსულში მათ არაერთხელ გაუძარცვიათ მისი საუნჯე. მე ვუთხარი: რამდენადაც ისინი იგივე სარწმუნოებისა არიან, როგორც თვითონ, მას უფლება აქვს ისინი დასაჯოს (და არა გაყიდოს). მაგრამ, თქვა მთავარმა, გალერების კაპიტნებმა მოითხოვეს ისინი მათ დავუბრუნოო.

ამ მთავარს ბევრი რამისთვის სჭირდება თურქები. ძირითადად იგი თურქეთიდან ღებულობს მარილს, რკინას და მისთვის საჭირო საქონელს...

მთავარმა თურქებს მისცა 48 კაზაკი და მათ უთხრა: სიმართლე რომ ითქვას, მას არ შეუძლია გაყიდოს თავისი ვასალი მონები ტყვეებივით, რადგან მათი შთამომავლობა მის ყმებად ითვლებოდნენ...“ (ილია ტაბაღუა. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში (XIII-XX საუკუნეების პირველი მეოთხედი). ნ.III. (1628-1633 წწ.). თბ., 1987, გვ. 164-165). ეტყობა, რუს ელჩებს ამ მოვლენების შესახებ უყვება მათი უშუალო მონაწილე ვასილ ბელორუსი).

124.დრანდის საკათედრო ტაძარი, აშენებულია VIII საუკუნეში და ქართული ხუროთმოძღვრების შესანიშნავ ძეგლს წარმოადგენს; აფსუა-აფხაზთა შემოსევის გამო, XVIII ს. 70-იან წლებში ფუნქციონირება შეწყვიტა, როგორც სამრევლო ეკლესია განაახლა და 1871 წლის 21 ოქტომბერს წმინდა მღვდელმთავარმა გაბრიელმა (ქიქოძე) აკურთხა. 1881 წლის 9 მაისს რუსეთის ეკლესიის უწმინდესმა სინოდმა, ათონელი რუსი ბერების შუამდგომლობით, დრანდის მონასტრის დაფუძნების გადაწყვეტილება მიღო, რომელიც იმპერატორმა ალექსანდრე მესამემ 1883 წლის 9 მაისს დაამტკიცა. 1886 წლის 27 სექტემბერს დრანდის მონასტერი აფხაზეთში უკანასკნელად ჩასულმა წმინდა მღვდელმოწამე გაბრიელმა (ქიქოძე) აკურთხა. 1891 წლიდან დრანდის მონასტრის წინამძღვრის თანამდებობას სოხუმის ეპისკოპოსები ითავსებდნენ. საბჭოთა ოკუპაციის შემდეგ მან ფუნქციონირება შეწყვიტა (წმინდა მღვდელმთავარი გაბრიელი (ქიქოძე) და აფხაზეთი. კრებული შეადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ჯემალ გამახარიამ. თბ.,

2007, გვ. 142, 504).

125.საუბარია ილორის წმ. გიორგის სახელგანთქმული ტაძრის (XI ს.) შესახებ. დაარსებიდან დღემდე მას ფუნქციონირება არ შეუწყვეტია.

126.ბედიის საკათედრო ტაძარი, გაერთიანებული საქართველოს მეფემ ბაგრატ მესამემ (975-1014 წწ.) 999 წელს ააშენა; ქართული კულტურის უმნიშვნელოვანესი ცენტრი, რომელმაც ფუნქციონირება XVIII ს. ბოლოს შეწყვიტა.

127.პავლე ზახარიევის მუხლობრივ აღწერილობაში (1640 წლის 23 თებერვლის ჩანაწერი) მოთხრობილია იმის შესახებ, თუ როგორ მოხვდა აღნიშნული სიწმინდეები ლევან II დადიანის ხელში (კომენტ. 129).

128.ცაიშის სამონასტრო კომპლექსი და დღემდე მოქმედი ტაძარი უფრო ძველი ტაძრის ადგილზე აშენებულია XIII-XIV საუკუნეების მიჯნაზე.

129.1590 წელს ქართლის მეფემ სიმონ პირველმა (1556-1569, 1578-1599 წწ.) იმერეთის მეფე როსტომ კონსტანტინეს ძე (1590-1605 წწ.) დაამარცხა და სამეფოს მიერთება გადაწყვიტა. იმერეთის მეფემ მანუჩარ დადიანის (1590-1611 წწ.) დახმარებით სოფელ ოფშქვითთან (წყალტუბოს რ-ნი) გამართულ ბრძოლაში სიმონ I დაამარცხა. მანუჩარ დადიანს სწორედ მაშინ ჩაუვარდა ხელში ის სიწმინდეები, რომლებიც ბედიის მონასტერში ინახებოდა.

130.ქართლის მეფე როსტომი. იხ. კომენტ.11.

131.თამუნია (ცენატურია, ტანურია, დარუნდია) - როგორც ჩანს, ასე ეძახდნენ დარეჯან შარვაშიძეს სამეგრელოში. იხ. კომენტ. 13.

132.ლევან II დადიანის გარდაცვალების (1657 წლის მარტი) შემდეგ მთავრის ტახტი მისმა ძმისშვილმა ლიპარიტმა დაიკავა, რომლის წააღმდეგ გიორგი ლიპარტიანის შვილმა ვამეყმა (ლევან II-ს ბიძაშვილი და შვილობილი) გაილაშქრა. ამ ვითარებით ისარგებლა იმერეთის მეფემ ალექსანდრე მესამემ (1639-1660 წწ.). იგი თავისი ჯარებით ოდიშში შეიჭრა, განდევნა ლიპარიტი და ტახტზე ვამეყი (1658-1662 წწ.) აიყვანა.

133.ჭყონდიდის კათედრა დაარსებულია X საუკუნეში დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) მეფის გიორგი მეორის (922-957 წწ.) მიერ; საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე სახელგანთქმული საეკლესიო ცენტრი.

134.იერუსალიმის პატრიარქები საკმაოდ ხშირად ჩამოდიოდნენ საქართველოში მოწყალების შესაგროვებლად. მათ შორის იყო თეოფანეც. საქართველოში მისი ყოფნის შესახებ გარკვეულ ცნობებს შეიცავს კახეთში თევდორე ვოლკონსკის (კომენტ. 14) ელჩობის მასალები

(1637-1639 წწ.). ელჩთან ერთად მოსკოვიდან ჩამოსულმა მღვდლებმა შეიტყვეს, რომ პატრიარქი თეოფანე საქართველოში 20 წლის წინ, ანუ XVII ს. 10-იან წლებში ჩამოსულა (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с.66,97, 371, 393, 405). 1619 წელს ის უკვე მოსკოვში იმყოფებოდა, სადაც იმავე წელს პოლონელთა ტყვეობიდან დახსნილი მიტროპოლიტი ფილარეტი მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქად აკურთხა. იხ. აგრეთვე კომენტ. 159).

135.კონსტანტინოპოლის პატრიარქი კირილე ლუკარისი (1621-1638 წწ.). მისი მოღვაწეობა მჭიდროდაა დაკავშირებული რუსეთის ეკლესიის ისტორიასთან. დონის კაზაკების მიერ 1637 წელს აზოვის აღების შემდეგ თურქებმა პატრიარქი კირილე ერთმორწმუნე კაზაკებთან კავშირში დაადანაშაულეს და სულთან მურად IV -ის განკარგულებით დაახრჩვეს, მისი ცხედარი კი ზღვაში გადააგდეს.

136.იოანე წინამორბედის სახელზე იმპერატორ ლეონ I-ის (457-474 წწ.) კარისკაცის სტუდიოსის მიერ კონსტანტინოპოლში დაფუძნებული მონასტერი; არსებობდა კონსტანტინოპოლის დაცემამდე (1453 წ.) და ცნობილი იყო მთელს ქრისტიანულ სამყაროში. მონასტრის ტიპიკონი, რომელიც IX საუკუნის დასაწყისში შემუშავდა, გარკვეული ცვლილებებითა და დამატებებით მრავალ ქვეყანაში დაინერგა. მასში მეტი ყურადღება მონაზვნური ცხოვრების მოწყობას ეთმობოდა, ვიდრე ღმრთისმსახურებას, რომელიც მოკლე და ნაკლებად საზეიმო უნდა ყოფილიყო.

137.ჰეროდე (ძვ.წ. 62 წელს - ახ.წ. 4 წელი) - იუდეველთა მეფე, რომელსაც მომავალი „იუდეველთა მეფის“ (ქრისტეს) მოკვლის მიზნით, ბეთლემში 14 ათასი ბავშვის მკვლელობა მიეწერება. ჰეროდეს ერთ-ერთი შვილი ანტიფა იოანე ნათლისმცემლის მკვლელია.

138.კიევის დიდი მთავარი სვიატოსლავ იგორის ძე (945-972 წწ.).

139.კიევის დიდი მთავარი იგორი (912-945 წწ.) - რიურიკების დინასტიის ფუძემდებელი.

140.რიურიკი და მისი ძმები (სინეგუსი და ტრუვორი) იყვნენ ვარიაგთა რაზმების მეთაურები, რომლებიც ნოვგოროდელებმა შინა ომების აღსაკვეთად „ზღვის იქიდან მოიწვიეს“. ძმების გარდაცვალების შემდეგ რიურიკი ნოვგოროდის ერთპიროვნული მმართველი გახდა. რუსეთს მისი შთამომავლები (რიურიკოვიჩები) მართავდნენ.

141.რიურიკოვიჩების და რომანოვების (რომლებიც რუსეთს 1613 წლიდან მართავდნენ) რომის კეისრებთან (მათ შორის ავგუსტოს გაიუს იულიუს კეისარ ოქტავიანესთან - ძვ.წ. 43 - ახ.წ. 14 წწ.) ნათესაური

კავშირის შესახებ ცნობები არ არსებობს. პავლე ზახარიევი ცდილობს რუსეთის სამეფო დინასტიების მნიშვნელობის „ამაღლებას“და ამით „მესამე რომის“ თეორიის „გამაგრებას“.

142. ბიზანტიურ-რუსული დასაბამის (ძვ.წ. 5508წ.) მიხედვით, მეშვიდე ათასწლეულის დასასრული 1492 წელს შეესაბამება (7000 - 5508=1492). Aამიტომ სწორია, რომ რუსეთი 1492 წლის ბოლომდე 504 წლით ადრე, ანუ 988 (1492-504=988) წელს მოინათლა. 988 წლიდან 1640 წლამდეც ნამდვილად 652 წელი იყო გასული. ზემოხსენებული ბიზანტიურ-რუსული დასაბამის თანახმად, 1640 წელი ადამიდან მართლაც 7148 (7148-5508=1640) წელს შეესაბამებოდა. Aამ საკითხებზე მღვდელმა პავლემ 1640 წლის 3 მაისს ხობის მონასტერშიც ისაუბრა.

143.ქართულ სამღვდელოებაში ცოცხლობდა ხსოვნა კონსტანტინე დიდის მმართველობის პერიოდში (306-337 წწ.) საქართველოში სასულიერო პირებისა და ქრისტიანული სიწმინდეების გამოგზავნის შესახებ. თუმცა წმინდა ნაწილების უდიდესი ნაწილი საქართველოში, მათ შორის სამეგრელოშიც, კონსტანტინოპოლის დაცემის (1453 წ.) შემდეგ თურქულ ძალადობას გამოქცეულმა სასულიერო პირებმა ჩამოიტანეს (იხ.აგრეთვე: ჯემალ გამახარია. აფხაზეთი და მართლმადიდებლობა. თბ., 2005, გვ. 223-226).

144.ცოლქმარი ტერენტი და ლეონილა შვიდ შვილთან ერთად ქრისტიანული სარწმუნოებისთვის დასაჯეს რომის იმპერატორ დეკიუსის (249-251 წწ.) მმართველობის ჟამს. შესაბამისად, იმ ნეომილას საქართველოს განმანათლებელ წმინდა ნინო (ნეონილა) კაპადოკიელთან კავშირი არა აქვს.

145.მოციქულთასწორი წმ. ნინო 335-340 წლებს შორის პერიოდში გარდაიცვალა, დაკრძალულია ს. ბოდბეში (სიღნაღის რაიონი).

146.იგულისხმება მიხეილ VIII პალეოლოგი - ნიკეის იმპერატორი 1252- 1261 წლებში და ბიზანტიის იმპერატორი 1261-1282 წლებში. 1274 წელს მან რომის პაპს გრიგოლ X-ს (1271-127 წწ.) ეკლესიების გაერთიანება შესთავაზა. იმპერატორის წინადადება სიამოვნებით იქნა მიღებული, მაგრამ გაერთიანების წინააღმდეგ მართლმადიდებელმა სამღვდელოებამ გაილაშქრა. მიხეილ VIII პალეოლოგი უნიის მოწინააღმდეგეებს გაუსწორდა. მისმა მემკვიდრემ ანდრონიკ II პალეოლოგმა (1282-1328 წწ.) მამის შეცდომა გამოასწორა. როგორც ცნობილია, საბოლოო განხეთქილება ქრისტიანულ ეკლესიაში 1054 წელს მოხდა, როდესაც ბიზანტიის იმპერატორი იყო კონსტანტინე მონო-

მახი (1042-1055 წწ.), კონსტანტინოპოლის პატრიარქი - მიხეილ კერულარიუსი (1043 - 1058 წწ.), ხოლო რომის პაპი - ლეო IX (1049-1054 წწ.). რომისა და ბიზანტიის ეკლესიებს შორის დაპირისპირებაში რუსეთი იმთავითვე იქნა ჩართული. პაპმა გრიგოლ VII-მ (1073-1085 წწ.) ღიად გაანაცხადა პრეტენზიები რუსეთზე, რის შემდეგაც რომის ეკლესიის ექსპანსიონისტურ გეგმებში „რუსულმა მიმართულებამ" მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა. XIII საუკუნიდან ეს მიმართულება განსაკუთრებით გააქტიურდა, რაც ჯვაროსნების მიერ 1204 წელს კონსტანტინოპოლის აღებასთან იყო დაკავშირებული. კათოლიკური აგრესიის წინააღმდეგ მაშინ დაწყებული ბრძოლა მხოლოდ 1410 წელს ტევტონთა ორდენის განადგურებით (გრიუნვალდის ბრძოლა) დასრულდა. რუსული მართლმადიდებლობისთვის დიდ საფრთხეს წარმოადგენდა ფლორენციის უნია (1439 წ.). ფლორენციის კრებას რუსეთიდან ესწრებოდა 200 დელეგატი სრულიად რუსეთის მიტროპოლიტის ისიდორეს ხელმძღვანელობით. უნიის მხარდამჭერი მიტროპოლიტი ჯერ კიევიდან, შემდეგ კი მოსკოვიდანაც განდევნეს. მოსკოვის დიდი მთავრის ვასილ II -ის (1425-1462 წწ.) მტკიცე პოზიციამ გადაარჩინა მაშინ მართლმადიდებლობა რუსეთში. მიუხედავად ამისა, ქვეყნის სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ რეგიონებში კათოლიკები საკმაოდ ძლიერ პოზიციას ინარჩუნებდნენ, რაზეც 1597 წლის ბრესტის უნიაც მეტყველებს (Б.Н.Рам. Папство и Русь в X-XV веках. М.,-Л., 1959). მღვდელი პავლე ზახარიევი და მიტროპოლიტი მიტროფანე ერთმანეთს უყვებოდნენ მათთვის ბუნდოვანი ისტორიული მოვლენების შესახებ.

147.მიხეილ VIII პალეოლოგის მმართველობის წლებში (1261-1282 წწ.) რომის პაპის ტახტზე რვა ადამიანი შეიცვალა; მათ შორის იყვნენ ურბან IV (1261-1264 წწ.), კლიმენტი IV (1265-1268 წწ.), გრიგოლ X (1271-1276 წწ.), ნიკოლოზ III (1277-1280 წწ.), მარტინ IV (1281-1285 წწ.).

148.გაუგებარია, რომელ მეფესა და პატრიარქს გულისხმობს პავლე ზახარიევი: მიხეილ VIII პალეოლოგსა და მის თანამედროვე კონსტანტინოპოლის პატრიარქებს (არსენი, იოსები და იოანე ბეკა) თუ რუსეთის (ვლადიმირის) იმჟამინდელ დიდ მთავრებს ალექსანდრე ნეველიდან (1252-1263 წწ.) დაწყებული დიმიტრი ალექსანდრეს ძეთი (1276-1281, 1283—1294 წწ.) დამთავრებული? ალბათ, არც ერთ მათგანს. ეტყობა, რუსი ელჩი ყვება ყურმოკრული ლეგენდის და არა კონკრეტული ისტორიული ფაქტის შესახებ; ამასთანავე ეშლება ქრონოლოგია, ისტორიული პიროვნებები, რაზეც მიუთითებენ კომენტარები 146, 147, 149, 150.

149.რომის პაპი ფორმოზი (891-896 წწ.). მას ადანაშაულებდნენ არა ერესში (ერეტიკოსი კარულოსი ჩვენთვის უცნობია, შეცდომით, ალბათ, კონსტანტინოპოლის პატრიარქი მიხეილ კერულარიუსი იგულისხმება), არამედ პაპის ტახტის უკანონოდ დაკავებაში. ამისათვის სიკვდილის შემდეგ იგი პაპმა სტეფანე VI-მ (896-897 წწ.) გაასამართლა, მაგრამ ამ უკანასკნელის მემკვიდრემ იოანე IX-მ (898-900 წწ.) ფორმოზს ყველა ბრალდება მოუხსნა (М.М. Шейнман. Папство. М., 1961, с.17; К.А.Иванов. Средневековое папство и его представители. Петроград, 1915, с.112).

150.სავარაუდოდ, საუბარია კიევისა და სრულიად რუსეთის მიტროპოლიტ ნიკიფორეს (1104-1121 წწ.) შესახებ, თუმცა ის არ იყო არც მიხეილ VIII პალეოლოგის (1261-1282 წწ.) და არც რომის პაპის ფორმოზის (891-896 წწ.) თანამედროვე. მიტროპოლიტ ნიკიფორეს ეკუთვნის „ეპისტოლე ლათინთა შესახებ“, რომელიც მან კიევის დიდ მთავარს ვლადიმერ მონომახს (1113-1125 წწ.) გაუგზავნა. მასში საუბარი იყო ლათინებთან ურთიერთობის, აგრეთვე მათთან ერთად ჭამის, სმის დაუშვებლობაზე. უფრო ადრე კათოლიკების წინააღმდეგ ილაშქრებდა კიევ-პეჩორის ლავრის იღუმენი თეოდოსი, რომელმაც დანერა „სიტყვა ქრისტიანული და ლათინური სარწმუნოების შესახებ“. რომის ეკლესიას ებრძოდა აგრეთვე კიევის მიტროპოლიტი გიორგი (1062-1079 წწ.), რომელიც ყურადღებას აქცევდა საკითხის როგორც საეკლესიო-საკულტო, ისე პოლიტიკურ მხარეს (Б.Я.Рам. Папство и Русь X-XV вв., с.60-62, 76).

151.იგულისხმება ხატმებრძოლობა, რომელიც ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ III ისავრიელის (717-741 წწ.) დროს წარმოიშვა და 843 წელს იმპერატორ მიხეილ მესამის (842-867 წწ.) დროს დასრულდა.

152.შემდგომში წმინდანად შერაცხული იმ ქართველი ბერის სახელი იყო გაბრიელი.

153.საუბარია ქრისტიანული სამყაროს უდიდესი სიწმინდის - ივერიის ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის ხატის შესახებ. ვრცლად ამის თაობაზე იხ.: Православная Энциклопедия, т.XXI, с.8-22

154.იგულისხმება რუსული ეკლესიის წმინდანი ანტონ რომაელი (გარდაიცვალა 1147 წელს), ნოვგოროდის მონასტრის დამფუძნებელი და მისი პირველი წინამძღვარი. ლეგენდის მიხედვით, ქვაზე მცურავი ანტონი რომიდან ნოვგოროდში 1106 წელს ჩამოსულა. ის იყო მკურნალი როგორც სიცოცხლეში, ისე გარდაცვალების შემდეგაც; კანონიზებულია 1597 წლის 5 აგვისტოს. 1927 წელს საბჭოთა ხელისუფლებამ წმ.

ანტონ რომაელის საფლავი გახსნა, რის შემდეგაც მისი წმ. ნაწილების ადგილმდებარეობა უცნობია.

155.მოსკოვის დიდი მთავარი დიმიტრი ივანეს ძე დონელი (1362-1369 წწ.).

156.წმინდა ალექსი (1304-1378 წწ.), სრულიად რუსეთის მიტროპოლიტი, სახელმწიფო მოღვაწე და დიპლომატი; ხსენების დღე - 12 თებერვალი.

157.წმ. კვირიკეს წმინდა ნაწილები დაცული იყო წალენჯიხის მაცხოვრის მონასტერში. იხ.კომენტ. 92.

158.ეპისკოპოსმა ანდრიამ დრანდის მონასტერში ფედოტ ელჩინს სწორედ მოწამე ბარბარეს ხელები უჩვენა; ეს კი იმაზე მეტყველებს, რომ შეცდა არა ეპისკოპოსი, არამედ პაველე ზახარიევი. ეპისკოპოს ანდრიაზე მითითებით, მან შეცდომით ჩაიწერა, რომ 1640 წლის 6 თებერვალს დრანდაში ნახა „ხელის ძვლები მოწამე მარინესი“.

159.1619-1633 წლებში მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქი ფილარეტი (თევდორე ნიკიტას ძე რომანოვი) - მეფის მიხეილ თევდორის ძის (1613-1645 წწ.) მამა. იხ.აგრეთვე კომენტ. 134.

160.ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი (ნიკიფორე ირბახი) მეფე თეიმურაზ I-ის დავალებით 1626-1628 წლებში დიპლომატიური მისიით ევროპაში იმყოფებოდა (კომენტ. 70). საქართველოში 1629 წლის ივლისში დაბრუნდა (გ.აკოფაშვილი. ქართველი დიპლომატი ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი - ნიკიფორე ირბახი (XVI ს.). თბ., 1977). უნდა ვივარაუდოთ, რომ მოსკოვში ის 1629 წლის პირველ ნახევარში ჩამოვიდა.

კომენტარების შედგენისას, თვით კომენტარებში მითითებული წყაროებისა და ლიტერატურის გარდა, გამოყენებულია შესაბამისი ტომები ისეთი სამეცნიერო-საცნობარო გამოცემებისა, როგორიცაა „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“, „წმინდანთა ცხოვრება“, „Православная Энциклопедия“, „Энциклопедический Словарь Ф.Брокгауза и И.А.Ефрона“, „Энциклопедичесский Словарь Товарищества братьев А. и И.Гранат и К°“, „Большая Советская Энциклопедия“, „Советская Историческая Энциклопедия“, „Большая Российская Энциклопедия“, აგრეთვე „Полный Православный Богословский Словарь“, „Энциклопедический Словарь“ (М., 2011), К.Рыжков. Все монархи мира. М., 1998; Е.В.Пчелов, В.Т.Тумаков. Правители России от Юрия Долгорукова до наших дней. М., 1997, და ა.შ.

Комментарии

1. Город-крепость Терек основан русскими в 1588 году, как плацдарм для наступления на Кавказ; ныне-районный центр в Кабардино-Балкарии.

2. Михаил Федорович Романов (1596-1645гг.), первый царь России (1613-1645гг.) из Романовской династии.

3. В источнике названы исторические личности, Терские воеводы и князья Василий Григорьевич Ромодановский, Иван Никифорович Бестужев и дьяк Калистрат Жохов. Позже В.Г. Ромодановский числился среди друзей царя Алексея Михаиловича (В.Н. Татищев. История Росийская, т. VII. Л., 1968, с. 170; Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 142, 217-218).

4. Алегука мурза - один из влиятельных кабардинских владельцев, сват Левана II Дадиани. См. еще коммент. 33.

5. Один из крупных грузинских феодалов Леван II Дадиани - владетель Мегрельского (Одишского) княжества в 1611-1657 годах, внук Кахетинского царя Александра II (1574-1605гг.), гегемон всей Западной Грузии. Русские послы по-разному именуют его - Левонтей, Леонтей, Леон, Лев.

6. Посол Кахетинского царя Теймураза I в Москве в 1635-1637 и 1639-1641 годах, греческий митрополит. Пользуясь незнанием (или плохим знанием) греческого языка царем и его окружением, Никифор (Микифор) составлял письма на имя русского государя, унижающие грузинскую сторону и возвеличивающие его самого (см.: Переписка на иностранных языках грузинских царей с Российскими государями. М. Броссе. СПБ., 1861, с. 3-21, и др.). Дипломатическую деятельность Никифора отрицательно оценивают выдающийся историк Иванэ Джавахишвили и другие известные ученые (И. Джавахишвили. История грузинского народа, кн. IV. Тб., 1967, с. 385-394. - На груз. яз.; Н. Т. Накашидзе. Грузино-русские политические отношения, с. 108-109, 123-124; Самегрело. Под ред. И. Антелава. Тбилиси - Зугдиди, 1999, с. 196. - На груз. яз.). Тенденциозными являются и публикуемые показания митрополита Никифора о Дадианской земле, ее владетеле (И. Антелава. Леван II Дадиани. Тб., 1990, с. 98. - На груз. яз., и др.). Деятельность и личность митрополита Никифора положительно оценивает Э.Мамиствалишвили (Зураб Папаскири-60. Тб.,2010-2013,с.220-242.- На груз.яз.).

7. Имеется в виду мегрельское наречие грузинского языка.

8. Имеется в виду Восточная Грузия.

9. Теймураз I - царь Кахетии в 1606-1648 годах, царь Картл-Кахетии в 1625-1632 годах; талантливый поэт; 1640 года - в изгнании, скончался в Иранской тюрьме в 1663 году.

10. Имеется в виду Свимон Гуриели (владетель Гурийского княжества)- муж сестры (Мариама) Левана II Дадиани. Последний действительно ослепил своего зятья в первой половине 20-х годов XVII века за участие в заговоре против владетеля Мегрелии, отстранил от власти и развел с женой.

11. Леван II Дадиани свою сестру Мариам выдал замуж не за Кизылбашского шаха, а за царя Картли в 1633-1658 годах Ростома (в 1648-1656 годах являлся царем Картл-Кахети). Он был ставленником Ирана, исповедовал ислам.

12. Имеется в виду дядя (брат отца) Левана II - Георгий (Юрий) Липартиани, являвшийся регентом Мегрелии в период малолетства Левана (в 1611-1616 годах). Приблизительно в 1622г. Леван II действительно взял в жены молодую тетку Нестан-Дареджан (Елена) Чиладзе. Вскорее после этого Георгий Липартиани скончался. См. коммент. 90.

13. В начале 20-х годов XVII века Леван II Дадиани свою первую жену Дареджан - дочь одного из абхазских князей Сетемана Шервашидзе - обвинил в супружеской неверности и жестоко ее наказал.

14. Федор Волконский в качестве посла был направлен в Кахетию в июне 1637 года (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 227). Русский посол приехал в Кахетию совместно с грузинским послом Никифором. Федор Волконский приезжал в Кахетию и в 1649 году.

15. Светлое Воскресенье в том году приходилось на 9 апреля.

16. Крымским ханством в XV-XVIII веках правила династия Гиреев; Мурза (Мирза) - так назывались у тюркских народов (татар, ногайцев и др.) главы отдельных орд и родов. См. еще коммент. 36, 40.

17. Темников - ныне город в Мордовии;

Касимов - город в Рязанской области на р. Оке. Название города происходит от имени татарского (поселились там в XIV в.) царевича Касима.

18. См. об этом подробно публикуемые материалы, главы 1-ая и 2-ая, а так же статейный список Ф. Елчина за 18 мая 1640г. С 1613

г., когда русские утвердились в устье р. Терека, через Терский город осуществлялись политические связи России с Кабардой, Дагестаном, Грузией и т. д.

19. В 1614-1639 годах каталикос Абхазий (Западной Грузии) Малахия II Гуриели, сын Гурийского владетеля Георгия II (1566-1600гг.). С 1625 года одновременно являлся владетелем Гурийского Княжества.

20. Пицундский храм Успения Богородицы - один из самых древних христианских центров Грузии. На I Вселенском (Никейском) Соборе в 325 г. присутствовал епископ из Питиунта (Бичвинты) Стратофил. По некоторым данным, с середины VIII в. там уже сидел каталикос Западной Грузии Иоанн, рукоположенный Антиохийским патриархом Феофилактом. Пицунда до конца XVIII века считалась каталикосской кафедрой, хотя с середины XVI века, когда нынешний Гудаутский район (Абхазское эриставство) заняли горцы - язычники, каталикосы Абхазии, т. е. Западной Грузии (ими являлись исключительно грузины) вынуждены были перенести резиденцию в Гелати. Они тем не менее, имели возможность со своей свитой приезжать в Пицунду и производить святое миро. Туда приезжал и Малахия II Гуриели. С конца XVII века, когда горцы (апсуйцы) заняли всю современную территорию Абхазии и уничтожили христианство, Пицундский храм (построен в X веке) фактически прекратил функционирование. Он возобновлен в качестве приходской церкви лишь 28 сентября 1869 года, когда Имеретинско - Абхазский епископ, выдающийся духовный деятель XIX в. Гавриил (Кикодзе) совершил освящение Пицундского собора в присутствии многих абхазцев (Отчет Общества Возстановления Православного Христианства на Кавказе, за 1869 год. Тифлис, 1870, с. 4).

21. Леван II Дадиани, в отличии от своих предшественников, действительно проводил независимую политику в отношении Турции, чему способствовали сложная для турок международная обстановка и внутренние неурядицы. Прежде всего, необходимо отметить, что центральная власть сильно ослабела в результате свержения султана Османа II (1618-1622гг.) и возведения на престол в 1623 году малолетнего Мурада IV; Турцию потрясла восстание Абаза Паши (1622 год). В 1624 году Иран отторг от Турции Ирак и Курдистан, не давали ей покоя русские казаки, постоянно нападавшие на приморские города. Этими обстоятельствами умело воспользовался Леван II. Он платил дань Турции лишь «для таго, чтоб

приходили корабли с торгом, а кой год не будут корабли и у них тот год скудна солью и железом», - записал Федот Елчин 4 января 1640 года, находясь в Цаленджихе.

22. Усейнбек (Хосейнбек) - по данным 1618 года, являлся везиром, т.е. «диаком» (так его называли русские) Шемахинского правителя Юсуп хана (П.П. Бушуев. История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1613-1621гг. М., 1987, с. 189, 190, 229).

23. Как пишет М. Полиевктов, затем слудует «запись обычного церемониала «отпуска»: «Посол Гавриил снова был принят после «кизылбашских купчин». На «отпуске» думным дьяком Федором Лихачевым от имени царя ему был дан следующий ответ» (Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, с. 152). Ниже следует ответ Федора Лихачева от имени царя.

24. Григорианский календарь (новый стиль); система летоисчисления, введенная папой римским Григорием XIII в 1582 году. Основан на циклическом обращении Земли вокруг Солнца; продолжительность одного цикла - 365,2425 сутак. Введен в России по декрету от 23 января 1918 года (1 февраля того же года был объявлен как 14 февраля); в Грузии же 18 апреля 1918 года обявлен как 1 мая того же года. В момент введения Григорианского календаря разница с Юлианским календарем составляла 10 суток. С 1 марта 1900 года до 29 февраля 2100 года она составляет и будет составлять 13 дней, с 1 марта 2100 года до 29 февраля 2200 года - 14 дней, и т.д.

25. Такой порядок существовал после 1470-1474 годов, когда Иерусалимо–Антиохийский патриарх Михаил рукоположил каталикоса Западной Грузии (Абхазии). Им стал тогда Цаишско - Бедийский епископ Иоваким.

26. Князь Мезецкий Данило Иванович - приближенный царя Бориса Годунова (1598-1605 гг.); с 1610 года был окольничим (по рангу окольничие следовали после думских бояр), с 1618 года - боярин; воевал со шведами (1614г.) и поляками; участвовал в переговорах с последними в 1818-1819 годах, в том числе по обмену пленными (среди пленных был отец царя митрополит Филарет) и другим вопросам (В. Н. Татищев. История Российская, т. VII. Л., 1969, с. 159, 166, 167; С. М. Соловьев. Сочинения, кн. V. М., 1990, с. 15, 72-74, 84, 85, 103-105, 116, 262, 271).

27. Андрей Андреевич Хованский - князь и воевода; в 1613 г.

участвовал в войне с литовцами, в 1615-1620 гг. - воевода Астрахани, в 1626-1628 гг. - Тобольска, с 1629 г. - Нижнего - Новгорода.

28. Посольство в составе Андрея Осиповича Плещеева и Никифора Талызина было отправлено в Иран в 1629 году (В. Н. Татищев. История Российская, т. VII. Л. 1968, с. 168).

29. Иван Васильевич Морозов позже служил в Москве, был конюшей боярином, а затем начальным боярином Москвы; его сын Борис Иванович Морозов являлся свояком царя Алексея Михайловича (В.Н. Татищев. История Российская, т. VII, с. 170; С.М. Соловьев. Сочинения, кн. V, с. 462-464, 615 и т.д.).

30. Черный Яр - населенный пункт на правом берегу Волги (Астраханская область).

31. О князе и боярине Ю. А. Сицком см.: С. М. Соловьев. Сочинения, кн. V, с. 224-225, 231 и т.д.).

32. Шевкал (Шавкал, Шамхал) - титул Кумыцкого (Кумыки - Прикаспийский тюркский народ севернее Дербента) владетеля.

33. Кабарда, находящаяся в подданстве России с 1557г., и в XVII веке оставалась раздробленной на ряд феодальных владений. Ими управляли Идаровы (Мундаровы, как сказано в наказе) - сыновья старшего кабардинского князя Куденета, а так же Алегуко Шеганукин и Хотажуко Казыев (князья Большой Кабарды). Существовали и другие, более мелкие владения - кабаки (История Кабарды. М., 1957, с. 48-49).

34. Требует уточнения локализация названных в составе России Югорского (Угорского), Удорского, Обдорского, Кондинского регионов «и всеа северныя страны", а так же „Новагорода Низовские земли". По мнению В.Н.Татищева, «Игоры прежде именовались Горы, что потом Пояс имяновали и народы в них живущие, в котором Верхотурская и Екатеринбургская провинция заключается» (В. Н. Татищев. Избранные труды по географии России. М., 1950, с. 182; об Угории см. так же с. 131, 159, 164). Тот же В.Н.Татищев пишет, что «остяки.... имеют разные названия, яко то: удорские, обдорские, кондинские и протчие". Правда, „едва кто знает, где оные сыскать", но он все же конкретизирует: «Кондийские остяки в Тобольской провинции по р. Конде»; «Кондийские - по левую сторону Оби вверх по Иртишу»; «Обдоры - ... по р. Оби, которое имя точно значит житель по Оби, собственно они от реки Иртиша вниз до моря»; «Обдорские - вниз по Оби до моря"; «Удорские - вверх по Оби в Томском и Нарымском»; «Удоры - ... от Сургута в верх по Оби, Чулиме и Томи рекам живущие.

Оний доднес идолопоклонники» (В.Н.Татищев. Избранные труды по Географии России. М., 1950, с. 131, 173, 178, 179, 182, 205; В.Н. Татищев. История Российская, т. VII. Л., 1968, с. 64). Таким образом, исторические Удорские, Обдорские и Кондинские регионы - это современные Ханти - Мансийские, Ямало-Ненецкие, Долгано - Ненецкие (Таймирские) и Эвенкийские автономные округа. В Ханты - Мансийском округе и сегодня существует город Кондинск (районный центр); Обдорск - прежнее название Салехарда.

Под „всеа северныя страны", наверное, имеется ввиду северная часть Восточной Сибири и Дальнего Востока, т.е. Якутия, Чукотский и Корякский автономные округа.

„Новагорода Низовские земли" („Низовские")-это территории, расположенные южнее Нижнего Новгорода, по среднему течению р.Волги и ее притоков.

35. Турецкий султан в 1623-1640 годах Мурад IV.

36. Являясь вассалами и союзниками Турции, Крымские ханы устраивали постоянные набеги на Россию, в результате которых только в первой половине XVII в. пленили и увезли в Крым до 150-200 тысяч русских. В 1633 году крымские татары дошли до Тулы, Каширы, Калуги и окресностей Москвы. Назначенные в 1637 году новые правители Крымского ханства - царь Бегадыр Гирей, калга (вице хан и преемник царя) Ислам Гирей, нурадын (высший духовный руководитель) Сафат Гирей свою деятельность начали с набега на Россию (сентябрь 1637 г.). Захват казаками г. Азова (1637 г.) вынудило их идти на временные компромисы с Россией. Крымский посланник Тохтамыш, принятый в Москве в Посольском приказе 25 мая 1638 года, давал шерт (клятву на коране) о мире с Россией, а 22 сентября того же года шерт принес Бегадыр Гирей. За мир Москва платила Крыму увеличенную дань - т. н. поминки. Крымские ханы не признавали русских царей самодержцами, считая их лишь великими князьями (А.А.Новосельский. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. М., - Л., 1948, с. 245-282).

37. Король Польши Сигизмунд III (1566-1632 гг.).

38. Владислав IV (1595-1648 гг.) - Польский король в 1632-1648гг., сын Сигизмунда III.

39. В августе 1610 года «Семибоярщина» провозгласила царем России польского царевича Владислава, но не был венчан. Он добивался осуществления своих притязаний на русский престол в

ходе Русско-Польских войн 1617-1618 (закончилось Деулинским перемирием на 14,5 лет и потерей Смоленска, Дорогобужа, Стародуба, Чернигова, Путивла, Новгорода, Северского и др.) и 1632-1634 годов. О последней войне В.Н. Татищев писал: «7140 (1632). По выходе положенных мирных (14,5 - Дж. Г.) лет, государь, желая удержать от поляков Смоленск и другие города, послал под Смоленск болярина Михаила Борисовича Шеина со многими войски, дворян, рейтар, драгун, стрельцов и казаков, а у рейтар и драгун полковники были немцы, всего 100 000 человек...

7142 (1633)... Того же году сказали, что под Смоленском воеводы боярин Михаил Борисович да окольничей Артемей Васильевич Измайлов изменили и обоз со всем снарядом отдали королю Польскому. И велено им быть к Москве» (В.Н. Татищев. История Российская, т. VII, с. 168), где 28 апреля 1633 года их казнили без выяснения действительных причин военной катастрофы. По Поляновскому миру (1634 год) Польша сохранила захваченные ранее русские города, но Владислав отказался от русского престола. Поэтому более „убедительно" звучат, сказанные в документе слова, что „недружбы... с Польским королем нет".

40. Государственное образование, возникшее в результате распада Ногайской орды (последняя выделилась из Золотой орды на рубеже XIV-XV вв., занимала Северное Прикаспье и Приуралье до Камы, от Волги до Иртыша) в середине XVI в. занимала Прикаспье, Левобережье Нижней Волги до р. Урал. С 1660 года Большие Ногаи формально подчинились Москве.

41. Казыев улус - Малые Ногаи. Существовал с конца 50-х годов XVI в. на территории от р. Кубани до Дона. Основал его Мурза Казы (умер в 1577 г.). В первой половине XVII в. Малые Ногаи распались на мелкие орды.

42. Персидский шах Аббас I (1587-1629 гг.).

43. Персидский шах Сефи I (1629-1642 гг.).

44. В XVI-XVIII веках между Ираном и Турцией происходили частые войны в основном за Ближный Восток и Закавказье. Только в первой половине XVII века они столкнулись в 1603-1612, 1616-1619 и 1623-1639 годах. Последняя война завершилась заключением Зохабского мира (18 мая 1639 года), явившимся последним вариантом Амассийского (1555 г.) соглашения. Турция и Иран еще раз поделили Грузию, Армению и Курдистан. За Турцией остался

Багдад (Н.В.Пигулевская, А.Ю. Якубовский и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1958, с. 259, 298 и др.).

45. Часть чудотворного пояса Пресвятой Богородицы и икону Влахернской Богоматери в 1031 году привезла из Константинополя супруга царя Грузии Баграта IV (1027-1072 гг.), племянница Византийского императора Романа III (1028-1034 гг.) - Елена. В течение многих веков прикрепленный к Влахернской иконе пояс Богородицы находился в Бедийском храме и являлся главной святыней Дадианов. В 1806 году находявшаяся в Петербурге делегация Мегрелии Влахернскую икону с поясом Богоматери преподнесла в дар Александру I. Император временно поместил их в придворной церкви, а в мае того же года вернул обратно делегации Мегрелии (такова была рекомендация главноуправляющего Грузией П. Цицианова). При этом он выделил 2000 червонных для строительства храма в центре Зугдиди во имя Влахернской Богоматери. Храм действительно был построен в 20-х годах XIX в. и действует поныне. До советизации Грузии (1921 г.) там же находились икона и пояс Богородицы. В настоящее время Влахернская икона хранится в Музее Искусства Грузии, а пояс Богородицы утерян в начале советского периода.

46. О Вселенских Соборах см. коммент. 61 и книгу: Правила Православной Церкви. С толкованием Никодима, епископа Далматинско-Истрийского. М., 2001.

47. Кирилл Александрийский выступил против ереси Нестора Константинопольского, утверждавшего, что Дева Мария является не Богородицей, а «человекородицей»; Христос, по мнению Нестора, лишь, человек, в котором с помощью Святого Духа поселилось Божественное Слово. Против несторианцев Кирилл Александрийский написал послание «К отшельникам». Благодаря его усилиям, Третий Вселенский Собор в Ефессе (431 г.) осудил Нестора и его последователей. Они были осуждены так же на Пятом Соборе, состоявшемся в 553 году в Константинополе.

48. Савелий жил в III веке, родом из Птолемаиды (Ливия); один из первых создателей учения о Святой Тройце.

49. Арий-пресвитер, с именем которого связано появление в Александрии в 315-320 годах ереси под названием Арианства.

50. Македоний (IV век)-Константинопольский епископ (низложен в 360 году), утверждавший, что Святой Дух не участвует в Божестве

Отца и Сына. Поэтому и называют его духоборцем.

51. Евтихий (378 - после 458гг.), настоятель монастыря около Константинополя; выступая против Нестора, сам впал в ересь, противоположную несторянской - в монофизитство. Он стал эпонимом крайнего монофизитства.

52. Диоскор (умер в 454г.), архиепископ Александрий в 444-451 годах. Как и Евтихий, был приверженцем христологии «одной природы»; осужден на IV Вселенском Соборе (451г.).

53. Евион - основатель секты (Евионисты) евреев - христиан первых веков, уверовавших во Христа, но продолжавших держаться еврейских религиозных обрядов.

54. Здесь С.А. Белокуров делает следующее примечание: „Считаем нелишним заметить: В Московском Главном Архиве Министерства Иностранних Дел находится снимок с гравюры, принадлежащей Висбаденскому музею и содержашей «истинное изображение посольства или послов великаго князя Московскаго к Его Императорскому Римскому Величеству, также и в каких одеждах и в каком виде каждый явился ко двору.... 18 июля 1576 года». Правая сторона этой гравюры представляет «contrafactur der Kurchen Ceremonien, so die Moscowitter bey irem Gottesdienst gebrauchen, wie auff dem jentzigen Reichstag zu Regensburg ist gesehen worden» («изображение церковных обрядов, употребляемых московитами при их богослужении, как это видено на нынешнем Регенсбургском Имперском сейме»). Здесь изображены Русские в молитвенном положении с двуперстным сложением для крестнаго знамения. Соловьев об этом посольстве князя Зах. Сугорскаго и дьяка Арцыбашева к императору Максимилиану II, упоминает в VI т. Ист. с. 340. 2) Олеарий во втором издании описания своего путешествия _Schleswig 1656 p. 294 - говорит: wie es Herberstein (pag. 30) beschreibet: sie gebrauchen darzu die ersten drey Finger der rechten Hand, beruhren darmit erstiich die stirn hernach die Brust und dann von der rechten seiten zur lincken und sprechen allezeit darzu господи помилуй. (Крестятся русские точно так, как об этом пишет Герберштейн: для этого употребляют они три первые пальца правой руки и пр... См. перевод Михайлова в «Архиве исторических и практических сведений» Н. Калачева, 1859 г. кн. VI, с. 6. - В переводе Барсова с. 330). В первом издании Олеарий ничего не говорить о сем».

Само это примечание С.А. Белокурова требует некоторых

комментариев и пояснений:

- Выдающийся русский историк С. М. Соловьев (1820-1879гг.) о посольстве Захария Ивановича Сугорского и Андрея Петровича Арцыбашева к германскому императору Максимилиану II (1527-1576 гг.) упоминает в своей книге: Сочинения, кн. III. М., 1989, с. 616; об этом посольстве см.так же: Путешествия русских послов в XVI-XVII вв., с.349-351.

- Адам Олеарий (1599-1671гг.) - путешественник, дипломат, ученный; в составе посольств, отправленных Голштинским герцогом в Россию и Персию, приезжал в Москву в 1634, 1636 и 1639 годах; день за днем он описал путешествие в составе посольства. Его сочинение является важным источником для изучения истории России (см. А. Олеарий. Описание путешествия в Московию и Персию и обратно. СПБ., 1906, и др.); в Россий впервые вышла (частично) в 1859 г. в переводе А. Михаилова и с предисловием крупного историка Н. Костомарова (Архив исторических и практических сведений, кн. 3. СПБ., 1859). Труд А. Олеарий содержит некоторые сведения и по истории Грузии (Бежан Джавахия. Грузия и грузины в книге о путешествии Адама Олеария. Тб., 2005. - На груз. яз.);

- Сигизмунд Герберштейн (1486-1566 гг.) - немецкий дипломат, приезжал в Россию в 1517 и 1526 годах; написал книгу «Записки о Московии», принесшей автору широкую известность в Европе и в самой России; о том, как русские крестятся см: С. Герберштейн. Записки о Московии. М., 1988, с. 101;

- Н. В. Калачев (1818-1885 гг.) - русский ученый - историк и юрист, сенатор, издатель «Архива исторических и практических сведений»;

- Барсов Е. В. (1836-1917 гг.) - русский этнограф и археолог;

- Первое издание сочинения А. Олеарий вышло в Германии в 1647 г.

55. Матфий (Матвей) - один из 12 апостолов, избранный на место Иуды после Вознесения Христа; до этого принадлежал к числу 70 учеников (апостолов) Иисуса Христа, Св. Евангелист;

- Лука-один из 70 учеников Христа, Св. Евангелист;

- Соломон Мудрый - сын Давида (коммент. 56), царствовал в Израиле в 965-928 годах до н.э. По другим данным, Соломон царствовал в 972-932 годах до н.э. (От античности до средних веков. Арт-Родина, 2002, с. 23,25,27).

56. Давид - первый царь Израиля со столицей в Иерусалиме (конец XI в. до н. э. - 950 г. до н. э.). По другим данным, Давид царствовал в 1005 - 972 годах до н.э. (От античности до средних

веков. Арт-Родина, 2002, с. 23,25,27).

57. В 586 г. до н. э. Иерусалим взял и разрушил Вавилонский царь Навуходоносор II; население города было взято в плен (Вавилонское пленение), но освободилось в последней трети VI в. до н. э. и заново заселило Иерусалим.

58. Александр Македонский (356-323 гг. до н. э.).

59. Август Гай Юлий Цезарь Октавий (63 г. до н. э.); Римский император (43 г. до н. э. - 14год), создатель могущественной империи.

60. Константин I Великий - Римский император в 306-337 гг. (см. коммент. 101).

61. Вселенские соборы состоялись: I - в 325 г. (Никейский), II - в 381 г. (Константинопольский), III - в 431 г. (Ефесский), IV - в 451 (Халкедонский), V - в 553 г. (Константинопольский), VI - в 680-691 гг. (Константинопольский), VII-в 787 г. (Никейский и Константинопольский). О работе семи Вселенских Соборов и принятых им правилах - канонах см.: Правила православной церкви. С толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского. М.,2001(на груз.яз.).

62. Крещение Болгарии произошло в 865 году.

63. Славянские просветители, первые переводчики богослужебных книг Святые Кирилл (827-869 гг.) и Мефодий (820-885 гг.) славянскую письменность создали в 863 году.

64. Династия Рюриковичей берет начало с 912 года (см. коммент. 140-141).

65. Крещение Руси произошло в 988 году (см. коммент. 108).

66. Архиепископ Александрийский Афанасий (298-373 гг.); твердо отстаивал догмат об единстве Бога Отца и Сына, поэтому называют его отцом православия.

67. Среди терских казаков было немало грузин, по разным причинам уехавших из страны. Ряды казаков пополняли также похищенные дагестанцами грузинские пленные, бежавшие от похитителей (С. Родоная. Из истории русско-грузинских взаимоотношений в первой половине XVII в. Тб., 1961, с. 30).

68. Известный грузинский духовный и политический деятель Николоз (Никифор Ирбахи) Чолокашвили (1585-1658 гг.); один из образованных людей того времени. Долгие годы служил в Иерусалимском Иверском монастыре, в 20-х годах XVII века; по заданию царя Теймураза I, выполнял дипломатическую миссию в Европе; участвовал в издании первой грузинской печатной книги в

Италии. В 30-х годах XVII в. находился при дворе Левана II Дадиани. В 1657-1658 гг. был каталикосом Западной Грузии (Грузинская церковь в этом статусе пока его не признает). Русские послы с ним встретились на приеме у владетеля Мегрелии, а так же в Хобском монастыре и Зугдиди.См. еще коммент.160.

69. О Никите Ивановиче Одоевском см.: В.Н. Татищев. История Российская, т. VII, с. 170; С.М. Соловьев. Сочинения, кн. V, с. 224-225).

70. Царь Михаил Федорович в 1626 г. второй раз женился (первая жена Мария Долгорукова умерла в январе 1625 г. через 4 месяца после свадьбы) на Евдокие Лукьяновне Стрешневой (умерла в 1645 году).

71. Алексей Михайлович Романов (1629-1676 гг.); царствовал в 1645-1676 годах.

72. У Михаила Федоровича и Евдокии Лукьяновны было 10 детей: Ирина, Пелагия, Алексей (будущий государь-коммент. 71), Анна, Марфа, Иван, Софья, Татьяна, Евдокия, Василий.

73. Поскольку 5 мая является днем памяти Великомученицы Ирины (коммент. 100), этот день считался днем ангела царевны Ирины Михайловны.

74. Василий Григорьевич Шорин - богатый купец, «гость Москвы». О нем см.: В.Н. Татищев. История Российская, т. VII, с. 170; С.М. Соловьев. Сочинения, кн. IV, с. 189, 463.

75. Именины царевны Татьяны Михайловны, вероятно, совпадали с днем памяти Мученицы Татьяны Римской (III в.)-12 (25) января.

76. Коломна - город в Московской области; расположен на берегу р. Москвы (при впадении р. Коломенки).

77. Город Муром (Владимирская область), находится на нижнем течении р. Оки до ее впадения в р. Волгу.

78. Город Нижний Новгород.

79. Кузьмодемьянск - город на Волге; в составе Республики Мари Эл.

80. Тетюши - Город в Татарской Республике; находится на правом берегу Волги.

81. Город Волгоград.

82. Один из владетелей Большой Кабарды (см. коммент. 4 и 33); повидимому, находился в Абазинии (Путешествия русских послов XVI-XVII веков, с. 420), а не в Абхазии (Материалы по церковной и этнополитической истории Абхазии, с.331, 332).

83. Послов, видимо, провозжал присланный Алегуко мурза из Абазинии уздень (в Кабарде так называлось высшее сословие, происшедшее от древних родовых старейшин племени адыге) Уранба, т. е. «Уранканской князь Обоза».

84. Иоанн Предтеча - тот же Иоанн Креститель.

85. Иоанн Богослов - тот же Иоанн Евангелист, один из 12 апостолов и учеников Иисуса Христа.

86. Великомученик Георгий Победоносец, особопочитаемый в Грузии. Один из полководцев Римской армии, в 303 году после пыток был казнен по приказу императора Диоклетиана (284-305гг.).

87. Федор Стратилат, служил стратилатом Гераклея; как христианин, принял мученическую смерть 3 февраля 319 года.

88. Димитрий Солунский, покровитель г. Фессалоника (по-славянски- Солунь); принял мученическую смерть 26 октября 306 года; один из наиболее чтимых святых в православном мире.

89. Иосаф I - патриарх Московский и Всея Руси в 1634-1641 годах. До избрания патриархом являлся архиепископом Псковским.

90. Супруга Левана II Дадиани Нестан-Дареджан (Елена) скончалась 31 мая или 1 июня 1639 года; похоронена в Цаленджихскоим кафедральном храме. В 1640 году Леван II «отчеканил и украсил драгоценными камнями икону Архангела в память и мольбу блаженной памяти супруги... царицы-цариц Нестан-Дареджан». Подарил ее церкви в Киачи (ныне в Абхазии) и «устроили две поминки во дворце Квитоули (ныне в Очамчирском районе Абхазии - Дж. Г.)... и обложили оброком квитоульцев для устройства поминок» (Исторические документы Имеретинского царства и княжеств Гурии и Одиши (1466-1770), кн. I. Тб., 1959, с. 151-152). В цитируемом документе далее названы фамилии и имена Квитоульцев, из которых явствует, что все они были грузинами.

91. Елена - Флавия Июля Елена Августа (248/57 - 327/8, ранее 337 года); равноапостольная, мать императора Константина Великого. См.коммент. 101.

92. Козьма (Косма) и Дамиан (III век) - два родных брата, христианские святые, чтимые как безмездные целители. В III веке под такими именами известны святые из Рима, Аравии и Малой Азии; Азарий и Мисаил (с ними и Анания) - Вавилонские отроки(600 год до н. э.), почитаемые в древней церкви как мученики; Пантелеймон (III-IV вв.), великомученик, врач, казнен при Римском императоре Максимиане (285-305гг.); Даниил

Столпник (409-493гг.), монах с 12-летного возраста, 32 года жизни провел на столпе (с 461г.), совершив множество чудес; Кириак - должен быть из Иерусалима, великий поборник христианства, погибший в IV веке (кроме того, под таким именем известны еще пятеро святых II-IV веков); Иоанн Дамаскин (VII-VIIIвв.) - богослов, гимнограф, один из учителей церкви; Варвара - великомученица, принявшая мученическую смерть от родного отца-язычника Диоскора приблизительно в 306 году; Анастасия - должна быть Римская мученица второй половины I века, пострадавшая при императоре Нероне (54-68гг.). Анна- мать Пресвятой Богородицы; Анна Мученица - должна быть мученица из Рима, казненная в 304 году, или одна из готских мучениц, пострадавшая в IV веке (известны и другие Анны мученицы); Марина - великомученица из Антиохии, казнили за христианскую веру при императоре Диоклетиане (285-305гг.); Фекла (Iв.) - Первомученица (Спаситель не позволил палачам ее умертвить) и равноапостольная, с благословения апостола Павла проповедовала христианство среди идолопоклонников; Екатерина - Великомученица Александрийская, особопочитаемая во всем христианском мире, после страшных пыток казнили в 305 году; Димитрий Солунский - см. коммент. 88; Харлампий - епископ из Греции, принял мученическую смерть за христианство в 202 году во время правления императора Септимия Севера (193-211гг.); Андрей Критский (ок. 660-740.), архиепископ Критский, пострадал за святые иконы при Византийском императоре, самом суровом иконоборце Константине V Копрониме (741-775.); Федор Тирон - служил в одном из полков в Понтийской Амассии, 17 февраля 306 года сожгли на костре как верного христианина; Георгий Победоносец - см. коммент. 86; Григорий Богослов (325/30 - 389/90 гг.), Константинопольский архиепископ, один из отцов и учителей церкви; Матвей евангелист - см. коммент. 55; Прокопий - родился в Иерусалиме (IIIв.), командир военной части, казнили за христианство в 303 году; Антоний Великий, родился около 251 года в Египте, считается отцом монашества и известен многочисленными чудесными излечениями; Киприан - епископ, казненный при императоре Клавдий Втором (268-270гг.); Власий - Севастийский епископ, священномученик, пострадавший около 316 года; Яковь Перский - Великомученик, занимал высокий пост в Персии, казнен за христианскую веру в 421 году; Федор Стратилат - см. коммент. 87; Иоанн Милостивый - Александрийский патриарх с 610 года, скончался 11 ноября 619/20 года; Василий Кессарийский (329/30 - 370гг.), епископ Кессарии, один из учителей церкви; Николай Чудотворец - архиепископ из Ликии,

великий христианский святой IV века, прославившийся чудотворениями при жизни и после смерти. Почитается всеми христианами, даже еретиками, язычниками, а так же мусульманами; Спиридон - родился на Кипрском острове в конце III века, епископ г. Тримифунта. На Первом Вселенском Соборе в 325 году выступил против ереси Арриана, известен правдивой жизнью и святостью.

93. Апостол и Евангелист Матвей называется повторно (коммент. 55).

94. Царь Картли Ростом. См. еще коммент. 11.

95. Русские казаки пользовались поддержкой владетеля и населения Мегрелии, но они нередко приходили с враждебными замыслами, громили пристанища кораблей и грабили их. Урегулирование отношении с казаками, как полагает И. Антелава, входило в задачу посольства Гавриила Гегенава (И. Антелава. Леван II, с. 102), однако из материалов его посольства этого не видно.

96. Святые мощи Великомученицы Варвары хранились так же в Цаленджихском Спаском монастыре. - См. коммент. 92.

97. Моквский кафедральный храм. Основан царем Западной Грузии (Абхазии) Леоном III (957-967 гг.). Один из значительных центров грузинской средневековой культуры. Функционировал до конца 70-х годов XVII века, когда его разгромили апсуа-абхазы. «Мокфи есть название Грузинское Мокви, - писал М. Селезнев... - Внутреннее расположение приделов, каменных возвышенных хор и колонн столь поразительно, что даже дикие умы абхазов изумляются. При храме, в старину, были устроены два дворца Дадиани и епископа, но они разрушены с храмом в 1678 году абхазами» (М. Селезнев. Руководство к познанию Кавказа, кн. I. СПБ., 1847, с. 31; кн. II. СПБ., 1847, с. 162-163).

98. Максим I Мачутадзе - каталикос Западной Грузии (Абхазии) в 1639-1657 годах.

99. Стефан - Архидиакон, первомученик христианской церкви, принадлежит к числу первых 70 апостолов. За проповеди Евангелия в синагогах его казнили фанатики, среди которых был Савл, впоследствии - апостол Павел.

100.Ирина - Великомученица I века из Македонии; Преподобная Мелания скончалась в Константинополе в 439 году (ее бабушка, Преподобная Мелания скончалась в 390 году); Преподобная Евгения из Рима, жила в Александрии, приняла мученическую смерть за христианство в 262 году во время правления императора Галлиена (253-268гг.); Никита - Готский воин, принял мученическую смерть за

христианство приблизительно в 372 году; Меркурий - Великомученик, скиф по происхождению, служил в Римской армии, казнен за христианскую веру во время правления императора Деция (249-251гг.); Проваторх и Андроник были казнены за христианскую веру в 304 году; Ларион (Илларион)- родился в 291 году в Палестине, был монахом и проповедником христианства в Палестине, а затем на Кипре, где скончался в 371/2 году; Власий - Священномученик (см. коммент. 92); Николай Чудотворец - см. коммент. 92; Лазарь - воскресил Христос, затем был епископом Кипра, где и скончался. Византийский император Лев VI (886-911гг.) перезахоронил его в Константинополь; Амвросий Медиаламский (340-397гг.) - заботился о бедных и сыротах, был чудотворцем - целителем; Лука Евангелист - см. коммент. 55; Аверкий (II в.), епископ в Римской провинции, сокрушал идолов, за миссионерскую деятельность назван «равноапостольным».

101. Римский император Константин I Великий (306-337 гг.); объявил христианство государственной религией, в 325 г. созвал I Вселенский Собор (Никейский); святой христианской церкви.

102. Из статейных списков русских послов не видно, показывал ли им Леван II указанные святыны. Однако в его грамоте на имя Михаила Федоровича от 15 мая 1640г. (гл.13-ая) сказано, что послам показали «кров христову и гвозд христов и верв, которою был связан Христос...».

103. Отец Левана II - Манучар I Дадиани скончался (1611 г.) действительно от ушиба, полученного во время охоты.

104. Федот Елчин ошибается. В 1640 году Вербное Воскресение приходилось на 29 марта, что подтверждается данными как П. Захарьева, так и календарем, приложенным к настоящему сборнику.

105. Вахтанг II Гуриели - владетель Гурии в 1639-1640 годах, сват Левана Второго.

106. Турки в 1639 году овладели Багдадом, занятым Ираном в 1623 году.

107. Турецкий султан Ибраим (1640-1648 гг.).

108. Как было сказано выше, Русь крестилась в 988 году в период княжения Владимира (980-1015 гг.).

109. Св. Равноапостольная Нино из Кападокии; просветительница Грузии; дочь Завулона - полководца Римского императора Максимиана (286-305 гг.). Прибыла в Грузию в 315 году. С ее деятельностью связано крещение Грузии, объявление христианства государственной религией в 30-х (по другим данным в 20-х) годах IV века.

110. Видимо, имеется в виду факт приезда в Мегрелию в 1633 году

миссионеров - католиков, остававшихся здесь до начала XVIII века. Среди них можно выделить Арканджело Ламберти, Христофоро Кастелли, Мари Дзампи и других. Грузинские цари и владетельные князья в целях установления политических и экономических связей с Западной Европой всячески поощряли деятельность миссионеров - католиков. Однако поколебать основы православия они не смогли. Миссионеры преимущественно трудились в той части Мегрелии, которая в 80-х годах XVII в. была захвачена апсуа-абхазами. Их резиденция находилась в с. Ципурия - в нынешнем Тагилони Гальского района. В середине 80-х годов XVII в. апсуа-абхазы, овладев территорией к северо-западу от р. Ингури, полностью уничтожили православное христианство, казнили более ста православных священников. В то же время, владетели новой Абхазии старались создать все условия для продолжения деятельности католиков. Попытки последних, воспользоваться уничтожением православия для успеха своей мисионерской деятельности, не увенчались успехом.

111.Николоз Ирубакидзе - Чолокашвили. См. коммент. 68, 160.

112.Моши великого поборника христианства IV века Кириака хранились и в Цаленджихском монастыре. См. коммент. 92.

113.Моши Великомученицы Мариам хранились и в Цаленджихском монастыре. - См. коммент. 92.

114.«Отпустил Левантей царь от себя», не означает, что Леван II 19 мая 1640г. встречался с русскими послами (Очерки из истории Грузии, т. IV, с. 337), с которыми за день до этого не совсем дипломатические переговоры вели представители владетеля Мегрелии. Послы жаловались за то, что им пришлось взять грамоту Левана II, „не видев его царя Леонтьевых очей" (здесь же, с....,сноска в конце 15-ой главы).

115.Леван II Дадиани в 1634 году пленил Имеретинского царя Георгия III (1604-1639 гг.); его сын Александр III царствовал в 1639-1660 годах. Он же за освобождение отца в 1635 г. передал Левану II, по его требованию, торговых людей и ремесленников (армян и евреев).

116.Неверно, что «омет-одежда, накидываемая на плечи» (Путешествия русских послов XVI-XVII веков, с. 426, 445). В действительности же, «омет», имеюший несколько значений (например, так называется знак в древнерусской певческой нотации, а так же скирда), в данном случае означает обшивку, кайму у платья (Словарь русского языка XI-XVII вв. Вып. XII. М., 1987, с. 366).

117.В своем статейном списке Федот Елчин уделяет большое внимание установлению династических связей между Леваном Вторым

и Алегука мурза. 1 марта 1640 года он записал, что Леван II послал в Кабарду своего посла, чтобы просить Алегуке дочь «за сына своего за большова за Александра». А 1 мая того же года отмечает, что посол Левана Второго вернулся из Кабарды вместе с послами Алегуки, с которыми владетель Мегрелии договорился «взять у Алегуки за сына своего дочь». По исправленному в Москве варианту статейного списка, как видим, Леван II просил «у Олегуки дочь его за пасынка своего за царевича Юрия", а не за родного сына Александра. О состоявшемся позже свадьбе (Юрия//Георгия или Александра, неизвестно) сообщается только у католического миссионера Арканджело Ламберти: «Когда совершали свадьбу князя Одиши с дочерью князя черкесского, по имени Кациака (Casciach Mepe), то последний просил за дочь сто рабов, снабженных всеми сортами сукон и ковров, столько же коров, быков и лошадей» (А. Ламберти. Описание Колхиды или Мингрелии. Одесса, 1876, с. 20).

118.Анзоровы, как и Тамбиевы, Куденетовы, являлись в Кабарде самыми влиятельными узденями.

119.См. настоящий сборник стр. 428

120.Филипп - один из 12 апостолов (Иоанн, 1, 45), призванный - Иисусом Христом к апостольству после Петра и Андрея Первозванного , день памяти - 14 ноября.

121.О названных здесь святых см. коммент. 60, 84, 87, 91, 92, 100, 101. Впервые упоминаемый Апостол Архип являлся сподвижником Петра. Почитается как мученик, которого пытали язычники.

122.Царь Имеретии Георгий III (1604-1639гг.).

123.Речь, видимо, идет о передаче Леваном II Дадиани туркам, по жесткому требованию последних, 48 казаков из 400, нашедших убежище в Мегрелии после неудачного для них морского боя в 1629 году (С. Родоная. Указ. сочинение., с. 41-42).

124.Драндский кафедральный храм VIII века - замечательный памятник грузинского зодчества. По имеющимся данным, Драндское епископство прекратило функционирование, приблизительно, в 70-х годах XVII века в результате нашествия апсуа-абхазов. Храм стал действующим лишь спустя два века - в 1871 году; восстановлен по ходатайству Имеретинско-Абхазского епископа Гавриила (Кикодзе). Он же 27 сентября 1886 г. совершил освящение Драндского мужского монастыря. С 1891 года настоятелями его по совместительству являлись Сухумские епископы.

125. Речь идет об особопочитаемой (даже иноверцами) Илорской Св. Георгия церкви, построенной в XI веке. С тех пор она не прекращала функционирование вплоть до сегоднящнего дня. За последние годы оккупанты, в результате проведенных ими „реставрационных" работ, изменили архитектурный облик Илорского храма; они же уничтожили часть древних грузинских настенных надписей.

126. Бедийский кафедральный храм построен первым царем объединенной Грузии Багратом III (975-1014 гг.) в X веке (999 год), являлся символом величия государства. Временно прекратил функционирование в конце XVIII века - в период интенсивной исламизации Абхазии; в начале XIX в. служба в храме возобновилась, но ненадолго. В середине 10-х годов XIX в. в ходе карательных операций храм был сильно поврежден. С тех пор он практически бездействует. В 2010-2011 годах в ходе „реставрационных" работ в Бедийском храме оккупанты уничтожили единственную в Грузии фреску (с грузинской надписью) объединителя грузинского государства Баграта III, датируемую 999 годом.

127. 23 февраля 1640 года Демогония Богучин рассказал Павлу Захарьеву о том, как эти христианские святыни попали в Мегрелии. Они принадлежали царю Имеретии Ростому (1590-1605гг.), но были отвоеваны Восточногрузинским царем Симоном I (1556-1569, 1578-1599гг.). Победив последнего, отец Левана II Дадиани - Манучар (1590-1611гг.) указанные святыни забрал в Мегрелию. - См. коммент. 129.

128. И ныне действующий Цайшский монастырский комплекс (Зугдидский район) построен на рубеже XIII-XIV вв. на месте более древнего храма.

129. В 1590 году царь Картли Симон I очередной раз вступил в Имеретию с целью ее присоеденения и сверг царя Ростома Константиновича (1590-1605 гг.). Последний бежал в Мегрелию. Манучар Дадиани (1590-1611 гг.) и царь Ростом немедленно выступили против Симона I и около с. Опшквити (Цхалтубовский район) нанесли ему поражение. Манучар вернулся в Зугдиди с большой добычей (М. Рехвиашвили. Имеретинское царство. 1462-1810 гг. Тб., 1989, с. 67-69). Наверное, этот факт имеет в виду «пристав Демогеня». См. коммент. 127.

130. Царь Картли Ростом. См. коммент. 11.

131. Тамуния (Ценатурия, Танурия, Дарундия) - неофициальное имя Дареджана Шарвашидзе. См. коммент. 13.

132. После кончины Левана II Дадиани (март 1657 г.) престол

владетеля занял его племянник Липарит, против которого выступил Вамек (сын второй жены Левана от Георгия Липартиани, т. е. пасынок и двоюродный брат Левана). Этим обстоятельством воспользовался царь Имеретии Александр III (коммент.115). Он вступил в Одиши со своим войском, изгнал Липарита и на престол посадил Вамека (1658-1662 гг.), но Липарит продолжал борьбу, пока не погиб (июнь 1658 г.) при схватке с объединенными войсками Вамека и Александра III.

133.Один из самых знаменитых и ныне действующих христианских центров Грузии, основанный в X в. христолюбивым царем Абхазии (Западной Грузии) Георгием Вторым (922-957 гг.); находится в Мартвили (Мордули - Ф. Захарьева).

134.Иерусалимские патриархи довольно часто посещали Грузию в целях сбора милостыни. Среди них был и Феофан. Сведения о его пребывании в Грузии содержатся в материалах посольства Федора Волконского (см. коммент. 14) в Кахетию (1637-1639 гг.). Приехавшие с ним из Москвы «для исправления православные христианские веры» священники узнают, что патриарх Феофан приезжал в Грузию «лет з двадцать», т. е. в конце 10-х годов XVII века (Материалы по истории Грузино-Русских взаимоотношений. 1615-1640 гг., с. 66, 97, 371, 393, 405 и др.). В 1619 году он уже находился в Москве, где в том же году рукоположил патриарха Московского и Всея Руси Филарета (В.Н. Татищев. История Российская, т. VII, с. 167). См. еще коммент. 159.

135.Константинопольский патриарх Кирилл Лукарис (1621-1638 гг.). Его деятельность определенным образом связана с историей русской церкви. В 1596 г. Кирилл Лукарис в качестве экзарха Александрийского патриарха присутствовал на Брестском соборе, провозгласившем унию с Римом. Временно управлявший Константинопольской церковью Мелентий Пица (дядя Кирилла) в 1597 году объявил низложенными русских епископов, принявших унию, а до определения новых епископов назначил Кирилла одним из наместников Вселенского Престола в Южной России (но вскоре пришлось покинуть должность). После взятия донскими казаками города Азова (1637 год), турки обвинили Кирилла в союзе с единоверными казаками. По повелению султана Мурада IV 28 июня 1638 г. Константинопольского патриарха удавили и тело его бросили в море.

136.Студийский монастырь в честь Иоанна Предтечи в середине V в. основал в Константинополе вельможа императора Льва I (457-474гг.) Студий. Вскоре получил широкую известность в

христианском мире, существовал до падения Константинополя (1453 год). Устав монастыря, составленный в начале IX века, с некоторыми дополнениями и изменениями получил распространение во многих христианских странах. От других монастырских уставов он, главным образом, он отличался правилами монашеской жизни, чем богослужебными. По Студийскому уставу служба была короче и менее торжественной, чем по Иерусалимскому уставу.

137.Ирод - царь юдеев, родился в 62 году до н.э., умер в 4-м году н.э. Ему приписывается убийство 14 тыс. младенцев в Бетлеме, боясь, что в лице Иисуса, будущего «царя юдейского», явится ему грозный соперник. Один из его сыновей Антипа убил Иоанна Крестителя.

138.Великий князь Киевский Святослав Игорьевич (945-972 гг.) - отец Владимира, крестившего Русь в 988 году.

139.Великий князь Киевский Игорь (912-945) - родоначальник династии Рюриковичей.

140.Один из трех братьев (Рюрик, Синегус, Трувор) - предводителей варяжских дружин, «призванных из-за моря» новгородцами с целью прекращения междоусобиц. Рюрик после смерти братьев стал единовластным правителем Новгорода. Его потомки (Рюриковичи) правили на Руси.

141.Сведения о родственных связях династии Рюриковичей, а так же Романовых, правивших Россией 1613 года, с Римскими кесарями не имеются. Павел Захарьев старается подчеркнуть значение династии Романовых (как и Рюриковичей), подкрепить теорию «Третьего Рима».

142. Согласно византийско - российской мировой эре (5508 год до н.э.), конец седьмого тысячелетия соответствует 1492 году (7000-5508=1492). Следовательно, прав П. Захарьев, когда говорит, что крешение Руси произошло за 504 года до конца 1492 года, т.е. в 988 (1492-504=988) году. Со времен крешения Руси до 1640 года действительно прошло 652 года (988+652=1640). Правильно и то, что от Адама до 1640 года - 7148 лет (7148-5508=1640). Обо всем этом П. Захарьев говорил и 3 мая 1640 года, находясь в Хобском монастыре (см.здесь же стр ...) Христианские святыни наверное были присланы в Грузию в IV веке, во времена Константина Великого. Однако подавляющее большинство святынь попали в страну, в том числе в Мегрелию, после падения Константинополя (1453 г.). Их привезли бежавшие от турецкого насилия священнослужители, нашедшие убежище в Грузии.

143.Терентий и Леонила (муж и жена), а так же семеро их детей

были казнены за христианскую веру во время правления Римского императора Деция (249-251гг.). Следовательно, нет ничего общего между Св. Нино (Неонила) и Леонилой, которую П. Захарьев так же называет Неонилой.

144.Св. Равноапостольная Нино скончалась между 335-340 годами, похоронена в с. Бодбе Сигнагского района (Кахетия). Царь Грузии Мириан III «вопреки завещанию Св. Нины, хотел перенести святые ея мощи в г. Мцхета и там предать погребению, - писал М. Собинин, - но никакие усилия человеческие не могли сдвинуть с места посохшего от поста и молитвы тела Св. Нины. Видя это, царь оставил свое намерение и тело Св. Нины было предано земле в месте, завещанном ею, именно близь селения Буди (Бодбе - Дж. Г.) в куще ею самой устроенной. Вскоре после того царь Мириан соорудил около места погребения Св. Нины соборный храм в честь двоюродного ее брата - великомученика Георгия и на самом месте погребения устроил придел соборному храму» (М. Собинин. Полное жизнеописание святых грузинской церкви. Жребий Божей Матери, часть I. С. Петербург, 1871, с. 63-64). Бодбийский храм носит имя Св. Нины. Он много раз реставрировался, в XVII-XVIII вв. являлся важнейшим культурным центром. С 1889 года - женский монастырь. Церковь действует поныне.

145.Имеется в виду Михаил VIII Полеолог - Никейский император в 1252-1261 гг., Византийский император в 1261-1282 гг. В 1274 году он предложил Римскому папе (папский престол в 1271-1276 годах занимал Григорий X) соединить церкви. Предложение было принято с охотой, но оно вызвало возмущение православного духовенства. Михаил VIII расправился с противниками церковной унии но его наследник, Византийский император Андроник II Палеолог (1282-1328 гг.) исправил ошибку отца. Как известно, раскол церкви произошел в 1054 году. Византийским императором тогда являлся Константин Мономах (1042-1055 гг.), Константинопольским патриархом - Михаил Керулларий (1043-1058 гг.), а Римским папа - Лев IX (1048-1054 гг.). В начавшееся противостояние сразу же была вовлечена Русь. Со времен папы Григоря VII (1073-1085 гг.), открыто выступившего с претензиями на власть над Русью, в планах экспансии Римской церкви прочно заняло место «русское направление». Под влиянием католиков находился великий князь Киевский Изяслав Ярославич, занявший престол в 1076 году; уже в 1173 году великий князь Ярослав Изяславич вынужден был изгнать из Киева или заключить в темницу находящихся в городе

«аббатов, священников, монахов и всех латынян вообще». С XIII века «русское направление» в деятельности Римской церкви приобретает особое значение, что было связано с захватом крестоносцами г. Константинополя в апреле 1204 года. Несколько веков продолжалась в России борьба против католической агрессии, завершившаяся в 1410 году разгромом Тевтонского ордена (Грюнвальдская битва). Серьезную угрозу для русского православия представляла Флорентийская Уния (1439г.) о воссоеденении церквей. На Флорентийском соборе из России присутствовал 200 человек во главе с недавно назначенным митрополитом Всея Руси Исидором (грек словенского происхождения). Поддержавший Унию митрополит сначала был изгнан из Киева (1440 г.), а затем и из Москвы. Твердая позиция великого князя Василия II (1425-1462 гг.) спасла тогда православие в России. Однако на юге и юго-западе страны позиции католиков традиционно были более прочными, о чем свидетельствует и Брестская Уния 1596 года (см. коммент. 135). Посол Павел Захарьев, не имея точных сведений, все же рассказывает своему собеседнику об опасности католицизма в прошлом (см. об этом подробно: Б. Н. Рам. Папство и Русь в X-XV вв. М., - Л., 1959).

146.За время правления Михаила VIII Палеолога (1261-1282 гг.) престол папы Римского занимали 8 человек, в том числе Урбан IV (1261-1264 гг.), Клементий IV (1265-1268 гг.), Григорий X (1271-1276 гг.), Николай III (1277-1280 гг.), Мартин IV (1281-1285 гг.) и др.

147.Непонятно, кто из царей и патриархов имеются в виду: Михаил VIII Палеолог и Константинопольские патриархи при нем (Арсений, Иосиф и Иоанн Векка) или великие Владимирские князья от Александра Невского (1252-1263гг.) до Дмитрия Александровича (1276-1281 и 1283-1294 гг.)? Наверное, ни те, ни другие. Священник Павел Захарьев, как нам кажется, рассказывает о какой - то легенде, а не конкретном историческом факте, путая при этом хронологию, а так же исторических личностей, о чем свидетельствуют коммент. 146, 147, 149, 150.

148.Римский папа Формоз (891-896 гг.). Его обвиняли не в ереси (еретик Карулов неизвестен, может быт, ошибочно имеется в виду Михаил Керуларий. - Коммент.146), а незаконном занятии папского престола, за что был осужден посмертно при папе Стефане VI (896-897гг.). Однако его преемник Иоанн IX (898-900 гг.) снял с Формоза все обвинения (М.М. Шейнман. Папство. М., 1961, с. 17; К.А. Иванов. Средневековое Папство и его представители. Петроград, 1915, с. 112).

149.Должен быть митрополит Киевский и Всея Руси (патриаршество

в России учреждено позже - в 1589 году) Никифор (1104-1021 гг.), присланный Константинопольским патриархом. Как видим он не является современником ни императора Михаила VIII Палеолога, ни папы Формоза. Никифору принадлежит «Послание о латынах», направленное великому князю Киевскому Владимиру Мономаху (1113-1125 гг.). В нем говорится о полном воздержании от общения с латынами. «Ни ясти, ни пити, но поставити отдельно трапезу», - писал митрополит. Против католической церкви до Никифора ополчался игумен Киево-Печорского монастыря Феодоссий в своем «Слове во вере Крестьянской и Латынской»; кроме «Слова» Феодося сохранилось «Стязание с латыною» Киевского митрополита Георгия (1062-1079 гг.). Последний обращал внимание как на церковно-культовые, так и на политические вопросы (Б. Я. Рам. Папство и Русь в X-XV вв., с. 60-62, 76).

150.Имеется в виду иконоборческое движение, возникшее в период правления императора Льва III Исавра (717-741 гг.).Только в 843 году церковный собор, созванный опекунами и радетелями малолетнего Византийского императора Михаила III (842-867гг.), восстановил иконопочитание.

151.Звали того грузинского монаха Гавриилом, впоследствии он был канонизирован.

152.Имеется в виду величайшая святыня христианского мира – Иверская Икона Всесвятой Богородицы (Портаитиса, т.е. Вратарница). Первоначальное грузинское сказание об обретении иконы, а так же его древнейший греческий перевод утрачены. Сохранились только греческие и славянские версии не ранее XV-XVI веков. Из рассказа митропололита Митрофана видно, что он непосредственно не был знаком с сушествуюшими версиями об обретении Иверской Иконы Богоматери. Поэтому ни одну из них точно не воспроизводит, видимо, повторяя лишь услышанное на Святой Горе от разных лиц. По своему содержанию рассказ Чкондидского митрополита ближе всего стоит к одной из греческой версии, датированной 1540 годом и переведенной на славянский язык в начале XVII века. Иверская Икона Всесвятой Богородицы весьма почитается и в России. Точная ее копия была привезена в Москву монахами Святогорского Иверского Монастыря 13 октября 1648 года. У Воскресных Ворот Китай-Города в торжественной обстоновке икону и сопровождавших ее монахов встречали царь Алексей Михайлович и патриарх Никон.

153.Антоний Римлянин (умер в 1147 году), в соборе Новгородских

святых; основатель и первый настоятель Новгородского монастыря в честь Рождества Пресвятой Богородицы, построенного на месте, куда Антоний приплыл на камне (на берегу Волхова) 5 сентября 1106 года; покинул он Рим во время антипапы Сильвестра IV (1105-1111гг.). Антоний Римлянин был целителем. После его кончины исцеления продолжались у того камня, на котором был написан образ Преподобного Антония, а так же у мощей. Канонизирован 3 августа 1597 года. В 1927 году представители советской власти вскрыли мощи и их современное местонахождение неизвестно. Весной 2000 г. частицы мощей найдены в краеведческом музее г. Петрозаводска и переданы в городской собор во имя благоверного князя Александра Невского.

154.Великий князь Московский Дмитрий Иванович Донской (1362-1369 гг.).

155.Святой Алексей - митрополит Всея Руси, государственный деятель, дипломат. Родился приблизительно в 1304 году, скончался в 1378 году. День памяти-12 февраля.

156.Мощи мученика Кирика хранились и в Цаленджихском Спасском монастыре. См. коммент. 92.

157.В Драндском монастыре Федоту Елчину показали ручные кости именно мученицы Варвары; а это говорит о том, что ошибся не епископ Андрей, а священник Павел Захарьев. Ссылаясь на епископа Андрея, 6 февраля 1640 года он ошибочно записал, что в Драндах видел «кости ручные мученицы Марины».

158.Патриарх Московский и Всея Руси в 1619-1633 годах Филарет, в миру Федор Никитич Романов - отец царя Михаила Федоровича. См. еще коммент. 134.

159.Николоз Чолокашвили (Ирубакидзе) по заданию царя Теймураза I, в 1626-1628 годах находился в Европе в качестве посла (коммент. 68). Вернулся в Грузию в июле 1629 г. (Г. Акопашвили. Грузинский дипломат Николоз Чолокашвили - Никифоре Ирбахи (XVII в.). Тб., 1977). Надо полагать, что в Москву он приехал в первой половине 1629 года.

При составлении комментариев, кроме указанных в тех же комментариях источников и литературы, использованы соответствующие тома «Православной Энциклопедии»; «Энциклопедического Словаря» Ф. Брагауза и И. А Ефрона; «Энциклопедического Словаря» товарищества братьев А. и И. Гранат и К°; «Большой Советской Энциклопедии»; «Советской Исторический

Энциклопедии»; «Грузинской Советской Энциклопедии»; «Болшой Российской Энциклопедии»; использованы так же - «Полный Православный Богословский Словарь»; Энциклопедический Словарь Ф. Павленкова (5-е изд. СПБ., 1913); «Житие Святых» (в двух книгах - на груз. яз.); «Энциклопедический Словарь» (М., 2011); К. Рыжов. Все монархи мира. М.,1998; Е.В. Пчелов, В.Т. Тумаков. Правители России от Юрия Долгорукова до наших дней. М., 1997, и другие научно-справочные издания.

ლექსიკონი
Словарь

Абаси, абази - иранская монета, связанная с именем шах Абаса I. შაჰ აბას I-ის სახელთან დაკავშირებული ირანული მონეტა.

Абыз (обыз) - священнослужитель у мусульман (имам, мула). მაჰმადიანი ღვთისმსახური (იმამი, მოლა).

Агаряне (огаряне) - мусульмане. მაჰმადიანები.

Аглин - название сукна. მაუდის სახელწოდება.

Аглинский - английский. ინგლისური.

Аж (Аже) - если же, когда, так что даже. თუ კი, როდის; ასე რომც (см. еще иже).

Аз(яз) - я. მე.

Аки - как, как бы, подобно тому как. როგორ, თითქოს; მსგავსად იმისა, როგორც.кб

Актенья - моление во время служения в сопровождении хора. ლოცვა ღმრთისმსახურებისას გალობის თანხლებით.

Алтын - старийная русская монета (6 денег, т. е. 3 коп.). ძველრუსული მონეტა (6 ფული, ანუ 3 კაპიკი).

Аманат - заложник. მძევალი, ამანათი.

Аневож, анегож - неужели, неужто, будто бы. ნუთუ, თითქოს.

Анельский - ангельский. ანგელოზისა.

Антимис (антиминс) - расстилаемая на престоле (в церкви) ткань с частицами мощей, с изображением погребения Христа. ეკლესიაში ტრაპეზზე გადაფარებული ქსოვილი წმინდა ნაწილაკებითა და ქრისტეს გარდამოხსნის გამოსახულებით.

Архимарит, архиморит - архимандрит. არქიმანდრიტი.

Аще - если, когда. თუ, როდის.

Баня - омовение, очищение. განბანვა, განწმენდა.

Барыш - прибыль. მოგება.

Барышник - посредник в торговле, перекупщик. შუამავალი ვაჭრობისას, გადამყიდველი.

Бе, бяще - был. იყო.

Бездельнай - бездельный, мощеник, ничтожество, бесчестный, наглый, лживый. უსაქმური, თაღლითი, არარაობა, უსინდისო, თავხედი, მატყუარა.

Бесерман, бусурман - нехристианин, мусульманин. არაქრისტიანი, მაჰმადიანი.

Бити челом - просить, благодарить, жаловаться, поклон. თხოვნა, მადლიერება, საჩივარი,თავის დაკვრა.

Благодать - ниспосланная спасительная сила; помощь, доброта, довольство. ზეციდან გარდმოვლენილი მაცხოვარი ძალა; დახმარება,

სიკეთე, კმაყოფა.

Благочестивый - набожный. ღვთისნიერი.

Блазе - хорошо, კარგად.

Блазень - шут, глупец. მასხარა, სულელი.

Блазна - колдовство, соблазнь, непоколебимо, обман, хитрость. ჯადოქრობა, ცდუნება, უსიტყვოდ, მოტყუება, ქვეშქვეშობა.

Блядение (церк.) - пустословие, болтовство. ლაქლაქი, ყბედობა.

Блядивый - еретический, лживый, распутный. ერეტიკული, ცრუ, გარყვნილი.

Блядь - заблудившийся, развратный. შემცდარი, გარყვნილი.

Бо - ибо, потому что, для того, что. რადგანაც; იმიტომ, რომ; იმისათვის, რომ. кфвпфтж шьшещьб кщьж шьшыфЕмшыб кщью

Бодуше - пронзает, пробивает; наносит удар. ჩგანგმირავს, შეანგრევს, ურტყამს.

Божба, боженье - божиться, давать клятву. დაფიცება, ფიცის მიცემა, ფიცილი.

Боз (в Бозе) - Бог (в Боге). ღმერთი (ღმერთში).

Большой - начальник, глава, старший по возрасту, главный по положению. უფროსი, მეთაური, ასაკით უფროსი, მდგომარეობით უფროსი.

Бор - злаковая культура гоми. Მარცვლოვანი კულტურა ღომი.

Боярин - высший разряд служилой аристократии в России в XVI-XVII веках. ბოიარი - მსახურეული არისტოკრატიის უმაღლესი რანგი XVI-XVII საუკუნეების რუსეთში; ვეზირი.

Боярские дети, боярский сын (сын боярской) - приближенный к дворянам разряд служилого населения; урядник. მსახურეული მოსახლეობის აზნაურებთან მიახლოებული წოდება; ურიადნიკი, ბოქაული, მდივან-ბეგი.

Братина, братена, братима - сосуд в форме горшка для подачи напиток. სასმელებისათვის განკუთვნილი ქოთნის ფორმის ჭურჭელი.

Бредение, бреду - переход (реки) в брод. ჭფონზე (მდინარის) გადასვლა.

Бусы - корабль. ხომალდი.

Быль - стебель, трост. ღერო, ლერწამი.

Быти - существовать. არსებობა.

Бытийский, - ие книги - относящееся к библейской книге бытия. დაბადების ბიბლიურ წიგნთან დაკავშირებული.

Бяз - грубая иранская бумажная ткань. უხეში ირანული ბამბის ქსოვილი.

Бяше - см. бе.

Ведеца - ведется. წარმოებს, განაგებს.

Велий, велети, веливати - великий, главный; დიდი, მთავარი; велико богатый - очень богатый; ძალიან მდიდარი; велеречивый - многословный.

სიტყვამრავალი, სიტყვაგრძელი.

Велитель - преданный. ერთგული.

Верв - веревка. თოკი, ბაწარი.

Вершок - мера длины, (4,4 - 4,5 см.); სიგრძის საზომი (4,4-4,5სმ.); к верх; ზემოთკენ; наружная ткань изделий; ნაკეთის გარეგანი ქსოვილი; молодые ветки. რტო, ყლორტი.

Вет - увещание, обещание, совет, совещание, запрет. შეგონება, დაპირება, რჩევა, თათბირი, აკრძალვა.

Ветошный ряд - место на рынке для продажи старой одежды. მეორადი ტანსაცმელის გასაყიდი ადგილი ბაზარში.

Вечерня - вечерняя церковная служба, текст вечерни, время вечерни. მწუხრის ლოცვა ეკლესიაში, მწუხრის ტექსტი, მწუხრის ლოცვის დრო.

Взгон - см. загон.

Взнужал - вырос, возмужал. გაიზარდა, მომწიფდა, დავაჟკაცდა.

Виде - видеть, облик. ნახვა, სახე, გარეგნობა.

Вина - причина, основание. მიზეზი, საფუძველი.

Власы - волосы. თმები.

Власти - высшее духовенство; მღვდელმთავრები.

Властелинский - относящийся к высшему духовенству. რაც მღვდელმთავრებს მიეკუთვნება.

Воевода - военачальник, высшая провинциальная власть. მხედართმთავარი; ადგილობრივი (პროვინციალური) უმაღლესი ხელისუფალი.

Возглавие - изголовье, сверху. სასთუმალი, ზევით, ზემოდან.

Возен - осенью. შემოდგომაზე, საშემოდგომოდ.

Вор - преступник, нарушитель законов. დამნაშავე, ვინც კანონებს არღვევს.

Восм - восемь. რვა.

Восстах (восстати, встати) - встать, подняться против кого-либо; ადგომა, ვინმეს წინააღმდეგ გალაშქრება; встать на чье-либо место, стать преемником кого-либо. ვინმეს ადგილის დაკავება, ვინმეს მემკვიდრედ გახდომა.

Всчинать - начинать. დაწყება.

Выбойка - ткань с напечатанным рисунком. დაჩითული ქსოვილი.

Выбойчатый - сделанный из выбойка. დაჩითული ქსოვილისგან დამზადებული.

Вывеши - выводя, быть выведенным. ჩგამოიყვანა რა, იყო გამოყვანილი.

Вый, выя - шея; кисерка; кичливость, надменность, ожесточение. ყოყოჩობა, ქედმაღლობა, გამძვინვარება.

Выспренный, выспрь - ввысь, высоко, выше; ზემოთ (აღპყრობილი), მაღლა; зелье; საწამლავი, ბანგი; выспр - табак. თამბაქო.

Высилка - отправка (на военную службу); отряд (посланный куда-то).

გამგზავრება (სამხედრო სამსახურში); რაზმი (სადღაც გაგზავნილი).

Высота - Совершенство, высокий уровень; სრულყოფილება. მაღალი დონე; Могущество, величие; ძლევამოსილება, სიდიადე; высокомерье, надменность, гордость; ქედმაღლობა, მედიდურობა, სიამაყე. Высота - სიმაღლე.

Выщипивати - вышипывать, высшипать. მოციცქნა, გამოჩხრეკა, გამოძებნა.

Выход - название поземелного разого сбора, который в виде подарков и подношений брали с собой русские князья при выезде в Золотую Орду за получением ханских ярлыков. საადგილმამულო ერთჯერადი გადასახადი, რომელიც რუს მთავრებს ოქროს ურდოში საჩუქრისა და ძღვენის სახით ჩაჰქონდათ, როცა ხანის იარლიყის მისაღებად ჩადიოდნენ.

Выходец, выходцы - пришедший из чужой страны, иностранец. უცხო ქვეყნიდან ჩამოსული, უცხოელი.

Глаголит - говорит. ლაპარაკობს, ამბობს.

Говейно - пост, воздержание, благочестие, почтение. მარხვა, თავშეკავება, ღვთისმოსაობა, მოწიწება.

Година - время церковной службы; ღვთისმსახურების დრო; время, пора; ჟამი, დრო; годовщина смерти; გარდაცვალებიდან წლისთავი; годовое поминовение умерших. გარდაცვლილთა მოხსენიება წლისთავზე.

Голдовать - быть вассалом, зависеть от кого либо. ვასალად ყოფნა, ვინმეს დაქვემდებარებაში ყოფნა.

Голомя - за несколько часов; რამდენიმე საათის განმავლობაში; далекое расстояние от берега. ნაპირიდან შორი მანძილი.

Гораздо - умело, ловко, правильно, справедливо, основательно, значительно, весьма, очень. მარჯვედ, მოხერხებულად, სწორად, სამართლიანად, საფუძვლიანად, მნიშვნელოვნად, მეტად, ძალიან.

Гости - высший разряд купечества. ვაჭართა უმაღლესი ფენა.

Гостинцы, гостинец - подарки, подношения, приношение. საჩუქრები, ძღვენი, შესაწირავი.

Грех - погрешность, ощибка. ცდომილება, შეცდომა; несчастье, беда. უბედურება, განსაცდელი; грех - ცოდვა.

Гузно - задняя часть тела. სხეულის უკანა ნაწილი.

Гулящий - свободный, ничем не занятый; თავისუფალი, ვინც არაფრით არ არის დაკავებული.

Гулящие люди - разряд свободного населения. თავისუფალი მოსახლეობის ფენა.

Дажда, даждь - давание. მიცემა.

Дакуды - до тех пор. მანამდე.

Да раги - см. дороги.

Двор - царский дворец, дом, двор; მეფის სასახლე, სახლი, ეზო.

Де - дескать, (ნაწილაკი ო), мол; თქო, მეთქი; употребляется при передаче чужих слов. გამოიყენება სხვისი სიტყვების გადმოცემისას.

Деисус - составной образ Иисуса Христа с Богоматерью и Иоанном Крестителем по сторонам. იესო ქრისტესშედგენილი ხატი, რომლის გვერდებზე ღმრთისმშობელი და იოანე ნათლისმცემელია გამოსახული.

Держава - владычество, сила, могущество (правителя); ბატონობა, მბრძანებლობა, ძალა, ძლევამოსილება (მმართველის); власть, правление; ხელისუფლება, მართვა-გამგეობა; золотой шар с крестом наверху; ზემოდან ჯვრიანი ოქროს ბურთი, რომელიც ძალაუფლების ემბლემას წარმოადგენს; удел, княжество, владение; საუფლისწულო მამული, სამთავრო, სამფლობელო; страна, государство, держава; ქვეყანა, სახელმწიფო, დერჟავა.

Денщик - поденщик, наемный рабочий; დღიური მოქირავე, დაქირავებული მუშა; лицо, нанятое для выполнения служебного поручения, курьер; სამსახურებრივი დავალების, შესასრულებლად დაქირავებული პირი, კურიერი.

Десная - правая; стоящий (от Бога) по правой стороне, праведний. მმარჯვენა; რომელიც (ღმერთისგან) მარჯვენა მხარეს დგას, მართალი.

Десятина - округ в епархии; ოლქი ეპარქიაში; десятая доля; მეათედი ნაწილი; побор, налог. მძიმე გადასახადი, გადასახადი.

Дискос - блюдце, используемое в церкви во время обедни при совершении причащения. ბარძიმი - გამოიყენება ეკლესიაში წირვის დროს ზიარების საიდუმლოს აღსასრულებლად.

Добре - очень, весьма, как следует, достаточно, благополучно. ძალიან, მეტად, სათანადოდ, საკმარისად, კეთილად.

Докончание - мирный договор. სამშვიდობო ხელშეკრულება.

Допросные речи - Устное сообщение. ზეპირი მოხსენება.

Дороги - восточная шелковая полосатая ткань, иногда с узорами; отсюда слово - дорогильный. აღმოსავლური აბრეშუმის ზოლებიანი ზოგჯერ სახიანი ქსოვილი.

Древо - крест, бревно, дерево. ჯვარი, ძელი, ხე.

Дрекол - палица, булава, колья, дубье для побойища. თავმომრგვალებული მეტალის კვერთხი, კომბალი, კეტ-კომბალი, მარგილი.

Друзия - другие. სხვები.

Дцка, цка - доска, полоса меха. დაფა, ბეწვის ნაჭერი.

Дьяки - верхный слой бюрократии в России; დიაკი - ბიუროკრატიის ზედაფენა რუსეთში; думный дьяк - присутствующий в думе с правом голоса. ვინც სათათბიროს ხმის უფლებით ესწრება; სათათბიროს მდივანი.

Еванелье - евангелье. ევანგელიე, ბიბლია.

Егда, евда - разве, неужели; განა, ნუთუ; что если, а вдруг, может быть; რა იქნება თუ, უცებ, შესაძლოა; когда. როდის.

Еже - какой, который. როგორი, რომელი.

Ектенья - см. актенья.

Елой - оливковое масло; ზეთისხილის ზეთი; святой елей, освященный по обрядам церкви, для помозания христиан в разных случаях. ეკლესიური წესებით ნაკურთხი წმ. ზეთი, რომელსაც ქრისტიანებს სხვადასხვა შემ-

თხვევებში წაუსვამენ.

Емать, емлю - взымать, захватывать. ამოღება, დაპყრობა, ხელში ჩაგდება.

Емской - см. ям(ямской).

Епанча (япанча) - безрукавый плаш. მოსასხამი, ლაბადა სახელურის გარეშე.

Еси, есмя, есмь, есми - есть, быть, существовать. ვარ, ხარ, არს, ნიშნავს, არსებობა.

Ества - еда. სურსათი.

Естество - природа и существующий в ней порядок. ბუნება და მასში არსებული წესრიგი.

Есырство - быть в плену (см. ясыр). ტყვეობა.

Ефимок, ефимка - серебрянная монета в Западной Европе; ვერცხლის მონეტა დასავლეთ ევროპაში; в XVI-XVII вв. использовалась в России в качестве монетного сырья. XVI-XVII საუკუნეებში გამოიყენებოდა რუსეთში როგორც სამონეტო ნედლეული.

Жадать - сильно хотеть, жаждать. ძლიერი სურვილი, წყურვილი.

Жеребей - доля, пай, кусок, часть чего либо; წილი, ნაჭერი, რაღაცის ნაწილი; узор в виде насечек на кости. ძვალზე ჭდევანის სახის მოხატულობა.

Живот - жизнь, имущество, богатство. სიცოცხლე, ქონება, სიმდიდრე.

Забвонный, замбвойнный - Перед амвоном. ამბიონის წინ, ამბიონიდან.

Забою - за собою. თავის თავზე, თან.Ефмшы Ефмяуб Ефтю

Завтрени - см. заутрений.

Замкнуть, затворить - закрыть. დაკეტვა, დახურვა, ჩარაზვა.

Загон, згоня, взгон - набег, вторжение, выгон. თავდასხმა, შემოსევა, გამორეკვა.

Задирать - затевать ссору, войну; შუღლის, ომის პროვოცირება, წამოწყება; приставать, вмешиваться, дразнить. გადაკიდება, ჩარევა, გაბრაზება, გაღიზიანება.

Замбвойный - см. забвонный.

Зане - так как, потому что; რადგანაც, იმიტომ, რომ; того ради занеи - из-за того; იმის გამო; в виду того, в следствие того, что; ამის შედეგად; поэтому; ამიტომ, იმიტომ; зане еже - для того, чтобы. იმისათვის, რომ.

Запан, запон - полотнище, занавес, застежка. კრეტსაბელი, ფარდა, წინ მოსაფერებელი, საკინძი.

Заперся, заперетися - не признаться; არ აღიარა, არაღიარება.

Затвердити - закрыть, утвердить, оформить; დახურვა, დამტკიცება გაფორმება; сделаться твердым. ჩგამყარება.

Затвердых - укрепить; გამაგრება; красками затвердых - склеить. შეწებვა.

Заутрений, завтрени - утреняя церковная служба. დილის ლოცვა.

Збирачю - забранные, взятые. წამოღებული, აღებული.

Зблудить, сблудить, блудить - ანცი, დაუდერაგი.

Зговоренный - помолвленный. დანიშნული.

Згоня - межа, выгон. მიჯნა, საზღვარი, გამოსარეკი.

Здоровье - благополучие, состояние, положение, здоровье. კეთილდღეობა, მდგომარეობა, ჯანმრთელობა.

Зело - очень, весьма, сильно. ძალიან, მეტად, ძლიერ; зело мудрый; ძალიან ჭკვიანი.

Зелие, зелье - порох; დენთი; злак, трава, растение; მარცვლოვანი, ბალახი მცენარე; отрава, яд. საწამლავი, შხამი.

Зельдень - шелковая ткань. აბრეშუმის ქსოვილი.

Земля - страна, государство, край; ქვეყანა, სახელმწიფო, მხარე, რეგიონი; люди, население. ადამიანები, მოსახლეობა.

Зендь - евангелье. ევანგელიე, ბიბლია.

Злобожный - безбожный. ულმერთო.

Знатно - заметно, видно. შესამჩნევად, თვალსაჩინოდ.

Зеньдень - хлопчато-бумажная ткань; ბამბის ქსოვილი; обозначала также тюрьму. აღნიშნავდა აგრეთვე ციხეს.

Золотный - вытканный из золота. ოქროთი მოქარგული.

Игде - где. სად.

Идох - шел, идет. მიდიოდა, მიდის.

Иже - и, который, кто; და, რომელი, ვინ; тот, кто; ის ვინც; что; რა; то, что; ის, რომ; когда, где, даже. როდის, სად, კი, კიდევაც (см. еще Аже).

Изба - деревянная постройка для жилья, ремесленных работ; ქოხი - ხის საცხოვრებელი ან სახელოსნო ნაგებობა; государственные учреждения (изба: гостинная, земская, приказная, сидная, Таможенная, Тьюремная и т.д.); სახელმწიფო დაწესებულებები (ქოხი: სასტუმრო, საერობო, საპრიკაზო, სასამართლო, საბაჟო, საპატიმრო და ა.შ.).

Извесный - открытый, обнародованный, ставши известным. ღია, გამოქვეყნებული, რაც ცნობილი გახდა.

Извести - уничтожить, казнить, израсходовать; განადგურება, დასჯა, დახარჯვა; вывести, привести, извлечь, возвести, создать. გამოყვანა, მოყვანა, გამოტანა, აყვანა (დანიშვნა), შექმნა.

Извет - донос, заявление. Დასმენა, განცხადება.

Изнимит (изнимати) - изменит, подведет; пленить, захватить, овладевать, одолевать. უღალატებს, უმტყუნებს; დატყვევება, დაუფლება, დაძლევა.

Изречем - скажем. ვიტყვით, ვთქვათ.

Изрядно - უმეტესად.

Изустно - устно. ზეპირად.

Икде - где. სად.

Имам - должен, имею; დავალებული ვარ, მაქვს; высший духовный чин у мусульман. მაჰმადიანთა უმაღლესი სასულიერო ნოდება.

Имами, иманцы - пленники. ტყვეები.

Имати, имаю - брать; აყვანა, აღება; получать плату, взымать, взыскивать, задерживать, захватывать, добывать, доставать, затоплять; ანაზღაურების მიღება, გადახდევინება, ზღვევინება, დაკავება, შეპყრობა, მოპოვება, შოვნა, ჩაძირვა; имати веру - верить; გნამდეს, გჯეროდეს; имати любовь - установливать согласие, мир. მშვიდობის, თანხმობის დამყარება.

Имрк, имя рек - скажи имя. სახელი თქვი, ეს და ეს ადამიანი.

Имя - имя, слава, чин, звание. სახელი, დიდება, ჩინი, წოდება. В свое имя взяти - принять под свою власть. საკუთარი ძალაუფლების ქვეშ აყვანა. В своем имени держати - иметь в качестве вассалов. საკუთარ ვასალად მიღება.

Имянно - поименно, лично, точно, именно. სახელობით, პირადად, ზუსტად, სწორედ.

Ин - если, он. თუ, ის.

Инде - где нибудь, в другом месте. სადღაც, სხვა ადგილას.

Индикт - пятнадцатилетнее продолжение времени, начиная 1 сентября. დროის თხუთმეტწლიანი ათვლა, რომელიც 1 სექტემბერს იწყება.

Инок - монах; ბერი; инокий - один, уединенный. მარტო, განმარტოებული.

Иноческий, ипоческий - монашеский. ბერული.

Ис - из. - დან, - დან.

Испомещан, испомещать - помещаться; მოთავსება, დატევა; получить поместье. მმამულის მიღება.

Испущати - испускать, выделять из себя; გამოყოფა, გამოსვლა, გარდმოვლენა; подавать голос. ხმის მიცემა.

Истеречися– уберечся, остеречься. თავის შენახვა, დაცვა, გაფრთხილება.

Истери - никуда в сторону. არსად განზე.

Кабак - владение того или иного феодала на Северном Кавказе. ამა თუ იმ ფეოდალის სამფლობელო ჩრდილოეთ კავკასიაში.

Кабала - письменное долговое обязательство. წერილობითი სასესხო ვალდებულება.

Кавтан - верхняя мужская одежда; კაფტანი - მამაკაცის ზედა ტანსაცმელი; длинная (до пят) одежда с длинными руковами, застегивающаяся спереди на пуговицы. ტერფამდე გრძელი კაბა გრძელი სახელურებით, რომელიც წინიდან ღილებითაა შეკრული.

Кадило - благовонное вещество; საკმეველი, კეთილსურნელოვანი ნივთიერება; церковный сосуд для курения благовоний. საეკლესიო ჭურჭელი, რომლის მეშვეობითაც აკმევენ.

Казать - показать. ჩვენება.

Казыев улус - ყაზის ულუსი.

Калга - вице хан, наследник хана в Крымском ханстве. ვიცე ხანი, ხანის მემკვიდრე ყირიმის სახანოში.

Камка (Комка) - Восточная шелковая ткань с разводами и узорами. სახეებიანი და მოხატული აღმოსავლური აბრეშუმის ქსოვილი.

Камуждо - каждому. თითოეულს.

Камышная быль - камышная стебель, трост. ლელქაშის ღერო, ლერწამი.

Камышник - скрывающийся в камышах охотник, разбойник. ლელქაშებში ჩასაფრებული მონადირე, ავაზაკი.

Капаница (копаница) - мотыга, заступ. თოხი, ბარი.

Кафтан, кофтан - см. кавтан.

Кашанский - сделанный в Персидском городе Кашане. სპარსეთის ქ. კაშანში დამზადებული.

Кая - кто; ვინ; кая от коеа-кто от кого. ვინ ვისგანაა.

Кии - какой, который, какой нибудь, некто; როგორი, რომელი, რომელიმე, ვინმე; ни в кую - бесполезно, напрасно. ამაოდ, ტყუილუბრალოდ.

Кийждо - каждый, всякий. ყოველი, თითოეული.

Киндяк - бумажная ткань (набойка) с набитым однокрасочным рисунком. დაჩითული ბამბის ქსოვილი.

Киот - ящик, в котором ставятся иконы. კიოტი, ყუთი, კუბო, რომელშიც მოთავსებულია ხატი.

Клепати (церк.) - звонить, стучать. დარეკვა, დაკაკუნება.

Клобук - головной убор монаха, митра. ბერის თავსაბურავი იარაღჩანი, მიტრა.

Ключник - слуга, эконом, управляющий хозяйством; მსახური, ეკონომოსი, მოლარე, მეურნეობის მმართველი; служащий в приказе. პრიკაზში მოსამსახურე.

Кои - какой, который. როგორი, რომელი.

Койждо - см. кийждо.

Колко, колико - сколько. რამდენი.

Комка - см. Камка.

Комкание - причастие, причащение. ზიარება.

Комкий - короткий, низкий. მოკლე, დაბალი.

Копаница - мотыга, выкопанный ров. თოხი, თხრილი.

Корм - еда, угощение; საჭმელი, გამასპინძლება; род налога, натурального подношения в пользу должностных лиц, находящихся, по установленному порядку, на «кормлении» у населения. რუსეთში ნატურალური გადასახადის, ძღვენის სახეობა თანამდებობის პირების სასარგებლოდ, რომლებიც დადგენილი წესისამებრ, მოსახლეობის კმაყოფაზე იმყოფებიან.

Кормщик - кормчий. მესაჭე.

Корист (користный, карисный) - торговая прибыль, взятка. მოგება ვაჭრობიდან, ქრთამი, торговый, относящийся к торговле. სავაჭრო, ვაჭრობას მიკუთვნებული.

Кос - нос. ცხვირი.

Красное питье - вино. ღვინო.

Красный - красивый, прекрасный. ლამაზი, მშვენიერი.

Крестовая церковь - придворная церковь. კარის ეკლესია.

Крестоцеловальная запись - клятвенная запись. ფიცის დასადები, დასაფიცი ტექსტი.

Кресты - молельня, домовая церковь, სამლოცველო, კარის ეკლესია.

Кручина - скорбь, траур. ჩგლოვა, მწუხარება.

Кумач - бумажная ткань красного или синего цвета. წითელი ან ლურჯი ფერის ბამბის ქსოვილი.

Куна - куница, лоскуток шкурки куней. კვერნა, კვერნის ბეწვის ნაჭერი.

Кунжа - рыба. თევზი.

Купчина - первостатейный купец с большим капиталом. დიდი კაპიტალის მქონე პირველი გილდიის ვაჭარი.

Кутило - пьяница, развратник. ლოთი, გარყვნილი.

Кутьи (кутия, кутья) - кушанье, употребляемое на похоронах и поминках. ჯოლიო, წანდილი (ამზადებენ მიცვალებულთა მოსახსენიებლად).

Кушак - узкая длинная ткань для опояски. გრძელი ვიწრო ქსოვილი ქამრისთვის.

Лазоревый - лазурный. ლაჟვარდისფერი.

Лакти - локти. იდაყვი.

Лето - год, время, отрезок времени; წელიწადი, დრო, ჟამი, დროის მონაკვეთი; юг; სამხრეთი; лето. ზაფხული.

Леша - легла; დაწვა; означает так же орешину. ნიშნავს აგრეთვე ველურ თხილნარს (Лещина).

Лихо - дурно, плохо, зло. ცუდად, ბოროტება.

Лише - кроме, лишь. გარდა, მხოლოდ.

Лутче - лучше. უკეთესად.

Лучитца - случится, окажется. მოხდება, აღმოჩნდება.

Любо - может быть, вдруг; შესაძლოა, უცებ; или ... или; ან ... ან; угодно кому - либо, хорошо; ვინმესთვის სასურველი, კარგად; любовь. სიყვარული.

Любовь - мир, согласие, дружба, благосклонность, милость; მშვიდობა, თანხმობა, მეგობრობა, კეთილგანწყობა, წყალობა; любовь. სიყვარული.

Манаты - монашесское облачение. ბერის შესამოსელი.

Месная икона - икона в нижнем ряду иконостаса, почитаемая в данной местности. კანკელის ქვედა რიგში მოთავსებული ხატი, რომელსაც ადგილობრივები ეთაყვანებიან.

Месный - временный, местный. დროებითი, ადგილობრივი.

Место - время, с тех мест, с тех времен. დრო, იმ ადგილებიდან, იმ დროიდან.

Мешкание - задержка, промедление; დაყოვნება, დაგვიანება. мешкал - задержался. შეყოვნდა.

Мешкати - выжидать, проживать. დალოდება, ცხოვრება.

Ми (и) - мне, меня; მე; а, но ხოლო, კი, მაგრამ.щдщб лшб ьфпкфь, гкщю

Млат - молот. ჩაქუჩი, ურო.

Млатити - молотить. ჩაქუჩის, უროს დარტყმა.

Мний - меньший, малый. უმცროსი, პატარა, ნაკლები.

Молвит - говорит. საუბრობს, ლაპარაკობს.

Молот, молодчий - молодой, малолетний; ახალგაზრდა, მცირეწლოვანი; остался молот - остался малолетним. დარჩა მცირეწლოვანი.

Молотчие (люди) - младший, нисший в социальном отношений. უმცროსი, დაბალი სოციალური ფენა.

Молыт - см. молвит.

Мочно - можно, возможно. შეიძლება, შესაძლებელია.

Мурза - высший разряд феодальной аристократий на Северном Кавказе и у тюркских народов. ფეოდალური არისტოკრატიის უმაღლესი ფენა ჩრდილოეთ კავკასიაში და თურქული მოდგმის ხალხებში.

Муш- муж. ქმარი

Мя - я. მე.

Надежно - уверенно, прочно, надежно. დარწმუნებით, მყარად, საიმედოდ.

Накрепко - интенсивно, решительно, энергично, основательно, твердо, очень строго, уссердно, тщательно. ინტენსიურად, გადაჭრით, ენერგიულად, საფუძვლიანად, მტკიცედ, ძალიან მკაცრად, გულმოდგინედ, საგულდაგულოდ, გულდასმით.

Налог (налога) - давление, тяжесть. ზეწოლა, სიმძიმე; Напор, наступление, натиск; დაწოლა, შეტევა, იერიში; побор, налог; გადასახადი; угнетение, притеснение, обива; ჩაგვრა, შევიწროება, წყენა.

Налой, аналогии - подставка для икон и книг в церквах. ანალოღია, ეკლესიებში ხატებისა და წიგნების დასადები, ქვესადგამი.

Наречима - называется, звать. ეწოდება, ჰქვია.

Нареченный - помолвленный, названный, назначенный, избранный. დანიშნული, სახელდებული, დანიშნული (თანამდებობაზე), არჩეული.

Наровити, наровка - угождать, поблажка, потачка. ამება, გულის მოგება, შეღავათი, წაქეზება, ხელის დაფარება.

Наряд - военное снаряжение, вооружение. სამხედრო აღჭურვილობა, შეიარაღება.

Наслег - ночлег. ღამის გასათევი.

Настрафиль - один из сортов английского сукна. ინგლისური მაუდის ერთ-ერთი სახეობა.

Начели - начали. დაიწყეს.

Невисный - слепой. ბრმა.

Нелюбье - вражда, ненависть. მტრობა, სიძულვილი.

Немцы - иностранцы (западноевропейцы или немецкоязычные народы). უცხოელები (დასავლეთევროპელები ან გერმანულენოვანი ხალხები).

Нетставил - не оставил, не проигнорировил. არ მიატოვა, იგნორირება არ გაუკეთა.

Нечестивый - неверный, безбожный, грешный, мусульманин. ულმერთო, ცოდვილი, მაჰმადიანი.

Нечто, нешто - может быть, наверно, вероятно, если, разве только, разве что, не более как; ничто, ничего, нисколько, ни в коем отношении. შესაძლოა, ალბათ, შესაძლებელია, თუ, განა, მხოლოდ, ოღონდ, არაუმეტეს; არაფერი, სრულებით, არაფრით, არანაირად.

Низовский (Низовские земли) - земли, расположенные по среднему течению р. Волги и ее притоков; მდ. ვოლგისა და მისი შენაკადების შუა წელში მდებარე მიწები.

Никако - никак, ни в коем случае. არანაირად, არავითარ შემთხვევაში

Николи - никогда. არასოდეს.

Ничесогож - ничего. არაფერი.

Нонешний - нынешний. ახლანდელი, ამჟამინდელი.

Нопреж - раньше, прежде. ადრე, წინათ.

Нонеча - ныне, нынче, в настоящее время. ახლა, ამჟამად.

Ношкоми - ногами. ფეხებით.

Нуж-нужда, потребность. მოთხოვნილება.

Нурадин - свет веры, верховная духовная власть в данном случае в Крыму. სარწმუნოების ნათელი, უმაღლესი სასულიერო ხელისუფლება ყირიმის სახანოში.

Обагодатель - обладатель. მფლობელი.

Обачити- заметить, обратить внимание. შემჩნევა, შენიშვნა, ყურადღების მიქცევა.фб нгк Обаче - все-таки, вопреки тому, хотя, однако. მაინც, რაც არ უნდა იყოს, იმის მიუხედავად, თუმცა, მაგრამ.

Обвожение - вождение (по городу). ტარება (ქალაქში).

Обестил - известил, сообщил. შეატყობინა, აცნობა.

Области, областный - овладеть, владеющий, обладающий. ხელში ჩაგდება, რომელიც ფლობს.

Областин - подчиненный. ხელქვეითი.

Область - власть, господство; ხელისუფლება, ბატონობა; страна, край; ქვეყანა, რეგიონი, მხარე; население какого-то владения, края; რომელიმე სამფლობელოს, რეგიონის მოსახლეობა; множество. უამრავი.

Облежати - окружать, располагаться вокруг чего - либо; გარშემორტყმა, რაიმეს ირგვლივ თავმოყრა; осождать; ალყის შემორტყმა.

Облежатися - уплотняться, сжиматься. შემჭიდროება, შეკუმშვა.

Облешиться - облачиться. შემოსვა, ჩაცმა.

Оболокся - облачился. შეიმოსა, ჩაიცვა.

Образ - икона. ხატი.

Обсылаться (ссылаться) - сноситься, вступать в сношение. ურთიერთო-

ბის დამყარება.

Обух - тупая, противоположная лезвию сторона острого орудия, топора. ბასრი იარაღის პირის საწინააღმდეგო, ბლაგვი მხარე, ნაჯახის ყუა.

Обшед - обоидя, обошел. შემოუარა რა, შემოიარა.

Обыз - см. абыз.

Обычай - образ действия, способ, прием; მოქმედების წესი, ხერხი; дело, занятие; საქმიანობა; образ жизни, поведение, неписанный закон; ცხოვრების წესი ყოფაქცევა, დაუწერელი კანონი; закон; კანონი; природа, свойство. ბუნება, ხასიათი.

Объявити - раскрыть, сделать явным, выявить, предъявить, объявить, сказать, заявить. გახსნა, გამოაშკარავება, გამოვლენა, წარდგენა, განცხადების გაკეთება, თქმა.

Овамо, семо и овамо - сюда и туда. იქით და აქეთ.

Овий - одни. ერთნი.

Овчина - Баранья шкура; ცხვრის ტყავი; козья овчина - თხის ტყავი.

Огоряне - см. агаряне.

Ограждати - защищать, ограждать. დაცვა.

Ограждение - ограда, крепость; გალავანი, ციხე-სიმაგრე. изгород, круг, околица; ღობე, რკალი; монастырь, обитель, жилище; მონასტერი, სავანე, საცხოვრებელი; покров. საფარველი.

Одигитрия - церковный термин, обозначающий «путеводительницу», явленную икону Богоматери на Афоне. ოდიგიტრია - საეკლესიო ტერმინი, რომელიც ნიშნავს "მეგზურს", ახალ ათონში გამოცხადებულ ღმრთისმშობლის ხატს.

Одесный - см. десная.

Однолично - непременно, под личной ответственностью. უსათუოდ, პირადი პასუხისმგებლობის ქვეშ.

Одр, одра - ложе, кровать, спальня; საწოლი, საძინებელი; кузов телеги; ეტლის ძარა; приспособление с решеткой, установливаемой над огнем (для пытки). ცეცხლზე დაყენებული გისოსებიანი მოწყობილობა (წამებისთვის).

Окаянный, окоянии - отверженный церковью, проклятый; ეკლესიის მიერ განკვეთილი, წყეული, შეჩვენებული; нечистая сила; უწმინდური, ავი ძალა; употребляется как бранное слово; გამოიყენება როგორც სალანძღავი სიტყვა; окаянство - греховность. ცოდვილი.

Окладный образ (икона) - обложенный ценными украшениями. მოჭედილი ხატი - ძვირფასი სამკაულებით მორთული.

Око - глаз. თვალი.

Около - вокруг. ირგვლივ.

Омет - обшивка, кайма у платья; შემოვლება, შემოსვა, კაბის არშია.

Оне - они. ისინი.

Оп - об. - ზე.

Опока, опаки, опако - наизнанку; უკუღმა. в обратном направлении;

უკუმიმართულებით; вниз головой; პირქვე, გადაბრუნებული; задом на перед; შებრუნებით; превратно. უკუღმართად.

Опреснок - хлеб из неквашенного теста. აუფუებელი ცომისგან დამზადებული პური.

Оприч - кроме. გარდა.

Орар - см. убор.

Орда - ханская столица; სახანოს დედაქალაქი; монгольские и тюркские государства; მონღოლური და თურქული ქვეყნები; военно-племенная организация кочевников; მომთაბარეთა სამხედრო-პოლიტიკური ორგანიზაცია; воинство, воинственный народ. მხედრობა, მეომარი ხალხი.

Осмина - две четверти (одна четверть = 17,77 см.). ორი მეოთხედი (ერთი მეოთხედი = 17,77 სმ.).

Оспожин день - праздник Успения Богородицы (15/28 августа). მმარიამობის დღესასწაული (15/28 აგვისტო).

Оспожин (Спожино) дни - 3-й спас, т. е. 15 августа (первый спас - 1 августа, начало Успенского поста; второй спас - 6 августа, преображение). მარიამობის მარხვის დღეები - მესამე მაცხოვრის ანუ 15 აგვისტო (პირველი მაცხოვრის - 1 აგვისტო, ღმრთისმშობლის მიძინების მარხვის დასაწყისი; მეორე მაცხოვრის - 6 აგვისტო - ფერიცვალება).

Отна - одна. ერთი.

Отнель, отнели - откуда (союз между предложениями), с того времени, как. საიდან (წინადადებებს შორის კავშირი), იმ დროიდან, რაც.

Отписка - письменное уведомление, донесение, распоряжение; წერილობითი შეტყობინება, პატაკი, განკარგულება; ответный документ. საპასუხო დოკუმენტი.

Отподосте - отпали. გამოეყვნენ, გამოეთიშნენ.

Отподох - отошел; გამოეყო, დაშორდა; единомыслие отподохом - разрушить единомыслие. ერთსულოვნების, თანამოაზრეების დარღვევა.

Отринеши (отрынути) - оттолкнуть, прогнать, отвергнуть, не принять. ჩამოშორება, განდევნა, უარყოფა, არგაზიარება, მიუღებლობა.

Отстати - отделиться, обособиться; გამოყოფა, განცალკევება; отойти от кого или чего - либо; დაშორდე, განუდგე ვინმესთან ან რამეს; прервать связь, отношения; კავშირის, ურთიერთობის გაწყვეტა; прекратить, покинуть, бросить, перестать, отказаться, отступиться от кого-либо; შეწყვეტა, დატოვება, მიტოვება, უარის თქმა, ვინმესგან განდგომა; потерять, лишиться; დაკარგვა; быть утраченным, потерянным для кого-то. იყო ვინმესთვის დაკარგული.

Отцт, оцет, очет - кислота, уксус. მჟავა, ძმარი.

Очи - глаза; თვალები; очей своих видеть; პირისპირ შეხვედრა; царские очи видеть - встреча с царем с глазу на глаз. მეფესთან პირისპირ შეხვედრა.

Очивесть - явно, очевидно. აშკარად, როგორც ჩანს.

Очима - глазами. თვალებით.

Очинити, учинить - устроить, создать, заключить (мир). მოწყობა,

გამართვა, შექმნა, დადება (ხელშეკრულების).

Ошюю, ошную, сошнюю - по левую сторону. მარცხენა მხარეს.

Павечерницы, повечерница - повечерье, богослужение после ужина, перед сном. მწუხრის ღმრთისმსახურება.

Паки - опять, снова, прежде, как прежде, в прошлом, потом, затем, еще, вдобавок; ისევ, უწინარესად, როგორც ადრე, წარსულში, მერე, კიდევ, დამატებით; напротив, наоборот, так же, кроме того; и, же; და, კი, ხოლო; მაგრამ, მაინც, მიუხედავად ამისა, მით უფრო, - ც. однако, тем не менее, более того, даже; პირიქით, ასევე, გარდა ამისა; или, или же. ან, ანდა.

Пакибытие (паки) - духовное обновление, новое рождение; სულიერი განახლება, ხელახლა დაბადება; то же означают (იგივეს ნიშნავს): пакирождение, пакипорождение; пакипришествие - второе пришествие. მეორედ მოსვლა.

Палата - роскошное здание; მდიდრული შენობა; собрание высших государственных сановников. უმაღლეს სახელმწიფო მოხელეთა კრება.

Паметух, пометух - тот, кто помнит кого - либо, чего-либо. ვისაც ახსოვს ვიღაცა ან რაღაცა.

Память, паметь - общее название письменных сообщений, деловых записей, разных документов; სხვადასხვა წერილობითი ცნობები, საქმიანი ჩანაწერები, დოკუმენტები; копия документа или выписка из него; დოკუმენტის ასლი ან მისგან ამონაწერი; день церковного воспоминания. საეკლესიო ხსოვნის დღე.

Папежник - приверженец папы Римского, католик. რომის პაპის მიმდევარი, კათოლიკე.

Паперт - передняя часть храма, притвор, крыльцо в церкви. ტაძარში შესასვლელი, დერეფანი, სტოვა, კარიბჭე.

Параклит - параклис; პარაკლისი.

Пасхалия, паскалия - таблица для определения времени пасхи. აღდგომის დროის განმსაზღვრელი ცხრილი.

Патир, потир - чаша (во время обедни наливается вино для причащения). ბარძიმი (წირვისას მასში ასხამენ ღვინოს ზიარებისთვის).

Патрахель, потрахель - одежда священника. პიტრაქილი, მღვდლის ჩასაცმელი.

Паче - больше, более, более чем, сильнее, предпочтительно, особенно, превыше, кроме, помимо. უფრო, მეტად, უაღრესად, უპირატესად, განსკუთრებით, უფრო მაღლა, გარდა, გარეშე.

Пелена - покривало. გადასაფარებელი.

Переворочивати - изменить, переменить, переиначить. შეცვლა, გამოცვლა, გადასხვაფერება.

ересечи - переколоть, перерубить, расколоть. დახოცვა, გადაჭრა, გაპობა.

Перет - перед. წინ; Перет себя взять - встреча с глазу на глаз. პირისპირ

Шехвэдра.шкшызшк ЫПерс - Перстень, бэгъэдо.

Перси - грудь. мкърдо.

Персть – земля, глина, пыль; миӀа, тыхьа, мэтвэрэ; палец. тытэ

Пищаль - огнестрельное оружие; цэцэхьлъэсыкъэралъхьэ иарацэ, сыатэ.

Платно - полотно, платье, торжественная верхняя одежда. Нэгъэсауэ тхьилъэ, тхьанэгъэцэлъэ, зэрагъэпсэфыпӀэ зэдзэкӀэ тхьанэгъэцэлъэ.

Платчик (уменьшительная форма к плат) - кусок ткани, лоскут. гъэсэныгъэм и нэгъэрэ, нэгъэсауэ; Платок, покрывало; цыгъэрыхьэкӀэ, хьэлъэхьэкӀэ, гъэдэхьэфэрэ; кусок кожи, меха; тхьэгъэ, бгырыпхым и нэгъэрэ; кусок мяса; хъэрэ нэгъэрэ.

Плашеница - полотно с изображением погребения Иисуса Христа, над которым в церкви совершаются торжественные служения. гъэсэныгъэм Христэ гъэрэзэныгъэ зэрэхьугъэр, ӏофышӀэхэр зэрэзэхэлъхьэхэзэ ӏофшӀэнхэр зэрэзэхащэхэрэр.

Племя - родня, родственники. нэгъэсауэхэр, нэгъэсауэ цӀыхухэр.

Плошеть - площадь. мэкъумэщ.

Петами, пети, петие - песнь, воспевать, богослужение, молебень, восхваленные, славословие. орэдыӀо, гъэлъэгъуакӀэ, Дэитыныгъэр ӏофшӀэнэу, Дэитыныгъэр ӏофшӀэнэу, Дэитыныгъэр ӏофшӀэнэу.

Побил - победил, убил. гъэзэжьыгъэ, гъэзэжьыгъэ, мэкъэ.

Повед - проповедь. гъэсэныгъэ.

Повежд - расскажи. жиӀэ.

Повезд - везде, всюду. зэкӀэ.

Повечер - вечером. мафэм.

Повоевал - победил. гъэзэжьыгъэ.

Поволить - пожелать, приказать. жиӀэсэу, унафэ щӀэсэу.

Поганый - нехристианский, язычник. христэ динэу, ӏэщӀагъэ.

Поеска - пояс. бгырыпхым

Подвижник (Христа) - соратник, деятель. Христэ ӏофшӀэгъэ, ӏофшӀэгъэ.

Подвигся - подошел. кӀэлъыкӀуагъ.

Подвихнуться - подбить, подломить, дэзыхьэныгъэ, зэрэхьугъэ, гъэзэжьыгъэ.

Подвод - саугъэт, саугъэтыр, урэмэ, гъэсэныгъэ.

Подклюшник - помощник ключника. экономыр зэрэхьугъэ.

Подней - подняв, поднял. асыгъэ, асыгъэ.

Подъячий - помощник дьяка. дьякэм (мэкъэгъэ) и нэгъэрэ.

Поидох - ушел, пошел. кӀэлъыкӀуагъ.

Поем - прием, раз; мэкъэгъэ, ирагъэ, ирагъэ; отдельный случай осуществления какого-либо действия; ӏофшӀэныгъэ ӏофшӀэныгъэ; поима. ӏофшӀэныгъэ.

Поле - сухопутная дорога, степь. нэгъэсауэ, нэгъэсауэ.

Полон - плен. тхьэгъэ.

Полтретьяд(т)цат - двадцать пять (полтретья - два с половиной; орэдыӀо-

ევარი). ოცდახუთი.

Полудень - юг. სამხრეთი.

Полуночь - север. ჩრდილოეთი.

Помене - меньше, поменьше, младший. ნაკლები, უმცროსი.

Поминки - подарки. საჩუქრები.

Понеже - так как, пока, следовательно, ведь, хотя. რადგანაც, ჯერ, მაშასადამე, ხომ, თუმცა.

Понел - с тех пор. იმ დროიდან, იქიდან.

Попорт, поперти - поперечина (перекладина по ширине чего либо). განივი (ძელი, რუზე გადებული, წანწალა, კადონი).

Попрасте - попрали. ფეხქვეშ გათელეს, გაქელეს, დათრგუნეს.

Породихся - произойти, возродиться, родиться. ნარმოშობა, აღორძინება, განახლება, დაბადება.

Поручил - помог. დაეხმარა.

Порты - одежда, платье; ტანსაცმელი, კაბა; порты чернеческие - монашеская одежда. ბერმონაზონთა სამოსელი.

Посаженый - получивший от кого-либо во владение область или город. ვინმესგან ვინც რეგიონი ან ქალაქი მიიღო სამართავად.

Посилие - богатство, имущество, что по силам, возможность. სიმდიდრე, ქონება, რაც შეუძლია, შესაძლებლობა.

Посаженный - занимающее место отца (посаженный отец) или матери (посаженная мать) при свадебных обрядах. ჯვრისწერის მამობილი ან ჯვრისწერის დედობილი; пасаженник - ვინმესგან მოხელედ, მთავრად დასმული.

Поскан, посконь, поскань - особые конопли, иногда конопли вообще. განსაკუთრებული კანაფი, ზოგადად კანაფი. посканина - изготовленный из конопли холст. კანაფისგან დამზადებული ტილო.

Посмех - зря, напрасно; ტყუილუბრალოდ; легко, необдуманно; ადვილად, დაუფიქრებლად; во вред, будешь обманут; საზიანოდ, მოტყუვდები; посмел; насмешка, глумление. დაცინვა, მასხრად აგდება.

Посылка - поручение, связанное с отлучкой куда-то; სხვაგან წასვლასთან დაკავშირებული დავალება; поездка; მგზავრობა; поход для выполнения поручения; ლაშქრობა დავალების შესასრულებლად; то, что послано. რაც გაგზავნილია.

Посяг - бракосочетание, свадьба. ქორწინება, ქორწილი.

Поталь, потала, потальня - тонкая полоска листового металла из золота или серебра, употребляемая для отделки чего либо; ოქროსგან ან ვერცხლისგან დამზადებული ფურცლოვანი მეტალის ვიწრო ზოლი; состав для нанесения фальшивой позолоти (поталенный - отделанный, покрытый поталью). შემადგენლობა ყალბი მოვარაყებისთვის (მოვარაყებული).

Потир - см. патир.

Потрахель - см. патрахель.

Почели - приступили, начали. შეუდგნენ, დაიწყეს.

Почестити (почествити) - оказать уважение, вознаградить, наградить, прославить. პატივის მიგება, გასამრჯელოს მიცემა, დაჯილდოება, დიდებით შემოსვა.

Почесть - знак уважения, почтения; вознаграждение. პატივისცემის, თაყვანისცემის ნიშნად; გასამრჯელო.

Почно - почему. რატომ.

Почто - почему, зачем, за что. რატომ, რისთვის.

Правда - верность, справедливость, правота, отсутсвие вины, честность; закон, договор, обет, суд, свидетель. ერთგულება, სანდოობა. სამართლიანობა, სიმართლე, უდანაშაულობა, პატიოსნება; კანონი, შეთანხმება, აღთქმა, სასამართლო, მოწმე.

Прешествие - переход, окончание, прошествие (времени), пришествие. ჩვადასასვლელი, დასასრული, გასვლა (დროის), მოსვლა.

Прибылные люди - вновь прибывшие люди. ახლად ჩამოსული ხალხი.

Пригоже - достойно, хорошо, прилично; пригодно. ღირსეულად, კარგად, რიგიანად, გამოსადეგი, ვარგისი.

Прииде, приидох - пришел.მოვიდა

Приказ - общее название государственных учреждений или управления отдельных отраслей хозяйства, приказ. პრიკაზი- სახელმწიფო დაწესებულებათა ან მეურნეობის ცალკეული დარგების გამგეობათა საერთო სახელწოდება, ბრძანება

Пристав - лицо, назначенное для поручения к дипломатическому представителю. იასაული, ზედამხედველი, დავალებების შესასრულებლად დიპლომატიურ წარმომადგენლებზე მიჩენილი პირი; должностное лицо на суде, гонец, царский наместник, правитель. თანამდებობის პირი სასამართლოში, შიკრიკი, მეფისნაცვალი, მმართველი.

Притвор - передняя часть храма, предхрамье; სტოვა, მიშენება, შესასვლელი; дверь, двустворчатые двери. ჯარი, ორსაგდულიანი კარები.

Притворец (уменьшительная форма слова притвор) - მცირე სტოვა, მიშენება.

Пришед - пришел, придя. მოვიდა, მოვიდა რა.

Приямить- прямо, честно поступать. სწორად, პატიოსნად მოქცევა

Приях - принял; მიიღო; приях крещение - принял крещение. მოინათლა.

Проезжая грамота - грамота отдельным владельцам и воеводам о пропуске посланцев через их территории. სამგზავრო სიგელი, ეძლეოდა მფლობელებს და ვოევოდებს მათ ტერიტორიაზე დესპანის გატარების შესახებ.

Промышляты - пещись, заботиться; ზრუნვა; заниматся промыслом; საშოვარზე სიარული; задумать, планировать. ჩაფიქრება, დაგეგმვა; охотиться, вести военные действия; повелевать, просить. ნადირობა, სამხედრო მოქმედების წარმოება, განკარგულების გაცემა, თხოვნა.

Пророцы - пророки. წინასწარმეტყველები.

Просветить - восстановить зрение, осветить, дать свет, окрестить. მხედველობის აღდგენა, განათება, შუქის მიცემა, მონათვლა.

Прямити - быть правдивым, искренным, твердым; идти прямым путем. იყო სამართლიანი, გულწრფელი, მტკიცე; პირდაპირი გზით სიარული.

Псарь - მეძაღლე, მწევრების შემნახველი.

Пушати- освобождать, отпускать, отправлять, стрелять, прощать, даровать. ჩგანთავისუფლება, გაშვება, გაგზავნა, სროლა, პატიება, ჩუქება.

Радеть - стараться, заботиться. მზრუნველობა, გულისხმიერება.

Распросные речи - устное сообщение, показания. ზეპირი მოხსენება, ჩვენება.

Рать - война, бой, нападение, раздор; войско. ჭომი, ბრძოლა, თავდასხმა, უთანხმოება; ჯარი; ратные люди-войны. მეომრები.

Рек - сказать, называть; თქმა, დასახელება; имя рек - назови имя,тот и тот. სახელი თქვი, ეს და ეს.

Рекоша, рекша, рек - сказал, назвал. თქვა, დაასახელა.

Рен - гнев; მრისხანეობა, გულისწყრომა; рен держать - разгневаться. განრისხება.

Рече - сказал. თქვა.

Речи роспросные - см. Распросные речи.

Репида (рипида)– опахало, которым дьякон во время обедни машет над престолом. საგრილებელი (მარაო), რომელსაც წირვისას დიაკონი ტრაპეზის თავზე აქნევს.

Решотачки (решетки) - решотка, клетчатый. უჯრედი, ჩარჩო, კუბა-კუბად ნაკერი.

Рогатина - копье с длинным и широким обоюдоострым наконечником. ჰოროლი; ძელი, რომელსაც შუაზე გაყრილი აქვს ორივე მხარეს წაწვეტებული კეტები ჯვარედინად; დადიანური, კისერზე შემოსაცმელი პატიმართა რკინის საყელო ორი ან ოთხი გრძელი წვეტებით.

Розвратье - расхождение, разрыв. დაშორება, განხეთქილება, გაწყვეტა.

Рок - судьба, возраст, год, время. Ведри, ასაკი, წელი, ჟამი, დრო.

Рухлядь - движимое имущество (одежда, ковры и т. д.), скарб, товар. მოძრავი ქონება (ტანსაცმელი, ხალიჩა და ა.შ.), ბარგი-ბარხანა, საქონელი.

Рушний - ручной. ხელის.

Рыб(рибий, рыбий) - рысь, рысак; იორღა, კარგად მოსიარულე, თოხარიკი; осм рыб коней - 8 рысаков, 8 თოხარიკი, ჩორთით მორბენალი ცხენი; рибухтать, рибайдать, рибандать - бежать рысцой. ჩორთით სირბილი.

Рынды - оруженосцы - телохранители. მეაბჯრე-მცველი.

Сак - епископская одежда. ეპისკოპოსის სამოსი; мешок, сумка. ტომარა, ჩანთა.

Салтан - султан. სულთანი.

Светил - освятил. აკურთხა

Своз (свозити) - свозить, кража, насильное возвращение. წაყვანა, წაღება, ქურდობა, იძულებით დაბრუნება.

Семо - см. Овамо.

Серетба - серый; ნაცრისფერი, რუხი; половина. ნახევარი.

Сиверский - северный. ჩრდილოელი.

Сиириечь, сиречь - то есть, другими словами. ანუ, სხვა სიტყვებით.

Сказка - устное сообшение, объявление, оповешение, оглашение, показание. ზეპირი მოხსენება, განცხადება, შეტყობინება, გამოცხადება, ჩვენება.

Скакать- пригать, танцевать, скачка. ხტუნვა, ცეკვა, დოღი.

Скать - дескать, сказать;- ო, თქმა; стать на; რაღაცაზე დადგომა; крестить. მონათვლა.

Скатный - крупный, ровный и круглый. დიდი, სწორი, მრგვალი, განსხვავებული, გამორჩეული. Скатный жемчуг - ობოლი მარგალიტი.

Скоромный - не употребляемый в пищу во время поста (запрещенная в постные дни пища). სამარხვო, მარხვის დღეებში აკრძალული საჭმელი.

Скрижаль - камень, плита, доска со священным текстом. ქვა, ფილა, დაფა წმინდა ტექსტით; სამხრე

Словется - именуется, называется. სახელდება, იწოდება.

Случение - соединение, событие, успех, встреча. გაერთიანება, მოვლენა, წარმატება, შეხვედრა.

Смиренный - послушный, мирный, смирный, тихий, спокойный, кроткий, умеренный, удрученный, слабый, больной. მორჩილი (დამჯერი), მშვიდობიანი, თვინიერი (მორჩილი), წყნარი, მშვიდი, თავმდაბალი, ზომიერი, შეწუხებული, სუსტი, ავადმყოფი.

Смирный - спокойный; темного цвета(одежда). მშვიდი, მუქი ფერის (ტანსაცმელი).

Сниде - сходить, сойти. ჩამოსვლა, ჩამოხდომა.

Снити, снитие - сошествие. ჩამოხდომა.

Соборный - соборная церковь; კათოლიკე, ე.ი. საყოველთაო ეკლესია, დედა ეკლესია; Соборный храм. საკრებულო ტაძარი.

Собча - сообща, вместе. ერთიანად, ერთად.

Совершение - окончание. დასრულება.

Содетель - творец, создатель, вершитель. შემოქმედი, გამჩენი, გამგებელი, ბედის მწერალი.

Сорок - товарно - денежная единица, счетная единица пушного товара, особенно соболей, единица счета; церковный административный округ. სასაქონლო- ფულადი ერთეული, ბეწვიანი საქონლის საანგარიშო ერთეული, განსაკუთრებით სიასამურის; ზოგადად საანგარიშო ერთეული; დათვლის ორმოციანი სისტემა; საეკლესიო ადმინისტრაციული ოლქი.

Сорочинское пшено - восточное пшено-рис. აღმოსავლური ხორბალი-ბრინჯი.

Сотник - должностное лицо в России XIII- XVII веков, управлявщее административной единицей с населением до ста или более дворов тяглого населения; в войсках же - предводитель отряда в сто и более воинов, командир сотни. თანამდებობის პირი XIII- XVII საუკუნეების რუსეთში, რომელიც მართავდა ადმინისტრაციულ ერთეულს 100 ან მეტი მობეგრე კომლით; ჯარში კი 100 ან მეტი მებრძოლისგან შემდგარი რაზმის წინამძღოლი, ასეულის მეთაური, ასისთავი. АыугдшыьУЕфгкшб фышыЕфмшю

Спожино - см. Оспожин день.

Справливати - оформлять, подписывать, сверять, узнавать, уточнять, чинить, находить(след). ჩაფორმება, ხელისმოწერა, შეჯერება, შეტყობა, დაზუსტება, შეკეთება, პოვნა (კვალის); Одолеть. დაძლევა.

Срачица - рубашка. პერანგი.

Сретение - встреча; сретение Господне - მიგებება; მირქმა უფლისა.

Ссылка, обсылаться - сношение,связь, послание, обращение, ссылка; ურთიერთობა, კავშირი, წერილი, მიმართვა, დამოწმება.

Станица - конный разведывательный отряд, несущий службу на степных границах Росии; отряд, группа людей; поселение казаков, артель. სადაზვერვო ცხენოსანი რაზმი, რომელიც რუსეთის სტეპებიან საზღვრებზე მსახურობდა; რაზმი, ადამიანთა ჯგუფი; კაზაკთა დასახლება, არტელი; хор, стадо. გუნდი, ქორო, ფარა, სოფელი.

Стоечи - стоящий, стоячий. რომელიც დგას.

Стол - отдел (денежный, лавочный, поместный, пушкарский, хлебный и т.д.) в приказе. განყოფილება (ფულადი, სავაჭრო, საადგილმამულო, საზარბაზნე, სასურსათო და ა.შ.) პრიკაზში.

Столп - столб, колонна, опора, башня. ბოძი, სვეტი, საყრდენი, კოშკი.

Стольник - придворный сан; карис моxелэ; заведующий царским столом; მეფის კარზე სამსახურის ხელმძღვანელი; სუფრაჯი, მეტრაპეზე; один из средних разрядов служилого сословия, стоящее выше дворян; მსახურეული ფენის საშუალო თანრიგი, რომელიც აზნაურებზე მაღლა დგას. Священноначальник, святитель. მღვდელმთავარი.

Стольный - тронный, столичный. სატახტო, დედაქალაქი.

Страна - сторона, край, местность, область, государство. გვერდი, მხარე, ადგილი, ოლქი, სახელმწიფო.

Страстотерпец - потерпевший страдание за Христа, великомученик. ქრისტეს გამო ტანჯული, დიდმოწამე.

Стратилат - вождь, воевода, военачальник. ბელადი, სარდალი.

Стрельцы - стрелки, в XVI-XVII веках постоянное войско в Россий. სტრელცები - მუდმივი ჯარი რუსეთში.

Стретение - см. сретение.

Струг - речное гребное или парусное плоскодонное судно для перевоза груза и посажиров. სამდინარო ნიჩბიანი ბრტყელძირიანი ნავი ან იალქნიანი გემი, რომელიც ტვირთის გადასაზიდად, აგრეთვე მგზავრების გადა-

საყვანად გამოიყენებოდა.

Супостат - враг, неприятель. მტერი.

Съезжая изба - канцелярия городового воеводы. ქალაქის ვოევოდას, ქალაქის პოლიციის უფროსის კანცელარია.

Сын боярской - см. Боярские дети.

Сыскати - искать, расследовать, доставать. ძებნა, გამოძიება, შოვნა, პოვნა.

Сытник - заведующий при царском дворе «сытными» (различного рода напитками); მეფის სასახლეში სხვადასხვა სახის სასმელების გამგე; во время царских походах носит суды с питьем; ვინც მეფის ლაშქრობების დროს სასმელით სავსე ჭურჭელს ატარებს; кравчий; მწდე, ღვინის დამსხმელი, სახლთუხუცესი, მატაკარანი,

Ся - себя. ჩემს, თავის თავს.

Тагды - тогда. მაშინ.

Токожде, такоже - тоже. აგრეთვე, ისიც, მაინც.

Тат - вор. ქურდი.

Татба - воровство. ქურდობა.

Титло - титул; ტიტული; знак над сокращенными словами в церковных и иных книгах, документах. ქარაგმა - ნიშანი შემოკლებით დაწერილი სიტყვების თავზე.

Товариш - заместитель, помощник. მოადგილე, თანაშემწე.

Тоеш - в ту. იმ.

Токмо - только. მხოლოდ.

Толико - столько. იმდენი.

Толмач - переводчик нисшего разряда (устный). დაბალი თანრიგის თარჯიმანი (ზეპირი).

Тыя - те. ის, ისინი, იგი, იმ.

Тя - тебя. შენ.

У руки был - приложиться к руке. ხელზე ემთხვია.

Убо - итак, сего ради, посему, следовательно. ამგვარად, ამრიგად, რისთვის, ამიტომ, მაშასადამე.

Убойство - убийство. მკვლელობა.

Убрус - платок, полотенце. თავსაფარი, პირსახოცი.

Уд - половой орган. სასქესო ორგანო.

Узорчья (узорачья) - предметы художественной промышленности: чеканное золото и серебро, вышитые ткани и. т. д. მხატვრული რეწვის საგნები: ჭედური ოქრო და ვერცხლი, მოქარგული ქსოვილები და ა.შ.

Убор, орарый - перевязь, которую во время церковной службы дъякон надевает на плечо. ღმრთისმსახურებისას დიაკონის მიერ მხარზე გადასაცმელი; სადიაკონო, მორთულობა.

Улус - род, поколение (у татаро-монголов). გვარი, თაობა (თათარ-მონღოლებში).

Умет - помет, дермо. განავალი, ნეხვი.

Умре - умер. გარდაიცვალა.

Ученет (учинит, учнет, учнут, учал) - начнет, устроит, совершит. დაიწყებს, მოაწყობს, მოახდენს.

Федорова Неделя - суббота первой недели Великого Поста (в честь Великомученика Федора Тирона). დიდი მარხვის პირველი შაბათი დიდმოწამე თეოდორე ტირონის პატივსაცემად.

Феряз - длинная мужская одежда с длинными рукавами без воротника и перехвата. გრძელსახელოებიანი მამაკაცის გრძელი ტანსაცმელი საყელოსა და საწედურის გარეშე.

Филипов пост –пост св.Филиппа, день памяти которого приходится на 14 ноября; рождественский пост . შობის (წმინდა ფილიპეს, რომლის ხსენების დღეა 14 ნოემბერი) მარხვა.

Фортуна (Хуртина), фуртуны - пурга, вьюга, вихрь, набег ветра. ცქარბუქი, გრიგალი, ამოვარდნილი ქარიშხალი. По украински хвортуна (буря) - ქარიშხალი, ქარბორბალა. Фурит- ветер сильно дует. ცარი ძლიერად ქრის.

Фражское, фряское - западно-европейский из латинских стран. დასავლეთევროპელი ლათინური ქვეყნებიდან.

Фрязи - француз (т. е. католик), западноевропеец, римские воины. ფრანგი (კათოლიკე), დასავლეთევროპული, რომაელი მეომრები.

Фуртуны - см. фортуна.

Хантипа - искаженное грузинское слово «хелмципе» (государь). დამახინჯებული ქართული სიტყვა "ხელმწიფე".

Харавина - шкура. ტყავი.

Харатье - пергамент. პერგამენტი, ეტრატი.

Харч - съестный припас, поек. სურსათი, საჭმელი.

Хто - кто. ვინ.

Хитон - плащ. ლაბადა, მოსასხამი.

Хитрость - замысловатость, мудренность; ძნელსაცნაურობა, მიკიბულ-მოკიბულობა.

Холоп - зависимый человек. ხოლოპი, დამოკიდებული ადამიანი.

Хоромина (от храма) - хоромы, жилой дом, деревянный чертог. სასახლე, საცხოვრებელი სახლი, ხის სასახლე.

Хош - хочешь. გინდა.

Храмина - храм в храме Божий, здание для общественного богослужения; ტაძარი ღმრთის ტაძარში, შენობა საზოგადოებრივი ღმრთისმსახურებისთვის; церковь; ეკლესია; Дом, стоянка; სახლი, სადგომი.

Цка - см. дцка.

Чарка, чара - небольшой сосуд для пития вина. ღვინოს დასალევი ჭურჭელი, ფიალა.

Чарык - восточная обувь из сыромятной кожи. მოქნილი ტყავისაგან დამზადებული აღმოსავლური ფეხსაცმელი; ქალამანი.

Час боевой - полный час, больше часа; სრული საათი, საათზე მეტი;

час с боем. საათი დასარეკით.

Чаять - надеятся, ожидать. იმედის ქონა, დაიმედება, მოლოდინი.

Чекуша - большой деревянный прибор (молоток) для постукивания; სარაკუნებელი ხის დიდი ურო.

Чекушка, чека - засовка, вкладываемая в скважины на концах осей или болтов (осевая чека, болтовая чека); деревянная колотушка; სოლი, ურდული, დასაკეტი, ხის დიდი სარაკუნებელი.

Чело - лоб, верхняя часть лица. შუბლი.

Челом бить - см. Бити челом.

Челобитие (челобитный) - благодарность, просьба, жалоба; მოკითხვა, თავის დაკვრა, თხოვნა, საჩივარი.

Чепи - цепи. ძეწკვი, ჯაჭვი.

Чермный - красный, багровый. წითელი, მეწამული.

Чернец - монах. ბერი, ბერმონაზონი.

Черница - монахиня. მონაზონი ქალი.

Чернь - простой народ. უბრალო, მდაბიო ხალხი.

Червчет, червчатый - багровый. მეწამული, ძონეული.

Чесный - знатный. წარჩინებული.

Четыредесятница - большой (сорокодневный) пост; დიდი (ორმოცდღიანი) მარხვა, წმ. ორმოცეული.

Чхьнет - чихнет. დაცემინება.

Чюж - чужой. სხვისი, უცხო.

Шандан - подсвечник. შანდალი, სასანთლე.

Шарап - водка (домашняя), вино. არაყი (სახლის), ღვინო.

Шед - идя, шел. მიდიოდა რა, მიდიოდა.

Шерстовать - бить. დარტყმა, ცემა.

Шерт - клятва; ფიცი; шертовать - давать клятву. დაფიცება, ფიცის მიცემა.

Шкода, шкота - потеря, убыток. დანაკარგი, წაგება.

Шти - шесть; ექვსი; шест (длинная неотесанная жердь). ჭოკი (გრძელი გაუთლელი ლატანი).

Шуица - стоящий (от Бога) по левой стороне, грешник. მმარცხენა მხარეს (ღმერთისგან) მდგომი, ცოდვილი.

Шурмовал - махал, делал прием (боевой). იქნევდა, ილეთს (სამხედროს) აკეთებდა.

Щерба - горячая похлебка, навар. ცხელი სალაფავი, ნახარში.

Яз - см. Аз.

Языки - народы; ხალხები; бусурманские языки - мусульманские народы. მაჰმადიანი ხალხები.

Яко - как, точно, словно, подобно тому как; როგორ, ზუსტად, ვითომ, მსგავსად იმისა, როგორც; потому что, так как, в качестве. იმიტომ რომ, რადგანაც, სახით.

Яков - какой, каким (яков отец, таков сын). როგორი (როგორი მამაა, შვილიც ისეთია).

Якожде - так как, точно так. რადგანაც, ჭეშმარიტად.

Ям - почтовая станция; საფოსტო სადგური; стан на большой дороге, где едущие меняют лошадей. ბანაკი, სადგური გრძელ გზაზე, სადაც მგზავრები ცხენებს იცვლიან.

Японча (япанча)–см. Епанча.

Ясыр - пленник. ტყვე.

Яшма (камень) - горная осадочная порода камней красного, зеленого или серого цвета; მთის ნალექოვანი წითელი, მწვანე ან ნაცრისფერი ქვა; применяется как декоративный камень для изготовления художественных изделий. როგორც დეკორატიული ქვა, გამოიყენება მხატვრული ნაკეთობების დასამზადებლად.

ლექსიკონის შედგენისას გამოყენებულია (при составлении словаря использованы):

ნიკო ჩუბინაშვილი. რუსულ-ქართული ლექსიკონი, I. თბ., 1971; ნიკო ჩუბინაშვილი. რუსულ-ქართული ლექსიკონი, II. თბ., 1973; ნიკო ჩუბინაშვილი. ქართულ-რუსული ლექსიკონი. თბ., 1984; Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н. Ушакова, тт. I-IV. М., 1935-1940; Словарь современного русского языка , тт. I-XVII. М., - Л., 1950-1965; В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, тт. I-IV. М., 1978-1980; М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, тт. I-IV. М., 1986-1987; Словарь русского языка XI-XVII веков, тт. I-XXVIII. М., 1975-2008,

и т.д.

დოკუმენტში მოხსენიებულ პირთა საძიებელი*

საქართველო

ალექსანდრე III იმერეთის (ბაშიაჩუკის) მეფე 309, 310

ანდრია - ცაიშის ეპისკოპოსი 273, 289-293, 295-299, 308, 309, 311, 312, 314-323, 325-334, 354, 355

არტემი (არტემონი) - არქიმანდრიტი 289, 290, 314, 316-320

ბოგუჩინი (ბოკუჩავა?) დემოგონია - სასახლის ეკონომოსის თანაშემწე, პრისტავი 314, 334, 350-352

გეგენავა გაბრიელ თევდორეს ძე - სამეგრელოს სამთავროს კარის ეკლესიის მღვდელი, ელჩი რუსეთში 219, 222-229, 231-234, 239, 247, 260, 261, 289, 291, 293, 295, 307-309, 311, 314, 315, 321, 325-327, 330, 331, 353

გიორგი III - იმერთის მეფე 310, 323

გრიგოლ მეფე - იხ. გიორგი III

გულიკაკო - სამთავრობო კარზე სასმელების მწდე 315

გურიელი ვახტანგ (ვორტამ) II - გურიის მთავარი 299, 303, 311, 335, 351

გურიელი სვიმონ - გურიის მთავარი, ლევან II-ის სიძე 293

დადიანი ალექსანდრე - ლევან II-ის ვაჟიშვილი მეორე ცოლისგან 226, 299, 311, 335, 353

დადიანი გული - ლევან II-ის გარდაცვლილი ქალიშვილი მეორე ცოლისგან 299, 335

დადიანი მაშია - ლევან II-ის გარდაცვლილი ვაჟიშვილი პირველი ცოლისგან 335

დადიანი მანუჩარი (მანუილი) - სამეგრელოს მთავარი, ლევან II-ის მამად 293, 298, 322

დადიანი მანუჩარი - ლევან II-ის გარდაცვლილი ვაჟიშვილი პირველი ცოლისგან 299, 335

დადიანი მანუჩარი - ლევან II-ის ვაჟიშვილი მეორე ცოლისგან 226, 311, 335

დადიანი ძილუხანი - ლევან II-ის ქალიშვილი მეორე ცოლისგან 299, 335

დარეჯანი - იხ. შარვაშიძე დარეჯანი

დარეჯანი (ნესტანდარეჯანი) - იხ. ჭილაძე დარეჯანი

დემენტი (დომენტი) - სასახლის ეკონომოსი 298, 306, 311

ევტიქი - ბედიის ეპისკოპოსი 297, 332

---

* საძიებელში არ არის შეტანილი რუსეთის მეფის მიხეილ თევდორეს ძის, სამეგრელოს მთავრის ლევან მეორე დადიანის, რუსი ელჩების ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის სახელები, რომლებიც გამოქვეყნებულ მასალებში ხშირად გამოიყენება

ელენე (დედოფალი) - იხ. ჭილაძე დარეჯანი
ვასილ ბელორუსი - ყოფილი ზაპოროჟიელი კაზაკი, ლევან II ხაზინის მცველი 326
თეიმურაზ I - კახეთის მეფე 221, 225, 245, 297, 302, 304, 330, 337, 341, 354
ივანოვი ალექსანდრე - თერგის კაზაკი, წარმოშობით ქართველი რომელიც სამეგრელოში თან ახლდა რუსეთის ელჩს ფედოტ ელჩინს 267, 270, 273, 276-278, 280, 283, 284, 355
იოანე (ივანე) - წალენჯიხის მაცხოვრის ეკლესიის მღვდელი 324
იოანე (ივანე) - ტრაპიზონელი, გადაარჩინა ყოვლადწმინდა ღმრთისმშობლის ხატი, შემდგომში დიდი ლავრის იღუმენი წმინდა მთაზე 346-348
იროდიონი [ილარიონი] - წმ. მთის დიდ ლავრაში დაყუდებული ქართველი ბერი 347
კირილე - ტრაპიზონის მიტროპოლიტი 351
კუჩალია თავეი//კუჩულია რამაზანი - აზნაური, კარის მოხელე 294, 299, 307-309, 354
ლიპარტიანი გიორგი (იური) - ლევან II-ის ღვიძლი ბიძა 221, 298, 299, 311, 335, 336
ლიპარტიანი გიორგი (იური) გიორგის (იურის) ძე - ლევან II-ის ბიძაშვილი და შვილობილი 299, 311, 335, 343
ლიპარტიანი მელხეი//ვამეყი გიორგის (იურის ძე) - ლევან II-ის ბიძაშვილი და შვილობილი, სამეგრელოს მომავალი მთავარი ვამეყ III 299, 335, 353
მალაქია II (გურიელი) - დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) კათოლიკოსი 225
მაქსიმე I (მაჭუტაძე) - დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) კათოლიკოსი 272, 296, 303, 329, 330
მაქსიმე - ცაიშის ეკლესიის მღვდელი 355
მანუჩარი (მაკუჩარი, მანუილო) - პრისტავი, აზნაური, რუსული ელჩების წარმომადგენლებს სოფ. ხუდონში დახვდა 289, 314, 315
მახარებელი - სუჯუნის წმ. ჩიორგის ეკლესიის მღვდელი 350, 353
მახუტია - ლევან II-ის მიერ შერისხული სამეგრელოს მკვიდრი, რომელიც ფედოტ ელჩინის თხოვნით მთავარმა შეიწყალა 274, 335
მეფლი (მეთოლა) - დიდმოხელე, ლევან II-ის ქვისლის როსტომის სიძე (დის ქმარი) 333
მიტროფანე - მარტვილის მიტროპოლიტი 300, 301, 303, 304, 306, 312, 336-342, 345, 346, 348-350
მიხეილ ბელორუსი - იხ. ვასილ ბელორუსი 335, 336
მოგელი - კარის მოხელე 271, 272, 281, 282, 315
მოგელკა - ფედოტ ელჩინისთვის დანიშნული დაცვის წევრი 272
ნეონილა (ნენილა) - მოციქულთასწორი ნინო 302, 341, 422, 454
ნესტანდარეჯანი - იხ. ჭილაძე დარეჯანი

ნიკიფორე - ბერძნული ნარმოშობის ქართველი მიტროპოლიტი, კახეთის ელჩი რუსეთში 220, 221,
ნიკოლოზი (ჩოლოყაშვილი, ნიკიფორე ირბახი) -არქიმანდრიტი, ეპისკოპოსი 268, 304, 306, 307, 308, 353-355
პაატა - ლევან II დადიანის კარის მოხელე 353
პეპუკა - იხ. ჭილაძე პეპუკა
პოტაპი - ლევან II დადიანის კარის მოხელე 306, 311
როსტომი - ლევან II დადიანის მზახალი 333, 351
როსტომი (ურუსტამი, ურუსლანი) - ქართლის მაჰმადიანი მეფე, ლევან II-ის სიძე (დის ქმარი) 293, 335
სავკა - რუსეთში ელჩად ნამყოფი მღვდელ გაბრიელ გეგენავას კაცი 326
სვიმონ I - ქართლის მეფე 334
სვიმონი - იხ. გურიელი სვიმონ
ტანურია, ცენატურია - იხ. შარვაშიძე დარეჯან
ურუსლანი, ურუსტამი - იხ. როსტომი (ურუსტამი, ურუსლამი)
შარვაშიძე დარეჯანი - ლევან II-ის პირველი მეუღლე 221, 335
ჩიჩუა რამაზ - ლევან II კარის მოხელე 355
ჭილაძე დარეჯანი (დედოფალი) - ლევან II-ის მეორე მეუღლე 221, 290, 298, 299, 311, 324, 326, 334, 335, 353
ჭილაძე პეპუკა - ლევან II-ის ცოლის ძმა 350
ხახუტა - ლევან II-ის ბოქაური შვილი 335
ჯგირკოჩი - სამეგრელოს მკვიდრი, რომლის სახლში რუსი ელჩები ორი კვირა ცხოვრობდნენ 273, 274

რუსეთი

ალექსი მიტროპოლიტი - სასწაულმოქმედი 285, 349, 350
ალექსი მიხეილის ძე - უფლისწული და რუსეთის მომავალი მეფე 262, 273, 275
ანა მიხეილის ასული - მეფის ასული 273, 275
ანტონ ღირსი (რომაელი) 348
აფანასიევი როდია (ოფანასიევი) - თან ახლდა ფედოტ ელჩინს (ფედოტის კაცი) სამეგრელოში 278, 284, 285
ბაჟენოვი ფედკა - პოდიაჩი, სამეგრელოში გაგზავნილი ელჩობის შემადგენლობაში შედიოდა, მაგრამ გზაში გარდაიცვალა 234, 271, 277, 286, 288
ბასილი - იხ. ვლადიმირი
ბასკაკოვი თევდორე - რუსეთში სამეგრელოს ელჩის გაბრიელ გეგენავას პრისტავი 223
ბელოკუროვი ს. 313
ბელოსელსკი ნიკიფორე ივანეს ძე - თავადი სარატოვიდან 279, 280, 283, 285

ბესტუჟევი ივაშკო - მეფის ყმა 219,
გრიგორიევი ივაშკა - თან ახლდა ფედოტ ელჩინს (ფედოტის კაცი) სამეგრელოში 268, 274, 276, 278-280, 282, 284, 285
დიმიტრი ივანეს ძე (დონელი) - მოსკოვის დიდი მთავარი 349
დიმიტრიევი ივანე - რუსეთში კახეთის ელჩის მიტროპოლიტ ნიკიფორეს თარჯიმანი 220
ევდოკიმე - მღვდელი, სპარსეთში გაგზავნილი რუსული ელჩობის მონაწილე, მსახურობდა ასტრახანის სამების მონასტერში 233
ევდოკია ლუკიანეს ასული - დედოფალი, მეფის მიხეილ თევდორეს ძის მეუღლე 273, 275, 282, 283
ელჩინი ემელიანე ვასილის ძე 313
ვარლამი - ასტრახანის სამების მონასტრის არქიმანდრიტი 279, 280, 283, 285
ვლადიმირი (ნათლობის სახელი ბასილი) - კიევის დიდი მთავარი 302, 340, 341
ვოლკონსკი თევდორე - თავადი, კახეთში რუსული ელჩობის ხელმძღვანელი 222, 223
ივაშკა - იხ. გრიგორიევი ივაშკა
იგორი - კიევის დიდი მთავარი 341
იევსკი ათანასე - ბოიარის შვილი, მსრბოლელი თერგიდან და ელჩ გაბრიელ გეგენავას პრისტავი 222, 223
თევდორე თევდორეს ძე - იხ. ლიხაჩევი თევდორე
იოსაფი (ისაფი) - მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქი 290, 300, 301, 337
ირინე მიხეილის ასული - მეფის ასული 273, 275, 279, 282, 284
კალუჟანინი ვასკა - ასტრახანელი სტრელეცი 267, 269
კირილე - ნიჟნი-ნოვგოროდის საფოსტო სადგურის პოდიაჩი 279, 285
ლვოვი გრიგორი - სათათბიროს დიაკი 223, 267, 269
ლიხაჩევი რომანი - სტრელეცთა ასეულის მეთაური 219
ლიხაჩევი თევდორე - სათათბიროს დიაკი 220, 223, 267, 269, 278, 286
მალოვი ოსიპი - მდ. ბისტრაიაზე არსებული დასახლების ატამანი 267, 269, 280
მატვეევი კლიმენტი (კლიმი) - ნიჟნი-ნოვგოროდის საფოსტო სადგურის ხელმძღვანელი 279, 283, 285
მატიუშკინი მაქსიმე - სათათბიროს დიაკი 220, 223, 267, 269
მეზეცკი დანიელ ივანეს ძე - ბოიარი, თავადი 234
მოროზოვი ივანე ვასილის ძე - ბოიარი და ყაზანის ვოევოდა 235
ნიკიტა - მეფის მოძღვარი, ხარების ეკლესიის დეკანოზი 229, 231
ნიკიფორე (პანეოტა) - კიევისა და სრულიად რუსეთის მიტროპოლიტი 343
ოდოევსკი ნიკიტა ივანეს ძე -ასტრახანელი ბოიარი 269
ოლადინი ტიმოთე დენისის ძე, თავადი - თერგის ვოევოდა 269

ოლფერიევი ანდრია 279, 283
ოსიპოვი ოსკა (ოსიპი) - თარჯიმანი 222, 268, 274, 278, 279, 282, 284, 293, 324, 350
პლეშჩევი ანდრია - სპარსეთში რუსული ელჩობის ხელმძღვანელი 234
ჟეხოვი კალისტრატკო - ხელმწიფის ყმა 219
რიურიკი 257, 341
რომოდანოვსკი ვასკა - ხელმწიფის ყმა 219
სვიატოსლავი - კიევის დიდი მთავარი 340, 341
სიცკი იური ანდრიას ძე - ბოიარი და ვოევოდა 236, 287
ტალიზინი მიკ. - სპარსეთში რუსული ელჩობის წევრი 234
ტატიანა მიხეილის ასული - მეფის ასული 273, 274, 275, 285
ფეფილოვი ნიკიტა - ნიჟნი-ნოვგოროდის საფოსტო სადგურის პრიკაზჩიკი 279, 283, 285
ფილარეტი (თევდორე ნიკიტას ძე რომანოვი) - მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქი 354
შიშკინი თევდორე - რუსეთში კახეთის ელჩის მიტროპოლიტ ნიკიფორეს პრისტავი 220
შორინი ვასილი 279, 283
ხანენევი ივანე - საელჩო პრიკაზის პოდიაჩი 269, 279, 280, 283
ხილკოვი ივანე - თერგის ვოევოდა 236, 237, 269, 283, 287
ხოვანსკი ანდრია ანდრიას ძე - თავადი 234

ჩრდილოეთ კავკასია

ალეგუკა - ყაბარდოს ერთ-ერთი მფლობელი 219, 237, 264, 267, 270, 275, 287, 288, 299, 307, 309-311, 355
ბატარხანკო - ალეგუკას უზდენი 219
ბეშტაჩკო - ალეგუკას უზდენი 219
ბილშუკი - 312
გალისტანი (ელისტანი, კალისტანი) - ყარაჩაეველი მურზა, ელბუზდუკის ძმა 270, 278, 288, 309, 312
ელისტანი - იხ. გალისტანი
ელბუზდუკი - ყარაჩაეველი მურზა, გალისტანის (ელისტანის) ძმა 270, 288, 307
იდარი (ილდარი) - ყაბარდოს ერთ-ერთი ყაბაკის მფლობელი 264, 313, 355
მულდარი, მუნდარი 237, 264, 283, 355
ონზორი (ანზორი) - ერთ-ერთი ყაბაკის მფლობელი 313
პშუკა - ხაპუკას უზდენი 267, 270, 288, 315
ტოშოვკა 219
ურანბა, ბარანბა (ობეზის ურანკანელი თავადი) - ალეგუკოს უზდენი 288
ურისტიამბეკი - ნოღაიელი მურზა 270, 277

ხაპუკა (ხაპუპა) - ალეგუკას ძმა 267, 270, 278, 287, 288, 313, 315, 355
ხოტოჟუკი, ოტოჟუკი - ალეგუკას ძმა 237, 287, 288
ხოძიაკა - ყარაჩაეველი მურზა 315

სხვა ქვეყნები

აბას I - სპარსეთის შაჰი 243
ავგუსტინე (გაი იული ცეზარი ოქტავიანე) - რომის იმპერატორი ძვ. წ. 43 წლიდან ახ. წ. 14 წლამდე 257, 341
ათანასე - ალექსანდრიის პატრიარქი 257
ალექსანდრე მაკედონელი 257
ალიგულა - ყიზილბაშელი ვაჭარი 228
არიოზი - ერეტიკოსი 252, 255
ბაგატირ (ბეგადირ) გირეი - ყირიმის ხანი 242
ბესრიაკუმლი - ყიზილბაშელი, ლევან მეორესთან სპილოს მომვლელად, შემდგომში კი თარჯიმნად მსახურობდა 299, 300, 311
დიოსკორი - ერეტიკოსი, 254
ევიონი - ერეტიკოსი 255
ევტიქი - ერეტიკოსი 254
ვლადისლავ IV - პოლონეთის მეფე 242
თეოფანე - იერუსალიმის პატრიარქი 337
იბრაიმი - თურქეთის სულთანი 302
კარულოსი - ერეტიკოსი (?) 343
კირილე - კონსტანტინოპოლის პატრიარქი 337
მაკედონიოსი - ერეტიკოსი-დუხობორეცი 252
მიხეილ VIII პოლეოლოგი - ნიკეის იმპერატორი 342
მურად IV (მარატი, მურატი) - თურქეთის სულთანი 242, 300, 302
ნესტორი - ერეტიკოსი 255
ჟიგიმონტი - იხ. სიგიზმუნდ IV
რეჟაპი - ყიზილბაშელი ვაჭარი და შახის ხაზინდარი 228
საბელიოსი - III საუკუნის ღვთისმეტყველი 252
სეფი I (სუფი) - სპარსეთის შაჰი 243, 300
სიგიზმუნდ IV 242
უსეინ ხან ბეკოვი - ყიზილბაშელი ვაჭარი 228
ფორმოზუსი (ფარმოსი) - რომის პაპი 343
ჰეროდე - იუდეველთა მეფე 338

ალექსი მიტროპოლიტი - სასწაულმოქმედი 285, 349, 350
მოწამე ამბერკი 296 .
აბრაამი 256, 316, 341
ადამი 256, 257, 290, 306, 316, 354
აზარი 292
ამბროსი მედიოლანელი 296
ბასილ დიდი 293
მოწამე ანა 292
ანა 292, 323
მოწამე ანასტასია 292, 323
ანდრია კრეტელი 292, 323
ანდრია პირველწოდებული 302, 341
მოწამე ანდრონიკე 296
ანტონ ღირსი 292, 323
ანტონ სასწაულმოქმედი 348
არქიპო მოციქული 323
მოწამე ბარბარე 292, 296, 323, 354
ბასილ კესარიელი 292, 323
გაბრიელ მთავარანგელოზი 320, 322, 324
დიდმოწამე გიორგი 289, 292, 296, 297, 303, 306, 315, 323, 325, 326, 330, 331, 350, 352
გრიგოლ ღვთისმეტყველი 292, 323
დავითი - ისრაელის მეფე 256, 316
დამიანე 292
დანიელ მესვეტე 292
მოწამე დემეტრე (დიმიტრი) 315
დემეტრე თესალონიკელი 289, 292, 323
მოწამე ევგენია 296
მოწამე ეკატერინე 292, 323
ელენე - დედოფალი, იმპერატორ კონსტანტინე დიდის დედა 292, 297, 322, 332
ენოქი 290, 316
ვლასი 292, 296, 323
თევდორე სტრატილატი 289, 292, 315, 323
თეოდორე 344
მოწამე თეკლა 292, 323
თეოდორე ტირონი 292, 323
იაკობ სპარსი 292, 323
ილია წინასწარმეტყველი 290, 316

იოანე დამასკელი 292, 223
იოანე მახარებელი 254, 318
იოანე მოწყალე 292, 323
იოანე ღვთისმეტყველი 289, 315
იოანე წინამორბედი 289, 297, 315, 320, 322, 323, 328
მოწამე ირინე 296
კვიპრიანე 292, 323
კვირიკე 292, 306, 354
კირილე - სლავური დამწერლობის შემქმნელი 257
კირილე ალექსანდრიელი 251
კოზმა 292
კონსტანტინე დიდი 257, 291, 297, 302, 322, 329, 332, 341
ლაზარე 296
ლარიონ ღირსი 296
ლუკა მახარებელი 252, 296
მათე მახარებელი 254, 255, 292, 323
მოწამე მარინე 292, 306, 323, 328, 354
მოწამე მელანია 296
მოწამე მერკური 296
მისაილი 292
მიქაელ მთავარანგელოზი 289, 315, 320, 322, 324
მოწამე ნიკიტა 296
ნიკოლოზ სასწაულმოქმედი 292, 296, 323, 327
ნეონილა 341
ნინო (ნეონილა) - მოციქულთა სწორი 302, 341
პავლე მოციქული 222, 312
პანტელეიმონი 292
პეტრე მოციქული 222, 312
მოწამე პროვატორქი (პროვოსი) 296
მოწამე პროკოფი 292, 323
საბაოთ 291, 322
სვიმეონ ღმრთისმიმრქმელი 294
სოლომონ ბრძენი 255, 257
სპირიდონი 292, 323
სტეფანე არქიდიაკონი 296, 329
ტერენტი 341
ფილიპე 310, 312, 314
ყოვლადწმინდა ღვთისმშობელი 224, 227, 230-232, 245, 260, 289, 291, 292, 295-297, 300, 304, 306, 311, 315, 317, 320, 322, 323, 325, 328, 329, 336, 338, 343, 346-348, 353, 354
ხარლამპი მოწამე 292, 323

Указатель упомянутых в документе имен*

Грузия

Александр III- царь Имеретии (Башиачука) 428
Андрей (Ондрей) - Цайшский епископ 399, 400, 411-419, 426, 427, 429-433, 435-448, 466
Артем (Ортем) - архимандрит 411, 412, 432, 433-437
Богучин (Бокучава?) Демогения - подклюшник, пристав 432, 448, 462, 463
Вортам - см. Гуриели Вахтанг II
Гегенева Гаврийл Федорович - придворный священник Мегрельского княжества, посол в России 358-363, 365, 367, 368, 372, 373, 378, 379, 389, 409, 411, 412, 414, 416, 426, 427, 429, 432, 437-439, 440-448, 464
Георгий III - царь Имеретии (Башиачука) 428, 439
Григорий, царь - см. Георгий III
Гуликако - сытник 432
Гуриели Вахтанг (Вортам) II, владетель Гурии 419, 422, 429, 449, 462
Гуриели Свимон –владетель Гурии, зять Левана II 414
Дадиани Александр - сын Левана II от второй жены 362, 419, 429, 449, 465
Дадиани Гули - умершая дочь Левана II от второй жены 362, 419, 439, 449
Дадиани Мамия (Мамея) - умерший сын Левана II от первой жены 449
Дадиани Манучар (Мануила) - владетель Мегрелии, отец Левана II 414, 419, 438
Дадиани Манучар (Манучам) - умерший сын Левана II от первой жены 449
Дадиани Манучар - сын Левана II от второй жены 362, 419, 429, 449
Дадиани Дзилухан - дочь Левана II от второй жены 362, 419, 449
Дареджан (Дарынжан) - см. Шарвашидзе Дареджан
Дареджан (Дарынжан) - см.Чиладзе Дареджан
Дементий - дворцовый ключник 418
Джгиркочи - в его доме две недели жили русские послы 399, 400
Евтихий - Бедийский епископ 418, 446
Елене - см. Чиладзе Дареджан
Василий Белорус - бывший запорожский казак, служивший у Левана II хранителем казны 441
Иван - священник Цаленджихского Спасского монастыря 438, 440
Иван - из Трапизона; его усилиями был спасен образ Пречистия Богоматери, впоследствии игумен большой лавры в Святых Горах 458, 460
Иванов Александр - Терский казак, родом из Грузии (Имеретии),

* В указатель не включены имена царя России Михаила Федоровича, владетеля Мегрелии Левана II Дадиани, русских послов Федота Елгина и Павла Захарьева, часто употребляемых в публикуемых материалах.

сопровождал Федота Елчина в Мегрелии 394, 395, 397, 398, 401, 404, 405, 466
Иродион [Иларион] - грузинский затворник большой лавры в Святых горах 459
Кирилл - Трапзонский митрополит 462
Кучалиа Тавей//Кучулиа Рамазан (Рамозан) - азнаур (дворянин), столник Левана II 415, 419, 426, 427, 429
Липартиани Георгий (Юрий) - родной дядя Левана II 358, 419, 429, 449, 450
Липартиани Георгий (Юрий) Георгиевич (Юрьевич) - двоюродный брат и приемный сын Левана II 419, 450, 465
Липартиани Мелхей // Вамек Георгиевич (Юрьевич) - двоюродный брат и приемный сын Левана II будущий владетель Мегрелии Вамек III 419, 450, 465
Максим I (Мачутадзе) - католикос Западной Грузии (Абхазии) 399, 417, 444, 462, 464
Максим - священник из Цаишского монастыря 466
Малафей (Малахия) II (Гуриели) - католикос Западной Грузии (Абхазии) 361
Мануил (Мануила) - см. Дадиани Манучар (Мануила)
Манучар (Макучар, Мануило) - пристав, дворянин, встречал русских послов в сел. Худони 411, 432, 440
Махарабель (Махаребель) - священник Суджунской Св. Георгиевской церкви 462, 464
Махутия (Мохутия, Мухутей) - имя опального жители Мегрелии, которого, по просьбе Федота Елчина, Леван II помиловал 399, 400, 449
Мефлий - боярин, зять свояка Левана II Ростома 447
Микулаз - см. Николоз (Чолокашвили)
Митрофан - Мартвильский митрополит 420, 421, 423, 425, 430, 450-455, 458, 460-462, 464
Михаил Белорус 449, 450
Могел - стольник Левана II 398, 399, 406, 432, 440
Могелка - охранник Федота Елчина 398
Ненила//Неонила - равноапостольная Нино 422, 454
Нестандареджан - см. Чиладзе Дареджан
Никифор (Микифор) - грузинский митрополит греческого происхождения, посол Кахетии в России 357, 358
Николоз//Микулаз Чолокашвили (Никифор Ирбах) - архимандрит, епископ 396, 424, 425, 465, 466
Ондрей епископ - см. Андрей
Паата думной диак 465
Пепука - см. Чиладзе Пепука
Потап - думной диак 426,429
Ростом - сват Левана II 447, 448, 462
Ростом (Урустам, Уруслан) - царь Картли мусульманского

вероисповедания , зять Левана II 415, 449
Савка - человек священника Гаврийла Гегенава 441
Симон I - царь Картли 448
Симон - см. Гуриели Свимон
Танурия, Ценатурия - см. Шарвашидзе Дареджан
Теймураз I - Царь Кахетии 358, 361, 377, 418, 423, 445, 451, 454, 459, 465
Уруслан, Урустан - см. Ростом (Уруслан, Урустам)
Хахута - боярский сын 449,
Чиладзе Дареджан - вторая жена Левана II 221, 358, 418, 419, 429, 439-442, 447-450, 466
Чиладзе Папука - шурин Левана II 462
Чичуа (Чичюан) Рамаз - стольник Левана II 466
Шарвашидзе Дареджан - первая жена Левана II 358, 449

Россия

Алексий Митрополит, чудотворец 461
Алексей Михаилович - царевич, будущий царь Росии 399-401
Анна Михайловна - царевна 399- 401
Антоний Римлянин 460
Антоний Чудотворец 414, 439
Афанасьев Родя - сопровождал посла Федота Елчина (Федота человек) в Мегрелию 403, 404, 407, 408
Баженов Федька - подъячий, входил в состав посольства в Мегрелию, но скончался в пути 397, 402, 409, 410
Баскаков Федор - пристав посла Мегрелии в Россию Гаврийла Гегенава 359
Белокуров С. 431
Белосельский Никифор Иванович - князь из Саратова 403, 404, 407, 408
Бестужев Ивашко - холоп Государя 356
Варлам - архимандрит Астраханского Троецкого монастыря 403, 406, 408
Василий - см. Владимир
Владимир (по крещению Василий) - великий князь Киевский 454
Волконский Федор - князь, возглавлял посольство России в Кахетию 359
Григорьев Ивашка - сопровождал Федота Елчина (Федота человек) в Мегрелию 396, 400, 401, 403, 404, 406-408
Дмитриев Иван - переводчик Кахетинского посла в Россию митрополита Никифора 357
Дмитрий Иванович (Донской) - Великий князь Московский 461
Евдоким - поп, участник Российского посольства в Персии, служил в Астраханском Тройцком монастыре 368
Евдокия Лукьяновна - царица, супруга государя Михаила Федоровича

399-401, 406
Елчин Емельян Васильевич 431
Жехов Калистратко - холоп государя 356
Ивашка - см. Григорьев Ивашка
Игорь - Великий князь Киевский 454
Иевский Афанасий - боярский сын, гонец с Терека и пристав посла Мегрелии Гавриила Гегенава 358, 359, 368
Иосаф (Исаф) - патриарх Московский и Всея Руси 412, 420
Ирина Михаиловна - царевна 399-401, 403, 406, 407
Калужанин (Калуженин) Васька - Астраханский стрелец 394, 396
Кирилл - ямский подъячий в Нижнем - Новгороде 404, 407, 408
Лихачев Роман - стрелецкий сотник 396
Лихачев Федер - думный диак 357, 360, 364, 394, 396, 403, 408
Львов Григорий - думный диак 360, 394, 396
Малов Осип - атаман городка на р. Быстрая 394, 397, 404
Матвеев Климентий (Клим) - ямский староста в Нижнем - Новгороде 404, 407, 408
Матюшкин Максим - думный диак 357, 360, 394, 396
Мезецкий Даниил Иванович - боярин, князь 368
Морозов Иван Васильевич - боярин и воевода Казани 369
Никита - духовник царя, протопоп Московской Благовещенской церкви 365
Никифор (Панеота) - митрополит Киевский и Всея Руси 456
Одоевский Никита Иванович - боярин Астрахани 396
Оладин Тимофей Денисович - князь, воевода на Тереке 396
Ольферьев Андрей 404, 407
Осип - см. Осипов Оска
Осипов Оска - переводчик 359, 368, 395, 400, 403, 406, 407, 440, 462, 463
Офонасий - см. Иевский Афанасий
Офонасьев Родя - см. Афанасий Родя
Плещев Андрей - руковоитель Российского посолства в Персии 368
Ромодановский Васка, холоп Государя 356
Рюрик 386, 454
Святослав - Великий князь Киевский 454
Сицкий Юрий Андреевич - боярин и воевода 370, 410
Талызин Мик. - участник посольства в Персии 368
Татьяна Михайловна - царевна 399, 400, 408
Федор Федорович - см. Лихачев Федор
Фефилов Никита - ямский приказчик в Нижнем - Новгороде 404, 407, 408
Филарет (Федор - Никитыч Романов) - патриарх Московский и Всея Руси 465
Ханенев Иван (Ыван) - подъячий посольского приказа 396, 403, 404, 407, 408
Хилков Иван - воевода Терека 370,396, 406, 408, 410

Хованский Андрей Андреевич - князь 368
Шишкин Федор пристав Кахетинского посла митрополита Никифора 357
Шорин Василий 404, 407

Северный Кавказ

Алегуко - один из кабардинских владетелей 356, 371, 392, 395, 397, 401, 410, 419, 425, 427, 428, 466
Батарханко - Алегукин уздень 356
Бештачко - Алегукин уздень 356
Билшук 430
Галистан (Елистан) - Карачайская мурза, брат Елбуздука 397, 410, 427, 430
Елистан - см. Галистан
Ельбуздук - Карачайская мурза, брат Галистана (Елистана) 397, 410
Идар (Илдар, Ылдар) мурза - один из владетелей Кабарды 392, 466
Мульдар, Мундар 371, 392, 406, 466
Онзор (Анзор) - владетель кабака 431
Пшука - Хапукин уздень 395, 397, 410, 433
Тошовка - уздень Алегука мурза 356
Уранба (Уранканский князь Обоза//Абаза) - уздень Алегуке мурза 410
Урыстямбек - ногаиская мурза 397, 402
Хапука (Хопупа) - брат Алегуко мурза 395, 397, 402, 410, 430, 431, 433, 460
Хотоджук - брат Алегуко мурза 371
Ходьзяка - Карачайская мурза 433

Другие страны

Аббас I - персидский шах 376
Абраим салтан (султан) - см. Ибраим
Август (Гай Юлий цезарь Октавиан) - император Рима 43 года до н.э. по 14 год н.э. 386, 453
Александр Македонский 386
Алигула - кизылбашский купец 363
Арий - еретик 382, 384
Афанасий - Александрийский Патриарх 386
Батыр (Бегадыр) Гирей - Крымский хан 375
Бейсрякумль - кизылбашенин, служил у Левана II Дадиани слоновшиком, а затем переводчиком 419, 429
Владислав IV - Польский король 375
Диоскор - еретик 384

Евион 384
Евтихий - еретик 384
Жигимонт - см. Сигизмунд IV
Ибраим - Турецкий султан 421
Ирод - иудейский царь 452
Карулий - еретик (?) 456
Кирилл - Константинопольский патриарх 451
Македоний - еретик-духоборец 383
Марат, Мурат (Мурад IV) - Турецкий султан 374, 420, 421
Михаил VIII Полеолог - Никейский император 455
Нестор - еретик 384
Никифор 456
Режап - кизылбашский купец и казначей шаха 364
Савелий - богослов III века 382
Сигизмунд IV - Польский король 375
Суфий (Сефи I) - Персидский шах 376, 420
Усеин хан Беков - кизылбашский купец 364
Формос (Формоз) - Папа Римский 456
Феофан - Иерусалимский патриарх 451

Библейские персонажи и святые православной церкви

Аверкий мученик 417
Авраам 386, 433
Адам (Одам) 386, 411, 425, 433, 454, 455, 465
Азарий 413
Алексий Митрополит, чудотворец 461
Амвросий Медиаламский 417
Анастасия мученица 413, 438
Андрей Критский 414, 439
Андрей (Ондрей) Первозванный 454
Андроник мученик 417
Анна мученица 413
Анна 413, 438
Антоний Преподобный 414, 439
Антоний Чудотворец 460
Архип 439
Варвара мученица 413, 417, 438, 465
Василий Великий 415
Василий Кесарийский 414, 439
Власий 414, 417, 439

Гавриил Архангел 438, 439
Георгий Великомученик 411, 414, 417, 418, 422, 439, 441, 444-447, 462-464
Григорий Богослов 414, 439
Давид - царь Израиля 386, 433
Дамьян 413
Даниил Столпник 413
Дмитрий мученик 432
Дмитрий Селунский 411, 413, 432, 439
Евгения - мученица 417
Евтихий 418
Екатерина мученица 413, 438
Елена мученица - царица, мать императора Константина Великого 413, 418, 447
Енох 412, 433
Иван Богослов 411, 432
Иван Дамаскин 413, 438
Иван Милостивый 414, 439
Иван Предтеча 411, 418, 432, 437-439, 443
Илья Пророк 412, 433
Иоанн Креститель 414
Иоанн (Иван) евангелист 435, 452
Ирина мученица 417
Киприян 414
Кирилл (Кирьян, Кирик) мученик 413, 465
Кирилл Александрийский 381
Кирилл - создатель славянской письменности 386
Козьма 413
Константин Великий 386, 413, 418, 444, 447, 454
Лазарь 417
Ларион Преподобный 417
Лука евангелист 384, 417
Марина мученица 413, 425, 438, 443, 465
Матфей евенгелист 385, 414, 439
Меланья мученица 417
Меркурий мученик 417
Мисаил 413
Михаил Архангел 411, 432, 438, 439
Неонила Св. Нино 422, 454
Неонила 454
Никита мученик 417
Николай Чудотворец 414, 417, 439

Пантелеймон 413
Петр Апостол 358, 428, 430, 457
Пресвятая Богородица 359-367, 377, 384, 389, 392, 393, 411, 413, 414, 416, 418, 423, 425, 428, 430, 432, 433, 437-439, 443, 444, 450, 452, 456, 458, 459, 460, 464
Проваторх мученик 417
Прокофий мученик 414, 439
Савоаф 413, 438
Семён Богоприимей 416
Соломон Мудрый 385
Спиридон 414, 439
Стефан Архидиакон 417, 444
Терентий 454
Федор Стратилат 411, 414, 432, 439
Федор 457
Федор Тирон 414, 439
Фекла мученица 413, 438
Филипп 428, 430, 432
Харлампий мученик 414, 438
Яковь Перский 414, 439

დოკუმენტში მოხსენიებული გეოგრაფიული სახელების საძიებელი*

საქართველო

აზუბი 336
აფხაზეთი (აბაზა) 335
ბანძა (პანზა) 336
ბედია 297, 331, 332, 333
ბიჭვინთა (პინჩიუსკი) 225, 232
ბოჯი (ბოტჟი) 294, 325, 326
გამბლი (ღამბლი) 327
გურია 293, 297, 299, 302, 303, 351
დრანდა 295, 328
ვლეშკარაში 288
ესკერი 288
ზიგური (ჟიგური, ძიგური) 304

* საძიებელში არ არის შეტანილი გეოგრაფიული სახელები "რუსეთი", "საქართველო" ("ივერია"), "სამეგრელო" ("სადადიანოს ქვეყანა"), რომლებიც ხშირად მოიხსენიება გამოქვეყნებულ მასალებში.

ზუგდიდი 226, 233, 307, 309, 355
თბილისი 293, 302, 304, 334
ივერია 227, 239, 245, 260, 261, 264
ილორი 296, 330
იმერეთი (ბაშიაჩუკი) 220, 225, 276, 297, 302, 309, 323, 330, 334, 341, 352
კეძი (კეტზი) 294, 325
კვიტოული 296
ლეტჩიხე (დეჟიხი, ლეჟიხი, ჟეჟიხი) - იხ. ლეჯიქე
ლეჯიქე 273, 298, 300, 334-336
მარტვილი 298, 300
მერკულა (სოფელი) 327
მორგული (მდ. მოქვი) 294
მოქვი 296, 328, 330
მტვარი 300
პისკური - იხ. ფუნყური
ჟახარი 293
ჟიუგი 300
რიონი 295, 311
სვანეთი 267, 270, 273, 276, 278, 281, 288, 312, 313, 335, 355
სუჯუნა 303, 346
ტრაპიზონი 350
ფუნყური 294, 326, 327
აშეხაპი 296
ქართლი 225
შავი ზღვა 220, 221, 294, 309, 327
შუაი - იხ. ცაიში
შუაისკი (იხ.ცაიში)
ცაიში 298, 307, 333, 334, 354, 355
წალენჯიხა 322, 324, 325
ჭყონდიდი 336, 345
ძიგური - იხ. ზიგური
ხობი 306, 353, 354
ხონი - იხ. ხობი
ხუდონი 288, 314, 355
ჯგალი 315
ჯვარი 271, 281, 314

აზოვი 284, 337
ასტრახანი 222, 223, 234-236, 238, 242, 243, 259, 263, 264, 267, 269, 270, 279, 280, 283, 284, 285, 287, 313
ბელოზერსკი 238, 260
ბისტრაია (მდინარე) 267, 270, 280
ბულგარეთი (ვოლგისპირეთი) 239, 259
დონი 277, 284, 298
ვიატკა 238, 259
ვლადიმირი 223, 238, 259
ვოლგა (მდიანრე) 235
ვოლხოვი (მდინარე) 348
იაროსლავი 238, 260
იუგორსკი 238, 259
კასიმოვი 223, 234, 286
კოლომნა 234, 235, 286
კონდინსკი 238, 260
კუზმოდემიანსკაია 286
მოსკოვი 219, 222, 223, 227, 234, 238, 241, 249, 259, 260, 264, 265, 269, 276, 277, 278, 279, 280, 286, 288, 289, 290, 298, 300, 301, 307, 308, 311, 313, 314, 326, 336, 349, 353, 354
მურომი 234, 247
ნიჟნი-ნოვგოროდი 234, 279, 283, 285, 286
ნოვგოროდი (ნოვაგოროდი) 238, 259, 348
ობდორსკი 238, 260
ოქროს ურდო 349
რიაზანი (პერეიასლავლ-რიაზანი) 234, 238, 260, 286
პერემიშლი 283
პერმი 238, 259
როსტოვი 238, 260
სამარა 235, 287
სარატოვი 223, 235, 277, 279, 283, 284, 287
სმოლენსკი 268, 273, 276, 281
ტემნიკოვი 223
ტეტიუში 287
ტვერი 238, 259
უდორსკი 238, 260
ფსკოვი 238, 259
ყაზანი 234-236, 238, 259, 287
ჩიორნი იარი 235, 287

ცარიცინი 235, 287
ციმბირი 238, 243, 259
ხუპავნა 222

ჩრდილოეთ კავკასია

აბაზა (ობეზი) 287-289
დიდი ნოღაი 242
თერგი (ქალაქი, ციხე) 219, 220, 222, 223, 234-237, 246, 263, 264, 268, 269, 276-278, 283, 284, 287, 307, 308, 313, 355
თერგი (მდინარე) 268, 281, 283, 287
ნოღაელთა ქვეყანა (ნოღაი) 223, 270, 273, 281
პიატიგორსკი 233
ყაბარდო 219, 237, 264, 273, 275, 287, 288, 299, 307, 310-313, 335, 355
ყაზის ულუსი 242, 243
ყარაჩაი 267, 268, 270, 271, 278, 281, 288, 315, 355
ყუმიკეთი 236, 237, 244, 276, 281, 283, 335
ჩერქეზეთი 220, 233, 236, 283, 312, 335
ჩერლენი 287

სხვა ქვეყნები

ალექსანდრია 231, 257
ანტიოქია 231
ბაღდათი 299, 300
ბულგარეთი 257
გერმანია 287, 288
ზაპოროჟიე 326
თურქეთი 220, 221, 225, 226, 238, 242, 244, 246, 248, 249, 265, 271, 294-296, 299, 300, 304, 305, 309-311, 326-328, 337, 347
იერუსალიმი 231, 233, 257, 337
ინგლისი 287, 288, 312
ირანი 220, 221, 225, 226, 234, 238, 242-244, 246, 248, 249, 270, 271, 278, 287, 299, 300, 304, 305, 309-311, 348, 349
ისრაელი 256
კაშანი 322
კიევი 302, 422
კონსტანტინოპოლი 342
ლიტვა 326, 354
მენამული ზღვა 256
პოლონეთი 242, 273

რომი 231, 308, 342, 343, 348
სინაის მთები 302
სტუდიტი 338
ყურიმი 242, 268, 273, 276, 281
ცარგრადი 231, 329, 337, 341, 346
წმიდა მთა 337, 347, 348

Указатель упомянутых в документе географических имен*

Грузия

Абхазия (Абаза) 449
Азубии 450
Бандза (Панза) 450
Башачинская земля Башечицкий, Башечуйский - см. Имеретия
Бедия 418, 446, 447
Боджи (Ботжи) 416, 440, 441
Вескер 411
Влешкаран 411
Вукди - см. Зугдиди
Гамбли 442
Гурия 414, 417, 419, 422
Дежихи - см. Лежихи, Летчиха
Джвари 398, 432
Джгали (Джигали, Жгали) 433
Дранда 416, 442, 465
Жахар 414, 416
Жгали. - см. Джгали
Жежихи см. Леджихи
Жигур - см. Зигур
Жюги 420
Звукдит - см. Зугдиди
Зигур 423
Зугдиди (Зубдиди) 367, 394, 428, 466
Иверия 363, 372, 373, 378, 389, 392
Илори 417, 444
Имеретия (Имеренская страна) 358, 361, 263, 401, 416, 418, 422, 439,

* Не указаны часто употребляемые географические имена "Россия", "Грузия", "Мегрелия" ("Дадианская земля").

445, 448, 454, 463
Картли 361
Квитоул (Китоул) 417
Кедзи (Кетзи) 416, 440
Кура 420
Лежихи 418-420, 448-450
Летчиха см. Лежихи
Мартвили (Мордули) 418, 420-422
Меркула (Маркули) 442
Мокви (Мока, Мокщенск) 399, 443
Моргула (река Мокви) 416
Панза. - см. Бандза
Пискур - см. Пудцкур
Пицунда (Пинчюск, Пичюта) 361, 367
Пошечуйской - см. Имеретия
Пудцкур 416, 441, 442
Пшехап 417
Риони 416, 429
Сванетия (Сони) 395, 397, 399, 401, 402, 405, 410, 411, 449, 466
Суджуна 422, 458
Тбилиси (Твилис, Тюфлис) 415, 422, 423, 424, 448
Трабзон 458
Хоби 425, 465, 466
Хони см. Хоби
Худони 411, 431, 432, 466
Цайши (Цинажицк) 418, 426, 447, 448, 466
Цаленджиха (Ценаджига) 414, 440
Черное море 357, 358, 416, 428, 441, 442
Чкондиди 450, 458
Шуайск - см.Цаиши

Россия

Азов 407, 451
Астрахань 359, 368, 369, 371, 375, 388, 391, 392, 394, 396, 403, 406, 407, 408-410, 431
Белозерск 372, 388
Булгария (Волжская) 372, 388
Быстрая (река) 394, 404
Владимир (Володимер) 359, 371, 388
Волхов (река) 460
Вятка 372, 388

Дон 402, 407, 441
Золотая Орда 461
Казань 368, 369, 371, 388, 409
Касимов 359, 368, 409
Коломна 368, 369, 409
Кондинск 372, 388
Кузмодемянская 409
Москва 356-359, 368, 369, 371, 374, 380, 388, 390, 392, 293, 396, 401-404, 406, 409, 411, 412, 418, 420, 421, 426, 431, 432, 442, 454, 461, 464-466
Муром 368, 409
Нижний - Новгород 368, 372, 388, 404, 408, 409
Новгород 371, 388, 460
Обдорск 372, 388
Перемишл 368
Пермь 372, 388
Псковь 371, 388
Ростов 372 388
Рязань (Переяславль - Рязанский) 368, 372, 388, 409
Самара 369, 409
Саратов 359, 369, 402, 403, 407, 409
Сибирь 371, 375, 388
Смоленск 395, 399, 401, 405
Тверь 371, 388
Темников 359
Тетюши 409
Удорск 372, 388
Хупавна 358, 359
Царицын 369, 409
Черный Яр 369, 410
Югорск 372, 388
Ярославль 372, 388

Северный Кавказ

Абаза 410, 411
Большие Ногаи 375
Кабарда 356, 371, 392, 394, 399, 401, 404, 410, 419, 426, 428-431, 449, 460
Казыев Улус 375
Карачай 395, 397, 398, 402, 403, 410, 433, 466
Кумыцкая земля 370, 371, 376, 378, 402, 404
Ногайская страна (Ногаи) 359, 397, 399, 404
Пятигорск 367

Терек (город, крепость) 356, 357, 359, 368-371, 378, 391, 392, 396, 397, 403-407, 410, 426, 431, 466
Терек (река) 395, 406
Черкесия (Черкас) 357, 367, 370, 371, 405, 449
Черлен 410

Другие страны

Александрия 366
Англия 410
Антиохия 366
Багдат (Богдат) 420
Болгария 386
Запорожье 441
Иерусалим (Ерусалим) 366, 367, 386, 414, 422, 439, 451, 465
Израиль 386
Иран 357, 358, 361-363, 371, 374-377, 379, 380, 389, 398, 419, 420, 423, 424, 427, 428, 429, 460, 461, 464
Кизылбашского Шаха страна - см. Иран
Константинополь 455
Крым 359, 374, 375, 376, 395, 401, 403, 405
Литва 405, 442
Персия - см. Иран
Польша 375
Рим 366, 422, 455, 460
Святые горы 423, 451, 460, 461
Синайские горы 422
Студит 451
Турция 356, 357, 361, 362, 371, 374, 376, 377, 379, 380, 398, 415-417, 420, 421, 423, 424, 427-429, 442, 443, 451, 459
Царград (Цареград) 366, 444, 451, 454
Чермное море (Красное море) 386

1636

იანვარი, January, Январь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

თებერვალი, February, Февраль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29						

მარტი, March, Март

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

აპრილი, April, Апрель

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	

მაისი, May, Май

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

ივნისი, June, Июнь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30			

ივლისი, July, Июль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

აგვისტო, August, Август

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

სექტემბერი, September, Сентябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30		

ოქტომბერი, October, Октябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30

ნოემბერი, November, Ноябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30				

დეკემბერი, December, Декабрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

1637

იანვარი, January, Январь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

თებერვალი, February, Февраль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28					

მარტი, March, Март

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

აპრილი, April, Апрель

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30

მაისი, May, Май

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

ივნისი, June, Июнь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30		

ივლისი, July, Июль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30
31						

აგვისტო, August, Август

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

სექტემბერი, September, Сентябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	

ოქტომბერი, October, Октябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

ნოემბერი, November, Ноябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30			

დეკემბერი, December, Декабрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

1638

იანვარი, January, Январь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

თებერვალი, February, Февраль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28				

მარტი, March, Март

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

აპრილი, April, Апрель

ო	ს	ო	ხ	პ	შ
mo	tu	we	th	fr	st
пн	вт	ср	чт	пт	сб
2	3	4	5	6	7
9	10	11	12	13	14
16	17	18	19	20	21
23	24	25	26	27	28
30					

მაისი, May, Май

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

ივნისი, June, Июнь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	

ივლისი, July, Июль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

აგვისტო, August, Август

ო	ს	ო	ხ	პ	შ
mo	tu	we	th	fr	st
пн	вт	ср	чт	пт	сб
		1	2	3	4
6	7	8	9	10	11
13	14	15	16	17	18
20	21	22	23	24	25
27	28	29	30	31	

სექტემბერი, September, Сентябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30

ოქტომბერი, October, Октябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

ნოემბერი, November, Ноябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30		

დეკემბერი, December, Декаб

ო	ს	ო	ხ	პ	შ
mo	tu	we	th	fr	st
пн	вт	ср	чт	пт	сб
					1
3	4	5	6	7	8
10	11	12	13	14	15
17	18	19	20	21	22
24	25	26	27	28	29
31					

1639

იანვარი, January, Январь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

თებერვალი, February, Февраль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28			

მარტი, March, Март

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

აპრილი, April, Апрель

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30					

მაისი, May, Май

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

ივნისი, June, Июнь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30

ივლისი, July, Июль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

აგვისტო, August, Август

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

სექტემბერი, September, Сентябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30						

ოქტომბერი, October, Октябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

ნოემბერი, November, Ноябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	

დეკემბერი, December, Декабрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

მიწიერად ალდგომა - 14 აპრილი; უფლის ამაღლება - 23 მაისი; სულთმოფენობა - 2 ივნისი.

Светлое Воскресение – 14 апреля; Вознесение Господне – 23 мая; Сошествие Святого Духа – 2 июня.

1640

იანვარი, January, Январь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

თებერვალი, February, Февраль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	

მარტი, March, Март

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

აპრილი, April, Апрель

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30			

მაისი, May, Май

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

ივნისი, June, Июнь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30					

ივლისი, July, Июль

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

აგვისტო, August, Август

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30
31						

სექტემბერი, September, Сентябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30				

ოქტომბერი, October, Октябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

ნოემბერი, November, Ноябрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30						

დეკემბერი, December, Декабрь

ო	ს	ო	ხ	პ	შ	კ
mo	tu	we	th	fr	st	su
пн	вт	ср	чт	пт	сб	вс
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

მასალები სამეგრელოს სამთავროსა და რუსეთის სახელმწიფოს შორის დიპლომატიური კავშირების შესახებ (1636-1640 წლები).....3

Материалы о дипломатических взаимоотношениях между Мегрельским (Одишским) княжеством/Грузия и Россией (1636-1640 годы).....96

Materials on the diplomatic relations between Megrelian (Odishi) Principality and Russia (1636 -1640).....159

ისტორიული რუკები
Исторические карты
Historical maps.....216-217

ნაწილი I. მღვდელ გაბრიელ თევდორეს ძე გეგენავას ელჩობა სადადიანოს ქვეყნიდან მოსკოვში. 1636 წლის 24 ივლისი - 1639 წლის 24 მაისი.
1. ცნობა სამეგრელოს სამთავროს ელჩის გაბრიელ გეგენავას ციხე-ქალაქ თერგში ჩამოსვლის შესახებ
(1636 წლის 24 ივლისი - 11 აგვისტო).....219

145 (1636) წლის 18 დეკემბერს ხელმწიფემ, მოისმინა რა ეს ამონაწერები, ხელმწიფის სიგელის თერგში გაგზავნა ბრძანაო, რათა დადიანის ელჩი მოსკოვში გამოეშვათ.

1.1. საქართველოს ელჩის მიტროპოლიტ ნიკიფორეს ჩვენება სადადიანოს
ქვეყნის შესახებ.....220

2. შიკრიკი ათანასე იევსკის ჩვენება საელჩო პრიკაზში.....222

3. ელჩ გაბრიელ მღვდლის დაკითხვა საელჩო პრიკაზში.....223

4. მეფე ლევან დადიანის სიგელი მეფე მიხეილთან, გაგზავნილი ელჩ გაბრიელ მღვდლის ხელით.....227

4.1. საელჩო პრიკაზის მასალები რუსეთის ხელმწიფის მიერ ელჩ გაბრიელ გეგენავას მიღების შესახებ. 1638 წლის 12 დეკემბერი,
1639 წლის 24 მაისი.....228

5. გაბრიელ მღვდლის ზეპირი მოხსენებები.....229

ნაწილი II.
ფედოტ ელჩინისა და პავლე ზახარიევის საპასუხო რუსული ელჩობის მასალები

6. მღვდელ ევდოკიმეს ჩვენება საელჩო პრიკაზში 233

7. ფედოტ ელჩინისთვის მიცემული წერილობითი განაწესი.....234

8. „აღსარება მართლმადიდებლური სარწმუნოების შესახებ".....250

9. ელჩინისადმი განაწესის დამატებითი მუხლები 256

10. მეფე მიხეილის სიგელი სადადიანოს მეფე ლევანისადმი 259

11. ფიცის ტექსტი, რაზეც უნდა დაიფიცოს სადადიანოს მეფე ლევანმა, თუ თვითონ მოისურვა ხელმწიფის ერთგულებაზე დაფიცება.....262

12. სადადიანოს ქვეყანაში გაგზავნილი ხელმწიფის დოკუმენტების აღწერა 263

13. სადადიანოს მეფე ლევანის სიგელი მეფე მიხეილისადმი. 1640 წლის 15 მაისი.....264

14. საქმე მღვდელ პავლე ზახარიევის საჩივარზე თარჯიმან ფედოტ ელჩინის წინააღმდეგ 266

15. ფედოტ ელჩინის მუხლობრივი აღწერილობა.....286

16. მღვდელ პავლე ზახარევის მუხლობრივი აღწერილობა 313

Часть I. *1636г. Июля 24-1639г. Мая 24. Посольство из «Дидиянской Земли» в Москву священника Гавриила «Федорова сына Гегенева».*

1. Сообщение о приезде в Терский городок посла Мегрельского княжества Гавриила Гегенава 356

1.1. *Показание грузинскаго посла митрополита Никифора о Дидианской земле* 357

2. Показание гонца Афан. Невскаго в Посольском приказе 358

3. Допрос в Посольском приказе посла священника Гавриила.....360

4. Грамата Дидианскаго царя Леонта к царю Михаилу с послом священником Гаврилом 362

4.1. Материалы Посольскаго приказа о приёме русским государем посла Гавриила Гегенава. 12 декабря 1638 года, 24 мая 1639 года 363

5. «Допросныя речи попа Гавриила» 365

Часть II. Материалы ответного русского посольства в Мегрельское Княжество в составе Федота Елчина и Павла Захарьева.
6. Показание в Посольском приказе попа Евдокима 368

7. Наказ данный Федоту Елчину 368

8. «Изложение о православной вере» 381

9. Дополнительныя статьи наказа Елчину 385

10. Грамата царя Михаила Дадианскому царю Леонтию 388

11. Запись целовалная, на чом привести ко кресту Дидиянского Леонтья царя, будет он сам крест Государю целовать похочет 390

12. Роспись что отпущено государевых дел в Дидиянскую землю с Федотом Елчиным 391

13. Грамота Дидианскаго царя Леонтья к царю Михаилу. 1640 г. мая 15 день. 392

14. Дело по челобитью священника Павла Захарьева на толмача Федота Елчина 394

15. Статейный список Федота Елчина 409

16. Статейный список священника Павла Захарьева 431

კომენტარები 467

Комментарии 493

ლექსიკონი
Словарь 519

დოკუმენტში მოხსენიებულ პირთა საძიებელი 544
Указатель упомянутых в документе имен 552

დოკუმენტში მოხსენიებული გეოგრაფიული სახელების საძიებელი 559

Указатель упомянутых в документе географических имен 563

იულიუსის კალენდარი, *Юлианский Календарь, Julian Calendar (1636-1640)* 567

იბეჭდება აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლებისა და კულტურის სამინისტროსთან არსებული აფხაზეთის მეცნიერთა მხარდაჭერის ფონდისა და შპს "ენგურჰესის" ხელშეწყობით.

კომპიუტერული უზრუნველყოფა: დავით დარასელია
ნათია დარსანია

დამკაბადონებელ-კორექტორი: ლევან თითმერია

წიგნი დაბეჭდილია შპს "ირიდა"-ს მიერ